

Збаражчина

ЗБІРНИК СПОМИНІВ СТАТТЕЙ І МАТЕРІЯЛІВ

ЗБАРАЖЧИНА

ЗБІРНИК СПОМИНІВ,
СТАТТЕЙ І МАТЕРІЯЛІВ

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім. ШЕВЧЕНКА

КОМІСІЯ РЕҐІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДІВ І ПУБЛІКАЦІЙ

Проф. Д-р Василь Лев,
голова

Український Архів
т. XVII

SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY

UKRAINIAN REGIONAL STUDIES

Prof. Vasyl Lew, Ph.D.
chairman

Ukrainian Archives
Vol. XVII

Збаражчина

ЗБІРНИК СПОМИНІВ СТАТТЕЙ І МАТЕРІЯЛІВ

LIBRARY
MAR 25 1968
UNIVERSITY OF TORONTO

"ZBARAZHCHYNA"

COLLECTION

of

MEMORIES

ESSAYS

MATERIALS

Літературний редактор — Дмитро КОРБУТЯК

Накладом Об'єднання Збаражан Америки і Канади

Publisher: Zbarazh Society of the United States and Canada

Published in the United States of America

PRINTED IN CANADA

KIEV PRINTERS LTD., 686 Richmond St. W., Toronto, Ont.

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕҐІЇ

Об'єднання Збаражан Америки і Канади ставило собі спочатку за завдання видати окремою книжкою спомини Яцка Остапчука, визначного громадського і політичного діяча і посла до Державної Ради у Відні, який зробив багато для пробудження Збаражчини.

На першому загальному з'їзді товариства Об'єднання Збаражан вирішено додати до споминів Остапчука дослідну працю Д-ра Матвія Стахова про розвиток національно-суспільного руху в Галичині між 1772 і 1890 роками, а також окремий розділ про збаражан в Америці і Канаді.

Однак, за браком потрібних матеріялів, розділ про збаражан в Америці і Канаді довелось обмежити діяльністю кількох Допомогових Комітетів в Америці і Канаді, які своїми пожертвами допомогли землякам на батьківщині побудувати Народні Доми в самому Збаражі і з більшості сіл Збаразького повіту.

До цього третього розділу включено також спомини Василя Хріна, Теофіля Лотоцького, Романа Дудака, Василя Довганя, Ізидора Демчука, Михайла Крука, Степана Задорожного, проф. Михайла Лисогора і проф. Павла Баб'яка.

До трьох перших і основних розділів додано короткий історичний нарис про Збараж і Збаражчину, який опрацював Василь Чернявський. Його нарис — це фраґментарна хроніка головних подій у Збаражі і повіті від найдавніших часів до 1944 року.

Члени Редакційної Колеґії свідомі того, що цей збірник схоплює далеко не все, що варто було подати про Збараж і Збаражчину. Наприклад, варто було ширше обговорити давні часи в Збаражчині, топографію, народне господарство, народні звичаї і ношу, біографію визначних людей із Збаражчини тощо. Коли цього не зроблено, то основною причиною був брак матеріялів. Але, не зважаючи на ці прогалини, в книзі збережено багато цінного матеріялу, який інакше міг пропасти, і члени Редакційної Колеґії вірять, що збірник буде не тільки цікавою і корисною лектурою, але також важливим джерельним матеріялом для дослідників історії України і української еміґрації.

Редакційна Колеґія вважає своїм обов'язком щиро подякувати насамперед усім жертводавцям, які своїми пожертвами спричинились

до видання цієї книги. Серед жертводавців, список яких поміщено при кінці книги, є також члени Фінансової Комісії, які пожертвували більші суми. Без їх допомоги, Об'єднання навряд чи могло б видати цю книгу. Треба зазначити, що дехто з членів Фінансової Комісії не є уродженцем Збаражчини.

Далі Редакційна Колеґія щиро дякує авторам споминів та всім, хто прислав матеріяли і фотографії. Найбільше матеріялів передала пані Софія Гонта; дещо передали дочка Я. Остапчука пані Ольга Різдорфер, інж. Іван Калинович і інші.

І, нарешті, щиро дякуємо також пані Ользі Буртник, яка безкорисно переписала на машинці рукопис Василя Чернявського, та всім іншим, хто будь-чим допоміг у цій справі.

НАРИСИ З ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНО-СУСПІЛЬНОГО РУХУ В ГАЛИЧИНІ

1772 — 1890 рр.

(З узглядненням Збаражчини)

Написав

Д-р Матвій Стахів

(Український Вільний Університет)

ВСТУП

Цей нарис призначений для збірника Збаражчини. Він, на думку Комітету Збаражан у ЗДА і Канаді, конечний для цього збірника з огляду на те, що без нього було б трудно середньому читачеві книжки оцінити ввесь інший, вміщений у ньому, матеріял про життя в Збаражчині в минулому і навіть про життя збаражан, що створили свою нову громаду в ЗДА і Канаді. Навіть такий цінний і незвичайно вдало написаний джерельний матеріял про життя Збаражчини, яким є вміщені в цій книжці спогади колишнього посла Яцка Остапчука, потребує з'ясування національно-культурного і суспільно-політичного руху не тільки в Збаражчині, але й у всій Галичині.

Як адміністративна одиниця Збаражчина була створена тільки за Австрії, яка викроїла з навколишньої области відповідну територію для «повіту» ,столицею якого австрійський уряд встановив місто Збараж. Це інша справа, що Збараж здавендавна був одночасно також важливим торговельним осередком

для багатьох сільських громад. Адже це місто вже існувало, як утверджений город і осідок князя, в часи українського галицького князівства. В українському літописі Збараж згадується, щоправда, вперше щойно в 1211-тім році, але він тоді вже був важливим предметом воєнної суперечки між київським великим князем і пересопницьким князем. Деякі громади тяготіли економічно до інших міст, наприклад до Тернополя, віддаленого від Збаража лише на 24 кілометри, або до Скалата, що був осідком адміністративної влади сусіднього повіту.

Отож Збаражчину в'язали, як раніше так і пізніше, економічно-торговельні зв'язки не лише з поблизькими областями Галичини (Скалатщина, Тернопільщина, Зборівщина, а раніше також Золочівщина), але також з сусідніми районами Волині (Вишгородок, Крем'янець, Почаїв), які довгий час, у XIX столітті, були відділені від Галичини австро-російським кордоном. Крім того, загальні національні і суспільно-політичні та церковно-релігійні інтереси в'язали Збаражчину тісно з цілим національним життям Галичини і в значній мірі також з Придніпрянською Україною по той бік австрійсько-російського кордону. Лише деякі явища в Збаражчині мали суто місцевий характер. Загальні прояви життя Збаражчини були частиною українського національного життя всієї Соборної України і насамперед Галичини, з якою Збаражчину в'язали спільні закони державні і краєві, спільні культурні центри і спільна боротьба проти безпосереднього лиха, яке було спільне для всієї Галичини: проти колоніяльного польсько-шляхетського режиму.

В цьому нарисі про національний, суспільний і політичний рух у Галичині в роках 1772 — 1890 в міру можливости спеціяльна увага присвячується Збаражчині всюди в тих моментах, для яких можна було в важких еміґраційних обставинах знайти потрібний джерельний матеріял. Як тут, у західній гемісфері, так і в бібліотеках вільних країн Европи нелегко було — обмеженими коштами, якими розпоряджав дослідник у своїй праці — роздобути ці матеріяли, які в тій чи іншій справі потрібні.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ВІД ПРИЛУЧЕННЯ ГАЛИЧИНИ ДО АВСТРІЇ ДО ВИСТУПУ "РУСЬКОЇ ТРІЙЦІ"

СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ В ГАЛИЧИНІ В ЧАСІ, КОЛИ АВСТРІЯ ЗАБРАЛА ВІД ПОЛЬЩІ ГАЛИЧИНУ

На підставі окремої угоди австрійської цісареви Марії Тереси з пруським королем і російською царицею про перший поділ польського королівства, Австрія зайняла Галичину дня 17 серпня 1772 р. В цьому, і пізніших поділах Польщі, Австрія взяла собі не тільки ту частину українських земель, яку ми називали Галичиною, але також значну частину південної Волині і Холмщину. Разом з тим Австрія забрала собі ще значну частину Малопольщі, тобто колишнього великого князівства краківського, але спочатку без Кракова. Це місто зайняла Австрія щойно пізніше. При першому поділі польського королівства Австрія дістала Галичину по ріку Збруч (отож разом із Збаражчиною, Скалатщиною і Тернопільщиною). Ця «тернопільська округа» була в межах австрійської держави тільки між 1772 і 1809 роками. В 1809 році Австрія під натиском французького цісаря Наполеона Першого, який тоді ще дбав про приязнь з російським царем, була примушена відступити Росії «Тернопільську округу» від Серету по Збруч. Отож ця північна частина галицького Поділля попала в 1809 році під владу Росії і перебувала під нею аж до 1815 року. Після Віденського Конґресу ця частина Галичини знову повернулась під владу Австрії.*)

Австрійська бюрократія, перебравши Галичину, не дбала про те, щоб анектовані землі адміністративно поділити згідно з національним складом населення. Східня частина забраної від Польщі території була споконвічною українською землею, яка творила окрему державну одиницю в системі великого київсько-

*) Назви народів є друковані в цій статті на виразне бажання автора великою початковою літерою. РЕД.

го князівства Руси-України, а потім, від перших десятиріч 1200-тих років до половини 14-го сторіччя, була окремою і вповні суверенною державою українського народу («Галицько-Волинське Королівство», або «Королівство Малої Руси»). Західня частина забраних від Польщі земель мала чисто польський характер. Проте, австрійська влада об'єднала українську Східню Галичину з польськими землями і утворила з того окремий «коронний край» під назвою «Королівство Галичини й Володимирії, з великим князівством краківським і князівствами освєнцімським і заторським». Відразу в тому, штучно утвореному краю організовано одностайну німецьку адміністрацію. Країну поділено на 18 округ. Збараж, Скалат і Тернопіль творили одну округу. Пізніше великі округи розбито на менші, «повіти». В західній, польській частині цієї «Галичини» утворено менше повітів, бо це була менша частина краю. В східній, тобто в дійсній Галичині, було цих повітів більше. Розмір цих повітів що деякий час адміністрація міняла і деякі великі повіти ділила на два (так, наприклад, колись великий Золочівський повіт потім поділено на два: золочівський і зборівський. Врешті в 1870-тих роках число повітів у польській частині краю було 27, а в українській частині краю — 47. При поділі краю на повіти утворено також повіт збаразький.

Населення української Галичини було найгустіше протягом всієї історії України. Вже в 1600 році густота населення Галичини була 10 душ на 1 квадратний кілометр. Ця густота населення росла потім далі в цій частині України внаслідок того, що населення не мало куди відпливати.

Під національним і суспільним оглядом українська Галичина була не однородним суспільним організмом, але мозаїчним образом, склеєним з різних суспільних клітин, відділених від себе органічно. Вищі суспільні верстви були польські, а нижчі верстви — українські. Не рахуючи вийняткових одиниць, вся земельна великовласницька шляхта, що колись належала до українського народу, була вже спольщена. При українстві залишилася тоді тільки дрібна шляхта, що її називали згірдливо «ходачковою». Це були дрібні сільські господарі, нащадки давнього дрібного українського боярства в княжих часах. Вони господарсько і культурно нічим не різнилися від панщинних селян, але під суспільним і політичним оглядом мали деякі привілеї: вони були вільні і під політичним оглядом рівні, принаймні теоретично, найбагатшій шляхті. Також міщанство, якщо воно не було витиснене на передмістя і перемінене в рільних підміських госпо-

дарів, було дуже сильно спольщене, особливо в центрі міст. В кінці 18 століття при українстві залишилося дуже мало міщан. Подібна доля зустріла також українське духовенство. Вищі кола духовенства, що звичайно походили із шляхти і багатшого міщанства та старих духовних родів, були майже зовсім спольщені. При українстві залишилося в кінці 18-го сторіччя лише нижче сільське духовенство.

ПОЛЬСЬКИЙ ПЛЯН ЗНИЩЕННЯ УКРАЇНСТВА

Цей невідрадний національний стан був наслідком пляново ї польської шляхетської політики. В 1717 році одним польським шляхетським гуртом був складений «Проєкт на знищення Русі». Вихідною позицією в поході на знищення Руси-України в тодішніх межах польського королівства, яке мало всю українську територію на захід від Дніпра (крім Киева), був наступ на українську Церкву греко-слов'янського обряду. Ця Церква — все одно, чи вона була з'єднана з Римом (католицька), чи була нез'єднана (православна) — була опорою руської, тобто української нації.

Цей проєкт на знищення Руси, поданий в 1717 р. соймові у Варшаві і там записаний в акти городські, має 13 пунктів. Починається він з того, що Поляки повинні при кожній нагоді висміювати руську Церкву і виявляти до неї погорду. Цим психологічним засобом, казав проєкт, найлегше вплинути на вищі верстви — шляхту і міщан, щоб вони покинули цю Церкву і перейшли на латинство, як шлях до повного спольщення. В дальших пунктах проєкт висуває плян інших урядових утисків проти Русинів*) для тієї самої цілі. Зокрема він пропонує не допускати Русинів-шляхтичів до урядів і тим способом спонукувати їх до переходу в польський табір. Цей утиск, згідно з проєктом, має бути стосований однаково до руських католиків-уніятів і до не-католиків. Треба, каже проєкт, тримати Русинів у темноті і перешкоджати їм всіми засобами, коли б вони засновували свої школи. Вони не сміють аж ніяк бути рівні з Поляками ні маєтком ні розумом, бо інакше були б небезпечні. Один із пунктів з'ясовує конечність підтримувати на руських землях Жидів проти Русинів.[1])

---

*) В ті часи Українці самі називали себе своїм стародавним іменем "Русини". Так їх називали також сусіди ,зокрема Поляки. Москалі самі себе називали "московськими", а щойно пізніше "русскими".

Подібних проєктів пізніше було ще більше. Їх розповсюджувано серед соймових послів в 1752 і 1786 роках. Ними керувалися провідні соймові посли, як це видно з їхніх промов на пленарних засіданнях сойму і з законів того періоду. Серед них треба згадати спеціяльну заборону будувати або перебудовувати церковні руські святині. Єпископ Едвард Ліковський, польський історик, що займався дослідом унії української Церкви з Римом, стверджує на підставі багатого польського джерельного матеріялу, що цю методу нищення українського народу стосувала панівна польська система однаково до уніятів-католиків і не-католиків-православних. Зокрема цей польський єрарх підкреслює, що не лише світські польські кола, але також латинське духовенство стосувало ту саму методу до української шляхти і міщанства і особливо супроти уніятського духовенства. Польське духовенство, із своїми єпископами на чолі, виявляло явну погорду до уніятської єрархії, щоб тим способом перетягати провідну верству Руси-України на латинство і польщити її. Польські єпископи на своїх провінційних соборах виступали з вимогою, щоб уряд заборонив уніятським єпископам вживати належних їм титулів нарівні з латинськими єпископами, і зокрема, щоб заборонив їм носити золоті хрести на грудях. Скарги українських католицьких єпископів на цю політику в Римі не помагали, бо ні польська панівна шляхта ні польське духовенство не слухали декретів римського Папи про рівноправність і шанування обряду східніх Церков, зокрема уніятської.

Для ополячування Українців польське духовенство використовувало також широку сітку шкіл, до яких, з огляду на брак українських шкіл, посилали своїх дітей також українські шляхтичі і міщани. Єпископ Ліковський свідчить, що у другій половині XVIII сторіччя в Польщі вже загально прийнялася була серед провідних верств поговірка, що «руська релігія, це хлопська віра», бо вже майже вся шляхта і міщанство її покинули.[2]) Ще довгі часи після того, навіть у першій половині XIX сторіччя, польська шляхта, міщани і численна вже тоді польська інтеліґенція окреслювали український нарід коротко, що це тільки «chłop i pop».[3])

Приблизно в тім часі, коли Австрія забрала під свою владу Галичину, писав один з провідних уніятських духовників, о. Теодосій Бродович, архипресвитер греко-католицької капітули в Луцьку, про стан української католицької Церкви під польською владою таке:

«З'єдинений Русине, знай, що ти у власному краю на завжди позбавлений можливости користуватись своїми правами і вольностями та будеш у погорді; що ти даремно намагаєшся виявляти свою вірність, послух і підданство; що ти даремно, щоб довести справжню витривалість в унії, віддаєшся в неволю; даремно ти готов жертвувати не тільки свій маєток, але й життя; бо тобі не будуть вірити ніколи, а твоя доля буде завжди сумна. Поляк буде тебе переслідувати, бо він упереджений, що ти прихильний для Москви, а Москаль те саме зробить з тобою за те, що ти уніят».[4])

Цей настрій зневіри випливав з факту, що греко-католицька Церква під Польщею, як і православна, не мала вже своєї вищої суспільної верстви з політичними правами в польській державі, щоб успішно оборонити українські Церкви та разом з тим надати їм суспільну повагу. В тій зневірі прийшлося українському духовенству робити перші кроки під новою владою — австрійською. В момент приєднання Галичини до Австрії, все духовенство було вже греко-католицьке, крім ченців одного манастиря в Скиті Манявськім, недалеко Богородчан. І тому опис взаємин українського католицького духовенства і взагалі вірних тієї Церкви та польського панівного суспільства вповні відповідав становищу в Галичині.

ПЕКЛО УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА

Крім дрібної «ходачкової» шляхти і декількох одиниць з-поміж великовласницької шляхти, із світських людей признавалися до українства вже тільки селяни. В часі, коли Галичина переходила під Австрію від Польщі, загальний стан селянства можна було б окреслити як пекло. Один французький письменник так і характеризував цей стан селянства в королівській Польщі, пишучи: «В Польщі для шляхти є рай, а для підданого селянства пекло».

Проте, коли для польського селянства в ті часи його доля під шляхетським пануванням, була пеклом горішнім, то для українського селянства вона була пеклом найглибшим. Це цілком природній наслідок того, що польська шляхта все таки належала до тієї самої мовної польської групи, що й піддане польське селянство. Хоч шляхтич, власник маєтку, мав необмежену владу над своїм селом, то супроти польського селянства він до якоїсь міри керувався моральними принципами, бо він належав разом із своїми підданими до тієї самої католицької Церкви ла-

тинського обряду. Для нього і для підданого селянина був той самий духовник (по-польськи «плєбан»). Кожної неділі шляхтич бував у тому самому костелі, що й його піддані.

Збаразький Ринок в 1930-их роках.

Інша справа була на Західніх Українських Землях, що до 1772 року були окуповані польським шляхетським колоніяльним режимом. В тому часі, як уже згадано раніше, вся великоземельна шляхта — за малими вийнятками — вже уважала себе Поляками, хоч велика частина з неї була потомками давнього

українського боярства. Ці шляхтичі на українських землях, виховані в польському дусі шовіністичними і крайньо нетолерантними супроти всього українського, мали своїми підданими цілком інших селян, бо українських. Ці селяни різнилися від свого пана-дідича не лише мовою, традиціями і культурними звичаями, але й релігійним визнанням, яке охоплювало тоді все суспільне життя. Пан говорив іншою мовою і належав до іншої релігії, яка, хоч християнська, устами польських духовників проповідувала постійно глибоку погорду до української Церкви та її вірних, як ніби то «хлопського народу» від самого сотворення світу. Щоправда, шляхта тут толерувала в своїх селах греко-католицьку Церкву (в Галичині) і православну (тоді в меншості на Волині). Але робила вона це не з релігійних мотивів, але з чисто утилітарних: йшлося їй про те, щоб місцева парафія східнього обряду з українським духівником підтримувала існуючий шляхетський лад на цих землях. Бо шляхта побоювалась повороту страшних для Польщі часів гетьмана Хмельницького і гетьмана Дорошенка, про яких ще була пам'ять серед місцевого українського селянства. І тому, не можучи перетворити українського духовенства в польське латинсько-католицьке, місцева шляхта хотіла досягти бодай того, щоб українські духівники східнього обряду, під панським натиском вчили в церкві українських селян послуху шляхті. Їхня релігійна толеранція зводилася до гасла: «для пана — плєбана, для хлопа — попа». А щоб мати своїх «плебанів», ці шляхтичі-пани, хоч були в значній частині спольщеним давнім українським боярством і княжими потомками, будували в себе пишні костели і єзуїтські або інші польські манастирі. Ці костели були, як тоді говорено, «твердинями польськости в Русі».[5])

Такий «поп», що не користувався жодною повагою з боку польської шляхти і польського духовенства, не міг мати релігійно-морального впливу на місцевого дідича, щоб обмежити його самоволю. Дідич (як себе називав кожний великоземельний шляхтич, з огляду на свою дідичність-спадковість), згідно з конституційним ладом польської шляхетської республіки з виборним королем на чолі, був абсолютним володарем над своїми селянами в своїх селах. Він був в одній особі законодавцем, суддею і виконавцем свого «права», тобто поліцаєм і катом. Від його розпоряджень і вироків не мав підданий селянин відклику нікуди. Селянин не міг у Польщі від панських розпоряджень або вироків апелювати ні до існуючих земських і громадських судів, ні до самого королівського суду у Варшаві. Єдиним обмежен-

ням для самоволі такого дідича супроти його підданих могли бути тільки заповіді Божі, якщо в даному випадку цей дідич взагалі вірив в одного Бога для себе і для свого панщинного селянина, або якщо він уважав своїх підданих такими самими потомками Адама, як він сам. Суспільно-політичний лад у Польщі в часі приєднання Галичини і Володимирії до Австрії можна коротко окреслити так: Польща була шляхетською республікою, до якої входили тисячі окремих шляхетських державок. Ці державки окремих шляхтичів у своїх селах були щодо внутрішнього ладу вповні суверенними на своїй території, і влада загальної шляхетської республіки не мала права встрявати в відносини між дідичем і його підданими-селянами.*)

Колись вільне, українське селянство, після завоювання Галицько-Волинської Держави Польщею, було крок за кроком обмежуване в своїх правах економічних і особистих. В 1772 році підданий селянин вже був цілком обезправнений. Селян поступово запряжено до даремної панщинної роботи для пана на його полях і в його дворі. Спочатку панщина була кілька днів річно від одного селянського господарства, потім її поступово збільшувано «конституціями» польського сойму, і нарешті шляхта могла визначати панщинну працю довільно. Де шляхта почувала себе сильнішою, там панщина була важча. Це було саме на Західніх Українських Землях, бо на Придніпрянщині селяни мали можливість утікати далі в степи, якщо тягар панщини ставав їм непосильний. У XVIII-тім сторіччі, перед приєднанням Галичини до Австрії, панщинна робота декуди доходила до 220 днів річно від одного селянського господарства.*)

Проте, панщина означала не тільки саму даремну працю на панських ланах, в лісах і дворах, але також інші тягарі: пан накладав на окремі селянські господарства обов'язок давати підводу для різних послуг у селі і далеко поза селом, а навіть поза

---

*) Тодішня Польща під державним оглядом називалася: Річ Посполита Польська. Це був дослівний переклад латинської назви рес публіка. Взагалі такий суспільно-політичний твір, який по-українськи називаємо "державою", по-польськи тоді і тепер називається "паньство". Отож тоді кожна сільська посілість шляхтича, разом з його підданими селянами, називалася урядово "паньством" з додатком назви даного села. Цю назву можна було зустріти на старих таблицях в Галичині аж до кінця Австрії на цих землях, а навіть до кінця відродженої польської окупації в Галичині (наприклад, автор цієї праці сам бачив таку стару таблицю при в'їзді до громади з написом по-польськи: паньство Сколє).

даним воєвідством; такі послуги доходили деколи до 130 днів річно. Крім того, селяни мусіли приносити панові певну кількість яєць, курей, меду і т. д., а також давати даремно означену кількість продуктів домашнього промислу, як мітки пряжі і т. п. Велику ролю в селянських панщинних тягарах грали також оплати за означені релігійні обряди: за дозвіл пана на шлюб свого підданого парубка в селі, за хрестини дитини і т. п. Вкінці панщинні селяни важко відчували так зване право «пропінації», згідно з яким пани мали монополь виробляти і продавати алькогольні напитки, а селяни мусіли купувати визначену на рік кількість горілки в панській коршмі.

Коршму в селі орендували пани окремим підприємцям, звичайно Жидам. На ґрунті виконування панського права пропінації в селі за посередництвом жидівського орендаря виникав суспільний антаґонізм між орендарем і селом, що деколи переходив у юдофобію. Цей антаґонізм набирав особливо гострих форм тоді, коли пан орендував цілий свій маєток жидівському капіталістові, який згідно з договором про оренду набував право не тільки користуватись панським ґрунтом і всіми робітними послугами підданих селян, але також збирати всі оплати від належних панові «шлюбних» і інших обрядових податкових привілеїв. Орендарі, зрештою не конче й жидівські, але й польські капіталісти, деколи забирали ключі від церкви в селі в свої руки, щоб примусити підданих заплатити заздалегідь свою «повинність» за шлюб чи іншу церемонію в церкві. Про це збереглась жива традиція в українській пісенній творчості, зокрема в думах і гагілках. В Галичині аж до 1930-тих років згадувано про надужиття орендарів супроти Церкви і селянства в пісні про Зельмана, яку співано на Великдень у Збаражчині, Тернопільщині, Зборівщині і Золочівщині. Текст цієї історичної пісні такий:

Їде, їде Зельман,
Їде, їде його брат,
Їде, їде Зельманова
І вся його родина.

Помагай Біг Зельман,
Помагай Біг, його брат,
Помагай Біг Зельманова,
І вся його родина.

Чого хоче Зельман?
Чого хоче його брат?
Чого хоче Зельманова
І вся його родина?

Хоче панни Зельман,
Хоче панни його брат,
Хоче панни Зельманова
І вся його родина.

На який хліб Зельман?
На який хліб його брат?
На який хліб Зельманова
І вся його родина?

На попівський Зельман,
На попівський його брат,
На попівський Зельманова
І вся його родина.

На хлопський хліб Зельман
На хлопський ґрунт його брат,
На хлопський хліб Зельманова
І вся його родина.

А ми панни не маємо,
Попівський хліб не дамо
Іди геть, Зельман,
Іди геть, його брат!
Іди геть Зельманова
І вся його родина.

Ця історична пісня є очевидним відгомоном факту надужить орендарів не тільки щодо селян, але також щодо церковних парафій. З того приводу, як видно з кінця пісні, десь вибух спротив громади, і саме його оспівує ця пісня, яку співано разом з іншими піснями про скасування панщини в Галичині в 1848 році.[7])

На Холмщині, яка деякий час належала, разом з Галичиною, до Австрії, співали історичну пісню, яка нав'язувала до події, що сталася на території цієї области. Ось одна із строф цієї пісні:

Нема попа вдома,
Поїхав до Холма,
Ключі відкупляти,
Церкву одтвирати.

Тепер жидівські публіцисти чомусь перечать, що взагалі денебудь мали місце такий і подібні факти. Мовляв, в архівах не знайдено ніодного документу, що торкався б таких подій. На це треба сказати, що історичним джерелом є не тільки писані документи, але й усна традиція, яка збереглась, зокрема в історичних піснях. По-друге, фактично історичні документи з XVI - XVIII сторіч не дають підстави, щоб заперечувати надужиття орендарів (взагалі, а не тільки жидівської приналежности, бо такі надужиття робили й польські орендарі маєтностей). Навпаки, є цілий ряд таких документів, з яких частину вже опубліковано (гляди: А. І. Ярошевич, Капіталістична оренда на Україні за польської доби, Записки Соціяльно-Економічного Відділу Української Академії Наук в Києві, том V - VI, 1927 р.). В орендних угодах орендарів з панами-дідичами були враховані тільки оцінки в грошах з приносів і оплат для пана; про характер цих приносів і оплат не згадувалось. Щоб повернути собі орендну плату і дістати якнайвищий прибуток за вкладений капітал, орендар (все одно, чи він був Поляк чи Жид) старався, всупереч дотеперішньому звичаєві, піднести селянські тягарі в ро-

боті і приносах та оплатах. Згадана наукова праця на основі архівних матеріялів стверджує безліч скарг селян до своїх панів-дідичів на безправства орендарів. «Головний мотив цих документів, то скарги селян на утиски орендарів. Деколи орендарі просто плюндрували і грабували селян». Що орендарам було байдуже до релігійних почувань селян, це видно з актів, де стверджено, що орендар виганяв селян на роботу в сам день великого свята Великодня. Часто орендарі арештовували селян за невиконання збільшених повинностей і морили їх в арешті голодом та побивали. Про це згадана праця наводить багатий матеріял з актів. Орендар також не вагався арештувати українського священика (наприклад, в Галичині, в селі Надієві, жидівський орендар Шая арештував місцевого українського пароха Іліяша. Коли треба було пароха закликати до смертельно хворого парафіянина, щоб його висповідати, то його вели до хворого в кайданах. Цей факт на основі актів подає, з цитуванням відповідних документів, праця о. Тита Войнаровського, цитована вище, стор. 29).

Поважні жидівські історики не перечать того факту, але його підтверджують виразно. Учений перекладач твору сучасника гетьмана Хмельницького, рабіна Натана Гановера («Безодня розпачі»), рабін Абрагам Дж. Меш (Abraham J. Mesch), в англійськім виданні цього твору в Ню Йорку (Abyss of Despair, 1960 р.) пише ось що про цю справу:

> «Сучасні історики подають, що пани брали оплату за кожну дитину селянина і її хрещення, за шлюб кожної селянської дочки і за похорон померлих. Ці оплати збирали жидівські помічники і доставляли їх дідичам». (Там таки, стор. 2).

В цій справі рабін Меш посилається на жидівську джерельну літературу. Зокрема він наводить висновки досліду, перепровадженого жидівським ученим Шацьким, який заперечував твердження Герця і інших жидівських авторів, що вістки про збирання жидівськими помічниками церковних оплат були ніби то пізнішими пропаґандивними видумками, після повстання Богдана Хмельницького. (Гляди про це замітку там таки, стор. 122).

При всіх цих тягарях, які мусів поносити панщинний селянин на користь пана або його орендаря, треба ще згадати «право» пана карати підданих буком чи канчуком, і ув'язненням і навіть карою смерти. Цим «правом бука» пани і їхні уповно-

важені економи чи орендарі особливо дорожили, як засобом примушувати селян до послуху.

ЦІЛКОВИТА ЗМІНА СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН ПІД АВСТРІЄЮ

Польща мала такий державний лад, що шляхта була всім, а міщани і селяни — нічим. Кожний шляхтич у своєму селі був абсолютним володарем. Вся законодавча влада належала соймові, що складався виключно з шляхетських послів. Ухвали сойму мусіли бути однодушні, тобто кожний посол мав «вето». Це значить, що один посол міг не допустити до будьякої ухвали сойму. Суперечки між самою шляхтою вирішували окремі шляхетські суди, але судових вироків фактично не можна було виконати, бо королівська влада не мала відповідно сильних органів для виконання законів і судових вироків. Іншими словами, в тій Польщі мав право тільки той шляхтич, що мав за собою

Вид частини замку в Збаражі

свою власну збройну силу. Можна сказати, що це був шляхетський анархічний лад чи безлад. Навіть була тоді шляхетська приповідка, що «Польща стоїть безладдям, анархією». (По-польськи: «Polska nierządem stoi.»).

Ясна річ, що цей польський шляхетський лад був глибоко зненавиджений на окупованих українських землях. Тут утри-

мувалась міцна традиція про давню волю в часи української княжої державности, і зокрема в свіжій пам'яті було привернення повної волі за поширення влади гетьмана Хмельницького аж по Сян. Хоч це було на короткий час, то традиція повної волі була далі жива серед українського селянства. Воно оповідало собі з покоління до покоління історію про велику визвольну війну гетьмана Богдана Хмельницького проти зненавидженого польсько-шляхетського колоніяльного режиму, а потім про гайдамаччину. З роду в рід передавалися пісні про цю боротьбу українського народу за свою державну волю. Особливо живі спогади про Українську Козацьку Державу були на галицькому Поділлі, що було найближче до сталих кордонів цієї держави за Богдана Хмельницького та до сцени гайдамацької боротьби на Волині і на Уманщині. Сама Збаражчина була тереном війни Богдана Хмельницького з польською армією. Співали тут селяни про Хмельницького, Ничая, Морозенка, про облогу Збаража і про гайдамаків.[8])

Цілком іншою була австрійська держава в 1772 році, коли Галичина була відокремлена від польської держави. Це була абсолютна монархія, в якій мав виключну владу цісар, що керував адміністрацією держави при допомозі вивченого фахового бюрократичного апарату. В адміністрації панував безоглядний послух для цісарських законів і розпоряджень, а непослух ламано цісарською збройною силою. Коли в Польщі збройну силу творила сама шляхта, а король міг тримати наємне військо (зрештою в малих відділах), лише за згодою шляхти, то в Австрії військо було цісарське, і шляхта не могла в ньому мати ніякого голосу. Отож, з переходом Галичини під Австрію ,мусів моментально скінчитися польський безлад («нєржонд»). Вже цей один факт викликав зміну в стосунках між польською шляхтою і українським селянством, яке від тепер вже мало принципіяльну охорону збройної руки цісарської адміністрації. Це позбавлення шляхти її привілею виключного озброєння, було першим виломом у шляхетському пануванні, як слушно це вперше підкреслив І. Франко у своїх дослідах історії того часу.[9])

Ще за панування цісареви Марії Тереси, якій помагав її син, пізніший цісар Йосип Другий, зроблено цілу правно-адміністративну революцію в стосунках між шляхтою і селянством у Галичині. Ці реформи були завершені Йосипом Другим, коли він став цісарем. Після того, в відносинах між шляхтою і селянством у Галичині сталися такі зміни:

1) Позбавлено дідичів виключної юрисдикції над підданими селянами, яким надано право скаржитись на свої кривди й утиски до державної влади. Це був справжній перелом у дотеперішньому польсько-шляхетському ладі.

2) Списано всі дотеперішні селянські тягарі, після чого їх обмежено і пом'якшено.

3) Скасовано різні тягарі, які колись польські дідичі накладали на селян в додаток до примусової праці. Ось деякі з тих тягарів:

а) солеве — оплата за кожну куплену топку соли;

б) чопове — оплата від кожної бочівки купленого пива або горілки;

в) міркове — оплата, яку платив селянин за відмірення зерна, що його він привіз панові, як данину від свого ґрунту;

г) вагове — оплата панському слузі за важення овочів, з яких десятину забирав пан;

ґ) возове — оплата від кожного селянського воза, що їхав до міста з селянськими продуктами;

д) виборове — оплата панові за те, що він визначив для громади начальника. (Цю оплату платила громада);

е) куниця — оплата панові за дозвіл для селянської дочки вийти заміж.

Таких оплат було більше. Примушування селян до дальшого плачення цих оплат підлягало карі для панів, якщо селяни скаржилися до державного уряду.[10])

4) Скасовано право панів давати дозвіл на одруження сесянських синів.

5) Селяни дістали право, без дозволу пана, посилати своїх дітей на науку до шкіл і до ремесла.

6) Надано селянам право залишати без дозволу пана своє село і переноситися до міст на ліпший заробіток.

7) Заборонено панам брати селянських дітей собі до двора на примусову службу.

8) Встановлено час робітного дня, поза який пан не мав права вимагати робити (вліті 12 годин, взимі 8).

9) Заборонено панам встановляти панщинну працю «на штуки» (стільки скосити чи зжати за день).

10) Врешті встановлено право для громад, що у всіх суперечках з панами вони, для оборони своїх прав перед держав-

ною владою, можуть вибирати своїх уповноважених («пленіпотентів»).[11])

Цісар Йосип, ще коли він був помічником своєї матері Марії Тереси в адмініструванні державою, був визнавцем теорії про піклувальну державу. Монарх, згідно з цією концепцією, повинен мати вищу освіту і дотримуватися твердо моральних принципів, щоб уміти ставитись до всіх державних підданих справедливо. Йосип Другий переводив цю концепцію державної влади дійсно щиро і в першу чергу зайнявся долею панщинного селянства в цілій державі і зокрема в Галичині, де це селянство терпіло пекло утиску і визиску. Він запровадив у Галичині державне шкільництво — середнє і вище, університетське. Для всіх державних підданих, отже й для селянства, він запровадив фактично примусову початкову освіту. До тієї міри він займався всім життям підданих, що навіть встановив окремим розпорядженням розміри оплат за церковні треби.[12])

Вся ця реформа за часів Марії Тереси і Йосипа Другого викликала зразу серед польської шляхти тільки насмішки над «помислами дурного Німця». Шляхта була переконана, що це тільки тимчасовий австрійський «заїзд», подібний до звичайних у тодішній Польщі шляхетських «заїздів», тобто вирішування взаємних суперечок силою.[13]) Вигадано на «Шваба» цілий ряд насмішкуватих жартів і пущено їх в обіг між міщан і шляхту. Ці жарти і насмішки утрималися в польській масі міщанства аж до початків 20 сторіччя.[14]) Коли ж збройна і поліційна сила австрійської адміністрації в Галичині стала наявним фактом і коли ця адміністрація переводила наказані монархом суспільні реформи в користь селянства на практиці, то легковажне ставлення шляхти до Австрії перейшло в глибоку ненависть і бажання визволитися з-під неї, хоч би навіть під Росію, чи за допомогою Росії, яка саме тоді на окупованих українських землях запровадила ще гострішу форму визиску селянства — кріпацтво. Ця ворожість до цісаря Йосипа Другого зросла ще більше, коли він 10 лютого 1789 року видав патент про повне скасування панщини. Це розпорядження мало увійти в практичне життя 1 листопада 1790 року, отож державна адміністрація мала рік часу на підготовку до цієї важливої реформи. Цей патент викликав велику тривогу серед польської шляхти в Галичині і ще більше обурення на цісаря. Проте, ця остання реформа Йосипа не увійшла в життя, бо він несподівано помер у порівнюючи молодому віці (49 років життя). Його наступник, молодший брат Леопольд, вступив на трон 11 лютого 1790 р. і зразу відкликав

патент про скасування панщини. Була леґенда серед людей, що Йосипа Другого пани згладили зі світу.

Цісар Леопольд Другий формально не відкликав решти реформ свого брата в справі селянства, але й не наполягав на практичному виконанні їх так суворо, як це було раніше. Зокрема, він дозволив знову тілесну кару для селян, з тим застереженням, що кількість буків мала бути обмежена і що перед карою мусів лікар ствердити, що биття не загрожує здоров'ю. Биття без відповідної процедури було заборонене, і за кожний нелеґальний удар буком мав пан платити кару 1 ринського. Скільки було панських надужить за реакційної влади Леопольда Другого, видно з суми, яку в Галичині заплатили пани за надужиття: по кінець 1829 року в Галичині заплатили пани суму 122,262 ринських (тобто, стільки буків нелеґально вибили на селянську спину). Крім того, згідно з присудом державних урядів, пани заплатили ще в тому часі 142,000 ринських, як відшкодування селянам за побиття.[15])

Не зважаючи на цю реакцію за режиму Леопольда Другого, все таки життя українського селянства в Галичині було в тому часі без порівняння кращим, ніж воно було недавно під Польщею. Бо під Австрією селянин був під охороною державних законів і мав доступ до державної влади. Його людська гідність визнавалась і охоронялась законом. Тому українське селянство ставилося з великою прихильністю до австрійської цісарської влади, і з глибоким підозрінням до кожного кроку польської шляхти, відчуваючи інстинктивно, що вона прагне відбудувати назад польську державу на цих землях та привернути знову зненавиджені шляхетські порядки.

Пам'ятаймо загальну ситуацію після 1772 року, коли Галичину прилучено до Австрії. Це був перший поділ Польщі. Тоді, аж до другого поділу Польщі в 1793 році, українські землі на північ від Галичини і на схід від неї (тобто решта Волині, Полісся та все Поділля на схід від Збруча і взагалі все Правобережжя) залишилися далі під польською владою, і там існували далі старі шляхетські панщинні порядки. Кордон не був щільно бережений, і зв'язки, зокрема торговельні подорожі солярів-чумаків з Галичини та торгівців худобою з Придніпрянщини, були дуже живі. Отож селянство знало дуже добре, як далі виглядала та Польща, яку шляхта прагнула знову відбудувати в Галичині. Щойно в 1793 році ці землі забрала Росія та запровадила там свої кріпацькі порядки. Тому також до Росії тоді не могло бути в Галичині серед нашого селянства ніякої симпатії.

Цілком зрозуміло, що найбільш ворожо до Польщі, як такої, були настроєні ті області Галичини, які найдовше мали досвід з порядками польського шляхетського режиму. Це були повіти, які ще протягом одного покоління сусідували безпосередньо із старою Польщею, а саме найдалі на схід висунені подільські повіти: Збаражчина, Тернопільщина, Скалатщина, Теребовельщина, Борщівщина, Заліщиччина і сусідуючі з ними Бережанщина, Бучаччина, Золочівщина і Брідщина. З другого боку антагонізм до Польщі був сильний там, де галицькі повіти безпосередньо сусідували з польською етнографічною територією: Лемківщина, Надсяння. Тому також з цих областей походили головно діячі, що були провідними в національному пробудженні українського народу в Галичині.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

ПЕРШЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ПРОБУДЖЕННЯ В 1772 — 1843 рр.

РЕШТКИ СВІДОМОЇ ІНТЕЛІҐЕНЦІЇ ВИСТУПАЮТЬ В ОБОРОНІ СВОЄЇ НАЦІЇ

В часі, коли Австрія перебрала Галичину й Володимирщину від Польщі під свою владу, в самій Польщі, і далі від неї на Захід, панував погляд, що нацією є тільки два панівні стани: шляхетський і духовний. Цей останній, якщо йдеться про римо-католицьку Церкву, як правило, походив із шляхти, і рідко з міщан. Саме міщанство було вільне і мало в містах досить широку самоуправу, але не мало впливу на державу. Його мала тільки шляхта і вище духовенство. Міщан панівний погляд, бодай з ласки, визнавав деякою частиною нації, натомість селяни, взагалі не рахувалися в національному питанні. Вони були робітним людським інвентарем шляхти, і їх під політичним оглядом репрезентувала шляхта.

Як уже сказано в попередньому розділі, українське духовенство в 1772 році було під культурним оглядом сильно спольщене. В тому часі тільки нижче, сільське духовенство, ще не було спольщене, можливо тому, що воно було мало освічене і пани ставились до нього з презирством. Проте, і серед вищого духовенства були одиниці і маленькі гурти, які не перейшли в польський національний табір, хоч і були настроєні в суспільних справах досить консервативно, бо рідко виступали проти панівного суспільного ладу, уважаючи його просто «природним», від початку світу. Ці світлі одиниці і гуртки серед духовної інтеліґенції після переходу під австрійську державу відчули в собі енергію і відвагу виступати в обороні своєї бідної і шляхтою утисненої нації. Із світської інтеліґенції тоді вже тільки одиниці признавалися до своєї національности.

Серед духовної інтеліґенції деякі одиниці були дуже активні в обороні української національности, хоч вони розуміли націю в дуже консервативний спосіб, подібно, як розуміла націю польська шляхта. Тому що тоді колишня українська шляхта не західніх землях України вже вважала себе Поляками і на-

віть польськими патріотами, то в консервативному розумінні українську націю в Західній Україні творило вже тільки духовенство. Провідники цього духовенства, тобто єпископи і декани, одночасно уважали себе провідниками і репрезентантами української нації. За прикладом високої польської аристократії, яка ставила себе понад свій польський люд і навіть воліла між собою говорити по-французьки, а не по-польськи, вище українське духовенство не хотіло між собою розмовляти мовою свого народу, по-українськи, бо це, мовляв, мова проста, а не панська. В розмовах між собою вони вживали польської мови, а для писання або староцерковної, або польської. Тому, що староцерковну мову було важко їм вивчати і ще трудніше її вживати, то вони в писаннях переходили щораз частіше на польську мову.[18])

Все те, що тут сказано про польщення українського вищого духовенства і в значній мірі сільського, не треба розуміти так, що ці верстви не знали української народної мови, або що вони нею взагалі не вміли говорити. Навпаки, вони українську мову знали і нею навіть плавно говорили. Але йдучи за польським звичаєм, вони вважали її мовою простою, хлопською, а тим самим негідною, щоб нею говорити між собою. По-українськи вони говорили лише з «нижчими станами», отже з селянами і ще з неспольщеними міщанами, зокрема, зі своїми слугами вдома і в господарстві. Те саме стосується також родовитої польської шляхти на українських землях та спольщеної колишньої української аристократії. Всі вони з конечности мусіли мати щоденно справу з українським робітним людом, із слугами і робітниками, і тому мусіли навчитися української мови. Деякі з них навіть підпали під чар тієї мови і її пісні. Тому, не зважаючи на загальну панську погорду до тієї мови, вони залюбки говорили нею в своїх селах, прислухалися до українських пісень і самі їх співали. Але на цьому їх українські симпатії і кінчались. Про реформу суспільного ладу, про поліпшення становища своїх українських підданих, і зокрема про скасування панщини, ніхто з них тоді і не думав.

Проте, із Заходу, зокрема з Франції, в другій половині XVIII сторіччя йшли на Схід також світські думки про волю й братерство всіх людей, без огляду на суспільний стан, в якому вони народились. Воля і право до щастя уважалися вже там серед освічених людей правом природи, даним людині її Творцем. Ці думки розвинулися найсильніше в Британії, але тому що їх переслідував тут панівний монархічний режим, вони знайшли собі ґрунт в Новому Світі, тобто в Америці, де допровадили до першої демократичної революції в новітній історії (1775). Пі-

зніша американська декларація незалежности із своїми принципами природного права, рівного для всіх, гідности людини і права народу на самовизначення своєї державної влади стала джерелом пробудження подібних думок у всьому світі.[17]) Ці думки безпосередньо, або через різні таємні товариства йшли із Заходу також в Україну. Вони спричинили пробудження національного духа не тільки в красній літературі, але також у поглядах на суспільні справи. В останній четвертині XVIII сторіччя серед українців Галичини було небагато освічених людей, пройнятих цими новими думками, але вони були, діяли в своїм середовищі і спонукували інших до думання.

Одним з таких визначних українських інтеліґентів був о. Іван Ґудз, який прикладав багато зусиль, щоб помогти українському народові під Австрією піднестися вище культурно і добитися рівноправности з іншими під-австрійськими народами. Іван Гудз у часі прилучення Галичини до Австрії перебував у Відні, як приватний учитель у тамошній багатій родині. Він зрозумів свою, так би мовити, амбасадорську ролю оборонця свого народу і тому зразу став діяти, щоб спонукати до акції тодішній офіційний провід Українців у Галичині, тобто його церковну єрархію. Він увійшов у контакт з львівським єпископом Левом Шептицьким та радив йому постійно, як і чого домагатись від австрійської монархії. Завдяки його заходам, удалося переконати цісарський уряд, що Австрія повинна створити школи для Українців, зокрема вищі. За його посередництвом єрархія добилась рівноправности греко-католицької Церкви з латинською. Все те дало базу, на якій міг розвинутися новий український національний рух.[18])

Заходами Івана Ґудза і тодішньої єпархії вдалося добитися в австрійської цісаревої Марії Тереси і пізнішого цісаря Йосипа Другого дуже важливого успіху: організації середнього і високого шкільництва на державний кошт. У Львові утворено українські університетські студії, а у Відні — генеральну духовну семинарію. Відкрились також можливості вселюдного початкового шкільництва по селах. Проте, багато з того здорового зерна незабаром стало снітитися і загибати, про що буде мова далі.[19]) Найголовнішим успіхом було зрівняння української Церкви в правах з польською римо-католицькою, бо в даних умовинах Церква була тією основою, на якій могла розвинутися освітньо-культурна творчість.

Коли львівський єпископ Лев Шептицький та Іван Ґудз є прикладами вийняткових постатей серед тодішньої інтеліґенції, прикладами праці і боротьби на ґрунті оборони прав Церкви і

розвитку шкільництва, то ще світлішим прикладом пробудження національного духа є о. Фаленцький, парох із Ширини біля Дуклі на Лемківщині. В нього ми бачимо прояви глибокого відчуття долі народної маси, селянства, та зрозуміння, що в даних обставинах життя народу справа соціяльна і національна є зв'язані нерозривно. Йому мусіло бути ясно, що ніякий реальний і тривалий поступ українського народу неможливий доти, доки його основна маса — панщинне селянство — буде в невільній залежності від польського панства. Ці думки о. Фаленцького залишилися для історії в його меморіялі до цісаря Йосипа Другого з травня 1785 року. В цьому меморіялі він прохав цього гуманіста на цісарському престолі скасувати панщину, посилаючись з одного боку на гуманність цісаря, а з другого на нещасливу долю народу в Галичині, який терпить гірше, ніж у татарській неволі. Фаленцький писав виразно від імени українського («руського») люду («плєбс») і підкреслював, що тодішнє панство володіло більшою частиною землі, яку, згідно з народною пам'яттю, пани забрали насильно від селянських громад. Відібравши у селян більшу частину їхньої землі, пани до того ще запрягли їх до даремної праці і знущаються над ними. Далі о. Фаленцький ставить пропозицію, щоб цісар своїм законом наказав відібрати у панів всю, колись загарбану, селянську землю, а панам залишити лише стільки, скільки їм потрібно для власного господарства, отже не більше двох ланів. Відібрану у пана землю — радив о. Фаленцький — повинна громада розділити для обрібки між своїх членів, а панові платити лише визначений законом чинш грішми.[20])

Треба припускати, що таких прихильних до народу українських духівників у тому часі було в Галичині більше. На цю частину інтеліґенції, без сумніву, впливали також сильно закорінені серед народних мас традиції козацької республіки Січі, а потім Козацької Української Держави, звідки козацькі ідеали братерства всередині народу розходилися по всіх українських землях. Ні Запорізька Січ, ні пізніша Українська Козацька Держава не були твором виключно тієї частини народу України, що жила поблизу Дніпра. Там збиралися найвідважніші волелюбні Українці, без огляду на суспільну групу і віровизнання. Всіх їх характеризувала ідея національного братерства. У Запорізькій Січі часто грали провідну ролю люди, народжені або виховані в Західній Україні (зокрема в Галичині і Волині). Організатором Запорізької Січі, як лицарського державного твору, був князь Дмитро Вишневецький Байда, що походив із Вишнівця, поблизу Збаража (обидві місцевості під господарським оглядом творили

тоді одну область князів Вишневецьких). Славний в історії України гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний також походив із Західньої України (Галичина, Самбірщина). Основник великої Української Козацької Держави, гетьман Богдан Хмельницький, був вихований у Галичині. В ті часи був постійний рух української людности із Заходу на Схід та із Сходу на Захід. Січове козацтво поповнялось людьми з усіх українських земель. Із східніх земель до Галичини і навпаки, приходили гінці-післанці та кобзарі-лірники, що були живою газетою і приносили зразки нової народньої творчости — думи і побутові пісні. З другого боку панував живий торговельний зв'язок між цими землями: Галицькі торгівці сіллю - чумаки — їздили аж до Києва з сіллю і звідтіля привозили шкіри, хутра, сало та інший тамошній товар. Серед галицьких чумаків, що їздили в середину Придніпрянщини в торговельних справах, були люди не тільки з поблизьких областей Галичини, включно із Збаражем, але навіть з далекої Дрогобиччини. Знову ж із Придніпрянщини їздили візники або погоничі з поташем і волами, або дубовими клепками аж до Сілезії, пересікаючи всю Галичину. До Львова такі подорожі з хліборобськими продуктами Придніпрянщини були дуже часті.[21])

З цієї волелюбної і народолюбної традиції, передаваної історичними піснями й оповіданнями з уст до уст, било чисте джерело національного духа. Хоч внаслідок несприятливих політично-міжнародних обставин це джерело було засипуване ворогами, то все таки воно пробивалося постійно на поверхню життя народу. І хоч більшість інтеліґенції западала в аристократичний консервативний сон, то завжди знаходилися численні одиниці серед неї, які не тільки самі не спали, але і других будили зі сну до любови і праці для свого живого народу, його мови і його волі. Отож, серед української інтеліґенції у перших десятиріччях панування Австрії над Галичиною були дві нерівні течії, яким варто приглянутись ближче.

ДАЛЬШЕ ПОЛЬЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДУХОВНОЇ ІНТЕЛІҐЕНЦІЇ І АРИСТОКРАТИЧНИЙ ПАТРІОТИЗМ

Нова хвиля польського натиску в напрямку польщення українського духовенства почалася після невдалого повстання проти тодішнього королівського уряду в обкроєній Польщі, який бажав жити в згоді з російським царатом і до деякої міри під його протекторатом (1794 р.). Це повстання приготовила одна з польських партій під проводом спольщеного Білорусина Тадеуша Косцюшка, що сам і його найближчі співробітники

були членами масонської організації, яка в свою чергу була під впливом французьких і німецьких масонів. Метою повстання Косцюшка було відновити старі польські кордони, отже також повернути західні українські землі під польську колоніяльну владу. Після першого успіху цього повстання в бою з московським військом під Рацлавіцами, Косцюшко опанував також центральну Польщу з її столицею Варшавою.[22]) Але, незабаром прийшли невдачі. Армія Косцюшка зазнала великої поразки під Мацейовіцами, де сам Косцюшко попав у неволю російської армії. Російське військо зайняло решту незалежної Польщі, і після того сусідні монархи погодилися на третій і останній поділ Польщі в 1795 році: Росія забрала тоді решту Білоруси й Литви, а також всі українські землі поза Галичиною та ввесь центр Польщі над Вислою із столицею Варшавою.

Проте, та польська партія, яка змагала до відбудови «історичної Польщі», далі мала за собою більшість польського політичного суспільства. Провід цієї партії уважав однією з головних причин невдачі боротьби проти Росії ту обставину, що повстання Косьцюшка не мало ніякої підтримки від Українців і Білорусинів. Тому після невдачі цього повстання польський провід пляново зміцнив свою акцію в напрямку польщення українського духовенства, яке тоді залишилося єдиною провідною верствою народу. Зокрема, цей польський плян переводжено дуже нагально в Галичині, яку польський провід конечно бажав перемінити цілком у польський край і потім, при нагоді нового повстання, здобути його для «історичної Польщі». В рямцях цього пляну польські шляхтичі-дідичі почали входити в безпосередні стосунки з українськими сільськими духовниками, їхніми жінками, синами і доньками. Далі акція йшла в тому напрямі, щоб панські економи та інші урядовці одружувались з доньками українських сільських парохів, а з другого боку, щоб сини цієї духовної верстви одружувались з доньками економів і польських міщан. В сільських духівників викликувано прагнення ставати подібними до панів не лише в товариських звичаях, але й у мові. Дотеперішню розговірну мову, українську, зробили пани предметом насмішок і поволі спонукували сільські попівські родини розмовляти по-польськи і між собою і з іншими українськими духівниками. За одно покоління, тобто до першого десятиріччя 1800-тих років, величезна більшість нижчого духовенства цілком спольщилася щодо мови. Вище духовенство щодо мови було спольщене ще в останніх роках панування Польщі. Від польських панів перебрали більшість української духовної інтеліґенції і рештки світської

інтеліґентної верстви не тільки мову, але також суспільний світогляд.

Панівним світоглядом польського суспільства був специфічний аристократизм. Як спадщину по королівській Польщі, польське суспільство зберегло шляхетські звичаї, погляди і політичні цілі. Дрібна і середня шляхта прагнула уподібнитись до маґнатів, а всі вони разом голосили доктрину, що існуюче суспільство з пануванням шляхти є не тільки найліпшим, але що воно створене самим Богом на віки вічні. В цій доктрині містився також расизм. Польська шляхта проповідувала теорію, що вона походить від ліпших синів Ноя, а селянство, мовляв, є потомством проклятого Ноєвого сина Хама. В відношенні до селянства взагалі, а до українського зокрема, пани постійно підкреслювали це «хамство». Коли селян окреслювано зневажливо «хамами», то міщан майже з такою самою погордою називано «ликами». В очах цих «ликів» селяни також були «хамами». Вони мали завдання працювати на хліб і «вище» життя як для панів, так і для міщан і для духовенства, а про їх долю мали виключно рішати пани. Річ ясна, що ці «хами» щодо мови не були однакові. В західній Галичині вони були Поляками, а в східній частині краю — Українцями. Коли в західній Галичині не було національної проблеми, то в східній вона існувала в такій самій гострій формі як і соціяльна. Бо в західній частині всі говорили тією самою мовою — польською — пани, міщани, духовенство і селяни, а в східній частині краю по-українськи говорили постійно лише селяни, а всі вищі верстви говорили на початку 1800-тих років вже майже виключно по-польськи. Панівна верства панська була польська, служебна — українська.

Цьому польщенню українського духовенства і міщанства помагав мимовільно також австрійський уряд. Сталося це так:

На заходи львівського епископа Лева Шептицького та його уповноваженого Івана Ґудза, австрійський уряд вирішив поставити українське духовенство і взагалі Українців нарівні з польським духовенством і взагалі з Поляками. Тому що все нижче українське духовенство було дуже мало освічене і ледве знало відправляти Богослуження, то уряд своїм коштом основував високі студії для українського духовенства у Відні і у Львові. Йосип Другий пішов ще далі. Він заснував у Львові університет (1782 р.), який був зокрема призначений для освіти Українців, як духовного, так і світських станів. Урядові залежало на тому, щоб мати в університеті вихованих майбутніх кандидатів на державних урядовців, що знали б не лише мови латинську і німецьку, але й місцеві мови, українську і польську. Йосип Другий

дбав також про освіту селянства й міщанства та підтримував публічні народні школи в Галичині, які піддав наглядові єпископів. Вперше від кінця польської окупації мало українське селянство й міщанство можливість загальної освіти, а крім того ввесь народ на західніх землях України мав доступ до університетської освіти.[illegible])

Але висока освіта в університеті у Львові і в духовних семинаріях у Львові й Відні не могла тоді розвинутися в українській навчальній мові, бо професори - Українці, покликані для навчання студентів у цих школах, були виключно аристократичного середовища, і їм ніяк не могла увійти в голову думка, що латинські й німецькі тексти викладів можна студентам пояснити українською народною мовою. Отож, ці професори взяли, як мову навчання, мішанину старо-церковної й української народної мов. Ця мішанина була така незвичайна, що студенти не могли її добре розуміти і з конечности для пояснення користувалися польською мовою. Зрештою, виклади цією мовною мішаниною занехаяно за кілька років цілком. В університеті і в семінаріях запанували цілком німецька і латинська мови, а, як допоміжна, польська.[illegible])

Після смерти Йосипа Другого в цілій Австрії запанувала реакція і багато з реформ Йосипа Другого затримано або й послаблено. Режим його наслідника, цісаря Леопольда Другого, звільнився цілком від народолюбного духа та йшов явно на руку панівній до того часу шляхті. Ця обставина зміцнила польську акцію, спрямовану на польщення української інтеліґенції світської і духовної, та поглиблювала в ній аристократичний світогляд. Нове, тобто вже друге покоління цієї української інтеліґенції, вчилось уже переважно по-німецьки і по-польськи як у середніх школах, так і в семінарії або університеті. За другого покоління вже не було в школах середніх і високих ніякої науки в українській народній мові. Третє покоління було в своїй масі цілком спольщене, а тільки малі гурти ще трималися інстинктивно народного духа.

Наслідник єпископа Лева Шептицького, Антін Ангелович, не пішов слідами свого попередника. Щоправда, при видатній допомозі великого вченого історика Церкви, професора львівського університету Михайла Гарасевича, він домігся того, що австрійський уряд постарався в Римі про віднову галицької митрополії (1807 р.). Одначе, митрополит Ангелович був переповнений аристократичним духом так, як його вище оточення. Підчас врочистого наставлення митрополита виголошено вітальні промови і проповіді в соборі св. Юра по-латинськи і по-польськи, а

вихованці духовної семінарії вітали митрополита в церкві панеґіриком у польській мові. Сам митрополит видав із того приводу пастирський лист також лише по-польськи. Зрештою, пізніше цей митрополит писав пастирські листи, поучення і заяви по-німецьки, по-латинськи, по-польськи і французьки, але ніколи по-українськи.[25])

Мовне спольщення вищої верстви духовенства дійшло було до того, що першу польську газету у Львові «Дзєннік Патріотичних Полякуф», редаґував згаданий раніше канонік митрополичої капітули о. професор М. Гарасевич.[26])

Також дальші польські газети у Львові, «Ґазета Львовска» і «Розмаітосці», що почали виходити від 1809 року, були редаґовані визначними нашими інтеліґентами. Все те показує, що ця вища верства старалася погодити свій український рід з одночасною роботою на польському національному ґрунті.

Цей розвиток вищої верстви української духовної і світської інтеліґенції посувався далі милевими кроками в бік польщення щодо мови і в слід за цим також щодо духа. Цей стан описує пізніший часопис українського католицького духовенства «Прапор», такими чорними рисками:

> «Діловодство в трьох греко-католицьких консисторіях — львівській, перемиській і холмській, велося в латинськім або польськім язиці. Вища церковна єрархія і впливовий орден Василіян употребляли також польську мову так в товариській бесіді, як і в церкві і публічнім житті. Навіть Ставропиґіянське Братство свої акти укладало по-латинськи і по-польськи... Руські виклади на університеті, котрі завів австрійський уряд в 1787 році, щоб щиро пособляти умовому розвиткові Русинів, продовжалися лише до 1808 року, бо не найшли у Русинів інтересу і повного з них користання... І через увесь дальший період до 1848 року чула руська молодь, що приспособлялася до духовного стану, лише латинський, німецький і польський язик. Навіть науку Богочестія подавав катехит по-латинськи. Так виховані священики ставалися чужими не тільки для свого народу, але й для Церкви..., бачучи в своїм [духовнім] стані лише рід ремесла, котре мало їх забезпечити матеріяльно».[27])

Другий журнал для греко-католицького духовенства, «Нива», описує стан нашої духовної верстви в Галичині в тім самім часі приблизно так само. Ось один уривок з історії того часу, поданої в тому журналі:

«Кандидат духовний навчився в семінарії кепсько по-руськи читати, а про устав церковний, про зрозуміння духа книг літурґічних тоді бесіди не було. З дому не виніс у тім зглядi найменших відомостей. Діти всіх священиків говорили «пацір» тільки по-польськи... Не диво, що руська інтеліґенція, що виходила з священичих домів, переходила в латинство... Тепер маємо з них завзятих ворогів-яничарів народу і Церкви».[28])

НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ ЗДОБУВАЄ СОБІ ВПЛИВ

Проте, цей процес польщення щодо мови серед духовної і світської інтеліґенції в Галичині мав дві цілком окремі і навіть протилежні течії. Одна течія втягнула українську духовну і світську освічену верству просто в польський національний табір. Друга, навпаки, плекала своєрідний український національний патріотизм. Учасники першої течії, разом з українською мовою, покидали також українську Церкву, приймали латинсько-польський обряд і ставали польськими патріотами; і, як це буває з ренеґатами, вони були завзятішими ворогами рівноправности українського народу, ніж були родовиті Поляки. Вони, розуміється, не могли зразу заперечити свого українського походження, отож вони казали, що вони тільки українського роду, а їхня національність польська.*) Друга течія спольщеної щодо мови нашої тодішньої освіченої верстви складалась із людей, які приймали польську мову, як свою розмовну і літературну мову, не тому, що вони прагнули бути Поляками, але тому, що в своєму фальшивому аристократизмі вони були переконані, що мусять відрізнятися мовою від «простого народу», який говорив по-українськи. В понятті цих освічених людей українська народна мова була негідна ні для літератури, ні для розмови вищих верств. Тим то ця верства вживала і вдома в розмові між собою польської мови, як найбільше знаної в краю, але не цуралася в потребі говорити й писати по-латинськи, по-німецьки і навіть по-французьки. В розмові з українським закріпаченим селянством і слугами з-поміж нього, ця освічена верства користувалася звичайно українською мовою. Ця звичка була в дечому наслідуванням великого польського панства, яке, щоб відрізни-

*) Ці ренеґати викули навіть коротку фразу в латинській мові для окреслення свого статусу: gente Rutheni, natione Poloni (щодо роду — Українці, але щодо національности — Поляки).

тися від своїх підданих польських селян і слуг, залюбки користувалося в розмові, особливо в присутності слуг, французькою мовою і для вивчення цієї мови спроваджувало собі вчителів із Франції.

Не зважаючи на прийняття польської мови, як панської, ця течія освіченої верстви на свій спосіб була політично супроти Поляків і Польщі «сеператистичною». Вона була проти польських змагань до відбудови старої польської держави і зокрема вона виступала проти того, щоб до такої відновленої польської держави знову включити українські землі. Вище духовенство греко-католицької Церкви, що гуртувалось довкола львівської і перемиської консисторії, постійно робило заходи перед австрійським урядом в обороні рівноправности української Церкви і її незалежности від польських впливів. Воно боронило також принципу, що початкове сільське шкільництво має бути по селах українське, а не польське. В цьому напрямі діяв як львівський гурт навколо митрополита Михайла Левицького (1771 — 1858 рр.), так і — ще активніше — перемиський священичий гурток, якому помагав у великій мірі тамошній єпископ Іван Снігурський (1818 — 1847). Це дуже не подобалося польському проводові, і він різними заходами, а зокрема фальшивими обвинувальними доносами у Відні і Римі, старався перешкодити освітньому піднесенню української народної маси. Перемиський гурток священиків під проводом о. Івана Могильницького відзначався, як на той час, дуже радикальними народолюбними ідеями. Він прихилив на свій бік єпископа Снігурського та накреслив програму діяльности духовенства для піднесення освіти народних мас. За почином о. Івана Могильницького, укладено статут товариства священиків з метою ширення народної освіти і зокрема підтримки вселюдних шкіл з українською мовою навчання. Статут цього товариства, заходами єпископа Снігурського і митрополита Левицького, затвердив цісар 5 лютого 1816 р. Але діяльність цього першого освітнього товариства в Україні, яке ставило собі за мету масову шкільну акцію і видавання потрібних шкільних підручників і взагалі повчальних книжок для люду, припинив зразу Рим. На донос польського духовенства, підтриманий з боку кількох спольщених провідників ордену Василіян, компетентний для такої справи кардинал Северроні написав до митрополита і до цісаря листа, в якому гостро скритикував статут товариства і самого митрополита, закидаючи йому різні неіснуючі провини супроти Риму. Проте, митрополит відбив усі закиди, доказавши, що це звичайна польська реакційна інтриґа проти Українців, яка походить з того, що Поляки не хо-

чуть допустити до освіти українського народу і до друку популярних книжок. Цісарський уряд прийняв виправдання митрополита і дозволив товариству на його діяльність негайно.[29])

Перемиський священичий гурт, організований у згаданому товаристві, мав, крім свого голови о. Івана Могильницького, ще кількох видатних діячів. Між ними треба згадати о. Осипа Ло-

о. Осип Лозинський

зинського і о. Юліяна Желехівського. Всі вони були оборонцями засади, що поза Церквою має обов'язувати українська мова та що також проповіді в Церкві мають бути в українській народній мові. Товариство видало кілька книжок о. І. Могильницького для вжитку в школах, а зокрема його буквар, який обов'язував у школах понад 70 літ. Іван Могильницький уклав також першу граматику української мови 1823 року. Дуже активним був також о. Осип Лозинський, який завзято боронив повної самостійности української мови серед інших слов'янських мов. Він записував також українські пісні і звичаї та пізніше видав збірку їх, про українське весілля. Також і він, для оборони самостійности української мови, видав пізніше граматику української мови по-польськи — для тих, що ліпше вміли читати по-польськи.[30])

Перемиський гурток у своїх ідеях пішов далі поза думки, які панували в митрополичій консисторії. Коли гурт митрополита Левицького уважав українську народну мову придатною тільки для навчання в початкових сільських школах, а для літератури ні, то перемиський гурт боронив думку, що ця мова є сама собою дуже гарна і що вона так само придатна для гарної і вченої літератури, як і всяка інша слов'янська мова і зокрема як мова польська. Видно це також з факту, що цей гурт збирав матеріяли української народної творчости. Крім того, в тому гурті панувала думка, що українська національність існує не тільки в Галичині, але також поза кордонами Австрії — над Дніпром, аж до Дону і Кубані. Іван Могильницький, всупереч старому поглядові, який утотожнював українську національність з однією «руською Церквою», заступав правильну думку, що національність і віровизнання — це дві окремі справи: Українцем є той, що почуває себе Українцем і говорить та пише по-українськи, незалежно від того, чи він є греко-католиком, православним чи римо-католиком.[31])

Цей дух соборного національного почування і енерґія для боротьби в обороні вільного національного розвитку народу виявились в організованій формі найперше на західніх окраїнах Галичини (Надсяння і Лемківщина), бо вони були виставлені на найсильніший натиск з боку сусідніх польських земель, або на східніх окраїнах Галичини (Золочівщина, Зборівщина, Збаражчина), які сусідували з тими українськими землями, що найдовше, аж до 1795 року, були під владою польської шляхти. Це були — східня Волинь і східнє Поділля, де польська шляхетсько-колоніяльна система лютувала найгірше і під соціяльним і під національним оглядом. Саме там виявився останній масовий збройний опір українського народу проти тієї неволі, в формі крівавих гайдамацьких повстань. Останнє таке велике гайдамацьке повстання було в недалекій від галицької границі Уманщині (1768). У куті, де збігалися межі Галичини, Волині і тодішнього підпольського Поділля, зродився самостійний духовний опір проти ополячування приблизно в тому часі, коли він зродився в Надсянщині.

Велике культурне значення мав тоді манастир оо. Василіян у Почаєві, що мав власну друкарню.[32]) Тут різні автори творили самі або переробляли давні релігійні пісні, складені в Україні для різних нагод. В 1790 році в Почаєві видано велику систематичну збірку таких пісень під назвою «Богогласник». В тому збірнику були надруковані духовні пісні різними мовами: церковно-слов'янською, українською народною, а дещо польською

і латинською. Пісні того збірника в українській мові були тоді і пізніше дуже популярними на всіх землях України. Головна річ, що Почаїв уживав для пісенної і повчальної літератури української народної мови і тим промостив українській народній мові шлях до літературного розвитку. Нема сумніву, що це сталося під впливом безпосередньої народної мови в прекрасних колядках, щедрівках, гагілках і інших історичних піснях. Почаїв друкував також повчальну літературу в народній мові.[33])

Почаївський літературний гурток у манастирі займався не тільки творчістю релігійних пісень і навчанням релігії в народній мові. Тут пробудився також свідомий український патріотичний дух, що охоплював усе національне життя. Він був у згоді з народною традицією. Тому цей гурт тоді не мав аристократичного світогляду, але мислив про націю як одну велику родину, основану на братерстві. Тут вперше в новітніх часах створено пісню «Дай нам, Боже, добрий час», яка скоро поширилися у всіх областях і стала однією з найпопулярніших пісень в кінці 18-ого і протягом 19-ого сторіччя. Творцем цієї пісні був о. Юліян Добриловський (нар. 1760, помер 1825 у Почаєві). При тодішніх живих взаєминах між сусідніми українськими областями і районами, о. Юліян Добриловський бував, самозрозуміло, частим гостем у сусідній Збаражчині, Золочівщині чи Брідщині. Своїм духом і живим словом він будив людей, зокрема тамошніх священиків, до патріотизму, спертого на націоналньому братерстві.[34]) Духа так зрозумілого патріотизму відчуваємо глибше, коли прочитаємо цілу пісню «Дай нам, Боже». Ось вона:

Дай нам, Боже, добрий час,
Як у людей, так у нас,
І в щасливу годину,
Розвеселім родину.
Ой, ну-ну, ой, ну-ну,
Розвеселім родину!

В нас родина вся одна —
Ціла наша Русь свята,
Чи опанча чи сердак,
Чи гуцул чи подоляк.
Ой, так-так, ой, так-так,
Чи гуцул чи подоляк.

Де Дністер, де Сян і Прут
Руські річеньки пливуть
І від Буга за Бескид
Всюди чесний руський рід.
Ой, наш рід, руський рід,
Хоч підеш і за Бескид.

Всюди мова нам одна,
Всюди пісня та сама
І танець нам всім однак,
Коломийка чи козак.
Ой, так-так, ой, так-так,
Коломийка та козак.

Станьте лемки з уграми,
Заспівайте враз з нами,
І гуцули і бойки,
Подоляни й личаки.
Всі такі однакі —
Хорошенькі козаки.

Най щезає вся біда,
Най живе нам свобода,
Руські люди й руський край,
Руська мова й обичай.
Ой, наш край — руський край,
Руська мова й обичай.[35])

З цього подільського кута між Бродами, Почаєвом, Зборовом, Золочевом і Збаражем пішов новий подув українського національного духа в першій четвертині 19-го сторіччя, яку називаємо добою Маркіяна Шашкевича.

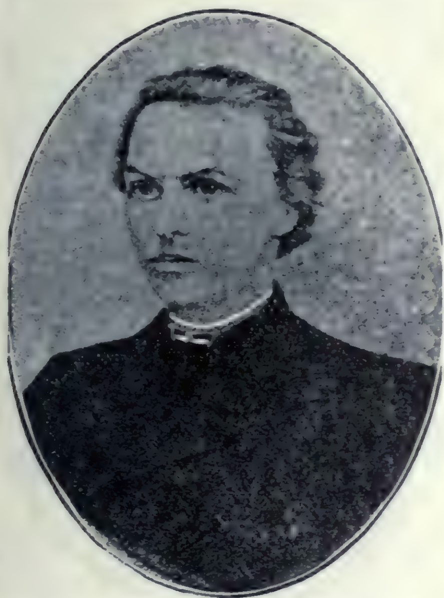
"РУСЬКА ТРІЙЦЯ" ПІД ПРОВОДОМ МАРКІЯНА ШАШКЕВИЧА

На тому духовному ґрунті виросли в цьому куті Галичини Маркіян Шашкевич і Яків Головацький, до яких потім приєднався Іван Вагилевич, що походив із Калущини. Всі три були майже ровесниками. Маркіян Шашкевич був сином пароха в селі Княже (Золочівщина), але народився — 6 листопада 1811 р. — в домі свого діда по мамі, пароха села Підлисся (Золочівщина), о. Авдиковича. Недалеко звідси, в селі Чепелях (Брідщина), народився дня 17 жовтня 1814 р., Яків Головацький. Там його батько також був парохом. Згідно з тодішніми звичаями, парохи відвідували один одного підчас празників не тільки в своїх околицях, але й у подальших районах. З ними бували також їхні діти. В той спосіб передавано з однієї околиці в другу нові події і нові думки. Немає сумніву, що в домах сільських духівників, які офіційно, звичайно, говорили по-польськи, з сільським довкіллям говорили по-українськи. В родині Головацьких бував о. Добриловський, автор пісні, «Дай нам, Боже, добрий час» і напевно заніс туди особисто цю пісню своїм живим голосом. Можна припускати, що він бував також у діда Шашкевича, о. Авдиковича.[36]) Там обидва юнаки мусіли чути і навчитися співати цю українську патріотичну пісню. Проте, на чутливі поетичні молоді душі мусіла зробити найглибше враження народна творчість — колядки, щедрівки і гагілки, які вони чули в часі найбільших свят — Різдва, Щедрого Вечора і Великодня.

Школа, яка, за вийнятком початкової сільської школи, була в ті часи вже виключно німецько-польська, приглушувала в них ці молодечі спогади з рідного села. Проте, цілком приглушити впливу народного творчого духа ця школа таки не встигла.

На вищі студії перейшли Маркіян Шашкевич і Яків Головацький до Львова. Тут вони спочатку познайомились обидва, а потім з Іваном Вагилевичем (народився дня 2 вересня 1811 р. в Ясені Горішньому, недалеко Калуша). У Львові Шашкевич оз-

найомився з творами відроджених слов'янських народів, що, подібно як Українці, заснули були на довгий час у неволі. Зокрема, зробили на нього враження писання нових чеських і словацьких письменників, а згодом і сербських. Це збудило в душі Шашкевича приспані спогади про творчість власного простого народу і помогло йому відчути всю красу тієї творчости. Він почув у собі також поетичну іскру таланту і постановив писати поезії і прозові твори тією мовою, якою цей народ споконвіку говорив і яку він розвинув у своїй усній словесності. В Шашкевича збудився ентузіязм для ідеї нової літератури в українській народній мові і в зв'язку з тим він пройнявся жадобою помагати цьому нещасливому народові до світла науки, знання і волі. Що все те випливало в першу чергу з джерела народної творчости, видно з того, що Шашкевич, Головацький і Вагилевич стали збирати пильно і записувати народні пісні, щоб їх пізніше публікувати, як доказ великого духовного скарбу українського народу.

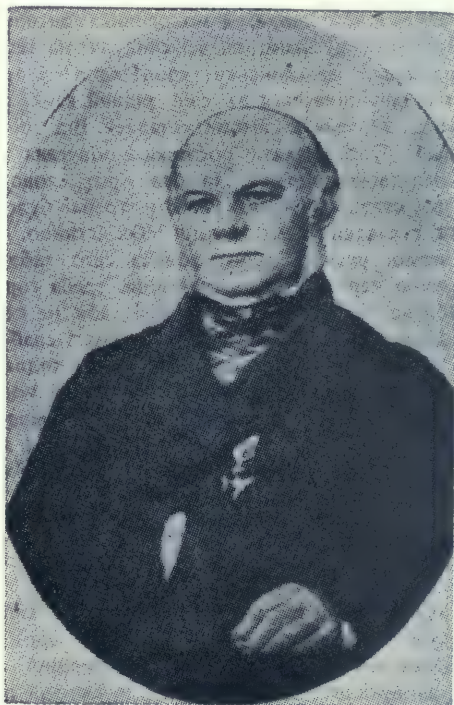
о. Маркіян Шашкевич

Шашкевич, Головацький і Вагилевич знайомились з відродженням поневолених слов'янських народів не тільки за допомогою відповідних публікацій, які були під рукою в університетській бібліотеці, але також шляхом особистих зв'язків з Віднем, Будапештом і Прагою, де діяли письменники цих слов'ян-

ських народів. Цей слов'янський рух зміцнював у членів «Руської Трійці» запал до того, щоб спричинитись до пробудження також свого народу творенням літератури в його живій мові і ширенням освіти серед гнобленого селянства.

ПОЛЬСЬКА КОНСПІРАЦІЯ

У Львові Українська Трійця зустрілась також з іншими течіями того часу. В 1830-их роках діяли в Галичині, головно по окружних містах, також впливи західньо-европейського, зокрема французького демократичного руху. В основі демократичної ідеї лежить ідея, що кожний нарід сам має визначати свою долю. Ця ідея самовизначення народу в політичнім сенсі зміцнювала національний рух в Европі серед поневолених народів. Де-

о. Яків Головацький

мократичні ідеї з Франції переносились до таємних гуртків серед студентів і старшої інтеліґенції у Відні, Будапешті і Празі, а звідти також у Галичину і зокрема до Львова, як тодішнього центру адміністрації Галичини. Одначе тут західньо-европей-

ський демократичний рух був головно використаний для націоналістично-імперіялістичних цілей польської революційної конспірації.

Польська шляхта і міщанська інтеліґенція, разом з римо-католицьким духовенством, не погоджувалися з фактом поділу колишньої польської імперії. Причиною невдачі повстання Косьцюшка вони вважали ту обставину, що за шляхтою не пішло до повстання польське селянство, боячися повної віднови старих панщинних порядків, якщо б перемогло шляхетське повстання проти Росії і Австрії. Звідсіля, в противагу аристократичній шляхетській польській партії, зродився серед польської конспірації ніби демократичний рух, який демократичними обіцянками бажав приєднати польське селянство до ідеї повстання. Польська повстанська конспірація намагалася здобути собі прихильність також серед українського народу. Вона діяла і серед духовної та світської інтеліґенції, і серед селянства. Спольщену щодо мови українську інтеліґенцію ця польська конспірація намагалась з'єднати ніби демократичними ідеями, малюючи перед нею міраж відновленої унії Польщі, Литви і Руси-України; а українське селянство бунтовано проти Австрії пропаґандою, що за все суспільне лихо в Галичині відповідальна нібито не польська шляхта, а німецько-австрійська адміністрація. Коли до української інтеліґенції звертався польський конспіративний рух у польській мові і з польськими політичними патріотичними гаслами, то до українського селянства польські конспіраційні діячі звертались з пропаґандою в українській народній мові. Так вони робили в Придніпрянській Україні на Правобережжі (головно на Поділлі), і в той самий спосіб вони діяли в Галичині. Цю пропаґанду проваджено головно засобом пісень українською мовою, складених на лад українських народних пісень і дум.[37])

Поезії Тимка Падури, шляхтича з підросійського Поділля, були відомі також Шашкевичеві та іншим членам гуртка у Львові.[38])

Учасники польської конспірації, що мала широку сітку таємних товариств по всій Галичині, діяли серед українського селянства в той спосіб, що не тільки пускали по ярмарках і торгах різні, прихильні для польської акції, чутки, але також укладали, вивчали напам'ять і співали нові пісні. Багато таких пісень укладав у Галичині Поляк Каспер Ценґлевіч, а пізніше також спольщений Українець Михайло Попель. Ця польська «демократична» революційна діяльність серед українського селянства живою українською піснею і «наукою» особливо зміцнилася після упадку повстання в Конґресовій Польщі (воно почалося в

листопаді 1830 і впало вліті наступного року). Ця польська робота йшла в цілій українській Галичині від Лемківщини по Збруч на Поділлі.

Коли на селі української Галичини ця протиавстрійська польська пропаґанда не знайшла ніякого успіху, то серед тодішньої старшої і молодшої української інтеліґенції вона могла скоро похвалитись значними досягненнями. Це в даних обставинах була цілком природна річ. Українське село, хоч ще було в панщинній залежності, то все ж таки одержало від австрійської монархії деяку полегшу від нестерпного польсько-шляхетського ярма. Це село дуже добре знало, що лихо його походить від польського панства і що воно так недавно, за Польщі, було ще гіршим. Тому про поворот Польщі село й слухати не хотіло. Маючи два лиха до вибору, воно вибрало в своїх думках менше лихо — Австрію. Річ ясна, що село завжди мріяло про старі часи, коли українська козацька шабля вивоювала була повну волю для селян, яка за Збручем трималася майже сто літ. Інша справа з духовною і світською українською інтеліґенцією в 1830-тих роках. Вона під мовним оглядом була цілком спольщеною, бо ж польська мова в її очах була мовою освіченої верстви. Польським словом легше було польській пропаґанді трапити до тієї інтеліґенції, ніж до села. Спритно притягано цих інтеліґентів до польських конспіраційних організацій, метою яких була боротьба за відбудову Польщі в давніх кордонах. Членами, і то провідними, цих польських революційних організацій були не тільки українські студенти університету, але й численні українські професори теології і навіть префекти греко-католицької семінарії.[39]) Ця партія серед семінаристів була дуже сильна і тягнула за собою добру половину з-поміж них. Пробувано втягнути в сітку цієї польської організації також Шашкевича і його товаришів, але вони відчули зразу фальш гасел цих польських революціонерів, які боролися за рівне право польського народу з іншими державними народами, а перечили це право для Руси-України. В деяких учнів семінарії доходило польське патріотичне завзяття до того ступня, що один з них пізніше признався, що він мав плян убити Шашкевича, коли цей став ширити думку про самостійність українського народу і його рівне право на свою власну культуру.[40])

Проти тієї польонофільської партії серед української інтеліґенції виступала активно також дуже чисельна українська партія, але не з позиції оборони прав українського народу, а з позицій австрофільства і урядової льояльности. Провідником тієї партії був митрополит Михайло Левицький і його найближчі

співробітники з-поміж вищого духовенства. Ця партія мала за собою також майже половину інтелігенції і студентської молоді. Щоправда, митрополит і його партія не були австрофілами до тієї міри, щоб проповідувати германізацію Галичини. Вони були навіть патріотами Руси-України, але їх патріотизм був обмежений злезрозумілою аристократичною ідеологією. Вони боронили прав української Церкви в Галичині і бажали освіти народу на селі в його мові. Проте, вони були думки, що націю репрезентує тільки духовенство і що воно, з огляду на брак української шляхти-аристократії земельної, є тією аристократичною верствою народу. Як аристократи, вони уважали живу народну українську мову негодящою для вжитку в красній і науковій літературі і тим самим негодящою для конверсації між освіченими людьми. Такою аристократичною мовою вони уважали польську мову і вживали її в розмові між собою і публічно. Австрійську монархічну владу вони підтримували не тільки з ідеологічних міркувань, але також тому, що ця влада дала греко-католицькому духовенству повну рівноправність з римо-католицьким духовенством і вищу освіту за рахунок держави. В тодішній міжнародній і внутрішній ситуації Австрії, зрештою, загальний народний інтерес Українців вимагав підтримати боротьбу проти польських конспірацій на українській землі, що зверталися не лише проти австрійської монархії, але також одночасно проти українського народу. Вся біда була в тому, що австрофільство митрополичої партії в багатьох випадках переходило в сервілізм до конкретної австрійської адміністрації. Аристократизм цієї партії з польською панівною мовою і цей австрофільський сервілізм, ставили цю партію в багатьох випадках у вороже становище до народовської української партії, що саме тоді народжувалася під проводом «Руської Трійці».

НАРОДОВСЬКИЙ ТАБІР У СВОЇХ ПОЧАТКАХ

Українська народовська партія, що зродилася в тому часі під духовним проводом Маркіяна Шашкевича, натрапила на ворожу позицію як з боку польонофілів серед духовної та світської інтелігенції, так і сервілістів із австрофільської партії. Обидві ці панівні партії мали велику більшість серед освіченої верстви і зокрема за ними йшла більшість студентської молоді в університеті і в духовній семінарії. Виступити в обороні живої української народної мови і впровадити її в літературу означало вийти на революційну боротьбу проти панівної атмосфери, проти обох великих партій. Історичною заслугою Шашкевича і його

двох ближчих та кількох дальших товаришів є їхнє рішення піти на пробій проти тієї панівної задухи. Вперше вони створили без статуту конспіративну організацію для проведення своїх цілей. Вони дали собі слово говорити між собою і з товаришами в семінарії тільки українською мовою, а не по-польськи. Вони запланували і літературні збірники творів лише в українській народній мові, щоб цій, досі погорджуваній «хлопській мові», надати статус літературної мови. Шашкевич був першим, що виступив з таким своїм збірником під назвою «Син Руси» (1834). Ще раніше, бо в 1833 р., Шашкевич, у відповідь на польський натиск на збаламучену аристократизмом інтеліґенцію, написав поезію «Болеслав Кривоустий під Галичем в 1139 р.». В цьому вірші він у закритий перед цензурою спосіб проголосив маніфест боротьби проти польського імперіялістичного натиску і при тому поставив перед очі молодого покоління самостійницький соборницький український ідеал. Вірш описує бій об'єднаних сил Києва і Галича з Поляками в обороні державности українського народу. Його гаслом є: «Гей, хто Русин, повставайте, соколята, на врага». Згадана збірка ходила по руках покищо у рукописі. В одному з віршів цієї збірки Шашкевич закликав молодь:

«Гоніть з Руси мряки тьмаві,
Разом к світу, други жваві!»

Незабаром після того Шашкевич і його товариші приладили вже до друку більший збірник літературних творів під назвою «Зоря» і подали поліційній цензурі у Львові (1834). Ця збірка одночасно була революційною щодо мови і щодо правопису, бо автори відкинули старий етимологічний правопис і прийняли новий, фонетичний. Всеукраїнський характер був у збірці підкреслений статтею про діяльність великого гетьмана Богдана Хмельницького. Львівська австрійська цензура не мала тоді свого урядовця для публікацій українською мовою, тому вислала «Зорю» до Відня для цензури. Віденський цензор не бачив ніякої перешкоди для публікації «Зорі», але висловив погляд, що остаточну постанову про це повинна прийняти львівська цензура з погляду місцевих відносин у Галичині. Разом з тим цензор з Відня повчив львівську адміністрацію, що «руський народ живе не тільки в Галичині і взагалі в межах Австрії, але також під російською владою, де він начислює до 16 мільйонів душ». Віденський цензор виразно відрізняв цей народ і від Поляків і від Москалів.[41])

Львівський губерніяльний уряд до того часу не мав діла з літературними публікаціями в українській мові і тому не мав

для них свого цензора. Тому він звернувся до митрополита М. Левицького з проханням перепровадити цензуру «Зорі». Митрополит довірив це завдання своєму близькому рідному, професорові моральної теології Венедиктові Левицькому. Обидва аристократичні цензори з сервілістичною орієнтацією дали губерніяльному урядові внесення заборонити друк «Зорі». Згідно з внеском митрополита, урядова цензура заборонила друк «Зорі» 31 липня 1835. Митрополит підкреслив у своєму внеску, що «Зоря» не годиться до друку з огляду на свій зміст, бо вона говорить про народний і релігійний гніт, який терпить українське населення від Поляків і зокрема від Єзуїтів, і тим може викликати між обома народами ворожнечу; а з другого боку, вона, як світська літературна збірка, не годиться до друку також з огляду на свою народну мову. Обидва цензори висловили погляд, що Маркіян Шашкевич, який був формально редактором збірки і підписав її псевдонімом «М. Руслан», може писати тією мовою тільки моральні поучення для простого народу. Цю думку прийняла також урядова цензура і зазначила, що коли «Шашкевича свербить рука» до писання, то хай пише те, чого слід чекати від священиків — повчальні проповіді про обов'язки до австрійської держави.[42])

Але цей удар своїх і чужих не зламав Шашкевича і його друзів. Навпаки, вони ще з більшим завзяттям продовжували своє заплановане завдання. Вони постановили в самій семінарії пропаґувати українську народну мову у підготовних проповідях, а потім виступити одного дня у всіх львівських церквах з українськими проповідями, а не з польськими, як це було до того часу. Цей плян здійснено 13 жовтня 1836. В тодішніх обставинах цей виступ був відважним революційним кроком і супроти панівної польської верстви і супроти власної аристократичної панівної партії.

Разом з тим «Руська Трійця» готувалась видати друком новий літературний збірник, хоч перший збірник — «Зоря» — підпав конфіскаті. Зібрано й позичено потрібні гроші і вирішено надрукувати цю нову збірку в Будапешті, щоб таким способом обійти львівську цензуру згаданих цензорів. Ця збірка була надрукована в 1837 році під назвою «Русалка Дністровая». Перші її примірники появилися у Галичині в квітні 1837. Але, коли до Львова прийшла решта, тобто основна частина тиражу, книжку затримано і піддано львівській цензурі, хоч її пропустила цензура в Будапешті. Права рука митрополита, о. професор Венедикт Левицький, як цензор, знову поклав свою важку руку на нову українську літературу і запропонував губерніяльному уря-

дові у Львові конфіскувати всю решту «Русалки Дністрової». Так аристократична польськомовна провідна верства народу вдруге не пустила народної мови в літературу й науку. Тільки перших 200 примірників, розісланих раніше окремо, могли попасти до рук громади і робити своє діло пробудження інтеліґенції до національного і народолюбного руху.

Конфіската «Русалки Дністрової» мала ще й той наслідок, що членів відомої митрополитові трійці всіляко переслідувано: спочатку затягали з висвяченням їх, потім посилали їх тільки до бідних парафій на сотрудників, і т. п. Але й це не зламало членів гуртка, хоч дехто захитався (наприклад І. Вагилевич). Члени гуртка далі поширювали народовські ідеї, але вже підпільно, поза цензурою, приватною кореспонденцією.

В два роки після конфіскати «Русалки Дністрової» пробував проломити цензуру член цього гуртка Антін Могильницький, тоді ще студент духовної семінарії. В тому часі приїхав до Львова член цісарського роду архикнязь Франц Карло. Могильницький написав українською мовою привітальний вірш на його пошану і подав до друку. Автор був переконаний, що о. професор Венедикт Левицький і митрополит Михайло Левицький, як цензори губерніяльного уряду, пропустять такий вірш, хоч його написано народною мовою. Але також ця спроба була безуспішна. Обох Левицьких не зворушило те, що вірш мав австрофільський зміст, який відповідав їхнім аристократичним австрофільським поглядам. На перешкоді стояла українська народна мова. Вони обидва наказали конфіскувати весь наклад цього вірша, при чому митрополит подав виразно таку причину конфіскати: «Не можна такою простою мовою вітати такого достойника».[43])

Гурт, на який мав вплив Шашкевич, був досить численний. Сюди належали не лише товариші Шашкевича з того самого року студій у семінарії, але також молодші семінаристи. Серед них були також семінаристи із Поділля і зокрема із Збаражчини, або такі, що потім діяли в Збаражчині і в сусідніх районах. Деякі з них відіграли визначну ролю в загальному суспільно-національному русі того і пізнішого часу, наприклад:

Степан Качала, народжений у 1815 році (помер в 1888 р.). Він був пізніше парохом у Шельпаках, пов. Збараж.

Іван Шоробура, уродженець села Городовища коло Бережан, які стояли в тісному зв'язку з Тернополем і Збаражем. Треба зазначити, що окружна гімназія в Бережанах була перенесена зі Збаража разом із своїми учителями і учнями.[44])

Рудольф Мох, що також ходив до гімназії в Бережанах.[45])

Іван Гушалевич, уродженець села Лашівки коло Чорткова (народжений 1823, помер 1903). Він знайшов вплив Трійці в семінарії навіть серед молодших товаришів Трійці.

Менше визначних семінаристів із Збаражчини і поблизьких районів, які були під впливом гурту Шашкевича, мусіло бути чимало, коли взяти до уваги, що в часі вступу Шашкевича до семінарії було там 223 студенти. Це, як на ті часи, дуже значна кількість.

Коли Шашкевич і його послідовники плекали підпільно українську мову, в Галичині офіційно панували польська і німецька мови. Правда часом хтось писав мертвою мішаниною церковної, української і польської мов, що її пізніше слушно названо «язичієм», але такою мертвою мовою не могла розвиватися ні красна література, ні наука. Як виглядали твори тим язичієм, досить навести тут один із пізніших зразків «поезії»:

Воззрѣніе страшилища въ Пестѣ и Будѣ наступившем мѣсяцемъ мартомъ 1838 года

Тутъ прохаживающій удивляю:
На что всюдъ челнки суть разставлены?
Но теперъ бурю си вспоминаю,
Где бывали здѣшни оскорблены.
Буря та! Злосчасная причина,
Кая, осмъ літ уж бѣсила,
Но есть острожности новина
И розположеніе правила.[46])

Так продовжується цей вірш далі цілими строфами. Очевидно його не розуміли тодішні, як не розуміють і нинішні читачі. Не розумів його, мабуть, і сам автор. А тим часом серед нової освіченої верстви, що була народолюбною, вже зривалась правдива буря, якої вже ніяка сила не могла спинити. Коли Шашкевич помер передчасно в 1843 році, його діло продовжували його товариші. Вони були вірні ідеї, яку проголосив Шашкевич ще в семінарії, як провідну зорю для своїх послідовників: «Треба йти між нарід, досліджувати на місці... нам треба йти в нарід і вчитися в нього його мудрости» — словесної творчости і живої мови.[47])

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ПЕРША ПЕРЕМОГА НАРОДОВСТВА В 1848 р.

АВСТРІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ СПРИЯЄ ПЕРЕМОЗІ НАРОДОВСТВА

З перемогою австрійської урядової цензури, яку переводили два Левицькі, як провідники австрофільської, монархістично-аристократичної партії нашого греко-католицького духовенства, зовнішнім обсерваторам здавалося, що український нарід, як жива національна інтеґральна одиниця, перестав існувати. Австрійські бюрократи і провідники цієї партії були переконані, що одним розчерком цензорського пера вони умертвили розпочатий Маркіяном Шашкевичем рух на віки вічні. Німецький урядовець австрійського львівського губернатора, Пайман, писав у своєму звіті до цісарської канцелярії у Відні з приводу конфіскати «Русалки Дністрової»:

> «Ми маємо забагато клопоту з Поляками, а ці перевернені голови [члени Руської Трійці] ще хочуть воскресити поховану руську національність».[48])

Однак радість того бюрократа була передчасна і нерозумна. Він не розумів, що українська нація вже давно пробудилась до нового життя, ще за Хмельниччини, коли завершилися змагання української народної маси до братерської єдности і волі всіх членів народу. Бюрократ бачив тільки поверхню народного життя, репрезентованого аристократією, яка боронила існуючого ладу. Тоді австрійський престол абсолютного монарха займав слабоумний Фердинанд, і такою ж була державна бюрократія. Вона не відчувала, що із Заходу, з Франції, ішли нові політичні рухи, які пропаґували ідею національної єдности там, де той самий народ мав кілька держав-монархій (як Німеччина і Австрія, де був всенімецький соборницький рух лібералів), або ідею національного визволення для народів, що були частково або повністю поневолені (Італійці, Угорці, слов'янські народи). Демократична ідея опановувала щораз сильніше уми і серця молоді. З цієї ідеї народився опозиційний рух проти абсолютної

монархії, який вимагав як уже не республіканського, то бодай монархічно-конституційного ладу. З того духового політично-національного ферменту виросли революції: в Греції (1822 р.), у Росії (1825 р.), Поляків проти Росії (1830 - 31 р.), у Франції і Бельгії (1830 р.), а потім ще одна спроба польського повстання проти Австрії (1846). Того руху не розуміли аристократи-консерватори і не вміли піти мирно на шлях реформ.

Революційний фермент незабаром допровадив до нової революції у Франції в лютому 1848 р. Коли вістка про революцію у Франції прийшла до Німеччини і Австрії, то й там зараз почалися революційні виступи. У Відні вже 13 березня відбулись протиурядові демонстрації, а 15 березня прийшло до явного повстання. Цісар мусів усунути деяких міністрів і призначити нових та заявити прилюдно, що зійдеться виборне народне представництво, яке виробить конституцію, на яку він складе присягу. 18 березня утворився у Львові комітет з польської інтеліґенції і міщан, який подав до цісаря рішучу петицію з вимогою сформувати всюди по містах міліцію з міщан та покласти на неї відповідальність за громадський лад, а також передати всю адміністрацію місцевим краянам. Петиція була написана так, що виходило, що в Галичині живе тільки одна польська нація. Отож петиція була спрямована на відбудову польської держави на ґрунті Галичини. Незабаром оснували польські провідники у Львові свою «Польську Національну Раду»*) і вона скоро почала приймати позу законної репрезентації Галичини. Тодішній губернатор Галичини почав поважно побоюватися польського повстання проти Австрії. Таке повстання мало б значні шанси успіху, навіть якщо б Українці і зокрема селянство були в такому випадку невтральними. В тому часі вже вибухло повстання Мадярів проти Австрії під проводом адвоката Людвика Кошута, і австрійський уряд мусів кинути значні сили на Угорщину. Почали революційну боротьбу також Італійці в провінціях, зайнятих Австрією, отже й туди уряд мусів кинути своє військо. В Галичині внаслідок того залишилися слабі австрійські військові сили. Щоб українське село утвердити в прихильності до Австрії, а в кожному разі відвернути його від польських панів, губернатор граф Стадіон радив цісарському урядові у Відні, щоб цісар, не чекаючи на вибори народного представництва до державної ради, сам скасував панщину у Галичині. Цісарський уряд послухав тієї поради, і цісар проголосив 17 квітня «патент» (проголошен-

*) По-польськи: "Polska Rada Narodowa".

ня своєї волі) про скасування всієї панщини з днем 15 травня. В довгому патенті найважливіші такі постанови:

«Вся примусова даремна праця та інші підданські повинності ґрунтових господарів, халупників і комірників мають скінчитись з днем 15 травня 1848 р.

«Дотеперішні сервітути (служебності) мають лишитися непорушними, але за те піддані зобов'язані, оскільки схочуть використовувати свої права сервітутів на панських ґрунтах, вносити відповідну оплату, яка повинна бути встановлена в добровільній угоді підданих із своїми панами.

«Де ж буде неможливо зробити таку угоду, там вимірить оплату в річній готівці сам уряд, згідно з законом...»

Далі говорилося в патенті, що за скасування панщини пани дістануть якусь винагороду, яку встановить конституційний закон і яку тоді виплатить державний скарб. Цісарський патент був оголошений по всіх галицьких громадах в перший і другий день Великодніх Свят 1848 року, тобто, 22 і 23 квітня.[49])

Явний польський опозиційний і навіть подекуди революційний рух міщанства, інтеліґенції і панів проти Австрії, в березні 1848 року, викликав серед українського селянства небувале хвилювання. Пішов по селах «великий шум», що пани бунтуються проти цісарського уряду, щоб відбудувати назад стару Польщу і привернути старі панські порядки. Нічого тут не помогли фальшиві гасла польських «демократів», що в новій Польщі пани добровільно зречуться панщини. Пісні, складені польськими пропаґандистами в українській мові, закликали наших селян бути «дружніми до Ляхів»:

Ой, летіла ластівонька та понад рікою.
Ой, змилувалися Ляшеньки над нашой бідою.

Ой, летіла ластівонька понад берегами,
Най Ляхи здорові будуть, тримаймо з Ляхами.[50])

Ці заходи польських панів і «демократів» мали успіх тільки серед частини давно спольщеної нашої світської і духовної інтеліґенції. Більшість нашої інтеліґенції, хоч вона в момент вибуху австрійської революції говорила між собою по-польськи і була проти вживання «хлопської мови» в літературі і науці, все ж таки почувалася українською і в ніякому разі не бажала відбудови польської держави на українських землях. А селянство не тільки не мало жодної прихильности до такого польського пляну, але просто ставилось до нього вороже. На обіцянки польської пропаґанди, що в новій Польщі пани зречуться добровіль-

но панщини, селяни відповідали просто: покажіть цю свою добру волю зараз тут і зречіться панщинних привілеїв.

Події того часу мали глибокий вплив на українську світську і духовну інтелігенцію. Намагання Польської Ради Народової захопити владу над українською Галичиною, хоч би навіть у рямках Австрії, викликали організовану акцію опору також серед нашої освіченої верстви. Вимога Поляків мусіла викликати вимогу Українців. Польській організації мусіла протиставитися організація українська. В обличчі польського наступу, який заперечував існування українського народу як політичної одиниці, зросла нагло сила гурту Шашкевича. Хоча Шашкевича вже 5 років не було в живих, його гурт тримався і підтримував тісні зв'язки. Під впливом цього гурту і напору національної ідеї інших народів у межах Австрії, також та наша духовна і нечисленна світська інтеліґенція, яка дотримувалась фальшивого аристократизму, формально перейшла на ідейну плятформу Шашкевичевого гурту, тобто народовців. Революція вигнала з товариської розмови більшости нашого духовенства польську мову, яку заступила українська народна мова. Це був великий історичний перелім: щезла назовні мовна перегорода між українським людом і між освіченою верствою. Відразу цей люд і ця духовна інтеліґенція почули себе силою, якої вони не відчували тоді, коли були відділені одні від одних. Нажаль, фальшивий аристократизм у значній мірі залишився серед цієї освіченої верстви; він тепер тільки відійшов на другий плян, приголомшений ударами народовської демократичної думки, що ішла із Заходу.

Під тиском народовської групи духовенства, що була розкинена по селах, мусів врешті діяти львівський духовний і світський провід, базою якого була митрополича консисторія, або, як її популярно називано, «святий Юр» (від назви катедрального собору). Сам митрополит Левицький мав бюрократичний спосіб думання і тому не міг піднестися до негайного самостійного організаційного діяння, як того вимагала нова ситуація. До того ж він був аж надто скомпромітований в очах народовського духовенства своїм наставленням проти народовського руху. Тому він не міг виступати як провідник у той революційний момент. Отож, від імени митрополичої консисторії назовні стали діяти єпископ Григорій Яхимович і крилошанин Михайло Куземський. 19 березня, на другий день після ухвалення і поширення польської петиції тимчасовим «Польським Національним Комітетом», вони подали за посередництвом губернатора свою петицію до цісаря, в якій реклямували права Українців до Галичини і вимагали негайного запровадження української мови в

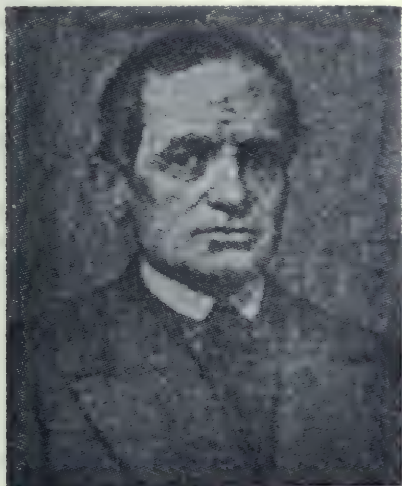
усіх народних школах і запровадження української мови в середніх і вищих школах, а також призначення на урядові пости в Галичині таких урядовців, які знають українську мову. Як видно, ця петиція була дуже скромна, але вона важлива тим, що цей святоюрський провід почав діяти і то в народному дусі.

До цього духового перевороту в аристократичній групі духовенства причинилася мимовільно польська революційна партія. Вона виставила зараз 18 березня не тільки гасло «Хай живе Польща в межах 1772 р.», але й клич, що в Галичині живе лише один нарід, польський. Це, мовляв, один край і тут є тільки один нарід. Тим то в польській петиції була мова лише про те, щоб владу в Галичині передати польським урядникам і польській ґвардії (міліції) національній, а тим самим всюди в школах і урядах запровадити лише польську мову. З тією петицією цей польський комітет звернувся негайно за підписами також до греко-католицької духовної семінарії. Знайшлися в значній кількості такі семінаристи, які готові були підписати цю петицію. Деякі з них навіть явилися на вулицях у польських шапках-роґативках, на знак, що вони підтримують польську революцію. Між ними був також пізніше відомий антипольський діяч, Іван Наумович, що після висвячення наперед працював у Городенщині, а потім у Перемишлянщині, у Скалатщині і Збаражчині. Але і серед тієї частини спольщеної старшої і молодшої інтеліґенції скоро наступив переворот у душах і серцях, коли вони почули виразну неґацію Руси-України з уст польського проводу. Коли збирано підписи під польською петицією серед студентів, член Ставропігії, адвокат Кирило Вінковський, домагався, щоб у петицію вставлено також згадку про Русинів і їхні права до школи і мови в урядах. На це польські провідники підняли крик обурення. Вони кричали, що тут «нєма Русінуф.*) Тутай Польска. То здрайца народови і Москаль. За окно з нім». Відважний адвокат української справи ледве уникнув лінчування роз'юшеної товпи польських студентів. Але ця відкрита польська непримиренна імперіялістична і націоналістично-шовіністична постава, скинула полуду з очей багатьох спольщених студентів і старших громадян; вони, як поражені громом, прозріли і почули себе Русинами-Українцями.

Народовська провінція духовенства тиснула на святоюрський провід діяти більш рішуче й організовано. В тому на-

*) Niema Rusinów. Tutaj Polska. To zdrajca narodowy i Moskal. Za okno z nim!

прямі діяв, як знаємо із документів, найближчий гурт Шашкевича, особливо о. Григорій Шашкевич, що тоді був парохом Угринова (він мав зв'язки з Поділлям, бо був сином сусоловецького дяка в Чортківщині). Дуже активним був молодший член Шашкевичевого гурту о. Степан Качала, що почав студії в духовній семінарії ще тоді, коли там був Маркіян. Пізніше він був парохом у Збаражчині (село Кошляки) і вже тоді був дуже активним у ділянці культури і політики. Цей натиск молодих українських народовців із провінції на святоюрський провід зміцнився ще більше тоді, коли вже зовсім формальна Польська Національна Рада («Польська Рада Народова») у Львові почала відкрито діяти, і коли була проголошена конституційна свобода творити національні організації (це було 25 квітня). Тоді врешті святоюрський провід вирішив також скликати нараду представників духовенства і світських інтеліґентів із провінції до Львова на нараду з метою заснувати таку саму українську політичну національну організацію, яку мали Поляки. Це рішення прийнято щойно після 25 квітня. На чолі ініціятивного комітету, що взявся скликати цю нараду, був о. канц. М. Куземський. До комітету входили святоюрські крилошани о. Іван Жуковський і о. Лотоцький та професори теології — о. Яків Ґеровський і о. Венедикт Левицький, злощасний цензор, що до тепер спиняв кожне українське живе слово в друку. Нараду скликано на 2 травня до Львова, до будинків при соборі св. Юра. Поляки скоро довідалися про скликання цієї наради і повели дуже широку аґі-

о. Степан Качала

тацію серед нашого духовенства, щоб воно не висилало туди своїх делегатів, але щоб вислало їх до Польської Національної Ради для складення заяви лояльности для неї.

На підготовчу нараду в справі оснування Головної Руської [Української] Ради приїхало з провінції до Львова і прибуло зі самого Львова понад 300 учасників, у величезній більшості духовники. Польський провід постановив по можливості переконати більшість учасників наради, щоб вона ухвалила не творити окремої Головної Руської Ради, але приєднатися під покров Польської Національної Ради, як єдиної репрезентації «всього народу» в Галичині. Якщо б цей плян не вдався, тоді спеціяльна польська боївка мала старатись розбити нараду. До боївки, яка з таким дорученням прибула на залю нарад, додано кількох зручних політичних промовців. Як сильно в тому часі проникла польська пропаґанда в кола тодішньої нашої духовної і світської інтеліґенції, можна бачити з того факту, що ще в ті бурхливі дні революції, під час Весни Народів, багато наших студентів університету і питомців духовної семінарії були гарячими польськими патріотами. Вони відкрито являлися для пропаґанди в польських рогатих шапках (як наприклад, тодішній семінарист, а пізніше відомий діяч о. Іван Наумович), або входили навіть до польських боївок проти Українців (як, наприклад, пізніший визначний діяч Богдан Дідицький, що аж на початку 1849 року вернувся назад до свого народу. і був якийсь час народовцем, але потім став одним із провідників москвофільської зради). В боївці, яку Поляки вислали для розбиття української наради в св. Юрі, було кілька таких наших спольщених студентів, а між ними також Богдан Дідицький.[51])

Політичні аґітаційні промови провідників польської боївки не переконали нікого із зібраних учасників української наради в св. Юрі. Польські гасла були: «Не потрібні дві ради у Львові. Має бути один край і один нарід! Русини це не окремий нарід, але одно з польських племен, а їхня мова це тільки діялект польської мови». Ці гасла обурювали приявних учасників наради, навіть таких, як о. професор Венедикт Левицький, бо хоч ці аристократи до того часу українську народну мову ганьбили, як хлопську, то все таки уважали себе Русинами-Українцями, а не Поляками. До живого обурювали ці гасла, особливо, ту частину учасників наради, які були з переконання народовцями. Обурення всіх учасників наради дійшло найвищого ступня тоді, коли польський промовець в запалі відкрив карти Польської Національної Ради, заявляючи, що її метою є відбудова польської держави в межах з перед 1772-го року, тобто, також на тери-

торії Галичини. Повороту Польщі в Галичині і взагалі на будь-яких українських землях не бажали собі ті українські духовні і світські інтеліґенти, які признавались до свого народу, все одно, чи вони були народовцями Маркіянового гурту чи аристократами, типу Венедикта Левицького. Тим то вся тактика польського проводу, щоб ударемнити утворення Головної Руської Ради, потерпіла невдачу. Польські промовці не тільки не переконали приявних українських делеґатів, але ще й викликали протилежний наслідок — обурення. Також боївка, з якою прийшов політичний польський провід на залю нарад, не досягла своєї мети, бо їй не вдалося криками і замішанням розбити нараду. Рішуча постава всіх приявних делеґатів примусила всю польську боївку разом зі своїм проводом залишити залю нарад.[32])

Після того знаменного інциденту, наради зібраних делеґатів уже відбулися в порядку. Вони почалися згадкою про батька національного і народовського пробудження, Маркіяна Шашкевича. Це була гаряча і глибоко продумана промова Маркіянового товариша, о. Миколи Устіяновича. Нарада постановила заснувати центральну національну репрезентацію Русинів-Українців з філіями по повітах. Її названо Головною Руською Радою; вона складалася з 30 членів. Докладніші приписи статуту доручено виробити окремій комісії. До самої Головної Ради обрано з практичних причин тільки громадян зі самого Львова і з найближчої львівської околиці. Головою обрано не митрополита, але єпископа Григорія Яхимовича, а його заступником крилошанина о. Михайла Куземського (пізніше він був холмським єпископом). Членами Ради обрано у величезній більшості духовників, і лише кількох світських. Другим заступником голови обрано письменника Івана Борисикевича, а секретарями о. Михайла Малиновського, крилошанина, та Теодора Леонтовича, урядовця. Постанова про те, щоб до Головної Ради обрати тільки львівських громадян, була з національно-політичного боку фатальною. У Львові було народовців дуже мало, і тому в Головній Раді мали велику більшість члени старого аристократичного гурту, крилошани і професори духовної семінарії. Вони не мали ні глибшого відчуття ні розуміння потреб народних мас, тобто селянства; тому провадили потім діяльність Головної Ради хоч у національному, то не в народовському дусі. Зрештою, нарада визнала потребу видавати український часопис у народній мові, і він незабаром став появлятися під назвою «Зоря Галицька» (її перше число появилося 15 травня). Нараді задавали тон і витворювали відповідний настрій народовські делеґати з провінції, серед яких напевно були і з Поділля о. Гр. Шашкевич

та о. Степан Качала. З Львівщини був обраний до Головної Ради о. Лев Трещаківський, що був щирим і незломним народовцем.

Обрана Головна Рада скоро зібралася на свою нараду й виробила проклямацію до народу. Вона з датою 10 травня і за підписами згаданої вище президії, була в першому числі «Зорі

Головна Руська Рада

Галицької». Тому що ця відозва стала підставою дальших змагань під-автрійсських Українців, подібно як це було з Першим Універсалом Української Центральної Ради 69 років пізніше, то треба її тут подати в повнім тексті:

«Браття!

«Відомо Вам, що Найясніший Цісар Австрійський і Король[53]) наш надали ласкаво всім народам своєї держави і нам, Русинам Землі Галицької, патентом з дня 25 квітня 1848 конституцію, то значить таку фундаментальну уставу, котра цілому народові нашому через вибраних і завірення маючих уділ в праводавстві своїм дозволяє і тим способом свободи і добрий бит нам забезпечає.[54])

«Межи тими свободами надали нам те особливе право, що можемо збиратися на наради над спільним добром

нашим, розпізнавати потреби народа і краю нашого і такові Найяснішому Панові предкладати.

«В такім наміренню зав'язалося тут в столичнім місті Львові товариство Русинів під назвою «Рада Народна Руська», котра порозуміваючися з народом, його заступати, над його потребами промишляти і над його свободами чувати буде.

«Конечна потреба для нас Русинів такого збору тим явніше ся окаже, скоро ся застановимо, чим наш нарід колись бил, в якім стані доси зіставал і яким при наданій тепер конституції бити може і повинен.[55]) Ми, Русини Галицькі, належимо до великого руського народу, котрий одним говорить язиком і 15 мільйонів виносить, з котрого півтретя мільйона Землю Галицьку замешкує.[56]) Той нарід був колись самодільний,[57]) рівнал ся славі наийможнішим народам Европи, мал свій письменний язик, свої власні устави, своїх власних князів, одним словом бил в добрім биттю, заможним і сильним. Через неприязні судьби і різні політичні нещастя розпал ся поволі той великий нарід, стратил свою самодільність, своїх князів і пришол під чуже панования.

«Такі нещастя склонили з часом много можних панів відступити від руського обрядку отець своїх, а з ним виречися мови руської і опустити свій нарід, хоть тая зміна обрядку народности перемінити не могла і кров руська в жилах їх плинути не переставала.[58]) Нарід тим способом оставлений, зістал зависимим[59]) від довольности чужої, а все принижений, зачал во всем лишатися і до тої прийшол недолі, що соромом било Русином називатися.

«Вправді пізніше обіймала долю нашу лагідніша опіка, зачали й нам признавати права, однакож попереднійший стан річей не дозволил правдиво доступити свободи. І в тім смутнім стані зовставалисьмо аж доси.

«Але, як все на світі з часом ся минає, як по зимі прикрій весна наступає, так, Браття, і той стан сумний нині змінился через конституцію. Браття! Єсть то велике право, котре, як всім, так і нам, Русинам, засвітило і до нового життя нас пробудило. Будяться тим сонцем освічені народи, далекі і сусідні, підноситься перед очима нашими на земли нашій народність польська і о добрі і о свободах своїх скоро і живо промишляти зачала; а ми ж, Браття, сини так великої руської родини, малибисьмо самі одні позістати і на дальше в тім нещаснім замертвінню?

«Ні, пробудился уже наш лев руський і корисну нам ворожить пришлість. Вставайте ж, Браття, вставайте з довгого сну, бо уже час! Вставайте! Але не до звади і незгоди, но двигнімся разом, щоби піднести народність[60]) нашу і забезпечити дані нам свободи! Пожиткуймо з тої способности, абисьмо ся не покрили ганьбою перед світом і не стягнули на себе нарікання поколінь наступних. Поступаймо [вперед] з другими народами в любові і згоді! Будьмо тим, чим бити можем і повиннісьмо! Будьмо народом!

«Тим то чувством народности наповнені в тім наміренню собралисьмо ся ми, Русини, котрим добро й щастя народу на сердци і будемо ділати в спосіб наступаючий:

а) «Першим заданням нашим буде заховати віру і поставити на рівні обрядок наш і права Церкви і священиків з правами других обрядков.

«б) Розвивати і взносити народність нашу во всіх її частях: видосконаленням язика нашого, запровадженням єго в школах нижчих і вищих, видаванням письм часових, утримованням кореспонденцій з письменними так нашими, як іншими до щепу слов'янського належащими, розширенням добрих і ужиточних книжок в письмі руськім[61]) і сильним старанням впровадити і на рівні поставити язик наш з іншими в урядах, публікаціях і т. д.

«в) Будем чувати над нашими правами конституційними, розпізнавати потреби народу нашого і поправлення биту нашого на дорозі конституційній шукати, а права наші від всякої напасти і оскорблення стало і стало хоронити.

«О тім то всім Вас, Браття, Русини, свідомих чинимо і упоминаєм, абисьте так, як доси, незломную віру заховали нашому Найяснійшому Цісареві і Королеві конституційному, Фердинандові Першому, і в тім сильнім переконанню, що під можним заступленням Австрії права наші і народність укріпитися і сили свої розвинути могуть.

«При тім Вас уважних робим, що так, як з одної сторони святим нашим обовязком буде права і народність нашу напротив всіх замахів так домових як чужосторонних сильно і стало боронити, так з другої сторони сам Бог і право людськости наказує, абисьмо напротив тих, котрі также попри нас про своє право і свою народність стараються, жадної ненависти в серцях наших не живили, но як щирі сусіди одної землі в згоді і єдности жили.

«Абисьмо тому нашому наміренню тим скутечніше могли відповісти, взиваєм Вас наконець, Браття, абисьте, як

і ми во Львові, Гоолвну Раду зав'язали, так і Ви в тім самім наміренню в поменші Ради ся збирали. Скоро самі Вам спосіб до того подамо.

«А тепер, Браття, завірте нам, Русинам, і будьте переконані, що тільки на такій дорозі станемося чесним, просвіщеним свідомим народом!

«Львів, дня 10 мая 1848.»

Під проклямацією вміщені підписи президії Головної Руської Ради: Григорій Яхимович, єпископ, предсідатель; заступники предсідателя: Михаїл Куземський, схолястик; Іван Борисикевич, письменник; секретарі: Михаїл Малиновський, проповідник архикатедральний, Теодор Леонтович, архівіст Товариства Кредитового.[65])

Ця проклямація показує нам, який духовний переворот мусів наступити в головах і серцях святоюрців, коли вони тепер в такій урочистій формі зверталися вперше до свого народу в «хлопській мові», якою вони самі до тепер погорджували і яку вони уважали негідною для друку і розмови про громадські справи. Ясна річ, що не єпископ Яхимович чи о. М. Куземський стилізували цю проклямацію, бо вони були тоді ще нездатні знайти потрібні вислови в народній мові.

Проклямація отже, мусіла бути стилізована одним із народовців. Трудність політичних окреслень у проклямації пояснюється тим, що до того часу не було відомих політичних писань українською народною мовою, а на рік старша «Книга Битія», зредагована в Києві, не тільки не побачила світу друком, але й не було її у відписах. Зрештою і «Книга Битія» боролася з такими самими труднощами вислову в політичних справах. Тому не треба дивуватися, що у проклямації Ради є численні терміни, запозичені з церковної мови.

З тексту проклямації б'є сильне й живе джерело духовного пробудження інтеліґенції. Наперед підкреслена національна гордість з славного минулого Руси-України. На першому місці стоїть почуття соборної національної єдности Українців від підніжжя Татр по Дон і Кубань. В проклямації є сильно наголошена думка, що український нарід може бути щасливим тільки у власній незалежній державі, бо тільки в своїй давній самостійній державі він був славним і жив у добробуті. Тут отже яскраво зазначена ідея, що Українці повинні змагати всією своєю працею і боротьбою до відновлення своєї соборної держави. Однак проклямація була опублікована в леґальний спосіб і від

леґальної репрезентації. Тим то ця думка мусіла бути зредаґована так зручно, щоб до неї в перших починах Головної Руської Ради не причепилася австрійська влада.

Перше враження при читанні проклямації є таке, що вона дуже лояльна і вірнопідданська для австрійської монархії. Проте, це враження було б помилковим, якщо б воно мало викликати переконання, що таку проклямацію в тодішніх умовинах життя Українців у Галичині і Буковині (яка адміністративно властиво належала тоді до Галичини) можна б було писати від леґальної організації інакше. Тоді також Польська Національна Рада писала свої петиції і звернення в подібний спосіб: вона зверталася до «Найяснішого Цісаря і Короля» зі своїми вимогами в тій самій формі. Відміна лежала в задушевних бажаннях і плянах Польської Національної Ради і нашої Головної Ради. Поляки тоді висловлювали леґально бажання, щоб Галичина затримала єдність одного «коронного краю» в Австрії разом з Краківським Князівством і щоб цей коронний край був відданий під владу Полякам у всіх ділянках життя. При цій умові Поляки леґально твердили, що вони хочуть бути вірними цісареві і королеві. Знову ж задушевно Поляки прагнули тільки використати зміцнення своєї влади в Галичині, щоб звідси, як з трампоніни, зробити новий революційний скок не тільки проти Австрії, але й проти Росії і тим способом відбудувати Польщу в межах зперед 1772-го року. В головах проводу Головної Руської Ради натомість була інша плятформа. Вона полягала в тому, щоб Австрія була надалі конституційною монархією і щоб вона була перебудована на федеративних основах так, щоб кожна нація мала свій край і свою владу в такім краю. Галичина мала бути відлучена від польських країв — князівств Краківського, Освєнцімського і Заторського. В той спосіб мав бути привернений виключно український характер Галичини і владу в ній мали б мати Українці в власним виборним соймом. Взагалі ж проклямація висловлює вимогу, щоб монархія в Австрії була конституційна, тобто, щоб загальні державні закони видавалися так, як їх ухвалює виборне представництво всіх народів, а ратифікує закони своїм підписом цісар за порадою відповідальних перед радою народу міністрів.

Проклямація кладе в основу співжиття з Поляками мир і можливість їх національного розвитку при умові збереження національних прав українського народу. Цей уступ проклямації свідчить про добру волю Головної Ради в справі миру з Поляками. Це була протягнена рука до згоди, але рука рівних з рівними.

Проклямація говорила тільки про загальні національні справи Українців, а про інші справи, наприклад, про дуже важливу соціяльну проблему говорила тільки в загальних висловах, що Рада буде дбати про «потреби народу».

Сильним акордом звучав поклик до єдности і внутрішнього миру та згоди. Цей поклик до консолідації є найсильнішим. За тією засадою мусіли промовляти ще на загальному з'їзді делеґати з Поділля — о. Степан Качала, о. Григорій Шашкевич і о. Іван Гушалевич. Хоча ми не маємо протоколу цього з'їзду, бо його, мабуть, таки не списано, а тільки подано загальний його

о. Іван Гушалевич

образ в дописі до «Зорі Галицької», то тодішні писання цих подільських делеґатів і пізніші їхні виступи переконують нас в тому, що ця ідея була прийнята з'їздом до проклямації за їхніми порадами. Ще в бурхливих березневих революційних днях оповістив Іван Гушалевич свій вірш «Мир Русинам», до якого дороблено негайно мелодію і його співали семінаристи народовського напрямку з ентузіязмом. Незабаром ця пісня стала першим національним гимном Українців у Галичині й Буковині. Перші строфи цього гимну читаються так:

Мир вам, браття, всім приносим,
Мир то наших отців знак.
Мира з неба всі днесь просим,
Чи багатий чи бідак.

Разом руки си подаймо
І як браття ся любім,
Одні другим помагаймо,
К общій меті поспішім.

Тогди світ весь ся дізнає,
Що рід руський ще живе,
Рідну віру в серці має
І над все її взнесе.

Мир вам. Далі тепер живо
Підлітаймо вище все
Добров мислев, не кровавов,
Куда ясне сонце йде.

Що ж нам нині на заваді?
Все вже зникло! Тепер час,
Далі в мирі, далі в ладі,
В ім'я Бога, лише враз!

Мир вам, мир вам, руські діти,
І гаразд вашим хатам,
Разом сили сполучіте,
Благо, благо буде нам.[63])

РЕВОЛЮЦІЯ СПІЛЬНО З ПОЛЯКАМИ ЧИ УГОДА З УРЯДОМ

В тім рішальнім моменті перед проводом Головної Ради стануло велике політичне питання: Чи йти разом з Поляками до революції проти Австрії чи йти на угоду з австрійським центральним урядом? З історичної переспективи пізніше давали на це питання різні автори різну відповідь. Більшість дослідників ішла щодо цього за думкою Івана Франка, який доказував, що український провід у 1848 році не мав іншого виходу, як тільки в угоді з австрійським урядом добиватися і здобути належні національні права своєму народові.[64])

Це правда, що політична свобода і скасування панщини в Галичині (раніше ніж у всіх інших краях Австрії) наступили не внаслідок революції в Галичині, але як результат революції німецьких лібералів у Відні і потім мадярських у Будапешті. Цю німецьку ліберальну революцію у Відні використали на свій спосіб Чехи і інші слов'янські народи, що були до того часу поневолені, а на свій спосіб Поляки в Галичині. Польський провід, щоправда, в революційний спосіб домагався політичних свобід, але тільки для «єдиного польського народу в Галичині», одночасно вимагаючи від німецько-австрійських урядників, щоб вони передали владу в краю тільки в польські руки. Ясна річ, що Українці не могли мати спілки з такою польською «демократичною революцією». Українців у Галичині поневолювали соціяльно не австрійські Німці, але польські пани, а національно польські пани разом зі своїм міщанством і інтеліґенцією. Провід Головної Ради, як ми бачили з проклямації, підтримував демократичну конституцію в Австрії, отже тим самим підтримував також змагання лібералів у Відні. Але з другого боку Головна Рада, бу-

дучи щойно в стадії перших організаційних кроків і при першім національнім пробудженні свого народу після знесення панщини саме в тім часі, не чула під собою сильного ґрунту, щоб могти самостійно провадити боротьбу одночасно і проти польського поневолення і проти Австрії. В боротьбі проти затій польського шовінізму і соціяльно-національного поневолення не бачила Головна Рада ніякого іншого можливого союзника, крім австрійського уряду, який в змаганні до утримання цілости держави шукав також в Українців союзників проти боротьби за відбудову історичної польської і угорської держав.

Надіятися на соборний національно-революційний рух на Придніпрянщині Головна Рада не мала аж ніяких підстав. Там в 1848 році був час найчорнішої чорносотенщини в цілій російській імперії та найлютішого поневолення українського народу. Саме рік раніше арештовано там перший український політичний осередок — Кирило-Методіївське Братство, після чого ввесь нечисленний свідомий елемент цілком принишк і прищулився. Вся маса народу на Придніпрянщині була придушена кріпацькою неволею і в своїй національній свідомості приспана ще більше, як народна маса під Австрією. Тому український нарід під Австрією міг рахувати в даній ситуації тільки на власну силу, власну боротьбу і власну політичну гру. В подібній ситуації супроти Мадярів були Хорвати. Їхній провід тоді обрав також такий шлях, який взяла Головна Руська Рада, тобто шлях розбудови власних сил і співпраці з австрійською владою для оборони проти мадярських зазіхань на Хорватію.*)

УКРАЇНСЬКА ВІДПОВІДЬ НА ПОЛЬСЬКИЙ ІМПЕРІЯЛІЗМ

Над політичною ідеологією пробудженого українського народу в межах Австрії думали провідні уми вже від перших днів перевороту в 1848 року. І цікаве явище, що найактивнішими під цим оглядом були діячі, що жили на окраїнах Галичини: на Лемківщині і поблизу Збруча. Вони починали думати над цими проблемами і спонтанно братися за перо, щоб дати відсіч визиваючим польським зазіханням на українські землі. З огляду на те, що Поляки засипували українських грамотних людей хмарою летючок і брошур, щоб переконати їх до згоди на відбудову Польщі по Дніпро, ці активні народовці рішили дати відповідь на ці спокуси. Першим у тому був о. Григорій Шашкевич, що походив із Чортківщини. Він уважав за конечне дати основну відповідь на одну з таких летючок, яку в інтересі відбудови Польщі написав Александер Камінський, урядник фундації Оссолінських

у Львові. Цей пропаґандист історичної Польщі на українських землях, звертаючися до Русинів, між іншим писав:

> «Мазур є вашим братом. Не зривайте так тісного споріднення [з ним]. Практикуйте вашу мову, заховуйте ваші звичаї і свободи; ці різниці не повинні нас ділити, тому що з одного племени виросли ці обидві галузки, і вони розрослися в сильні пні та створили один польський нарід».[66])

У своїй відповіді на це баламутство о. Григорій Шашкевич дуже влучно відбивав арґументи летючки Камінського один за одним аж до кінця. Він написав свою відповідь цілком слушно по-польськи, щоб її читали всі ті, що читали польську летючку Камінського. Шашкевич іронізує над пропозицією братерства, яку висунув представник польського панства до Українців, і каже: «Як сьвят сьвятем, нє бил Поляк Русінові братем».*) Шашкевич пригадував, що література польських панів не уважала Українців нічим іншим, як хамами, які не заслуговують на ніякі людські права. Цю пропозицію братерства з боку панів називає Шашкевич грибом, що виріс для панських потреб за одну ніч. Особливо гостро заперечував Шашкевич тезу Камінського і всіх інших тодішніх польських публіцистів, що ніби то український нарід не є народом, а тільки польським племенем. Він писав:

> «Авже ж маска братерства, що її ви, пане, слідом за іншими взяли на своє обличчя, не має таких великих дір на очі, щоб ви могли прозріти, що Українці це нарід і то нарід великий, нарід український[67], нарід, який не соромиться свого імени, який не бажає бути більше польським народом ніж бути народом турецьким чи китайським. Український нарід хоче бути українським, то значить своїм власним, а не польським... В усякім разі не забувайте, пане, що ця земля, по якій ходите своєю стопою, називається Русь, є українською землею, а не польською. Той хліб, що його ви їсте, виріс на українській ниві. Піт із чола Українця, спітнілого від жару сонця, скропив цю ниву. Поляк міг їсти рогалькові булочки, а Українець із сухим і спліснілим шматком чорного хліба напружував останні сили, щоб польський пан міг їсти рогалькові булочки. Українець був власником тієї землі доти, поки розбійничий польський наїздник не видер йому його власности і дикою перемогою зброї не зробив із вільної людини

***) Jak świat światem nie był Polak Rusinowi bratem.**

нужденного невільника. Але що перемога дала, те перемога може також взяти. І взяла. Залізне ярмо польської оліґархії давило шию робітного українського люду цілі віки. Погорда і ганьба, як чорний туман диму, розпростерлася над народністю й іменем Українця. Українець лиш стільки мав значення у Поляка, що парія [найнижча погорджена каста в Індії] у брамана. Його погорджена мова була прогнана із шкіл і визначнішого товариства, вона була засуджена на смерть... Таланти і здібності в Українцях, якщо не завмирали в кайданах невільничого підданства, то тільки під тією умовою вони могли розвинутися, коли прибрали польську назву й релігію. Шлях до почести й уряду тільки тоді був відкритий для Українця, коли він перекинувся в Поляка. Такий перекинчик і зрадник переслідував потім як найзапекліше свій нарід, бо його соромився, як байстрюк своєї рідної матері... А все таки український нарід не вирікся себе, а лишився вірним собі. За свою народність не прийняв ніякої ціни. Українець любить свою землю, що тече молоком і медом та плодами, що їх приносить йому його щедра мати, живиться сам і обділює чужі галапасні племена, що в різних часах обсіли його довкола. Українець любив свою землю, хоча його придавила неволя чужого племени і він цілі віки стогнав у кайданах... Українців ніхто у світі не гнобив так, як Поляк. Тільки в Полякові бачить Українець ворога свого щастя, своєї релігії, своєї мови й свого добробуту... Чи знаєте, пане, про те, що український селянин, відмовляючи щоранку просту молитву, яку сам собі уложив і якої не знайдете в ніякій писаній і друкованій книжці, він у цій молитві просить Бога, «щоб заховав його від лихви і від напасти й панської кари», тобто від мучення? Цієї молитви не навчили його попи. Це є молитва, що виплила з глибини його душі. А в його голові слово «пан» і «Лях» має одно й те саме значення...»[68])

Ця відповідь о. Григорія Шашкевича на польські фарисейські заяви про братерство з Українцями, але тільки як з одним із польських племен, є дуже знаменна. Вона показує нам, що в тім переворотовім періоді були в Галичині вже такі народовці, які мислили українську національну справу не тільки в етнографічно-мовних аспектах, але також у глибоко-соціяльних. З писання Г. Шашкевича промовляє до нас гаряча любов до свого поневоленого селянства і бажання боротися за привернення йому справедливих соціяльно-економічних і людських прав. Коли порівняємо текст проклямації Головної Руської Ради і текст від-

повіді Г. Шашкевича, то побачимо, що вплив тієї відповіді на авторів проклямації був невеликий, хоч відповідь його появилася на майже два місяці раніше.*)

САМОСТІЙНИЦЬКІ ПРОГРАМОВІ ДУМКИ

Коли з проклямації Головної Ради била холодно продумана австрофільська політична плятформа, то з відповіді о. Г. Шашкевича б'є виразна самостійницька ідея. В нього є мова не тільки про польських панів і Польщу, що панували чи панують над українським народом, але взагалі про чужу владу, яка ніколи не приносить того щастя, що приносить з собою власна національна держава. Щодо національного аспекту, то ще виразніше висловлює цю ідею у своїй брошурі, писаній також по-польськи, для спольщених українських інтеліґентів і для Поляків, о. Василь Подолинський, парох Ветлина (повіт Лісько). Ця брошура мала титул «Слово перестороги».

о. Василь Подолинський

В ній о. Подолинський при розгляді можливих політичних українських плятформ у цей революційний період, ставить на перше місце соборну самостійну українську державу. Він рішуче відкидає польську претенсію на українські землі на тій основі, що буцім то Українці це польське плем'я, а не окремий нарід. Він пише, що дійсно спольщених Українців, що признають себе за Поляків, є дуже малий відсоток і що на них Поляки рахувати не можуть, бо маса українського народу в ніякому разі не

годиться на відбудову Польщі на українських землях. Всі польські зусилля, щоб спольщити українське село, не вдалися, бо ні одне село не спольщилося. Поляки мусять реально врахувати потенціяльну силу українського народу і не робити її ворожою собі, бо з того в кожному разі вийде смертельна шкода Польщі: «Не чужі держави, пише Подолинський, завалили Польщу, але Українці». Подолинський остерігає Поляків перед пропаґандою того типу серед Українців, бо тим Поляки тільки викликають до себе ворожість: «Хто хоче попсувати національну (польську) справу, той нехай тільки говорить Українцям про Польщу і нехай заохочує їх до неї, а певно завалить її серед них». Подолинський одночасно звертає увагу Поляків на те, що Українці є самостійним народом не тільки супроти Поляків, але й супроти Москалів. «Хоча Росія, пише він, висипала вже кілька тисяч бочок доказів на те, що ніби то Українець і Москаль — це одно, то це даремний труд. Ні один Українець не хоче бути зрадником України». Дуже чітко відділює о. Подолинський релігійну справу від національної. Він стверджує, що не має значення, чи Українець є католиком, православним чи навіть поганином, бо він завжди залишиться Українцем. Про силу української національної ідеї пише о. Подолинський з вогнем і вірою в перемогу:

«Чи хто гадає, що Українці не є здатні до свого патріотизму? Що ж це, хіба Україна на віки заснула, що Україна сміху варта? Хіба дух свободи має бути властивий тільки іншим народам? Хіба Українці не знають, що вони були колись також славні як Українці? Хоча хтось має собі Україну за дурницю, то все ж таки є не менше таких Українців, що хочуть України, як є таких Поляків, що хочуть Польщі. А припустім, що ми ніколи не були народом, а тільки завжди якимсь провінціоналізмом, то це нам чейже не відбирає права бути ним сьогодні»...

«Так, ми є Українці і сильно віримо у відродження вільної незалежної України — раніше чи пізніше... Ані не тривожить нас віддалення часу, коли це має наступити, бо чим же є сторіччя в житті народу?.. Минув вже той час, коли ми разом вагалися визнати своє ім'я: сьогодні Українець виявляє його світові. Ніхто не може спинити нас йти у загальних змаганнях Европи. Не замовкнемо, хіба що Европа замовкне. Всі ми хочемо бути вільні нарівні з іншими народами. Хочемо бути народом і будемо ним певно, бо голос народу це голос Божий».

З брошури о. Василя Подолинського видно, що в 1848 році народовці виразно мали, як провідну ідею, державну самостійність соборної України. Про різні політичні плятформи, що обговорювалися тоді в колах свідомих Українців, пише о. Подолинський ось що:

«1) Чисто українська партія хоче вільної незалежної України та змагає до неї просто й безпосередньо або через Слов'янщину.

«2) Польсько-українська партія хоче незалежної вільної України, але змагає до неї через федеративну Польщу або слов'янську Польщу в федерації з Україною в тім переконанні, що коли дозріє, а треба буде, то тоді вповні зукраїнщиться.

«3) Австро-українська партія хоче України, вільної тільки від Поляків, а не хоче від неволі. А якщо так мусить бути, то нехай буде це нещастя — вільність.

«4) Російсько-українська партія хоче також України, може і вільної, але змагає до неї через попередню злуку з Росією в тім переконанні, що бодай аж тоді буде вільна, коли буде Росія вільна».[70])

Коли о. Подолинський рисував плятформи чотирьох різних українських політичних напрямків, то він зазначував, що сама основна ідея волі України мусить здійснитися. А коли це здійсниться, додавав він, «одному Богові відомо». Він зазначував також своє власне становище. Він вірив у перемогу слов'янської ідеї, тобто загальної слов'янської федерації в подібний спосіб, як тоді вірили в це братчики Кирило-Методіївського Братства під проводом Шевченка і Костомарова, які зрештою, вже рік раніше були ув'язнені.

> «Я знаю певно те, писав вкінці о. В. Подолинський, що це [воля України] наступить не раніше, аж станеться відродження цілої Слов'янщини, федеративної і ліберальної, в яку я міцно по-українськи вірю».

Треба тямити, що в ті часи ідея слов'янської федерації була дуже популярна серед усіх слов'янських народів і під Австрією і під Росією і під Туреччиною.[71])

Головна Руська Рада також в основі рада була стояти на плятформі слов'янофільства і навіть була вислала своїх делеґатів на слов'янський конґрес у Празі, що почався 2-го червня 1848 р. Проте Українці не тільки зустріли вороже наставлення до себе з боку Польської Національної Ради, але й не зуміли знайти підтримки для своїх справедливих домагань рівноправности

серед делеґатів інших народів, зокрема серед господарів конґресу, Чехів.

В зв'язку з цим треба згадати ще третього дуже активного народовця, о. Степана Качалу, пароха в Шельпаках на Збаражчині. Він був духовою дитиною народовського гурта Маркіяна Шашкевича, хоч був значно молодшим. В 1848 році він уже мав за собою науку теології, працював серед народу і хоч був молодий, все ж таки впливав на центр у Львові. Він певно читав всі польські публікації, призначені на баламучення української громадської думки, зокрема таких авторів, як Александер Камінський, про якого вже була мова. Вже тоді він бачив головне лихо свого народу в його малій грамотності, в темноті широких мас. Тим то він разом з іншими, думав над усуненням цього лиха. Про його заслуги на цьому полі буде мова пізніше. В часі живої пропаґандивної кампанії польських панів на українському ґрунті в нього зродилась думка про те, щоб відповісти Полякам не малою летючкою ,але основним твором. Вже тоді він напевно почав збирати потрібний для того матеріял, щоб при всіх своїх священичих і громадських зайняттях написати якнайскоріше таку книжку. І справді він незабаром опублікував таку книжку, власним накладом.[72])

ПОЛЯКИ ЗАКЛАДАЮТЬ НІБИТО УКРАЇНСЬКИЙ "СОБОР" ДЛЯ РОЗБИВАННЯ АКЦІЇ ГОЛОВНОЇ РАДИ

Польський провід робив своє розбивацьке діло на українському ґрунті не тільки друкованим і живим словом. Він вступив у цій справі також на організаційний шлях. Ще 19 квітня 1848 р., коли Українці робили тільки перші кроки до організації Головної Ради, рухливий польський повстанський революціонер Каспер Ценґлєвіч згуртував довкола себе у спеціяльний комітет тих громадян українського роду, що вже здавна стояли на польських державних позиціях. Цей польський комітет вніс, за порадою Ценґлєвіча, свою петицію до цісаря «в імені всіх Русинів». Адресу підписали польські пани, що походили з колишніх українських боярських родів, як граф Дідушицький. В петиції цей комітет писав, нібито від імени Українців, таке:

> «Ми уважаємо цей край [Галичину], що замешкуємо, спільною батьківщиною разом з Поляками, а Поляків [уважаємо] за братів і тільки з ними бажаємо ділитися долею цієї нашої спільної батьківщини».[73])

Цей польський комітет при допомозі таких молодих тоді українських ренеґатів, як Богдан Дідицький, Іван Наумович і інші, пробував розбити підготовчий з'їзд в справі оснування Головної Руської Ради. Коли це не вдалося, тоді Ценґлевіч і його гурт створили, в противагу Головній Руській Раді, окрему польську патріотичну організацію, головно із тих осіб українського походження, які впоїли в себе польський патріотизм. Цю нову організацію названо «Руським Собором». «Собор» виступив публічно вже 23 травня 1848. «Руський Собор» поставив собі за мету не лише помагати польській національності, але й «нищити» всяке роздвоєння», тобто українські організовані змагання. До «Собору» належали такі пани, як ґраф Дідушицький, Зєм'ялковський і їм подібні, Богдан Дідицький та інші, навіть неренеґати, як Юліян Лаврівський і Іван Вагилевич, які дали себе схилити до тієї польської організації обіцянками польських панів, що у відбудованій Польщі буде Українцям повна воля. Належали туди також деякі професори духовної семінарії, як о. Онуфрій Криницький. Цей «Собор» видавав навіть якийсь час, у противагу «Зорі Галицькій», свій часопис під назвою «Дневник Руский». На видавання цього пропаґандивного засобу давали польські пани потрібні гроші. Редакцію передали за високу винагороду о. Іванові Вагилевичеві, який дав себе спокусити цим юдиним грошем. Так по народовському боці з «Руської Трійці» залишився тоді лише о. Яків Головацький, а о. Іван Вагилевич покинув народовство і перейшов на бік польських панів.

«Зорю Галицьку» редаґував о. Іван Гушалевич. Коли в Празі зійшовся слов'янський з'їзд, тоді туди вислала Головна Рада свою делеґацію, щоб від інших слов'янських народів дістати підтримку проти польських імперіялістичних посягань. Поляки в своїй делеґації вислали також членів «Руського Собору», які киринили разом з польською делеґацією проти української справи. Проте, перший поштовх народного пробудження був так великий, що польська пропаґанда, руками Русинів із «Собору», не мала успіху. Пани бачили, що даремно викидають свої гроші на цей засіб і припинили свої субсидії. За кілька тижнів впав «Дневник Руський», а «Собор» розлетівся. Хто з членів «Собору» перейшов під напором українського пробудження на бік Головної Ради (як Дідицький, Наумович, Юліян Лаврівський і інші), а хто залишився просто по польськім боці. Ця перша перемога Головної Ради на власному ґрунті викликала серед польського проводу безмежну лють. Польські пропаґандисти почали тоді з ненависти до святоюрців, називати їх «чортоюрцями».

БОРОТЬБА ЗА ФЕДЕРАТИВНУ ПЕРЕБУДОВУ АВСТРІЇ НА НАЦІОНАЛЬНИХ ОСНОВАХ

В тім великім розворушенні серед інтеліґенції і народних мас і в ході оборонної боротьби проти баламутства, яке вносила польська пропаганда всередині краю, мусів провід Головної Ради виробити конкретну програму політичної акції супроти австрійського уряду. Даючи новому конституційному урядові свою підтримку в його боротьбі проти мадярських і польських сепаратистичних бунтів, Головна Рада повинна була вимагати від уряду, щоб він перевів дальші конечні реформи в користь під-австрійських Українців. До таких реформ, що залежали від уряду, на першім місці треба поставити такі:

1) Поділ «королівства Галичини і Володимирії разом з великим князівством краківським, та князівствами освєнцімським і заторським» в той спосіб, щоб відділити окремо королівство Галичини і Володимирії разом з Буковиною і Карпатською Україною та створити з того український автономний край з власним соймом і краєвим урядом. 2) Докінчити земельну реформу, передавши селянам належні їм сервітути на панських луках, пасовиськах і лісах та відповідною системою забезпечити набуття землі селянами при парцеляції панських лятифундій. 3) Зараз, ще до поділу, передати все шкільництво в українській частині краю в українські руки, зокрема ж вповні українізувавши всі середні школи і університет.

Першу справу полагоджувала Головна Рада назагал зручно, скоро й рішуче. Вже 9 червня вона внесла меморіял до уряду з вимогою вище згаданого поділу штучного твору давної бюрократії і привернення самостійности в усій адміністрації для української Галичини. В цьому першому меморіялі була мова покищо тільки про Галичину разом з Буковиною. Меморіял виразно признавав польське право до окремого краю, створеного з давніх князівств польських — краківського, освєнцімського і заторського. В цій справі негайно почала діяти Польська Національна Рада, протестуючи проти такого поділу. Для підтримки своєї акції висунули Поляки свій ляльковий «Руський Собор», який вніс написаний Поляками протест проти поділу. Головна Рада вимагала також творити окрему українську національну ґвардію для утримання порядку і спокою в краю.

Не треба забувати, що тоді польська шляхта користувалася великими впливами і в уряді і в цісарськім дворі і серед інших слов'янських народів. Польська Національна Рада керувала різними групами для досягнення своїх політичних цілей. Своїх

міщанських і шляхетських «демократів» вона посилала до німецьких лібералів і до демократичних діячів інших слов'янських народів. Там вони представляли фальшиво ситуацію так, що ніби то ввесь польський рух за відбудову історичної Польщі — це чистої марки лібералізм, демократизм та народолюбство. Одночасно ці польські делеґати очорнювали ввесь український незалежний національний рух, як звичайну видумку австрійського губернатора Галичини, ґрафа Франца Стадіона.[74]) З другого боку інша польська шляхетська група діяла в урядових колах, прибираючи фарисейську маску консерватистів, вірних австрійській монархії. Річ ясна, що двірські цісарські кола воліли говорити з такими польськими аристократами-маґнатами, ніж з українськими плебеями, хоч і на високих церковних становищах. Тим то цісарський двір назагал був схильний прислухуватися скоріше до голосу польської шляхти, ніж до голосу українських плебеїв. Коли ж урядові кола йшли на уступки українським постулятам, то вони це робили з політичної конечности, потребуючи української допомоги. Зрештою, тоді в уряді були також і такі особи, які мали щире зрозуміння для інтересів народних мас і зокрема для українських.

Коли Головна Рада довідалася, що польські протести проти поділу штучного краю знаходять деякий прихильний відгук в урядових колах, вона подала нові вимоги з широкою арґументацією (17 липня 1848). Доказуючи факт, що й після проголошення конституції і свобід в Галичині далі існує утиск українського народу та що силою зручної тактики заводиться польська урядова мова, Головна Рада ще раз жадала негайного права творити власну українську національну ґвардію, а поділ штучного краю обґрунтовувала так:

> «Русини жадають поділу Галичини не тільки внаслідок признаної конституцією національної самостійности [всім народам], але ще більше тому, щоб увільнити себе раз назавжди від політичного впливу з польського боку... З того наміреного від сторіч проти нашого народу ворожого ладу Поляки зібрали вже плоди, знайшовши у спольщених Русинів найподатніше знаряддя до повного підриву руської народности і для допомоги польським інтересам, бо вони протестують разом з Поляками проти поділу Галичини... Вкінці без поділу Галичини не можна й думати про ґарантований конституцією самостійний національний розвиток цих двох народів, що йдуть протилежними дорогами».[75])

Уряд схилявся до тієї думки Головної Ради, хоч деякі бюрократи були далі вірними старій австрійській урядовій засаді з часів абсолютизму: «поділи і пануй». Значить: поділи народи проти народів і кляси проти кляс, а тоді легше буде панувати над ними усіма. Задовольнити повністю вимоги Українців значило б, на погляд бюрократів, раз назавжди позбутись того знаряддя панування, яким була польська й українська боротьба. Тим то ці бюрократи радили міністрам давати Українцям обіцянки і з їх вимог переводити лише дещо, щоб не зовсім поривати з польською шляхтою і буржуазією.

ВИБОРИ ДО УСТАНОВЧОЇ ДЕРЖАВНОЇ РАДИ

Політичні вимоги Головної Ради в цих меморіялах залишилися фактично програмою акції мінімума галицьких Українців аж до 1917 року, бо в ході історії Австрії, в другій половині XIX і в першому десятиріччі XX сторіч, ці вимоги не були сповнені, а навпаки, пізніше центральний німецько-австрійський уряд зробив угоду з польською шляхтою і буржуазією на шкоду Українцям. Про це буде ближче мова в одному з дальших розділів.

В 1848 році були проголошені вибори до установчої державної ради, що мала зійтися у Відні. Це були перші загальні вибори в Австрії взагалі, а на українській землі зокрема. До того часу бували вибори тільки для станових репрезентацій: кожний політичний стан був репрезентований окремо — духовенство, шляхта і міщанство «вільних» (а не панських) міст. Селянство і міщанство панських міст взагалі було позбавлене будь-якої репрезентації через власних виборних послів. Його іменем говорили їхні пани-дідичі. Згідно з законом, державна рада складалася з 383 послів, обраних загальним і безпосереднім голосуванням, але явним. Кожний край мав призначену кількість мандатів, відповідно до кількости свого населення. На цілу Галичину (разом з польськими провінціями) припадало 96 послів. При добрій організації народних мас можна було б тоді обрати з того числа половину українських послів, відповідно до кількости українського населення краю в тому часі. Очевидна річ, що це було неможливо провести з огляду на повну недостачу організацій мас до того часу і з причини повного політичного невироблення селянства. Тим то не диво, що в Галичині обрано лише 35 українських послів (на всіх 96), а на Буковині 5 на всіх 9. Беручи на увагу важкі організаційні і політично-освітні обставини, це було велике досягнення, якого потім Українці не мали ніколи аж до 1918 р. Причина цього великого успіху лежала в

загальному піднесенні народних мас після скасування панщини. Друга немаловажна причина це те, що уряд тоді не фальшував виборів, як це було правилом у пізніших виборах. Третя причина успіху — то загальне голосування, без виборчої «геометрії», тобто без курій, що їх створено пізніше.

Знаменним явищем у цих виборах було значне недовір'я селянських мас до своєї духовної і світської інтеліґенції. До революції компактна більшість освіченої верстви трималася далеко від народу і замикалася сама в собі або приставала з панами. Тільки мала група народовців працювала серед селянства. Це, в даних обставинах природне недовір'я селянства до інтеліґенції використала для себе польська пропаґанда. Не маючи змоги намовити наших селян, щоб вони голосували на польських кандидатів, польські аґітатори ще збільшували недовір'я наших селян до своєї інтеліґенції. Вони твердили, що «чортоюрці», як вони називали провід Головної Руської Ради, змовились з ворогами селянства і хочуть назад запровадити панщину. Ця пропаґанда в деяких околицях вживала ще й такого арґументу, що ніби то самі вибори призначені тільки на те, щоб вибрані посли підписалися «на відновлення панщини». Це баламутство довело до того, що з одного боку селяни воліли обирати своїми послами селян, а з другого боку бойкотувати вибори взагалі. Одне й друге помогло Полякам: На всіх українських послів було лише 8 духовників і 4 світські інтеліґенти. Решта були селяни. Між духовниками були дві визначні постаті: єпископ Гр. Яхимович і о. Гр. Шашкевич, якого обрала Станиславівщина. Через утримання від виборів у деяких громадах мали можливість перейти з даної української округи польські кандидати.

У виборах взяло активно участь особливо селянство на Покутті і на Поділлі. Звідтіля тоді вийшли такі посли: Збаражчина — Матвій Мазуревич, господар; Іван Кріховський, господар з Городенщини; о. Григорій Левицький від Золочівщини; Григорій Ничипорук, господар із Снятинщини; Григорій Петришин, господар з Тисьмениці; Евстахій Прокопчиць, гімназійний учитель із Станиславова, о. Григорій Шашкевич від Монастирська; Іван Федорович, посесор із Вікна, від Скалатщини і Тернопільщини; Степан Ґой, господар із Заліщик і інші.[78])

Склад цієї першої української парляментарної репрезентації був слабий. На 40 послів лише кілька мали політичний досвід, потрібний для такого завдання. Селяни раді були заступатись і за національну і за соціяльну справу, але не вміли того робити в парляментарний спосіб. З них лише два вміли трохи по-німецьки. Тимчасом німецькі посли, включно з лібералами, і

навіть їхній селянський провідник Ганс Кудліх, обстоювали засаду, що наради парляменту мають провадитися лише по-німецьки. Німців у цій справі підтримали також польські провідники, бо польська репрезентація складалася з самих шляхтичів, професорів і адвокатів, які говорили добре по-німецьки. Невміння наших селянських послів говорити по-німецьки було польським послам на руку, бо це означало, що 28 українських послів були німими. Коли наш посол проф. Прокопчиць поставив внесок, щоб у парляменті були офіційні перекладачі промов, виголошених ненімецькими мовами, то проти того гостро виступив саме Кудліх, і цей внесок був повалений. Мовляв, хай приватно помагають незнайомим з німецькою мовою їхні товариші, що знають німецьку мову. Поляки, маючи велику і спритну репрезентацію, мали вплив серед інших посольських клюбів і зокрема в президії парляменту, куди входив від них Францішек Смолька. З наших селян тільки посол з Богородчанщини (Ляхівці), Капустяк Іван, був видатнішим діячем у парляменті, який до того знав досить добре німецьку мову. Посол від Збаражчини Матвій Мазуркевич не відзначився особливо, як і посол від Скалатщини і Тернопільщини Іван Федорович.

Парлямент мав полагодити дві, важливі для Галичини, справи: 1) Питання, чи за панщину мають дістати пани відшкодування та що має бути з сервітутами (лісами і пасовиськами)? 2) Питання поділу країв на національні одиниці, тобто поділ Галичини на два краї — український і польський. З цілої Австрії тільки в Галичині була панщина вже скасована навесні 1848 р. цісарським розпорядженням. В інших краях Австрії мала панщина бути скасована щойно ухвалою парляменту. Саме скасування панщини вже не було ніякою проблемою в той революційний час, і тому заслуга німецького селянського провідника Ганса Кудліха в тому, що був ухвалений його законопроєкт про скасування панщини в решті країв, була невелика. Інша справа була з лісами і пасовиськами та з питанням заплати панам за колишню безправну панщину з податків. У цих справах німецькі ліберали йшли рука в руку з польськими панськими «демократами». В дискусії над внеском Кудліха про скасування панщини промовляв дуже добре посол Іван Капустяк. Ось його історична промова:

«Висока радо! Хочу говорити про відшкодування в Галичині і Шлезьку. Вічна справедливість вимагає, аби кожний, хто віддав щось проти своєї волі, дістав за це відшкодування. Але, вона так само вимагає, щоб кожний, хто корис-

тується чимсь безправно, дав відшкодування за цю безправну користь. В якім положенні наші дідичі в Галичині, це видно буде ось із чого. Дідичі мали по закону жадати від нас панщину — безперечно. Але, чи досить їм було того? Ні, і ще раз ні. Коли ми замість 100 днів мусіли робити 300, коли ми мусіли робити 3, 4 або й усі дні в тижні, а дідич рахував нам це тільки за один день, то прошу, вас панове [посли], хто тут має платити відшкодування, хлоп чи дідич?

«Ба, говорять дідичі, що вони обходилися з хлопом ласкаво. Це правда, але то була така ласка, що коли хлоп напрацювався цілий тиждень, то в неділю або в свято мав від пана трактамент: хлопа замикали в кайдани, аби на другий тиждень вчасніше виходив на роботу. І за це мають давати дідичам відшкодування?

«Далі говорять: «Шляхтич людяний». І це правда, бо він втомленому панщизнякові додавав охоти батогами. Коли хто жалувався, що має слабу худобу і не може приїхати, то такі слова мусів чути: «Запряжи себе сам і свою жінку!» Або: «Циркуле, вижени його!»*) «Я дідич, я маю гроші, я заплачу і відповім за це!»

«Ще нам кажуть: «Дідичі охороняють хлопів, їх права і їхню власність. І це також правда. Але, домінії [тобто панські двори] відбирали одному селянинові кусень поля, другому кусень толоки. І за це добро мають вони ще бути відшкодовані! Ні!

«Вкінці говорять: «Дідичі хлопам подарували панщину». Але, що ж то за дарунок, коли за нього потім береться відшкодування? Але я й не бачу того дарунку! Коли то вони нам подарували? Чи може в 1846 році?*) Чи може цього року в січні? Чи 8 або 9 березня? Ні, аж 17 квітня, коли сини німецького народу за наші права віддали в жертву своє життя. Їм ми повинні висловити подяку і добротливому цісареві, що прихилився до справедливого прохання свого народу. (Оплески).

---

*) Циркул — так називався тоді окружний державний уряд. Дідич міг набити свого підданого буками, а коли на скаргу селянина визнано безправність побиття, то тоді дідич за кожний бук заплатив одного ринського кари і справа буків була полагоджена. М. С.

*) Тут Капустяк натякає на велику різню панів, яку їм влаштували польські селяни в Західній Галичині, коли пани зібралися робити повстання, щоб відбудовувати Польщу. М. С.

«Прошу високого сойму, за що маємо їх відшкодувати? Їх дар прийшов запізно. Є нас тут сто на доказ, що нас не уважали за людей, не за підданих, не за хлопів з Галичини і Шлезька, а за панщизняні машини, за невільників, за найнижчу верству людей. На 300 кроків від панського двора ми мусіли здіймати шапку, а коли бідний селянин хотів чого від пана, то мусів дати Жидові «куку в руку», бо Жид мав право говорити з паном, а бідний хлоп ні. (Оплески).

«Коли бідний хлоп хотів вийти по сходах панського палацу, то говорено йому: «Лишися на подвір'ї, бо занечистиш палац!» Бо хлоп смердить для пана і він не може того знести.

«За кожне таке знущання ми маємо тепер ще давати відшкодування? Я думаю, що ні. Батоги й канчуки, що обвивалися довкола наших голів і нашого спрацьованого тіла, це нехай вистачає їм, це нехай буде їм відшкодуванням!»[77])

Промова викликала велике враження своєю формою і змістом, але не досягнула того, чого бажав Капустяк і всі українські посли: не переконала польських панських і німецьких ліберальних послів, що пани за безправну панщину не повинні одержати відшкодування. Дня 7 вересня парлямент ухвалив, а дня 8 вересня цісар ствердив окремим патентом, скасування панщини в інших краях Австрії і підтвердив скасування в Галичині. Але в параграфі 6 цієї ухвали парляменту було застереження, що за втрачені панщинні роботи від колишніх підданих, мають пани «отримати справедливе відшкодування». Воно мало бути в найкоротшому часі обмірковане і визначене. Так тут була перша поразка селянської справи і зокрема в Галичині, бо тут потім наложено на плечі податковців, тобто маси селян, величезну суму відшкодування для панів. Згідно з патентом з 17 квітня, мав це платити загальний державний скарб. При переведенні індемнізації рішальний голос в адміністрації і законодавстві Галичини мали самі пани. Пізніше установлена сума для Галичини, як індемнізація за панщину, становила 79,140,225 золотих ринських. На ті часи це була дуже велика сума, яку краєві податки мали виплатити: в східній Галичині 2,680 «управненим» домініям дідичів і церковних та банкових інституцій (дідичів було лише 2,064, а решта — це були маєтки церков і банків); а для західньої Галичини 1,585 «управненим» (у тому самих дідичів було 1,114). Це був величезний тягар для населення краю на довгий час.[78])

Залишалася в тих обставинах ще преважна соціяльно-аґрарна справа в Галичині: право сільських громад користати з панських лісів, що колись були громадські (дрова, збирання лісних овочів і т. д.) та справа користування пасовиськами. Це було не тільки економічне питання, але й питання суспільно-національної незалежности селянства від панських дворів. Якщо б пани присвоїли собі безправно давні служебності громад у цих панських лісах і на пасовиськах, то сільські громади, не маючи лісів і пасовиськ, попали б у повну економічну, а тим самим також у повну політичну залежність від польських панів. Про вагу цієї проблеми говорять нам сухі цифри про ґрунтову посілість 1848 році, після скасування панщини: не правом, а безправством («лівом») забрали пани від громад протягом існування польської держави і панської абсолютної влади над своїми селами майже всі ліси. Цей факт ілюструє така статистика про посілість селянських господарств у 1848 році: Вони мали в своїй власності 70% всієї орної землі у Галичині, а лише 0.7% лісів, тобто, майже нічого.[79]) На цих лісах і пасовиськах, що були в формальнім панськім посіданні, мали сільські громади ввесь час право служебности, тобто брати в лісах потрібний їм матеріял на будову хат і господарських будинків і на опал, а одночасно пасти свою худобу на пасовиськах у цих лісах. Після скасування панщини пани бажали скасувати ці служебності безплатно і тим способом здобути не лише нове джерело прибутку в формі селянської праці чи грошей за вживання конечних пасовиськ і вивіз дров і будівельного дерева з колись селянських лісів. Селяни і селянські посли в тому переломовому часі ще самі не здавали собі справи з того, що вийде з цієї проблеми служебностей. Поставили лише декуди льокальні спори по громадах з панами за попереднє вживання лісів і пасовиськ. Всебічну вагу тієї справи розумів і відчував тоді, мабуть, тільки один посол, о. Григорій Шашкевич, який уже в своїй полемічній летючці проти брошури польського шляхтича Камінського, виявив глибоке соціяльне співчуття з долею селянства. Гр. Шашкевич опрацював цю проблему ширше і вніс законопроєкт у парляменті вже дня 17 жовтня 1848 у справі урегулювання ґрунтових, лісових і пасовиськових спорів між громадами і панами в той спосіб, щоб створити всюди по повітах окремі урядові комісії на чолі з державними представниками. Комісії складалися б по половині з представників громад і представників панів. Тому що подібні спори були також в інших краях Австрії, за цим законопроєктом голосували всі селянські посли і деякі ліберали. Але пленум державної ради прийняв тільки головні принципи цього законопроєкту: деталі законопроєкту

мала виробити окрема комісія. На жаль, ця комісія, внаслідок тактики зволікань з боку прихильників консерватизму і тим самим панів, дуже довго «працювала» над цим законопроєктом і не передала його знову пленумові для остаточного ухвалення аж до розв'язання державної ради дня 7 березня 1849 р. Внаслідок одночасного припинення конституції в тім часі, питання урегулювання лісів і пасовиськ перейшло в руки цісарського уряду. Покищо справа зависла в повітрі. Потім вона принесла страшенне лихо для селян у добі абсолютизму з моментом, коли він пішов на явну угоду з панами.

Не з вини наших послів не вдалося також провести парляментарним способом поділу штучного адміністративного зліпка, яким була Галичина разом з польською Краківщиною. В цій справі діяла і Головна Рада і парляментарна репрезентація. Головна Рада в цій справі зібрала 15,000 підписів від інтеліґенції і представників громад під петицією, зверненою до парляменту з вимогою ухвалити поділ Галичини на український і польський краї. Петиція тим разом виходила з малої соборности, тобто з соборности цілої Західньої України, а не самої Галичини. В петиції була виразна вимога, щоб також Карпатську Україну відділити від Угорщини і злучити разом з українською Галичиною та Буковиною в один край — Королівство Галичини і Володимирії. Проте, справа з виділенням окремого українського краю в Австрії не була такою легкою, як це могло здаватися з погляду національної рівноправности і адміністративної доцільности. Як можна провадити адміністрацію країни у внутрішній і зовнішній праці в двох мовах нараз? Це ж явне подвійне утруднення. Хто заступав штучну адміністративну єдність української Галичини разом з польськими провінціями, той мусів мати на увазі якісь приховані думки. Поляки сподівалися, що своєю численною шляхтою і міщанством зразу ж здобудуть перевагу в цілім цім штучнім краю і будуть мати владу над Українцями. Знову ж німецькі ліберали йшли слідами старої бюрократії з часів абсолютизму в справах адміністрації Австрією: пускати один нарід на другий і в той спосіб панувати над ними всіми. З того погляду значна частина лібералів підтримувала польську тезу, що не треба в ніякім разі відділяти українських областей від польських. Але ще була група Чехів. Слов'янофільська ідея вимагала від них однаково ставитись до всіх народів іпідтримати справу поділу Галичини на окремий український край і окремий польський. Але з другого боку чеські провідники на чолі з Паляцьким мали в себе, в Чехії і Моравії, таку саму практичну програму, яку мали Поляки в Галичині. Чехи сподівалися, що з розвитком великого промислу що саме

почався, будуть зчещені всі міста і внаслідок того Чехи будуть мати перевагу над Німцями в цих двох чеських країнах. Тому вони не хотіли підносити питання про поділ Чехії і Моравії на окремий край чеський і окремий німецький, з частин Чехії, Моравії і Шлезька. Там Німці жили так окремо, як Поляки в Галичині, а крім того мали сильну групу у всіх містах. Короткозорі німецькі ліберали з німецьких країв Австрії тієї ситуації не розуміли і фактично в своїй більшості йшли за Поляками. Лише ті німецькі посли, що походили з Чехії і Моравії, підтримували принципово Українців проти Поляків, бо вони в Чехії боялися такої самої неподільности. Зокрема треба підкреслити, що знімчений Жид, посол із Праги, Пінкас, ішов в цій справі з українськими послами.[80])

Дебата над внеском Українців про поділ Галичини і про утворення одного українського краю в Австрії, розпочалася в комісії конституційній аж 22 січня 1849 р. Польські члени комісії — Ф. Смолька і Зєм'ялковський — виступили гостро проти законопроєкту про поділ краю на український і польський. В своїй тактиці Зєм'ялковський ішов так далеко, що перед чужими членами комісії заявив, що він сам є українського роду і може сказати, що український національний рух тепер є видумкою губернатора Стадіона. Вирішальним чинником у комісії були чеські члени. Вони зразу підтримували становище українського члена комісії, єп. Яхимовича, але потім з політичних міркувань утримались від голосування і в той спосіб уможливили Полякам здобути більшість у комісії, яка відкинула законопроєкт про поділ. Так на парляментарнім ґрунті справа поділу була похована.[81])

Парлямент, зрештою ,вже довго після того не діяв. Дня 7 березня цісар, за порадою уряду, розпустив його. Ще перед тим (4 березня 1849) він проголосив від власного імени нову конституцію. Новий уряд після того носився з проєктами специфічного поділу Галичини на дві автономні частини (з Буковиною) і навіть на три ,але реально ця справа не була переведена в життя.

Так скінчилася в тому періоді парляментарна діяльність наших послів. Посли із Збаражчини і Скалатщини й Тернопільщини в тому парляменті не відограли помітної ролі. Варто згадати, що Іван Федорович ,живучи ощадно, за високі парляментські дієти купив собі найманий маєток у Вікні на власність і докупив ще два, один у Клебанівці. Визначну ролю відограв у громадськім житті його син Володислав, але вже в наступнім періоді.

Деякі пізніші дослідники дуже гостро оцінювали політичну діяльність і Головної Руської Ради і зокрема парляментарної репрезентації у Відні, складаючи однаково вину і на освічених послів і на селянських. Вони висловлювали опінію, що вся їхня політика була помилкова й шкідлива, бо, на їхню думку, вони мали провадити різко опозиційну і навіть революційну тактику. Дехто з цих авторів дуже гостро виступав проти протилежної оцінки Івана Франка.[23])

ОСВІТНЯ ОРГАНІЗАЦІЯ, ЯК ЗАСІБ ВИЗВОЛЕННЯ

Без освіти не могло бути мови про здобуття реальних національних прав. Все лихо українського народу в 1848 році дасться окреслити двома словами: темнота і бідність. Темнота і бідність, тобто національне й соціяльне поневолення, були і є завжди сполучені нерозривно. Треба було освіти для народних мас, щоб вони могли стати національно-політичним суб'єктом у власнім краю. Боротьба за освіту мусіла йти одночасно з боротьбою політичною, отже мусіла одночасно переводитися і освітня і політична організація. Політичну організацію започатковано заснуванням Головної Руської Ради з її лише кількома повітовими філіями. Про освіту стали думати також у тім часі.

о. Микола Устіянович

Як почин до утворення Головної Ради дали народовці з провінції, так вони також дали почин до освітньої організації. Підтримували їх змагання нечисленні народовці в Головній Ра-

ді, а за ними вже йшли старі святоюрці. Освіти вимагали самі селяни в зустрічі з Головною Радою. Головним ініціятором організації освіти були: о. Микола Устіянович, о. Лев Трещаківський і о. Іван Гушалевич. В парі з заходами для масової освіти дорослих ішли старання про освіту дітей. З упадком панщини, рух за основування народних шкіл був дуже живий. Сільські школи мали бути утримувані власним коштом громад. Треба зазначити, що в тому часі ще не було шкільного обов'язку, тобто, шкільного примусу. Коли взяти на увагу ці обставини, то треба уважати просто неймовірним досягненням шкільного руху те, що до 1850 року засновано й утримувано в українській частині Галичини вже понад 1,500 народних шкіл. Проте, трудність шкільної справи полягала в браку шкільних книжок і учителів. Взагалі книжна справа в тому часі була жалюгідна. Саме для того мусіла бути окрема освітня організація, яка б старалася про видавництво потрібних книжок для шкіл і для освіти дорослих.

Врешті, для обміркування всього комплексу освіти скликано з'їзд до Львова, на який явилися всі ті світські і духовні інтеліґенти, що були зацікавлені освітніми питаннями. Це був фактично з'їзд українських учених. Він почався 19 жовтня 1848 року і тривав два дні. Ще перед з'їздом вироблено проєкт статуту для такої освітньої організації, якій, на зразок «Чеської Матиці»,*) надано назву «Галицько-Руська Матиця». Залаштункові впливи польських панів і наших польонофілів ішли в тому напрямку, щоб відтягнути Українців від заснування такої організації взагалі. Натиск ішов особливо на консервативні елементи «святоюрців».

Провідною ідеєю для з'їзду мала бути освіта для народу. Це повинно було лежати на серці всім ученим людям, що ще почували себе Українцями-Русинами. Тому на з'їзд, за порадою провінційних народовців, були запрошені всі вчені, без огляду на свій політичний напрямок. Отже також були запрошені ті елементи, що групувалися довкола польонофільського «Руського Собору». І справді, ці польонофільські інтеліґенти в рямках «Собору» на своїй нараді у Львові висловилися за те, щоб їхні симпатики і вони самі взяли участь у з'їзді наших учених. Але цьому рішуче противились всі польські провідники в «Соборі» і ті члени українського роду, що були цілком спольщені. Коли все одно руські члени наполягали на позитивній поставі до з'їзду

---

*) Ческа Матіце.

наших учених, тоді польська більшість «Собору» зайняла відкрито протиукраїнську позицію. В них одверто прорвався панівний тоді серед польських шовіністів клич: «Або Поляк або Москаль! Русинів-Українців нема і бути не може! Це видумка Стадіона!» Боячися нових небезпечних дебат на «Соборі», його голова ґраф Антоні Ґолєєвський дня 6 жовтня 1848 р. на засіданні оповістив розв'язання «Собору», як самостійної організації і проголисив її філією Польської Національної Ради. Така позиція польського проводу остаточно відкрила очі Русинам-польонофілам, і вони покинули раз на все польонофільський табір та перейшли під прапори Головної Руської Ради.[33])

Коли ж, незважаючи на всі залаштункові маневри польського проводу, з'їзд українських учених таки зібрався у Львові 19 жовтня 1848 в семінарській залі, тоді Польська Національна Рада ще раз пробувала щастя в тому, щоб не допустити до з'їзду і організації української освітньої праці. Польський експонент в австрійському намісництві, віцегубернатор ґраф Голуховський пробував застрашити тимчасового голову Матиці і заступника голови Головної Ради, о. М. Куземського. Він написав о. Куземському, що у випадку, коли буде відкритий з'їзд, польська збройна національна ґвардія у Львові його розжене силою. Михайло Куземський і його товариші не перелякалися, уважаючи, що Львів ще не є в Польщі, але в Австрії, і таки вирішили відкрити з'їзд. Вже в часі з'їзду була інформація, що польські кінні ґвардисти виводять свій відділ на вулицю, щоб напасти на з'їзд. Проте до реалізації того замислу не прийшло, бо австрійське військо стримало напад у зародку.[34]) Ці подробиці подає нам очевидець, о. Степан Качала, відомий діяч Збаражчини, який брав активну участь у цьому з'їзді. Важливі ці подробиці тому, що тільки тоді зрозуміємо величезні труднощі, які лежали перед ініціяторами цього з'їзду і перед освітньою організацією. Терор польських імперіялістів був ще сильніший на провінції, де не було під рукою австрійської сторожі безпеки. Там посилано польські листи до українських діячів з погрозами, що їх уб'є польська боївка, якщо вони будуть продовжувати свою працю серед українського селянства, а не йти за Поляками. Особливо, цей польський терор був сильний на Поділлі і на Покутті.[35])

На з'їзді була сильна фракція святоюрців, які були консерватистами і в настроях псевдо-аристократами. Коли тепер під напором народовців із провінції перемогла течія, що польська мова мусить піти геть не лише з нашого письменства, але й із приватних розмов, то вони не були раді дальшій вимозі, щоб уживати виключно української народної мови, а не мішанини

церковної слов'янщини, українських слів і польських форм, тобто «язичія». Була небезпека, що ця святоюрська група проведе ухвалу про «язичіє» в письменстві і науці також на з'їзді учених. Тому народовці робили мобілізацію своїх сил і впливали на хитких, щоб вони на з'їзді стояли за народну мову і навіть за правопис, зближений до нинішнього фонетичного. Тим разом мусів багато активізуватися на з'їзді о. С. Качала, який взагалі потім виявив себе невсипущим працівником на народній ниві. Врятували ухвалу про народну мову на з'їзді ще старші члени Маркіянового гурту, проф. Яків Головацький і Микола Устіянович. Проте, не вдалося провести ухвалу про запровадження фонетичного правопису, бо внесок у цій справі впав одним голосом делеґата-священика, який прибув з запізненням і на запитання, як віддає свій голос, заявив: «та коли вже конче хочете твердого знаку, то хай вам буде».[86])

У результаті з'їзду основано Галицько-Руську Матицю і доручено їй провадити видавничу діяльність шкільних підручників і книжок для освіти народу. З'їзд був численний, бо мав 100 учасників. Він був би численнішим, як би не технічні перешкоди транспорту і не пошесть холери в деяких округах. В тому часі появилася також пропозиція закладати читальні і позичати людям книжки. Цю думку вперше підніс народовець із провінції, о. Микола Синевидський, що вмістив на цю тему ряд статтей у «Зорі Галицькій».[87]) Рух за основування читалень і за вироблення потрібних леґальних форм для читалень зміцнювався поволі в краю. З перших неорганізованих форм — читання газет перед церквою по Богослуженнях — виробилися вже організовані форми. Цьому рухові не були прихильні цісарські урядовці в Галичині, як Німці, так і Поляки. Вони не дуже то підтримували школи і ще менше рух читалень. Вони між собою говорили: «Що будуть робити наші діти і з чого будуть жити, як селянина навчити читати і писати. Селянин і так вже надто мудрий!»[88])

Таких ентузіястів, як о. Синевидський, що з запалом кинулися організувати освіту для народу в формі читалень, було небагато. Це були молодші духовники народовського напрямку. Його гаслом була засада, що освіта:

Нехай засвітить, як ясне сонце,
В кожну хату, в кожне віконце!

Ішлося власне про хатини і віконця, а не про пишні доми. Розумів цю справу також о. Лев Трещаківський, який поставив

внесок вже в червні 1849 року збудувати у Львові Народний Дім і в ньому заснувати велику бібліотеку, в якій мала б бути читальня. Думка про всенародні читальні росла і ширилася в колах інтеліґенції також світської і зокрема молодшої. В першу чергу оформлювано окружні читальні по містах для цілих округ, бо тоді ще не було потрібних книг і коштів для менших міст і сіл. Тоді також засновано окружну читальню в Тернополі для цілої округи: Тернопільщини, Збаражчини і Скалатщини. Для купівлі книжок зібрано потрібний фонд.[89]) Незабаром думку про всенародні читальні по селах пропаґувала «Зоря Галицька», зокрема її редактор Шехович. Він давав їм назву «Народні Вечерниці» і пропонував закладати народні хори при читальнях та драматичні гуртки. Але цей читальняний рух у тому часі не міг понести освіти в маси, поза читанням часописів під церквами. Ще було на селі мало грамотних людей, які могли б провадити читальні в організованій формі.[90])

Другою причиною упадку народно-освітнього руху було відродження старо-руської консервативної аристократичної групи, яка здобула вплив на Матицю і на видавництва книжок. Під впливом австрійської реакції перестала діяти Головна Рада, яка розв'язалася сама дня 30 червня 1851 року. В колах святоюрського проводу знову взяв верх аристократичний консервативний напрямок і стало переважати язичіє, якого грамотні люди на селі не розуміли. Це мало вплив також на передплату «Зорі Галицької». Коли вона виходила народною мовою, то її наклад був 4,000 примірників, а від заведення язичія в 1850 році число її передплатників постійно падало і в 1854 році впало на 200 осіб.[91])

Язичіє пішло також до шкільних книжок. Коли в 1848 році Матиця видала була Читанку для народних шкіл, укладену ще Маркіяном Шашкевичем в гарній народній мові, то від 1850-тих років стала паношитися по шкільних підручниках штучна мова, язичіє. Внаслідок того не могло успішно розвиватись навчання в школах народних і середніх. Польські шовіністи, які були проти української народної освіти взагалі, використали це як арґумент перед Німцями у Відні, кажучи, що в середніх школах Галичини не можна запровадити навчання українською мовою, бо вона ще ніби то не є «вироблена». А коли вже не має бути польська, то хай буде німецька і польська, говорили вони. Як виглядали вірші в таких шкільних підручниках, написаних язичієм, хай послужить такий один приклад:

Памятникъ сласного сей Мегистія, єже отъ Медовъ
Черезъ рѣку Пергей перешедшій убитъ;

Зрителю, що тогда о градущей смерти свѣдомый
Спарты начальниковъ не хотѣлъ опустить.

Вгадати учневі сенс того вірша було так само трудно, як трудно вгадати нам сьогодні дорослим. Такими книжками в школі лише відстрашувано учнів від вивчення мови, яка номінально була проголошена русько-українською.[92]) В шкільній граматиці для середніх шкіл знаходимо, наприклад, такий розділ про те, коли переходить в нашій мові «е» в «і», яке зрештою в цім правописі писалося як Ѣ.

«Е переходить на Ѣ, єсли по Е стояча созвучна бралася впередъ до слѣдуючого слова, при перемѣнѣ слова до Е малабися потягнути. На одворотъ Ѣ переходить на Е, если созвучна, стояла послъ Ѣ бралася вперед до предидущого слога, сирьчь до Ѣ въ перемѣнѣ слова до предидущого берется. Ѣ не єсть що иншого якъ лишъ дуже стиснене Е и звучить острѣйше неж И подобно якъ польске Е в «хлєб».[93])

На ґрунті цього язичія могло потім розвинутися зрадницьке москвофільство, яке заперечувало існування української нації і твердило, що є тільки «адін народ і адін цар» — «русскій», тобто єдина московська нація під московським царем, а українська мова, то тільки мова пастухів. Про величезну шкоду, яку заподіяв цей рух, та про джерела, з яких він виник, буде пізніше мова окремо.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

СОЦІЯЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЗМІНИ ПІСЛЯ СКАСУВАННЯ ПАНЩИНИ

НАСЕЛЕННЯ ГАЛИЧИНИ ПІД НАЦІОНАЛЬНИМ І СОЦІЯЛЬНИМ ОГЛЯДОМ

Офіційні дані про населення Галичини в два роки після скасування панщини показували, що в тому штучно склеєному українсько-польському краю жило тоді 4,800,000 осіб. Статистику тоді ще не фальшували польські урядовці так, як це було пізніше, коли цей край, на основі угоди польської шляхти з австрійськими Німцями, перебрала польсько-шляхетська і міщанська влада. Тим то цілком правильний в цій статистиці поділ населення щодо національности і віри. Відома річ, що в Галичині, і зокрема на Поділлі, була польська організована акція ще від 16-го сторіччя, щоб записувати українських людей до римо-католицької Церкви. Шляхту до того «переконувано» різними урядовими вигодами. Селян і міщан не легко вдавалося перетягати, бо цих вигід панівний лад у Польщі їм дати не міг. Звичайно міщан примушувано до того в той спосіб, що хто переходив на латинство, того допускали легше до ремісничого цеху. Селян, що були приділені до двірської служби, записувано насильно, бо жалітись на це вони не мали де. В той спосіб зростала позірно латинська Церква на українських землях, а що вона була в 100 відсотках у руках польського духовенства, то це був засіб польщення зареєстрованих людей. Коли був видуманий плян на знищення Руси-України, про який уже була в нас мова раніше, тоді польські монахи улаштовували спеціяльні кампанії для такого насильного записування селянства до римо-католицької Церкви. Вже за Австрії, за панщини, в той спосіб записано тисячі й тисячі українських селян на Поділлі до латинства. Звідсіля ті високі відсотки «латинників» серед українських громад на Поділлі і зокрема в Збаражчині. Тому що греко-католицький обряд*) був одночасно опорою

*) Зразу в межах польсько-литовської держави називано нашу Церкву руською православною Церквою, або давною Церквою грецького обряду. Пі-

проти польщення, то обряд стали популярно, за польською суґестією, уважати лінією поділу між Українцями і Поляками, хоч українські селяни насильно записані до латинників, нічого спільного з польським народом не мали. Отож, сам обряд при урядовому записі в 1850 році не означав, що хто був записаний латинником, той вже конче був Поляком. Проте, навіть коли взяти сам поділ на обряди, то напевно всі греко-католики були Українцями. Відсоткове відношення між окремими обрядами в Галичині було в 1850 році таке:

Римо-католики — 45%
Греко-католики — 45.4%
Жидівська віра — 7.1%
Інші віри — 2.5%

Коли взяти на увагу, що добрих 10 відсотків латинників у Східній Галичині це були українські селяни, то у всьому краю була українська більшість понад 50% населення. Якщо ж брати саму Східню Галичину, то в ній Поляками були лише міщани, шляхта і частина двірських офіціялістів.

З бігом часу росла в Галичині кількість римо-католиків внаслідок іміґрації сюди Поляків з інших країв — з Конґресової Польщі і Шлезька. Другою причиною росту римо-католиків був більший природний приріст польського населення, ніж природний приріст українського населення. Бо основна маса українського населення це було селянство, а воно жило в гіршій нужді ніж польське селянство в західній Галичині. Тому вже в наступному урядовому переписі в 1857 році відсоткове відношення пересунулося дещо в користь римокатоликів. Крім того, за 7 років вільної капіталістичної господарки після скасування панщини наступив грабіжницький період молодого капіталізму в Галичині і в зв'язку з цим загальна нужда. Нові можливості капіталістичних підприємств у Галичині, зокрема в ділянці кредиту з високим відсотком за позички, притянули до Галичини також багато жидівської іміґрації з інших країв Австрії. Все те, разом взяте, спричинилося до зміни відсоткового відношення

сля Унії на соборі в Бересті (1596 р.) ця Церква називала себе у відрізненні від православної, руською Церквою в св. Унії. Популярно називано вірних цієї Церкви "уніятами". Щойно австрійський уряд запровадив урядову назву для українських католиків — "греко-католики", а для православних "греко-православні". Потім ця назва поширилася, але в народі в багатьох областях залишилася назва "руська Церква".

різних національностей у цілій Галичині в 1869 році. Це відношення у згаданому році виглядало вже так:

Українців — 42.7%
Поляків — 45.8%
Жидів — 10.7%
Інші — 0.8%

11 років пізніше був новий статистичний обрахунок людности в цілій Галичині, який показав такий новий стосунок національних груп:

Українців — 42.%
Поляків — 45.3%
Жидів — 11.5%
Інші — 1.2%

В абсолютних цифрах у цілій Галичині виглядав кількісний стан національних груп у різних роках так:
Польська людність:

В 1857 році 1,981,076 осіб
В 1869 році 2,490,299 осіб
В 1880 році 2,698,004 особи

Відсотково зріст польської людности був такий: в 1869 році було Поляків більше на 25% як в 1857 році. В 1880 році Поляків було вже лише на 8.35% більше як у 1869 році, або разом більше на 36 відсотків у порівнянні з 1857 роком.
Українська людність:

В 1857 році 2,085,431 особа
В 1869 році 2,311,909 осіб
В 1880 році 2,516,542 особи

Відсотково зріст української людности виглядав у тім часі так: в 1869 році було Українців більше на 10.8% як у 1857 році. В 1880 році був приріст Українців у порівнянні з 1869 роком на 8.85% або разом у 1880 році було Українців на 20.7 відсотків більше ніж в 1857 році.

Жидівська людність мала такий рух у цілій Галичині:

В 1857 році 448,973 особи
В 1869 році 575,433 особи
В 1880 році 685,942 особи

Відсотково приріст Жидів у цілій Галичині виглядав так: В 1869 році було Жидів на 28% більше у порівнянні з 1857 ро-

ком, а в 1880 році було їх на 19.23 відсотків більше ніж у 1860 орці, або 52% більше ніж було їх у цілій Галичині в 1857 році.[84])

До тепер були подані цифри про населення цілої Галичини до 1880 року. Тепер візьмім цифри ще з дальших переписів людности. Останній австрійський перепис людности був з 1910 року. В тому році все населення Галичини виносило 8,025,675 осіб. З того жінок було 4,087,369 осіб, а чоловіків цивільних 3,875,057 осіб і військових 63,249 осіб.

В попередніх переписах людности подано такі цифри:

В 1890 році разом було 6,607,000 осіб; це був приріст на 649.000 душ від 1880 року.

В 1900 році всього населення було 7,315,000, або на 703,000 душ більше, ніж було в 1890 році.[85])

Але треба сказати, що ці цифри на цілу Галичину ще не дають нам повного образу окремих частин краю, — української східньої і польської західньої. Тим то спинімся коротко також над даними про населення обидвох частин окремо.

Східня Галичина

Людність в 1869 році:	% загальної людности:
Українці — 2,230,181 (тут раховані лише греко-католики)	65.8
Поляки — 709,158 (всі римо-католики)	20.7
Жиди — 424,684	12.5
Інші національності — 30,612	1
Всієї людности разом — 3,387,575	100

Людність в 1880 році:	
Українці — 2,427,234	64.0
Поляки — 801,629	21.1
Жиди — 521,903	13.8
Інші національності — 36,170	1.1
Всіх разом — 3,786,946	100

Порівняння років 1869 і 1880:

Приріст у процентах окремих груп

Українці — 8.8%
Поляки — 14.16%
Жиди — 22.89%
Інших національностей — 8.9%.

Західня Галичина

Людність Західньої Галичини виглядала в двох переписах людности так:

В 1869 році: відсоток людности:

Поляки — 1,788,141 .... 88.0%
Українці — 81,788 .... 4.0%
Жиди — 150,749 .... 7.5%
Інших національностей — 9,763 .... 0.5%

В році 1880:

Поляки — 1,896,375 .... 87.8%
Українці — 89,308 .... 4.2%
Жиди — 164,029 .... 7.8%

Порівняння людности в роках 1869 і 1880:

приріст:

Поляки — 6.0%
Українці — 9.4%
Жиди — 8.8%

З цього порівняння людности в Східній Галичині і Західній Галичині бачимо, що Поляки еміґрували зі Заходу на Схід, де діставали працю, і тому приріст Поляків у Зах. Галичині був менший від українського приросту. Зате в Сх. Галичині приріст Поляків був постійно більший.

Те саме стосується також Жидів. Коли приріст Жидів у Зах. Галичині виносив за цей час лише 8.8%, то в Східній Галичині жидівський приріст виносив у тім самім часі 22.89%, або, іншими словами, майже втроє більше ніж у Західній Галичині.

Взагалі проблема жидівського поселення в Східній Галичині була важлива. Сюди еміґрували Жиди не лише з Зах. Галичини, але й з цілої Австрії. Тим то відсоток Жидів у Східній Галичині був найбільший у цілій Австрії. Ось для порівняння відсоток жидів у різних краях Австрії: в 1880 році було Жидів у Східній Галичині 13.8%; в абсолютних цифрах, в цілій Австрії було Жидів 1,005,204. Це значить, що в Галичині було Жидів 68% з усього жидівського населення в Австрії.

Вже вище сказано, що тут подано цифри лише на основі віровизнання. Знаємо, що в Східній Галичині було численне українське селянство, що було записане, як римо-католики. Тим то ця віровизнавча статистика мусить бути поправлена в користь

Українців. На основі об'єктивних обрахунків, дійсних Поляків у Східній Галичині було лише 14.6%, а не 20.7%, як фальшиво подавала статистика, роблена польськими урядовцями.[96])

Тепер варто дати загальну картину руху людности в цілій Галичині від часу, коли Австрія створила штучну єдність з польської Краківщини і української Галичини:

Рік	Кількість населення	Кількість осіб на квадрат. кілометер
1776	2,628,468 душ	32
1827	4,073,385 душ	52
1846	4,734,427 душ	61
1880	5,958,967 душ	76
1890	6,607,816 душ	84
1910	8,025,675 душ	103

На основі останнього австрійського перепису людности в 1910 році поділ людности в цілій Галичині щодо віровизнання був такий:

Римо-католики	3,732,961
Греко-католики	3,379,613
Православні	2,845
Протестанти	37,144
Мойсеєвої віри	871.895
Інших вір	1,217

Одно певне, що греко-католики і православні це були Українці. Мойсеєва віра напевно вказує на жидівську національність. Протестанти, це в більшості німецькі колоністи, хоч були й групи Українців між ними. До Українців треба зарахувати до 200,000 римо-католиків з Східньої Галичини.[97])

НАСЕЛЕННЯ ЗБАРАЖЧИНИ

Тепер варто поглянути на Збаражчину щодо її населення і громад. Згідно з переписом з 1910 року, Збаражчина мала 62 місцевості, але самоврядних громад було лише 60. Домініяльна посілість, тобто окрема адміністрація панських дворів і панської служби в дворах і фільварках, мала також 60 дворів. Всього населення мав повіт 71,198 душ. Поділ щодо статей був такий: Чоловіків 48,4%, жіночого роду 51.6%.

Простір Збаражчини становив 746 квадратних кілометрів. Густота населення на один квадратний кілометер була нижча від середньої на цілу Галичину, бо виносила лише 97 осіб, ко-

ли в середньому в цілій Галичині густота виносила 103. Інші повіти Поділля і Покуття, для порівняння, мали куди більшу густоту населення: Скалат — 105, Теребовля — 116, Тернопіль — 122, Снятин — 147, Коломия — 150, Станиславів — 182 особи на 1 кв. кілометер. З того бачимо, що українські повіти мали дуже високу густоту населення, коли зважити, що це чисто рільничі райони. Вони належали до найгустіше заселених районів на землі, якщо йдеться про аграрне населення. В порівнянні з середньою густотою населення Галичини, Збаражчина була заселена рідше.

Як уже згадано раніше, на Поділлі при кінці 18-го і в першій половині 19-го сторіччя діяла польська місіонерська акція, яка ставила своїм завданням записувати як найбільшу кількість українських селян до римо-католицької Церкви. Ця акція охоплювала також Збаражчину. Звідсіля в Збаражчині був високий відсоток латинників. Статистика з 1910-го року подає такі дані щодо цього: греко-католики 60.9%, римо-католики 31.6%, Жиди 7.5%, інші віри 1.2%. Кидається в очі малий відсоток Жидів — нижчий середнього відсотка на цілу Галичину і зокрема на Сх. Галичину. Причина того явища проста: Жиди були переважно міським населенням, а міст у Збаражчині було мало і то з невеликим населенням.

Варто тут ще схарактеризувати житлові умови людности. В цілому збаразькому повіті було в 1910 році 11,785 житлових домів. На цю кількість домів припадало 13, 762 помешкання. Коли взяти число населення повіту — 71, 198 осіб, то на одно помешкання припадало понад 5 осіб. Коли взяти на увагу факт, що помешкання були переважно однокімнатні, тобто разом в одній кімнаті була кухня, їдальня і спальня, то мешканці відносини були дуже бідні і мало санітарні.

ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ В ГАЛИЧИНІ

Галичина була майже виключно аґрарною країною. В часі, коли Австрія зайняла Галичину, то в ній поза хліборобством і випасом худоби були тільки ремісничий промисл і торгівля. Фабричних і взагалі великих промислових підприємств майже не було. На більшу скалю виварювано тільки сіль, яку продавано по цілому краю і вивожено підводами також в Придніпрянську Україну. Такою торгівлею «чумакуванням», займалися не лише поблизькі до Збруча села, але навіть далекі — в Дрогобиччині.[98]) Вивожено також будівельне дерево з карпатських лісів ріками, зокрема Дністром, аж до портів над Чорним Морем.[99]) Зрештою,

цей експорт поза межі Галичини в тому часі був невеликий. Тим то торгівлю мусимо уважати переважно внутрішньою і обрахованою на внутрішні потреби, головно села.[100]) Наємного промислового пролетаріяту в Галичині було дуже мало. Навіть в 1900 році у промислі працювало лише 63,000 осіб. З того 80 відсотків припадало на підприємства, що мали нижче 20 робітників. Коли до промислу рахувати всі ремісничі підприємства, де працювали самі майстри з челядниками, які після певного часу ставали самі майстрами-підприємцями, то в 1890 році такого населення, що жило з промислу, було в цілій Галичині лише 9.1%. З торгівлі жило тоді в цілій Галичині лише 7.86% всього населення, а решта жила з рільництва. Це показує, що треба було кругло 42 роки, щоб розвинулося все господарство в краю лише до такого низького промислового стану.[101])

З поданих цифр про промисловість і торгівлю в цілій Галичині видно, що після скасування панщини і в дальших десятиріччях Галичина була цілком рільничим краєм. Тим то тут на першому місці мусіла стояти земельна справа. Номінально, при скасуванні панщини, визнано законом, що селяни мають сервітутові права до лісів і пасовиськ, до яких право власности визнано за панами. Ми вже згадували, що о. Гр. Шашкевич добре боронив право селян уживати ліси і пасовиська, які фактично колись були громадськими, а не панськими. Тепер, після скасування панщини залишились у селянській власності нечисленні ліси і пасовиська, площа яких виносила лише 0.7% усієї площі панських лісів і пасовиськ. Державну раду розв'язано передчасно і тому законопроєкт о. Шашкевича не міг бути полагоджений. Після того знову запроваджено в Австрії абсолютизм і про все рішав цісарський уряд. Одначе, хоч у політичній ділянці за нового уряду під проводом Шварценберґа і Баха була сильна реакція, проте цей режим аж до 1857 року не йшов проти інтересів селян у справі лісів і пасовиськ. Щойно цісарським патентом з 1857 року уряд став фактично по стороні панів, реґулюючи справу полагодження сервітутів так, що пани могли в місцевій адміністрації використати цей патент для себе.[102]) Патент, ідучи на руку панам, віддав вирішення спорів за ліси й пасовиська в руки адміністраційних комісій, які стояли в тісних товариських і економічних стосунках з панами. Процеси перед цими комісіями, які почалися 1857 року, були дуже численні; було їх разом понад 32,000, з чого селяни програли 30,000 спорів.[103]) Проте, причиною програння цих процесів за свої права до лісів і пасовиськ був не тільки факт, що процеси провадилися перед адміністраційними урядами. Головна річ була в тому, що серед се-

лян з природи речі не було знавців права і правного процесу, отже вони самі не могли через своїх пленіпотентів заступити якслід свої прав перед урядовими комісіями. Вкінці найгіршою обставиною був той факт, що серед Українців тоді було мало адвокатів і тому сільські громади мусіли процесуватися або без адвокатів, або при допомозі польських чи жидівських, а ті відповідно не заступались за селянські права.[104])

ЗЕМЕЛЬНА СПРАВА

Утрата лісів і пасовиськ для селянських громад була фатальною подією. Від того часу польські пани в Східній Галичині мали змогу використати цей факт для політичного натиску на селян взагалі, а при виборах зокрема. Пан, винаймаючи тому чи іншому селянинові пасовисько, вимагав за це заплати в такий спосіб, що наказував підтримувати панських польських кандидатів при виборах.

Брак лісів і пасовиськ не був одиноким економічним лихом для селян. Село зразу, ще при скасуванні панщини терпіло недостачу землі, яка з приростом населення дедалі збільшувалась. Коли б панський капітал ішов у творчий промисл, то при розвитку капіталістичного промислу по містах, надвишка населення сіл мала б відплив до міст, де мала б потрібну заробіткову працю. Тимчасом пани вкладали свій капітал лише в гуральництво, де треба було мало наємних робочих сил. Як розвивалася земельна справа в Галичині, це нам покажуть такі таблиці:

В 1848 році було

Відсоток усіх посілостей	від	до
26.95	0	2 морґів
16.43	2	5 морґів
24.00	5	10 морґів
23.50	10	20 морґів
7.47	20	50 морґів
0.75	50	100 морґів
0.68	100	1000 морґів
0.22	1000	вище морґів

В абсолютних цифрах можна це сказати так: на всіх 801,405 земельних посілостей у Галичині в 1848 році таких господарств, які мали понад 50 морґів землі, було 13,204. А таких господарств, які мали вище 100 морґів, було в цілій Галичині лише 7,664. А тепер погляньмо, як голод землі і брак промислу в Галичині впливав на роздріблення господарств:

В 1893 році було:

відсоток усіх посілостей	від	до
46.37	0	2 морґів
20.73	2	4 морґів
20.83	4	10 рорґів
8.274	10	20 морґів
2.70	20	40 морґів
0.696	40	100 морґів
0.334	100	1184 морґів
0.066	1184	вище морґів

Порівняння відсотків усіх посілостей у 1848 році з відсотками в 1893 році показує жахливий зріст безземелля і малоземелля в Галичині за 45 років. Коли в 1848 році господарства розміром до двох морґів землі становили тільки четвертину всіх господарств, то в 1893 році таких господарств була майже половина. Це значить, що халупники і карликові господарства за 45 років зросли вдвоє. Коли до цих господарств дорахувати ще дуже малі господарства між 2 і 4 морґами землі, то разом з попередніми карликовими господарствами їх було дві третини всіх господарств (докладно — 67%).

Так виглядала справа в цілій Галичині в 1893 році. А тепер подивімся, як ця справа виглядала в середньому в Збаражчині. Статистика з 1893 року подає, що в Збаражчині тоді пересічно одно господарство мало 3.8 морґа землі, а в 1848 році середня величина була 4.32 морби. Для порівняння з іншими повітами треба тут навести, що Золочів в 1893 році мав середньо 3.69 морґа, Скалат 3.97 морґа, Городенка 3.4 морґа.[105])

Зрештою, загально Збаражчина в тому часі мала селянської землі 75,366 морґів (а всієї тієї землі 69.34%), сіножатей — 2,129 морґів (42.77%), городів — 4,447 морґів (86.067%), пасовиськ 2,000 морґів (71.89%), лісів — 1,112 морґів (12.43%), стави і болота 61 морґ (5.11%), невжитків — 2,188 морґів (91.78%) і всієї площі повіту — 87,221 морґ (64.92%). В дужках подано скільки відсотків з того роду землі припадало на селянську посілість; решта це була панська посілість. З того видно, що лісу селяни мали малощо більше як одну десяту частину всіх лісів у повіті.[106])

В наступних роках, аж до вибуху Першої Світової Війни, ці відносини зовсім не кращали. Господарства дробилися далі, а відпливу населення до промислу в містах майже не було. Вистачить згадати, що в Східній Галичині було аж 26 таких повітів, в яких було в 1900 році менше ніж 2,000 осіб, що були зай-

няті в промислі.[107]) До таких найменше промислових повітів належав також Збараж.

Тим то селянство душилося на малих клаптиках землі, недоїдало і фізично слабо розвивалося.

НУЖДА НА УКРАЇНСЬКІМ СЕЛІ

При такій недостачі землі і такій густоті рільного населення в Східній Галичині мусів панувати постійно стан півголодного існування на селі. Цю селянську нужду підтверджують статистичні цифри вже з 1874 року, коли релятивно було ще досить селянського ґрунту на родину. Ці вимовні цифри показують споживання різнородних продуктів у різних країнах.

Середньо на кожну душу припадало спожиття протягом року:

Країна	хлібне зерно	картопля	м'ясо
Британія	217 кґр.	160 кґр.	50 кґр.
Німеччина	200 кґр.	300 кґр.	33 кґр.
Франція	284 кґр.	255 кґр.	34 кґр.
Бельгія	235 кґр.	310 кґр.	35 кґр.
Угорщина	182 кґр.	100 кґр.	24 кґр.
Галичина	114 кґр.	310 кґр.	10 кґр.

З тих даних видно, що в Галичині їли люди кругло на половину менше хліба, ніж в інших країнах, і кругло втроє менше м'яса. Основний харч це була картопля, яка не дає тієї поживности, якої вимагає людський організм для свого здорового розвитку. При тому треба тямити, що цифри з Галичини є середні для всього населення, тобто для міста й села. Якби був рахунок окремо для міст і для сіл, то ці середні цифри для села були б куди нижчі.[108])

Якщо перевести увесь харч на одну особу на поживне зерно, то тоді будемо мати такий образ у різних країнах:

Британія — 603 кґр. зерна
Франція — 580 кґр. зерна
Бельгія — 557 кґр. зерна
Німеччина — 507 кґр. зерна
Угорщина — 375 кґр. зерна
Галичина — 261 кґр. зерна

Треба брати на увагу при порівнянні цих даних факт, що Галичина при всім своїм низькім спожитті ще експортувала харчі закордон, а Британія харчі імпортувала. Не зважаючи на те, в Британії споживано середньо на голову три рази більше.[109])

З того порівняння відразу видно, що Галичина щодо прибутку була дуже бідною країною, якщо брати середньо на голову населення. Коли в цілій Австрії середній прибуток за роки 1878 по 1897 зріс на 60 відсотків, то в Галичині цей прибуток зріс лише на 0.2 відсотка.[110]) Коли зважити, що велика панська власність і лихварський капітал мали в тім часі дуже високий прибуток, то прибуток селян був просто мінімальний. В біді був нарід темний і топив своє горе в горілці. Коли середній прибуток у Галичині не підносився, а стояв на місці при зрості населення, то пиття горілки і пива збільшувалось, як це видно з податків, збираних від горілки і пива:

В році 1878 від горілки	30.4 відсотків,	від пива 4.2 відсотків
В році 1890 від горілки	38.39 відсотків,	від пива 5.05 відсотків
В році 1897 від горілки	33.08 відсотків,	від пива 5.00 відсотків

Ці дані вказують на те, що значна частина цього малого прибутку населення ішла не на життєві потреби, а на горілку і пиво.[111])

При нужді, що росла з ростом населення, маліло споживання м'яса і цукру на селі. Це видно з порівняння таких цифер із статистики: Коли Галичина в 1867 році мала всієї людности 6,607,817 душ, то податок споживчий дав прибутку 18,109, 013 ринських річно. Тимчасом в 1890 році ціла Галичина мала 7,217,097 душ людности, а той самий споживчий податок дав прибутку лише 17,709,080 ринських.[112])

Внаслідок постійного зросту населення, убожіння і недоїдання, зайві робітні руки в селянських карликових господарствах мусіли шукати праці на панських ланах за всяку ціну. Заплата в грошах становила в 1900-тім році таку низьку суму:

Чоловіки за цілоденну працю без харчу одержували по 20 до 45 крейцарів у зимових місяцях, в залежності від околиці краю. В літніх місяцях вони могли заробити від 25 до 70 крейцарів. Жінки діставали заплату в середньому на 20 до 15 відсотків нижчу. Щоб мати уявлення про тодішню валюту в Австрії, то «ринський» мав вартість пізніших 2 корон, а 2 з половиною ринські мали вартість одного доляра. Один ринський мав 100 крейцарів, отже один крейцар мав вартість кругло два з половиною рази менше як один цент. Цей мізерний заробіток при власнім харчі виявиться для нас ще нижчим, коли його порівняємо з тодішнім заробітком рільних робітників поза українською Східньою Галичиною. Ось ці цифри:

Назва країни	плата чоловіків	плата жінок	плата дітей
Західня Галичина	35— 90 крейцарів	30— 60 кр.	30—50 кр.
Долішня Австрія	100—180 крейцарів	80—120 кр.	50—70 кр.

Це є платня за всякі роботи, а не в жнива. В часі жнив всюди плата була піднесена на кругло 30 відсотків.[113])

ЛИХВА І СМЕРТНІСТЬ

В таких обставинах праці і заробітку село часто потребувало кредиту в грошах і зерні на прожиток до часу нових жнив. Через брак банкового доступно опроцентованого кредиту, селяни попадали в сітку лихварського кредиту, де процентову стопу встановлено на тижні, а не на цілий рік. У річному відношенні процентова стопа в таких лихварів, зокрема в коршмарів, а також у панських дворах, доходила від 50 до 150%, але були випадки, що стопа доходила і до 500% річно. Так обчислювано не тільки грошовий кредит, але й товаровий чи споживчий у формі позички збіжжя на переднівку.[114])

В тих відносинах стан здоров'я населення у Східній Галичині і природного приросту, був дуже невідрадний. Це найяскравіше видно з кількости живих народжень і смерти дітей у короткім часі після народження. Як виглядала смертність дітей у першім місяці після народження в Східній Галичині, про це вимовно говорять такі статистичні дані:

Скількість померлих у першім місяці життя:

В першім місяці життя померло в 1904 році в цілій Галичині 27,032 дітей. Якщо брати всю кількість дітей, що народилися в цім році, то в першім місяці померло 8.2% всіх народжених дітей. Це є середній процент смертности дітей у першім місяці життя в цілій Галичині.

Якщо порівняти повіти української Схід. Галичини і польської Захід. Галичини, то смертність серед українських дітей була далеко більша. Це нам показують такі дані:

Повіт Городенка	13.4%	Мостиська	10.2%
Борщів	12.8%	Жовква	10.2%
Яворів	11.5%	Бережани	10.0%
Городок	10.8%	Чесанів	9.9%
Зборів	10.5%	Горлиці	9.6%
Снятин	10.4%	Золочів	9.6%
Львів повіт	10.2%	Бучач	9.3%
Грибів	10.2%	Заліщики	9.3%

Рогатин	9.2%	Львів-місто	4.8%
Збараж	9.1%	Краків	5.7%
Товмач	9.1%	Інші польські	
Скалат	9.0%	повіти кругло	6.0%

На українському Поділлі, де ніби то «хліб на кіллю», була смертність дітей у першім місяці життя дуже високою. Повіт Збараж мав вдвоє більшу смертність, ніж місто Львів.

Але дальші статистичні цифри говорять нам про ще грізніший образ здоров'я українського народу в Східній Галичині. Візьмім тепер на увагу кількість дітей, які померли в першім році життя. В цілій Галичині померло дітей у першім році життя в 1904 році 66,214 дітей. Відповідно до числа уроджених у цілім цім році дітей, ця кількість дає 20.1%. Іншими словами, кожна п'ята дитина, народжена в році, вмирала протягом першого року життя. Ця смертність знову є найбільша в тих самих повітах Схід. Галичини, в яких померло найбільше дітей у першім місяці життя. В польських повітах середньо ця смертність менша. Для прикладу тут наведемо смертність дітей у першім році життя в деяких повітах Схід. Галичини:

Яворів	30.9 %	Скалат	21.4 %
Городок	28.1 %	Збараж	19.9 %
Чесанів	27.89%	Мостиська	23.4 %
Львів повіт	25.8 %	Зборів	22.7 %
Станиславів	23.6 %		

Якщо взяти кількість дітей, померлих у перших 5 роках життя, то знову цей відсоток до кількости всього населення у у тім віці є дуже високий, бо він виносив у 1904 році 14.9% на цілу Галичину. Якщо ж брати лише кількість дітей, померлих у часі 5 років від народження, то в 1904 році вмерло з тієї кількости 50.67%, або, іншими словами, кожна друга дитина вмирала протягом 5 років свого життя. Це просто страшна смертність дітей, якої мало хто собі усвідомляв поза Галичиною. В українських повітах ця смертність була ще більшою від середньої, бо, наприклад у дрогобицькім повіті вмирало аж 59.8%.

Але також кількість дітей, що вмирали від шостого до 15 року життя була в Галичині висока. В згаданім році ця смертність становила 6.68 відсотків всіх померших людей.

Впарі з величезною смертністю дітей ішла також велика кількість народжених дітей. В 1904 році на 1,000 всього населення родилося 44.9 дітей. Щодо кількости народжених дітей, то Галичина займала перше місце в Австрії. Але смертність за-

бирала цих новонароджених, і тому приріст населення був не такий великий. При загальній нужді село працювало не тільки на своє прожиття, але й на кошти похорону померлих дітей у великій кількості.[115])

БОРОТЬБА З НЕГРАМОТНІСТЮ СЕРЕД УКРАЇНЦІВ

Наші власні зусилля поширити грамотність у народних масах після переходу Галичини з-під польської шляхетської неволі під владу Австрії, датуються вже від кінця 18-го сторіччя. Про це була в нас мова в попередніх розділах. Світлі кола нашої духовної інтелігенції, зокрема гурт у Перемишлі, використали в цій справі нові австрійські закони. Проте, цим змаганням до поширення грамотности стояв на перешкоді польський панський і націоналістичний інтерес. Пани не хотіли мати грамотних підданих, і коли хто навчився сам грамоти в дяківській школі, то його зараз пани віддавали до австрійського війська на кільканадцять років.[116]) Польські націоналісти не бажали освітнього поступу серед української маси, бо це перешкоджало їхнім плянам прилучення українських земель до нової Польщі, яку вони підготовляли своєю роботою. Після скасування панщини, помітний був великий потяг селянської маси до освіти через свої школи, але знову пани ставили перешкоди: вони не хотіли запровадити законного шкільного примусу для дітей на селі і потім відмовляли селян від посилання дітей до школи: «з письма ніхто хліба їсти не буде», така була панська наука для селян. Щойно в 1870-тих роках запроваджено в Галичині на папері шкільний примус, але ще довго пани так маневрували, щоб фактично селянські діти не мали шкіл.

Як важко переборювано перешкоди в справі народного шкільництва в Галичині, на це вказують наступні цифри, взяті із загального перепису людности в 1900 році, вже 52 роки після скасування панщини: На 31 грудня 1900 року було в Галичині в початкових народних школах охоплених осіб у шкільнім віці — 92.1% усіх лютеран, усіх кальвіністів 87.4%, усіх приналежних до латинського обряду 86.9%, усіх Жидів 82.9%, усіх православних і греко-католиків, тобто з усіх Українців, лише 64.3%. Щоб перевести ці цифри на практичну мову, то скажемо так: на всіх дітей у шкільнім віці Поляки посилали на кожних 100 дітей понад 85 дітей, а з Українців на 100 дітей у шкільнім віці було охоплених школою лише 63 дітей, або третина дітей у шкільнім віці була в 1900 році без школи.[117])

Наслідком тієї шкільної політики влади, була велика неграмотність серед української людности, від шкільного віку починаючи. Ця неграмотність виглядала в 1900 році так:

Неграмотні на 100 осіб у віці	серед Поляків чоловіки	серед Поляків жінки	серед Українців чоловіки	серед Українців жінки
від 8 до 11 року життя	40.5%	47.9%	58.0%	67.4%
від 12 до 21 року життя	27.6%	30.6%	57.7%	69.7%
від 22 до 31 року життя	33.1%	37.7%	61.8%	81.1%

Цифри показують нам, що Українці, внаслідок згаданих обставин, мали майже вдвоє стільки анальфабетів, що їх мали Поляки. Тут була мова про звичайну грамотність, тобто про вміння писати і читати. Середня і вища освіта для Українців у Галичині в 52 роки після скасування панщини була поставлена ще гірше від народної, елементарної. Ось цифри: Коли номінально в цілій Галичині Українці становили тоді 42% всього населення, то Українців у вчительських чоловічих семінаріях було лише 25.9%, а в учительських семінаріях жіночих лише 20%, в гімназіях було їх 19.3%, на правничім факультеті 13%, на філософічнім факультеті 12.9%, на медичнім 6.9%. У політехніці училося тоді Українців лише 6.1%. Ці цифри не потребують ніяких коментарів.[118])

Повітові старости, що всі були Поляками, провадили справу освіти через повітові шкільні ради, так, щоб якнайбільше українських громад не мали ніякої елементарної школи. Тому не дивниця, що було багато таких повітів у Схід. Галичині, де ще в 1900 році взагалі не було школи. Досить тут нам згадати, що, наприклад, повіт Ліско мав 70 таких громад, де не було школи, а такий подільський повіт, як Збараж, у 1900 році мав ще таких громад без школи 20.[119])

За дальше десятиріччя боротьби українського народу проти темноти, насаджуваної польсько-австрійським режимом, зробила деякий поступ у народному шкільництві.

Загальний перепис людности дня 31 грудня 1910 року показує, для прикладу, такий стан Збаражчини: Повіт мав 60 громад і в них було 60 панських дворів. Місцевостей без громадського уряду, отже прилучених до інших громад, було ще 2 більше. Ґрунтових аркушів мав повіт 44,273. Вся поверхня в гектарах була 73,964. Податок за ці ґрунти становив 175,638 корон. Всі громади в тому часі вже мали школи. Так було також у зборівському повіті. Але, ще в 1910 році були громади, які не мали шкіл. Наприклад, у повіті Броди 15 з усіх 104 громад

зовсім не мали шкіл. З того видно, що законний шкільний примус фактично в багатьох випадках не був переводжений у практику.[120])

А тепер ще коротко про мову навчання в школах. Де вже існувала школа, збудована і ведена громадою, там польсько-австрійська адміністрація старалась всіми неправдами про те, щоб ця школа була з польською мовою навчання. Зрештою, політика влади йшла в тому напрямі, щоб не давати допомоги у вихованні потрібних учителів. І деякі школи були нечинні лише тому, що не було учителів. Візьмім приклад Збаражчини. В 1910 році в цьому повіті через брак учителів не працювали школи в 4 громадах. З решти чинних 56 шкіл було 20 з польською мовою навчання, а лише 36 з українською мовою навчання. До того ж ці школи, зокрема по селах, були найнижчого типу, тобто такі, де вчив переважно один учитель, а найвище два. З тієї причини учні з цих шкіл не мали достатнього знання і не могли безпосередньо, без окремого курсу, переходити до середньої школи (гімназії). У Збаражчині було одноклясових шкіл (з одним учителем) — 23, а з двома учителями — 29 шкіл. Лише 4 школи були вищеклясові, але вони були в містах, а не в селах. Учительські сили навіть у тих школах, що були номінально з українською мовою навчання, були переважно Поляки. В Збаражчині їх було 43, і тільки решта були Українці.[121]) Реальну гімназію*) в Збаражі основано тільки в 1910 році. До того часу із Збаражчини могли посилати до гімназії дітей лише заможніші господарі, бо утримання в Тернополі було дорожче. Щойно безпосередньо в останніх роках перед Першою Світовою Війною засновано в Збаражі українську приватну гімназію «Рідної Школи».

ВНАСЛІДОК НУЖДИ — ЕМІҐРАЦІЯ

Вижити в краю в цих рільничих спролетаризованих обставинах було трудно. Тим то, щоб не задушитися в цій нужді, рухливіші елементи шукали порятунку в утечі з краю, тобто в еміґрації на заробітки в інших країнах. Виїздили не лише сини й дочки бідніших, але й так званих багатших селян, бо й «багачам», що мали багато дітей, грозило спролетаризування. Еміґрували також цілі родини, шукаючи ліпшої долі, в першу чергу за морем, в Бразилії. Щойно потім почалася зарібкова емі-

---

*) У Галичині були два типи середніх шкіл: 1) клясичні гімназії, де вчили мови грецьку і латинську; 2) реальні гімназії, де цих двох старинних мов не вчили, а за те вчили французьку мову і більше математики.

ґрація до З'єднаних Держав Америки з рахунком, щоб там заробити дещо і вернутися додому та прикупити землі на нову господарку. Еміґрація цілими родинами до Бразилії почалась найраніше, в 1870-их роках. Наперед із повітів, висунених найдалі на Захід, з Ясла і Сянока, а потім з плодородного Поділля — з повітів Збараж, Тернопіль, Золочів (і пізніше відділений від нього Зборів), Скалат, Бережани. Найбільшої сили ця еміґрація набрала в році 1891. Незабаром, внаслідок москвофільської пропаґанди, в 1892 році пішла еміґрація навіть до російського царства.[122]) Цей москвофільський еміґраційний рух, особливо був охопив повіти Збараж і Скалат. Це цілком природне. Раз, що ці повіти були в тому часі положені вздовж російсько-австрійської границі. Друге, що тут діяла в тому часі ще сильно «наука» о. Івана Наумовича, одного з лідерів нового москвофільського руху, веденого зручно на суспільному ґрунті і популярно українською мовою. Ця еміґрація була смертельним ударом по польсько-австрійській політиці в Галичині з одного боку і по інтересах великовласницької шляхти з другого. Шляхта через еміґрацію цілих родин тратила дешевого українського робітника на місці. Тим то тодішня краєва польсько-австрійська влада в Галичині під проводом цісарського намісника графа Казимира Бадені намагалась всіми засобами перешкодити цій еміґрації. Це не було легко з огляду на формальну конституційну свободу в Австрії. Тому перешкоди з боку жандармів не вистачали; треба було ще натиску на українську єрархію, щоб вона із свого боку виступила проти еміґрації. Митрополит Сильвестер Сембратович справді видав пастирський лист проти тієї еміґрації в Росію. Проте, зміст пастирського листа не вдовольнив графа Бадені. В листі митрополита головний натиск кладено на те, щоб селяни більше працювали тут у краю, не пили і не бенкетували, а тоді буде їм ліпше і буде непотрібна еміґрація нікуди і зокрема до Росії. Намісник видав тоді ще окремий обіжник до греко-католицького духовенства безпосередньо, при чому обвинувачував духовенство, що то воно завинило цю еміґрацію, бо не вчило вірних праці і послуху. Митрополит зробив помилку, надрукувавши цей обіжник намісника ще в своїх «Архиепархіяльних Відомостях», що викликало невдоволення як серед духовенства, так і серед світської інтеліґенції.[123])

ЕМІҐРАЦІЯ ДО З'ЄДНАНИХ ДЕРЖАВ АМЕРИКИ

Перші зарібкові еміґранти з української Галичини прибули до ЗДА вже в 1860-тих роках. Масова еміґрація почалася

щойно після 1877 року, коли перші вістки про можливості заробітку в ЗДА прийшли на Лемківщину. Від того часу ця еміґрація росла з кожним роком. Кількість еміґрантів-Українців до ЗДА подають автори, що досліджували це питання, різно. Найточніше вивчав цю справу Юліян Бачинський. Він подає, на основі офіційних американських матеріялів, всіх Українців, тобто не тільки з Галичини, але й Буковини, Карпатської України і Придніпрянщини, за роками так:

В 1899 р. — 1,400 душ; в 1900 році — 2,833; в 1901 році — 5,288; в 1902 році — 7,533; в 1903 році — 9,343; в 1904 році — 9,592; в 1905 році — 14,479; в 1906 році — 16,257; в 1907 році — 21,081; в 1908 році — 12,361; в 1909 році — 15,808 душ. Разом, на основі американських рахунків, подало себе за Українців при іміґрації до ЗДА в тих роках 119,468 осіб. Тому що багато осіб було записаних як «Росіяни», чи «Угри», чи навіть як «Галіціяни», то цей автор, на підставі певних критичних міркувань, дійсну цифру цифру українських іміґрантів до ЗДА в цих роках устійнює на 284,000 осіб.[124])

З другого боку ми маємо докладнішу статистику еміґрації з Галичини до ЗДА, а саме урядові дані галицького статистичного бюра за роки 1897 — 1906. В цій статистиці подані також цифри щодо національности еміґрантів до ЗДА. Вони такі:

Нація	**1897 р.**	**1901 р.**	**1902 р.**	**1903 р.**	**1904 р.**	**1905 р.**	**1906 р.**
Українці	5,276	7,737	9,819	14,256	15,880	23,751	12,298
Поляки	20,218	32,429	37,499	30,243	50,785	43,803	59,719
Жиди	16,000	12,848	18,759	20,211	17,352	14,889	18,885

Якщо брати відсоток окремих національностей у населенні Галичини і кількість їхніх еміґрантів до ЗДА в цих роках, то ствердимо, що найбільший відсоток був еміґрації Жидів, потім ішли Поляки, а щойно при кінці Українці. Величина еміґрації залежала від фінансових засобів і грамотности. Українці в обох випадках стояли гірше від інших.[125])

Якщо йдеться про анальфебетів, які еміґрували, то урядові дані щодо цього виглядали для Українців невесело. Ось ці цифри про відсоток неграмотних:

На 100 еміґрантів із Галичини в роках 1901 - 1904 Поляки мали неграмотних 27.5, в роках 1905 - 1908 неграмотних 34.2.

Українські еміґранти на 100 осіб понад 14 рік життя мали неграмотних в роках 1901 - 1904 аж 46.7, а 1905 - 1908 роках було 55.5.[126])

Важливі також дані щодо зайняття еміґрантів різних національностей. Ось ці дані:

Зайняття	роки	Поляки	Українці	Жиди
рільники	1908	31.6%	56.9%	1.7%
	1909	40.6%	57.8%	0.6%
ремісники	1908	6.6%	2.6%	35.0%
	1909	3.2%	1.1%	31.3%
вільні фахи	1908	0.3%	0.2%	0.7%
	1909	0.1%	0.1%	1.1%
рільні робіт.	1908	17.8%	17.8%	6.6%
	1909	14.7%	13.1%	23.1%
служба дом.	1908	17.8%	11.8%	3.4%
	1909	14.1%	13.1%	3.4%
інші і жінки	1908	24.4%	13.5%	12.2%
	1909	23.2%	20.5%	15.0%[127])

Крім еміґрації до ЗДА, в 1900 роках почалася ще зарібкова еміґрація українських людей до Німеччини і Франції на сезонові роботи влітку. Таких робітників і робітниць виїздило річно кругло 100,000 осіб.[128])

Так виглядали умовини, в яких розвивалося національно-політичне і культурно-освітнє життя українського народу. Тепер ми можемо дати загальну картину обох цих ділянок життя нашого народу в Галичині, беручи до уваги, в міру можливости, спеціяльно Збаражчину.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

БЕЗ ОРГАНІЗАЦІЇ І ПОЛІТИЧНОЇ ОСВІТИ МАС НОВИЙ РОЗРІСТ НАРОДОВСЬКОГО РУХУ

НА ҐРУНТІ ЕКОНОМІЧНОЇ НУЖДИ І НЕГРАМОТНОСТИ МАС ТРИМАЛАСЯ ПОЛІТИЧНА СИПКІСТЬ І ПОЛІТИЧНА ТЕМНОТА МАС

В 1848 році, після формальної революції в справі мови народу в письменстві, вирішальну ролю в політичному проводі Східньої Галичини грали далі консервативно-аристократичні елементи, духовні і світські. В цьому аристократизмі вони дійшли в часі запанування нового абсолютизму в Австрії, до «язичія» в письменстві і до сепарації від народних мас у громадсько-політичнім житті. Єдину політичну організацію, Головну Руську Раду, яку заснували вони під впливом революційного подуву і натиску молодих народовців, вони самі розв'язали скоро (30 червня 1851 р.). Вони не лише не організували народних мас політично до боротьби за незалежні права, але навіть не організувалися самі. Всю політику провадила митрополича консисторія і крилошани при святім Юрі, які уважали себе покликаними до єдиного проводу. Зрештою ,народну політичну організацію вони уважали за непотрібну, бо вірили сліпо в монархізм і в його владну адміністрацію. В постанові про самоліквідацію Головної Ради ця віра в монарха є основним арґументом, як це видно з таких слів:

> «Когда потреби і желанія народа в всяких отношеніях Високому Министерству предложени і даже перед престол Єго Величества занесени суть; когда правительство змінилося, мятеж притихла, правительство укріпилося і укріпляється, а новоє так политичискоє, як і судовоє устройство країни нашої незабавом наступит... причина собиратися в Раду Народну устала...»[120])

Канцлер митрополичої консисторії, о. М. Малиновський, за згодою цілого цього проводу, сформулював його ідеологію так:

«Повиноватися начальству за самую совість. Не осуждати дійствій і требованій правительства, которих доброта не всим дозримая єсть... Християнство противно єсть всякой мятежи і святі апостоли і первиє христіяни за повиновеніє Богу гоненіє невинно лучше страждали, а не поставали проти власти по наміру Христа, повинующогося неправедно Єго судящему...»[130])

Центральний австрійсько-німецький уряд у Відні скоро розкусив природу цього нашого аристократизму. Він бачив, що такому проводові вистачить зробити дрібні поступки, бо він їх покірно прийме і опозиції («мятежи»!) робити не буде. Крім того цісарський Відень бачив свою майбутність тільки в співпраці з високою шляхтою і великими капіталістами, яких цісар радо іменував баронами, а не з плебейською масою або саморобною аристократією нашого духовного проводу. Уряд почав міняти своє ставлення до польської шляхти і буржуазії, що до того часу бунтувалися проти Австрії і Росії, змагаючи до віднови старої Польщі... До тієї зміни в ставленні німецького австрійського уряду до польського руху спричинилася в тому часі також зміна польської революційної політики. Поляки залишили Австрію в спокою, уважаючи тимчасово її за свою вихідну базу, і все своє вістря звернули проти Росії. Це вже було видно в часі кримської війни Англії і Франції разом з Туреччиною проти Росії (1854 - 5). Незабаром прийшла поразка Австрії на полях бою в Італії проти савойського королівства і його союзника, французького цісаря Наполеона III. Цісарсько-австрійський уряд став думати над перебудовою Австрії і вирішив у цьому спертись на силі шляхти і буржуазії. Так збіглись змагання австрійсько-німецького уряду з польськими. Рік 1859 став переломовий. Зараз в наступному році наступила ця перебудова, яка з одного боку нібито давала якусь конституційну свободу, а з другого закріпляла реакційну владу шляхти в окремих краях Австрії. В Галичині практично віддав Відень при цій перебудові всю владу польській шляхті і буржуазії. Такий стан речей, з незначними змінами, існував аж до упадку Австрії, і тому треба нам з ним ознайомитися дещо ближче.

"СВИНСЬКА КОНСТИТУЦІЯ" В АВСТРІЇ І В ГАЛИЧИНІ

Після поразки Австрії у війні з Французами і савойським королем в Італії цісар Франц Йосип Перший видав 20 жовтня 1860 р. конституційний диплом, в якому він визнавав «основний і повсякчасний та невідкличний державний лад». По різних

тяганинах, у «виконанні» цього диплому, цісар оголосив конституційні закони з 26 лютого 1861 р. Ця нова конституція перетворювала монархію на федерацію країв, очевидно більш на папері, ніж у дійсності.

Ця конституція з лютого 1861 р. передавала все законодавство в справах, що торкалися лише даного «коронного краю», краєвому соймові. Сойми окремих країв мали бути обрані куріяльно від окремих кляс населення, а компетенція кожного сойму була визначена окремим цісарським законом. Для законодавства і ухвалення бюджету цілої держави та для загально-державних адміністративних і шкільних законів мала бути обрана державна рада. Її обирали краєві сойми, а не безпосередньо виборці. Вона складалася з 233 послів. Окремі краї, для прикладу, обирали в своїх соймах до тієї державної ради таку кількість послів: Угорщина 85, Семигород 20, Хорватія 9, Чехія 54, Моравія 22, Галичина 38. Ця конституція протривала лише до 1865 року. Тоді цісар її припинив, не маючи змоги дійти до згоди з Угорщиною, яка була в гострій опозиції до неї. Тимчасом вибухла війна Австрії з Прусією і союзними з нею німецькими краями. Австрія переможена на полях під Садовою мусіла прийняти мир, подиктований переможною Прусією. Австрія крім того, терпіла сильну фінансову кризу. Все те разом примусило цісаря і його уряд укласти угоду з Мадярами (в 1867 р.). Після угоди видано нові конституційні закони. Монархію поділено на дві половини: краї корони св. Степана, тобто властиву Мадярщину і окремі краї, що належали колись до Угорщини, та на чисто австрійські краї, яких було 17. Обидві частини монархії мали спільні справи полагоджувати в окремій делеґації. Інші справи окремо. Сама австрійська половина монархії далі затримувала свою державну раду для спільних справ усіх країв і краєві сойми з дотеперішніми статутами. Державна рада мала мати 203 послів, обраних соймами, отже австрійська половина монархії мала далі ніби федеративний лад. Крім державної ради була ще палата панів, до якої без вибору належали члени цісарського дому, високі шляхтичі і покликані на час життя визначні особи (єпископи, визначні учені і інші заслужені перед цісарем особи). Так остаточно організувалась «австро-угорська монархія», або коротко «Австро-Угорщина».[131])

Пізніше цю федеративну форму країв в самій австрійській половині змінено так, що послів до державної ради вибирали вже не краєві сойми, але безпосередньо виборці, також куріями (1873 р.). Ця нова реформа збільшила кількість послів у державній раді до 353. На окремі краї припадала така кількість

послів: Чехія 92, Моравія 36, Галичина 63 (у тім сільські громади — 27, міста і торговельні палати 15, великоземельні пани 20), Долішня Австрія 37, Горішня Австрія 17, Стирія 23, Каринтія 9, Буковина 9, Дальматія 9, Істрія 4, Ґориція 4, Країна 10, Зальцбурґ 5, Тироль 18, Форарльберґ 4, Шлезьк 10, Трієст 4. Звернути увагу треба на те, що шляхті дано непропорційно велике представництво в раді лише в Галичині, Чехії (23), Моравії (9); в інших краях відсоток представництва шляхти був куди менший. Зроблено це виключно з політичних мотивів, а саме, щоб у Чехії підтримувати німецьку, а в Галичині польську владу. Взагалі закон про вибори до державної ради був насміхом з волі народу. В середньому рахунку на цілу Австрію шляхта мала 85 послів, міста 137, а сільські громади 131, хоча селянство творило величезну більшість населення. Цей карикатурний виборчий закон давав на цілу Австрію 1 посла на 63 шляхетських виборців, 1 посла на 27 виборців торговельних палат, 1 на 2,918 міщанських виборців та 1 посла на 11,000 селянських виборців. Вибори були безпосередні для шляхти і міст, а посередні для селян. В сільських громадах вибирано електорів у явному голосуванні, і тільки ці електори обирали кандидатів, також у явному голосуванні. Цим способом легко було виборців на селі тероризувати, а електорів купувати. Виборче право не було загальне, якщо йдеться про міста і села. Голосувати мали право лише ті громади, що платили безпосередній податок, тобто в місті власники домів і підприємств, а на селі лише господарі. Їхні дорослі сини і робітники без власности господарства, не мали ніякого голосу. Жінки взагалі були позбавлені виборчого права.[132])

Ясна річ, що на таке виборче право не погоджувалися селянські і робітничі провідники. Проти того карикатурного парляменту йшла постійна боротьба. Щоб її бодай частково втихомирити, шляхетсько-буржуазійна більшість у державній раді, в коаліції з польською репрезентацією, ухвалила, як ніби то поступку для тих, хто вимагав загального виборчого права, додати п'яту курію: в цій курії мали голос всі ті громадяни, які не мали голосу в попередніх куріях, як також і всі мешканці міст і сіл, які вже голосували раніше в куріях. На цю курію призначено 72 посли на цілу Австрію. Цей закон ухвалено в 1896 р.

"КОНСТИТУЦІЙНІ" СТОСУНКИ В ГАЛИЧИНІ

Пізнавши загальну ситуацію в цілій Австрії, звернім тепер увагу на конституційні стосунки в Галичині. При перебудові Австрії цісар видав краєвий статут для Галичини з 26 лютого

1861 р. За вірність старої української аристократично-консервативної партії святоюрців заплатив цісар і його німецький уряд так, що залишив неподільним штучно утворений край, у західній половині, заселеній Поляками, а в східній половині Українцями. Цю українську людність віддав цісар і його уряд під незмінну владу польської шляхти і буржуазії, бо встановив у цьому штучному краю такий сойм і краєву владу, які не могли бути змінені ніколи без згоди дво-третинної більшости. Краєвому соймові надано компетенцію реґулювати справи, що торкались виключно краю, і зокрема всю культурну справу і школи (крім університету і академії), а також громадську самоуправу. Для ухвали про зміну цього статуту треба було, згідно з параг. 18, присутности трьох четвертин послів і двох третин більшости голосів, а пізніше підпису цісаря. Склад краєвого сойму визначено в статуті так:

Всі сільські громади в Галичині обирали 74 послів. Міщани і торговельні палати 31 посла, а пани-дідичі 44 послів. Крім того мандат у соймі мали без вибору 8 єпископів, чотири ректори високих шкіл і президент академії в Кракові. Разом сойм складався із 161 посла.

Щоб усвідомити повністю різку політичну нерівність взагалі, без огляду на національність, то на основі перепису людности з 1900 року, треба обрахувати кільки було виборців у кожній курії, тобто скільки виборців припадало в кожній курії на одного посла. Тоді було в цілій Галичині кругло 2,500 панів-дідичів. Отож, на одного посла з панської курії припадало лише 55 виборців. Вони могли голосувати особисто або через своїх повновласників. Зрештою, кожний пан-дідич був безпосереднім виборцем, кожний міщанин був безпосереднім виборцем, а тільки селянин не був безпосереднім виборцем, бо вибирав тільки електорів, при чому кругло 110 селян обирали одного електора, який вже голосував на кандидата в повіті. Якщо йдеться про рахунок взагалі управнених у виборах, то на 55 панів припадав один посол, на 4,400 міщан припадав один посол, і на 18.200 управнених селян також припадав один посол.

Обманна пропаґанда панівного режиму шляхти і багатого міщанства пробувала переконати громадську думку в користь такої виборчо-політичної нерівности арґументом, що ця нерівність нібито випливає з податкових тягарів; що дідичі-шляхтичі і капіталісти в містах нібито більше платять для краю і держави і тому, мовляв, повинні мати більший голос. Дійсний рахунок податкових тягарів виявляє увесь обман тієї пропаґанди. Отож, у 1893 році всі пани, що вибирали одного посла, платили

на краєву автономію 156.000 корон податку, а всі селяни, що обирали також одного посла, платили на краєву автономію 484,000 корон податку. Це значить, що селяни платили три рази стільки податку в групі, що вибирала одного посла, як пани, що вибирали також посла.[133])

Якщо йдеться про національний склад краєвого сойму, то в ньому була забезпечена статутом польська більшість двох третин. Рахунок показує, що з курії великоземельної шляхти мусіли бути всі 44 посли Поляки, бо ж серед цієї курії було всього кількох Українців. До тих 44 ґарантованих польських послів треба додати ще послів без вибору — 5 ректорів і 5 латинських єпископів, що разом давало Полякам без клопоту 54 послів. Те саме треба сказати про курію міст і торговельних палат, які мали 31 посла, бо ж тут також Українці були в меншості, як власники домів і підприємств у містах. Разом з панами-дідичами це давало 86 послів. Це вже сама собою була абсолютна більшість сойму, яка могла ухвалювати кожний вигідний закон. Але до того ще треба дорахувати кругло 45 відсотків польських мандатів від сільських громад, що припадали на польську західню частину Галичини, тобто 33 послів. Разом з попередніми це давало Полякам 119 послів, а це значить, що Поляки мали в соймі ґарантовану більшість двох третин і могли своїми законами тримати всю краєву адміністрацію в польських руках. Але цісар, який іменував свого намісника в краю та всіх державних урядників, зокрема старостів по повітах, ще передав всю державну владу в краю в польські руки. Бо він покликував лише польського шляхтича на свого намісника, а той уже дбав про те, щоб у всіх повітах були іменовані старостами Поляки.

Також у виборах до державної ради Поляки мали виборчим законом забезпечену велику більшість послів із Галичини. Вони мали всіх послів із курії панів-дідичів і всіх із курії міст і торговельних палат. Українці мали шансу здобути послів лише з курії сільських громад і з п'ятої курії. Але кількість цих послів у сільській курії і в загальній п'ятій курії була, порівнюючи малою, що було явною несправедливістю. Наприклад, коли один посол до державної ради з курії панів-дідичів припадав на 19 дідичів, то один посол у п'ятій курії припадав в подільських округах приблизно на 100,000 виборців або майже на 500,000 душ! Крім того, в четвертій сільській і в загальній п'ятій курії вибори були посередні, а через те підкуп електорів був легкою справою. І нарешті, при великій неграмотності на селі могли урядові виборчі комісарі робити великі шахрайства. Тим то Українці мали шансу вибрати тут своїх послів тільки тоді, коли не було

урядового шахрайства, а це сталося лише в перших виборах до сойму і до державної ради, коли ще не стосовано масового шахрайства.[134])

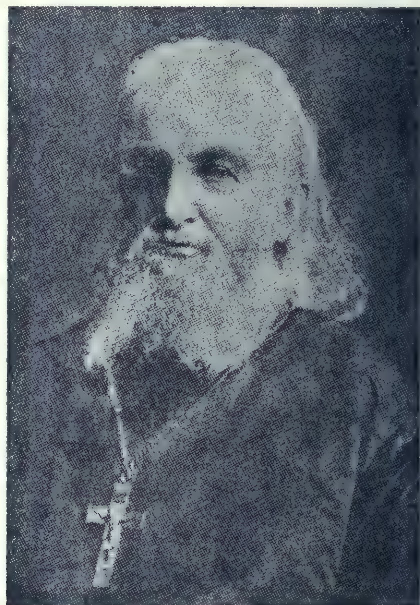
Проте, справа не тільки в нерівності щодо репрезентації в законодавчих органах і не тільки в виборчих шахрайствах. Також на папері загарантовані громадські свободи були в Галичині яскраво порушувані. Не було тут української масової організації не то селян, але й міщан і інтеліґенції, щоб можна було вимагати здійснення і пошанування громадянських прав. При директивах святоюрських консерватистів-аристократів, щоправда, обрано в перших виборах на основі нової конституції послів і до сойму і до державної ради, але з того не було пожитку, бо вони не мали за собою організованої сили і тому були іграшкою в руках хитрого центрального уряду і своїх наївних мрій про монаршу справедливість.

ПЕРШІ ВИБОРИ НА ПІДСТАВІ НОВОЇ КОНСТИТУЦІЇ

З новою конституцією в 1860 році прийшов також новий митрополит — Григорій Яхимович, раніше іменований бароном. Він тим самим був головним політичним провідником консервативної партії святоюрців. Другим по ньому провідником всієї політики був перемишльський єпископ Спиридон Литвинович. Митр. Яхимович видав перед виборами до сойму окремий пастирський лист, в якому він підкгеслив значення виборів до сойму.[135]) Крім того оповістив о. Микола Устіянович популярну брошуру під заголовком: «На що тії вибори і той сойм».[136]) Зрештою властиво на тому скінчилася політична освіта маси інтеліґенції, не кажучи про маси селянства і міщанства. Щоправда, від 25 січня 1861 р. почав виходити за гроші судового радника Михайла Качковського і за підтримкою святоюрців півтижневик «Слово», але цей часопис у тому часі нічого істотного до глибшої політичної проблемтики не вніс.

Тим разом повітові старости ще не знали, що можна вибори шахрувати і електорів тероризувати, як це було пізніше. Вони ще серйозно трактували видані цісарем і урядом закони і розпорядження. Тим то в цих перших виборах до галицького сойму обрано несподівано максимальну кількість українських послів. Також тим разом селяни не багато мали довір'я до своєї духовної і світської інтеліґенції, що видно з високого відсотка селянських послів. Їх було 18, тобто майже половина. Це був найбільший відсоток селянських послів з усіх виборів, за винятком виборів 1848 року. З духовної інтеліґенції, яка тоді була

властиво панівною верствою серед українського народу, обрано 22 послів, отже більше половини всієї кількости послів. Світських інтеліґентів вибрано до сойму 6. Всіх вибраних послів було 46, а на основі свого уряду, без вибору призначених три: митр. Яхимович, перемиський єпископ Тома Полянський і єпископ-помічник Спиридон Литвинович, отже разом 49 голосів.[137])

о. Іван Наумович

З-поміж селян визначнішими послами були: Василь Сеньків з Рогатинщини, Михайло Старух з Ліська, Ілько Загорейко з Буська і Адам Стоцький з Лопатина. Серед послів інтеліґентів треба загадати насамперед двох послідовних народовців: о. Лева Трещаковського (з пов. Городок) і о. Степана Качалу (з повіту Збараж). Замітними були ще о. Микола Устіянович (із пов. Стрий), який потім захитався у своєму народовстві, о . Антін Могильницький (із Богородчан), о. Іван Гушалевич, канцлер консисторії о. Мих. Малиновський, о. Іван Наумович (з пов. Золочів) і о. Василь Фортуна (з Залозець коло Збаража).[138]) Вперше на загальному репрезентативному форумі виступають о. Качала із Збаража і о. Іван Наумович; цей останній тим разом вийшов послом із Золочівщини, але незабаром він буде грати політичну ролю в Скалатщині і Збаражчині. Тепер він ще ішов по слідах народовців (до 1848 року він був польонофілом), але не-

забаром він стане одним із чільних провідників новітнього москвофільства.

Цей перший вибір соймових послів у леґальний спосіб, мабуть мав ще ту причину, що польський провід боявся того, щоб Українці не бойкотували виборів взагалі і тим способом не вказали на свою безправну ситуацію в краю. Поляки не бажали мабуть сполошити святоюрського проводу з його помилкового переконання, що властиво нова конституція галицького краю не є переломовим актом для поневолення Українців у «леґальний» спосіб. Виховані в бюрократично-сервілістичнім дусі, святоюрські консерватисти далі думали, що своєю покірністю перед центральним урядом вони щось досягнуть для себе і для народу. Щоб приспати наших консерватистів, польський провід погодився обрати від сойму також 15 послів-Українців до центральної державної ради у Відні. Взагалі польські пани на першій сесії удавали прихильників угоди з Українцями на підставі признання їм деяких мовно-національних прав. Цей тактичний маневр баламутив не лише консервативну більшість нашої соймової репрезентації, але також недосвідчених молодих народовців на чолі з о. Качалою, о. Антоном Могильницьким і Юліяном Лаврівським. Вони прийняли зразу ці польські заяви за щире золото і виголошували промови про потребу братерства цих двох народів. Але все змінилося, коли польська більшість у Соймі подала проєкт звернення до цісаря, де вона від імени краю говорила лише про один нарід Галичини — польський. Наші посли запротестували, але даремно.

Селянські посли зразу відчули фальшивий тон у польських заявах про братерство, і коли прийшла дискусія над сервітутами, тобто вживанням селянами панських лісів і пасовищ, то вони за почином Ілька Загорейка питали: «Де наші ліси і пасовиська? Тут покажіть своє братерство!» Щоб втихомирити селян, пани на словах показували деякі поступки щодо закону про полагодження сервітутових спорів. Такий закон навіть ухвалено, але заходами панів його не запроваджено в життя. Взагалі Поляки, діставши через сойм з нерівними виборами фактичну владу над Галичиною, не були вдоволені новою компетенцією краєвої самоуправи. Вони жадали для «краю», тобто для себе, ще ширших прав. Наші посли були проти цього, але не організували політичної акції в краю, щоб підтримати свою позицію. Вони сподівалися, що «високий уряд все зробить для нас». В тому сенсі вони виголошували також промови в державній раді, а поза тим вносили лише меморандуми і петиції до уряду, сподіва-

ючися, що уряд буде підтримувати справедливі українські вимоги.

Дальші соймові вибори були вже «роблені» панами і їхніми старостами, хоч не зразу, а «поступово»: кількість вибраних тоді 46 послів дедалі зменшувано шахрайством, і нарешті вона дійшла до 12 послів на всіх 161. В тій ситуації український «староруський» консервативний провід нарешті прийшов до переконання, що віденський уряд заслабий, щоб оборонити наш нарід перед польською неволею. Сам цей провід, вихований у бюрократичнім дусі, не вмів і не мав снаги творити власну силу народу, організуючи його в усіх ділянках життя і зокрема даючи йому всебічну освіту про його національні і соціяльні права. Члени цього проводу були здатні рахувати тільки на сто-

о. Іван Лаврівський

ронню силу, в данім разі на цісаря і його уряд. Коли ж вони від них не дістали допомоги, то рішили, що треба взагалі залишити рахунок на людську силу і покладати всю надію на Бога, самим далі не роблячи нічого. Так рішили одні. А другі стали повертати свій зір в інші сторони світу, шукаючи допомоги в інших сил, поза Австрією. Врешті їх зір зупинився на Росії і на російськім царськім уряді.[139])

Перші паростки москвофільства появилися ще в 1840-вих роках. Вони розрослися буйно в другій половині 1860-тих років. Москвофільство стало буйним хабаззям, що заглушувало все

українське національне життя в Галичині і взагалі в під-австрійській Україні. З ним прийшлося боротися наступним поколінням аж до остаточної перемоги в роках 1917 - 1918. Тому тій політичній недузі треба присвятити нашу увагу в окремім розгляді нижче.

МОСКВОФІЛЬСТВО І ЙОГО НАСЛІДКИ

Першим пропаґатором москвофільства в його національно-ренеґатській формі був Денис Зубрицький, урядник львівського маґістрату, правник, що раніше був оборонцем панських інтересів проти місцевих українських селян. Він був написав навіть брошуру, в якій боронив панщину проти її скасування. Це його реакційне становище випливало з факту, що він був шляхетського походження, був гордим на своє шляхетство і з шляхтою зв'язав свої особисті інтереси. Цілком природно, що він був польонофілом і в 1810-тих роках підтримував польський рух. Правда, під впливом Шашкевичевих народовців він пристав був до українського національного руху, але навіть тоді зберіг у собі консервативний і реакційний світогляд фальшивого аристократизму. Підо впливом професора з Москви, Поґодіна, Зубрицький зразу користувався вже в письмі «язичієм», замість дотеперішньої польської мови, але в часі австрійської реакції, в 1852 році, перейшов на московську мову, яку він пильно вивчав. Він був погляду, що такий, як він пан і йому подібні освічені люди українського роду повинні писати не мовою «черні», але мовою панською, московською.[140]) З якою погордою він ставився до мови і культури свого селянства і тим самим рідного народу, про це свідчить такий уривок з його листа:

> «Есть мрачые изступленики или скорѣе невѣжды, прислушивавшіеся только простонародному розговору собственныхъ слугъ и работниковъ и желающіе теперь, чтобъ мы писали свою исторію на областномъ нарѣчіи галицкой черни. Странное требованіе! Исторіи пишутся для образованного класа народа. Для простолюдина довольно молитвенника, катехизиса и псалтирья.»

Проте, ця погорда до «черні», як казав Зубрицький, була загнана далеко революційною хвилею в 1848 році, коли зразу випливла наверх сила народовської ідеї. Фальшиві аристократи тоді вбрали були маску прихильности для «простонародної маси» і якийсь час навіть писали народною українською мовою. В часі реакції вернулася назад хвиля консерватизму і аристокра-

тизму, а з нею язичіє. Явне ренеґатське москвофільство сиділо тоді тихо. Провід був у руках «язичників» із групи святоюрців. Одначе коли прийшла вище згадана зневіра в силу австрійського уряду і в його прихильність для цих святоюрських аристократів, тоді виділилася з-поміж цієї групи нова явна течія ренеґатського москвофільства. Вибух цей рух після нещасливої для Австрії війни з Прусією. Зневіреній групі «язичних» аристократів здавалося, що цю слабість Австрії незабаром використає Росія і забере собі всі українські землі від Австро-Угорщини: Галичину, Буковину і Закарпаття. З першим стрілом цього руху виступив редактор «Слова» Богдан Дідицький, який ще недавно признавав себе за Поляка. В числі за 8 серпня 1866 «Слово» писало про нову національну віру цієї групи:

«Не можемо відступити від язикової, літературної, церковної і народної звязі зі всім «русским міром». Ми не Рутени з 1848 року, ми настоящіє рускіє...»[141])

Ця заява «Слова» була зроблена в порозумінні з о. Наумовичем, що до 1848 року був також польонофілом, подібно, як Дідицький. Сталося це після гарячої дискусії в соймі, в якій польські пани і міщани в один голос говорили, що Галичина це польський край і що тут влада «краєвої автономії» мусить перемінитися в чисто польську владу. Цей виступ не зламав о. Степана Качали, гарячого народовця ще з часів Шашкевича, який тоді щиро працював для народу в кожній ділянці. Зате польський виступ до решти пхнув цю групу «старорусинів» в обійми москвофільства. Це сталося особливо після того, коли польський посол у соймі граф Лєшек Борковський заявив у дискусії над мовою в шкільництві і в урядуванні, що в Галичині повинна бути одна урядова мова, польська, бо тут Польща. В ході своєї промови він сказав між іншим:

«Світ знає тільки Польщу і Московію! Русі нема, якщо були рутеньчики, то їх вигадав у 1848 р. мозок Стадіона!»[142])

Це польське націоналістично-імперіялістичне становище силоміць пхало наших консерватистів в обійми національного москвофільського ренеґатства. Лєшек Борковський від імени польсько-шляхетської більшости сойму грозив ,що тут, у Галичині, буде Польща або Московія, бо Русі, тобто України, нема і бути не може. Це нібито вигадка чужого мозку. У слабодухих, не привиклих самостійно думати і рахувати на свою власну організовану силу, таке становище викликало ось яку реакцію: «Якщо Руси нема, а є тільки Польща і Московія, то ми воліємо

бути Москалями, русскими. Воліємо втопитися в російськім морі, як маємо задушитися в польській баюрі». Таку відповідь дав новий провідник москвофільства в соймі, о. Іван Наумович. Він далі говорив:

«Русь Галицька, Угорськая, Київская, Московская, Тамбовская, і прочії под взглядом етнографіческим, політическим, лексикальним, літературним, обрядовим — єсть одна і та же самая Русь... Ми настоящії русскії... Нині стало уже доказано, як не можна лучше, що Малорус, єсли не хоче стати настоящим поляком, имієт єдиноє прибіжище в пріобщенії к високообразованной, готовой книжной, багатой русской літератури».[143])

Тут, у цім місці заяви Наумовича міститься все джерело національного заломання тієї групи дотеперішніх святоюрців: польська погроза перемінити Галичину в польський край; зневіра в те, що Українці власними силами можуть розвинути свою власну нову культуру; звернення до готової і великої сили Московії, багатої у все. Теорія про «єдність всіх Русей» є тільки виправданням заломаного духа. Лєшек Борковський був тільки останнім звеном того ланцюга, який тягнув слабодухих до ренегатства. Раніше була поразка Австрії у війні з Прусією, а ще раніше усвідомлення в колах святоюрців, що вони ніяк не можуть у новій австрійській політиці знайти собі надії і опори. Перше заломання у святоюрців наступило тоді, коли вони в 1861 році врешті усвідомили собі, що Відень у жертву угоди з польською шляхтою видав такий статут Галичини, який провадив до будови Польщі під австрійським орлом. Це заломання ми бачимо в однім із меморіялів святоюрського проводу до віденського уряду:

«Ми надіємося на Бога, що дотеперішній ворожий принцип вже не повернеться, що в нашім краю урядники народности нашої будуть узгляднені».

«Уряд вибрав зовсім противну дорогу. Він узгляднив більше Поляків, які йому більше коплотів робили, і догоджував їм у всьому всілякими можливими способами, а Русинів не тільки випустив з опіки, але через октроювання*) польсь-

*) "Октроювання" це зукраїнщене французьке слово "октроі" (вимова є зближена до "октроа", або октруа"). Це слово значить "дарування". Цього вислову вживано для конституції, яку монарх "дарував" з своєї ласки,

кої соймової більшости віддав їх на поталу польській бурі... Русини дійсно не можуть зрозуміти, чим собі на таку поведінку заслужили; може це кара за дотеперішню вірність і льояльність.

«Внутрішня сила Русинів, якої Поляки до тепер не могли побороти, лежить зломана. Русинам не ялося вже нічого іншого діяти, як чекати з повною резиґнацією, поки грізну хмару, що нависла над їхніми головами, не розжене подув Всевишнього...

«При всім тім Русини не тратять надії, що високий уряд всетаки раз схоче приглянутись ближче дійсному станові справи і не дозволить, щоб один із найвірніших народів щез без сліду в польськім ворожім елементі.[144])

Проф. О. Барвінський

Ці два останні уступи взяті з петиції провідника святоюрської групи, о. Михайла Куземського, в 1867 році. Ця петиція найяскравіше насвітлює душевний стан цієї групи. Вона, щоправда, рада б допомогти своєму народові в його становищі в неволі польської владної машини. Але вона не вміє того робити

не питаючи думки обраних народом послів. В минулому сторіччі це був загальновживаний вислів у публіцистиці". М. С.

практично, бо не відкликається до сили народу і нічого не робить, щоб цю силу організувати. Вона не розуміє, бо так була вихована, що ніяка урядова ласка для народу не приходить у заміну за сліпу вірність. Вони не знали, що в політиці рахується тільки сила, а не покірність. Поляки бунтувалися проти Австрії, але виявили силу, і тепер Відень робить з ними угоду. А уряд час до часу дасть малі охлапи Українцям, щоб вигравати їх в потребі проти Поляків, бо уряд вірний засаді, що при многонаціональному складі монархії він може панувати тільки тоді, коли поділить різні національні сили і пустить їх одну проти одної. Петиція о. Куземського (пізнішого єпископа холмського), зрештою мусіла мати протилежний наслідок до наміреного автором: коли він підкреслював, що сила Українців зламана і грозить можливість, що цей нарід в межах Австрії щезне в польськім морі, то тим більше з Українцями уряд не потребував рахуватися.[144])

Зрештою, ціла консервативна група симпатизувала з заявами новітніх москвофілів у «Слові» і в соймі. Проте, тільки частина тієї групи явно пішла на ту ренеґатську дорогу. Більшість святоюрської групи, сперта на консисторію митрополита і на крилошан, далі публічно заявляла себе «старими Русинами» ніби то згідно з програмою з 1848 року, хоч в душі симпатизувала з москвофілами. Де було треба, там вона підтримувала змагання москвофілів проти нового народовського руху. Їх характеризував сучасник тих подій, проф. Олександер Барвінський у органі «Правда» за 1890 рік в такий рельєфний спосіб:

> «Властям показували [старі консервативні провідники] своє лице, повне льояльности, відданости і послуху; на лиці для підданих малювався цинізм і іронія, що говорила: «Дури, як можеш, а гляди і стреми на Схід до батюшки!»... Хто не повинується тій девізі, хто відважиться раз тільки ще 1884 року надіслати подання до перемиської консисторії чистою мовою, а не язичієм, того старалися всіми силами зломити. Його переганяли з місця на місце (напримір, мене перенесли в перших трьох літах 8 разів!), не приймали і не приймають в пропозицію на парохію... Покійний єпископ Пелеш... дуже неприхильно відносився до священиків-народовців, не допускав їх, а зате підпомагав, де тільки міг, москвофілів... Взагалі, на 40 деканатів, є лише двох народовців деканами... Катехит у Самборі заборонив ученикам уживати народних молитовників.»[145])

В згоді з бюрократичним вихованням, святоюрський провід від часу нової конституції в Австрії в 1860 році, коли знову наступила воля для політичної організації, взагалі нічого не зробив для політичного усвідомлення і організації народу і навіть власної духовної інтелігенції не виховав політично. Щойно по упливі 10 дорогих років святоюрці приступили до першої політичної організації, яку назвали «Русская Рада». Але й ця організація була призначена тільки для аристократичної еліти, а не для народних верств. До неї мали належати з рішальним голосом лише старі консерватисти і москвофіли, а народовців допущено туди лише кількох на кілька сот членів, щоб не говорили, що там взагалі народовців не приймають. Прийнято в члени лише посла Юліяна Лаврівського, бо трудно було не допустити провідного члена соймової репрезентації. Ні селян ні міщан до «Русскої Ради» не приймали. Зрештою ця організація була лише зовнішньою формою, бо в дійсності панівна консервативна і москвофільська групи були того погляду, що «природним проводом» української політики має залишитися збір єрархів під керівництвом митрополита. Вислів цьому поглядові дав канцлер митрополичої консисторії в декляраціï з 18 грудня 1870 року, яка мала бути підставою погодження консерватистів і москвофілів з народовцями. В тій декляраціï між іншими пунктами читаємо таке:

> «2. Передану намъ предками нашими вѣрность къ Австріи и еи августѣйшой дынастіи маемъ якъ доси такъ и надаль совѣстно хоронити и обявляти, щобы не дати и самого позора, абы насъ посуджували о якись загранични стремленья или ко присоединенію къ Россіи или ко возстановленію давнои Польщи, якъ украинской якоись малорускои державы, чи тамъ въ федераціи чи не въ федераціи съ Польщею.
>
> «3. ... При томъ подобаетъ намъ послѣ традиціи предковъ нашихъ почитати іерарховъ нашихь, митрополита нашего, якъ природных заступниковъ нашихъ не только под церковнимъ, но также подъ народным взглядомъ».[146])

При такім світогляді тодішніх консервативних ніби аристократів не могло бути думки про масову народну організацію в будь-якій ділянці і зокрема в політичній. Адже природним проводом були єпископи під керівництвом митрополита (тоді на митрополичім престолі був Йосип Сембратович). Цьому проводові природно підлягало все духовенство, а духовенству, цілком природно, підлягали всі вірні громадяни і то не тільки в церков-

но-релігійних, а й у народних, тобто у всіх цивільних справах. Тільки цей провід міг «робити політику», а ввесь нарід мав сліпо йти за його політичними директивами. Ясна річ, що внаслідок того безповоротно втрачено спочатку 10 років після проголошення нової конституції, а потім трачено ще дальший час при формальнім існуванні «Руської Ради». Треба вдуматися в той стан світогляду проводу, щоб зрозуміти всі страшенні наслідки того стану для народу. Тієї думки трималася величезна більшість духовенства, за вийнятком тоді нечисленних народовців, вірних ідеї о. Маркіяна Шашкевича. Під тиском тієї реакції всередині своєї провідної духовної верстви і ще під страшнішою загрозою знищення українського народу з боку польського панства, заломилися навіть колишні товариші Шашкевича — о. Яків Головацький, що тоді був професором української літератури в львівськім університеті, і о. Микола Устіянович. Під ударом заяви Лєшка Борковського, що в Галичині і всюди на наших землях має бути тільки або Польща або Москва, бо Русі-України нема і бути не може, вони обидва врешті-решт зійшли на рівень консервативного москвофільства.[147])

Одначе австрійська реакція, пансько-шляхетський наступ і загальне замішання в думках і душах провідної духовної і світської верстви не заломили усіх народовців, що залишилися ще з часів 1848 року під проводом о. Степана Качали. Їх було лише кілька одиниць тепер, і вони вже були старші віком. Але зате вони мали силу духа і незломну енерґію до праці над будовою власних сил народу в боротьбі за його права. Їхня незломність викликала новий рух серед молодшого покоління, що ще не мало статусу політичних провідників, але за те рвалося до боротьби за народну справу. Це нове покоління, разом із старшим гуртом народовців під проводом о. С. Качали та інших, врятувало українську національну справу в Галичині від берега пропасти, куди її зіпхнули консервативні аристократи і заломані ренеґати-москвофіли.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

НОВИЙ РОЗРІСТ НАРОДОВСЬКОГО РУХУ

ПОЧАТКИ НОВОГО РУХУ СЕРЕД МОЛОДОГО ПОКОЛІННЯ

Велика суспільно-політична і національна революція з 1848 року в цілій Західній Европі і зокрема в Галичині витиснула свою печатку на дусі тодішнього доростаючого покоління. Воно вже виховувалося в новій школі навчання і в новій школі суспільного життя. Через 12 років після великого перевороту в 1848 році це нове покоління під проводом кількох старших народовців виступило на публічну арену. Із старших народовців тоді був найактивнішим і найспосібнішим діячем о. Степан Качала, парох у Шельпаках недалеко Збаража. Він мав глибоке зрозуміння для народних потреб і при тому невсипущу енергію

Юліян Лаврівський

до праці. Заки підросло нове покоління, цей гурт старших народовців був маленький: Крім Качали, який у 1860 р. мав уже 45 років, були ще такі діячі, як о. Лев Трещаківський, о. О. Заячківський (50 років віку), Юліян Лаврівський і ще кілька інших. Качала був би виявив себе куди успішнішим провідником нового руху, коли б він жив у Львові, або близько Львова чи іншого великого міста з залізничою комунікацією. Тимчасом Збаражчина знаходиться в самім найдальшім куті Галичини на схід від Львова і при тому тоді не мала залізниці. Коли візьмемо всі ті труднощі під увагу, то щойно тоді належно оцінимо заслуги й енергію о. С. Качали, як провідника національного пробудження в 1860-тих роках. Довкола о. Качали гуртувалося також середнє покоління, наприклад суддя Юліян Лаврівський, фінансовий державний урядник д-р Кость Сушкевич, о. Омелян Огоновський (27 років), Антін Кобилянський (23 роки) і гурт молоді, що ще вчилася в університеті і в вищих клясах гімназії.

Ця молодь ішла послідовно за народовською ідеєю Маркіяна Шашкевича і його ранніх приятелів. З любови до народної мови, до народних пісень і звичаїв послідовно мусіли вирости також любов до самого селянства і прагнення піднести його на вищий ступінь цивілізації та здобути йому незалежні соціяльні права. Словом, ця народовська молодь була в своїх замислах і починах демократичною. Це видно з перших писань тієї молоді. Наприклад, Антін Кобилянський писав у березні 1861 року:

> «Не дбаємо за деяких теперішніх проводирів [староконсервативної групи], чесних зрештою. Ми дбаємо більше за нарід бідний, якому не впадеться нічого з богацтв фальшивих книжників, лиш тільки це впадало бувало поганському мирові від касти своїх духовників, котрі робили монополь з просвіти духової. Для того незрозумілістю обваровувалися то з потреби то з сліпоти то з безсильности своєї».[148])

Ту саму позицію займав його сучасник Кость Горбаль. Кобилянський бачив, що тодішній церковний провід у своїй консервативній заскорузлості є перешкодою для поступу народу з причини своєї політичної нездарности. Тому він писав, щоб відділити церковну діяльність від політики. Про люд і тодішню провідну верству він писав:

> «Котрий [з духовної аристократії того часу] лише трошки піднесеться, підхопиться, то позирає гордо на го-

лоту, — так мають нас за череду, котру можна стригти, доїти».

Він закликав до того, щоб проти того невідрадного стану боротися «рогами», бо інакше будуть людей «уважати за безроги». Далі Кобилянський нарікає на дотеперішніх консервативних пастирів-провідників народу, що вони для народу не дали ні одної конечної книжечки для пізнання свого стану і поради, як проти того боротися. Коли ж вони що пишуть, то це саме «баснословіє, лихословіє»*) і якщо це читати, то «піт студений на чоло виступає». Далі він закидає, що ці «просвітителі» не живуть «для народу, а з народу». Головне, на що новий народовський рух клав натиск, це була освіта народних мас і їх організація.[149])

Щоб це завдання перевести в життя, треба було вибрати два шляхи: або пробувати, щоб поправити дві існуючі організації, опановані консерватистами — «Народний Дім» і «Галицько-Руську Матицю», або оснувати свої окремі установи, в яких зібралися б освічені народовці для плянової роботи. Вони рішили вибрати другий шлях, бо бачили, що твердині консервативних кіл є так забарикадовані перед доступом нових людей і нових ідей, що хіба треба було б чекати, аж вимруть природною смертю дотеперішні провідні чинники.

Насамперед основано у Львові організацію для товариського життя, виміни думок у вільній розмові, читання газет і книжок. Це було перше того типу товариство під назвою «Руська Бесіда». Тут зібралися молоді народовці разом зількома старшими одиницями (1861). За три роки своєї діяльности це товариство оснувало «Руський Народний Театр». Цей театр, під управою Омеляна Бачинського, грав не лише у Львові, але й у провінційних містах Галичини. Своєю грою в живій народній мові, він викликав повагу до цієї мови серед доростаючої молодої верстви і тим самим привертав її до народовських ідей.[150])

Пробуджений новий народовський рух потребував обміну думками також у періодичній пресі. Вже в 1862 році почали виходити «Вечерниці» під реадкцією Федора Заревича, а коли вони не змогли утриматися з огляду на слабі фінансові засоби видавців, то наступного року появилася знову «Мета» під ре-

---

*) "Баснословієм" називали прихильники "язичія" поезію. Тут Кобилянський насміхається з "язичія" і "баснословіє" перевертає на "лихословіє".

дакцією Ксенофонта Климковича, а ще пізніше «Нива» (1865). Не треба думати, що тій роботі спокійно приглядалися провідники святоюрців. За почином канцлера о. М. Малиновського, консисторія окремим обіжником заборонила читати «Мету» усім вірним, а підлеглому духовенству наказала її поборювати. Не зважаючи на ці перешкоди, «Руська Бесіда», як центр народовців, дала почин до видавання нового великого журналу під наголовком «Правда», яку редаґував молодий діяч Володимир Барвінський, що походив з Тернопільщини (Шляхтинці), (1867 р.).

Все то були літературно-громадські журнали. Хоч вони утримувалися з великими фінансовими труднощами, то вони переходили з рук до рук на провінції і викликали велику прихильність до народовських ідей. Це були ідеї ,що поєднували в собі нерозлучно національну справу з одночасним соціяльним визволенням народу. З одного боку ці видання будили любов до лицарської традиції Запорізької Січі, а з другого, вони звертали увагу на сучасний стан соціяльного і національного поневолення народу. З самої логіки родилася думка про віднову Української Козацької Держави, без холопа і без пана. В цих виданнях брали участь не лише молоді народовці, «Молода Русь», але також старші, зокрема о. С. Качала. Який духовий клімат панував у цих виданнях, можна бачити, наприклад, з такого уривку статті у «Вечерницях»:

> «Огляньмося! Чи тут на святій Руси місце на нові палати, де навкруги тебе розложилися неперелічені убогі хати? Чи тут місце на ті шовки та убрання коштовні, де видиш тільки лати, де сам борешся з бідою? Увійдім до сусідньої убогої хати, зазирнім душею в душу нашого селянина. Розберім всяке чуття, яке б у ній заворушилось. Подумаймо, від чого мати, колишучи новонароджене дитя і піснею засипляючи, слізми заливається? Чому це батько й мати, коли віддають їх сина у рекрути, мов по мертвому заводять? Від чого це в нас при найвеселішім святі не радість, а смуток пробивається? Від чого це половина нашого люду до смерти запивається і від ледащиці у коршмі гине? Від чого це він так недовірчиво на всяке панство споглядає і нікому не виявиться, хто йому перше свого серця до ґрунту не отворить? Скиньмо луду з очей наших, а погляньмо на оце все ясно, щиро, не згорда, а тоді може нам відкриється, що щось незвичайного із тим людом діялось.»[161])

ЗАСНУВАННЯ "ПРОСВІТИ"

Так поставити питання, значило зробити також висновки в кожній щирій душі читача: Треба всі свої вільні сили посвятити на те, щоб з цього люду зробити самосвідому націю, якій належаться всі людські права гідности і всі громадські права, щоб рішати, як господар, про свою і свого краю долю. А що серед цього народу панувала темнота, з якої саме випливала його соціяльна і національна неволя, то висновок був певний, що нарешті треба власними силами, не оглядаючися на нічию ласку і зокрема на ласку уряду, попровадити масову освітню акцію при допомозі власної організації. Надія на те, щоб «Стара Русь» у Галицько-Руській Матиці щось для того завдання зробила, показалося врешті цьому народовському гуртові марною.

Ініціятива для заснування такої народної освітньої організації вийшла із Збаражчини, від о. Степана Качали. Він уже в 1867 році почав поширювати серед народовського гурту думку про заснування такого товариства. Як мету такої організації він поставив: «Спомагати народну освіту в напрямках моральнім, матеріяльнім і політичнім через видавництво і поширення практичних книжок, брошур і т. д., в тій мові, якою нарід говорить». Язичієм люд освічувати було неможливо, бо його навіть самі автори належно не розуміли. Тільки українська мова могла виконати це завдання. Качала ставив освіту народу у всебічнім розмірі: йшлося не про саме збудження охоти навчитися читати і про саме читання, але духовне піднесення народу і про його політичне виховання та про поліпшення його матеріяльного стану. Ця думка о. Качали прийнялася скоро і вже в березні 1868 р. був вироблений статут нового товариства, що назвало себе «Просвітою». Ясна річ, що в першу чергу таке товариство не подобалося польсько-австрійській владі у Львові і вона відкинула аплікацію про прийняття до відома статуту товариства. Щойно відклик до міністерства у Відні виборов основне конституційне право засновувати всілякі леґальні організації свобідно. Збори визначено на 8 грудня 1868 р. у Львові. Але не менші перешкоди для товариства, ніж їх ставила австрійська влада у Львові, чинили панівні консервативні святоюрці. Вони поставились до оснування освітнього товариства явно ворожо. Управа «Народного Дому» відмовилася винаймити одну зі своїх заль на збори. Коли ініціятори, як вірні християни, звернулися до пароха церкви св. Успення Богородиці з проханням відправити Службу Божу на інтенцію нового товариства, то він прохання відкинув. Всі інші парохи у Львові також не дозволили на відправу Бого-

служення, відсилаючи ініціяторів до польського костела, мовляв, там місце таким «ляхофілам», як називали «староруські патріоти» народовців. Проте, не зважаючи на ту очорнюючу кампанію, на збори «Просвіти» явилося 64 члени-основники зі Львова, між якими був одинокий духовник о. Омелян Огоновський, що був професором. З духовенства прислав привіт лише о. Качала, а один священик з провінції, о. Йосип Заячківський, був на зборах. На збори прийшов один лише крилошанин о. Іван Ступницький. Першим головою обрано о. Омеляна Огоновського, професора гімназії у Львові, отже без парохії. Він пізніше був професором університету. Проте, він відмовився від головування, і тоді збори обрали проф. Анатоля Вахнянина, а о. Огоновський залишився лише членом виділу. Решта членів виділу в числі 8 осіб були світськими особами, переважно молодими професорами гімназії (між ними Юліян Романчук, Іван Криницький і Омелян Партицький) та урядовцями (як д-р Кость Сушкевич) і письменник Корнило Устіянович. Тай серед членів, які негайно записалися до «Просвіти», були, за вийнятком названих духівників, лише світські особи з-поміж інтеліґенції. Ця обставина нам вказує на те, що народовська група на самих початках своєї діяльности складалась переважно із світських людей. Тим вона різнилася яскраво від «староруської» групи, яка складалася майже виключно з духовенства.

«Просвіта» зробила другий перелім серед інтеліґенції. Щоправда, вона зустрілася з ворожістю староруського проводу, але з другого боку, вона знайшла щирий відгомін серед багатьох людей з молодшої генерації духовенства на провінції. Хоч з огляду на панування «староруських» консерватистів і москвофілів у консисторіях і в деканатах ,ці духовники симпатизували з народовською освітньою працею тільки приватно, а не публічно, все таки народовська ідея поволі закорінювалася не тільки серед інтеліґенції світської, але також серед молодшого духовенства.

«Просвіта» звернула свою увагу на видання популярних книжечок і на закладання читалень по селах і містах. Вступали до «Просвіти», як її члени, також ті читальні, що вже були постали раніше. Першою читальнею «Просвіти» була читальня в Денисові, недалеко Тернополя. Всюди закладано читальні і бібліотеки, аматорські театральні гуртки при них і хори. Перша книжечка «Просвіти» під наголовком «Зоря» вийшла в накладі 3,000 примірників. Пішов тоді рух читальняний також у Збаражчині і зараз після Денисова стала членом «Просвіти» читальня в Збаражі.[102]) Очевидно, що поширення друкованого слова та

ще народовського ішло не так скоро по селах, бо цьому були неприхильні панівні чинники. Тільки молода світська інтеліґенція і одиниці з молодшого духовенства займалися цією справою. За вісім років існування «Просвіти» було засновано лише 37 нових читалень, а її видання розходилися в 12 повітах (між ними був Збараж). Повільність у закладанні читалень по селах пояснюється тим, що на селян ішов натиск консервативних елементів, щоб читальні були при церкві, як церковні братства. Тільки меншість читалень відразу стала світськими і статутовими то-

Володислав Федорович

вариствами. В Збаражчині до народовського руху пристав тоді молодий Володислав Федорович, високоосвічений і багатий громадянин, що набув два двори. Він також підтримував читальняний рух і оснував читальню Просвіти в Вікні, де він осів. При читальнях засновувалися не тільки добрі хори і капелі (перший хор і капелю на селі заклав при читальні «Просвіти» о. Йосип Вітошинський у Денисові), але також кредитові каси. Така каса була створена в Збаражі при читальні «Надія», яку провадив Залуський. Також і в Скалаті була основана читальня і кредитова каса «Міщанське Товариство». Все те вже на початку 1870-тих років.[153])

Нема сумніву, що вся та перша кооперативно-кредитова організаційна діяльність була плодом праці о. С. Качали з Шельпаків, пов. Збараж. Він діяв у цім напрямі в своїй околиці і всю-

ди, де він бував (отже й у Львові, як посол), щоб поставити греблю проти страшно розпаношеної лихви. Під його впливом і заходами гімназійного професора Маркіяна Желехівського основано у Львові перше міщансько-робітниче товариство «Побратим» для самоосвіти і взаємодопомоги. Це було вже в 1872 році.

Одночасно о. Качала, при всіх своїх посольських обов'язках, знайшов ще час, щоб поширити ідею боротьби проти лихви кооперативним способом також у друкованім слові. Він тоді написав, а «Просвіта» видала, першу того роду книжечку на тему кредитової кооперації і боротьби з лихвою під наголовком «Що нас губить» (вийшла в 1874 р.). Ця книжечка була дуже на часі, коли її видано трьома накладами в небувалій тоді кількості 10,000 примірників.

З Збаражчини поніс о. Качала також дуже оригінальну в ті часи думку про те, щоб здібних дітей із міста і села учити ремесла не тільки на місці, але й поза межами краю, у Відні і Празі. За його ініціятивою і заходами львівського народовського гурту, вислано в тім часі кількадесять хлопців на науку ремесла поза кордони Галичини.

При цій організаційній роботі народовського гурту не можна поминути також народовських заходів знайти якийсь новий спосіб співжиття з панівною польською владою в краю. Цей гурт бачив, що він ще довго не встигне розбудувати народну силу так, щоб ця сила примусила пансько-капіталістичний польський табір віддати українському народові належні йому права. Цей гурт під проводом посла Юліяна Лаврівського переконав також «староруських» консерватистів і москвофілів, щоб спільно виступити з внеском про угодове полагодження спору в краю. Такий внесок у соймі підписали обидва народовські посли — Лаврівський і о. Качала, а також «староруський» консерватист о. Малиновський та обидва москвофільські провідники — о. Наумович і о. Павликів. Проте, з цього внеску нічого не вийшло, бо польський провід тільки присипляв обіцянками українських послів, а фактично, справу полагодження українського шкільництва, про що головно йшлося внескодавцям, та української урядової мови, відсував з року на рік.

ПОЛІТИКА БЕЗ ПОЛІТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Юліян Лаврівський у тім часі пробував розбудувати політичну народовську пресу і разом з о. Качалою видавав часопис «Основу» (1870 рік і наступні). В ній він піддав критиці доте-

перішні методи чисто бюрократичної постави старої партії і вказував на конечність всебічної організації народу. Про це найбільше писав в «Основі» о. С. Качала. Проте, «Основа» втрималася лише три роки, бо в 1872 р. Лаврівський захворів, а спочатку 1873 року вмер. По його смерті не було вже половини фінансової підтримки для часопису.

Не треба думати, що народовці при своїх енерґічних заходах і на освітнім і на кооперативнім і на політичнім полі мали можливість легко поступати вперед. Нічого не можна зробити нагло і відразу. Святоюрці і москвофіли ставили в центрі краю і на місцях твердий опір проти праці народовців. Влада духовна була в руках консерватистів і москвофілів. Тим то тільки світська інтеліґенція могла виступати явно, як народовці, і то маючи на увазі польські перешкоди. Всі заходи молодого гурту народовців разом з гуртком старших, викликали сильну кампанію «староруських» і москвофільських елементів проти них там, де ці елементи мали владу, як наприклад у духовній семінарії у Львові. Там ректор і проефсори без обиняків ганьбили народовців, як «м'яких» Русинів, як гайдамаків і безбожників, зокрема від часу, коли народовці почали ширити культ Шевченка. Про це писав орган о. Качали і Лаврівського, «Основа», наприклад, таке:

> «Один зі святоюрських заступників заявив, що якби знав, що в його жилах кружить хоч капля руської крови, то й тую би вицідив... В семінарі духовнім львівськім один настоятель [ректор] кричав:
>
> «Ви Українці, ви «основники», вас всіх вижену за фірту [з семінара]. Настоятель віденського семінара вже виповів вступ таким людям до семінара, котрі є українського напрямку. Третій настоятель хвалився, що знає спосіб, яким би знищити українофільство: «Я би взяв кожному обголив лоб аж по чівку, схопив би відтак за чуб, взяв шаблю і втяв голову».[154])

Духовників, які признавалися до українського народовства, переслідувала епископська чи митрополича консисторія всюди, де було це тільки можливо. За народовську роботу консисторія скинула о. Качалу з гідности декана. Не буде нам тепер дивно, що в таких обставинах кількість народовців росла повільно. Це ми бачимо з числа членів «Просвіти», де збиралися всі активні народовці з-поміж інтеліґенції. В 1874 році «Просвіта» мала лише 225 інтеліґентів, як членів. Щоб українська народовська ідея не поширювалася, то духовна святоюрська вла-

да через катехитів у гімназіях тиснула на те, щоб учні не читали поезій Шевченка. Ті катехити, що особливо були активні під цим оглядом, діставали похвалу в органі консисторії.[155]) В 1876 році митрополича консисторія заборонила взагалі читати народовську «Правду» під закидом, що вона «заноситъ нигилизмомъ».

При новій системі виборів до державної ради у Відні через безпосередні вибори електорів, а не через вибір у соймі (в 1873), о. Качала кандидував як єдиний народовець із своєї округи, але перепав внаслідок того, що проти нього була більшість тодішнього «староруського» духовенства і москвофілів. Він кандидував потім аж із округи Бохні, де вийшов послом завдяки тому, що його там підтримали Поляки. Всі інші посли в числі 15 були або «староруські» або явні москвофіли, як о. Іван Наумович. В 1879 році політична неорганізованість допровадила до того, що та кількість послів до державної ради впала до 4, з яких лише один В. Федорович признавався до народовців. Головну ролю серед «староруських» консерватистів і москвофілів грав далі о. Іван Наумович із Скалатщини і звідтам мав вплив і в Збаражчині.

На політичнім полі допровадили старі консерватисти і москвофіли до повної поразки цілу народну справу. Вони вимагали від виборців сліпого послуху, а не давали їм ні звіту зі своєї парляментарної діяльности, ні, тим менше, якоїсь політичної освіти. Ніхто з них навіть не подумав про те, щоб скликати політичні віча селян і міщан. Нема дива, що одні виборці зневірювалися в такий провід і далі «політикою» не займалися, тобто виборами і нічим не цікавилися, а другі просто продавали свої голоси, бачучи близьку користь особисту з виборів для себе. Поразка за поразкою спонукала народовський часопис «Правду» обговорити ці політичні обставини в окремій статті за 1876 рік. Ось один уривок з неї:

> «Селянин все твердо вибирав своїх послів, але тимчасом його бит доходить до руїни, тягарі ростуть без устанку, визиск змагається, а посли «селян» не мають навіть настільки «снисходительства» і почуття обов'язку, щоб стануги перед своїми виборцями і проректи до них слово про їх недолю, а свою добру волю. Наперед чує селянин, що його заступники голосували за більшим податком [в угоду урядові за обіцяні уступки], що вони випросили собі персональні запомоги [від уряду], концесію на банк [крилошанський], а селянин бачив, як аґітатори цих заступників (а як де, то заступників персональних) в приватнім житті так само відно-

силися до народу, як пани старости і банкові ліцитанти, — а нині кажуть йому голосувати на тих же заступників, котрі навіть не появилися на очі».[156])

МОСКВОФІЛИ ЗВЕРТАЮТЬСЯ ДО МАСИ

Коли так поводився далі староконсервативний і москвофільський провід, то від нього брали собі приклад також в значнім числі його діти. Як велика більшість духовної верстви тоді була сповнена цим старим фальшивим аристократичним духом, так і значна більшість студіючої молоді тоді ще йшла за такими батьками. Вона, в атмосфері язичія і москвофільства, верталася назад до польської мови. Це не диво, бо ж багато наших москвофільських духовників, щоб не посилати дітей до української гімназії у Львові, де вчили української народної мови, посилали їх до львівських польських гімназій. Таких священичих дітей у львівських польських гімназіях було в 1872 році 70. Греко-католицький катехит учив їх у польських гімназіях релігії — по-польськи! Навіть товариство університетських студентів було тоді опановане цим духом. Голова цього «Академічного кружка», коли його в 1872 році запитали, чому кружок не веде ніякої культурної праці, відповів без сорому:

> «Того не робимо, бо не признаємо язика малоруського. По-польськи писати не хочемо, а по-російськи таки не вміємо».[157])

Проте, розвиток народовської «Просвіти» і «Руського Народного Театру», а також новоснованого Товариства імени Шевченка, робив у краю своє. Це останнє народовське товариство було твором соборним. Для розвитку літератури і науки взялися разом за руки Українці з Придніпрянщини і з Придністрянщини. В Придніпрянській Україні було більше заможних людей і тому вони дали більшу матеріяльну дотацію для цього товариства. Але й галицька інтеліґенція не лишиался позаду, жертвуючи на цю справу в міру своїх скромних засобів. До неї належав також о. С. Качала із Збаражчини, який спричинився до створення Товариства імени Шевченка значнішою пожертвою і став одним з його членів-основників (1873).

Все те, що робили народовці серед народу, не могло залишити пасивними москвофілів і «староруських» консерватистів. Тактика самої неґації вже не вистачала, щоб спинити ріст народовського руху. Цей рух, нав'язуючи до Шашкевича і зокрема до Шевченка, черпав з їх творчости ідею любови до конкрет-

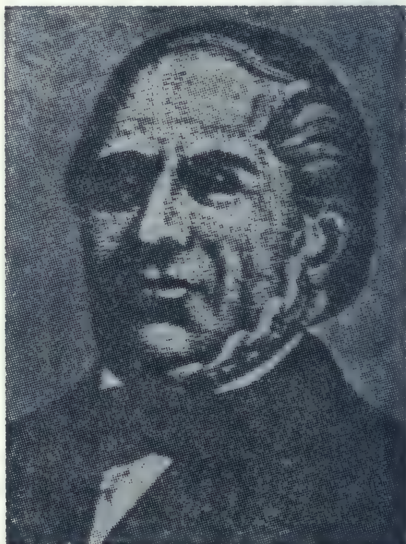
ного живого свого народу, бідного, визискуваного і обезправненого та набирав розмаху до позитивної праці і оборони цього народу перед визиском і поневоленням. Цей факт викликав гарячі душі серед молоді до нової праці, а серед письменних людей у місті і селі приєднував щораз більше активних людей до народовської української ідеї. Коли москвофіли і консерватисти переконалися, що вони лайкою про гайдамацтво і «м'якість» народовців нічого не вдіють, то вони рішили самі взятися за масову роботу, щоб приєднати до себе не лише нові молоді сили серед інтеліґенції, але також серед народної маси на селі. За цю роботу взявся москвофільський провідник о. Іван Наумович.

Наумович був бистрим спостерігачем того, що діялося. Він скоро догадався, де лежить джерело сили народовців і що здобуває їм щораз нових прихильників серед молодої інтеліґенції і серед селянства, міщан і робітників. Це була з одного боку жива народна мова, а не язичіє, а з другого факт, що народовці виявляли свою прихильність до селянських потреб та вказували селянству нові способи оборони перед визиском. Тим то він сам вивчив ліпше народну мову і постановив нею користуватися у всіх своїх зверненнях до селянської маси. Одночасно він робив заходи, щоб в противагу «Просвіті» і Товариству імени Шевченка організувати нове ніби освітнє товариство але москвофільське. Плянам Наумовича сприяло те, що саме тоді помер судовий радник і колишній соймовий посол Михайло Качковський. Він залишив велике майно в цінних паперах і в заповіті призначив його на фундацію свого імени. Цей фонд використав Наумович і заснував «Общество імени Михаїла Качковського», щоб видавати книжечки і закладати читальні.

Це «общество»,*) як вказує його назва, було лучником між «язичниками» і народною мовою. Взагалі Наумович, для боротьби з народовцями, висунув принцип, що до народу треба звертатися в його мові, але домішуючи до української мови незначну кількість церковних і московських слів. Крім того, в усіх виданнях мала бути метода така, щоб всюди спостерігати й відкликуватися на народні потреби. Цим способом москвофіли наслідували народовські видання, де з щирою любов'ю говорилося про народну нужду і визиск та про потребу боротьби з цим лихом. Для себе, тобто для москвофільсько-язичної інтеліґенції, мали бути окремі видання ніби то в московській мові, яку вони знали дуже мало. Там все виходила дивна мішанина. Взагалі москвофіли

*) Популярно це вимовляли малограмотні "гопчество".

і зокрема один з їх редакторів Богдан Дідицький, виставляли демагогічну тезу, що за одну годину можна навчитися «малорусинові русскому языку».[158]) Общество Качковського основано в 1874 році. Воно мало підтримку всіх «староруських» духовників і святоюрської консисторії. Щоб здобути прихильність цього духовенства, «общество» поставило на самім чолі своїх гасел «молися». Завдяки великій підтримці з боку більшости духовенства і духовної влади Общество Качковського на початку формально

Михаїл Качковський

мало більші успіхи від Товариства «Просвіти». Це видно з порівняння кількости членів і читалень. До успіхів Общества Качковського спричинився також той факт, що його пропаґував Наумович в новозаснованих газетах «Русская Рада» (1870 р.) і «Наука», які він редаґував майже в народній мові і поширював через духовників на місцях. Вже в 1876 році Общество Качковського формально мало записаних в себе 4,791 члена і 20 філій по повітах. В порівнянні до числа членів «Просвіти» це було дуже багато. Але щодо читалень по селах, то «Просвіта» мала їх тоді більше, бо «Общество Качковського» до 1876 року заснувало своїх читалень лише шість. Інші читальні під його впливом були братськими, тобто при церквах, а не самостійними товариствами[159])

Цей читальняний рух, особливо ж читальні з кооперативними відділами кредитовими і крамничними, — ішов скоро впе-

ред. Це нам покажуть цифри: в 1869 році було товариських крамниць 223; в 1871 році було вже 290 щаднично-позичкових кас, в 1873 було вже 679 таких кас, а в 1875 році вже було їх 1200 кас.[160]) Річ ясна, що на це все дивилися дуже кривим оком польські шляхтичі і міщани. Вони були нераді з двох причин: національної і соціяльної. В організаціях читалень і братств українські селяни і міщани набували твердий національний світогляд і тому Поляки тратили надію, що з цієї нашої маси зроблять Поляків. Але вони мали ще й соціяльні причини. Шляхтичі боялися освічених і організованих селян, щоб не прийшло до страйку проти нечувано низьких платень зарібників на панських ланах. Міщани-купці і ремісники Поляки боялися приросту українського ремісничого і купецького елементу, як небезпечного конкурента. Тим то вони солідарно виступили проти таких українських організацій, які започаткувала «Просвіта» за почином Степана Качали. Образок того натиску польсько-австрійської владної верстви і її адміністрації в краю ми маємо саме із Збаража при оснуванні читальні в Збаражі під назвою «Надія», при якій створено відразу також кредитову кооперативу. Як тільки ініціятори подали статут «Надії» до відома краєвої влади, зараз місцевий бургомістр покликав одного з перших членів-основників і заявив йому, що міська влада постарається про те, щоб статут намісництво не підтвердило.

«Щоб я мав наложити головою, казав бургомістр, то таке товариство, що було б зложене з самих Русинів, в Збаражі ніколи не буде. Тепер маємо рівноправність. Отож, якщо якесь стоваришення мало б існувати, то мають до нього належати спільно Поляки, Жиди і Русини».[161])

З того видно найкраще, як бургомістр уявляв собі конституційну рівноправність: Українці, на підставі тієї рівноправности, не мали б права творити свої власні товариства міщан і ремісників. Така постава влади в Збаражі не відстрашила українських збаразьких міщан від наполегливої праці. і вони таки оснували свою «Надію». Зрештою, цікаво буде пізнати відносини в житті ремісників у Збаражі перед оснуванням їх читальні і кооперативи. Образ цих відносин описаний у дописі Олексія Залуського із Збаража, що сам належав до організаційного гурту українських ремісників і господарів у Збаражі. Він писав між іншим:

«Ми, ремісники, стали розумом своїм розбирати, чому ми такі бідні і нічого не маємо, хоть гірко робимо, а плоди нашої праці інші поживають».

На такі запитання, ставлені Залуському з уст його товаришів-ремісників, він їм відповідав:

> «Не даймося! Таж у нас багато рук працювати!»

Ремісники не дали себе застрашати і тому сталося в місті Збаражі таке суспільно-організаційне чудо:

> «Всі взялися за руки... І суть одної гадки, щоб Господь Бог допоміг нам видобутися раз із рук лихварів, на котрих ми тяжко працювали, а вони працею нашою обогатилися. Вони будували камениці, а ми щораз бідніли».

Коли була організована в Збаражі ця перша кооператива робітного міщанства, то вона почала вперше купувати на велику скалю товари і головно сирівці аж у Відні, щоб звільнитись від визиску посередників. Зокрема вони закуповували у Відні шкіри для шевців, і незабаром «Надія» відкрила власний склеп.[103])

НА ҐРУНТІ НАРОДОВСЬКОГО СВІТОГЛЯДУ ВИТВОРЮЄТЬСЯ СОЦІЯЛІСТИЧНО-РАДИКАЛЬНИЙ РУХ

Відновлений народовський рух в 1860-тих роках виріс із ідей, що їх голосив колись Шашкевичів гурт і які розвинула потім революція в 1848 р. Цей новий рух, у порівнянні з первісною ідеологією Шашкевичевого гурту, був глибший. Він нав'язував не тільки до української народної мови і народної духовної творчости («словесности»), але також до політичних і соціяльних потреб народу. Коротко кажучи, народовський рух, як вказує його власна почесна назва, став одночасно і національним і соціяльним.

Народовський рух був соборно-національним. Він рішуче відкинув суґестії деяких староруських консерватистів, щоб українське населення в Австро-Угорщині перетворити в окрему націю, окрему не тільки від Поляків і Москалів, але також від Українців Придніпрянщини. Соборність української нації підкреслював відновлений рух постійно. Він черпав свої духовні соки виразно не тільки з місцевого галицько-буковинського і закарпатського народного ґрунту, але також із творчости народу на Придніпрянщині. В змаганні з язичництвом і з міцним староруським консерватизмом і москвофільством, нові народовці клали постійно натиск на самостійність українського народу в кожній ділянці, а зокрема в мовній і культурній. Щоб цю самостійність закріпити в душах молодого покоління, народовці мусіли звести важку боротьбу з польською доктриною про те, що Укра-

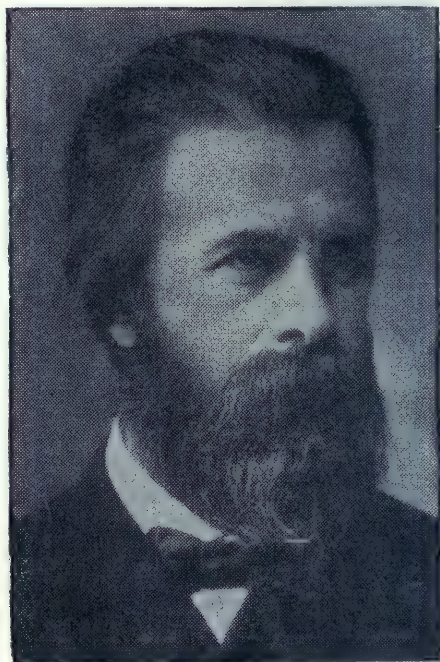
їнці — то в дійсності лише одно з польських племен, яке повинно вміститися знову у відновленій Польщі в старих границях. З другого боку треба було постійно заперечувати твердження язичників, москвофілів та польських імперіялістів, що Українці недавно появились, і доводити історичну самостійність українського народу.

Соборне змагання галицько-буковинських народовців зустрілося з одночасним таким самим змаганням Придніпрянщини. Давніші рідкі зв'язки Придніпрянщини з Придністрянщиною стали частішими після смерти Шевченка, коли в Києві і інших містах України освічені Українці творили організовані «Громади», щоб пробуджений національний рух сперти на організованій базі, хоч і в умовах російського абсолютизму нелеґально. Думка про творення неофіційних, тобто правно неоформлених «Громад» виросла тоді також в Галичині серед молоді. Ці «Громади» були школою національного виховання в народовськім дусі.[163]) В них одночасно поглиблювався також соціяльний дух, головно на основі вивчення творів Шевченка і нового національного письменника, що саме тоді появився, Юрія Федьковича.

Придніпрянські діячі, зокрема їхній провідник Панько Куліш, увійшли в зв'язок з цим новим народовським рухом у Галичині. Взаємний стик цих двох рухів тієї самої нації, під різними займанщинами сприяв заплідненню нових думок і розвиткові дотеперішніх плодів праці. З ориґінальної народовської думки в Галичині, як ми бачили, виростали нові думки про соціяльне лихо свого народу. Вони розвивалися глибше і ширше в зв'язку з появою в межах Австрії нового соціяльного руху, що носив назву «соціялізм». Нові думки особливо розвивалися під впливом читання творів Шевченка, що разом з національним патосом містили в собі гарячий протест проти соціяльного лиха народу і думки про новий лад.[164])

Першим свідомим українським соціялістом у Галичині, що виріс з народовського руху, був Остап Терлецький, що познайомився з соціялістичними ідеями безпосередньо з німецької і французької літератури. З готовими соціялістичними думками він познайомився з українськими соціялістами з Придніпрянщини. Від 1871 року з молодими народовцями такого і подібного соціяльного світогляду увійшов у тісніші особисті зв'язки проф. київського університету Михайло Драгоманів, сам тоді вже переконаний соціяліст етичного напрямку.[165]) Це він своєю кипучою енерґією і близьким зацікавленням проблемами громадської праці в під-австрійській Україні надав новий і сильний поштовх до розвитку глибшого демократичного і зокрема соціялістично-ра-

дикального руху в цій частині України. Своєю енергією, широким розмахом і глибиною свого енциклопедичного знання, Драгоманів потягнув за собою великий гурт народовської молоді, а своєю гарячою проповіддю повороту до свого живого народу і служби для нього, він відбив від староруських консерватистів і москвофілів більшу частину їхньої освіченої молоді, зокрема студентів. Він бував у переїзді у Відні і Львові та в інших галицьких містах. Особистим впливом і потім живим листуванням він здобув для своїх плянів громадської праці великий вплив на цілий ряд провідних одиниць серед молоді і діячів середнього віку. В тім часі він вступив у гостру полеміку з гуртом старших народовців під проводом С. Качали, політика якого йому видавалася надто опортуністичною. В Києві в тому часі вже існував

Михайло Драгоманів

окремий соціялістично-революційний комітет, в якому значну ролю грав один із молодших діячів, Михайло Подолинський, схильний не так до систематичної всебічної підготовної роботи, як до негайної революційної. Взагалі тоді в Києві й Одесі соціялістичні гуртки були поділені. Одні діячі трималися поглядів історичного матеріялізму Ф. Енґельса і К. Маркса, а другі — етичного напрямку, що його започаткували старші французькі соціялісти,

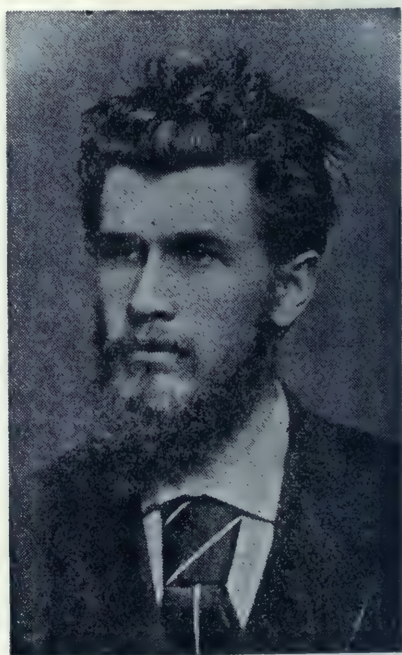
Сен Сімон і Прудон. Сам Драгоманів був думки, що ніякий дійсний соціялізм є неможливий без попереднього духовно-морального піднесення цілого народу, і тому в першу чергу ставив завдання освіти мас, щоб вони знали своє національно-соціяльне становище, та творення масових організацій у кожній ділянці життя для вказування практичної роботи на місцях. Робота мала йти знизу вгору, така була засада Драгоманова.[166])

СОЦІЯЛІСТИЧНЕ ВИДАВНИЦТВО У ВІДНІ І ПЕРШИЙ ПРОЦЕС

Київський гурток соціялістів-революціонерів і зокрема Михайло Подолинський втягнули Остапа Терлецького до свого гурту для того, щоб він був відповідальним редактором їхніх видавництв революційно-соціялістичного змісту з метою їх поширення на території Придніпрянської України. Річ ясна, що ці видання мали б евентуально бути поширені також в межах Австрії. Автором перших брошур соціялістично-революційного змісту був М. Подольський. Перша була «Парова машина» (1875 р.). Вона була друкована у Відні. Друга брошура мала заголовок «Про бідність», і вона вийшла того самого року також у Відні. Коли перші дві брошури написав молодий тоді Михайло Подолинський, то третя брошура була плодом пера старшого Українця, Фелікса Волховського,[167]) що був у течії російського революційного руху, але заступав окрему українську національну працю. Перші брошури Подолинського трималися систематичного викладу про істоту капіталістичного ладу і про його лихі сторони життя. Такі брошури, зрештою, тоді могли леґально ходити в Австрії чи в будьякій країні Західньої Европи. Брошура Волховського була написана в дусі гайдамаччини з налетом біблійного впливу. Її передано до друку у Відні без порозуміння з М. Драгомановом, який пізніше, коли побачив у друкарні вже надруковану цю брошуру, то порадив Терлецькому, як відповідальному редакторові, затримати друк або змінити кілька місць тексту. Радив так Драгоманів тому, що припускав, що брошура буде сконфіскована судом і евентуально потягне за собою карну відповідальність Терлецького. Що вона матиме ще гірші наслідки, того тоді ніхто не припускав. Брошура була дійсно сконфіскована, спричинила карний процес проти Терлецького і стала підставою до масового переслідування не тільки молодого гурту соціялістів-радикалів, але взагалі всього того крила народовців, яке рвалося до праці серед люду.

До першого молодого гурту радикалів у Галичині, які пішли за старшим Остапом Терлецьким і його ближчими товариша-

ми, належали вже тоді визначні молоді діячі серед студентства: Іван Франко і Михайло Павлик. Вони були обидва селянськими синами і особливо гірко відчували долю українського селянства і взагалі робітного люду в селах та містах. Їх приєднав до соціялістично-радикальних думок дуже легко Михайло Драгоманів, який, будучи вже тоді доцентом київського університету, мав серед них і всієї радикальної народовської молоді визнання, як їх духовий провідник. До цього гурту пристало багато студентів, що до того часу були в середовищі москвофілів або староруської консервативної партії. Сталося це підо впливом статтей М. Драгоманова в студентськім журналі «Друг», в яких він ґрунтовно виклав завдання освіченої молоді та з'ясував їй все-

Остап Терлецький

бічно, що таке українство. Тим способом він розвіяв увесь той туман, яким старі консерватисти і москвофіли розпустили були серед своєї молоді, неправдиво представляючи їй українство як угодовство на користь Польщі або якесь гайдамацтво людей некультурних. Частина молоді переконалася тоді у фальшивості навчання москвофілів і консерватистів та покинула їх: вона перейшла в народовський національний табір і там пристала до крила, настроєного соціялістично-радикально. Словом, це був

здвиг одночасно національний і соціяльний для добра українського народу, як це добре розуміли тоді старші провідники цього руху — Драгоманів, Подолинський і Терлецький.[168])

Новий рух народовців і специяльно активність його радикального крила викликали переляк, обурення і ненависть серед двох суспільно-політичних таборів: серед панівного в Галичині польського шляхетсько-міщанського табору та серед ста-

Іван Франко (з книжкою) і його однодумці

рої більшости нашої староруської консервативної інтеліґенції і москвофілів усякого віку. Хоч номінально москвофіли були в опозиції до Поляків, то в тому випадку вони цілком солідаризувалися з криком польської шляхетсько-міщанської преси і їхніх шляхетських установ проти молодого народовського руху. Коли в Галичині появилися перші брошури соціялістичного змісту, що їх видав Терлецький у Відні, то вони викликали серед польської шляхти і міщанства алярм. Вони почали кричати про те, що ніби то ціла Східня Галичина підмінована гайдамаччиною і соціялістичною революцією. Перший вдарив на тривогу шляхетський орган «Час». Цей крик збільшився тоді, коли віденська

поліція сконфіскувала брошуру «Правдиве слово хлібороба», а прокуратура обвинуватила Терлецького, як видавця, що він нібито закликає до «порушення публічного спокою». Був це перший український політичний процес в Австрії. Суд присяжних звільнив Терлецького від вини й кари, але трибунал не скасував конфіскати згаданої брошури. Вона була далі заборонена. Справу конфіскати тієї брошури зручно використали польські панівні чинники в своїй кампанії проти небезпеки з боку народовців. Москвофіли використали цю польську акцію у своїй власній кампанії, представляючи ввесь народовський рух схильним до нігілізму і гайдамаччини. Старші москвофіли давали приклад решті своєї молоді доносами на народовців.

Ця атмосфера згусла ще гірше, коли в 1876 році прийшов сильний удар царського режиму проти української нації взагалі. Хоча вже окремим циркуляром міністра внутрішніх справ Валуєва з 18 липня 1863 року сильно обмежено друк українського слова, зокрема забороною видавання популярних книжечок для народу, то тепер, указом самого царя Олександра Другого з 30 травня 1876 р., заборонено будь-які українські наукові, політичні, релігійні чи музичні твори в друку. Заборонено також українське слово в церкві, в театрі та на концертах. Це був небувалий досі в світі дикий указ проти живого народу. В зв'язку з доносами редактора москвофільського «Слова», Венедикта Площанського, одночасно російський уряд видав декрет про вигнання Михайла Драгоманова і П. Чубинського з України. Вони могли далі жити тільки в Московії, але не у губерніяльних містах. Подібним національним зрадником був Михайло Юзефович, який власне найбільше заходився коло того, щоб царський уряд видав заборону для українського друкованого слова.[169]) Вороги українського національного пробудження, особливо москвофіли в Галичині, раділи вже публічно, вірючи, що українству від цього царського удару прийшов кінець.

Михайло Драгоманів не погодився на вигнання з України в Московію, бо він знав, що там також нема свободи слова. Тому рішився, в порозумінні з київською «Громадою», виїхати на еміґрацію в Західню Европу, щоб промовляти вільним друкованим словом до України і про Україну. Він зараз в 1876 році виїхав через Австрію в Швайцарію і осів у Женеві, де мав видавати журнал і книжки.[170]) Він із Женеви утримував живий кореспонденційний зв'язок із своїми учнями у Львові, Михайлом Павликом, Іваном Мандичевським, Іваном Франком і іншими. Окремими висланцями, що принагідно переїздили через Львів, він передавав звідтам також книжки і листи. Один такий подорож-

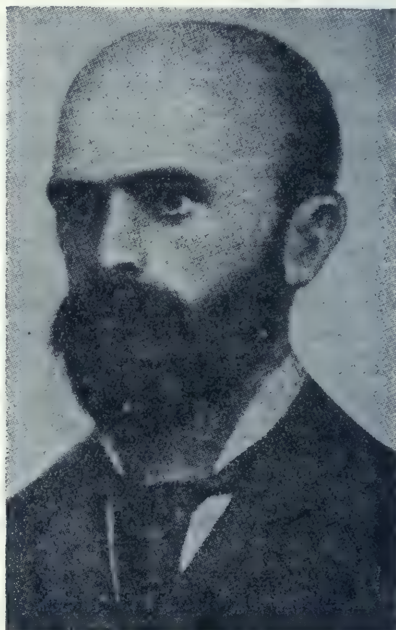
ний і зв'язковий, польський соціяліст із Придніпрянської України, Міхал Котурніцький, став безпосередньою причиною до великого політичного процесу у Львові проти молодих приятелів Михайла Драгоманова, а саме проти Івана Франка, Михайла Павлика і Остапа Терлецького та інших. До цього процесу, який мав далекосяглі наслідки, прийшло в досить дивний спосіб.

ХВИЛЯ МАСОВОЇ НАГІНКИ В ГАЛИЧИНІ

При кінці 1877 року взагалі в Австрії запанував в урядових колах протисоціяльний і протисоціялістичний настрій. До того ж це був час довгої і дуже кривавої війни Росії проти Туреччини на Балкані. Польські політичні кола в Галичині побоювалися, що може дійти до того, що російські війська з дозволу Австрії будуть переходити через Східню Галичину на балканський фронт та що вони можуть викликати тут проти шляхти гайдамацький рух. Тому, що соціялістичний рух почав ширитися за посередництвом еміґрантів із Конґресівки також серед польських львівських кіл, то австрійсько-польська краєва влада була дуже насторожена проти всіляких проїжджих чужинців із Росії, навіть коли вони були Поляками, а не Українцями.[17]) Цю настороженість і заалярмованість поліційної влади підсилював своїми алярмуючими вістками з Східньої Галичини про залив її соціялістичною революційною пропаґандою шляхетсько-консервативний польський часопис «Час».

У такій ситуації приїхав до Львова 31 травня 1877 р. Міхал Котурніцький з Женеви із скринями книжок соціялістичного і загально-політичного протицарського змісту. Він мав листи від Драгоманова та інших діячів у Женеві до місцевих Поляків, а з Українців до Павлика. В листі до Павлика була згадка про Івана Франка та про те, що він має поїхати на Закарпаття. Як чужинець, що зрештою поводився досить необережно, Котурніцький підпав під догляд поліційних аґентів і вони врешті арештували його 9 червня та після ревізії, забрали в нього книжки і листи. Зараз після того поліція арештувала Івана Мандичевського, а 11 червня Івана Франка. Павлик у тому часі лежав хворий у шпиталі і тому його арештовано аж 18 червня. При поліційній ревізії в студента Івана Мандичевського знайдено в нього між іншими паперами листа від його приятеля з Відня, Щасного Сельського, що там студіював і був членом тамошнього студентського народовського товариства «Січі». Сельський був близьким приятелем Осипа Терлецького, радикальним народовцем і симпатиком соціялістичних ідей. Сельський просив Мандичевського,

щоб той передав його листа студентові духовної семінарії Олексі Заячківському. А Заячківського він просив зустріти одного з його приятелів, коли той приїде з Відня. Заячківський був переконаним народовцем і мав у себе нові народовські видання, зокрема також книжечки «Просвіти». Публікації Терлецького з соціялістичним змістом він у себе не мав. Але сам факт, що він був знайомий із Сельським і Мандичевським, вистачив у цій нагінці на молодих народовців із соціялістичними ідеями для того, щоб не лише перевести в Олекси Заячківського поліційну ревізію в духовній семінарії, але ще його арештувати (11 червня). Його справу зв'язано із справою Франка і Павлика. Спиняємося довше над справою О. Заячківського тому, що він був пізніше парохом у Збаражі.[172])

Михайло Павлик

На тому справа не закінчилась. Польська преса розтрубіла ці перші арешти та закликала владу до дальшого «розкривання» ніби то існуючого тайного соціялістичного революційного товариства. З допомогою поліції поспішили старі москвофіли під проводом Площанського і їхні послідовники серед студентів і питомців духовної семінарії. Вони майже пальцем вказували поліції, куди йти до молодих народовців і кого арештувати. Підставою доносів до поліції був сам факт, що ці студенти і питом-

ці духовної семінарії були рішучими Українцями-народовцями. Хто з молодих був таким рішучим народовцем, той в очах москвофілів і поліції був революційним соціялістом. В цій атмосфері морального і поліційного терору та доносів, поліція перевела обшук в духовній семінарії у 18 питомців. Хоч шукали в них дуже пильно, то все одно нічого революційного не знайшли. І тому навіть у цій атмосфері не було підстави до арештування їх і суду над ними. Не зважаючи на те, Митрополичий Ординаріят своїм рішенням з 19 липня 1878 р. усіх цих 18 питомців усунув із семінарії. Тим самим рішенням викинено із спису питомців семінарії також Олексу Заячківського, хоч його справа в судовім слідстві ще не була закінчена.[178])

Вслід за ревізіями в духовній семінарії пішли масові обшуки серед молодих народовців радикального крила поза Львовом. Перевертано всі речі не тільки серед студентів і питомців на провінції, що в тім часі з тих чи інших причин були вдома, але також серед старших гімназійних учнів. Конфісковано все, що було друковане і писане, та за списком пересилано до Львова до центрального слідства. Треба знати, що в тому часі, коли народовські журнали виходили ще рідко, приватне листування заступало у великій мірі те, що тепер робить щоденна і тижнева преса. Тим то в активних народовців середнього і молодого віку було багато листів від старших народовців і від своїх товаришів. Наприклад, при ревізії в Мелітона Бучинського сконфісковано майже 500 приватних листів. Ревізії переведено в усьому краю, від Збруча поза Сян. В зв'язку з тим арештовано також урядовця фінансового уряду в Ряшеві, юриста Володимира Навроцького, одного з найвидатніших українських економістів і статистиків того часу в Галичині. Таких ревізій і арештів на провінції тоді переведено майже 100. Тому що згадані вище соціялістичні брошури були друковані у Відні за відповідальною редакцією Остапа Терлецького, то 9 липня виїхала спеціяльна поліційно-судова комісія до Відня для ведення слідства проти студентів «Січі» там на місці. І там переводжено ревізії, але арештовано лише Остапа Терлецького, під приводом, що він нібито далі поширював ту брошуру, яка була конфіскована. Як якого страшного злочинця, його перевезено до львівського судового арешту в кайданах!

Щоправда, частину сконфіскованої брошури і багато примірників несконфіскованих інших радикально-соціялістичних брошур свого часу було передано до Галичини через Львів, і вони були розповсюджені не тільки серед студентів, але також серед письменних селян. Не всюди це поліція викрила, але маємо

сліди того поширення в Збаражчині. Видно, що гурт Івана Франка і М. Павлика мав своїх симпатиків серед тих студентів, що походили із Збаразького повіту. Так, наприклад, залишилися в актах збаразького суду донесення тамошнього повітового старости про те, що в Стриївці серед селян кружляють і вони читають соціялістичні книжечки «Парова машина», «Правдиве слово хлібороба» і «Про бідність» та отвертий лист до митрополита Йосипа Сембратовича під наголовком «Подорож до Риму».[174]) Староста повідомляв, що ці публікації спровадив у більшій кількості студент права Володимир Зарицький, син місцевого українського пароха, що в тому часі признавався до народовців. Поліційне слідство не могло доказати студентові Зарицькому безпосереднього ширення соціялістичних поглядів серед селян, а саме поширення леґально виданих брошур ніяк не могло підпасти під кару. Все ж таки Зарицькому закинено поширення сконфіскованої вже у Львові в 1877 році брошури «Про бідність». Поліційний терор ішов так далеко, що поліція нападала навіть на парохіяльні доми в часі недільного Богослуження і в неприсутности пароха переводила в його домі ґрунтовну ревізію, забираючи всі папери і книжки і навіть парохіяльно-церковні грошові рахунки. Так зроблено, наприклад, у Галичі з парохом о. Іваном Маркевичем, молодшим народовцем, дня 15 серпня. В нього забрано всі папери з церковними рахунками і книжками і він вніс у цій справі скаргу до суду, але без наслідків.[175])

Переслідуванню українських народовців сприяв також Митрополичий Ординаріят, який називав молодий народовський рух гайдамацько-революційним і соціялістичним, і який, як уже згадувано, викинув усіх явних народовців із духовної семінарії. Це не диво, бо ж тоді в митрополичій консисторії панували в 100 відсотках «староруські» консерватисти і явні москвофіли. Своє історичне рішення про усунення 19 питомців Митрополичий Ординаріят обґрунтовував так:

«Вони не уважаючи на оголошены собѣ постановленія дисциплинарны семинарски, стягнули на себе подозрыніе мерзского социализма-нигилизма до сей степени, що подпали ревізіи полицейной, понеже тимъ самимъ стались недостойными до стану духовного...»[176])

Сам текст рішення Митрополичого Ординаріяту говорить цілі томи про настрої деяких крилошан у тодішнім часі. Вони впливали на старенького митроплита Йосипа Сембратовича, що сам був типічним «староруським консерватистом», але дуже дбаючим про добро своїх вірних пастирем, — щоб він підписав при-

суд викинення питомців з семінарії не за якусь провину, доказану їм чи то в державнім суді чи то в самім семінарсько-ординаріятськім справуванні. Молодих народовців у семінарії осуджено і покарано тільки за саме поліційне підозріння, що вони соціялісти і нігілісти, бо ж дійсно, ніякого соціялізму чи нігілізму, навіть сліду в них поліція не могла знайти.

БЕЗУСПІШНІСТЬ УРЯДОВОГО ТЕРОРУ

Така поліційна постава краєвої влади, що була в польських руках, і духовної влади, яка була під пресією москвофілів, в основі не досягла поставленої мети: вона не зломила молодого

Іван Франко

народовського руху і не відстрашила його від дальшої активної праці. Журнал народовського руху «Правда», яким керували старші народовці при допомозі київської «Громади», не побоявся далі друкувати твори Івана Франка на своїх сторінках, хоч Франко тоді сидів у тюрмі. Це був безсумнівно вимовний протест проти нагінки на молодих ідеалістів-соціялістів. Виступив тоді також один із старших народовців о. Данило Танячкевич,[177]) під

псевдонімом Обачний, з окремою брошурою, в якій піднято рішучий протест проти поліційного терору на ввесь молодий народовський рух, а одночасно також проти такої самої нагінки, яку провадили провідні кола митрополичої консисторії і ректорату семінарії.[178]) Цей виступ редакції «Правди» і о. Д. Таняччкевича ударемнив паніку серед загалу народовців молодого і середнього віку, яку наміряли польські урядові чинники в краю і яку підтримували негідними доносами москвофіли, як серед семінарських, так і серед університетських студентів. Основна маса народовців затримала свій громадський хребет. Інша річ, що частина їх, зокрема старших у Львові, була штовхнена цією нагінкою в бік поміркованого консерватизму. Вона «відхрестилася» від молодого руху, закидаючи йому, що цей соціялізм є «поплентачем російських соціялістів». Інші знову закидали Драгоманову і його симпатикам «пропаґанду «западного комунізму».[179])
В дійсності, як проф. Михайло Драгоманів, так і львівський та віденський гурти молодих народовців, що визнавали виразно соціялізм, брали його як ідеал українського національного народовства в нав'язанні до західньо-европейського і американського соціялізму. Такі були обґрунтування в статтях М. Драгоманова і такі були свідчення Івана Франка, М. Павлика, Остапа Терлецького і Івана Мандичевського в суді.[180]) Вони нав'язували до етичного напрямку соціялістичної думки, а не до історичного матеріялізму Енґельса і Маркса. Зокрема сам Драгоманів виразно підкреслював, що він нав'язує до Сен-Сімона, Прудона, Люї Бляна і Ляссаля.[181])

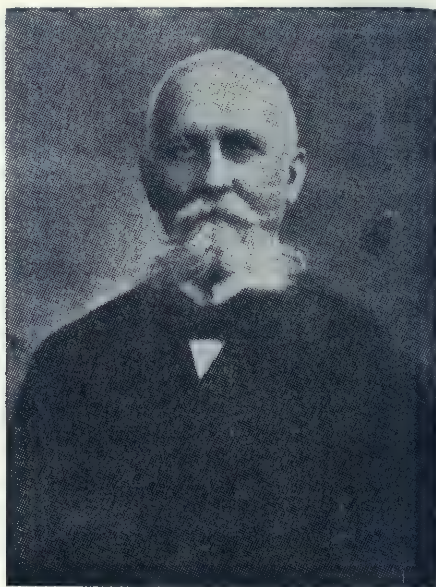
Судове слідство і поліційна погоня по цілій Галичині за революціонерами-соціялістами серед усіх народовців і зокрема серед духовників-народовців на провінції, продовжувалися до початку січня 1878 року.[182]) Врешті прокураторський акт обвинувачення обмежив скаргу перед трибуналом до 7 осіб, застерігаючи собі карне переслідування інших евентуально на пізніше. Тими обвинуваченими були: 1) Михайло Котурніцький, дійсне прізвище було Юліян Кобилянський;[183]) 2) Іван Франко; 3) Остап Терлецький; 4) Михайло Павлик; 5) Анна Павлик; 6) Іван Мандичевський і 7) Антін Пребендовський. Найстарший з-поміж обвинувачених був Остап Терлецький — 27 років життя; за ним ішов Котурніцький-Кобилянський — 25 років. Далі йшов Іван Франко, що скінчив тоді тільки 21 рік. Пребендовський був причеплений до того процесу тому, що в нього знайдено дві віденські українські брошури, які він купив у книгарні у Львові, де вони були виставлені в вікні. Хоч найстаршим був Терлецький, то найбільш відомим був Франко. Він вже мав тоді свої літератур-

ні публікації в «Друзі» і окремими відбитками. На нього вже тоді орієнтувалися, як на провідника молодого покоління, народовські студенти.

Процес перед трибуналом тривав від 14 січня до 18 січня, а 20 січня 1878 р. проголошено обвинуваченим вирок. Їх оскаржував прокурор за приналежність до тайного закордонного товариства та за роботу в користь цього товариства. Франко, Павлик, Терлецький і Мандичевський признали на публічній розправі, що вони є переконаними визнавцями соціяльного ладу, який називають соціялізмом, з огляду на почуття справедливости для свого мужицького народу, але при тому доказували, що згідно з австрійською конституцією і виданими на її основі законами, кожному вільно мати свій теоретичний погляд та переконувати для нього других, якщо не порушувати карних законів. Взагалі обвинувачені трималися дуже гідно, а промови Терлецького і Франка при кінці розправи зробили на присутніх на залі громадян велике враження. Проте, трибунал був глухий на голос права і справедливости, бо він ставив собі те саме завдання, що прокурор: застрашити молодий український народовський рух і тим зміцнити польську владу над українською Галичиною. Тим то трибунал засудив усіх обвинувачених на різні кари для відстрашуючого прикладу, хоча не було для того правної підстави: Івана Франка на 6 тижнів суворого арешту, але без врахування слідчого арешту, тобто суд продовжив йому кару арешту, не враховуючи йому часу слідчого арешту від 11 червня 1877. Михайло Павлик, мабуть тому, що був старший, дістав три місяці арешту, а Остап Терлецький, Щасний Сельський і Анна Павлик та Іван Мандичевський по 1 місяцеві арешту. Друкарський робітник Пребендовський дістав, хоч також цілком невинно, 5 ґульденів грошової кари. Котурніцького-Кобилянського засуджено на 3 місяці.[184])

Процес і безправні кари не досягнули мети, яку поставила собі австрійсько-польська краєва адміністрація: молодого народовського руху не вдалося зломити. Цей рух ріс крок за кроком ,здобуваючи собі щораз ширші кола освіченої верстви, а головно студентів. Через цю молодь він будив також грамотних селян, які прагнули організованого політичного змагання. Серед студентів народовська ідея самостійної української нації і ідея боротьби проти соціяльного визиску народу здобула собі в тім часі більшість проти прихильників москвофільства і старого консерватизму. Також серед старших народовців знову пробудився дух активности, опору проти безправства польської шляхти і міщанства та нова енерґія до позитивної праці. Професор

Юліян Романчук з близькими товаришами оснував, у противагу до москвофільської «Руської Ради», популярний український часопис народовського напрямку ,«Батьківщину» (1879), де пізніше співпрацював М. Павлик. Вона випереджувала також москвофільську «Науку» Наумовича. В противагу москвофільському півтижневикові «Слово», що був призначений для інтеліґенції, народовці у Львові при допомозі активних діячів на провінції, зокрема о. Степана Качали із Збаражчини, створили видавничу спілку для видавання для інтеліґенції народовського півтижневика під назвою «Діло». Це мало бути гасло народовського руху: від мови до діла! «Діло» почало виходити 1 січня 1880 р. і зразу з метою незабаром перейти на щоденник.

Проф. Юліян Романчук

В міжчасі також молодий гурт Івана Франка, М. Павлика, О. Терлецького, при допомозі київського гурту під проводом М. Драгоманова, пробував власним друкованим словом продовжувати публіцистичну, літературну й наукову працю в тому дусі, в якому її ведено до процесу. Ще в 1878 році вони почали видавати місячник «Громадський Друг», який давав у приступній формі нові ідеї читацькій громаді про те як боротися з національним лихом українського народу. Прокуратура конфіскувала безправно це видання і тому пізніше цей гурт видавав інший місячник «Молот». Хоча це видавництво не протрималося довго з

причини конфіскат, то все одно воно викликало дальший і глибший духовний фермент у краю. Не маючи змоги покищо видавати власний періодичний пресовий орган, гурт Івана Франка співпрацював пізніше в загальнонародовських видавництвах — «Батьківщині», «Ділі», а потім у «Світі» і «Зорі». Окремо почав молодий гурт Франка видавати малі книжечки про нові економічно-суспільні і філософічні питання [«Дрібна Бібліотека»].

Побіч цих краєвих видань, приходила з Швайцарії ще «Громада», видавана за фонди київської «Громади» під редакцією Михайла Драгоманова, Михайла Подолинського і короткий час також при співредакції М. Павлика. Все те розворушило народовців в загальнім демократичнім напрямку і разом з тим будило масу селянства і робітництва до активної участи в суспільно-національнім русі. Тут треба зареєструвати факт, що Збаражчина брала в тому русі дуже видатну участь. Старий і випробуваний народовець, о. Степан Качала з Шельпак, підтримував нові народовські видання своїми фондами і одночасно давав новому рухові зброю в руки: нові думки і нові формуляції давних думок про способи боротьби за національну волю і за визволення від визиску. Він в 1879 році закінчив свою обширну працю про історію польської політики супроти Українців-Русинів і видав її своїм накладом. Він її опублікував по-польськи для того, щоб її могли читати також Поляки і зрозуміти, чому народовсько-український рух не може ніяк піти під польський державний дах. З другого боку ця праця мала служити освідомлюючим матеріялом для тих Українців-інтеліґентів, які відстали від українського народу, підпавши під польський вплив. Ця праця о. Качали зробила велику службу для української справи, бо ще довгі десятиріччя це була єдина того роду книжка.[185]) Взагалі на свій час о. Качала був дуже плідним і глибоким публіцистом. Він відгукувався на всі актуальні питання, а деякі обробляв, як перший у нашій публіцистичній літературі. Зараз у перших числах «Діла» в 1880 році він помістив ряд статтей і про політично-правне становище Українців під Австрією. Його статті пізніше були основою для формуляції цього становища на першім українськім всенароднім вічі у Львові в 1880 р. і пізніших заявах парляментаристів.

Не можна не згадати також того, що в дальшім періоді між 1870 і 1880 роками зросла в своїй активності централя «Просвіти». В її виданнях бачимо живу участь збаразького діяча, о. Качали і другого діяча, Володимира Федоровича з Вікна, що мав маєток також у Збаражчині. Він, між іншим, в тім часі пода-

рував «Просвіті» на фонд видавництва для народу на ті часи велику суму, бо 2,000 ринських.

Але на цей період припадають також деякі темні явища нашого життя. Під впливом польської нагінки, поліційних переслідувань, натиску «староруських» консисторських чинників і демагогії москвофілів виділилися серед народовців старші поміркowані елементи. Ця група ставилася до молодого народовського руху під проводом Франка майже так ворожо, як ці ненародовські елементи. Тому соціялістично-радикальний гурт Франка, Павлика і Терлецького мусів багато витерпіти також від своїх народовських консерватистів і зокрема тих, що були на урядових посадах, за які вони боялися. Про ці часи Франко згадував нераз гірко.[186])

Народовський рух все ж таки після тієї польсько-урядової кампанії проти нього зріс і поширився. Він під впливом «Молодої України» під проводом Івана Франка і М. Павлика перемінився з початкового літературного і освітнього напрямку ще в політичний. Іван Франко і Михайло Павлик, згідно з ученням Драгоманова ширили думку, що українська національна справа тільки тоді стане міцною і здобуде народові дійсну політичну самостійність, коли вона буде будуватися знизу вгору: від місцевих організацій у формі читалень і кооператив до повітових і краєвих об'єднань. Щойно коли маса українського люду буде організована, тоді також українська політична боротьба на верхах буде мати послух у польської краєвої влади і у Відні. Так зродилася думка про перше всенародне віче у Львові, що відбулося 30 листопада 1880 р. На це віче прибули вперше масово делеґати сільських громад з цілого краю. Явилися туди також делеґати із Збаражчини і Тернопільщини. Віче викликало після звітів делеґатів по селах новий здвиг серед маси народу. Досвід з першого віча у Львові дав ініціятиву до скликання другого всенародного краєвого віча у Львові 29 червня 1883 р. На це віче приготував Іван Франко економічний реферат і відповідні резолюції в економічних справах.

Тимчасом сталася велика компромітація цілого москвофільського табору при нагоді процесу проти москвофільських політичних провідників за державну зраду і шпигунство. На лаві обвинувачених засіли тоді о. Іван Наумович, радник цісарського двору Адольф Добрянський, його донька Ольга (по чоловікові Грабар), син о. Наумовича Володимир, редактор «Слова» Венедикт Площанський, а також Осип Марков, редактор нового москвофільського часопису «Пролом», о. Николай Огоновський, редактор іншого москвофільського видання «Родимий Ли-

сток» у Чернівцях, Ізидор Трембецький, редактор москвофільського «Приятеля Дітей» у Коломиї, Апольоній Ничай, редактор «Господаря і Промишленника» в Станиславові. До того причеплено ще господаря-міщанина із Збаража, Олексу Залуського та Івана Шпундера з Гниличок. До того процесу за державну зраду і шпигунство в користь Росії приєднано ще давнішу справу переходу на православіє громади Гниличок у Збаражчині.[187]) Процес провадився в 1882 році 33 дні у Львові і викрив всю гниль москвофільського табору. Щоправда, польська лава присяжних увільнила обвинувачених від закиду державної зради, але визнала їх винними злочину публічного заколоту. Трибунал засудив Наумовича на 8 місяців в'язниці, інших обвинувачених на різні менші кари, а обидвох господарів, Олексу Залуського зі Збаража і Івана Шпундера з Гниличок, по 3 місяці арешту. Сам процес мав також той політичний наслідок, що старші народовці цілком відсепарувалися від москвофільського табору, який вони до того часу сподівалися освідомити і навернути своєю тактикою співіснування. До того рішення спричинилась ще фінансова компромітація москвофілів і «староруських» консерватистів. В 1883 році наступило банкруцтво так званого крилошанського банку («Общоє Рольничо-Кредитовоє Заведеніє»), в якім господарили виключно москвофільські крилошани з митрополичої консисторії. Не помогла банкові велика субсидія з Росії, і потерпіли не тільки сирітські фонди, що ними управляла група крилошан, але також масово селяни. Врешті до того відсепарування спричинилася також політика нового митрополита Сильвестра Сембратовича, що наступив після уступлення його попередника Йосипа Сембратовича.[188]) Митрополит С. Сембратович оснував новий часопис «Мир» (1885 р.). Редаґував його редактор духовної семінарії о. Александер Бачинський у дусі примирливім для Поляків. Ця святоюрська група поборювала дуже гостро самостійницьку і соборницьку лінію народовців.

Тому 24 жовтня 1885 року у Львові основано на окремих зборах нову й окрему від москвофільської Руської Ради політичну організацію народовців під назвою «Народна Рада». Її назва вказувала на нав'язання до традиції народовства з 1848 р. Ініціятиву до оснування тієї «Народної Ради» дали проф. Юліян Романчук, о. Омелян Огоновський (тоді вже професор університету), проф. О. Огоновський, інж. Василь Нагірний, о. Олександер Стефанович, Іван Белей і д-р Кость Левицький. З-поза Львова дали ініціятиву збаражці о. Степан Качала і о. Микола Січинський з громади Черниховець, та о. Йосип Заячківський, проф. Олександер Барвінський з Тернополя і д-р Мелітон Бучинський.

Тут зібралися старші народовці з молодшими, що перейшли вже «школу» «Молодої України», як Іван Белей, Василь Нагірний і Мелітон Бучинський. Це був великий крок вперед цілого народовського табору, бо це ж була перша національна народовська політична організація після самоліквідації «Головної Руської Ради». Проте, «Народна Рада» мала ту хибу, що вона була в формі єдиного товариства, а не в формі масової політичної організації, яка мала б свої місцеві громади в кожнім місті, містечку і селі. «Народна Рада» була при тому наперед подумана і потім переводжена в життя лише як організація інтеліґенції, а не як всенародна організація осіб, що признаються до означеної політичної програми. Під цим оглядом «Народна Рада» не різнилася від «Русскої Ради». Обидві вони були інтеліґентськими організаціями і обидві не мали упорядкованої і оповіщеної суцільної політично-суспільної національної програми. Лише одно різнило «Народну Раду» від «Русскої Ради»: вона була національною українською організацією, тоді як «Русская Рада» була в руках людей, які голосили єність «руского народу», тобто єдність «малоруського народу» з Москалями, чи як вони їх називали «Великоросами».

ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ТА ІДЕОЛОГІЧНЕ УПОРЯДКУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ТАБОРУ

З такою поставою «Народної Ради» не погоджувалася «Молода Україна», яка стояла під ідейним проводом Івана Франка і Михайла Павлика. Це не була організація, а рух, що охоплював серед інтеліґенції тільки молодь. Серед селян і робітників до того руху приставали також старші громадяни. В організований спосіб цей рух міг упорядкуватися щойно тоді, коли його ідейне зерно вповні віком дозріло. В тому русі брали участь ті громадяни, що визнавали потребу основної суспільної реформи панівного господарського і політичного ладу в дусі соціялізму, чи, як цю ідеологію в пристосованні до українських обставин називано, — радикалізму.

По упливі 12 років від процесу Франка, Павлика і Терлецького у Львові цей рух перевів ідейну підготову для свого організаційного оформлення. Ідейний гурт руху видав цілий ряд різних публікацій — поетично-письменницьких, політичних, освітніх і економічних. Проходила в ширші кола читачів їхня думка також через загальні народовські видання, як «Діло», «Батьківщина», «Зоря», «Світ» і інші, де співробітничали Франко, Павлик і їхні товариші. Величезну ідейну переоранку всього суспіль-

ного ґрунту в Галичині, Буковині і в Придніпрянській Україні робили публікації, що мали характер красної літературної, зокрема Івана Франка. Ще перед процесом, Франко вже мав публіковані свої твори в студентськім «Друзі» і окремими виданнями. Вже його перші поеми, як «Наймит» і оповідання з життя визискуваного люду («Борислав»), вказували виразний шлях, куди має йти «Молода Україна». Його пізніші твори і зокрема велика збірка поезій «З вершин і низин» (1887) були маніфестом нової національної і суспільної віри, праці і боротьби. Безперервну і безкорисну, а навіть безславну працю мав виконати новий гурт молодого покоління. Програмове гасло для того було дане Франком в його поемі «Каменярі» вже в «Громадськім Друзі» (1879). Патос боротьби ріс серед нового покоління під впливом таких Франкових гимнів, як «Вічний революціонер» та Франків новий національний гимн «Не пора Москалеві й Ляхові служить».

Студентська молодь у Львові і Відні вже довго була в своїй більшості не тільки в загальнім сенсі народовською, але вона була своїм духом соціялістично-радикальною. З неї виросли нові активні діячі. Серед них були вже ширше відомі д-р Кирило Трильовський, д-р Северин Данилович, Гарасимович, д-р Євген Левицький і між наймолодшими В'ячеслав Будзиновський. Молодше покоління народовців цього радикального напрямку напирало на Франка і Павлика, щоб вже приступити до окремої радикальної політичної організації, бо в загальнім народовськім таборі, мовляв, нема ясної політичної думки і нема й політичної організації. До того настрою спричинився такий факт, що на Покутті прихильники радикальних ідей вже приступили до скликування всенародних віч. Почався також у тім самім напрямку рух серед жіноцтва під проводом Наталії Кобринської.

Заходами М. Драгоманова вдалося дістати від заможніших симпатиків радикальних ідей у Києві значний основний фонд на видавництво нового політичного журналу, редакцію якого доручено Іванові Франкові і Михайлові Павликові. З початком 1890 року почав появлятися цей новий політичний орган під назвою «Народ». Він вніс нову думку в громадсько-політичне життя і одночасно згуртував довкола себе ввесь активний селянський і робітничий елемент. Серед його кореспондентів знайшлися також селянські діячі із Збаражчини, як Андрій Шміґельський, та з близької до неї Тернопільщини під проводом селянина з Купчинець Павла Думки. «Народ» викликав щораз ширший рух і вносив у політичне життя нову свіжу і разом з тим критичну атмосферу. Село і робітниче місто загомоніло всюди. Цей факт

викликав невдоволення серед старшої частини народовців, зокрема тих, що за останнє десятиріччя пішли в дуже поміркованім і навіть консервативнім, хоч і національно-українськім напрямку. Провідні кола «Народної Ради» дивилися косим і невдоволеним оком на цей новий рух у народовськім таборі, бо ж формально радикальний рух ще не виділив себе із дотеперішнього народовського табору.

Наталя Кобринська

Ці відносини між обидвома крилами народовського руху ще загострилися внаслідок тиску зовнішніх чинників — москвофілів і польського урядового табору. При кінці 1880-тих років потребував польський політичний провід притупити вістря українсько-народовської боротьби проти австрійського-польського панування в Галичині. Коли не вдалося цього зробити в 1878 році шляхом терористичної кампанії і це вістря не було зломане, то тепер мав це зробити політичний обман «угоди» з Українцями. Зразу до того політичного інтересу пробували Поляки використати Панька Куліша. Коли це не вдалося, тоді при кінці 1880-тих років намовлено до того проф. Олександра Барвінського, до того часу одного з найактивніших народовців середнього віку. Для пропаґанди тієї справи був посередником придніпрянський діяч Олександер Кониський, а фонди на таку акцію давав кн. Адам

Сапєга. За ці фонди почав О. Барвінський видавати наново журнал «Правду» у Львові. Вона зручно прокопувала шлях до угоди типу прогорілої угоди за часів Ю. Лаврівського.[189])

Незручні угодові комбінації О. Барвінського викликали серед студентської молоді не тільки обурення, але й бажання діяти врешті політично організованою громадою. Найактивніші з них під проводом В'ячеслава Будзиновського зібрались влітку 1890 року в помешканні І. Франка. Тут вони виявили бажання, щоб Франко разом із старшими товаришами приступив до організації окремої радикальної партії. Вони наполягали, що час для того вже прийшов. Мовляв, молодих є вже для того досить. По промовах ще інших молодих, Іван Франко, що до того часу мовчав, сказав коротко:

«Я не гадав, що у нас думки вже так вироблені і що нас уже так багато, щоб заснувати окрему партію. Але, як ви гадаєте, що справа вже дозріла, то в ім'я Боже зачинаймо!»[190])

Після того прийнято постанову, що восени цього року буде скликаний перший краєвий з'їзд для оснування плянованої партії. Цей з'їзд скликали за запрошеннями, на яких були підписи І. Франка, М. Павлика і Євгена Левицького на дні 4 і 6 жовтня 1890 р. З'їзд зібрався в помешканні М. Павлика. Прибули, крім вже згаданих запрошуючих, із старших Остап Терлецький, д-р Володимир Охримович, д-р Теофіль Окуневський, д-р Роман Яросевич, багато молодих, що вже скінчили або кінчали університетську науку, та мало хто з селян і робітників.[191]) Разом було до 30 учасників з'їзду.[192])

З'їзд рішив заснувати партію під назвою «Русько-Українська Радикальна Партія». Докладно продискутовано проєкт програми і після поправок ухвалено першу в історії України систематичну програму політичної партії в усіх ділянках життя народу. Програма ділилася на максимальну, тобто на дальшу мету, і на мінімальну, тобто на програмові директиви для безпосередньої сучасної акції. Обрано першу президію і головну управу партії. Головою партії обрано Івана Франка. В максимальній програмі поставлено змагання до соціялістичного ладу, тобто до суспільної власности продукційних засобів, але на основі науки. В мінімальній програмі поставлено охорону селянської власности і піднесення селянських господарств та охорону промислового робітництва. Під впливом Івана Франка і Михайла Павлика у партійній програмі рішено класти головний натиск на потреби малоземельних хліборобів, з яких складалася тоді компактна більшість українського народу. Марксівське доктринерство про єдину місію в історії для промислового пролетарія-

ту таким способом у програмі відхилено. Увесь дух програми і пізнішої пропаґанди пером Франка і Павлика виплював з етичного соціялізму, який голосив за французькими соціялістами Михайло Драгоманів. Соціялізм творці радикального руху і партії мислили і уявляли собі його можливим тільки при високому рівні освіти і морального духа народних мас.[193]) Сам Франко писав пізніше, що він у своїм укладі програми головно брав зразок у французьких соціялістів, а не німецьких чи московських або польських, що були марксистами.[194])

Була вже до першої програми партії пропозиція, щоб до максимальної програми вставити постулят змагання до соборної самостійної української держави. Головно промовляв за цим постулятом В. Будзиновський. Проте, Франко уважав це передчасним і тому до програми вставлено тільки загальну засаду, в якій міг міститися цей постулят, але невиразно, в загально-політичних принципах демократії, які в програмі підкреслені дуже сильно.*)

Оснування УРП привело до упорядкування дотеперішнього народовського табору, що не мав масової політичної організації. Поміркавані демократичні елементи залишилися далі довкола «Народної Ради», не маючи масової політичної організації.

Їхнє праве крило під проводом Олександра Барвінського і молодшого проф. д-ра Кирила Студинського та проф. Вахнянина відділилося і незабаром з нагоди 300-річчя Берестейської Унії, утворилася окрема консервативно і угодово настроєна супроти Поляків організація народовців, яка стала зав'язком «християнсько-суспільної партії».

Українська Радикальна Партія, хоч була заснована, якби здавалось, в першу чергу для оборони соціяльної справи народу, була надихана в усій своїй діяльності щирим давнім народовсько-національним духом. Це видно між іншим з її такої програмової точки:

«Зваживши, що розвій народних мас є можливий тільки на національнім ґрунті, Русько-Українська Радикальна Партія в справах національних буде змагати до піднесення почуття національної самосвідомости і солідарности в масах усього русько-

---

*) Постулят соборної самостійної української державности на всіх землях українського народу вставлено у програму вперше з усіх політичних українських політичних організацій щойно на Четвертому З'їзді УРП, що відбувся 29 грудня 1895 року у Львові при участи 60 делеґатів і під проводом Івана Франка. Щойно пізніше, від 1899 року починаючи, прийняли це інші партії.

українського народу через літературу, збори, з'їзди, товариства, демонстрації, відчити і таке інше».

Не зважаючи на те, оснування партії викликало в усіх інших чинників тодішнього суспільства в Галичині великий ґвалт. Не лише польська преса, але також власна преса народовського і москвофільського таборів накинулася мокрим рядном на нову організацію. Про це писав духовий і організаційний провідник партії, Іван Франко, так:

«Заснування радикальної партії було сиґналом, на котрий виповзло все що обскурне, нетолерантне, темнолюбне і вороже народному розвоєві і почало кричати: «Радикали відбирають народові Бога, віру, моральність, виступають проти Церкви, власности і т. д. Під цим окликом могли темні сили, ніби під щитом, воювати з читальнями і хлопськими газетами, з спілками і вічами... В ненависті до радикалів москвофільська частина духовенства біжить навпередки з народовсько-клерикальною».[195])

Все те не спинило нової партії від виконання свого першого завдання: збудити народну масу до національної і соціяльної самосвідомости і солідарности та повести її до власної масової організації, якої ще не знала історія України. Популярно написані книжечки Івана Франка про радикальну програму і тактику, радикальні часописи, віча і організація читалень та кооперативних спілок викликали по селах і містах серед українського робітного народу такий величезний рух, що він був пострахом для владної польсько-шляхетської кляси та всіх консервативних елементів нашого суспільства. Він викликав на арену політично-громадського життя таких провідників з поміж селян і робітників та міщан, які вже були виховані попередньою діяльністю Франкового гурту. Появилися такі постаті, як Андрій Грицуняк, Андрій Шміґельський, Дмитро Остапчук і інші в Збаражчині, Степан Гарматій, Луць Драґанчук, Михас, Іван Дорундяк, Іван Фокшей, Григор Римар, Степан Нижанковський, Іван Сандуляк, Павло Думка і багато інших, які були провідниками селянства в своїм повіті, а деякі національними провідниками краєвого маштабу. Село тепер щойно стало на свої власні ноги і почуло себе відповідальним за долю цілої нації, коли воно, як співалося в радикальнім гимні, написанім Іваном Франком, «звергло темноти ярмо». В селянські і робітничі маси вступив новий дух, який колись панував у Запорізькій Січі. Запалилася воля і бажання боротьби за повне визволення своєї країни з усякої неволі. В згаданім радикальнім гимні Івана Франка, співали селяни, робітники, студенти й старші інтеліґенти боєву строфу:

А всіх, хто явно або тайно
Нам ладить пута і ярем,
Всіх дармоїдів радикально
Ми з свого краю проженем!

В цім русі загомоніла кожна закутина краю від Попраду по Збруч. Почувся великий шум особливо в Збаражчині і Тернопільщині. Про це розповідають спогади Яцка Остапчука.

Заснування і рух Української Радикальної Партії став зворотним періодом у політично-національнім житті в Галичині і Буковині. Від 1890 року виступили там на арену політичної боротьби вже не одиниці і гурти інтеліґенції, але з усіх боків грізні і свідомі своїх завдань і обов'язків та свідомі своїх прав народні маси.

Скрентон, 20 грудня 1963.

Матвій Стахів

ЗАМІТКИ:

[1]) Цитовано: Stefan Kachala, Polityka Polakow względem Rusi. Lwow, 1879, стор. 198.

[2]) Edward Likowski, Historya Unii Kościoła Ruskiego. Poznań, 1875, стор. 130 і наступні.

[3]) С. Качала, там таки, стор. 221.

[4]) Ks. Teodozy Brodowicz. Widak. Przemowy, cz. II, 1789, str. 30

[5]) Ближче про це: Стефан Качала, там таки, стор. 219 і наст.; М. Миколаєвич, Москвофільство, його батьки і діти. Історичний нарис. Львів, 1936, стор. 9 і наступні.

[6]) Про суспільно-національні відносини в Польщі і на Західніх Українських Землях гляди: Михайло Грушевський, Історія України-Руси, том IV; о. Тит Войнаровський, Вплив Польщі на економічний розвій Руси-України. Львів, 1910; Владислав Лозіньскі, Правем і Лєвем. Іван Франко, Знесення панщини в Галичині; Іван Франко, Панщина і її скасування в Галичині в 1848 р.

[7]) Та гагілка, яку співано в Збаражчині і взагалі на Поділлі і в поблизьких повітах, говорить загально про те, що орендар Зельман, у зв'язку із своїми орендарськими правами, їхав у даному випадку на "попівський хліб", тобто на збирання згаданих вище і може прибільшених обрядових оплат. Ім'я Зельман є чисто жидівське, і в тому часі його носили визначні історичні особи з Жидів і зокрема з хасидського руху.

[8]) Саме з цього кута Західньої України — Золочівщини, Зборівщини, Тернопільщини і Збаражчини — були перші записи народних пісень у першій половині XIX сторіччя. Автор цієї праці, що походить із Зборівщини, сусідуючої із Збаражчиною, у молодих літах чув і сам співав ці історичні пісні та чув оповідання про козаччину й гайдамаччину від старих людей. Записані з цього кута Галичини історичні пісні гляди: В. Антонович і М. Драгоманов: Историческіе песни малорусского народу, Київ.

[9]) Іван Франко, Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині, Львів. 1898 Цю працю Франка передруковано у виданні Державного Видавництва Художньої Літератури, Київ, 1956, у збірному виданні творів поета "в двадцяти томах" — том XIX. В цьому перевиданні змінено не тільки сам правопис, але й слова автора, бо всюди змінено слово "Жид" на "Єврей". Тут нам не вдалося знайти первісне видання праці Франка, щоб перевірити інші зміни в мові і може навіть опущення невигідних місць у тексті.

[10]) І. Франко, Панщина і її скасування, передрук, стор. 680.

[11]) Франко, там таки, стор. 678 і наступні.

[12]) Цей "патент" видав Йосип Другий у 1785 році. В ньому він докладно окреслив навіть "кляси" похорону: Першу, другу і третю клясу та всі церемонії кожної кляси: священик від дому жалоби чи тільки на цвинтарі, церковні корогви чи без них, скільки свічок і т. д. За кожну клясу похорону була встановлена для пароха інша оплата. Цей патент при кінці 19-го сторіччя був предметом суспільно-політичного спору, бо церковні чинники в тому часі не визнавали обов'язкової сили патенту. Більше про реформи Йосипа Другого гляди: І. Заневич, Знесення панщини в Галичині (Життє і Слово, том IV і наст.), а також І. Франко, там таки, та В. Будзиновський, Панщина, її початок і скасовання. Про патент в справі церковних требів гляди пояснення церковних чинників у брошурі: Йосифінський Патент, Бібліотека "Основи", ч. 2, Львів, 1909.

[13]) Про такі настрої польської шляхти в перших роках австрійської влади в Галичині свідчать літературні твори, переписувані з рук до рук. Один із таких творів цитований ширше в Івана Франка, там таки, стор. 390 і наступні.

[14]) Автор цієї праці в студентських часах чув такі насмішливі віршики від простих польських міщан у Перемишлі. Ось один для прикладу:

Szwab — drab, kuternoga,
Nie boi sie Pana Boga,
Ani ojca, ani matki,
Ma na tyłku cztery łatki.

[15]) Іван Заневич, там таки.

[16]) Ближче про ці обставини життя в Україні гляди: Історія литературы рускои. Написав Омелян Огоновскій. Львів, 1894, частина IV; Іван Франко: "Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р." Львів, 1910, стор. 82 і наступні; Юліян Охримович: "Розвиток української національно-політичної думки", Львів, 1922, стор. 22 і наступні; Степан Шах: "О. Маркіян Шашкевич та галицьке відродження, ювілейне видання в 150-річчя народин поета". Мюнхен, 1961, стор. 6 і наступні; М. Миколаєвич: "Москвофільство, його батьки й діти". Львів 1936, стор. 9 і наступні.

[17]) Гляди ближче про розвиток думок про владу народу: Д-р Матвій Стахів, Влада народу, видання Народного Університету Самоосвіти, Львів, 1937.

[18]) Ближче про ці заходи і про їх успіхи, гляди: Іван Франко, Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині, стор. 648 і наступні. Ближче про цього о. Івана Ґудза, на жаль, не маємо вісток, бо Енциклопедія Українознавства не має про нього навіть згадки. Гляди також: Богдан Лепкий, Маркіян Шашкевич. Коломия, Накладня Орештайна, стор. 7 і Степан Шах, о. Маркіян Шашкевич та галицьке відродження, стор. 7 і наступні.

[19]) Про невідрадний стан українського шкільництва при переході Галичини з-під Польщі під Австрію і про перші початки українського шкільництва в Галичині за Австрії гляди: Михайло Возняк, Як відродилося українське народне життя в Галичині за Австрії, Львів, 1924, стор. 5 і наступні; Володимир Гнатюк, Національне відродження австро-угорських Українців, 1916, стор. 8 і наст.

[20]) Іван Франко, Громадські шпихлірі і шпихліровий фонд у Галичині 1784—1840 рр., стор. 395 і наступні.

[21]) Основний історик соціяльно-правної організації Січі Запорізької, професор Михайло Слабченко, у своїй праці про цю проблему життя Запорізької Січі, виданій у збірнику Української Академії Наук у Києві (Праці комісії для вивчування історії західньо-руського та вкраїнського права, випуск третій за 1927 рік), на основі багатого джерельного матеріялу стверджує, що основним елементом запорізької традиції було завжди побратимство без огляду на суспільне походження і віру (стор. 231 і наступні). Цей дослідник-спеціяліст історії Запорізької Січі подає на основі джерельних документів, що в Запорізькій Січі було офіційно визнане тільки християнство, а не якесь окреме його віровизнання: православне, греко-католицьке, римо-католицьке або протестантське. Так було аж до 1638 року, і щойно пізніше Запорізька Січ виразно афіліювала себе до української Православної Церкви (стор. 237 і наступні). Ближче про торговельні шляхи в Україні в першій половині XIX сторіччя знаходимо цікаві дані в праці проф. Олександра Оглоблина п. н. Транзитний торг України за першої половини XIX сторіччя (в Записках Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук у Києві, книжки XII і XV, а зокремо кн. XV, стор. 166 і наступні за 1927 р.)

Про торговельні подорожі і зв'язки західніх і східніх Українців ближче ще в Івана Франка, Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., Львів, 1910, стор. 101 і наступні, а також раніше тут цитована праця про орендні умови в Україні.

[22]) Повстанці у Варшані, під проводом масонів, лінчували всіх провідників королівської партії, вішаючи їх по вулицях. Провід повстання мав ще плян повісити варшавського єпископа, але його заздалегідь остерегли приятелі. Після невдачі повстання, Косьцюшко відійшов цілком від польської самостійницької справи, змінивши орієнтацію на москвофільську. (Гляди: Вацлав Склявус (Сєрошевський), Finis Poloniae, Львів, 1908, ст. 14).

[23]) Ближче про шкільну справу в Галичині в перших десятиріччях австрійської влади: Михайло Возняк, там таки, зокрема стор. 5 і наступні.

[24]) Возняк там таки; Володимир Гнатюк, Національне відродження австрійських Українців (1772—1880), Відень, 1916, стор. 8 і наст.; Омелян Огоновський, Історія літератури руської, часть II, Львів, 1889, стор. 359 і наступні, та ч. IV, стор. 60 і наступні.

[25]) Возняк, там таки, стор. 14—16.

[26]) Возняк, там таки, стор. 16.

[27]) Прапор, за 1898 р.

[28]) Нива за 1905 рік.

[29]) Ближче про організацію цього першого освітнього товариства гляди: Возняк, там таки, стор. 33 і наступні; також Гнатюк, там таки, стор. 16 і наступні. Возняк навсдить із відповіді митрополита Левицького уривок, де митрополит стверджує, що побіч Поляків, ворожих до освіти українського народу, підтримали цю донощицьку кампанію ігумен о. Василіян у Львові о. Доротей Михальський, який хотів бути митрополитом і тому шу-

кав ласки в Пляків, а також о. Модест Гриневецький, який хотів бути перемиським єпископом. Перший з них у 1809 р. був членом польського революційного уряду.

[30]) Шах, там таки, стор. 27 і наст. Цю збірку видав Осип Лозинський латинською абеткою під заголовком "Руське весілє" в 1835 році. Свою граматику він видав в 1840 р. Взагалі він був пропаґандистом думки, щоб для української мови запровадити латинську абетку.

[31]) Возняк, там таки, стор. 47.

[32]) В тому часі почаївський манастир був греко-католицьким.

[33]) Батько світської української літератури, Іван Котляревський, написав свою Перелицьовану Енеїду українською народною мовою також у тому часі, але надрукував її щойно в 1798 році, тобто вісім років пізніше у порівнянні з надрукуванням Богогласника в Почаєві. Ближче про Богогласник і літературну творчість цього гурта: Іван Франко, Нарис історії українсько-руської літератури, стор. 78—79.

[34]) Ближче про Добриловського гляди: Шах, там таки, стор. 22.

[35]) Народныи рускіи пѣсни. Львів, 1907. Видання общества ім. Качковського.

[36]) Шах, там таки, стор. 23.

[37]) Польську пропаґанду на підросійському Поділлі очолював від 1829 р. граф Вацлав Ржевуський, знаний популярно "Ревухою". Він жив тоді в Саврані на Поділлі. Він пускав у цій пропаґанді серед козаків леґенду, що буцім він є потомком українського гетьмана і що верне козакам всі вольності. Він погиб підчас невдалого польського повстання в битві під Дашевом в травні 1831 р. Йому робив рекляму, як гетьманській дитині, під назвою "Золотої Бороди", інший польський шляхтич, який користувався засобом відновлення української козацької пісні і традиції для цілей протиросійського польського повстання. Цим шляхтичем був Тимко Падура (1801—1874). (Гляди ближче: Огоновський, часть II, стор. 380 і наст.

[38]) Шах, там таки, стор. 115 і література там цитована.

[39]) Наприклад, провідним членом польської революційної організації в часі студій Маркіяна Шашкевича в семінарії був префект семінарії проф. О. Микола Гординський, якого пізніше австрійська влада арештувала і навіть засудила на смерть, а тільки цісар його був помилував на досмертну тюрму (Шах, там таки, стор. 71 і наступні).

[40]) Цим семінаристом, що сам пізніше, після 1848 року, перейшов в український національний табір і покаянно признався до цього пляну убивства Шашкевича, був Іван Сєнкевич, потім активний греко-католицький парох (там таки, стор. 89).

[41]) Цим цензором був Словінець Вартоломей Копітар, сам учений слов'янофіл.

[42]) Возняк, там таки, стор. 92 і Шах, там таки, стор. 50 і наступні, а також Богдан Лепкий, Маркіян Шашкевич, Коломия, стор. 57 і наступні.

[43]) Річ ясна, що це він сказав по-польськи, бо тільки ще польська мова в його очах була вартісна для привіту таким великим достойникам, як вже не німецька, латинська чи французька. Його слова передано так:

"Nie mozna takiego dostojnika tak prostym językiem witać".
(Гляди: М. Стахів, Над берегом пропасти, Український Народний Університет Самоосвіти, Львів, 1937, стор. 61; Возняк, там таки.)

[44]) Ближче: Лепкий, там таки, стор. 33.

[45]) Шах, там таки, стор. 98 і джерела там цитовані.

[46]) Текст цитований: М. Миколаєвич, Москвофільство, його батьки і діти, Львів, 1936, Стор. 30.

[47]) Спомини Я. Головацького, цитовані в Возняка, там таки стор. 86. Про цілу творчість Шашкевича гляди: Огоновський, там таки, стор. 354 частини другої, там таки, а також Шах, там таки і Лепкий, там таки та проф. Василь Лев, Від Русалки Дністрової до Весни Народів. Календар Альманах на р. 1948, Мюнхен.

[48]) Яков Головацький: Литературный сборник, 1885, стор. 37.

[49]) Гляди про це ближче: М. Павлик, Народний рух австро-угорських Русинів, Шамокин, Па, 1896, видавництво "Свободи", Стор. 40 і наст.; Іван Франко, Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині, стор. 619 і наступні; д-р Степан Баран, Весна народів в Австро-угорській Україні, Мюнхен, 1948, стор. 6 і наступні; Шарль Сеньобо, Австрія в XIX столітті (в перекладі і з коментарями С. Томашівського) Львів, 1901, стор. 20 і наСтупні; В'ячеслав Будзиновський, Панщина, єї початок і скасованє, Чернівці, 1898, стор. 69 і наступні.

[50]) Франко, там таки, стор. 620.

[51]) Він був сином нашого священика, пароха в Угнові, повіт Рава. Народився в лютім 1827 р. В часі революції в 1848 р. він був студентом філософії у Львові. Його хресне ім'я було Теодосій. Він його змінив на Богдан щойно тоді, коли з польського табору перейшов до народовського українського. Він у своїх спогадах згадує факт, що він був членом тієї боївки, що була прийшла на перші збори для оснування Головної Руської Ради, щоб ці збори розбити. Цікаве також те, що ще взимі з 1848 на 1849 р. Дідицький (який тоді всюди виступав під спольщеним прізвищем: Дзєдзіцкі) аґітував серед наших селян, щоб прихилити їх до справи відбудови Польщі на українських землях. В рідному селі він найняв селянина-візника, щоб той віз його з Мостів Великих до Львова. Подорозі студент Дідицький намагався переконати візника, що відновлення Польщі було б в інтересах наших селян. Візникові урвався терпець від такої похвали для пляну відбудови Польщі на українських землях. Він посеред дороги, у чистому полі, скинув молодого Дідицького з саней і казав йому іти пішки до своєї Польщі, а сам завернув і поїхав додому. Цей епізод з молодим Дідицьким яскраво характеризує ті труднощі, які мала перед собою наша перша політична організація в умовах спольщення інтеліґенції. (Гляди про це ближче в біографії Дідицького: Календарь изданія общества им. Мих. КачковСкого за 1927 р., Львів, стор. 19 і наступні).

[52]) Возняк, там таки, стор. 135 і наступні; Павлик, Народний рух, стор. 43 і наступні.

[53]) Галичина в межах Австрії мала статус королівства Галичини і Володимирії, тобто колишнього галицько-волинського королівства Данила і його наслідників. Тимто австрійський монарх у цілій Австрії був ці-

царем, а в Галичині мав ще титул короля, подібне як в інших краях мав титул володаря даного краю. М. С.

[54]) Затримуємо тут вповні мову і стиль цього документу, а зміняємо лише етимологічний правопис на фонетичний. М. С.

[55]) Тут автори цієї проклямації не йдуть вповні за порадою Шашкевича: "пиши, як чуєш і читай, як видиш". Вони трохи закидають на церковну мову, зокрема в закінченнях дієслів минулого часу ("писав" вони пишуть "писал") та не пишуть "бути" і "був", але "бити" і "бил". М. С.

[56]) В 1848 році нараховувано всіх Українців на 15 мільйонів, а в межах Галичини на 2 з половиною мільйона. М. С.

[57]) Тоді наші народовські письменники окреслювали поняття суверенности, тобто самостійности народу, назвою "самодільність". Термін "самостійність" вперше впровадив в українську політичну літературу Михайло Драгоманів у женевській "Громаді", зокрема в своїй самостійницькій програмі з 1-го вересня 1880 р. М. С.

[58]) Тут виразно промостила собі шлях правильна наука, яку голосив о. Йосип Лозинський, що національність і віровизнання це дві різні справи. М. С.

[59]) Тоді народовські письменники вперше до політичної літератури впровадили окреслення незалежної нації у формі "независимість". В той спосіб писали тоді і пізніше Німці, Поляки й Москалі. Щойно пізніше українська політична література впровадила термін "незалежність". М. С.

[60]) В тодішній літературі слово "народність" означало те саме, що тепер "національність". М. С.

[61]) Вже раніше були проєкти, щоб запровадити для української мови латиську абетку. Такі проєкти висували Поляки, яким ішлося про те, щоб скасувати одну з великих різниць між Українцями і Поляками. З Українців підтримував раніше цю думку з інших мотивів о. Йосип Лозинський. Маркіян Шашкевич рішуче відкидав проєкт запровадження латинської абетки. Тим то в проклямації Головної Руської Ради є покладений натиск на те, що має затриматися "руське письмо", тобто так звана кирилиця в новім крою. М. С.

[62]) Зоря Галицкая, ч. 1 за 1848 рік.

[63]) Текст у збірнику: Рускії пісні, Львів, 1907.

[64]) Іван Франко, Панщина та її скасування... стор. 595 і наступні.

[65]) Про політику Хорватів ще ближче гляди: Сеньобо, там таки, стор. 24 і наступні.

[66]) Цитовано у Возняка, там таки, стор. 132.

[67]) Всюди термін "руський" в ориґіналі ми замінили терміном "український". М. С.

[68]) Там таки, стор. 132 і наступні.

[69]) Відповідь о. Г. Шашкевича була опублікована вже 29 березня 1848 р. При цій нагоді звертаємо увагу, що в перекладі відповіді з польської мови ми передали польський термін "ruski" або "Русин" терміном "український" і "Українець", бо Камінському йшлося виразно про Українців. Москалів Поляки в своїй літературі завжди означували словом "Moskal",

або "Rosjanin", а ніколи не писали "ruski" для означення Москалів, а тільки "moskiewski", або "rosyjski".

[70]) Цитовано в Возняка, там таки, стор. 170 і наступні. В перекладі всюди замінено польські терміни "Русь" і "руський" на відповідаючі духові тексту "Україна" й "український".

[71]) Оцінка позиції о. Василя Подолинського: Д-р Степан Баран, Весна народів в австро-угорській монархії, стор. 15 і наступні.

[72]) Ця книжка вийшла друком аж в 1879 під наголовком: Політика Полякуф взґлєндем Русі. Напісал Стефан Качала. Накладом автора. Вона носить на собі мотто: Авдіятур ет альтера парс (Нехай буде вислухана і друга сторона). Друга частина тієї книжки носить титул: Про панславізм. Вона дуже основно і критично аналізує саме поняття панславізму. Книжка має 367 сторін вісімки. Історична частина цієї праці має непроминаючу вартість. Як свідчить О. Барвінський, її дуже хвалив і цінив професор Київського Університету Володимир Антонович та дав перекласти.

У зв'язку з цим варто подати також кілька дат про о. Василя Подолинського. Він народився в 1815 р. в Виличах, Самбірського повіту. Духовну семінарію кінчав у роках 1837—1841, отже мусів бути під впливом Шашкевичевого гурту. Парохом був на Лемківщині, наперед у Ветлині, а потім у Маневі Ліського повіту. Помер в 1876 р.

[73]) Возняк, там таки, стор. 145—146.

[74]) Польські пани мали добрі зв'язки з віденською буржуазною пресою, яка надавала тон віденським політичним чинникам. Вони для своєї боротьби проти українського національного руху використали віденського гумориста Шапіра, з походження Жида. Він, за спонукою цих польських панів, пустив у німецьку пресу насмішливу "історію" нової національности, яку буцім то видумав губернатор Стадіон. (Возняк, там таки, стор. 129).

[75]) Повний текст цих матеріялів: Іван Кривецький, Справа поділу Галичини в рр. 1846—1850, Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, том XCIII, стор. 51 і наступні.

[76]) Дані: Д-р Кость Левицький, Історія політичної думки галицьких Українців 1848—1914, Львів, 1926, стор. 32—33.

[77]) Verhandlungen des Oesterreichischen Reichstages in Wien 1848, цитовано у Франка, там таки, стор. 629 і наступні. Промова була виголошена ламаною німецькою мовою, але так, що всі її розуміли добре.

[78]) Ближче про індемнізацію гляди: Володимир Левинський, Франко як економіст, повна рукописна праця в автора цієї статті, стор. 25 машинопису і наступні, а також Франко, там таки, стор. 634 і наступні.

[79]) Stefan Koronowicz: Galicia w dobie autonomizmu. (1850—1914). Wybór tekstów. Wrocław, 1962, str. I—XII.

[80]) Інакше ставилися деякі жидівські журналісти, що працювали в німецькій пресі у Відні. Один із них, Шапфір, перший в Австрії пустив у німецьку пресу польсько-шляхетську побрехеньку, що ніби то Українців у Галичині видумав за один день — губернатор Франц Стадіон (Возняк, там таки, стор. 129).

[81]) Крип'якевич, там таки і Кость Левицький, стор. 48 і наст.

[82]) Молодий Франко у своїх стаття-листах ["Критичні письма про галицьку інтеліґенцію"], міщених в "Молоті" за 1878 рік, досить гостро оцінював ролю української інтеліґенції в національно-політичнім русі в 1848 році і в наступних роках. В деякій мірі ішов тим самим шляхом також молодий Михайло Павлик у своїй праці "Русько-українські народні читальні", що її він накладом Івана Франка опублікував в 1887 році у Львові. Проте, після довших студій над розвитком українського народу в Галичині від 1772 по 1848 рік, Франко піддав ревізії свій попередній погляд. Він не осуджував, а оправдував провід Головної Руської Ради за його тодішній австрофільський курс політики, не бачучи для нього ніяких підстав для революційного курсу проти австрійської монархії.

Цю позицію Івана Франка в дуже гострий і подекуди навіть несмачний спосіб заатакував пізніше Вячеслав Будзиновський у своїй праці, яку видав під наголовком "Панщина. Єї початок і скасоване", Денис Лукіянович (Чернівці, 1898), а також у "Хлопській посілості", виданій раніше, заступав Будзиновський становище, противне Франковому. Будзиновський високими гаслами про революцію і "хлопську політику" радив взад Головній Руській Раді революційну націоналістичну політику, але не дав доказу на те, що така політика була в тім часі в інтересі українського народу.

Окрему оцінку політики Головної Руської Ради переводили деякі автори з москвофільським наставленням. Вони, щоправда, стояли в українськім національнім таборі, але одночасно заступали думку, що інтерес України вже в 1848 році лежав у злуці з Росією. Такий "соборний" погляд боронив невмілими арґументами проф. Андрій Камінський у своїй брошурі "Галичина Піємонтом", Львів 1924 р.

[83]) Ближче в Качали, стор. 290 - 292.

[84]) Качала, там таки, стор. 292.

[85]) Возняк, там таки, стор. 150.

[86]) Цим делеґатом був о. Величко. Гляди: Возняк, там таки, стор. 160.

[87]) Павлик, там таки, стор. 446 і наступні.

[88]) Це подає в своїх писаннях учасник цих подій, Яків Головацький, читай про це в Павлика, там таки, стор. 431.

[89])Павлик, там таки, стор. 250.

[90]) Павлик, там таки, стор. 453 і наступні.

[91]) Павлик, там таки, стор. 458.

[92]) Вийняток із шкільної книжки того часу знаходимо в часописі, що його видавав в 1870-тім році віцемаршал сойму Юліян Лаврівський, який боронив української народної мови в літературі. Часопис називався "Основа" (Гляди цитата в М. Миколаєвича, Москвофільство, його батьки й діти, Львів, 1936, стор. 31).

[93]) Там таки, стор. 34.

[94]) Цифри за 1848 рік подає Стефан Кроневіч, там таки, а дальші цифри подані в праці: В. Барвінський, Досліди з поля статистики, Львів, 1901.

[95]) Podręcznik statystyki Galicji wydany przez Krajowe Biuro Statystyczne pod redakcją D-ra Tadeusza Piłata, tom IX, cz, I, Lwów, 1913.

[96]) Всі дані в В. Барвінського, там таки.

97) Пілат, там таки.

98) Богдан Лепкий, Маркіян Шашкевич, стор. 49.

99) Лепкий, там таки.

100) Кроневіч, там таки.

101) Цифри взято в Володимира Левинського, Нарис розвитку українського роібтничого руху в Галичині. Київ, 1914, стор. 1 і наступні.

102) Кроневіч, там таки. Крім того, Франко, Панщина, особливо розділ Справа сервітутова (ліси й пасовиська), там таки, стор. 640 і наступні... Також Семен Вітик, Преч з Русінамі! За Сан з Поляками, Львів, 1903.

103) Франко, там таки.

104) Мала тоді кількість адвокатів Українців була ще й поділена. Підо впливом народовської ідеї було лише кілька адвокатів, і вони щиро помагали своїм селянам у спорах за ліси і пасовиська з панами. Інші, зрештою нечисленні, були аристократами і воліли помагати правними порадами панам, а не селянам. Таким панським заступником був також Денис Зубрицький, перший політичний москвофіл, що потім перейшов на зрадницькі позиції, заперечуючи взагалі український нарід (Ближче про це Возняк, там таки, стор. 70 і наступні).

105) Всі попередні статистичні цифри взяті: В. Будзиновський, Хлопська посілість, Львів, 1901.

106) Там таки, стор. 38.

107) Володимир Левинський, Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині, Київ, 1914, стор. 3.

108) Władysław Rapacki: Ludność Galicji, Lwów, 1874, st. 110 i nast.

109) Там таки.

110) В. Фельдман, Stan ekonomiczny. Cyfry i fakty. Львів, 1900, стор. 6.

111) Фельдман, там таки, стор. 7.

112) Дані в Фельдмана, там таки, стор. 7

113) Цифри взяті від В. Будзиновського, Хлопська посілість, стор. 161.

114) Там таки, стор. 119 і наступні.

115) Ближчі дані про смертність дітей: Д-р Т. Гвоздецький, Смертність дітей у нашім краю (у збірнику "Перший український економічно-просвітній конгрес, уладжений товариством "Просвіта" у Львові, в днях 1-2 лютого 1909, Львів, 1910, стор. 265 і наступні).

116) Павлик, там таки, стор. 424.

117) Jozef Buzek, Zawodowe i spoleczne stosunki ludnosci w Galicji, tom II, Lwów, 1905.

118) Бузек, там таки.

119) Там таки.

120) Т. Пілат, том IX, ч. I

121) Т. Пілат, там таки.

122) Левинський, Франко, як економіст, машинопис, стор. 77 і наст.

123) Ближче про цю справу в тодішнім "Народі", Львів.

124) Юліян Бачинський, Українська Імміґрація в З'єднаних Державах Америки, Львів, 1914, стор. 95 і наступні.

125) Пілат, там таки.

[126]) Там таки.

[127]) Там таки.

[128]) Левинський, Нарис розвитку українського робіт. руху, стор. 2.

[129]) Зоря Галицкая в звіті з цього засідання. Передано тут нинішнім альфабетом.

[130]) Зоря Галицкая.

[131]) Ближче, Сеньобо, там таки, стор. 37 і наступні.

[132]) Там таки, стор. 68 і наступні.

[133]) В. Будзиновський, Хлопська політика, том 1, стор. 37.

[134]) В. Будзиновський, Хлопська політика, стор. 45 і наступні.

[135]) Гляди: П. П., Первиї посли Галицкой Руси, видання Общ. Качковського, Львів, 1905, стор. 24.

[136]) Вийшла, як додаток до "Слова" ч. 14 за 1861 р.

[137]) П. П., там таки, стор. 26 - 28. Литвинович став незабаром перемиським єпископом.

[138]) Там таки.

[139]) Психіка цих старих консерватистів і перших москвофілів подана у дуже влучнім нарисі очевидця цих подій, Остапа Терлецького (Москвофіли й народовці в 1870-их роках, друковано наперед у "Правді" за 1874 р., а потім у передруку в 1902 р. з передмовою Івана Франка).

[140]) Ближча характеристика Зубрицького у Возняка, там таки, стор. 67 і наступні, а вплив Погодіна представлений докладно в листуванні з ним (Временникъ Львовского Ставропигіона, рік видання 69, стор. 67 і наступні).

[141]) Тут передано новим правописом і в перекладі з язичія на українську мову.

[142]) О. Огоновський, там таки, частина II, відділ 2, стор. 406.

[142А]) Гляди: Иванъ Григорьевичь Наумовичь (Русско-Американскій Календарь за 1927, стор. 66 і наступні, а також автобіографію в "Собраніе сочиненій И. Г. Наумовича, том первый, книга первая, стор. 3 і наступні).

[143]) Меморіял з 1861 р., друкований в "Основі".

[144]) Меморіял Куземського друкований в "Основі" за 1870 р. в перекладі з німецької мови. Дальша характеристика консервативних аристократів із свято-юрського табору міститься в таких публікаціях: Іван Франко, Рутенці. Типи галицьких Русинів в 1860-тих і 70-тих рокав, Львів, 1913. Михайло Драгоманов, Літературно-суспільні партії в Галичині до року 1880. Львів, 1904. М. Миколаєвич, Москвофільство, його батьки й діти, Львів, 1936.

[145]) "Правда" за 1890 р.

[146]) Ціла декларація друк. в органі митрополії "Рускій Сіонъ" за 1871 р.

[147]) Гляди про це спогади самого о. Миколи Устіяновича в "Литературнім сборнику" за 1885, цитовані в Омеляна Огоновського, там таки, стор. 406 і наступні.

[148]) Цитовано в М. Павлика, там таки, стор. 484.

[149]) "Слово на слово до редактора "Слова", Чернівці, 1861.

[150]) Ближче про цю справу, зокрема на терені північного Поділля, в Тернопольщині, Збаражчині і Бережанщині гляди: Олександер Барвінський,

Образки з громадянськогс і письменського розвитку Русинів, перша частина, Львів, 1912, а також Степан Перський [Шах], Популярна історія "Просвіти". Львів, 1932, стор. 14 і наступні, та д-р Кость Левицький, там таки, стор. 100 і наступні.

151) Вечерниці за 1862 р.

152) Павлик, там таки, стор. 498. Вона прибрала була собі назву "Надія".

153) Павлик, там таки, стор. 517 і наступні.

154) "Основа" за 1870 рік.

155) Наприклад, "Рускій Сіонъ" за 1876 хвалить катехита в Станиславові Н. М. Огоновського за те, що він заборонив учням брати участь у святі для вшанування Шевченка.

156) Правда за 1876 рік.

157) Там таки.

158) Дідицький надрукував брошуру з цією назвою.

159) Гляди: Павлик, там таки, стор. 512.

160) Павлик, там таки, стор. 525-26.

161) Допис із Збаража в "Науці", ч. 19 за 1874 рік, цитований у Павлика, стор. 517.

162) "Наука", ч. 3 за 1875 р.

163) Про розвиток "Громад" у Галичині гляди спогади О. Барвінського, Образки з громадянського і письменського розвитку Русинів, Перша часть, Львів, 1912, стор. 34 і наступні.

164) Дехто в тих часах, особливо серед придніпрянських діячів, приходив до переконання, що ніби то Шевченко голосив свідомо соціялістичні думки, зокрема в останніх роках свого життя. Пізніше, в лютім 1876 р., Ф. Сірко навіть написав цілу розвідку на цю тему під заг. "Тарас Шевченко і його думки про громадське життя" (вперше надруковано в "Громаді", Женева в 1878 р., а потім перевидано у Львові в 1906). Михайло Драгоманов не погоджувався з таким висновком з творчости Шевченка і написав у відповідь на цю працю Ф. Сірка довшу розвідку п. н. "Шевченко, українофіли і соціялізм", яка вийшла друком як четверта книжка "Громади" в 1878 р. Ця праця, з огляду на вагу тогочасних джерел і опису обставин, була перевидана у Львові з передмовою Франка в 1906 р.

165) Ближче про початки українського соціялістичного руху гляди більшу працю Михайла Грушевського: З починів українського соціялістичного руху. Михайло Драгоманів і женевський соціялістичний гурток. Відень, 1922 р.

166) Думки Драгоманова про громадські справи знаходяться не тільки в його окремих працях, але і в його величезнім листуванні. Література подана в М. Павлика, Михайло Драгоманов, 1841—1895, Єго юбилей, смерть, автобіоґрафія і спис творів, Львів 1896. Систематичний виклад поглядів Драгоманова на громадські справи є предметом різних авторів. Найважливіші публіковані: Михайло Драгоманів, як ідеолог нової України, пера Микити Шаповала (М. П. Драгоманів, Вибрані твори, Прага, 1937, стор. 51 і наступні), Матвій Стахів, Проти Хвиль. Історичний розвиток українського соціялістичного руху на західніх українських землях, Львів, 1934, стор. 32

і наступні), Матвій Стахів, На переломі, історія українського політичного руху в новітніх часах, частина третя, Львів 1938, стор. 7 і наступні. Матвій Стахів, Михайло Драгоманів і його погляди на громадські справи, обширна праця на 250 сторінок машинопису. Окреме число журналу "Украинская Жизнь" (ч. 6 за 1912, Москва) присвячене М. Драгоманову, Михайло Галущинський, Михайло Драгоманів — ідеольоґ нової України, Львів, 1921. Володимир Левинський, Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині, стор. 24 і наступні. Загальна характеристика Драгоманова у І. Франка, Нарис історії руської-української літератури.

[167]) Властиво по-українськи він мав прізвище Вільхівський, а підписував метрикально на московський лад "Волховський".

[168]) Молодий вік Івана Франка дуже барвно і при тім основно представлений у праці К. Крука, Народний Каменяр, Життя і праця Івана Франка. Частина Перша і Друга. Видання Народного Університету Самоосвіти. Львів, 1937. Також основно змальовано суспільне тло в праці Івана Франка та М. Павлика для визволення українського робітного люду в праці Маріяна Зореславича, Український робітний люд у боротьбі за українську державу Дві частини. Видання Науково-Політичної Бібліотеки в Скрентоні, 1953.

[169]) Ближче про царський указ з 1876 року гляди: Заборона українського слова в Росії. Реферат петербурзької академії наук з додатком історичної записки К. А. Воєнського і з вступним словом проф. М. Грушевського. Скрентон, 1916. Треба тут замітити, що Юзефович колись дружив з членами Кирило-Методіївського Братства, але потім він використав донос студента Петрова проти братчиків для своєї карієри і відрікся від українства взагалі.

[170]) Ближчі дані про його біографію гляди: Автобіографія в Павлика, там таки. Яків Довбишенко, Михайло Драгоманів, його життя, наукова, політична і громадська діяльність (у збірнику "Пам'яти Михайла Драгоманова", Харків, 1920). Михайло Грушевський, там таки.

[171]) Гляди ближче: Іван Франко, Д-р Остап Терлецький, Записки НТШ, том 50, стор. 37 і наступні.

[172]) Докладно вся справа поліційних арештів і пізнішого судового процесу описана на основі судових архівів і інших до того часу незнаних джерел у праці: Кирило Студинський, — Іван Франко і товариші в соціялістичнім процесі 1878 р. ("Україна", науковий двомісячник українознавства ,орган Історичної Секції Всеукраїнської Академії Наук, Київ, 1926, стор. 56 і наступні).

[173]) Олекса Заячківський просидів у слідчім судовім арешті від 11 червня до 19 серпня 1878 р Хоч слідство було довге і дуже пильне, то все одно не вдалося доказати йому ніякого "тайного революційного соціялістичного товариства". Тим то його випущено на волю як невинну людину. В слідстві Заячківський тримався дуже гідно і достойно. (Студинський, там таки, стор. 166). Про атмосферу доносів москвофілів, які в цьому напрямку далеко перевищали польську шляхетсько-консервативну пресу, гляди: Іван Франко, Д-р Остап Терлецький, стор. 30 і наступні.

[174])) Ця брошура була видана в 1877 р.

[175]) Студинський, там таки, стор. 68.

[176]) Студинський, там таки, стор. 65.

[177]) Отець Данило Танячкевич один із народовських провідників і свого часу посол до державної ради.

[178]) Брошура мала назву: "Соціялізм межи семинаристами". В брошурі о. Танячкевич гостро осудив поведінку крилошанських, консисторських і ректорських кіл у семинарії, які замість стануть в обороні своєї молоді, виконували інквізиторську службу. В ректораті, як давав конкретні приклади автор, сиділи люди, що закидали духовним семинаристам соціялізм, не маючи ніякого поняття, що то таке соціялізм. Їх, казав автор, мусів кожний освічений молодий семинарист уважати обскурантами. Особливо обурювався автор на ректорат за те, що він "повірив кільком здеморалізованим характерам серед семінарської молоді, які пустилися на дорогу денунціянтів. І ці люди, споганені доносом, мають учити закону віри й любови?" питав автор. Тільки один із професорів, віцеректор духовної семинарії Лука Пипан, виступив тоді в обороні молоді і навіть сам зголосився до суду, як свідок, доказуючи, що закиди проти молоді, що вона зв'язана з тайним закордонним товариством соціялістів, є цілком вигадані.

[179]) Цей останній закид підніс Вол. Барвінський у "Правді" ч. 3 в статті "Слівце до пізнання" ще далеко до паніки, яку зробила польська й москвофільська преса, бо в 1877 році.

[180]) Гляди хоча б "Переднє слово" М. Драгоманова до першого числа женевської "Громди" за 1878 рік. Там Драгоманів підкреслює, що наперед треба плекати українську історичну традицію, нав'язуючи до демократичних і соціяльних порядків у Запорізькій Січі, а разом з тим іти за досвідом і думками культурного Заходу, а не Московії. Він там між іншим підкреслює, що треба "пристати до думок европейських і американських громадівців і по свойому прикладати їх на своїй землі". Це речення в статті Драгоманова підкреслене.

[181]) Гляди його автобіографію.

[182]) Зроблено поліційні ревізії в шістьох молодших священиків-народовців. Ревізію зроблено також в єдиного народовця професора духовної семинарії о. Богдана Пюрка. Гляди про це докладно в Студинського в різних місцях його статті.

[183]) Його дійсне прізвище і ім'я подав щойно в 1926 році польський соціяліст Болеслав Лімановський, який знав його добре.

[184]) Студинський, там таки, стор. 110.

[185]) Ця книжка має титул: Політика Полякуф взглендем Русі. Напісал Стефан Качала. Ве Львовє. Накладом Автора, 1879. Вона має дві частини. Перша частина займається історією польсько-українських взаємин від найдавніших часів аж до 1870 років, а друга частина розбирає "панславізм" в аспекті стосунків до Польщі і до Росії-Московії. Разом книжка має 367 сторін вісімки. Вона, як каже І. Франко, має науково-публіцистичний характер. Одначе, не зважаючи на це проф. Антонович з Києва цінив її дуже високо і радив видати частину її в перекладі в Києві.

Про таких духовників-патріотів, що жертвенно працювали разом з людьми, вірними церкві для спільного національного добра, Іван Франко згадував з вдячністю і похвалою, одночасно зазначаючи з жалем, що таких працівників на національній ниві щораз менше. Про цих добрих патріотів-духівників він згадував у своєму вірші:

Був і піп у нас колись,
Працював, як люди.
Та такі перевелись
І більше не буде.

(З Вершин і низин, Українська Накладня, стор. 193).

Про тих, що покинули народну ниву, ніби то в ім'я праці в Церкві, Франко говорив з гіркістю, що вони покинули це Богом наказане діло властиво для власної користи. Він наводив латинську приповідку про таких людей, що вони працюють Non propter Jesum, sed propter esum. У вільнім українськім перекладі він передавав цю приповідку так: "Не для Ісуса, а для хліба куса".

186) Про ті часи гляди: К. Крук, Народний Каменяр. Життя і праця Івана Франка. Частина перша. Народний Університет Самоосвіти. Львів, 1937; Д-р Михайло Лозинський, Іван Франко Відень, 1917. Іван Франко, Радикали і попи, Львів, 1898.

187) Ближче про справу Гниличок у Збаражчині буде в коментарі до спогадів Яцка Остапчука.

188) Про те, як митр. Йосипа Сембратовича примусили до уступлення Поляки і за їх впливом цісар. буде мова в коментарі до спогадів про Я. Остапчука.

189) Про ситуацію перед і під час цих угодових заходів гляди: Іван Франко, Молода Україна, Львів, 1902, стор. 47 і наступні; М. Стахів, Народні маси в русі, Видання Народного Університету Самоосвіти, Львів, 1939, стор. 3 і наступні; Мих. Возняк, Іван Франко в добі радикалізму, видання "Україна", книга 20, Київ, 1926, стор. 129 і наступні.

190) Возняк, там таки, стор. 129.

191) Сучасники, на жаль, не подали всіх імен присутніх, а тільки тих, що брали довше слово в дискусії.

192) Стахів, Проти хвиль, 1934, стор. 57. Там використано тоді всі наявні джерела цього з'їзду.

193) Гляди автобіографію М. Драгоманова (Павлик: Михайло Петрович Драгоманів. стор. 374 і наступні); Возняк, там таки, стор. 130; М. Стахів, Проти хвиль, стор. 58 і наступні.

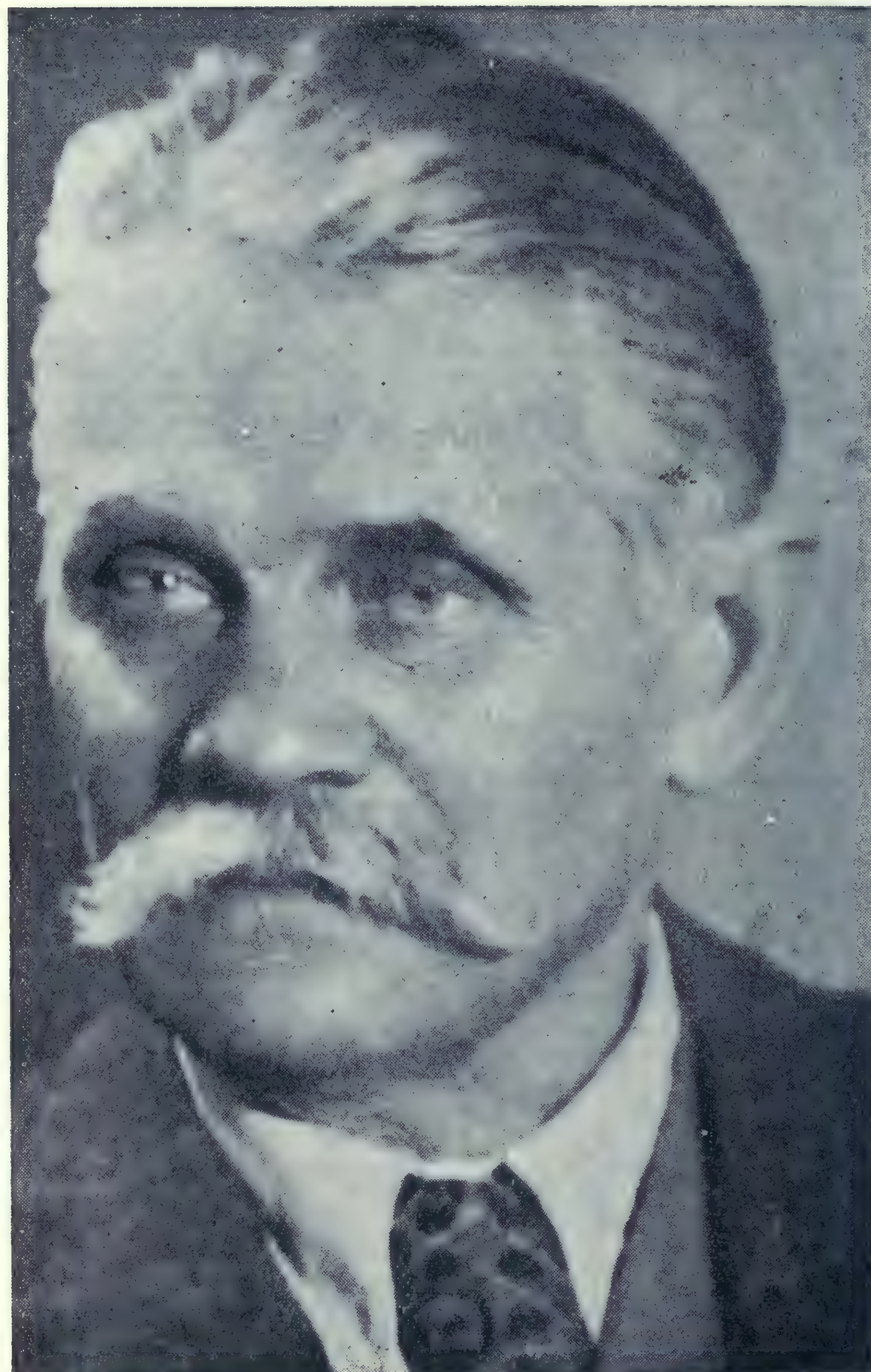
194) Проти хвиль, стор. 59.

195) Життє і Слово, 1896 р., том. V.

ЯЦКО ОСТАПЧУК

ПОДИХ З НЕДАВНЬОЇ БУВАЛЬЩИНИ

(ДУМКИ І СПОГАДИ З МОГО ЖИТТЯ)

ВІД АВТОРА

Ці мої спогади мають свою історію. Думка про те, що треба би їх написати, виникла вперше ще в 1904 р. на чергових зборах сільських культурних і політичних діячів Збаразького повіту.

На тих зборах говорилось, що минуло вже повних десять років, відколи в Збаразькому повіті почалась наша визвольна праця під прапором Радикальної партії, наше національне відродження, і пора вже зробити підсумки тієї праці.

Коли починалась наша праця, наш повіт був закутаний у тьму кромішню, яка, зрештою, тоді панувала на всій Галицькій землі. У нас, можливо, було навіть гірше, бо Збаразький повіт лежав біля самого австрійсько-російського кордону і не мав доброго зв'язку із світом.

До того ж до нашого виступу провадили тут свою шкідливу роботу з одного боку прихильники царської Росії (москвофіли), а з другого — польські верховоди, як наприклад графи Грохольський і Пінінський. Наша боротьба з тими силами була нелегка, і на початках довелось нам, як кажуть, проти рожна перти. Провідників радикального руху австрійсько-польська влада переслідувала і карала не тільки грошовими карами, але й тюрмою. Ця влада міркувала собі, що зломить нашу впертість і завзяття, але вийшло навпаки. Коли урядові чинники побачили, що ми перемагаємо рік за роком, вони опустили руки і почали рахуватись з нами як з дійсністю.

Поступові люди по всій країні дивились на наші змагання з подивом, додавали нам охоти і брали собі нас за приклад.

На згаданих наших зборах хтось подав думку, що годилося б описати коротко початки і хід цієї визвольної праці для прийдешніх поколінь, щоби вони йшли нашими слідами і не дали доброму ділу змарнуватись. Мої товариші звертались і до мене, щоб я взявся за таку працю. Але я відказався від такої чести і порадив, щоб це зробив хтось з наших друзів, які хоч були менш активні в нашому русі, але за те могли пильно придивлятись ходові тих подій збоку. Мав я на думці двох наших однодумців,

які були майстрами пера. Це був єдиний тоді серед нас інтеліґент Сафат Шміґер,[14]) що хоч жив переважно у Кракові, де він учився в університеті, але був ніби нашим опікуном і контрольором нашого руху. А другий — це Яндрух Марцинюк — коваль з Добромірки.

Але обидва відмовились писати спомини, кажучи, що не мають потрібних матеріялів, і ми вирішили відкласти ту справу на пізніше. Обіцяли собі, що кожний буде записувати все, що запам'ятав і що кому пощастить зібрати, щоб через кілька років можна було видати збірну працю, щось в роді Альманаху.

Але, як кажуть, «тільки сир добре відкладати». Так воно вийшло і з нашим задумом.

В 1912 р. мені довелось переселитись на Закарпаття. Наш давній рух на деякий час притих і ослаб. А коли незабаром вибухла Перша Світова Війна, то здавалось, що по нашій давній праці і сліду не стане. А то тим більше, що колишні діячі розбудженої Збаражчини один за одним переходили у вічність.

Але показалось, що давній здоровий почин не пропав. Знайшлися молоді люди, які згадали недавнє минуле, і коли закінчилась війна, відновили давню працю майже в тому самому вигляді.

Коли в грудні 1933 р. я відвідав свої рідні сторони в Збаражчині, мої старі друзі, разом з молодим поколінням, вшанували мене несподівано та врочисто з нагоди мого 60-ліття.

При тій нагоді прочитано спогади про мого покійного друга Яндруха Шміґельського[1в]) і взагалі про нашу давню працю в Збаражчині. Писали це люди значно молодші, які не були очевидцями тих подій, а тільки чули про них від старших. Не диво, що в їх споминах було багато дечого неясного, а дещо взагалі не відповідало правді. Мав я при собі деякі уривки з моїх спогадів, особливо про початки нашої праці, і прочитав при тій нагоді. Мої слухачі були здивовані, коли почули від мене дійсну правду про те наше минуле, і коли правдивість моїх слів підтвердили присутні там живі свідки тих подій, — Яндрух Марцинюк, Яндрух Гарматюк, Луць Іщук та інші. І тоді молодші автори своїх «спогадів» відмовились випускати їх у світ, а просили мене продовжувати мої спомини та надрукувати їх, як тільки будуть готові.

Незабаром так я і зробив, але була це тільки мала частина моїх споминів і розійшлась вона тільки на Закарпатті.

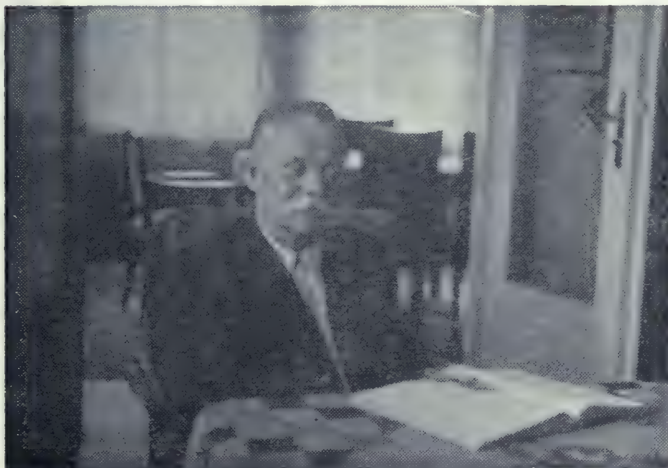
З того часу минуло кілька років, але особисті клопоти і загальні події не давали мені змоги довести діло до кінця. Так воно протягнулось аж досі.)*

Випускаю тепер чотири частини спогадів, які відносяться до відродження Збаражчини.

Мої земляки в Америці, які так часто нагадували мені про обов'язок написати спомини і не переставали нукати мене, щоб я викінчував цю працю, будуть першими, хто прочитає ці сторінки. Маю надію, що дехто з моїх друзів буде ще живим, коли вийдуть ці спомини, і що вони радо читатимуть про те, що діялось колись в їх рідних сторонах. А ті, кого вже нема в живих, певно залишили синів чи дочок і внуків. Надіюсь, що й вони привітають ці спомини.

Про те, чому я залишив рідну Збаражчину і в 1912 р. переїхав на Закарпаття, а також про те, що я там робив майже тридцять років, розкажу в другому томі своїх споминів — в частині п'ятій і дальших.

Писання цих споминів не було легким завданням, бо не мав я під руками жодних джерел. Не було навіть старих часописів. А кореспонденція моя була знищена. І тому в цих споминах знайдуться прогалини і недостачі, за які прошу в моїх читачів вибачення.

Яцко Остапчук підчас писання цих споминів

*) Це було після закінчення Другої Світової Війни. Ред.

Єдиною допомогою мені в праці були мої нотатки, які я почав робити тільки тоді, коли деяких моїх друзів уже не стало, і я зрозумів, що тепер мене вже не мине обов'язок довести це діло до кінця. До цієї праці нукали мене ввесь час також мої друзі — Яндрух Марцинюк, Яндрух Гарматюк, Порфір Буняк і головно Касіян Багрій. А коли останній помер в 1946 р., то в такій самій мірі натискав на мене мій земляк і приятель Іван Тарновський із Смиковець, Тернопільського повіту, який тепер живе в Америці. Він постарався про те, що восени 1946 р. побачили світ мої спогади про Івана Франка. А після того він не переставав нагадувати мені, щоб я не затягав з писанням моїх споминів, поки ще служать мені сили. Щиро дякую їм усім за їх заохоту.

ЯЦКО ОСТАПЧУК

ЧАСТИНА ПЕРША

ДИТЯЧИЙ І ХЛОП'ЯЧИЙ ВІК

РОЗТОЧЧЯ

Кожна сова хвалить своє гніздо. Та й чоловік робить те саме. Хочби як далеко відбився від свого дому, хочби яке добро запопав десь на чужині, то все одно якась невидима сила тягне його додому. Недаром говорить народня приповідка: «де добре то добре, а вдома найліпше». Людина прив'язується до рідного куточка та й до всього, що в ньому є. А головно до рідної матері, яка привела її на світ, і до цілого свого оточення, з яким зжилася і яке є ніби частиною її буття на цім Божім світі.

Тимто, нехай не буде нікому дивно, що мене збирає кортячка повеличатися своєю рідною закутиною.

Лежить вона на самому пограниччі південно-західної Волині і північно-західного Поділля. Річка Гнізна відділяє ті дві області від себе. Над нею і по обох її берегах розкинулося колишнє повітове містечко Збараж. Ціла та збаразька закутина є частиною волинсько-подільського Розточчя, яке обіймає собою простір приблизно від міста Теребовлі до Проскурова на півдні, а від Перемишлян до Крем'янця на півночі. Коли б дивитися на Розточчя згори, то воно виглядало б ні то рівнина, ні височина. В жодному разі це не степова рівнина. Це горбкуватий район, в якому мають перевагу спадисті, майже рівні простори.

Характерною для Розточчя є смуга, яка простягається від Збаража, Залужжя на Опрілівці, Добриводи, Залізці, Підкамінь, Почаїв, Тараж, аж по Крем'янець. Та смуга покрита низкою піднятих вгору холмищ, якихось крутих вертепів і заглибин, крізь які протікають тихо, ліниво потоки, що саме тут, на Розточчі, мають свої джерела. Чим більше віддалюються ті потоки від своїх джерел, тим більше їхні береги вирівнюються і переходять у справжню рівнину. Видолинки над ріками місцями звужуються, то знов поширюються розкішними луками, сінокосами.

Верхи холмів та урвищ покриті переважно хащоватими лісами або голими пасовиськами.

Не зважаючи на нерівність терену, земля тут добра. Це переважно багатий, урожайний чорнозем.

Можна сказати, що в районі Розточчя є всього потрошки. І, мабуть, тому воно таке принадне та миле.

Літом ця закутина така чарівна, як казки діточі. Зате зимою страшна, мов ясні громи серед ночі. Цей невеличкий простір — це якийсь окремішний світ, цілком відмінний від сусідніх областей, які притикають до нього.

Кому доводилося пробувати зимою у самім Розточчі і десь недалеко в його сусідстві, то мусів помітити велику різницю в характері підсоння цих областей. Бо тоді як Розточчя звичайно закутане цілу зиму грубою верствою снігу, в сусідстві, довкола нього — немов небесна благодать. Якось там затишніше та привітніше.

Майже на верхах Розточчя, або у його стіп, знайшли собі джерела всі більші ріки Поділля й Волині. Течуть ці ріки доволі близенько одна від одної і відводять свої води одні до Висли (Буг), другі до Прип'яті (Стир, Горинь з Іквою і Случ), а з нею — до Дніпра, а треті до Дністра (Смотрич, Збруч, Серет, Стрипа і Золота Липа). Бог самостійно тече до Чорного моря. Одинока Гнізна тече від сходу на захід і, змінивши дещо своє русло на південь, вливається під Теребовлею до Серета і з ним разом впадає до Дністра.

Як область, в якій беруть свій початок названі ріки, Розточчя має доволі високе положення, що доходить місцями аж до висоти 450 м. понад рівнем моря. І саме тому підсоння цієї області значно гостріше, як у недалеких сусідніх областях.

Крім того, Розточчя виставлене на гострі вітри із далекої півночі і сходу. Цим стихійним силам не стоїть ніщо в дорозі через цілий незмірений Сарматський Низ, від Льодовитого Океану на півночі і від Уральських гір на сході, аж по хребет Карпат. Не диво, що силу і жах цих вітрів переносить у великій мірі також волинсько-подільське Розточчя. А ще коли при таких вітрах випаде сніг, то тоді протягом кількох годин хуртовина позавіває і покриє грубою верствою всі доли, видолинки і яруги. Буває часто, що важко дістатися від села до села, від хати до хати. Цілими днями люди працюють важко, аби перебитися через подвір'я до стаєн і накормити й напоїти худобу, щоб нав'язати зв'язок із сусідами й селом. Буває інколи й так, що як захопить

когось така шуря-буря в дорозі, — все одно, чи він іде, чи їде саньми — то вже його не дожидати живим дома.

Сувора природа Розточчя, і тому все, що живе в ньому, мусить до неї приспособитись, або — загинути.

Люди в тому просторі бувають зрідка високі ростом. Перевагу мають тут середні ростом, при тім присадкуваті, плечисті.

Очевидно, коли тіло загартоване таким гострим, твердим підсонням, то це відбивається й на дусі людини.

Може я помиляюся, а може й не буду надто далекий від правди, коли скажу, що, завдяки такій природі, цей простір видав доволі показний відсоток визначних людей.

Цей незвичайний вигляд Розточчя і його гострий клімат мали вплив також на місцеву рослинність. Це видно на кожному кроці.

От хоч би поглянути до ліса. Не побачите тут зовсім бука, хоч він росте цілком недалеко звідси, наприклад, біля Львова або всюди понад Дністер. Тут йому зазимно. Дуб росте, але не пнеться вгору і звичайно покривлений і більш крислатий, розложистий. Ясень — те саме. Граб не подібний зовсім на себе. Береза, липа, сосна — те саме. Навіть верба не доростає своєї міри.

Те саме треба сказати і про овочеві дерева. Зате смак овочів такий, що годі порівняти з ним смак найшляхетніших, старанно виплеканих овочів.

Багато черешень росте тут по лісах — дико. Але які вони сочисті, запашні!

Або яблука, так звані «тички» та «спасівки». Коли вони дозрівають, то їх запах здалека надить до себе.

Як би плекати садовину старанно на Розточчі, то можна б напевно дійти до високих досягів.

Вишні — це, мабуть, найбільша смакота й окраса Розточчя. Говорили колись збаразькі польські монахи Бернардини, що польська королева Бона,[1]) шукаючи найкращого місця для плекання шляхотної садовини, зупинилась на дебрах і яругах крем'янецької околиці і там її розмножила. А це якраз в області Розточчя.

На жаль, за моїх хлоп'ячих літ селяни Збаражчини присвячували дуже мало уваги плеканню і розмножуванню садовини.

РІДНЕ СЕЛО І ДИТЯЧИЙ ВІК СЕРЕД РІДНІ

Моє рідне село — Луб'янки Нижчі — лежить на одну годину ходу від колишнього повітового містечка Збаража.

Нижчі і Вищі Луб'янки це ніби одно село, бо тягнеться над тим самим безіменним потоком майже безперервним рядом. Оба ті села мали за моїх часів, коли я там жив, біля 900 чисел і приблизно п'ять тисяч душ.

В них обох закорінився і поширився мій рід так, що деяке відгалуззя вийшло вже поза межі свояцтва і вважалось чужим для моєї родини. І тільки прізвища свідчили про наше спільне походження.

Мої батьки були середньо-заможні селяни, хлібороби. Мали кільканадцять-морґове господарство, яке могло від біди вистачати на прожиток нашої невеличкої рідні. Але мої батьки вже замолоду були дуже запопадливі і непосидющі, і завжди забагалося їм побільшувати та поширювати те добро, яке передав їм дід, що жив разом з нами, і до якого мама додала два морґи поля свого приданого. Коротко кажучи, мої батьки були на дорібках. Їх бажанням було завжди щось придбати й докласти до того, що вже мали, аби пізніше було чим своїх дітей обділити та й щоб забезпечити себе на старі літа. Так робили їхні батьки та й вони не вміли робити інакше. «Краще все щось доробити, як готове розгубити», говорили вони звичайно.

Зразу, як тільки побрались, то тато займався деякий час, попри господарство, ще й дяківством. При тому зимовою порою учив грамоти сільську дітвору в церковній школі. Але той побічний хліб проївся скоро моїм батькам. Побачивши, що це перешкоджає їм у праці, вони відмовились від нього і присвятили всю увагу господарству.

Був я тоді ще малим хлопчиськом, але тямлю часи тих гірких дорібків моїх батьків. Не було тоді відпочинку ні вдень, ні вночі; ні влітку, ні взимку. Мама мала аж забагато праці і клопотів з худобою, свійською птицею і з нами, дрібними дітьми. Самої тільки води треба було наноситися, що нераз плечі пооблізали їй від коромесла. Бо в цілому селі було тоді ледви чотири-п'ять криниць, і до найближчої з них було туди й назад добрих двоє гонів ходу. До того треба було вертатися з водою під такий стрімкий горбок, що важко було висобкатися на нього.

Зимою веретено не виходило мамі з рук, а літом мусіла сама копати, сапати і полоти в городі, бо не було кому її виручати. Наймати за гроші робітника не було тоді звичаєм у моїх батьків. Раз, що в тому часі було важко за гріш, а по-друге, що праця в городі вважалася такою легкою, що молоду господиню були би люди взяли на сміх, коли б вона наймала когось до такої роботи.

Тато вганявся з кіньми за заробітками або спотикався за плугом на панському лані, аби відробити панові за випас нашої худоби на його пасовиську. Та й без того мав доволі праці коло оброблювання своєї землі і збирання плодів з неї. Ніч виганяла тата з дому, ніч приганяла його до дому. Ніколи було й надивитися на нього, хіба в неділі й свята.

Та й дід наш старенький не жив у нас на ласкавому хлібі. Він хвилинку не дармував, все собі шукав роботи. Перший вставав і останній лягав спочивати. А вночі як тільки пес давсь чути на подвір'ї, то дід уже був на ногах. Дарма, що угинався під вагою своєї шістдесятки і був каліка на ліву ногу. Немов той рабвартівник, він спішив туди, де було треба, щоб не мусів трудитись хтось інший. Вся та робота йому — ніщо. Він, старий кріпак, який п'ятнадцять літ робив із мусу, під загрозою панського палюгона, — робив тепер таку саму роботу по своїй волі, мов яку іграшку. Тато й мама могли спокійно спочивати, коли дід виконував обов'язок добровільного домашнього вартівника.

Але літом то наш дід — рідкий гість дома. Жив у лісі, на пасіці. Там він днював і ночував — у колибі, яку сам собі поставив. Мав яких п'ятдесят пнів бджіл. Роботи доволі, коли робити так, щоб було все як слід.

Коли ж доведе діло з бджолами до ладу, то й тоді не посидить там з заложеними руками. Почистить деревину, сире гилля поскладає. Нехай схне протягом літа, пригодиться на зиму. Скосить траву на пасіці і висушить, сінце поскладає. Як прийдуть колись з возом, заберуть готове. Дід не квапиться додому. Аби хліба передали і до хліба що додали, то й до суботи побуде там. А в суботу під вечір ми на діда вже чекаємо. Та він довго не посидить вдома. Поголиться, умиється, з'їсть теплої страви і знов спішить туди, звідки прийшов. І так проходить дідові ціле літо аж до осені.

Скучно всім нам за дідом, але зате раділи, коли восени повертався додому. Привозив з собою і всю свою медову мушню на зимування до дому. До стебника, на спочинок. А найбільша радість була з того, що дід привозив додому дві-три бочки меду.

Зимою чекала діда нова робота. Кожного вечора, накормивши й напоївши худобу, він все заводив якусь фабрику в хаті. Ось він дається вже чути. В сінях чути шелест соломи. Одчиняються хатні двері і дід вкидає три-чотири приколотки до хати. Відходить і через деякий час знову чути його стук у сінях. Відчиняються двері, і дід ледви тащить перед собою скринку до різання січки. Скринку ставляє недалеко порога. Наладжує. Від-

хиляє різак трошки набік і потягає бруском. Шепіль-шепіль-шепіль-шепіль. Погострив, поставив різак на місце. Тепер притискає жменею лівої руки солому, а правою рукою поводить різаком згори униз: шах-шах-шах-шах.

Але й для лівої ноги є робота — птитискати солому, що підходить пащою скринки під різак.

Тип селянина із Збаражчини. Луцько Яремчук із села Луб'янки Нижні. Це рідня Яцка Остапчука і дідусь Софії Ґонти.

Складна і важка це робота. Важка на руки, та ще й ногам неволя. Це не те, що були пізніше ручні, а ще пізніше кіратові і моторові січкарні. Вони — іграшка в порівнянні із старосвітською роботою. А проте дід не нарікав і не вважав своєї праці за щось понад свої сили. За годину, чи може довше, упорається з своєю роботою, повтирає піт з чола, витащить скринку з хати, позбирає січку до мішка і винесе з хати. Позамітає, вмиється — готово.

Вечеря. По вечері деяка балачка, казки дітям, якщо ще не позасипляли, тай знову — до дальшої роботи.

Десь, ні звідси, ні звідти — знайшовся в дідових руках коловорот до сукання мотуззя. Зняв дві-три ручки прядива з полиці, поставив собі стільчик перед коловоротом, сів на стільчик, присукав прядиво на кінчик ріжка коловорота тай зафуркотів... Коли дід виплете потрібну кількість шлиїв і вуздечок та накрутить і насуче віжок, посторонків та мотуззя, то тоді переходить на легшу роботу. Навиває клоччя на кужіль і пряде. Треба буде мішків, ряден, дергів... Пряде дід клоччя, а мама прядиво чи вовну.

Нема майже днини, аби не прийшов хто з чужої челяді. Дехто з близьких своячок, або сусідських дівчат чи молодиць. Одні на деньки, другі на вечерниці.

Весело тоді в хаті, гамірно. Говорять про всячину, приказують, жарти строять, сільські новини торочать. Від часу до часу заведуть пряхи яку-небудь коляду чи щедрівку. Оттоді ми оба з моїм молодшим братом Влодзьом залишаємо свій закамарок на запічку. Відкидаємо свої звичайні забавки і примощуємось поміж пряхами. Вчимося колядувати.

Найбільш цікаво прислухуватися, як дід підтягає за пряхами своїм здоровезним, «грубим» голосом. Голос той розливається по хаті, що аж посуда бренить у миснику, аж вікна трясуться. Дивно нам, що дід не переходить чомусь на свого «чабана», якого він любить завжди співати, а ми ще більше — слухати. Просимо з братом, аби не минав дід того «чабана» і цим разом. Дід зразу відмовляється. Каже, що тепер піст, «пилипівка», то не годиться співати інших співанок, як тільки колядок та щедрівок. Але, кінець-кінців, розрішається від неіснуючих приписів і заводить свого «чабана»...

Нам уже не першина чути цю співанку, і ми підтягаємо за дідом. При тому я наче бачу того чабана, високого та дужого, з рядном на плечах, з сопілкою в лівій руці і з батогом-тюгою у правій. Ніби вилускує ним на пострах череді, що аж відголосся широко лунає. Овець завертає.

«Дідуню, а скажіть нам щось за панщину», — прошу діда.

Чув я вже нераз і не два рази про те недавнє людське горе, якого й дід зазнав сам на собі. Але мені хотілось би ще раз почути, а головне впевнитися, що панщина вже справді пропала назавжди. Чи не вернеться вона ще раз та чи не прийдеться ще й нам зазнати того лиха.

Дід впевняє, як тільки може, що вмерлого не повертають ніколи з того світа, і що нинішні люди вже не те, що були ко-

лись. Вже засмакували нового, вільного життя, то не було б так легко запрягти їх знову в неволю.

Тепер, каже дід, є тільки один пан: цісар. Аби заплатити йому податок і вислужити тих нещасних три роки воєнщини. А до війська кличуть трохи тому, аби було ким відбиватися від заграничних напасників, а ще більше через те, щоб не бунтувалися ті ляхи під боком. Зразу вони не могли ніяк забути своєї Польщі. Все зривалися і ворохобилися, і не даром мусіли тоді наші хлопці служити аж по двадцять п'ять років у війську. Потім вже якось зменшили на дванадцять літ. От то була кара Божа. Постарівся, заки пустили додому. А багато то й зовсім не поверталось додому. Або згинув десь в боях, або оплутався денебудь на чужині. Не диво, що молодь не мала ніякої охоти іти до війська. Тікала врозтіч. Жандарми брали силою парубків до війська. Облавами вганялися за ними, мов за дичиною в лісі. А нині що: рік-два відбув, біди збувся, і сидиш собі вдома як пан.

Коротко кажучи, дід виростав з кожним днем в очах дітвори на першу особу в хаті. А це тому, що він присвячував нам найбільше уваги. Бувало, він і попестить і пожаліє нас, коли звернемося до нього з якимись жалобами. Він і забавок нам все нових придбає. Зимовою порою саночки нам справить та ще й сам по подвір'ї повозить. Бувало дід робить якусь свою роботу, а ми не перестаємо розпитувати його про всяку всячину. Звичайно, як діти. А він ту нашу допитливість діточу терпеливо розбирає, пояснює, повчає, до всякого пізнання приводить.

МОЯ ПЕРША ШКОЛА

Малим хлопцем я був не тільки вразливий та боязкий, але й тілесно розвивався дуже слабо. Був блідий як стонога й оспалий. Здохляком прозивали мене не тільки мої товариші на вулиці, але і вся моя рідня.

Мої батьки журилися мною і не знали, що мають почати зі мною. Говорили часто між собою, що не буду здатний до хліборобської праці, і що було б найкраще післати мене кудись на науку — до якогось легкого ремесла, а ще ліпше — до школи.

Давно вже морочить їм голову тою школою їх кум Яць Хомик. Він звик усе давати себе за приклад. Бо й він селянська дитина. Його батьки — нуждарі з Шельпак, де парохом є Степан Качала,[2]) що віддавна є послом до Краєвого Сойму і членом Ради Державної.[2a]) Він то подбав про те, щоб Хомик вивчився на маляра. Тепер він малює церкви і різні картини. Пан тай го-

ді. Не даром прийняв його собі за затя Копровський, також старий церковний маляр, який доробився на малярстві і накупив собі багацько землі і ліса в нашому селі. Фільварок у нього був, тай то не який-будь. Не мінявся б з першим-ліпшим попом. Має велику родину, і всі його діти вчаться або вже й повиучувалися в школах.

Мої батьки договорилися вже давно з цим Хомиком, що дадуть мене до школи, але не знали, як почати таке важливе діло. В Луб'янках школи нема, і Бог знає, чи коли буде. Є в селі кілька громадян, що хотіли б закласти школу, але решта села проти школи. Не хочуть її не тільки тому, що будова й утримання школи коштували б багато, але і з інших міркувань. Кажуть, що чим більше в селі грамотних, тим гірше. Власне — через них, — кажуть люди. Бо, мовляв, двадцять років тому село вислало саме таких грамотіїв, як своїх «пленіпотентів», на суд, щоб процесувались з панами за ліси й пасовиська, а ті продалися, і село збулося через них свого добра.

А от, мовляв, ще й досі живе в селі неабиякий грамотій, Копровський. Він маляр-богомаз, малює святих по церквах, а чорт сидить у нім... Кілько людей перевів він на біду своєю грамотністю? Кілько землі видурив у людей за безцін, або лиш за марний могорич? Він гірший від десятьох жидів! Бо він учений, читає кожної неділі Апостола в церкві і вміє хитро залізти людям у душу і переконати чоловіка, що краще жити без землі, як із землею. Коли вже, мовляв, мати землю, то треба мати її багато, цілі лани, або краще взагалі не мати. Ні, ні, — борони нас Господи від письменних.

Але мій тато не слухає такого мудрування і не перестає переконувати людей, що школа потрібна людям таксамо, як хліб, сіль, повітря і вода, і що вже наші найближчі потомки будуть сміятися із своїх батьків за те, що вони не розуміли цієї правди. І нехай кожний знає, що не всі письменні люди мусять бути такі, як Копровський. І якщо хочемо перемогти таких як Копровські, то мусимо вчитися і бути мудрими і хитрими, такими як і вони.

Покищо мусіло бути так, як того хотіли противники школи. Тобто: як кому забагається школи, то хай шукає собі вчителя і хай утримує його і школу.

Зголосилося кільканадцять господарів, які бажали, аби їхні діти навчилися трохи грамоти, бодай стільки, щоб уміли величати Бога з церковних книг і не були звичайними стояками в церкві. Я також згодився ходити до школи. На учителя під-

шукали наші батьки чоловіка середніх літ, сліпого на одно око, скромного та маломовного. Видно, якась журба присіла ту людину. Одягнений по-міському, але дуже тандитно. Тямлю його добре, ніби бачу його ще й досі перед собою.

Він ночував у нас першу ніч, як прийшов до села. Показалося відразу, що вчителювання не було його головним покликанням... Він признався вже першого дня, що знає і шевську роботу і, якщо є в нас якась робота, то він готов узятися за неї хочби й зараз.

Нічого й казати, що для хати було тоді великим щастям, коли швець сам попався туди в зимову пору. Роботи було доволі, на кілька вечерів, і він насамперед, обслужив мене. Поправив чоботи свого завтрішнього школяра.

Учитель і швець, в одній особі, носив у тій самій своїй торбі букварі, таблички до писання, олівці й зошити, а при тім усе своє шевське причандалля.

На другий день рано я ще витягався у свому леговищі, як мій учитель уже працював коло моїх чобіт. А як скінчив, до дали йому поснідати, і він пішов приготувати школу.

Скоро треба було і мені збиратися до школи. Чванився чобітьми, які полагодив мені учитель, ніби новими. Одягли мене в синій мамин кафтан. Трохи був він задовгий, сягав аж по п'яти. Треба було підправити і приперезати крайкою. Шию підв'язали хустинкою, натиснули шапку майже нижче вух. Книжка й табличка помандрували у торбину і — з Богом.

Дід повів мене перший раз до школи. Недалеко прийшлося йти до тої школи. То була Бохенчишина хатина. Я знав добре той горбочок, на якому стояла та хатина. Звідси найкраще було спускатися санками вниз до потока.

У тій хатині сиділа стара мати з дочкою, молодицею. У тої молодиці був чоловік, та його можна було бачити вдома дуже рідко. Він вештався все десь по роботах. Не тільки у своєму селі, але пускався й на чужі села. Зарібникував. Дітей у них в хаті не було, тому й місце добре на школу.

Дід пустив мене вперед, і ми увійшли до хати.

«Слава Ісусу», сказав дід. — «Слава на віки», — відповіла стара Бохенчиха.

Відтак звернувся дід до вчителя: «Передаю вам, пане вчителю, мого внука. Учіть його всього доброго і вважайте на нього ви тут, у школі, а я дбатиму вдома, аби він не дармував і вчився того, що ви покажете йому осьде, у школі. А ти, дитинко, справуйся так, аби ми вдома мали з тебе потіху. Бувайте здорові».

* * *

До школи я привик і полюбив науку. За зиму я вивчив азбуку і помалу почав читати склади. На весну розійшлася школа. Батькам треба було дітей до помочі при всякій роботі. Мої батьки, заохочені першим моїм успіхом в науці, радилися, що робити дальше зо мною. Стало на тім, що зараз по жнивах дадуть мене на науку до сусіднього села Красноселець. Жити й стравуватися буду у маминих родичів Кальбів, у Розношинцях. До школи мені звідтам не конче далеко.

Діда (маминого батька) вже не було. Помер перед кількома роками. Бабуня вела сама показне господарство. Господарила з двома синами і невістками.

Яцко Остапчук перед могилою діда.

Оба сини відслужили вже давно при війську, а проте не відмовлялися слухати наказів і розпорядків своєї матері. Слухали як малі діти. В хаті спокій, у дворі порядок. Робота проходила, як молитва в церкві. Не чути було ніякого спротиву, ні воркотіння.

В неділі й свята приходили на гостину і за порадами до бабуні старші сини та дочки. Було їх усіх дев'ятеро: шість синів і три дочки. Сини — хлопи як дуби, дочки — як зозулі. Всі веселі, повні життя, між собою згідні та привітні, супроти бабуні покірні та слухняні. Розумна, розважна та моторна жінка була та моя бабуня. Може трохи й загорда.

Її рідний брат, Пилип Дячун, вивчився на попа і був катехитом[3]) при гімназії в Бережанах. Але після того, як австрійська влада помирилася з польською шляхтою і передала українців на поталу ляхам, то Дячун покинув ту посаду і пішов на службу до «русского восточного царя». Була вістка, що став професором Варшавського університету .

Та й сама бабуня вивчила одного сина, Федя, і той учителює вже кільканадцять літ в Острові, за Тернополем. Часто приїздить, відвідує рідню. Не цурається, що то прості люди. Бо є й такі, що як вивчився, то вже йому не показуй ні сестри, ні брата. Соромно йому признаватися до простаків, дарма, що вони вигодували й вивчили його. Синова жінка, як видно, вдалася у свою рідню: в Копровських. До неї простакам — не приступай... Але бабуня не бере собі до серця невістчиної гордовитости і часто говорить синові: «Твоя жінка пані велика, а я собі ще більша.»

Говорили, що поки жив дід, то завжди ішов під бабин лад. Твердим, але притім розумним словом бабуня переводила все по своїй волі. Бабуня не знала жартів. Казали, що були й такі випадки, що неслухняного сина веліла другим синам звалити на лавку і всипати йому стільки буків, скільки вона призначила. Дарма, що в того сина були вже свої лепські діти.

«Малих дітей не треба вчити биттям, але добрим, розумним словом, прикладом. Тай не штука бити малого, слабосилого. Зате треба карати великого, старого, якщо заслужив собі на це, аби не забував того, чого навчали його ще змалку». Оттак приговорювала нераз бабуня.

Добре було мені в бабуні, тай не одного доброго навчився я там у неї. І харчувала несогірше, і доглядала на кожному кроці, і вміла заохотити гарненько до книжки, до науки.

Прийшла зима. Впали великі сніги. А від бабуні до школи було мені не дуже близько. Добрих чотири гони ходу, бо школа

була не в Розношинцих, а в Красносільцях... Важко було мені човгати по снігах. Нераз плакав, пробиваючись до школи і повертаючись додому. Жаліли мене всі через те, але від того не було мені жодної потіхи.

Одної неділі приїхала на гостину до бабуні її найстарша дочка з чоловіком. Тобто моя тітка і дядько. А вони жили в Красносільцях.

«Слухайте, діти. Візьміть ви Юстининого хлопця до себе» — говорила бабуня, маючи на думці мене. «Йому, говорила бабуня, далекий світ ходити звідси до школи. А ще й тепер, коли Пан-Біг дав таку тверду, завальну зиму. Від вас буде йому багато ближче ходити до школи».

«Візьмемо, чому би не взяли. В нас не буде йому гірше, як і у вас. Його батьки будуть напевно задоволені цим. Шкода, що ніхто не прийшов скоріше на цю думку. А то дитинисько набідилося такий довгий час, бродячи по снігах» — казала тітка.

«Ну, так добре», — притакнула бабуня. «Тільки вважайте мені на дитину, бо ви бездітники, то не розумієте, що то дитина, що дитині треба догоджувати і мати її завжди на оці».

«Та воно правда, що в нас дітей нема. Але щоб ми не розуміли, що то дитина, то того, мамо не говоріть. Адже ж ми ще не забули, що ми самі не так давно були дітьми. Та ось ви і тепер не перестаєте кликати нас "дітьми", пожартував дядько.

«Жарт-жартом», — сказала бабуня — «а я таки наказую вам, аби ви мені того хлопця доглядали і в нічім не кривдили.»

І так я опинився у моїх свояків Телев'яків у Красносільцях. Добре бабуня говорила, та ще й з таким притиском, що «ви бездітники, то й не розумієте того, що то дитина».

У Телев'яків я пробув майже до кінця зими. Але гіркий світ! Ледве витримав. Не багато бракувало, щоб я переплатив життям те зимування.

«Нащо тобі, хлопче, сушити голову. Ти й так не будеш ні попом, ані якимсь паном».

Оттак відбирала мені охоту до науки моя тітка.

«Є тих дерунів і дармоїдів досить і без тебе. А ти зробиш краще, як послухаєш мене. Учися всякої простої роботи, до господарства пристосовляйся. Ось я тобі навину зараз клоччя на кужіль. А ти бери веретено до рук і — вчися прясти. Не святі ліплять горшки. Ти навіть не оглянешся, як навчися прясти. Зима довга. В день до школи, а вечером — під кужіль. Тут не треба ні голови, ні сили. Побачиш: буде тобі здаватися, що ти відпочиваєш після школи. А напрядеш клубок-два, я продам жидові і вже будеш мати пару крейцарів на яку-небудь свою потребу. Або

мама справить тобі що-небудь на свята і буде видіти, що має вже з тебе якийсь пожиток і потіху. Будуть раді, що вдалася їм така прикладна дитина».

Так я навчився прясти клоччя, а потім пряв і вовну.

Частенько відривали мене від книжки. Не тільки нукали мене прясти. Чим далі, то брали мене до всяких інших послуг, а я не смів відмовлятися.

Була в Телев'яків дівчина-приймачка, Гапка. Була вона так само одна з моїх сестер по дядькові. Так тої не пускали навіть ходити до школи.

Було в них господарство доволі велике. Четверо робочих коней, п'ять-шість корів, яких п'ятдесят овець. І то всьо було на її голові.

Я мусів помагати отсій сестрі кормити та напувати худобу тощо. Бо дядько майже не виходив із стодоли.

Тоді ще не знали машин. Щойно десь-не-десь показувалися. Отож дядько ціпакував-молотив зерно зо своїм кривим сусідом Ільком, який все там щось відробляв. Позичить, було, у дядька грошей на відробок та й відробляє відсоток від тих грошей. То знов позичить зерна на хліб. І знов відробляє за те зерно. І так усе, коли, було, спитай того Ілька, чого він прийшов нині, то він завжди відповідав, що відробляє. І ми з Гапкою не могли вийти з дива, як то можна все лиш відробляти й відробляти і ніколи не відробити...

Майже щовечора кликали мене різати січку.

Тоді саме появилися були перший раз січкарні, і наш дядько лакомився різати якнайбільше січки. Різав не тільки для власної худоби, але ще й возив, бодай раз на тиждень, пару десятків мішків тої січки на продаж до міста. Продавав січку всяким фірманам.

Як почалася робота коло січки, то ішла кожний вечір.

Приймачка з Ільком обертали, дядько накладав у скринку, а я подавав дядькові солому під руку і відгортав січку до кута в коморі. Коротко кажучи, мав я досить праці у моїх свояків, і мені доводилося заглядати до книжки хіба в неділі і свята.

Та й з харчуванням не було вже того добра, що в бабуні.

«Слухай-но, дитино», говорила, бувало, тітка до мене. «Від нині починається піст. Ти маєш уже свої роки. (Мені йшло на восьмий рік). Мусиш постити враз із старими. Бо, що скажеш попові, як підеш сповідатися за дві-три неділі? Буде інколи якась тепла страва чи бараболі, або й не буде. Буде часом і так, що треба буде обходитися і сухим їдлом. Бо так годиться постити в піст. А за пісне їдло не тяжко. Ось я покажу тобі зараз, як при-

готовити й самому щось до їди. Маєш осьде головку часнику. Потереби його ось так. Може ти вже й бачив коли? А тепер бери ті зубчики і покриши їх дрібно. Кинь до мищини і розітри їх ложкою — отта-ак... Зараз дам тобі трошки олію, до того добру ложку води. Вимішай то і маєш готову пісну омасту. А тепер лиш вкроїти скибку хліба, мачати і — їсти на здоров'я. Не бійся, будеш ситий — такий, що ну... тепер, як ти вже бачив, як це робиться, зможеш готувати собі таке вже без моєї помочі».

При такім харчі сил не прибувало. Прийшла скоро безсонниця. Бувало, ляжу на твердій печі, а сон мене не береться. Перевертаюся на один бік, то на другий — ні, не спиться. Лягаю ниць — ні. То знов горілиць. Нічого не виходить. Нема спання.

«То що? Ти ще не спиш, дитино?» — питає мене тітка.

«Ні, не сплю. Не можу заснути, тітко».

«Знаєш, сину, зроби ти так: якщо прийде тобі до голови думка про школу, так ти ту думку відкинь від себе геть, на бік. Забудь за неї. І не думай про ніщо. А як прийде тобі на ум якась друга думка, хоч би про маму, тата чи дідуня, то ти зроби з нею те саме, що з першою. Геть її від себе! І знов роби так, як я говорю тобі: не думай нічого! Прижмури очі і зроби оттак, якби ти мав ніби то глибоко кудись падати. І кілько разів прийде на тебе якась нова думка, так ти всі ті думки відкидай від себе, доки не заснеш».

Я робив так, як навчала мене тітка, але то не помагало мені нічого. Сон не брався мене та й годі. Аж десь пізно, пізненько, над раном, коли почував я себе цілком змореним й обезсиленим, западав я в легкий сон.

Але тому спанню приходив скоро кінець, як тільки тітка пробудилася і з лоскотом розпалювала в печі та ще й голосно проказувала свій ранній «Отченаш».

Березневий зрадливий холод приніс мені гіркого гостинця. Ціла долина, куди приходилося мені ходити до школи, була затоплена водою від розтоплених снігів. А мої чоботи були дрантиві. Крім того я бродив по болоті коло хати, де мене вже на добре притягали до всяких робіт. Я довго не піддався своїй немочі і сновигав, поки цілком не знемігся і не звалився з ніг.

Мої опікуни й не помітили на мені тої зміни, яка мене гнітила і яку міг бачити кожний, хто мав очі. Післали вкінці приймачку до моїх батьків, і мій тато приїхав таки разом з нею і забрав мене додому.

Два-три тижні пролежав я важко хворий на запалення легенів, але дякуючи лікарській помочі, а ще більше доглядові, якого не жаліла мені моя мама з дідусем, я прийшов до себе.

Як тільки я подужав, то перш за все я поглядів за своєю шкільною книжкою, за якою я тужив, хоч і який був хворий. Красноселецька школа була для мене доброю спонукою до науки. Старий учитель Озіміна, хоч і поляк, проте вмів підглянути в мені талант до науки, похвалив нераз прилюдно перед цілою школою за мій поступ, і це рішило про моє непохитне бажання вчитися дальше. Бачили це й мої батьки і сказали собі, що дадуть мене до школи в місто.

НАУКА В ШКОЛІ БЕРНАРДИНІВ У ЗБАРАЖІ

Не знаю, що за причина була тому, що мене не дали до школи ще того самого року по жнивах, але аж цілий рік пізніше.

Школа містилася в монастирі польських монахів Бернардинів у Збаражі. Монахи не тільки управляли нею, але і самі вчились. Було два-три світські вчителі, які вчили української мови, співу й гімнастики.

Мене призначили до другої кляси. Казали мені прикладатися більше до науки польської мови, бо хоч читав я по-польськи несогірше, говорити ніяк не вмів. Хоч мені язика вріж.

Скоренько я знюхався зо своїми шкільними товаришами, які зразу поглядали на мене як на якогось непотрібного приблуду. Панських дітей я обминав здалека і старався не мати з ними ніякого діла.

Одного дня викликав мене перед себе учитель співу Новацький, українець, і запитав мене, чи є в мене голос. Я признався, що є.

«А не міг би ти заспівати нам щонебудь?»

«Можу», відказав я.

«Ну, то заспівай нам якої. Першу-ліпшу, яку знаєш».

Я стояв перед цілою клясою і як помітив, що так багато очей позирає на мене, то засоромився і не мав сміливости сам одинокий співати.

«Е, небоже, то так не йде. Це школа, отож мусиш слухати мене. Мені треба знати, який в тебе голос».

Це вже інша річ, подумав я собі. Сором не сором, мушу показатися.

І я стиха, півголосом, почав виводити весільної.

Ой, чорная тернинонько, ой дівчино, дитиноньско і т. д.

«Красно, дуже красно», хвалив мене учитель.

«А де ти чув цю пісню?», випитував мене учитель.

«У нас на селі співають так, як молоду виряджають до церкви на вінчання».

«А може б ти заспівав нам такої, щоб ми могли за тобою співати всі гуртом?»

І я співав:

У лісочок зелененький
Ходіть хлопчики миленькі.
Заспіваєм, щоби чути
В темнім лісі наші нути.

«Добре, дуже добре», хвалив учитель. «Прокажи ще раз ту пісеньку помало, аби всі могли записати собі», казав мені учитель.

Записали і заспівали кілька разів, поки всі не засвоїли собі отсю легеньку співанку.

Від тепер я мусів доставляти постійно нових співанок для кляси і вчити своїх клясових товаришів співати.

З того часу я бачив, що все ж таки я у тій школі на щось придатний, і це було мені свіжою принукою до науки.

Тільки ж квартира, де примістив мене мій тато, не дуже помагала мені в науці. Було це в одного збаразького шевця, коло самої Воскресенської Церкви. Називався Кость Добротвор. Сам майстер і його два челядники не переставали ковтати своїми молоточками від раннього ранку до пізної ночі. Майстер виходив часто в місто, і тоді обидва челядники давали собі волю і заводили між собою спори і колотнечі. Майстер гримав часто на своїх челядників, і між ними годі було почути яке добре слово. Нераз доводилося мені бути свідком, як майстер приходив з міста п'яний, накидався на хлопців у грубий спосіб і періщив їх ременем, куди попало, коли котрий відворкнув щось.

У тій самій хаті, де я мав квартиру, тільки через сіни, жила собі в маленькій комірчині бідна родина Цісецьких. Старий чоловік із жінкою та їх синок Олекса.

Хлопець був на яких п'ять-шість літ старший від мене. Ходив до тої самої школи що й я, але значно вище від мене. Був у четвертій клясі.

Помало наблизився я до своїх сусідів, і показалося, що ми були собі сусідами ще й з іншого боку. Вони походили з Вищих Луб'янок і в моїм селі мали свояків, мені добре знайомих.

Коли я почув, що ті люди з Луб'янок, то я спитав їх, де вони там жили. Були зразу сильно заклопотані і не знали, що мені відповісти. Але старий переміг себе і сказав цілком отверто, що вони звикли мешкати там, де знайдуть порожній ку-

ток. Ані в Луб'янках вони не мали власної хати, ані тут. Вони — звичайні комірники.

Старий служив колись при війську — дванадцять літ. Бо так довго треба було служити тоді. Як відходили рекрути з села, то за ними плакали, як за покійниками. Бо мало було надії, щоб хто міг вернутися живим з такої довголітньої воєнщини. Або забили десь у боях, або лишився десь на чужині.

«Мені було байдуже, коли я відходив до війська», говорив Цісецький. «Був сиротою, наймитував як не по господарях, то по дворах. Ніхто не плакав за мною, коли я ішов служити цісареві, ані я не мав за ким плакати. Протягом дванадцятьох літ мав я досить часу навчитися при війську грамоти, і жилося мені несогірше. Був підстаршиною і був би залишився при війську, але відпустили. Відбув я одну війну, проти Франції в 1857, потім другу, з прусаками в 1866 р. В тій другій я осліп, а сліпого, звичайно, ніяке військо не потребує. І звільнили. Дають мізерну інвалідну запомогу, але було б мені з нею дуже гірко, коли б не милостиня ласкавих людей. Ще перед трьома роками жили ми в комірному в Луб'янках, а тепер перейшли сюди ради сина. Хочемо, аби вчився, покищо тут у Збаражі, а як поталанить, то може піде й до Тернополя. Може бодай вивчиться на сільського учителя».

Із старими Цісецькими познайомився я тоді, як їх сина не було дома. Ходив доучувати панських дітей за невеличку нагороду. Коли Олекса вернувся вечером додому і застав мене у своїй тісненькій хатині, то зрадів, але одночасно й був збентежений моєю несподіваною появою. Я помітив, що його тяжко гнітили злидні і нестатки батьків. Пізніше я побачив, що всі його зусилля зводилися до того, щоб через школу й науку вибитися чим скоріше із тої крайньої біди й упокорення, в яких вони всі троє каралися. Було видно, що бажав доказати своїм батькам, що не змарнується, а ще й поможе їм дожити легше старечого віку.

Я забігав кожний день до Цісецьких і прив'язався до Олекси, як до свого брата. Він помагав мені трохи в науці, і мій тато платив йому за те певно краще, як батьки тих паничиків, яких він підучував.

На жаль, нам не довелося жити довго оттак близько з собою. Коли я переходив до третьої кляси, то Олекса опинився вже в гімназії в Тернополі. Але як прийшлося мені приготовлятися до гімназії два роки пізніше, то хто знає, чи було би вийшло що з того, коли б він не поміг мені у тій підготовці. В Тер-

нополі ми жили пізніше разом в Бурсі ім. Степана Качали, але коротко. Він покинув скоро гімназію і перейшов до учительської семинарії. По-перше тому, що там міг уже за чотири роки дійти до власного куска хліба, ставши народним учителем, а по-друге тому, що, як учительський кандидат, діставав місячну грошову допомогу і не потребував обтяжувати своїх бідних, старих батьків.

Протягом дальших двох років я ходив до школи пішки. Не такий то далекий світ було ходити, бо лиш дві години ходу туди й назад, але все ж таки надоїло мені те ходження, особливо підчас осінніх дощів і зимових хуртовин.

Часто підвозили мене до школи кіньми — верхом, або возом чи саньми. Першу зиму підвозив мене мій молодший брат Володя. Другої зими підвіз лише кілька разів, бо захворів на запалення мозку і після одного тижня мук помер, не скінчивши навіть десяти років. Маю його на своїм сумлінні, бо, мабуть, простудився, коли возив мене холодними ранками, не маючи при тім теплого взуття. Був любимцем цілої родини. Хлопець — мов з каменя витесаний. Батьки тішилися ним, особливо через те, що небіжчик мав великий нахил до господарки, і від коней годі було відірвати його. Такий був прив'язаний до них.

В третій клясі я вибився на одного з кращих учнів у школі, і тому Бернардини взяли собі мене на око. Казали мені, аби я навчився служити до Служби Божої, а коли я доказав тої штуки і молов напам'ять чужі, незрозумілі мені латинські слова, то брали мене за монстранта до косцьола і від того часу ставили мене за приклад другим.

Хвалили мене й за те, що хоч я ходив щоденно пішки до школи, проте не тільки не опустив ні одної днини науки, але й ні разу не спізнився.

Найкраще ставився до мене наставник кляси, ксьондз Конрад Романовіч. Він любив усе щось заговорити приязно до мене і приносив мені часто всяких ласощів чи таки щось попоїсти.

Одного літнього дня казав мені мій клясонаставник почекати на нього, як буду відходити додому.

«Почекай, казав, піду з тобою до Луб'янок. Піду на гостину і переконаюся, як далеку дорогу ти мусиш кожний день пройти».

Чекаючи на нього, я думав, що він збирається на гостину до двора або до нашого луб'янецького попа.

Але яке ж було моє здивування, коли той почав мене розпитувати, чи ще далеко нам іти і чи застанемо в нас когось в дома. Вкінці сказав, аби я не турбувався ним, ані моя мама. Він хотів

лиш пройтися трохи зо мною і був би дуже радий, коли б моя мама дала йому напитися горнятко квасного молока, щоб міг покріпитися і загасити спрагу.

Мама була дуже заклопотана приходом несподіваного гостя, але все ж була рада, що може погостити мого шкільного опікуна.

Монах напився молока і попоїв хліба з маслом та не міг надякуватися за «гарний прийом». Але відійшов від нас не зовсім радий після тих спостережень, що він зробив у нашій хаті.

Він приглядався дуже уважно до всього, що бачив у нашій хаті, а найбільше цікавили його образи, яких було повно розвішаних на стінах.

Та тут ще було пів біди, бо між образами були й святі, милі для ока Бернардина.

Зате портрети Михайла Качковського[4]) і посла Степана Качали геть попсували йому настрій.

А дістались ці два «цивілі» між святих таким чином: Мій батько був довголітнім членом «Общества ім. Михаіла Качковского» і, як такий, мав грамоту з його портретом. А Степан Качала був послом Збаразького повіту до Крайового Сойму, а від якогось часу був і ціцемаршалком[4A]) Збаразької Повітової Ради.

Я бачив, що монахові це не подобалось, але, на моє щастя, він не випитував мене про ніщо. Звільнив мене від зайвого заклопотання.

Монах подякував за гостину, попрощався з нами й відійшов до Збаража.

Того самого року трапилась мені одна неприємна приключка в школі. В часі перерви в науці зібралося коло мене кількох моїх українських товаришів, і я показував їм книжечку видання Качковського про Івана Сусаніна. На тій книжечці був малюнок, як польські вояки в «рогатівках» зарубують того царського патріота. Саме в той час, як я показував своїм товаришам той малюнок, увійшов до кляси мій «приятель» кс. Конрад і відобрав у мене ту книжечку. По науці закликав мене монах до себе і сказав, що за такі речі викидають учнів із школи. Погрозив мені і наказав не робити того більше.

ВТЕРТИМИ СЛІДАМИ СТАРШИХ

Не знаю, за чиєю намовою, чи під чиїм впливом, став мій тато членом «Общества ім. Качковського». Членська грамота,

яка ще довгі роки по смерти мого тата валялася в хаті мого молодшого брата Леонка, була надрукована в році 1876.

Пам'ятаю докладно тільки часи від 1880, коли тато, вже як член того товариства, мав зв'язки з тим русофільським табором і діставав його книжечки і часописи.

Пам'ятаю, як у ті часи, особливо зимовою порою, в неділі і свята, приходили до нас татові шваґри і деякі близькі сусіди на балачки і на читання про те, що діється у світі.

Тато читав їм Наумовичеву[5]) «Науку», або книжечки видавництва Качковського. «Наука» була писана ясно, зрозуміло — так, як говорить народ. До того писалося багато в казковий спосіб, часто з масним, здоровим дотепом.

Люди слухали як зачаровані. Після читання йшли звичайно балачки про те, що читалося.

Ще як я не ходив до жодної школи, приблизно в р. 1879, запопав мій тато звідкись **«Історію Руси»** Богдана Дідицького.[6])
Дістав її мабуть від Василя Музики з Красноселець через свого шваґра Яцка Гарматюка.

Було це зимою. Тато читав ту історію кілька вечерів до пізної ночі. Учасники слухали з особливим зацікавленням, що писалося про Козаччину. Головно про бої Хмельницького з ляхами.

Читаючи про облогу Збаража в липні 1649 р., тато мусів часто переривати читання, бо слухачі переживали сильно описувані події, домагалися раз-у-раз пояснень і робили різні завваги із свого боку. Уявляли собі, звідки наближались і як уставлялися козацькі полки до бою проти польських сил, що обороняли збаразький замок. Пригадували собі, що деякі луб'янецькі поля носять по нинішний день назви Високих і Низьких Шанців. Назва Чорного або Татарського Шляху, яким нападали на нашу землю різні дикі орди, збереглася ще й досі.

У тих балачках сходила мова й на те, звідки набралося по наших селах так багато татарських та інших дивних прізвищ як: Галиш, Кардаш, Гейниш, Хамлай, Гасай, Кальба, Берендій і т. д.

Слухачі не могли вийти з дива, чому Хмельницький — після величавих перемог над поляками під Жовтими Водами, Пилявцями, Корсунем і Збаражем — не викінчив Польщі.

«Зле зробив тай годі. Розбив королівську силу дощенту, а потім поклонився 'королівській милості'. Вибачай, мовляв, що я тебе, нехотячи, набив».

І як дочиталися до того, що поляки, очунявши потім, справили козакам різню під Берестечком, то наші слухачі тільки похитували головами і промовляли:

«От і заплата дурній голові за нерозум!»

А як після тої невдачі полковникові Богунові все ж таки пощастило вирвати останки козацьких сил зпід Берестечка і ними розгромити ляхів під Білою Церквою, то слухачі з захопленням говорили:

«Йому було тоді перебрати гетьманську булаву! Той не здався ляхам ніколи і громив їх, де лиш попав. Любили козаки Богуна за те, вірили йому і йшли за ним сліпо на ворога».

ДІД-ЛІРНИК АНДРІЙ МОТЬ

Був у нашому селі лірник, Андрій Моть звався. Говорили, що походив з Волощини. Не знаю, чи сам приплентався звідти, чи може ще його батько. На основі метрики мав писатися Мотою.

Рідко попадалися на галицькому боці лірники такої міри, як цей дід Андрій. І голос мав несогірший, і грав доволі справно на своєму інструменті.

Рідко тримався села. Переважно мандрував. Бувало, як тільки блисне весна і поприсихають болота, то Андрія нема в селі. Навіть власній жінці не говорив, куди іде.

Аж ось пішла чутка по селі, що Андрій повернувся вже звідкись. Саме перед святом Івана. Піймали його люди серед села та давай брати старого на допити.

«А де ви були, Андрію, що не було жодної чутки про вас такий предовгий час? Чи не приловили вас які лихі духи на границі і не закрили вам дороги до тих богоугодних місць, яких ви не минаєте ніодного року?

«Може б і приловили і побавилися мною деякий час, коли би я в дурного зимував. Але я, хвала Богу, не з тих. Не раз тай не десять я туди перекрадався, але ще ніколи не попався до рук цих грішників. І маю надію, що й на далі хоронитимуть мене небеса перед ними».

«А не заграли б ви нам якої? Може принесли з далекого світа яку нову, свіженьку?» — просили деякі молоді, допитливі.

«Заграю вам бодай одну на завдаток і піду підкріпитися і горло відмочити... Знаєте самі, що я здорожений, а на таку розвагу маємо час. Я не втечу вам так скоро з села...»

«А може би принести стільця, щоб було на чім сісти Андрієві» — говорив хтось з юрби.

Метнулися хлопці за стільцем, та Андрій махнув лиш рукою, що то зайве.

«Я собі ось так: де стою, там і сяду» — сказав Андрій.

Добув ліру спід поли і присів напочепки, «потурецьки», як він казав. Строїв, накручував, випробовував свою стару сопутницю.

Загули перші звуки простого чародійного інструменту.

На її гомін сільська дітвора відкидала на бік свої іграшки, закохані переривали свої сердешні розмови, тай старшим стелиться туди дорога, звідки чути звуки ліри та ще й поважний, настроєвий голос лірника.

Андрій проспівував думу про Хмельницького, але було видно, що не прийшло йому це легко.

«Ну, й бачите самі», говорив він. «Я не наспівався, а ви не наслухалися. Не буду я питати вас, тай ви не кажіть мені, чи було вам до вподоби те, що я осьде не так проспівав, як, поправді, прохарчів. Вірте, що я зовсім вибився із сил, що ледви сиджу...»

«Не грішіть, Андрію, і не думайте собі нічого кепського, як ніхто не говорить нічого і не дякує вам. Нам не стає слів, аби подякувати вам тай похвалити так само. Тут кожне слово, що ви проспівали, само собі слава та хвала. От-що! Спаси-біг вам, Андрію, від нас усіх». Так говорив і дякував поважний старий сільський грамотій Семко Гринюх, наш близький сусід.

«Ідіть ви зо своїм дякуванням. Пустіть-но ви мене, бо й я хочу подякувати нашому гостеві». Дався чути голос мого дядька Степана Поповича, шваґра мого тата.

Приніс він миску сира зо сметаною і добру байду свіжого хліба і просив Андрія, щоб трохи підкріпився, бо річ ясна, що змученому і здороженому чоловікові не до мови та й не до співів.

«Чи не так, Андрію?» — питав дядько.

«Ой, дай же вам, Боже, здоров'ячко за те, що ви такі здогадливі», приговорював Андрій, заїдаючи смачно подану йому перекуску.

Поки наш лірник порався коло свого їдла, то декотрі сусіди порозбігалися додому. Але зараз таки поверталися назад. Приносили гостеві що хто мав із своїх домашніх засобів: хліба, масла, сира, яєць, цибулі, часнику тощо, аби дід не прийшов голіруч до своєї старухи-неботи.

Андрій дякував за ті дари Божі і обіцяв усім, що відплатиться, як тільки день-два відпічне.

Признався, що цим разом поталанило йому придбати чимало свіжих гарних пісень, то буде чим потішити душу.

Говорив, що йому самому припала найбільше до серця дума про Богдана Хмельницького, на яку там, за кордоном,

усюди найбільший попит. Може вона в нас не буде така надто попитна. Бо що правда, то не гріх. Хто з нас знає щось про Хмельницького? Хіба ті, що вчаться по школах, що читають книжки та газети, що ходять далеко поміж люди та знають дещо більше про те, що діялося колись і діється зараз в широкому світі. А там, за границею, інший світ.

«Через те мене щось тягне туди. Здається — чужі люди, живуть під іншим царем, але коли з ними побудеш, то таке все близьке тобі та приязне, таке своє, що аж душа радується. Притім люди там якісь такі прихильні до тої нещасної жебрачої торби, що раді би чоловікові неба прихилити. Вірте мені або не вірте, але я не здибав там ніодного місця, де би хтось вагався приняти мене на ніч. І переночують і нагодують та ще й на дорогу не пожаліють дати дару Божого. Але і засоромили мене нераз ті люди, так що хоч, бувало, пропадай.

«Заспівайте нам, діду, про Ничая, або про Хмельницького, або про Мороза». Оттак вони просять, аж припадають коло мене.

«Не знаю я, люди добрі, ніодної з тих, про які ви згадуєте. Коли ласка, послухайте, я годен заспівати вам «Пречистая Діво-мати».

«Ну, то заспівайте, яку самі хочете».

«Я відспіваю одну, другу з тих набожних. Вони послухають, похвалять тай знов: «грайте та співайте про Хмельницького, Ничая...»

«Не знаю я, люди добрі, тай годі. Коли би знав, то заспівав би напевно».

«Еге, не знаєте... Не бійтеся, діду. Нічого вам не буде. Межи нами шпигів нема. Ми не маємо жодного діла з начальством. Ви поспівайте, ми послухаємо і подякуємо вам тай на тім розійдемося».

«Кажу вам, що їй-Богу не вмію. Зате вам обіцяю, що як тільки навчуся цих пісень і як буде нагода ще відвідати вас, то тоді не відмовлюся».

«І я таки навчився. Добрі люди в Києві помогли. Кигикав і кигикав, поки не вивчив тих пісень так, аби можна було показатися між люди. Тепер уже я міг подивитись сміло тим людям в очі. Міг заспівати їм те, чого вони бажали, не чекаючи навіть на їх просьби. Бував я нераз потім у них і співав їх улюблених пісень, і переконались вони, що я не страшків син і не боюсь жодних шпигів».

Андрій встав, попращався з людьми і сказав, що він ще нині перекаже Дмитрові, тобто мому татові, що прийде відві-

дати нас у неділю, по вечірній відправі. Хто хоче, то най прийде на той час туди почути тих свіжих пісень, що він їх приніс.

ГОСТИНЕЦЬ З-ПІД САМОГО СЕРЦЯ УКРАЇНИ

Мій тато шанував лірника Андрія і ніколи не шкодував часу побалакати з ним, як з людиною світовою, від якої можна було почути все щось цікавого та повчального.

Він заходив до нас досить часто. Не так по милостиню, як більше для того, щоби послухати татового читання.

Цим разом розказував про свою останню мандрівку на «моленіє» до Києва. Говорив, як він переходив крадькома, без паспорта, через границю в Чорнім Лісі. Як на Проводи добився до Почаєва, де зійшлося стільки люду, що вночі не було де голови приклонити. Далі розповідав, як він потім скомпанувався з тамтешніми старцями і з ними разом чимчикував від села до села, від міста до міста, поки вкінці не дісталися до самого Києва. Він був уже давніше в Києві, таксамо покраденці, і, як Бог дасть, то не зарікається ще тай ще піти туди. Бо, говорячи правду, що висидить чоловік дома? Перейдеться по свому селі, надреться людям очі тай тільки всього, що випросить деякий кусок сухого хліба. А про те, щоб дав хтось ложку теплої страви, то нема що й згадувати. Бо то передновок, і кожне стискається, що не має чим навіть власній дитині ока затрусити.

Було свято, і в мами знайшлося дещо погостити старого лірника. А як покріпився трохи, то й не треба було його припрошувати, аби він розважив нас своєю штукою. Андрій відгорнув полу своєї опанчі, добув зпід неї ліру, настроїв її і за хвилинку далися чути її звуки.

Понеслися звуки козацької думи. Пісня жалю й нарікання на Богдана за його гріх непростимий. Що не сповнив надій, які народ покладав на нього. Потім перейшов перед нашою уявою Ничай, козак очайдушний. За ним Мороз, герой зпід Збаража. А там Бондарівна, Кармелюк і т. д.

Хмельницького мусів лірник співати кілька разів, поки не навчилися потягати за ним майже всі, що були в хаті, включно зі мною і моїм старим дідусем.

А потім розпитували Андрія про різні подробиці його далекої мандрівки.

Отож він говорив про Київ, про «сорок сороков» церков, про Печерську Лавру, золотою бляхою криту, про Дніпро, сла-

вен-ріку, та й про Хрещатик — теє місце, де давно колись прийняв хрест з усім народом князь Володимир Великий.

Мене займало найбільше оповідання про кобзарів.

«Нема там багато роботи для таких як я — признавався лірник. Хіба що простягати руку і просити милостині. Кобзарі мають там жниво та ще й яке жниво! Не багато їх там, лиш кілька чоловік, але підбивають всю людську гущу своєю штукою. Ех, коби мені вернулося яких-небудь двадцять-тридцять літ назад!...»

«То чи не відреклись би ви своєї старої небоги?» — озвався хтось, жартуючи.

«Знав би я вже, що маю робити. Правда, голос у мене не такий то дуже цікавий. Але то вже не така велика хиба. Кажуть, що кобзарі вміють голос виправляти і вигладжувати. Пішов би на науку між кобзарів. Не так задля себе тай не ради своєї потіхи, а для наших людей. Аби й по цім боці границі пізнали так само щось красного та принадного.

Коли б у мене був той талант, то не кис би я на печі в хаті і не посидів би ні одної днини на одному місці. А пішов би я геть далеко, на захід. Туди на Львів і ще далі. Так далеко, поки чути наше рідне слово. Поки живе народ, жадний наших дум та пісень старих, глибоких, чутливих. Та бачите самі, що я вже старий, що моє серце вже ніби перетліло.

«Було, як слухаю отих пісень чарівних та дум премудрих, то ніби не свій стаю. Гляну по людях, що обступили роєм кобзаря, тай бачу відразу, що з ними дієтся те саме. Кожний ніби задумався глибоко. Один задивиться кудись далеко наперед себе. Другий склонить голову і стоїть мов зачарований. Інший похитує чогось головою. А всі — ніби задубіли. Ані словом не відізветься один до одного.

«Та то ще не вся штука кобзаря. Поспівавши, він переходить лиш на кобзу. Як ударить по струнах, як пічне робити різні скоки пальцями по струнах... А тоді хіба би чоловік був із каменя, аби не відчув, що та гра пронизує найменшу жилку в людині. В цілому його тілі. Щось ніби щемить коло серця, сіпає за душу. І викликує жаль безмірний, сльози нестримні... І люди плачуть. Плачуть мало не всі. Їм жаль тої слави, що була колись і минулася. Жаль козаків-юнаків, що билися колись очайдушно за волю народу, за його долю сущу і грядущу. Боролися і в тих боях поклали свої буйні голови, але не мали щастя здобути рідній батьківщині волю, яка була би для них заплатою і пам'яткою їхньої невмірущости. Замість волі нездобутої осталися по них — могили. Ті самі, що про них складає народ ду-

ми, які потім розносять кобзарі по всіх усюдах. Тими могилами, ніби струпами, покрилася наша нещасна земля. Вона страждає болем цих могил і страждатиме доти, поки нога наїзників буде топтати по ній, поки око насильників буде радіти на вид цих могил, що вони вийшли переможцями і стали панами цієї землі, а не ті, що лежать у цих могилах»...

Ніхто не говорив нічого на Андрієві слова, але видима річ, що кожний був йому вдячний у своїм серці за думи проспівані і за його науку. Одним словом: за той гостинець, який він приніс з-під самого серця України.

Забив мені лірник здорового кілка до голови оцими думами та оповіданнями про Київ ,про кобзарів та про козацьке лицарство. Бо я бачив, що тут щось не так, як написано в історії Дідицького. Там Хмельницький просить «восточного православного царя», щоб той «зглянувся на козацтво і взяв під свою опіку весь руський православний мир, бо нікуди йому дітися перед лукавими ворогами». А тут виходить цілком що інше. Народ нарікає на Богдана за те, що запродав його в московську неволю. Бо річ ясна, що віра — вірою, а москаль — москалем. Москалі, казав Андрій, чужі люди. Беруть нашого брата на сміх. Хахлами прозивають нас і мають нас за ніщо.

Але про Україну не вмів я сам нічого второпати. Тай пояснити не було мені кому. Ця тайна була ще довго закрита передо мною.

ПОЯВА «РУСЬКОГО ТЕАТРУ» І ПЕРШІ СЛІДИ НАРОДНОГО ПРОБУДЖЕННЯ У ЗБАРАЖЧИНІ В 1884 р.

Було це на весні 1884 р., як до Збаража приїхав перший раз «Руський Театр».[64]) Артистів привіз з Підволочиськ мій тато, взявши з собою ще кілька возів з нашого села.

Випала така слота, що бідні «комедіянти» поперемокали до рубчика і ледви добилися до Збаража.

Показалося — свої люди, по-нашому між собою говорять. Просили мого батька, щоб вечером на другий день прийшов не тільки сам, але щоб привіз зі собою деяких людей подивитися на їхню комедію.

Пішов мій тато вечером до Збаража. Не сам, а з тою компанією, що приходила до нас на вечірні читання. Тай лірника Андрія не забули покликати.

Вернулися пізно вночі тай позаходили всі до нас до хати. Наробили такого гамору, що вже й нікого не брався сон до самого ранку. Не могли нарозказуватися, що то за комедію вони там бачили.

«Та там показували таке, мовби то не була якась комедія, а чиста правда. І люблються і женяться, музики грають, п'ють, б'ються, люльки курять, табаку нюхають і пчихають. А говорять між собою по-простому, як і ми говоримо один до одного. Аж душа радується, коли їх слухати».

Зацікавилися люди театром. Не жаліють ні часу, ані грошей. Ночей не досипляють. Радіють, розказують одні одним, що бачили і чули.

«Театр учить наших людей» — говорив мій батько.

«Тут показано все, як на долоні: що добре, а що пусте й лихе. Виділи ми там пияків, але виділи також, як вони на тім виходять. Один пив, пив і пропив усе, що мав і перейшов на жебрачу торбу. Другий пив, поки не довів себе до того, що наложив руку на себе. Третій, упившись, забив людину і пішов на вічний кримінал. Все там показано так, що тільки дивися, вчися та бери собі приклад. Вони ніби говорять: отсе добре, то так і роби. А отсе — бачиш сам — пусте, шкідливе, то це оминай і так не роби. Таким способом і треба відводити людей від пиятики і від іншої біди та лиха».

Ходили до театру також люди із других сіл, з околиці Збаража. І навчилися деяких нових пісень, які потім поширювались далі, від села до села. Від того часу почали в нас співати таких пісень як: «Розвивайся ой ти, старий дубе», «Ой поїхав князь Ревуха по морі гуляти», «Засвистали козаченьки» і т.д.

Ясна річ, що ті пісні підносили людей на дусі і викликали перші зародки національної свідомости серед селянства Збаражчини. Помітно було, що під впливом тих нових пісень та дум почали деякі, більш рухливі селяни нав'язувати між собою знайомства і ті знайомства підтримувати. Ходили одні до одних на празники, сваталися між собою тощо. Навіть люди з далеких сіл зближалися.

Загально кидалось в очі, що та перша поява «Руського Театру» у Збаражі мала вплив також на деяких панків, що про них досі ніхто й не догадувався, що вони «свої» люди. Таким був, наприклад, начальник повітового суду Дроздовський, заступник державного нотаря[6в]) Жуковський, інспектор податкового уряду

Маркевич, повітовий ветеринар Черлюнчакевич і другі. Всі вони сиділи досі, як говорилося тоді, у шкаралупах, а дехто мав їх просто за поляків. Під впливом рідного слова і рідної пісні вони повертались до свого народу.

Не диво, що коли в тому часі помер у Збаражі лікар д-р Вітошинський, то на його похорон прибуло поважне число народу. Люди хотіли віддати покійному останню прислугу не тільки як доброму, услужному лікареві, але також як свідомому і прихильному до народної справи громадянинові.

На тому похороні почув я прощальну промову професора Учительської Семінарії Олександра Барвінського з Тернополя.[7])

Другу промову над могилою покійника виголосив посол Микола Січинський,[8]) який недавно перенісся з Гусятинського повіту до Збаражчини і став парохом у Черниxівцях недалеко Збаража.

Цей похорон можна вважати першою українською народною маніфестацією в Збаражчині.

ПОЧУТТЯ ДЕЗЕРТИРА

В тому часі, як я ходив до школи у Збаражі, я нераз шукав нагоди побачитися зі своїми сільськими ровесниками, товаришами недавніх забав хлоп'ячих. Бо були вони милі та дорогі мойому серцю, дарма, що накоїли мені чимало пакостей.

Але вони стали тепер до мене якісь непривітні. В їх очах читав я докори, що я, на їх думку, покинув їх, відрікся села. Що поза їх плечима, мабуть, маю вже іншу компанію, серед міських паничів.

Я намагався розвіяти їх підозріння, але це не помагало. Недовіряли мені і вважали мене за пропащого для себе і для села.

Було це в місяці червні, коли пускають шкільну молодь на вакації. Скінчив я тоді збаразьку школу, і мої батьки готувались вислати мене на дальшу науку. До гімназії.

Одної неділі вийшов я з церкви і попрямував до своїх ровесників, які стояли гуртом під парканом. Іду я до них і бачу вже здалека, що поглядають на мене чогось скоса, понуро. Відступають від мене і міряють мене очима від ніг до голови.

Мені стало невимовно прикро, бо я не знав, чого вони від мене бокують. Аж раптом я догадався, в чому річ. Це певно тому, що я надягнув на себе сьогодні перший раз нове цайґове вбрання та ще й нові боксові черевики. Для села було це тоді велике невидальце.

«Еге, який пан!» — заговорив Гриць Добридень, перша чічка парубоцтва в нашому селі, що любив поглузувати собі з будь-кого, коли йому щось сіло на ніс.

«Не зачіпайте його», сказав хтось другий. «Він уже й так буває між нами тільки в церкві. Та хто знає, чи не стелиться йому вже дорога до косцьола».

«Не бійтеся. Мій тато не помагав ставити косцьол, і я не маю чого там глядіти», відказав я.

Та одночасно аж мороз перейшов по моїм тілі, коли шибнула мені до голови думка: ануж, може дізналася звідкись та моя компанія, що я не тільки бував нераз у косцьолі, але й служив польським монахам до Служби Божої та й научився й молитися по-польськи. Та вони ж не повірять, що я мусів так робити.

«Що тато твій порядний, це ми знаємо. Але ще невідомо, що за птиця з тебе вийде. Вважай, щоб ти не розсмакував того проклятого панства та й не пішов чортові на службу».

«А на що ти вчишся?», питався котрийсь.

«Чи я знаю, на що я вчуся. Може ще й до нічого не довчуся».

«Не бійся, буде з тебе якийсь ляшок-шкіролуп. На теє ж і є школи, та й на те учать у тих школах. То добрий хліб. Не те, що за плугом ходити або день за днем косою тягнути. Ми чули вже про таких», — докинув ще котрийсь.

Не пам'ятаю вже, як ми тоді розійшлися, але пам'ятаю, що каменем лягли на мою душу оті їхні колючки. Нераз пізніше я згадував ті терпкі завваги про школу, в яких, на жаль, було багато правди. Бо ті що виходили із шкіл у тому часі, ставали частенько перевертнями або знаряддям панівних кляс у придушуванні народу. І хоч я запевняв моїх товаришів, що я таким не буду, вони мені не вірили. І мимоволі мене огортало почуття дезертира. Бо я вибирався у той світ, куди вони не мали доступу. Я знав, що не моя в тому вина, а проте викиди совісти мене не покидали.

ЧАСТИНА ДРУГА

ҐІМНАЗІЙНІ ЧАСИ

НА КВАРТИРІ В «РУСЬКІЙ БУРСІ» ІМ. С. КАЧАЛИ

Минали вакації, і мій батько відвіз мене до Тернополя до гімназії. Вступний іспит я здав і записався до першої кляси.

На квартиру прийняли мене до «Руської Бурси»[94]) ім. Степана Качали. Туди й повіз мене тато після іспиту, щоб примістити мене.

Саме тоді з'їздилися старші учні, що мешкали вже в бурсі минулого року. Віталися, обмінювались короткими словами, розкладали свої манатки і ліжка. В бурсі було гамірно, як у млині. Але не довго. На другий день був уже порядок. У трьох кімнатах під стінами стояли ліжка. Посередині кожної кімнати були столи і лавки, щоб бурсаки мали де писати, читати і вчитися.

Вже першого дня впала мені в очі одна обставина в бурсі, якої я ще ніде досі не бачив. На стінах усіх трьох кімнат були розвішані якісь образи. Не були це ікони святих, а здебільшого портрети світських людей. Начислив я їх щось біля сорока душ.

Я догадувавсь, що то певно якісь заслужені люди, бо між ними я бачив гетьмана Хмельницького, Ст. Качалу і нашого головного настоятеля бурси професора Олександра Барвінськоог. Але чому ж тут не видко Івана Наумовича і Богдана Дідицького, думав я. Мабуть, забули за них, або не стало місця для них. Ну, то повинні були повішати їх бодай у сінях.

Ні, це напевно якась помилка сталася, думав я собі. Я був уже готовий спитати про це когось із старших бурсаків, але не ставало мені відваги. Чекай, думав я собі. Потерплю ще день-два, поки прийде до бурси мій земляк Цісецький. Той вияснить мені справу. Цісецького тоді ще не було. Здається, нездужав чи щось такого. Але нарешті приїхав.

Цісецький пояснив, що ті портрети показують самих великих, заслужених людей. Таких, що працювали колись або пра-

цюють ще й досі для добра українського народу. Одні працюють як письменники, другі як політики. А той з булавою — козацький гетьман Хмельницький, який на деякий час визволив наш народ зпід чужого ярма.

«А чому нема тут Наумовича і Дідицького?» питав я.

«А де ти чув про Наумовича та Дідицького?», цікавився Цісецький.

«У нас вдома читали ми з татом Наумовичеву 'Науку' й 'Історію Руси' Дідицького. А про Наумовича й без того говорилося багато у нас вдома та й взагалі поміж людьми».

«А про Шевченка не чув ти нічого?»

«Ні, не чув», відповів я.

«Ну, так ти знаєш ще дуже мало», сказав мій земляк. «Та це не така велика біда. Тут будеш мати нагоду багато навчитися і доповнити своє знання, аби не брали тебе на сміх твої товариші».

Цісецький радив мені помало набиратися як найбільше знання і досвіду, щоб моє оточення не помітило моїх недостач і не стало мене недооцінювати. Я взяв собі до серця цю пораду мого земляка.

Побувши в бурсі кілька тижнів, я приглянувся бурсацькому життю і пізнав його ближче. Дещо мені подобалось, а дещо — зовсім ні. Щодо мого оточення, то воно не конче було мені симпатичне, бо була це збиранина різних хлопців. Найбільше було селянських синів, решта були сини ремісників, дяків, учителів і попів.

Але найгірше було те, що від старших заносило якимось капральським духом. Аби одною-двома клясами вищий від тебе, то вже й носа дре. Фукає так, що не знаєш, як приступити до нього.

Співжиття між бурсаками було не найкраще, і часто-густо траплялися різні скарги та доноси, яким угорі, на жаль, потурали.

Серед молодших попадалися хлопці, які мали деякі фізичні хиби. Був, наприклад, один хлопчина, який майже щоночі мочив під себе. Треба було щось зробити, щоб ту хибу усунути. Наприклад, прикликати лікаря. Але наставник бурси Стисляк, який був учнем старшої кляси, знав тільки один лік на все: биття. І за кожним разом періщив хлопця без пощади.

Другий хлопчисько — а був це я грішний — скреготів у сні зубами. Лихо хотіло, що моє ліжко притикало до постелі смертельно хворого сухітника Федора Вовка. Цей і так не міг спати через свою недугу, а тут ще мій скрегіт.

«Смаркачу, не скрегочи, бо зараз повибиваю тобі зуби!» — кричав на мене Вовк.

Але його погрози не домагали, і я скреготів далі зубами по ночах. Тоді він гримав палицею, яку тримав коло себе, по моїм ліжку, аж ціла кімната будилась.

Вовк жалівся на мене, що я своїм скреготом не даю йому віку дожити. Тоді його товариш Юрчинський дав йому таку пораду:

«Шкода, що ти Вовк, а не вмієш сам дати собі ради. Та ти не бий палицею по постелі, але вали нею смаркача по зубах. Так відовчиш його скоро від того скреготіння.

Вовк послухав ради свого товариша і гатив мене своєю палицею де попало. Та це не помогло бідоласі нічого. Його забрали незабаром додому, де він помер.

До ведення такої установи як бурса треба було людини розумної і благородної, яка віддала б себе повністю цій справі. Бо ж тут жило побіч себе яких сорок молодих душ, які треба було виховувати, справляти на добру дорогу.

Правда, для цього була відповідна управа — два професори-педагоги й один ученик із вищих кляс, — але біда була в тому, що найбільш відповідальну діяльність передано молодому, недосвідченому гімназистові. Зроблено це тому, що той ученик мешкав разом з бурсацькою челяддю, мав її перед своїми очима і, тим самим, був найближчою інстанцією, через яку переходили всі дрібні справи. Але в тім то й ціла справа, що вага цих ніби то дрібничок була більша ніж тих нібито головних справ, які були призначені для вищої управи. Через таке ставлення до «дрібних справ» стався факт, що між бурсаками лежав туберкулічно хворий хлопчисько, якого треба було передати до шпиталю, а не тримати цілими тижнями між здоровим молодняком.

Обидва професори-педагоги мали помешкання в бурсі. Отож могли бодай раз на день показатися бурсакам на очі. Але того не робив ні один із них.

Професор Олександр Барвінський, який був головним управителем бурси, мусів мати на своїй голові господарську сторінку бурси, яку, не зважаючи на всі труднощі, провадив зразково. Але не хочеться чомусь вірити, що йому не вистарчало часу на те, аби бодай десь-колись придивився до того, що діялося в бурсі під оглядом педагогічним.

Цю справу мав у своїх руках професор горожанської[9в]) школи Юрій Геців.

Правду сказавши, була це людина без жодних педагогічних прикмет і крайньо брутальна. Коли прийшлось йому вирішувати якусь суперечку між учениками, то в нього були лише два ліки: грубе слово і палиця. І бив він нею так, що жах було дивитися з боку.

Не ліпшим був і той гімназист, що був його помічником. Обидва були похмурі, насуплені. Таку позу приймали вони на те, щоб тим способом додавати собі більшої поваги. Я не бачив цих людей ніколи усміхненими, ані веселими.

Було великим щастям для бурсаків, що на місце Стесляка прийшов Василь Пилипчук, учень дуже здібний, а при тому жвавий та веселий. Тоді бурса ожила і повеселішала.

Проф. Барвінський учив тоді в Учительській Семінарії в Тернополі. Його учні розказували нераз леґенди про свого професора. Вчив української мови та історії. Вчив так, що кожний учень здобував повне знання цих предметів. Його педагогічний хист впливав на молодь до тої міри, що ті учні, які перейшли через його руки, понесли зі собою повне зрозуміння свого учительського післанництва. Вчив так, що дуже рідко бувало, аби його учні не навчилися того, що він їм викладав. Тому майже не було випадків, аби він провалив когось при матуральних іспитах. Любили його як рідного батька всі учні, незалежно від національности і віри. Можна сміло сказати, що Барвінський був найкращим українським педагогом тієї доби.

Тому великою втратою для української культури був його відхід від педагогічної праці до політики, в якій його ім'я зв'язане із спробою безуспішної українсько-польської угоди.

ПРО САФАТА ШМІҐЕРА, ІВАНА НАУМОВИЧА ТА ІНШИХ

Закінчивши другу клясу тернопільської гімназії, я опинився знову між своїми на селі.

Саме тоді до нас приїхав один землемір, який був знайомий з моїм батьком. Він запропонував мені об'їхати з ним Ново-Селеччину, де він мав перевіряти земельну власність. Він хотів, щоб я помагав йому в цьому, і за це обіцяв мені платити по п'ять злотих на тиждень. Наша мандрівка мала тривати яких два тижні. Мені подобалась ця пропозиція, бо вона давала мені нагоду побачити трохи світа і познайомитися з багатьма людьми. Батьки спочатку заперечували, але коли почули, що я на жнива повернуся додому, то згодились на мою мандрівку.

Під час тієї мандрівки я зустрів багатьох приятелів мого батька і придбав чимало власних приятелів, які пізніше помагали мені в моїй політичній діяльності. Серед них зазнав я такого тепла і щастя, якого часто не дає навіть родинне оточення.

Скінчились жнива. Тепер тільки доброї погоди, щоб звезти той дар Божий до стоділ, до стогів.

Ще моя покійна бабуня завела такий порядок серед нашої многолюдної родини, що до возовиці, молочення зерна та інших пильних робіт збирались усі члени родини і «толокою» доводили діло до ладу. Звозили зерно одному, потім другому, а там третьому, поки не зроблять цього всім.

Так я опинився із своїм татом в Розношинцях, у наших свояків на возовиці. Там помогли звести зерно в трьох місцях. Потім перейшли до Красноселець, до одного з вуйків, потім до другого, відтак до Голодівки — до третього. Цілий тиждень помагали своякам. За те на другий тиждень вони всі з'їхались до нас, до Луб'янок, і ми за один день упорались з возовицею нашої пашні.

Коли ми возили зерно в Розношинцях, то стрічали раз-у-раз якогось парубка, що їздив як подавач снопів. Виглядав як селюх, але я знав, що то був учень тернопільської гімназії Сафат Шміґер.

Протягом минулих двох років, відколи я почав ходити до цієї гімназії, ми бачились майже щодня, але чомусь ми не зблизились. Чому він не шукав зустрічі зі мною, того я не знаю. А я не робив цього перший, бо він був старший, і я не мав відваги.

Ще поки я пішов до тернопільської гімназії, говорили мені його односельчани, що Сафат ходив спочатку до школи в Красносільцях, а потім післав його батько на дальшу науку до школи Бернардинів у Збаражі. Говорили ті хлопці, що він дуже добре вчився і прекрасно малював. І мабуть той самий учитель Озіміна, в якого і я вчився, спонукав його батька післати сина до гімназії. Аби став «паном».

Видно, що Сафатів батько так собі взяв до серця пораду учителя, що не дав малому Сафатові занедбати ні дня, ні години науки. Хлопцям найбільше вбилося в тямку те, що батько брав часто сина на плечі і носив його до школи, особливо в зимі, коли сніги позадували стежки і дороги, і більшість дітей залишилась дома. Хоч сам батько був зовсім неграмотний, проте він розумів добре, що значить для дитини кожна хвилина науки. Не диво, що син вдався в свого батька: був пильний і аку-

ратний, і ці прикмети були основою його великих успіхів у дальшій науці.

Максим Шміґер, Сафатів батько, був собі непомітним чоловіком у селі. Не був крайнім бідолахою, але не можна б його назвати навіть середняком. Напевно не мав більше п'яти

Сафат Шміґер

моргів землі, і ніколи в його хліві не було більше двох хвостів худоби. До того — інколи одна-дві безроги. Більше не мав і більше не забагав. Свояки помагали йому своїм тяглом зорати, посіяти і звести ту мізерію, що Бог уродив, а він відробляв їм працею своїх рук. Хата в нього була мала. Ледве для двоїх вистарчала. З жінкою не нажився довго. Задуха і сухоти зігнали її із світу. Малим хлопцем осиротила Сафата. Любила його, як звичайно любить добра мати дитину — свою кров. Журилась його майбутньою долею. Батько оженився вдруге і жив безтурботно. Сафатом не треба було журитися. Як тільки почав учитися в гімназії, то вже за короткий час дав себе пізнати як здібний учень, для якого наука була іграшкою. Мав славу найкращого учня в гімназії. Відзначався не тільки в одному чи двох предметах, але у всіх однаково. Не диво, що професори цінили його високо, хоч дехто з них мусів уважати, щоб Сафат не приловив його на якійсь помилці. Заможніші батьки запопадали ласки у

Сафата, щоб він — за добру грошову винагороду — підучував їх синів. Біднішим товаришам помагав задармо.

В той час польські ксьондзи єзуїти утримували в Тернополі приватну школу, звану конвіктом,[9w]) де вчились багаті панські діти. Дечого вчили там самі єзуїти, а до інших предметів наймали собі професорів з тернопільської гімназії. Як довідались вони, що Сафат такий здібний учень і педагог в одній особі, то запросили його до свого учительського складу. Викладав він там математику і фізику, коли був учнем сьомої і восьмої кляси гімназії.

Вже як гімназійний учень, мав славу всезнайка. І справді він був так всесторонньо начитаний, що хоч би з чим хтось до нього звернувся, він все умів пояснити. Мені відомо, що і пізніше, коли Сафат був студентом медицини в Кракові, його уважали «ходячою енциклопедією». Таку славу ширили про нього також Василь Стефаник[9н]) і Богдан Лепкий.[9е])

Сафат саме закінчив сьому клясу гімназії і приїхав додому, щоб помогти батькам у господарстві. Їздив із свояками у поле і подавав снопи, так само як і я.

Їздячи отак із снопами, я думав, як би то мені познайомитись з таким здібним земляком. Але про що ж я буду з ним говорити, думав я, коли я ще так коротко вчився і мало що прочитав, а з прочитаного небагато зрозумів. Все ж таки я вирішив зробити такий крок. Треба буде тільки знайти відповідну нагоду і вважати, щоб не вийти з того всього недотепою. Я вирішив насамперед поговорити про це з моїм тіточним братом Яндрухом Гарматюком.

Яндрух був сином Яцка Гарматюка, шваґра мого тата. Наші мами були рідні сестри. Мій тато і Яцко Гарматюк були не тільки шваґрами, але також нерозлучними приятелями. Обидва, як на той час, були досить грамотні і однаково непосидющі. Обидва мали майже однакову нагоду зустрічатись з людьми, бо тато був дяком, а дядько Яцко — ковалем.

Обидва були під впливом «Науки» Івана Наумовича і зачитувались у книжечках видавництва імени Михайла Качковського. Поки «Наука» виходила в нашій народній мові, то вони мало визнавались в різницях між народовцями і так званими «твердими» (москофілами).

Варто тут згадати, що в сімдесятих роках Наумович провадив місійну працю проти п'янства і закладав по наших селах «Братства Тверезости». На ті місійні зібрання приходили сотні і тисячі наших селян. Вони були так зворушені золотоустими проповідями Наумовича, що тут же на місці присягали більше

не пити. Це був справді масовий рух, який охопив Галичину, Буковину і навіть Закарпаття. Наумович захопив народ ідеєю тверезости, і в цьому лежала його головна заслуга. Майже в кожному селі стояли на видних місцях хрести, поставлені на пам'ять заведення Братств Тверезости, переважно в 1873 році. Це були одночасно пам'ятники Іванові Наумовичові, ініціяторові цього незвичайного руху.

Мій тато і шваґер також приєднались до цього руху тілом і душею і помагали закладати Братства Тверезости.

В той час відбувались перший раз вибори до Віденського парляменту на підставі нового виборчого закону. Наумович поставив свою кандидатуру проти заслуженого народного діяча з табору народовців отця Степана Качали. Але хоч цей був найкращим тоді нашим парляментаристом, Наумович переміг його величезною більшістю голосів. Качала був вибраний потім в чисто польській виборчій окрузі в Західній Галичині.

Народ сподівався, що Наумович поведе його до боротьби за такі самі права, які мали інші народи Австрії. Але він не доріс до завдань, які ставила перед ним тодішня дійсність нашого народу, і не виправдав народних сподівань. Замість ставити рішучі вимоги польським панам, які мали владу в Галичині, та їх віденським опікунам, Наумович поглядав на схід. Не пішов назад у народну гущу, яка винесла його на своїх плечах вгору, перестав протестувати проти кривд народу і склав зброю без бою. Заговорив з «Науки» по-російськи. Сипав похвали на адресу російського царя. Народ не міг зразу розв'язати тієї загадки, але розумів, що Наумович зійшов на манівці. Відвертались від нього його бувші прихильники, забували його. Грімко співала молодь нову, принесену з Наддніпрянщини пісню «Вже більше літ двісті, як козак в неволі». Це була ніби відповідь Наумовичеві на його новий курс. Його «Наука» випадала людям з рук. Замість неї читали газету «Батьківщину», що тоді почала виходити народною мовою. Відвертались від Наумовича ті тисячі, які ще недавно прирікали йому тверезість. А вороги нашого народу затирали руки з радости.

До того ж, в зв'язку з селом Гниличками, Наумович мав процес,[9D]) в якому австро-польська влада обвинувачувала його та деяких людей з цього села в зраді Австрії. Справа була в тому, що громадяни Гниличок домагались від церковної влади відокремлення їх села від парафії Гнилиць і створення для них окремої парафії. Вони мотивували це тим, що їм далеко ходити до Гнилиць і що Гнилички мають досить церковної землі і досить парафіян, щоб мати власну парафію. Але церковна вла-

да не хотіла цього зробити. Тоді громадяни Гниличок звернулись за порадою до свого посла Наумовича, а той порадив їм погрозити церковній владі, що коли вона цього не зробить, то село перейде на православну віру. Польська адміністрація налякалась і розпочала проти Наумовича і провідних селян Гниличок процес, обвинувачуючи їх у державній зраді. Той процес набрав широкого розголосу. Хоч Наумовича суд звільнив від вини, він після процесу виїхав на добровільне вигнання до Росії, де передчасно помер, забутий всіми.

Народ не міг дарувати йому того, що він, замість покаятись за свої гріхи і далі працювати для свого народу, пішов на службу Росії.

Але я вертаюсь до вуйка Яцка Гарматюка. Ще молодим він дістав десь ІСТОРІЮ РУСИ Богдана Дідицького, і зимою він і мій тато зачитувались у тій книжці. Про це я довідався пізніше, коли я з татом читав історичний роман Генрика Сєнкевіча «ОГНЄМ І МЄЧЕМ». Тоді тато вже носив у своїй голові багато подій з нашої бувальщини, які він засвоїв собі з Історії Дідицького. Ще яснішою стала нам наша бувальщина в 1885 році, коли ми прочитали «ІСТОРІЮ РУСИ» Степана Качали, а потім ще й роман Миколи Гоголя «ТАРАС БУЛЬБА».

Мій батько довго не натішився своїм шваґром Яцком Гарматюком. Той помер на сухоти зимою 1880 року. Тато довго не міг переболіти втрати свого друга. Жили з собою справді як рідні брати. Покійний вуйко був також моїм хресним татом, і я догадуюсь, що через те його ім'я Яцко прилипло і до мене.

Вуйко лишив вдову і троє дітей. З них найстарший був Яндрух, що мав тоді всього одинадцять років. Доля вдови і сиріт лежала моєму батькові на серці, і за його старанням тітка Хима — сестра моєї мами — вийшла замуж за Василя Славуту. Обоє були майже однолітки — мали не більше як по тридцять років, — відповідали одне одному характерами і жили щасливо. Дядько Славута був гідним наслідником покійного Яцка Гарматюка і як чоловік моєї тітки, і як батько, хоч не рідний, осиротілим дітям. А для мене він був наче другий тато.

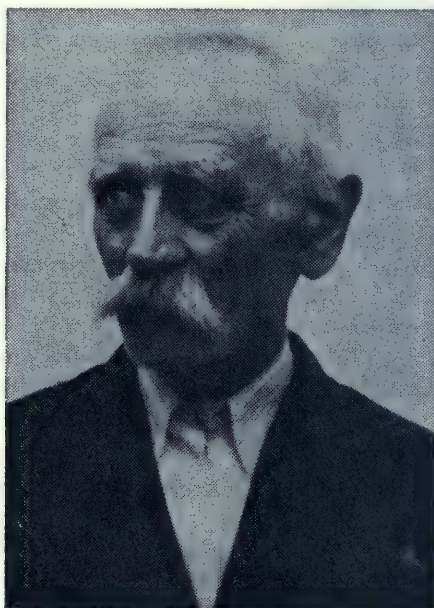
Коли вуйко Яцко вмирав, то висловив бажання, щоб син Яндрух перебрав його ковальське ремесло. Отож післали Яндруха на науку до Красноселець, до нашого вуйка Семка Кальби. Він мав господарство, але при тому був також ковалем. Мав добру славу не тільки в близьких околицях, але навіть поза межами Збаражчини. Виробляв плуги за власним моделем, на

які був великий попит. Був суворим педантом у своєму фаху, і робота в його кузні просто кипіла. Сам працював завзято і не давав дармувати своєму молодому челядникові.

Яндрух видержав час своєї науки, вивчив ковальський фах і повернувся до батьківської кузні, яка від смерти батька стояла пусткою, ніби чекаючи на нього.

За час Яндрухової науки я майже не бачився з ним, бо в будні дні він був дуже занятий роботою в кузні, а в неділі і свята мусів доглядати худобу вуйка Семка.

Я побачився з ним аж підчас цих вакацій, коли він уже повернувся додому і працював у своїй кузні.

Яндрух Гарматюк

Зайшов я до Яндруха і питаю, чи не міг би він познайомити мене з Сафатом Шміґером. На це він розреготався, а як прийшов до себе, то каже, що я ще такий самий дітвак, як був перед кількома роками, коли завжди потребував посередника, щоб познайомитись з кимсь. «Але коли тобі так хочеться, каже він, то я це зроблю, бо мені і самому цікаво почути, про що можуть говорити між собою такі великі мудрагелі...»

Яндрух обіцяв поговорити із Сафатом, але не сподівався, що ми зможемо зустрітись скоро. «Тепер роботи в кожного з

нас по уха», сказав він. «Але поговоримо, і як Сафат вирішить, так і буде».

Обставини склалися так, що мені пощастило зустрітись із Сафатом Шміґером аж на Великодні Свята наступного року (1889), коли він був у восьмій клясі гімназії.

До Яндруха Гарматюка я ще повернусь пізніше. Коли незабаром у Збаражчині розгорнувся радикальний рух, то він брав у ньому живу участь і був одним із селянських провідників нашого повіту.

Ще під час вакацій я одержав листа з Тернополя від свого шкільного товариша Федя Бриковича, який запитував мене, чи не хотів би я учити донечку його сусіда Чикала. За це я мав би харчі і мешкання. Я згодився, бо хотів ближче пізнати життя тернопільських міщан, і після вакацій перейшов з бурси до Чикала. Але я довго там не побув, бо Чикало був п'яниця і погано жив із своєю жінкою. Мені така атмосфера не подобалась, і я перейшов на квартиру до Соневицьких, де нас мешкало сім учнів. Соневицький служив за невеличку платню візником при магістраті,*) а його жінка тримала на квартирі гімназистів, які в них жили кожного року, — одні з харчами, другі — без. Я тільки мешкав у них, а харчувався в бурсі. Соневицькі, яких колись біда вигнала з села до міста, були дуже милі люди. Вони спочатку говорили по-польськи, але коли в них почали мешкати українські студенти, вони вернулись до рідної мови. Соневицькі подобались також моєму татові, і коли його пізніше покликали на кілька тижнів до Тернополя до лави присяжних, то він мешкав також у них. Вони стали добрими приятелями. Їх приязнь продовжувалась і після того, як Соневицький переїхав до Львова працювати в Краківському готелі. Коли в 1895 році батько був вибраний послом до Крайового Сойму у Львові, то підчас сесій Сойму завжди мешкав у Соневицьких.

ПЕРЕМОГА о. МИКОЛИ СІЧИНСЬКОГО НАД ТАДЕЄМ ФЕДОРОВИЧЕМ У ВИБОРАХ ДО КРАЙОВОГО СОЙМУ В 1889 р.

Від балачок з польськими учнями на квартирі у Соневицьких зродилося в мене якесь особливе зацікавлення до політики. Ну, яка там політика. От собі звичайні балачки про відносини між українцями і поляками.

Справи ті турбували мене ще від хлоп'ячих літ, коли я почав ходити до школи в Збаражі, і навіть ще раніше. Я нераз

тоді чув, як тато читав сусідам газети і виясняв їм різні старі події з історії України-Руси. Не багато я запам'ятував з того, але я розумів, що поляків не було колись зовсім на нашій землі, і що тоді нашому народові було багато краще, бо був сам господарем на своїй землі. Пізніше поляки не тільки розсілися на нашій землі, але ще й почали робити все, щоб слід затерти по нас. Роблять вони це й досі.

Тепер ті справи ставали мені що-раз ясніші, і я старався збагнути їх глибше.

І от коли я приїхав на Великодні свята додому, то довідався, що в нашому Збаразькому повіті іде підготовка до виборів послів на Сойм Крайовий. Читав я з татом популярний тижневий часопис «Батьківщина» і вичитав заклики «Руської Народної Ради», аби люди добре пильнували виборів і не допускали до ніяких надуживань, бо які будуть правиборці, такі будуть і посли, говорилося там.

Тато розказував мені, що поляки так змайстрували виборче право, щоб українці ніяк не могли вибрати більше четвертини послів, хоч би не знати як трималися. Таке право придумали вони на те, аби доказувати перед світом, що Галичина польська, і щоб у Галицькім Соймі і Віденському Парляменті як найменше говорилося про всі ті кривди, що їх поляки чинили українцям. Та цього полякам було мало. Вони ставили своїх кандидатів навіть в українських округах і старалися насильними способами просувати їх до Сойму. І просували. Були майстрами в насильстві.

Я розказував татові про настрої серед українських ґімназистів. Хоч ми й не маємо права брати участи в політиці, але ми бачимо, що нашому народові діється кривда, що йому поляки не дають розвиватися. Так не сміє бути далі. Мусимо з цим боротись. А для боротьби треба нам свідомих і відважних провідників, які не оглядалися б на жодні перешкоди і які тримали б з нашим народом.

При тому ми з татом нагадали собі недавну подію, яка скоїлася в Галицькому Соймі. Українські студенти робили тоді у Львові демонстранцію проти того, що поляки переводили насильно польщення Львівського Університету. Скликували віча, виголошували гострі промови і доводили Віденському урядові, що він забагато потурає полякам та дозволяє їм порушувати основні конституційні закони. Нагадували Відневі, що у Східній Галичині є українська більшість і що тому Відень не сміє передавати того університету в руки польської меншости. Коли ту справу порушено в Соймі, то один з польських послів, Розва-

довський, накинувся на українських студентів і назвав їх «шуями», тобто бандитами. На це молодий український посол д-р Теофіль Окуневський відповів Розвадовському такою самою образою: «Ти сам шуя!» Розвадовський викликав за це Окуневського на двобій, на шаблі. Окуневський не відмовився від двобою. Всі поляки були певні, що Розвадовський порубає Окуневського, бо знали свого Розвадовського як найбільшого шляхоцького рубаку. Але не так сталося, як ждалося. Окуневський переміг Розвадовського і майже відрубав йому щоку, і той носив шрам до самої смерти.

Таких послів треба нам якнайбільше, думав я, аби було кому відбивати усякі напади на нас і словом і ділом.

Кілька днів перед самим Великоднем відбулися збори правиборців для висунення кандидата на посла із Збаразької сільської округи.

Мені пощастило дістатися на ті передвиборчі збори, хоч мені було ще далеко до того, аби бути правиборцем.

Збори відбувалися в одній з найбільших тодішніх збаразьких корчем, у Зіссермана, куди заходили звичайно пани та урядники. Людей було не більше, як двісті душ. Як на ті часи, було це багато.

Голова зборів оголосив, що є зголошених два кандидати: повітовий маршалок і поміщик Тадей Федорович та о. Микола Січинський, парох Черниховець.

Перший виступив Федорович. Він дивувався, що Січинський старається про мандат у Збаразькому повіті, бо він був досі послом в Гусятинському повіті, то міг би там старатися про цей мандат і тепер. Крім того, він мусить нагадати Січинському слова, які той сказав йому, Федоровичеві, на похороні бувшого посла того повіту покійного Степана Качали в Шельпаках в осені минулого року.

«Там, на тім похороні, говорив Федорович, привітався зо мною посол Січинський і сказав, що бажає, аби я перебрав цей вакантний мандат. — Чи було так, отче Січинський, чи правду я говорю?» — питав Федорович.

«Це правда» — була відповідь Січинського.

«Коли так, то я не знаю, яка причина того, що ви не думаєте додержати свого слова? Я такий самий добрий русин як і ви. Ходжу до церкви так, як і другі. Мій отець був також русин і моя матка була з руського роду. А головна річ, що я родився тут, у Збаразькому повіті. Ціле життя я тут живу, отже знаю потреби мого повіту і вмів би заступати цей повіт краще,

ніж хто другий. Не належу до людей, які люблять багато говорити. Я чоловік праці, — такий самий, як і ви всі, панове виборці. Люблю говорити те, що відповідає дійсності. Шкода говорити про те, що було. Що було, те минуло. Краще говорити про те, що є тепер і що можна зробити зараз, за нинішних обставин. Коли дасться щось зробити, то зробиться це скоріше і певніше у згоді, ніж у ворожнечі. Живемо тут побіч себе, русини і поляки, від непам'ятних часів. Нема між нами надто великої різниці. Маємо майже однакову віру. Розуміємо одні одних, і дуже часто буває, що женяться одні з одними. Маємо з собою близькі сусідські відносини. Ніхто в світі не чув, аби була між одними й другими якась велика ворожнеча, аби різались між собою. І жилося б ще ліпше, коли б не було людей, які не люблять згоди і використовують найменшу дрібничку, аби робити крик і роздувати ненависть між спокійним народом. Є також такі, що хотіли би бути все напереді і помагають собі криком і всякими радикальними способами, аби всі виділи їх і чули. Гадають ті люди, що таким гострим способом можуть щось осягнути. Признаюся, що я не належу до таких людей і таких не можу терпіти. Я чоловік миролюбний і рад би видіти між людьми любов, згоду і порядок. Розумні люди говорять, що згода будує, а незгода руйнує те, що згода збудувала. Незгода між народами це ненависть, гострі сутички і — війна. Про це повинні пам'ятати всі. Тимбільше повинен це пам'ятати кожний розумний політик. Коли б я був вибраний послом, то старався б такі нездорові і шкідливі пристрасті лагодити і помагав би всіма силами приводити наші братні народи до повної згоди і єдності. Таким я був завжди і таким залишусь. Все одно, чи це комусь подобається чи ні».

Тепер взяв слово о. Січинський. Признався, що говорив на похороні о. Качали з Федоровичем та ще і в такому дусі, як той оповідав.

«Але дозвольте вияснити, говорив він, чому я не додержав слова. Коли я кинув такі слова на похороні в Шельпаках, то я знав, що роблю. І нехай не думає собі ніхто, що я пустив ті слова лиш оттак, на вітер. Ні, я говорив цілком щиро і з найліпшим наміром.

«Ми знайомі з паном Федоровичем дуже добре вже кілька років. І я думаю, що пан Федорович не затаїть того і признається ось тут прилюдно, які то були ми собі приятелі на засіданнях Збаразької Повітової Ради. Пригадую вам це, пане маршалку, аби було все ясно між нами. Аби не думав собі хтось,

що я віроломник. Свідчуся тими нашими людьми, що є членами Повітової Ради і репрезентують там десятки тисяч селянства нашого повіту. Ті селяни не забули і певно не забудуть ніколи, як ви поводилися на тих засіданнях. Ми тягнули, скажім, віз повітових потреб в один бік, а ви — в другий бік. Ми — наперед, а ви — назад. На тих засіданнях не впали з ваших уст ані разу такі слова, як ви сказали перед хвилиною на нинішніх зборах. Слова про те, що ви русин і ваша мама русинка. Або, що ви признаєте себе греко-католиком. Мало того. Ви робили все і робите по нинішній день на тій Повітовій Раді політику польську, або, ще ясніше говорячи, політику панську, поміщицьку. Маю право думати, що ви не заперечите того.

«Думав я, що після тої нашої розмови на похороні о. Качали ви спам'ятаєтеся і підете слідами свого брата Володислава, що був прихильним до свого народу. Але, на жаль, мої надії на вас не виправдались. Ви не змінили ні трохи своєї позиції. Яким були ви за життя о. Качали, таким самим залишились і після його смерти. І це єдина причина, що я не можу і не маю права додержати вам свого слова.

«Мені однаково, чи нинішні збори приймуть мою кандидатуру, чи її відкинуть. Але поки я живий, то буду старатися, щоб Збаразький повіт не дістався під опіку людини, яка вважає себе відкрито приятелем наших непримиренних ворогів.

«На найближчій сесії Крайового Сойму наш клюб вимаґатиме скасування шарварків.[10]) Чи ви, пане маршалку, голосували б проти тої кривди, чи помагали би усунути цю панщизняну причепу? Бо те, що громадські дороги мусить поправляти в однаковій мірі кожний мешканець села, є нічим іншим, як залишком панщини. Цими дорогами їздять найбільше панські вози. Тому пани повинні найбільше поправляти дороги. А тут кличуть до шарваркових робіт малоземельних, безземельних і навіть жебраків, які взагалі не мають возів. Чи за те вони мусять відробляти ту панщину, що ходять пішки цими дорогами і до того звичайно босі? Це така несправедливість, якої не можна оправдати ані Божими, ані людськими законами. Наш клюб буде домагатися, аби шарварковий закон був скасований, і щоб на поправу доріг платив кожний в міру того, скільки має землі чи іншого маєтку в даному селі».

«А от вам другий такий панщизняний залишок: ПРАВО ПАТРОНАТУ. Умер в селі духовник, парох. Людям треба нового пароха. Та людям кажуть: Не турбуйтеся, нехай не болить вас голова, хто прийде на місце небіжчика. Це не ваша

жура, а вашого дідича. Чуєте? Ви навіть не маєте права цим пожуритися! Ані навіть церковна влада не має права рішати. Цим ділом пожуриться — ваш пан! А тепер уявіть собі, що є кілька кандидатів на вакантну парафію. Хто дістане це місце? Тільки той, хто покажеться найбільшим панським підлизою, хто буде найбільше гнутися в чотири погибелі перед паном, хто буде прихильніший до пана, ніж до людей. Ось до чого доводить священиків система патронату! Тому річ ясна, як сонце на небі, що це старе право треба скасувати, як скасовано панщину, що колись привела його на світ.

«Школами не турбується шляхоцька соймова більшість. Мудрують там так, що як селянам забагається школи, то нехай самі будують їх та утримують своїм коштом. Це показує, що панам не залежить цілком на тому, щоб народ вчився і просвіщався. Ми ж кажемо, що кожний чоловік потребує освіти таксамо, як хліба, соли, води і повітря. Далі ми дотримуємось того погляду, що поки пани є панами і користуються загальним громадським добром — землею, лісами, пасовиськами, то їх собачим обов'язком є поносити видатки на громадські потреби і платити за тих нуждарів, які працею своїх рук збагачують їх без кінця. Пани не розуміють і не хочуть розуміти цеї правди, але час зробить своє і привчить їх пізнати цю правду. Покищо залежить нашим панам лиш на тім, аби село не забувало за коршму і потопало у тьмі кромішній. Бо лиш при таких умовах можливо вам, пане маршалку, говорити про згоду й братолюбство з ляхами. Чи не так, пане маршалку?»

Але маршалок не відзивався, а люди говорили:

«Маршалка вже давно нема. Відійшов ще тоді, як було слово про патронат. Як виходив, то казав, що ще може й так статися, що ваші діти будуть просити його або його сина про презенту[11]) в його селах».

«Нехай він не чекає на моїх дітей. Мої сини не будуть попами. Досить того, що я напопував», говорив Січинський. «Але шкода, що Федорович уже відійшов, бо я маю ще сказати тут багато такого, що він повинен би почути. Був би я спитав його, як би то він поводився в Соймі, коли б прийшла на порядок дня справа соціяльного забезпечення сільської та міської бідноти. Аби ті нещасні люди не ходили без праці, щоб та праця не була для них понад їх силу, аби в випадках каліцтва чи старости не мав ніхто права викидати їх на вулицю без найменшої допомоги і відшкодування. Це не дрібниця, панове громадо, це справа важна та болюча. Подумайте: Поки людина молода та здорова,

то є великий попит на її руки. І панові на лакея чи на форналя придатний, і цісареві на вояка добрий. Але як висмокчуть з тої людини всі життєві соки, тоді вже не цікавляться ним. З торбою через плечі і з жебрачим костуром ходить нещасний панський зробок по селі, від хати до хати, дре людям очі, милостині просить...

«Після того, що ми почули тут від пана Федоровича, показується ясно, що нам з ним не подорозі. Наші дороги розходяться і ніколи не зійдуться. Коли він говорив, що ляхи живуть з нами на тій землі від непам'ятних часів та ще й до того у найліпщій згоді, то він або не знає історії або лише вдає такого незнайка. Всі ми знаємо, що Польща завоювала нашу землю тільки тоді, як татари зламали нашу силу. З того часу польська шляхта розсілася на нашій землі і гнобила страшно наш народ та робить це ще й сьогодні. Знаємо також, що наш народ ніколи не признавав польського панування над собою і довго боровся проти того насильства. Мусимо проти нього боротися і нині, бо й тепер польська шляхта має всю владу на нашій землі, дарма, що тут уже не Польща, а Австрія. Проти Австрії польська шляхта, як ми знаємо, робила недавно повстання, яке зламано. Тоді поляки присіли були тихо і були дуже маленькі. Але не минуло й двадцять років, як вони знов стали панами на нашій землі. Всі головні уряди на нашій землі в їх руках. Нас вони кривдять на кожнім кроці, а коли ми домагаємось наших прав, то вони називають нас бунтарями і кажуть, що ми проти згоди з ними...

«Неодин може подумати чи навіть сказати: Ну, щож... Відень хоче мати спокій з поляками, то й не диво, що замирився з ними. Але при чому тут русини? В тім то й річ, що як в році 1867 прийшли до Відня польсько-шляхоцькі представники робити оте замирення, то сказав до них міністр ґраф Байст від імені цісарської влади: «Бажали ви собі, панове, щоб вам передати провід у Галичині, отож передаємо вам його. Так само хотіли ви мати вплив на долю русинів. Сповняємо і це ваше бажання. Беріть собі тих русинів і робіть з ними, що хочете. Можете їх по свойому переробляти, можете їх польщити, або й цілком знищити. Це ваша річ».

«І поляки роблять, як їм було дозволено».

«Наша доля, панове громадо, справді гірка й незавидна. Але, на щастя, ми зжилися з нею з давніх-давен, привикли до неї і знаємо, що вона не є для нас смертельна. Видержали ми десятки та сотні всяких бід, то витримаємо ще й ту польсько-

австрійську. Борються поляки проти прусаків і проти москалів і ще недавно боролися проти Австрії, а зараз прийдеться робити й нам те саме. Польська шляхта, мабуть, ще не забула гайдамацьких бенкетів. Якщо призабула, то ми їй пригадаємо...

Збори прийняли кандидатуру Січинського однодушно і на виборах, що відбулися невдовзі після того, він був вибраний послом. Подано за нього 104 голоси наших селян. Його противкандидат Тадей Федорович провалився, діставши лише 37 голосів. Були це голоси міста Збаража, кількох мазурських сіл старих польських осадників і кількох так званих вірилістів. Наслідки виборів свідчили ясно, що Січинський мав повну рацію, коли говорив про Федоровича, як про союзника і приятеля польської шляхти. Був він кандидатом «Польської Народової Ради». До Сойму вибрано в цих виборах мабуть 17 наших послів. Більшість з них вважала себе народовцями, меншість — сім послів — була москвофілами.

Після цих виборів прийшло до угоди[11А]) між народовцями і поляками. До неї заохочували галичан також деякі наддніпрянські українці, які вірили, що таке замирення в Галичині налякає російський уряд, і він перестане придушувати українське національне відродження.

Згідно з тією угодою, галицькі українці мали приректи вірність Австрії і папському престолові, а польська адміністрація обіцяла не переносити наших урядовців до Західної Галичини, а також дати українцям одну державну гімназію в Станиславові та деякі дрібні полегші нашому селянству.

Українську гімназію дійсно відкрито, щось зроблено і для наших урядовців, але на цьому і кінець. Коли через рік відбувались вибори до Віденського парляменту, то польська адміністрація по-старому робила різні надужиття, так що українці лишились там, де були досі.

Січинського не тішила та угода від самого початку. Він не вірив польській шляхті, був непримиренний до неї. Перестав співпрацювати із своїми колеґами з Соймового Клюбу, бо не хотів брати відповідальности за цю угоду перед народом і своїм сумлінням, і віддався культурній праці в своїй новій парафії Стопчатові біля Коломиї. Але підчас виконування своїх обов'язків він простудився, занедужав і помер в 1894 році, проживши неповних 50 років.

В додаткових виборах в його окрузі був вибраний послом його колишній опонент Федорович. Як тільки він опинився в Соймі, то зразу перейшов на бік польської шляхти і не хотів

мати нічого спільного з нашими послами. Вже не говорив, що він «також русин». Сповнилось пророцтво Січинського, який знав ціну тої «руськости» Федоровича.

Січинський був всебічно освічений і мав талант доброго промовця. Своїм тубальним голосом заглушував хори своїх противників у Соймі, яких нераз доводив до відчаю. Селянська маса довіряла йому повністю і любила його. Шкода, що не використав своїх здібностей на широку масову акцію, що рідко бував серед народної гущі, яка потребувала його на кожному кроці.

ВІДРОДЖЕННЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО МІЩАНСТВА

Ранньої весни 1889 року на вулицях Тернополя з'явилась нова людина, якої ми раніше не бачили. Це був молодий чоловік яких 30 років, з веселим обличчям, жвавий, рухливий. На нього звернули увагу насамперед наші старші гімназисти. Вранці, коли молодь спішила до школи, його бачили, як він чимчикував у напрямі окружного суду, майже завжди в товаристві двох-трьох селян. Кидалось в очі, що він не йшов окремо, як то звичайно поводяться з селянами міські панки, але завжди ішов поруч з ними, весело і ласкаво розмовляючи з селянами.

Ми скоро довідались, що це був молодий адвокат Данило СТАХУРА.[11в]) Незабаром стало відомо також, що деякі наші учні з вищих кляс уже знайшли собі стежечку до Стахури, приходять до нього на розмови і позичають в нього книжки. Популярність Стахури росла з кожним днем, і то не тільки в місті, але також у повіті.

Ще кілька місяців перед приходом Стахури увесь тягар народної праці в Тернополі і повіті ніс на своїх плечах професор Олександер Барвінський. Але восени 1888 року його перенесли до Львова.

Завдяки зусиллям Барвінського Тернопільщина пишалася тоді вже кількома Читальнями «Просвіти», які існували не тільки на папері, але й провадили справді жваву діяльність, яку щиро підтримувала тернопільська філія ПРОСВІТИ. Доволі діяльною була також «РУСЬКА БЕСІДА», де збиралась наша інтеліґенція для читання газет, а також на лекції і дискусії. Ці установи були створені заходами професора Барвінського. Коли він відійшов до Львова, то в Тернополі виникла прогалина, якої, здавалось, не буде ким заповнити. І народна праця зразу занепала.

Стахура прийшов саме в відповідний час і не лише оживив мертвеччину, але й розгорнув небувалу досі діяльність. Він і сам працював і зумів спонукати до праці інших. Він створив довкола себе цілий штаб співробітників.

Це був рік виборів до Крайового Сойму. Боротьба йшла за дві виборчі округи: повітову-селянську і міську. З нашого боку в обох округах виставлено кандидатуру професора Барвінського.

Я нічим не тішився так, як тим, що Стахура своїм хистом дібрався нарешті до тернопільського міщанства, яке до того часу стояло осторонь від народної праці. Хай йому Бог помагає у тім почині, думав я.

Коли вже Стахура розрухав народну гущу, тоді зі Львова приїхав наш кандидат Барвінський, щоб стати перед своїми виборцями. Виглядав на тих многолюдних зборах як тріюмфатор. Міг бути гордий, що його праця не пішла намарно. Але ж і з вдячністю поглядав він на молодого народного діяча Стахуру, що зумів дібратися до душі загалу і зібрати його докупи.

Мені пощастило кілька разів бути на передвиборчих зборах, на яких виступав Барвінський. Я з насолодою слухав його промов і з гордістю дивився на ту селянську і міщанську гущу, яка покинула свою працю, щоб послухати про народні справи.

Барвінський не любив підлабузнюватись людям, не розсипав приманчивих слів. Зате говорив щиро, до душі. Був добрим парляментаристом. Мав ясний погляд на справи, про які говорив, і не дбав про те, яке враження викличе у людей своїм викладом. Але люди розуміли добре його думки і вірили в його щирість. Коли пізніше він започаткував так звану «нову еру», щоб замирити українців з віденським урядом і польськими політиками, то багато людей критикувало його за те.

Не довелось нам тоді вибрати Барвінського послом до Львівського Сойму ні з сільської курії, ні з міської округи. Але зате підготовка до виборів сприяла поширенню національної свідомости серед народу. Після виборів Стахура і сам не дармував і другим не давав дармувати. Він уже не мусів шукати людей, бо люди самі шукали його.

А тепер про те, як Стахура організував тернопільських міщан:

Коли Барвінський перед двома роками почав писати ЛІТОПИС ТЕРНОПОЛЯ, то довідався від Доктора Володимира Лучаківського і від комісара староства Глинецького, що вони попали на слід якоїсь фундації князя Константина Острозького

з року 1593. Той князь записав великий хутір і 230 морґів землі під Тернополем на притулок для бездомних або зубожілих руських (тобто українських) міщан. Понад 300 років пролежав той документ між пожовклими паперами в сховках староства, поки не знайшла його рука нашого урядовця. Завдяки цьому фундація князя Острозького почала служити тим, для кого була призначена.

Барвінський опублікував той документ, але не встиг щось зробити в цій справі, бо виїхав до Львова. Зате Стахура довів діло до кінця.

До того часу землею з фундації Острозького користувались якісь люди, які за це вносили незначну оплату до церковної каси. Завдяки заходам Стахури в 1894 р. тому покладено край. Після того землю і далі здавали в оренду, але вже за відповідну оплату, і гроші складано до щадниці. За кілька років призбиралась поважна сума грошей, за яку куплено простору площу і збудовано дво-поверховий дім. В домі відкрито притулок для бідних міщан, а крім того там приміщено тимчасово ново-засноване товариство МІЩАНСЬКЕ БРАТСТВО. Там зосередилось культурне життя наших міщан. Створено там читальню із скромною бібліотекою і міщанський хор.

Спроби організувати міщанський хор були вже й передтим. Був і дириґент Іван Чубатий — людина солідна та ідейна, який закінчив курс дириґентів у Денисові, що його провадив місцевий парох Вітошинський. Однак тоді справа з міщанським хором у Тернополі не пішла. Тепер спроба була успішною. Разом з тим створено драматичний гурток.

Все це було заслугою Стахури, який викликав серед міщан довір'я до себе і зацікавлення громадською працею. Але це ще не все.

Жив у тому часі в Тернополі добрий музика-композитор, судовий радник Ізидор Мидловський, який написав популярну оперетку КАПРАЛ ТИМКО. Був він щоправда москвофіл, але ходив на вистави Руського (Українського) Театру, захоплювався музичним мистецтвом і признавався якось, що й сам колись виступав на народній сцені. Стахура поговорив з ним по душі, щоб він не марнував віку в безділлі, а взяв участь у народній праці і підготував свого КАПРАЛА ТИМКА на сцену. Мидловський згодився. Знайшлися аматори і гарні голоси, почались проби.

В день постановки Капрала Тимка міщани і інтеліґенція заповнили залю на Замку — своєї ще не було. Мидловський

виправдав сподівання, але й аматори добре справились із своїми ролями. Публіка захоплювалась, оплескам не було кінця.

Не диво, що після того праця драматичного гуртка продовжувалась. Підготовляли НАТАЛКУ ПОЛТАВКУ, ОЙ, НЕ ХОДИ ГРИЦЮ та інші. І грали за кожним разом усе краще. Свої раділи, чужі завидували.

Серед міщанської гущі виникли талановиті актори, чудові голоси, наприклад сильний бас Павла Чубатого, ліричний тенор Івана Джуса. З жіночого складу найкращою була дружина Джуса. В характерних ролях вибився особливо Дмитро Кучерський.

За короткий час життя міщан змінилось так, що його годі було пізнати. Разом з тим зникло упередження міщан до селян, яке давніше так кидалося в вічі.

В зимі 1890 року при «РУСЬКІЙ БЕСІДІ» створено ще один драматичний гурток з інтеліґенції. Цей гурток ставив переважно комедії і сатири, які, на думку його членів, були міщанам не під силу. Тут починсувались молодий адвокат Лошнів з дружиною, купець Стахевич з дружиною та інші. Згодом інтеліґенція заснувала також свій хор, в якому пробували своїх сил між іншими сестри Крушельницькі. Одна з них, Соломія, стала пізніше славною співачкою.

Тої самої зими ішла підготова до парляментарних виборів. Тернопільську округу вважали в урядових колах однією з тих, в яких урядовим польським кандидатам буде важко перемогти. І через те шукали тут такого кандидата, який мав би і багато грошей і підтримку з боку уряду. Отож кандидатом на посла до парляменту намітили голову КОЛА ПОЛЬСЬКОГО[11w]) графа Ґрохольського, який мав великі маєтки по обох боках Збруча, тобто в Австрії і на Україні. Треба було і з українського боку знайти відповідного кандидата. Одні були за Олександра Барвінського, другі — за посла до Сойму Миколу Січинського. За Січинським промовляло те, що він був добрим і популярним аґітатором. Проти Барвінського звертався головно той факт, що в тому часі він робив замирення з поляками, і було певним, що проти нього поставляться усі так звані «тверді», тобто москвофіли. Остаточно вирішено ставити кандидатом Січинського.

І знову головний тягар підготовчої праці впав на плечі Стахури. Але даремні були всі наші зусилля. Не зважаючи на зразкову підготову до виборів і на те, що селяни твердо сто-

яли при своєму кандидаті, польський кандидат якимсь чудом дістав більшість голосів, а Січинський програв.

Після виборів Стахура та його однодумці прийшли до висновку, що для того, щоб мати політичну силу, треба створити постійну політичну організацію з власною канцелярією, яка влаштовувала б політичні збори, подавала б урядові петиції і протести, давала б людям поради в політичних справах, захищала б тих, що їх влада переслідує за політичну діяльність тощо. Члени такої організації платили б місячні чи річні внески, а крім того, пожертви на виборчий фонд. Тереном діяльности було б ціле Поділля, і тому запропоновано, щоб організація називалась ПОДІЛЬСЬКА РУСЬКА РАДА. Мала це бути спільна організація народовців і «твердих» (москвофілів), бо інших українських партій тоді ще не було.

Основники організації дочекались ствердження статуту владою, і тоді скликано установчі збори, які відбулись мабуть у другій половині травня 1890 в ресторані Біра при Смиковецькій вулиці, напроти старої пошти. Зійшлося доволі поважне число селян, міщан та інтеліґенції. Мені і ще кільком старшим учням пощастило якось дістатись на збори і прислухатись тим цікавим нарадам.

Головою зборів був адвокат д-р Лошнів, але душею цієї справи був знову таки Стахура. Був він секретарем зборів і головним промовцем. Пам'ятаю добре, як він тоді промовляв: не говорив, а просто молов. Це відповідало його тодішньому темпераментові. Я і багато інших не захоплювались його промовою, але зате всі хвалили його незвичайну рухливість і енерґію. Коли я через кільканадцять років слухав Стахуру в Віденському парляменті, то просто вухам своїм не вірив: він опанував себе, говорив урівноважено, спокійно і без тих реторичних хиб, які характеризували його в молодшому віці.

На зборах виступив також поет і маляр Корнило Устіянович, який тоді розмальовував церкву в Денисові. Він і славний денисівський парох Вітошинський, мали добрий вплив на виховання найбільших піонерів селянського руху на Поділлі Павла Думки[11в]) і Степана Гарматія.[11г]) Промова Устіяновича була коротка, але гарна і формою і змістом. Він виступив стримано, але дуже рішуче проти пропозиції одного учасника зборів, щоб до управи Подільської Народної Ради не вибирати селян, бо, мовляв, тут потрібні люди політично зрілі і вироблені. На це Устіянович відповів, що Подільська Народна Рада не є і не може бути якоюсь політичною академією, і що кожна людина може на-

вчитись чомусь від інших, якщо тільки хоче. І коли в управі Ради будуть сидіти поруч себе селяни й інтеліґенція, то селяни безперечно навчаться чогось від своїх братів інтеліґентів, а інтеліґенти почують щось розумного від досвідчених селян. «Ми мали вже селян у Галицькому Соймі, говорив Устіянович, мали ми також селянських послів і в австрійському парляменті. Згадаймо як приклад Капущака. Такі Капущаки своїм розумом і хистом приносять честь не тільки самим собі, але й усьому нашому народові. І я певний, що представник селянства в нашій Подільській Народній Раді подасть неодну добру і розумну думку, яка вийде на добро нашій організації».

Устіянович подав пропозицію вибрати до управи Ради селянина Степана Гарматія з Купчинець, і цю пропозицію прийнято.

Промова Устіяновича, хоч він виступив принагідно, була чи не найкращим моментом тих зборів. Говорив по всім правилам реторики: помалу, виразно, підкреслюючи ті місця, які становили суть його думки. Чув я колись, як Устіянович деклямував Шевченкове ПОСЛАНІЄ, і можу сказати, що він міг стати найкращим українським деклятором того часу, коли б плекав це мистецтво в такій мірі, як це робив його польський сучасник Францішек Конопка. Устіянович був найкращим з усіх наших елегійних промовців, яких мені доводилось чути в моїм житті. Чув я його прощальне слово над домовиною Олександра Огоновського в 1890 р. і промову на похороні професора Гладиловича в 1891 р. Це були справжні мистецькі перлини.

ДЕНИСІВ - КУПЧИНЦІ

На самі «Зелені Свята» того року (1890) трапилась мені приваблива мандрівка. Мого шкільного товариша Кузева з Денисова покликав до себе настоятель бурси і сказав йому, що ще сьогодні — це була субота перед святами — він повинен понести обіжник до пароха Драґанівки о. Степана Кобилянського. Кузів просив мене іти разом.

«Вдвійку буде нам відрадніше, говорив він, і будеш зі мною на празнику в Денисові. Почуєш денисівський хор в церкві, і як буде тобі цікаво, то зайдемо і до Читальні в Купчинцях».

Мені не треба було казати два рази. Коли йти, так іти. Зараз після обіду в суботу ми пробили все, що нам завдали наші учителі, і — в дорогу.

По дорозі треба було нам вступити до Драґанівки, до о. Кобилянського. Досі я тільки чув про цього духовника від бурсаків. Говорили, що він хоч «твердий», тобто москвофіл, але підтримує нашу бурсу. Чув я також його гарну промову дватри тижні тому, коли основувано Подільську Народну Раду в Тернополі. А тепер я мав нагоду пізнати його ближче.

Отець Кобилянський зробив на мене враження говіркої та милої людини. Розпитував нас, як нам іде наука, чи вдоволені ми бурсацьким хлібом. Погостив нас сиром із сметаною та ще й дав нам по добрій байді хліба з маслом на дорогу.

Ідучи від о. Кобилянського вулицею на свій шлях до Денисова, ми зустріли місцевого дяка, який саме вертався з церкви, де напевно приготовляв усе потрібне для завтрішнього свята. Мій товариш був знайомий з ним, і між ними зав'язалась розмова. Дяк не міг нахвалити собі о. Кобилянського і як духовника і як людину.

«Таких правдивих душпастирів подай Господи», говорив він. «З людьми він живе по-братерськи, не відмовить нікому ні помочі, ні поради. Майже всі приноси від людей передає в бурсу. Коли в Тернополі був Руський Театр, то не тільки він сам їздив на його вистави два-три рази в тиждень, але брав і мене з собою. Дуже любить театр мій пан-отець і признався колись, що як був молодшим, то й сам був актором, розуміється, перед висвяченням його. Хоч знає, що його дяк-народовець, то не гнівається за це на мене. Одним словом — людина. Другі дяки нарікають, що духовники примушують їх до всяких послуг, роблять з них форналів. А мій зі мною за-пан-брат».

Я довідався також, що о. Кобилянський заснував Читальню Просвіти ще в 1883 році, коли ще нікому й не снилось братися за таке діло. Це було в Староміщині біля Підволочиськ, де о. Кобилянський був сотрудником. Він старався стати парохом цього села, і мав повне право на це, але церковна влада — певно під натиском поляків — призначила туди якогось пришельця з Холмщини, який навіть не знав рідної мови. А Кобилянського післали до цієї бідної Драґанівки. Може й це було причиною, що з того часу Кобилянський почав манити себе надіями, що царська Росія піде до голови по розум і допоможе нашому народові. Він, зрештою, не був ні першим, ні останнім з тих наших людей, що заломились під впливом невідрадного становища нашого народу і втратили віру в його сили.

До Денисова було ще далеко, але час минав нам швидко, бо ми переходили через різні села і придивлялись, як люди

готуються до Зелених Свят. Зеленим гіллям пристроювали ворота і двері хат та інших будинків.

Повітря було переповнене пахощами лепехи. Перед Зеленими Святами встелюють цією рослиною цілі подвір'я, сіни, помости в хатах та інших будинках. Опісля топчуть по ній немилосердно два-три дні, після чого запах лепехи залишається в повітрі довгий час.

Вечоріло, як ми дійшли до Денисова. Дорога, якою ми йшли, вела згори легким спадом, і з того найвищого місця розкривалась перед очима картина цілої околиці. Село Денисів — середньо-велике — розкинулось на лагідному схилі широкополя з розлогими лугами, які тягнуться ген далеко в південному напрямку. Серед цих непроглядних лугів тече ліниво невеличка річка Стрипа, яка має своє джерело повище Зборова в подільсько-волинському Розточчі і несе свої води до Дністра. Перше, що кидається в очі, коли дивитись на Денисів здалека, це повінь садків, серед яких сховалося село. Це наче один великий гай, обведений смугою сінокосів вздовж Стрипи.

Напроти південно-західного кінця Денисова, по лівому боці цих лугів і на другому боці Стрипи, розсілось, ніби на підвищеній терасі, село Купчинці, вдвоє більше, ніж Денисів. Купчинці виглядають так, наче б заздрісно позирали на свого гордовитого сусіда, завидуючи йому краси. Бо в Купчинцях садків мало, і через те, в порівнянні з Денисовом, це село виглядає одноманітно. Але сусідство Денисова надає і Купчинцям краси. Обидва села ніби творять одну цілість, як природню так і духовну.

Не диво, що ця чарівна краса природи давала натхнення парохові Денисова о. Вітошинському. Це був народний діяч небуденного формату. Він поєднав свій музикальний талант і нахил до громадської праці з красою природи, щоб створити для себе і для своїх співжителів окремий світ духовної розваги і культурного поступу. Серед того оточення він напевно не потребував нарікати на нудьгу чи недостачі сільського життя.

Про о. Вітошинського розповідав мені багато знайомий тернопільський міщанин Іван Чубатий, якого я зустрів у селі. Він колись учився в о. Вітошинського співу і дириґентури, а тепер приїхав до Денисова на празник до свого приятеля війта Щебивлока. Я познайомився з Чубатим недавно в міщанському хорі в Тернополі, яким я цікавився з якогось часу.

Чубатий переказав мені одну промову о. Вітошинського до своїх курсантів. Зміст промови такий: «Ви мабуть самі до-

гадуєтесь, що наука, яку ви починаєте, нелегка. Але потішайтесь тим, що наслідки цієї науки приємні. Ви й самі бачите, що то за краса криється в умінні співу. Це божественна річ. І самому співакові приємно, і насолода для тих, хто його слухає. Тому беріть собі до голови все, а то тим більше, що на це не будете мати багато часу. Про ніщо інше тепер не думайте як тільки про те, щоб повернутись додому з повним знанням, бо знаєте, що там чекають на вас з великим зацікавленням. Коли хтось буде мати труднощі, то помагайте один одному. Вся штука хорального співу полягає в тому, що все мусить бути на своїм місці. На цьому Божому світі все мусить спиратися на порядку. Сама Всевишня Сила показує нам найкраще, як то з її рук вийшло все в найкращій гармонії і порядку. Погляньте на будову всесвіту, от хочби на царство зірок. Їм числа нема, але ні одна з них не стоїть на одному місці, як це нам здається, а всі вони рухаються постійно із скорістю, якої ми й не уявляємо собі. А проте вони не набігають одні на одних, не розбиваються. Це порядок, гармонія. Або гляньте на будову живих істот: на людину, будь-якого звіря чи птаха. У кожного з них голова, очі, ноги і все інше. Все має своє місце і своє призначення. Коли зіпсується щось у тій будові людини, то вона або вмирає, або живе неповним життям. Такий самий порядок мусить бути також у вмінні співати».

Переказавши ту промову, Чубатий сказав: «Подібні промови мав до нас наш учитель кожного разу, як починав з нами науку співу. Ми слухали всі тих порад і принук нашого доброго учителя, перемогли всі труднощі і здобули знання провадити хори вдома».

Чубатий приїхав до Денисова возом, і я просив його забрати мене з собою, коли буде вертатись з празника додому. Він згодився, і ми тим часом розійшлися.

В день празника під церквою аж кишіло від людей з різних сіл. Ми з Кузевим з трудом пропхалися через людську гущу і пішли на хори. Я нетерпеливо чекав, коли почнеться Богослуження, щоб почути спів місцевого хору, що його вивчив о. Вітошинський. Протягом цілої відправи я слухав співу як зачарований. І тільки інколи кидав оком на свіжо намальовані ікони Корнила Устіяновича.

Після Богослуження я бачив під церквою те саме, що я бачив у дні празників по селах Збаражчини, включно з моїм рідним селом. Місцеві люди виривали собі з рук гостей з інших сіл, запрошуючи їх до себе. До одного гостя часто витягалось

кілька рук, один тягнув його до себе, інший до себе. А молодь бігала з мисочками збирати дари на різні храми.

Після обіду просив я свого товариша Кузева піти зі мною до Купчинець, де я надіявся познайомитись з тими завидіями Думкою і Гарматієм, про яких я багато наслухався від Кузева і яких я бачив у Тернополі перед двома тижнями на зборах Подільської Народної Ради. Кузів спочатку не похочував залишати празник, але коли я обіцяв йому, що ми будемо там коротенько, то він згодився.

По дорозі ми журились, чи застанемо Гарматія і Думку в читальні, бо вони могли піти до Денисова на празник. Коли їх там нема, то доведеться з нічим вертатись до Денисова.

На моє щастя застали в читальні тих, кого шукали, і повно людей. Вони зробили собі тут власний празник. Викотили бочку пива, наливали склянки і подавали тим, що вже сиділи на видних місцях. Спочатку вони нас не помітили, бо ми не спішили підходити ближче наперед, а стояли заклопотані біля дверей, не знаючи, що з собою робити. Бо ми не сподівались застати тут гостину. І саме тоді хтось за столом заговорив до нас:

«А з якого коша і яка пригода вас до нас привела, хлопці-запорожці?»

Це був старший чоловік з чорною бородою, але ще кремезний козарлюга середнього росту. Голос його був трохи хрипливий, але грімкий. Як я потім довідався, це був Степан Гарматій.

«Не питай звідки, а насамперед запроси їх до столу», озвався інший чоловік. А звертаючись до нас, він сказав: «Просимо сюди наперед, на чоло, бо ви наші гості».

Павло Думка

Це був Павло Думка. Ростом невеличкий, він мав блідий, хирлявий вигляд і біляве, стрижене волосся на голові. Голос у нього також не зовсім чистий, з ознаками ядухи.

Я помітив, що під час розмови вони обидва ніби не погоджувались, ніби передражнювали один одного. Але це було лише про людське око, бо кінець-кінців вони завжди договорювались до одного. Всім відомо, що вони просто не можуть дихати один без одного.

«Ілька знаємо», говорив Гарматій. «На бурсацькому хлібі живе. А ти певно товариш Ілька?» — звернувся він до мене.

«Я з-під Збаража, з-під самої границі», сказав я і представився.

«Знаємо, знаємо», підхопив Гарматій. «Хоч там не були, але чули про цей кут. Читали в історії, як під Збаражем Хмельницький ляхів здорово притиснув, а під Зборовом ще краще провчив. Великі події, та не принесли нам щастя, ні розуму нас не навчили. А все ж таки надія нам залишилась. Ні одна наша щира душа ніколи не повірить, що наша правда пропала вже навіки. Ще не вмерла і не вмре наша Україна».

Після цих слів Гарматія вся читальняна громада затягнула «Ще не вмерла Україна». І нас не треба було підганяти до цього.

«А що там нового у вашій бурсі?» — питали нас. «Чи добре віджививляють вас? Чи добре учать?»

«На харчі не можемо нарікати. А щодо науки, то трохи учать, а решту самі мусимо доучуватись. Не дбають за нашу мову, а історії нашої зовсім не визнають. Бо школа польська і все — по-польськи. Тому мусимо вчитись тих речей поза школою».

«Так, так», підхопив Думка. «На своїй власній землі мусимо бути наймитами. Зовсім так, як написав Іван Франко у своєму майстерному творі НАЙМИТ. А чи знаєте ви що з творів нашого нового надійного поета?»

Оба ми признались, що не знаємо нічого.

«Чуємо, як нераз вимовляють це ім'я старші учні між собою, але видно, що не дозволено читати його творів», сказав я.

«Ой то не гаразд, коли воно аж так», сказав знову Думка. «Бо це наш другий народний кобзар. Щастя велике, що доля не дала, щоб він пропав для нас. Кільканадцять років тому він опинився був на тій самій хибній стежці, якою йдуть ті, що з ненависти до ляхів і Австрії дивляться на схід і вірять, що з Росії прийде поміч і спасіння для нас. Став навіть членом «Ака-

демического Кружка», знайшов собі компанію серед «об'единителів» і так пройнявся їх духом, що втратив був віру в наш народ. Але доля хотіла, що в тій зневірі і недодуманості він та його приятелі Михайло Павлик і Остап Терлецький зустрілись з професором Михайлом Драгомановим, який тоді переїздив через Львів за кордон. Драгоманів помітив, що вони розумні і надійні юнаки, але знайшлися на хибній дорозі. Вияснив їм, що таке Росія і показав, що вона зовсім не краща як Австрія. Австрія хотіла понімчити наш народ, а коли це не йшло, то передала нас польській шляхті, аби робила з нами, що захоче. В той спосіб нашим коштом купила собі поляків, які давніше все робили повстання, щоб здобути незалежну Польщу. І тепер має від них спокій. Але так само ставиться до нас Росія. Тут поляки польщать нас, а там москалі московщать наш народ. Ми — між молотом і ковадлом, і треба нам боротися як проти одних, так і проти других. Не силою, бо її покищо в нас мало, а правдою, і працею і наукою. Отож беріться до тієї праці, бо це ваш святий обов'язок, бо ви — сини цього народу. І сталось чудо. Франко наче прозрів і з того часу почав ширити віру в безсмертну силу нашого народу. Оця віра пливе з кожного його слова, писаного і сказаного. І нам усім слід іти цим шляхом».

Так приблизно говорив Думка. Перебив його Гарматій, кажучи:

«Але ж бо ти розговорився, Павле. А ти краще дай їм прочитати щось з Франкових творів. Погляди лише, чи нема там у шафі ЗАХАРА БЕРКУТА чи ПАНСЬКИХ ЖАРТІВ. Франкове слово припаде їм до серця і переконає їх скоріше, ніж твій пісний язик».

За хвилину ЗАХАР БЕРКУТ вже був у моїх руках. Я обіцяв повернути книжку, як тільки прочитаю.

Ми ще трохи посиділи з цим милим читальняним братством, побавились і попращались в надії, що ще не раз зустрінемось.

По дорозі я дізнався від Кузева, що обидва купчинецькі козарлюги колись тримали руку з Наумовичем, як довго той тримав з народом. А коли Наумович поховзнувся, то вони знайшли собі стежку до пароха Вітошинського, і від тоді не розлучаються. Він давав їм читати книжки, провадив з ними розмови. А коли до Денисова приїхав Устіянович, щоб малювати церкву, то й він не погордив цими селянськими провідниками. Устіянович сидів у Денисові щось три роки і часто зустрічався з ними. В довгі зимові вечорі це добірне товариство, збиралось у теп-

лій кімнаті денисівського приходства і провадило розмови на різні теми. Гарматій завжди приносив з собою по кілька пляшок міцного вишняку власної роботи, і в Вітошинського все було щось під рукою, отож було чим промочувати горло і змащувати язики. Можна припускати, що ті розмови спричинились до поширення світогляду цих майбутніх провідників Радикальної партії. Обидва згадані інтеліґенти були поступові люди, хоч Вітошинський ходив у реверенді, а Устіянович був іконописцем.

Варто зазначити, що Гарматій і Думка напитали собі великого ворога в особі свого купчинецького пароха Микитки, який не міг забути їм того, що вони покинули москвофільський табір і перейшли до народовців, а потім стали радикалами. Він мстився на них, де тільки міг, наприклад, не допускав їх за кумів, або давав їх хрещеникам всякі чудернацькі імена. Але люди привикли до тієї безглуздої поведінки і навіть не подавали скарг на нього, а просто іґнорували його. А коли почався радикальний рух, то виявляли його здирства і так допекли йому, що вже готовий був миритися навіть з радикалами.

Батькові Ілька не подобалось, що ми ходили до Купчинецької Читальні і що я хвалив Гарматія і Думку. Він навіть забороняв синові зустрічатись з ними. Старий Кузів не любив їх за те, що вони ворогували із своїм парохом, називаючи його «панським попом». Він називав їх мудрагелями. Але ми молоді були іншої думки.

Його нотацію синові перервав Чубатий, що, повертаючись з празника, вступив по мене. Ми поїхали до Тернополя.

ТАЄМНА ГРОМАДА

Восени 1889 року я став несподівано членом Таємної Громади при Тернопільській гімназії. Ідею таких Громад приніс до Галичини з України студент Одеського Університету Володимир Бернатович. Цією ідеєю захопився молодий богослов Данило Танячкевич, і його заходами Таємні Громади були засновані по всіх гімназіях в Галичині. Вони ставили собі за завдання виховувати нашу молодь в національному дусі і готувати її до корисної громадської праці для народу.

До членства в Громаді підготовили мене учень 7-ої кляси Платон Карпінський, який, я я потім довідався, був тоді головою Громади, і матурант Іван Янковський. Вони одного дня взяли мене на розмову і розпитували, як я дивлюсь на те, щоб учні, крім

науки, займались також різною культурною працею. Коли я виявив захоплення цією справою, вони запросили мене на збори Громади.

На зборах я застав яких 20 учнів, головно старших. Мене привітав голова Громади Карпінський і повідомив зібраних, що він виконав їх доручення приготовити мене до членства, а мене повідомив, що гурток уже вирішив прийняти мене в члени. Після того Карпінський подав мені деякі інформації про Громаду. Вона була заснована ще в 1864 році. Серед її основників були такі відомі тепер учені як д-р Іван Пулюй, професор у Празі, і д-р Борисикевич, професор в Інсбруці. Першим головою Громади був Чачковський, тепер священик у Борщівщині. В Громаді набирали завзяття до громадської праці такі відомі тепер громадські діячі, як брати Барвінські, брати Горбачевські, брати Січинські, Гаврило Боднар, Євген Олесницький, Іван Кивелюк, Олександр Заячківський, Іван Зобків і багато молодших, які недавно закінчили гімназію. Зв'язки з Громадою підтримував визначний наш політик о. Степан Качала, що оснував «Руську Бурсу» в Тернополі і який помер приблизно рік тому, а також професор Кость Горбаль, один з наших найкращих педагогів і правдивий батько-опікун нашої молоді, який розумними порадами посилював працю нашого гуртка.

Члени Громади, говорив далі Карпінський, зобов'язуються вивчати тут, чого їм не дає польська школа, зокрема українську мову, історію, літературу, і потім віддати своє знання і сили службі рідному народові. Одночасно члени складають присягу, що ніде, нікому і ніколи не виявлять існування нашого таємного гуртка.

Не забуду ніколи тієї хвилини, як голова проводив мені формулу присяги, а я повторював її. Церемонія закінчилась тим, що я подав руку голові і всім присутнім членам. Присяга справила на мене глибоке враження, яке важко описати. Ніколи пізніше в моєму житті я не почував себе так тісно зв'язаним чимсь як цією присягою. Її вагу відчував я на собі ввесь час.

Сходини Громади відбувались два-три рази в місяць, звичайно в суботу пополудні, а в разі потреби і частіше. Влітку ми збирались за містом на полі, а коли хтось з'явився, то ми починали грати «кічки». А зимою сходились в помешканні когось з членів.

На сходинах звичайно хтось давав доповідь, над якою потім розгорталась дискусія. Крім того, ми розучували українські пісні і влаштовували різні свята, наприклад на честь Шевченка.

На таких святах мусіли бути всі члени Громади. На сходинах виступали також декляматори, після чого присутні висловлювали свої критичні завваги. Я декламував, тієї зими двічі, уривок з ПАНСЬКИХ ЖАРТІВ Франка і дещо з Шевченка. Мої декламації здобули прихильну оцінку, що мене заохотило працювати дальше над собою.

Громада мала також свою таємну бібліотеку, в якій було чимало заборонених шкільною владою книжок. Шафа з книжками була в домі міщанки Давидовички за залізницею напроти дому багатого міщанина Острожинського, де тоді приміщувалась і Громада. Я нагадав собі, що колись бачив ту шафу в Бурсі. Була вона завжди закрита, а на дверях в кількох місцях були відбитки печатки з написом «Бог - надія». Молодші учні не мали доступу до тієї таємничої шафи, але старші часом приносили туди книжки, вибирали нові і знову замикали її. Коли професор Барвінський відійшов до Львова, та шафа зникла з Бурси. Мені тепер стало ясно, що то була бібліотека Таємної Громади і що професор Барвінський мав зв'язок з Громадою. Але про це не знав ніхто в Бурсі.

В 1890 році в нашій Громаді почались жваві дискусії над теорією Ляплясса про постання світу, творами Дарвіна, книжкою Дрепера «Боротьба віри з наукою» та іншими подібними творами, в яких тоді зачитувалась молодь, не тільки наша, але й польська та жидівська. В зв'язку з тим серед молоді поширилось вільнодумство. Деякі учні під впливом цієї літератури почали голосити атеістичні погляди. Вони вважали себе «поступовцями», а тих, хто лишався при старих поглядах, називали «назадниками». Між одними і другими відбувались палкі дебати не тільки в Громаді, але й поза нею. Я себе вважав «поступовцем», бо я визнавав потребу багатьох реформ у світі. Але мої товариші, які вважали себе «дійсними поступовцями» називали мене «назадником», бо я не поділяв їх атеістичних поглядів. Щоб зробити мене «поступовцем» на свій лад, вони не переставали наступати на мене. Де тільки зустріли мене, то знову торочили те саме. Не було б від того нікому шкоди, коли б вони говорили десь у парку чи на полі, без свідків. Але вони забувались і говорили навіть у присутності непевних бурсаків. І напитали халепи не тільки собі, але й мені. Щастя, що при тому не виявлено існування нашої Громади, бо тоді було б скінчилось усе далеко гірше.

Одного дня перед закінченням шкільного року (кінець червня 1890) викликав мене до себе директор гімназії і запитав, чи я вірю і Бога і догми католицької церкви. Я відповів, що так.

Тоді директор запитав, чи я знаю таких учнів, які не вірять. Мені стало ясно, що хтось доніс про мої дискусії з «поступовцями» і що директор хотів, щоб я підтвердив донос. Очевидно донощик розраховував на те, що я лютий на моїх дискутантів і підтверджу донос. Але я вирішив за всяку ціну боронити загрожених товаришів і сказав директорові, що не знаю таких учнів, які не вірили б у Бога. Тоді директор казав привести мого шкільного товариша Ілька Кузева і почав його розпитувати таким самим способом. Кузів був сильно збентежений і не переставав поглядати в мій бік, наче б хотів вичитати з моїх очей, в чому справа і що йому робити. Відповідаючи на запитання директора, він затинався і заїкувався, але кінець-кінців визнав, що такі балачки на релігійні теми були, і що тими, з ким я сперечався, були два учні 5-ої кляси, Микола Ластовецький і Павло Цибульський, і один учень 7-ої кляси Плятон Карпінський. Я запевняв директора, що згадані учні не заперечували існування Бога і не відкидали догм церкви, а тільки вказували на дивну розбіжність у поглядах на сотворення світу між релігією і наукою. По тій самій лінії пішов тоді Кузів, зазначаючи, що він, зрештою, не розумів добре, про що я говорив з тими трьома. На всякий випадок, він не чув, щоб хтось заперечував існування Бога. Однак Кузів говорив так неясно і непевно, що його свідчення могли скоріше пошкодити, ніж помогти обвинуваченим. Але обвинувачених засипав інший свідок директора, який мабуть і подав донос про наші дискусії. Директор сказав, що вірить йому повністю, що «Кузів то пів-свідок», а «Остапчук не є жодним свідком».

Через кілька днів Ластовецького, Цибульського і Карпінського повідомлено, що їх усунено з гімназії за поширювання антирелігійних ідей. А мені директор порадив перейти до іншої гімназії, бо він, мовляв, не хоче мати більше клопоту зі мною.

МІЙ ПРИЯТЕЛЬ ІВАН ЯНКОВСЬКИЙ

Кілька днів після усунення згаданих трьох учнів почались чергові літні вакації. Я поїхав знову до дому, цим разом з моїм дещо старшим товаришем Іваном Янковським.

Відколи мене прийнято до таємного гуртка, Янковський наближався до мене дедалі більше і став моїм невідступним приятелем, ніби опікунчим духом. Давав мені поради що читати і обговорював зі мною прочитані книжки.

Він звернув на мене увагу перший раз ще два роки тому (1888), коли на гімназійному святі на честь Шевченка я декля-

мував поему Шевченка «ДО ОСНОВЯНЕНКА». Я зацікавився цим мистецтвом того ж року після виступів у Тернополі відомого польського мистця-декляматора Францішка Конопки, який зробив на гімназистів велике враження. З того часу я вже не переставав працювати в цьому напрямі. Заохочував мене до цього також Янковський. Наприклад, він спонукав мене вивчити поему «Кавказ», яку я деклямував з успіхом підчас відкриття Читальні «Просвіти» в Петрикові. За минулих два роки я мав вже чималий декляматорський репертуар. Пізніше я вигладжував і поширював його в тюрмах, куди мене час до часу замикала австро-польська влада за політичну діяльність. До речі, цей репертуар допомагав мені в моїй політичній аґітації.

Сам Янковський мав сильний нахил до малярства і виявляв у цьому неабиякий талант. Малював портрети і тим заробляв собі на життя. Портрет жінки д-ра Володимира Лучаківського, голови міста Тернополя, вийшов дійсно вдало і приніс Янковському розголос серед тернопільської інтеліґенції. Прибували замовлення з різних боків, так що він не міг собі ради дати. Мусів відмовлятись від них, щоб не провалитись на матуральному іспиті. Мріяв дістатись на науку малярства до Краківської Академії Мистецтва і радів при самій думці про це.

Але гірка була його радість, бо він був хворий на сухоти і був свідомий того. Передбачав навіть недалекий кінець своєї життєвої мандрівки. Але він намагався перемагати ці думки, жартував і своїми жартами доводив інших до сміху. Намагався забути своє лихо, як міг.

Мій тато заохочував його вчитись на священика. Але Янковський сказав, що він не відчуває покликання до цієї праці, і що він має свої погляди на цю справу.

«До Академії тягне мене якась таємна сила, говорив він, і я не годен опертись їй. Заскочу туди бодай на один рік, аби хоч оком кинути на Академію, переконатись, чи справді міг би я досягнути того, про що я мрію».

Янковський побув у нас кілька днів і пішов від нас до Розношинець відвідати свого старого друга Сафата Шміґера. Звідти мав намір піти на австро-російський кордон, щоб подивитись на те невидальце. Просив мене іти з ним, і я охоче згодився. Я хотів краще познайомитись із Сафатом, бо від минулого Великодня, коли нас звів Яндрух Гарматюк, ми більше не бачились. Того Великодня ми бавились «хрещика» на майдані біля церкви разом з Розношинськими парубками, а після того Сафат мене проводив добрих два кілометри в напрямі до Лу-

б'янок. По дорозі ми встигли поговорити про деякі справи. Сафат казав, що чув, як я деклямував на згаданому святі Шевченка, і питав мене, чи я ще далі цікавлюсь деклематорством. Я відповів, що маю підготованих уже кілька поем і що далі буду працювати в цьому напрямі. Сафат питав мене також, чи не чув я про збірку деклямацій «ВПЕРЕД», яку видав Клим Обух[11D]) в 1888 р. Він зазначив, що в тій збірці є гарний поетичний твір Олександра Колесси «СМЕРТЬ ГЕТЬМАНА ПАВЛЮКА», який, на його погляд, підійшов би під смак і хист. Я сказав, що чув десь про цю збірку, але не мав нагоди дістати її. Шміґер обіцяв передати мені Гарматюком.

Тепер ми застали Сафата в коморі, як він читав свої записки з медицини, маючи перед собою череп трупа. Він був заскочений нашим несподіваним приходом, а ще більше стурбований тим, що не мав де нас посадити. Просив нас побути в садку, поки приведе хату до порядку. Чекати не довелось довго. Не встигли обійти сад, як Сафат запросив нас до хати. Там чекала нас перекуска. Ми не дуже відмовлялись, бо таки вже поголодніли.

Шміґер розпитував Янковського про тернопільські новини, особливо про вигнання з гімназії згаданих трьох учнів. Цікавила його також моя роля у тій справі, і він не міг вийти з дива, що я не спантеличився, а боронив своїх друзів, хоч не в усьому з ними погоджувався.

Після того Сафат запитав мене, як мені подобається поема «СМЕРТЬ ПАВЛЮКА», яку він передав мені. Я сказав, що вже готовий з нею. Вони обидва просили мене продеклямувати цю поему таки тут на місці. Я згодився і виголосив цю поему, перший раз, для цієї двоголової публіки.

«Можеш пускатись з 'Павлюком' навіть до Львова», сказав Шміґер, коли я скінчив.

А Янковський обняв мене із сльозами в очах і не скоро міг промовити слово.

Я сказав, що будова цієї поеми дуже вдала, але мова її важка і кострубата. Але що тут дивуватись Колессі, додав я, коли навіть наш великий Франко визнає, що нам галичанам треба ще довго працювати над собою, щоб наша мова була в нас чистішою, більш народною.

Побули ми у Шміґера і пішли на кордон, який там проходив річкою Гнізною. Напроти нас на другому боці кордону розкинулось село Мусорівці, лицем до Гнізни.

Незабаром у нашому напрямі підійшов гурток дівчат — одні з вилами, другі з граблями на плечах. Ішли та співали. Зупинились біля самого кордону, де мали працювати — розтрясати покоси трави. Віддаль від нас до них була не більша, як сто п'ятдесят кроків. Було їх сім душ. Ми чули кожне їх слово. Вони напевно помітили нас, але виглядало так, що не звертають на нас уваги. Посиділи хвилину, повідкладали набік свої харчі і взялись до роботи. І знову загомоніла пісня:

Та не всі тії сади цвітуть,
Що весною розвиваються;
Не всі тії побираються,
Що люблятья і кохаються.

Янковський ще не чув тієї пісні. Я не тільки чув, але й знав її. Співали її прекрасно в Тарасівці.

«Дівчата, ану заспівайте нам ще якої», просив Янковський.

«А хіба ви розумієте що з того, що ми співаємо?»

«Цим ви не журіться, а тільки співайте».

І вони співали:

А в нашого мосці-пана
Жінка зовсім непогана;
Не спить бідна, не дрімає,
Свого друга виглядає
Чорт-зна звідки аж до рана.
А в нашого окомана
Спина тріщить поламана,
А то за ті походеньки,
Що ночами потихеньки
Повертає, чорт-зна звідки,
Аж над раном.

«А кому ви так приспівуєте, дівчата?», розпитував Янковський.

«Та не вам».

«Як не нам, то кому?»

«Вашому куму».

«Я кума не маю у Вашому краю».

Дівчата регочуться, аж присідають.

«А бачите, говорив Янковський, хоч ви й заграничні, але розумієте нас таки добре. Не могли б ми вас ні продати ні проміняти».

«Що не могли б, то не могли б. Тай не маєте до нас жодного права».

«А то чому?»

«Бо ви там, а ми тут».

«А що як ми до вас скочим?»

«Йдіть до хрону, ми не хочем».

«Го, го, дівчата, а то чому так гостро? Чим то ми вас прогнівили, що ви так нас не злюбили?»

«За те, що ви на тім боці,
Що до себе не заскочим.
Якби ви так були наші,
Попоїли б разом каші.
Разом їли б, разом пили,
Може б себе й полюбили.
А так що нам? Що з вас маєм?
Ви смієтесь, а ми лаєм.

Тай по всьому. Бувайте здорові, бо вже солдат іде, потіха наша насущна».

«Ей, сороки ви, сороки», гукав за ними Янковський. «Бувайте здорові, дівчата».

Коли ми відходили від кордону, Янковський признався, що та прикордонна пригода принесла чималу пільгу для його зболілої душі. Казав, що пахощі тих рідних, хоч закордонних чічок понесе з собою до останніх хвилин свого життя.

Я мав приїхати до Тернополя 31 серпня, щоб взяти від директора гімназії посвідку про мій перехід до іншої гімназії. Янковський висловив надію, що ми тоді ще зустрінемось. При тому він сказав:

«Ти мені говорив колись, що хочеш стати хліборобом. Тоді я був проти того. Тепер я думаю, що це думка непогана. Людина скрізь може стати корисною, якщо тільки виявить охоту до даної праці. Я думаю, що твій батько не буде заперечувати, коли ти дійсно схочеш заміняти білий хліб на чорний».

Ми розпрощались і я повернувся додому.

МІЙ ПЕРЕХІД ДО УКРАЇНСЬКОЇ ГІМНАЗІЇ У ЛЬВОВІ

Батько спочатку не хотів згодитись на мій перехід до Львівської гімназії, але коли я сказав, що не буду вимагати більшої грошової помочі з дому як досі, він погодився. Навіть до-

дав, що може буде й краще, як я буду завчасу привчатися до самостійного життя.

В переїзді через Тернопіль я затримався на один день, щоб узяти від директора гімназії посвідку про мій добровільний відхід на інше місце. Директор видав мені посвідку, навіть не питаючись мене, що я задумую дальше робити з собою.

В Тернополі я зустрівся випадково з Миколою Ластовецьким, одним з трьох учнів, що їх викинули з гімназії за «ліберальні погляди». Він збирався перейти до Золочева. Другі два викинені були Карпінський і Цибульський. Перший думав перейти до Бережан. Другий від того викинення найгірше потерпів, бо в Тернопільській бурсі мав безплатне утримання. В іншому місті не міг ходити до школи, бо його батьки не могли помогти йому.

На питання Ластовецького я відповів, що прочитав за вакації повість Панаса Мирного «Хіба ревуть воли як ясла повні», розвідку Михайла Павлика «Про закладання читалень» і твір Дрепера «Боротьба віри з наукою». Над ними, а особливо над твором Дрепера, який тоді був революційною книгою, ми провели довшу дискусію.

Ластовецького я питав, чи не знає він кого у Львові, що поміг би мені там влаштуватися. Він сказав, що має там близького свояка, Миколу Ганкевича,[11в]) і міг би написати до нього в моїй справі, але його тепер нема у Львові. Він міг би написати хіба до свого приятеля Фаєрштайна, учня 7-ої кляси, який мешкає у професора Біґельайзена.

Мене прийняли до української гімназії у Львові, але ніхто не поцікавився, чому я перейшов сюди з Тернопільської гімназії і як я думаю приміститися у Львові.

А з тим приміщенням вийшли відразу неабиякі труднощі. Не знав я нікого з учнів і взагалі був чужий у тому місті. Покищо я залишив свої клунки в гімназійного сторожа, а сам пішов собі шукати пристановища.

Насамперед я кинувся шукати приятеля Ластовецького Фаєрштайна, якому той рекомендував мене у своєму листі. Не застав я його у професора Біґельайзена, але довідався, що він приходить сюди кожного дня над вечір доучувати дітей. Заходив я до того дому кілька разів, але якось ні разу не пощастило мені застати там Фаєрштайна. Я вирішив не заходити більше. Зате зібрала мене охота заглянути до того листа, якого я мав передати йому від Ластовецького. Скортіло мене переконатися, як рекомендує мене Ластовецький. Писав він, що пе-

редає мене свому другові, щоб той зайнявся мною. Головне, аби поміг мені зробити перші кроки на новому місці. А потім, щоб старався по змозі мати вплив на мене. Аби лектурою і відповідними балачками наблизив мене до нових думок. «Хлопець це добрий, характер хрустальний, а головно надзвичайно живий і енергійний. Але дуже відсталий. Роби усе що можеш, а чей поталанить тобі зробити що з нього. Але я сумніваюся дуже, аби можна було його переробити».

Ось таке свідоцтво виставив про мене мій товариш, тоді як я тільки про людське око боровся проти течій нового часу і заводив спори з поступовцями. Насправді я зводив далеко тяжчий бій сам із собою. Із своїми сумнівами і тими думками, які підшептували мені на кожному кроці, що я не смію зривати з традиціями мого недавного оточення, в першу чергу родинного.

Нераз потім паленів я від сорому, коли мені приходила думка, що я заглянув до чужого листа. Але з другого боку, признаюсь, це мені вийшло на добре. Бо цей лист спричинився до того, що замість далі хитатися, я вирішив триматись того, до чого я вже був додумався, і залишився на цьому шляху ціле життя.

А тимчасом з квартирою не міг я дати собі ради. Покищо шкільний сторож Івасечко згодився, щоб я жив у нього, поки не знайду собі помешкання, яке я думав оплачувати заробітком з лекцій.

Але побувши коротко в сторожа, я захворів на очі. Я зараз догадався, чому. Я і ще один учень з вищих кляс мешкали в підвалі, в такому затінку, що там треба було тримати світло цілий день, щоб могти читати й писати. Недаром власник того мешкання був каправий.

За порадою шкільних товаришів я пішов до лікарні. Лікар виявив у мене запалення очей і сказав, що мушу лікуватися кілька тижнів, поки сяк-так вилікуюсь. Заборонив також ходити до школи, поки він не вирішить, що небезпека вже пройшла. Бо це заразлива хвороба, і другі могли б заразитися, казав він.

Я просив шкільних товаришів зголосити мене в школі хворим, щоб наставник кляси не викреслив мене із списку учнів.

Почалося в мене як з Петрового дня. Вже в перші дні, як я появився у школі, помітив я, що учителі дивилися на мене як на якогось влізливця, що попав непрошений до чужої хати. А наставник кляси так просто й заявив: «Чого ти прийшов сюди? Чи ти думаєш, що в руській гімназії у Львові дають мід лизати?»

На добавок лиха, мій гаманець ставав з кожним днем порожніший. Щадив я як тільки міг, не купив собі навіть потрібних книжок до науки. Та гроші все таки маліли. Бачив я, що не вистачить мені навіть до кінця місяця, і ходив між сидухи на ринку та кормився їх поганенькою юшкою по два крейцарі[12]) за миску. Голодував я та ще й без надії, що становище моє покращає. Одним словом: де тонко, там рветься.

Міг я написати додому, що я помилився, коли казав, що мені вистачить 7 ренських[13]) на місяць. Батьки мої були б напевно вислали мені стільки, щоб мені вистачило на місячний прожиток. Та я не хотів просити в них більше грошей, щоб вони не думали, що я їх обманув тоді, щоб тільки вони мене пустили до Львова.

В такому скрутному становищі я освоювався все більше з думкою, що моїй науці прийшов кінець. Треба тільки рішитися, що робити: вертатися додому, чи пускатися в світ за яким куском хліба? Але куди? Чи йти слідом мого товариша Цибульського і зголоситися добровольцем до війська? Ні, та думка мені була чужа. Це значило б змарнуватися і не принести жодної користи в житті.

ЗУСТРІЧ З МИХАЙЛОМ ПАВЛИКОМ І ІВАНОМ ФРАНКОМ

Я вже збирався вступити до оперного хору у Львові як співак, до чого мене довго намовляв мій гімназійний товариш Повх, що мешкав зі мною. Був уже навіть на пробі голосу в польського директора опери Скальського, який, послухавши мій голос, готов був мене прийняти до хору з платнею 50 золотих ренських місячно. Але я не хотів служити чужій сцені, а думав над тим, як би то виїхати на Україну до «Драматично-музичної школи ім. М. Лисенка».

Але мої думки про сценічну кар'єру перервала пригода, яка твердо заважила на моїй життєвій долі.

Одного дня, йдучи до лікарні, я побачив на будинку Академічної вулиці число 24 табличку з написом: Редакція й Адміністрація «Народу». Я зразу нагадав собі цю багатомовну фірму і ті високі думки, що їх ця газета голосила, та сам собі дивувався, що так якось випала мені з голови ця цінна адреса. Бувши в Тернополі, я цілий час передплачував «Народ», і вже давно треба було повідомити адміністрацію, щоб більше не посилали туди газети, бо я вже у Львові.

Не надумуючись ні хвилини, я вступив до малої, скромної кімнати. Застав там добродія середніх літ, лисого, в окулярах, худенького як тріска. Сидів у кріслі, ноги мав накриті ліжником, працював. Я представився йому, він — мені. То був Михайло Павлик.[13A]) Розказав я йому, чого я сюди прийшов. Коли ми полагодили справу з передплатою, я висловив готовість помогти йому чим-небудь у праці.

Михайло Павлик

Від тоді я приходив сюди кожного дня і помагав полагоджувати всякі адміністраційні справи, відповідав під його диктат на листи і, головно, переписував статті Драгоманова, які були доволі нечиткі. При тому він уживав одної латинської букви на означення нашого «й».

При тому я пізнав ближче Павлика і набрав переконання, що це людина не «от міра сего». Не тільки до мене, але й до кожної людини він відносився все однаково сердешно. Можна сказати, що інакше він не вмів ставитись до людей. Приходили до нього всякі люди: старші, студенти і таки звичайні люди з народної гущі. З усіма він поводився, як із рівними собі.

І думав я собі: Який чудовий був би з нього педагог, коли б його дати до гімназії вчити молодь! Мав скінчену філософію і зробив з відзначенням іспит з математики й хемії — двох

найважчих предметів. На таких спеціялістів був тоді великий попит, бо їх було мало. Але можновладці воліли краще обходитися партачами, як дати Павликові змогу працювати з молоддю і для неї. І тому він жив у злиднях, терпів всякі недостатки, не завжди міг дозволити собі на ложку теплої страви. Горнятко молока або чаю і шматок хліба — це його звичайна страва. Хворів на ревматизм, якого набрався по тюрмах. Зимою не мав чим хати нагріти. А проте ділився тим, що мав, з біднішими від нього.

«А де ви мешкаєте?» — питав мене Павлик при нашій першій зустрічі.

«Мешкаю в гімназійного сторожа в сутеринах. І то прийняли мене лише тимчасово, поки не знайду собі якогось постійного помешкання».

«Так нема чого дивуватися, що вас болять очі, товаришу. — А де харчуєтесь?» — питав дальше.

«В 'людовій кухні'».

«Але ж бійтесь Бога! Ви молода людина, вам треба краще відживлятися. Ви скоро заморите себе таким харчем. Піду до Костя Паньківського. Він — мій конспіративний друг і завідує бурсою св. Миколая. Попрошу його, аби прийняв вас туди».

Другого дня він пішов зі мною до лікарні і просив спеціяліста від очей оглянути мене докладно і лікувати ретельно.

До Паньківського ходив Павлик кілька разів, поки нарешті домігся того, що мене прийняли там на харчування. Мешкати там покищо не дозволили, бо я ще був хворий на очі. Але й моє харчування в бурсі скоро скінчилося, коли настоятель кляси повідомив управу бурси, що я перестав бути учнем.

Не було іншого виходу, як тільки глядіти собі якогось постійного зайняття. От хоч би дістатись кудись на село приготовляти кому дітей до школи. Я звернувся за порадою до свого доброго друга Павлика.

Не прийшлося довго чекати. Коли я прийшов одного дня до Павлика, щоб, як звичайно, помогти йому в праці, то він сказав, що трапляється мені місце домашнього вчителя, яке можна зайняти хоч і зараз: Парох села Палагичі в Товмацькому повіті, Сірецький, потребує домашнього інструктора для двоїх дітей — для хлопця, якого треба підготовити до гімназії, і для молодшої на два роки дівчинки, яка ходить до третьої кляси народної школи.

Не надумуючись довго, я вирішив поїхати до Палагич і написав таки зараз до о. Сірецького, що приїду після Богоявлення. Тимчасом я вирішив поїхати на Різдвяні Свята додому.

«А коли ви власне їдете додому?» — запитав мене Павлик.

«Завтра вночі».

Іван Франко

Хтось постукав до дверей, і до кімнати ввійшов Франко. Привітався з нами, як звичайно, і спитав, що нового принесла пошта. Я вклонився і хотів вийти.

«Почекайте ще, товаришу», — сказав до мене Павлик, коли я хотів вийти, щоб не перешкоджати йому в розмові з Франком. «Маємо ще дещо поговорити».

А до Франка сказав Павлик: «Остапчук їде завтра до своїх батьків на свята».

Франко переглядав пошту і робив собі записки олівцем. Це був його звичай читати або писати й одночасно брати участь в розмові. Його питання і пояснення були тоді звичайно короткі, ляконічні. Свою роботу переривав лише тоді, як мав пояснити щось ширше або зробити якийсь висновок.

Взагалі треба сказати, що Франко не розлучався з олівцем. Дуже часто доводилось мені бачити його на вулиці або деінде, як він, склавши руки на спині, рівномірно ходив у заду-

мі. Раптом виймав олівця і переливав свої думки на папір. В таких хвилинах я ні сам не підходив до нього, ані других не допускав.

Павлик продовжував: «Остапчук їде завтра в Збаражчину між своїх і звідтам виїде прямо в Товмаччину, де приймає місце домашнього учителя у попа на селі».

«А що буде з наукою? Чи думає пускатися на екстерніста?»[14])

«Ні, він кидає взагалі школу на цей рік» — говорив Павлик. «Може через те, що почуває себе досить втомленим, бо хорував і натерпівся доволі всяких злиднів. Крім того, він признався, що в гімназії не почував себе ніколи вдоволеним. Усе тягне його щось на село, до господарства, до ріллі...»

«А може приходить вам важко наука? Чи не повторяли ви котру клясу?» — питав Франко.

«Ні», — говорив я. «Досі йшло все гаразд. Але мені однаково, чи скінчу гімназію, чи ні. Сяк чи так я поверну на село, бо там хочу жити і працювати. Я не бачу жодної іншої праці, яка була б мені до вподоби. До того ж я маю враження, що в місті я швидко знидів би. Я бачу, що великий відсоток селянських синів, які пустилися на студії, гинуть передчасно. Злидні підчас науки, як ось у мене, приносять їм звичайно туберкульозу, яка передчасно заганяє їх у могилу. Не може також їх організм, що привик до напруження і фізичного руху на селі, привикнути до пасивности в місті.

«Він рішуче має рацію, коли говорить про непевність життя всіх, що пускаються на студії, не маючи забезпечених засобів до життя», — сказав Павлик. «А сама його думка осісти на селі є добра. Таких людей тепер треба на селі. З нього може вийти згодом дуже добрий селянський діяч».

«Добре, добре», — казав Франко. «Але вперед треба би знати, як поставляться до його рішення батьки».

«Це» — казав я — «було би напевно проти їх волі, бо їх ідеалом було і є, аби я кінчав школи і став попом або якимнебудь панком. Але покищо шкода про це говорити. Я хочу ще пізнати трохи світа і тому рішив поїхати на село вчителювати. Думаю, що батьки не будуть протестувати, бо їх це нічого не буде коштувати. Навпаки, я сподіваюся, що моя праця інструктора принесе мені деяку готівку, яка вистачить мені на життя бодай на пів року, коли я повернусь до гімназії на другий рік».

«Я бачу», — казав Франко, — «що у вас є свої пляни. Але можливо, що ви ще надумаєтесь і ті пляни зміните. Або да-

дуть вам якусь раду ваші батьки. Це вже покажеться скоро. Я тільки хотів би вам сказати декілька слів щодо вашого виїзду на лекцію на село. Не гнівайтеся, приятелю, за поради, які хочу дати вам на дорогу. Ви ще занадто молодий, замало маєте досвіду, тому й думаю, що мої поради стануть вам у пригоді».

І Франко дав мені ясний виклад про те, як повинен поводитись той, хто береться когось вчити і вести.

«Вчи, але не муч. Це має бути провідною думкою для кожного, хто хоче чогось навчити другого. Поясни, покажи і, як того треба, докажи. Якщо наука не йде легко дитині в голову, коли нудно її вчитися серед чотирьох стін, то треба вивести її на світ. Ходіть собі удвох, як добрі приятелі, як рівні собі. І говоріть собі на волі. Дитина і не счується, скільки скористає, скільки навчиться, гуляючи з вами серед природи.

«Супроти оточення будьте ввічливі та людяні. Старайтеся не наприкрятися і не будьте нікому тягарем. Шануйте старших — однаково, чи то ваші хлібодавці, чи їхня прислуга, чи сторонні люди — і з ласкою та любов'ю ставтеся до малих та тих, кого звичайно інші недоцінюють або й зневажають. А на те все нехай дивиться об'єкт вашого навчання, вашого експерименту — ваш учень. Бо це все — теж наука.

«Пів року — це добрий шматок часу. Чуда докажете з дитиною, коли візьметеся сумлінно до неї і щиро попрацюєте над нею. І коли згодом ваші хлібодавці довідаються, що вони мали в себе соціяліста, то той жах, що раптом охопить їх душу, ще швидше їх покине. Вони поміркують, що все ж чорт не такий страшний, як його малюють, і що той соціяліст не вчинив нікому нічого злого, а навпаки, що це справді людина».

Я подякував Франкові за його цінні поради й поучення і при тім сказав, що я дуже люблю педагогіку і що найрадше взявся б учителювати, коли б не та нестерпна залежність, в яку закуто у нас учительство. До того ж — мізерна платня. Ніби навмисно зроблено це так, аби тим людям відібрати всяку охоту виконувати щиро високу культурну місію серед народу».

«От тому то й треба», — сказав Павлик, — «щоб кожний, хто лише має сяку-таку змогу, ішов між народ, на село, будити зацікавлення до читальні, до освіти. Народ, розбуджений просвітою, побачить і зрозуміє, де є корінь народнього лиха, і дасться легше згуртувати на боротьбу за свої права. Чи ви читали мою розвідку «Про читальні?»

«Читав», — кажу — «ми мали її в Тернополі. І, між іншим, на допиті розпитували нас, чи не читали ми тої книжки.

Ясна річ, що після таких допитів старався кожен, хто ще не читав цеї книжки, дістати її хоч би зпід землі».

«Дам вам один примірник, аби була вам під рукою. На селі придасться. А тепер ще одна справа. Ви їдете зараз до дому. Чи далеко вам до села Добромірки? Чи ви чули про таке село у вашому повіті?»

«Знаю, знаю. Це недалеко від нас, найдалі 10 - 12 кілометрів від мого села».

«Ви зробили б нам неабияку прислугу, коли б зійшлися з нашим другом Яндрухом Марцинюком. Він — селянин-коваль. Пише до нас чудові листи. Якщо б вам пощастило побачитися з ним, то привітайте його від нас і скажіть йому, нехай не забуває за нас і надалі. Нехай тільки пише нам дальше такі листи: про всякі пригоди, як люди живуть, чим журяться. Коли читати Марцинюкові листи, то відчувається якийсь особливий запах нашої рідної мови. Пише якось так ясно, що здається наче бачиш перед собою живісінький образ. Мимоволі пригадується мельодія найкращих місць Шевченкової лірики, де поет попадає зовсім у тон народної пісні. Таких майстрів слова як Марцинюк можна нераз знайти на нашому селі. Як на нього, як кажуть, щось найде, то починає сипати жартами, як з рукава. А як зійдуться два такі жартуни-скоморохи, і почнуть передражнятись, говорячи віршованою мовою, то прямо розкіш послухати. Свідчить це з одного боку про незвичайне багатство української мови, про її гнучкість та мелодійність, а з другого це є доказом, що серед сірої гущі нашого народу є багато талановитих, нераз геніяльних людей, які пропадають марно лише тому, що не мають змоги вирватися з тьми свого теперішнього поневолення і пнятися до сонця, до висот небесних».

Тут пригадав я собі, як то довелося мені перед кількома місяцями чути таку імпровізовану віршовану розмову на кордоні в Капустинцях, де мій приятель Янковський, матурант з тернопільської гімназії передражнявся з закордонними дівчатами. Янковський показався неабияким майстром — скоморохом, але й дівчата мали між собою якусь цокотуху, яка вміла ще краще обертати язиком і відбивалася здорово від усяких словесних нападів «австрійця». Цю історію я розказав Франкові і Павликові.

«Ви згадали про Янковського», — сказав Павлик. — «Був у нас у редакції Іван Янковський перед двома-трьома місяцями, їхав до Кракова на студії. Полагодив справу передплати і відійшов. Чи це той самий?»

«Так, так. Це був він, мій приятель. Ми мали їхати разом з Тернополя, але не могли зустрітись. Він мав їхати до Кра-

кова до Академії Мистецтв. Дуже гарна людина, многонадійний маляр, але поїхав туди мабуть по смерть. Сам був переконаний, що на його хворобу нема вже ніякої ради. Він поділяв мою думку, що мені краще вернутися на село і мати певний хліб з праці на землі та спокій, ніж битися з усякими злиднями в місті і шукати потім непевної праці. Хто хоче працювати для народу, то таку нагоду матиме на селі на кожному кроці».

«А звідки він, той Янковський?» — розпитував Павлик.

«Він із Струсова, латинник, із дуже поширеної родини. Він посвоячений також з Думками і Гарматіями».

«Тими з Купчинець?» — питав Павлик.

«З тими самими» — відповів я. «Від них перших я дізнався про 'радикальну трійцю'[15]) і про радикальний рух».

«Чудові люди. Але цікаво, як вони прийшли до цих поступових думок», — говорив Павлик.

«При помочі денисівського пароха Вітошинського і Корнила Устіяновича, який малював церкву в Денисові протягом трьох років. Усі вони сходилися разом і мудрували й політикували при пиві та вишняку в затишному денисівському приходстві».

«Чи справді?» — питав здивовано Франко.

«Ну, і хто би це вгадав! Дивні діла твої, Господи. Видно, що й небеса не будуть проти нас, якщо й такі святителі признають правду за нами грішними» — вирішив Франко.

«А цікаво знати, чия рука привела до нас Марцинюка», говорив Павлик.

«Певно також якогось 'єгомостя'», — угадував ніби жартом Франко.

«Але ми відбігли від справи, яку ми мали обговорити», — сказав Павлик. — «Маємо вже в краю певне число наших свідомих селян, яких можемо назвати окрасою нашого народу. Там — Марцінюк, тут Думка й Гарматій. Це просто розкіш, не люди. А ось ви їдете зараз у Товмаччину і можливо, що там познайомитесь з Іваном Бородайкевичем. Як тільки матимете змогу, то зійдіться з ним конечно. Він у селі Бортниках. Бідує і має багато клопотів. Але мабуть живий та рухливий. Видно це з кожної фрази, коли читаю його листи. З цими людьми треба лише підтримувати постійний контакт, і це може бути наш основний кадр, фундамент нашої майбутньої сили».

«Алеж бо й оптиміст з вас, Павлику», — сказав, сміючись Франко. — «Виходить зовсім так, як то кажуть: ще не спіймав, а вже скубе».

«А що є ваша поезія, ваші писання і робота як не оптимізм?» — відгризався Павлик. — «Де би ми були і що було би з нас, коли б ми не були оптимістами, коли б ми не вірили твердо в те, що говоримо й робимо».

«Нічого, нічого. Я собі лише так легко зажартував після того, як ви так розгорячилися, немов би мали перед собою Бог -зна яку многолюдну вічеву громаду», — говорив поміркована Франко. — «А в дійсності ми ще не спромоглися покищо на ніякий отвертий виступ і невідомо ще, як до нас поставляться люди».

Це була моя перша ширша розмова з Франком, відколи я почав заходити до редакції «Народу». Досі він звертався до мене все тільки у справах дрібних, прохаючи переписати щось для нього, або розпитуючи про різні справи.

З обома «пан-товаришами» — так я звертався до Франка і Павлика — я попрощався перед від'їздом додому, при чому Павлик не переставав класти мені на серце, аби я не забув виконати його доручення, зокрема відвідати Марцинюка. В почутті пієтизму до цих двох ідеалістів я радо виконував їх доручення і слухав їх порад.

Їдучи додому, я купив собі квиток не до Тернополя, де я повинен був висідати, а ще на дві станції далі, до Максимівки, щоб звідти дістатися до Добромірки, до Марцинюка.

До Марцинюка, що став потім одним з моїх приятелів, я потрапив саме в день уродин його первенця. Щасливий, що йому народився син, він ще більше радів, коли почув, що я привіз йому привіти від таких великих людей як Франко і Павлик.

Я мав доволі часу наговоритися з Марцинюком, коли він відвозив мене з Добромірки до моїх батьків, до Луб'янок. При тій нагоді я довідався, що до поступових думок привів його добромірський духовник Гаврило Боднар ще на початку 80-их років. Вже в 60-их роках він виявив неаби-яку діяльність серед львівської української молоді, а потім серед селян по різних селах, куди перекидала його часто церковна влада, як звичайного помічника-сотрудника. Але Боднар не дуже брав собі до серця переслідування своїх зверхників і скрізь залишав по собі сліди своєї праці над розбудженням тої сірої народної гущі, з якої він сам вийшов.

Моє знайомство з Марцинюком мало незвичайно багаті й корисні наслідки. Марцинюк, спонуканий і заохочений до писання, взявся справді за перо і, як перший плід його праці, появилися в «Народі» образки з життя наших селян в період перед

першою еміґрацією галицьких селян до Росії 1892-го року і до Бразилії 1893-го року.

Образки Яндрунюка — так підписувався Марцинюк — мали великий вплив на селян і викликали живе зацікавлення серед українських студентів. Мій земляк і щирий друг Сафат Шміґер, розказував мені, що ті оповідання Яндрунюка зворушили й захопили його та других студентів з Краківської Академічної Громади в далеко більшій мірі, як голосні в тому часі оповідання й новелі російського письменника Турґенєва. На думку Шміґера, ті оповідання мали великий вплив на творчість його приятеля Василя Стефаника, який невдовзі потім прославився своїми короткими оповіданнями і мистецько схопленими образками з життя нашого простолюддя.

ДОМАШНІМ УЧИТЕЛЕМ У ПАЛАГИЧАХ

Додому я приїхав не стільки для того, щоб провести ще Різдво перед від'їздом до Палагич, але скоріше тому, що я хотів показатися перед лице своїх батьків після того, як я проти їх волі пустився на самостійне життя у Львові.

Мама привітала мене з плачем і наріканням. Тато не договорював і не дослухував моїх виправдувань. Видно було, що не зовсім вірив мені. А до моєї поїздки до Палагич поставився стримано.

«Щось мені так здається, що з твоєї науки нічого не буде», — говорив тато перед моїм від'їздом. «Попом не хочеш бути, а щось інше також тобі не в смак. Єдине, що влізло тобі в голову, це театр. Сміх — та й годі. І що ти думаєш собі: як би ми подивилися людям в очі, що ми дали тебе до шкіл учитися, а ти з того всього став комедіянтом? А зрештою, роби що сам хочеш. Ми не будемо тебе силувати. Як собі постелиш, так і виспишся. Судьба — сліпа. Ніхто не віщий і не знає, що його завтра чекає».

З таким батьківським благословенням вибрався я здому.

В дорозі думав я над своєю судьбою і не міг вийти з дива, що мій тато попускає мені так багато. Інший на його місці поставився б різко і твердо, і було би по його волі, і я не посмів би багато мудрувати. Але мій тато висловлювався вже нераз, що з судьбою, хочби і власної дитини, не вільно занадто заграватии. Він мав життєвий досвід і мабуть ним керувався. Був сиротою. Його мама померла на сухоти, і мій тато завчасу, за

порадою свойого батька, пішов між людей вчитися дяківства. Старший брат і дві сестри мого батька померли також на сухоти. Тато жив між чужими людьми і залишився здоровий. Згадував, що нераз плакав, що дід збувся його, малого хлопчиська, здому, але потім благословив той день. Був свято переконаний, що коли б не пішов між людей, то не минула б його судьба його рідних, що так марно пішли зо світа.

Я насамперед поїхав до Львова до Павлика передати йому привіт від Марцинюка і повідомити його, що може надіятись на дальшу співпрацю того селянського письменника. Павлик радів як мала дитина і тепер вже не сумнівався, що й Бородайкевич дасться привести до живішої участи в праці в Товмаччині.

На другий день я опинився в Палагичах.

Нове оточення спочатку зробило на мене корисне враження. Парох і його дружина — люди середнього віку. Мали п'ятеро дітей. Один син учився у Львові в третій клясі гімназії, старша дочка скінчила горожанську школу і привчалась біля матері до домашньої праці, двоє середущих були моїми учнями, а найменший хлопчик бігав по кімнатах під доглядом няньки. Я помітив вже з першого дня, що вся домашня челядь, між яку я попав, була весела. Не бачив я ні на кому найменшого сліду якогось пригнічення. Коли так, то й мені буде весело, а серед веселого настрою праця піде легко, думав я.

Біда була в тому, що діти були дуже занедбані в науці. Вже пів року зовсім не вчилися, а в минулому році вчив їх також якийсь домашній учитель, великий недбалюх, про якого не міг ніхто нічого доброго сказати. А діти не любили його і не шанували.

Праця пішла вже з першого дня, й успіху не бракувало. Парох приходив часто прислухатися і висловлював своє вдоволення.

Кортить мене розказати про одну пригоду, якої я зазнав у Палагичах. Сталась вона у половині червня, тобто незабаром до мого від'їзду з Палагич.

Одного дня пополудні, закінчивши лекцію з дітьми, я пішов у село на свої звичайні походеньки. Отця Сірецького уже два дні не було вдома, поїхав до одного з дальших сіл на похорон тамошнього священика.

Коли я повернувся під вечір додому, то здивувало мене чимало те, що двері до моєї кімнати були замкнені і що в середині хтось хазяйнував. Я постукав і почув голос отця Сірецького, що він зараз відкриє.

Коли я увійшов до кімнати, то побачив, що всі мої книжки та інші речі були порозкидані на підлозі.

Парох почав зразу перепрошувати і виправдуватись, що він, мовляв, робить це для мого добра. Далі він оповів мені таку історію: коли після похорону всі священики зібрались на приходстві, то декан Шепарович, який є парохом Бортник, виняв мого листа до селянина Бородайкевича і прочитав його прилюдно.

«Ви знаєте самі, що там написано», говорив мені отець Сірецький. «Сама радикальна аґітація і поради, як провадити таку аґітацію від села до села, від хати до хати».

«Серед тих, хто чув вашого листа, продовжував отець Сірецький, був також комісар староства. Він заявив, що зразу поїде сюди, перешукає ваші папери і змісця вас арештує. Я просив комісара не робити мені і моєму домові такого сорому. Я обіцяв йому, що сам перегляну ваші папери і як знайду щось підозрілого, то повідомлю його про це».

«Я переконався», говорив далі парох, «що між вашими паперами дійсно нема нічого підозрілого. Однак, не зважаючи на це, прошу вас від тепер не виходити нікуди з дому, бо я поручився за вас перед урядом, що ви не зробите нічого проти закону. Признаюсь вам, що мені було б байдуже, що станеться з вами, коли б ви не виконували своїх обов'язків сумлінно і точно. Але ви їх виконуєте добре, і тому я прошу вас доглядати моїх дітей ще цих кілька тижнів, щоб я міг подякувати вам за вашу працю, і щоб ми могли розійтись якнайкраще».

На це я відповів коротко, що така поведінка супроти мене — це чиста напасть і безправство. Я заявив: «Я не зробив нічого каригідного, але ваш декан зробив, бо порушив тайну листування, яку охороняє закон. Комісар міг спокійно робити в мене обшук, був би знайшов те саме, що знайшли ви, отче. І замість мене арештувати, мусів би ще перепрошувати».

В моєму листі до Бородайкевича не було нічого такого, що могло б мене компромітувати. Навіть як що це була радикальна аґітація, як казав парох, то така аґітація не була заборонена законом.

Мій домашній арешт добігав до кінця. В половині липня поїхав парох із своїм синком до Станиславова до іспиту. Повернулись на другий день з посвідкою, що хлопець витримав іспит і записався до гімназії. Всі вдома були дуже задоволені, дякували мені і просили мене залишатись у них до кінця вакацій. Але я відмовився, бо не хотів жити як домашній в'язень.

Заплатили мені за працю, з показним причинком, і я відійшов. Але я не виїхав із села, а пішов відвідати моїх місцевих приятелів, яких я не бачив, відколи став домашнім в'язнем. Мені було скучно за ними, а їм за мною. Побув я в селі добрих два тижні, відвідуючи то одних то других. Потім попрощався і поїхав через Станиславів до Отинії, а звідси пішов до Бортник, де жив мій друг Бородайкевич. Хотів розповісти йому, чому він не одержав мого листа.

Спочатку ми обговорили його майбутню громадську працю в повіті, а потім заходи проти декана Шепаровича за порушення тайни листування. Вирішили так: Бородайкевич піде із свідками до декана, виганьбить його останніми словами і закінчить виявом великодушности, згідно з засадою «ти в мене каменем, а я в тебе хлібом». Ми щиро поговорили кілька годин і розійшлись.

Пізніше ми зустрічались ще кілька разів на з'їздах Радикальної Партії у Львові. Одного дня я довідався з газет, що він виїхав на завжди до Канади.

НАЗАД ДО ЛЬВОВА, АЛЕ НЕ НА ДОВГО...

Після цих пригод я поїхав додому, щоб помогти батькам зібрати урожай. Показалось, що чим більше я прикладаюсь до праці в господарстві, тим менше задоволені з цього мої батьки. Для них був це доказ, що з моєї голови не виходить думка повернутись на село.

Перед від'їздом до Львова я знову нагадав батькам, що не потребують посилати мені більше як сім ринських у місяць, бо мені цього вистачає, тимбільше тепер, коли в мене в кишені тридцять ринських, зароблених у Палагичах.

Я поїхав до Львова з деяким страхом, що якийсь лихий дух з Товмаччини міг подати на мене донос до управи гімназії, і мене тоді не приймуть до гімназії. Але я записався без жодних перешкод.

З помешканням також пішло гладко. Два мої товариші з минулого року, зустрівши мене, сказали, що знайшли собі помешкання поблизу гімназії у пані Меленевої, і що коли я хочу мешкати з ними, то вони постараються, щоб вона прийняла і мене. Так воно і сталось.

Ще того самого дня я поспішав до мого старого друга Павлика розповісти йому про все, що я бачив і пережив протя-

гом кількох останніх місяців. Павлик дуже зрадів, побачивши мене, і був дуже вдячний мені за те, що я зв'язав його з Марцинюком і Бородайкевичем. Казав, що вони вже почали добре показувати, що вміють.

За пів року перебування в Палагичах я прийшов до сил і тепер почував себе добре як фізично так і морально. В такому настрої я починав знову набирати охоти до науки і мабуть був би закінчив гімназію. Але на перешкоді цьому стали свої ж таки рідні учителі львівської гімназії. За малими вийнятками, були це педагоги пересічних здібностей, які можливо знали свій предмет, але не вміли викласти його своїм учням. Деякі з цих учителів були дріб'язковими педантами або малими тиранами, які любили знущатись над своїми учнями. А політично були це переважно вузькозорі консерватори. Дехто з них належав до москвофільського табору.

Типічним для тих часів був мій клясо-наставник Кость Лучаківський, учитель грецької і латинської мов. Одного дня він викликав учнів одного за одним і питав кожного, чим він хоче стати в житті. Відповіді учнів записував у клясний денник. Коли прийшла черга на мене, я відповів, що хочу бути священиком.

Лучаківський кинувся як опарений і закричав: «Дурню один! Кому це ти говориш! Ти що зі мною жартуєш? Гадаєш, що ми не знаємо, що в тобі сидить».

Я відповів: «Коли б я знав, що вам буде так неприємно почути це, то я був би дав іншу відповідь. Якщо це буде приємніше, то можете записати, що я готов піти свині пасти. І коло свиней ходять люди».

Тимчасом до мене наближились нові злидні. Зароблені гроші вже розійшлись, а тих сім ринських, що їх батьки посилали мені, в дійсності не вистачало на життя. Але я волів терпіти злидні, ніж написати їм про це, і вже ледве волік ноги за собою.

На щастя в тій самій хаті напроти моєї кімнати мешкав студент Духовної Семінарії Антін Бончевський. Ми зблизились, і він допоміг мені в біді. Завдяки йому та іншим семінаристам я одержував обіди з Духовної Семінарії.

З Бончевським ми у всьому погоджувались, як колись з Янковським. Він був віруючою, але при тому модерною і поступовою людиною, яка вміла погоджувати віру з наукою. Для нього суть релігії полягала у здійсненні заповідей Божих і науки Христа у щоденному житті. Священик, на його погляд, повинен виконувати велику культурну місію серед народу, давати поради людям у всіх питаннях життя і бути добрим прикла-

дом на кожному кроці. Я бачив у Бончевському ідеальну людину і священика.

Після висвячення Бончевський виїхав до Америки, де був зразковим священиком. На жаль, помер у молодому віці.

В день роздачі піврічних шкільних свідоцтв, 1-го лютого 1892, закликав мене до своєї канцелярії управитель гімназії радник Ільницький і сказав сердито:

«Маєш тут своє свідоцтво! Візьми собі його і забирайся з ним, куди тебе очі понесуть. Я не потребую таких учнів у моїй гімназії».

«Чи можу запитати, пане раднику, за що викидаєте мене зі школи».

«Не викидаю я тебе, а раджу тобі по-доброму: забирайся звідси і шукай собі щастя деінде».

«Все ж таки я хотів би почути, за що ви мене так караєте».

«Знаєш ти добре, але як хочеш, я тобі скажу: По-перше, знаємо добре, чому ти перенісся сюди з Тернополя. По друге, знаємо докладно, як це було там у Палагичах в о. Сірецького. По-третє, знаємо, як ти поводився на квартирі у пані Меленевої. По-четверте, знаємо, що ти завів собі знайомство з небезпечними типами».

Вислухавши ці пункти, я запитав:

«Чи дозволите відповісти на ваші закиди?»

«Хоч мені це не дуже цікаво, але послухаю».

«Догадуюсь, що вам, пане раднику, добре відома тернопільська афера; що ви знаєте, за що вигнали з гімназії трьох наших учнів. Я не був обвинувачений, мене тільки слухали як свідка. І хоч я не погоджувався з обвинуваченими і завжди сперечався з ними, проте в їх скруті я став на їх боці і боронив їх як міг. Я не дбав про те, що мене можуть через те поставити в один ряд з ними. По вашому це каригідне. А я гордий тим, що не помагав топити своїх товаришів.

«В Палагичах я вчив дітей пароха Сірецького. Думаю, що я добре вчив, бо отець Сірецький щиро дякував мені, коли ми прощались. А може розповів вам Сірецький про листа, якого я написав до одного селянина. Писав я тому селянинові, як провадити читальні і взагалі як ширити свідомість серед нашого занедбаного селянства. Згаданий селянин не одержав того листа, бо його перехопив парох того села та ще і прочитав на соборчику священиків. Ні за цього листа, ні за свою працю в отця Сірецького не маю чого соромитись чи боятись.

«На квартирі у пані Меленової були два учні москвофіли з німецької гімназії, які, як справжні яничари, висміювали все, що було дороге іншим учням — їх співмешканцям. Ми не могли мовчати і відповідали цим зрадникам так, як підказувала нам наша національна честь. Пані Меленева співчувала тим учням, і їй неприємно було бачити, як ми перемагали їх у дискусіях. Коли я помітив це, то негайно залишив її хату і пішов на нове місце. Гадаю, що я не вчинив нічого каригідного, даючи відсіч цим відступникам від нашого народу.

«А щодо останнього закиду, то коли я приїхав до Львова, ніхто з ваших педагогів не поцікавився мною і не запитав, як я почуваю себе на новому місці. Ніхто не подав мені поради ні допомоги навіть тоді, як я хворів на очі і голодував. Лише недавно я довідався, цілком випадково, що незаможним учням канцелярія гімназії видає картки на безкоштовні обіди у Людовій Кухні. Але я не користувався цими картками, а ходив між сидух насьорбатись юшки за два крейцари, якої мабуть собака не хотіла б їсти. В такій скруті я зовсім випадково зустрівся з Павликом і Франком, яких ви посміли назвати злочинними типами. Яких два роки тому я сам ще виступав проти них, не маючи поняття, що це за люди. Коли я познайомився з ними, то переконався, що вони правдиві чоловіколюбці, а в порівнянні з вашими педагогами це справжні великани як своїм знанням так і людяністю. Коли б я посмів піти до когось з ваших педагогів просити поради чи допомоги, то певно були б викинули мене за двері. А Франко і Павлик поставились до мене як до рівного, хоч не мали жодних зобов'язань щодо мене. Благословлю той день, коли я з ними зустрівся, і кажу вам, що все моє життя буду старатись ходити їх слідами».

Радник Ільницький два - три рази намагався перервати мою мову, але я дав йому зрозуміти, що зараз я маю слово і то — останнє.

Коли я скінчив і обернувся до дверей, він, прикинувшись ласкавим, сказав:

«Я міг би порекомендувати тебе комусь з моїх приятелів директорів, щоб прийняли тебе...»

«Дякую вам, пане раднику, за вашу ласку. Нехай скінчиться ваша ласка на тому, що ви випрошуєте мене з вашої гімназії. Матиму пам'ятку на все життя».

І я вийшов з канцелярії.

ЗНОВУ В ТЕРНОПОЛІ, І ЗНОВУ НЕ ЩАСТИТЬ

Я повернувся до Тернополя і звернувся до директора Мацішевського, щоб мене знову прийняв до своєї гімназії. Почувши від мене, що я змарнував рік через недугу очей, він поставився до мене співчутливо. Здавалось, що він уже забув те, що сталось два роки тому. Як уже відомо, тоді вигнано за вільнодумство трьох українських учнів, а мене допитувано, як свідка. Так я знову став учнем тернопільської гімназії.

Незабаром я був знову на зборах Таємної Громади. Застав її мало активною, бо хлопці ще не прийшли до себе від переполоху, який охопив усіх після вигнання згаданих трьох учнів. Я мусів стати на чолі Громади, бо дотеперішній голова Сидір Голубович залишив свій пост, щоб готуватись до матури.

Крім того, я помагав провадити Міщанське Братство, засноване три роки тому заходами адвоката Стахури, бо воно мало малу допомогу з боку місцевої інтеліґенції. Але хоч я заходив туди лише в неділі і свята вечорами, проте напитав собі ворога в особі тернопільського пароха отця Громницького, який був невдоволений моїми зв'язками з його парафіянами. Він, очевидно, знав уже щось про мене від свого брата, що був учителем львівської гімназії.

Саме тоді один з наших учнів Швед убив польського учителя Ґловацького. Хоч ця справа мала суто особистий характер, проте польська громадськість почала кампанію нападок проти наших учнів. В зв'язку з цим наша Громада мусіла діяти дуже обережно і на деякий час навіть припинити діяльність.

Я тоді мешкав із своїм товаришем Сулимою у міщанина Кордуби при вулиці Бродській. Там відбувались наші таємні збори, і там примістили ми нашу нелеґальну бібліотеку. Коли Сулиму вигнано з гімназії нібито за зневагу до убитого учителя, Кордуба просив мене вийти з його хати. Я знайшов собі помешкання напроти Міщанського Братства при Микулинецькій вниці. Але бібліотеку примістили ми в іншому місці, бо я боявся, що мене можуть відвідати непрошені гості.

Але біда часто приходить звідки людина найменше її чекає. Так воно було і зі мною.

Одного дня викликав мене до себе директор гімназії і запитав, чи то правда, що я говорив іншим учням, що митрополит Сембратович здає більшу частину митрополичих маєтків в оренду жидам. Я спочатку заперечив, але коли директор казав привести на очну ставку одного учня, якому я розповідав про ми-

трополичі маєтки, і той підтвердив обвинувачення, то я признався, що так було.

На запитання директора, звідки я знаю про таку господарку в митрополичих маєтках, я відповів, що з газет.

«З яких? Хіба радикальних?»

«Так, з радикальних», відповів я спокійно.

За це вирішили прогнати мене з гімназії, а разом зі мною ще двох моїх товаришів. Я подав відклик до Крайової Шкільної Ради, а та розширила прогнання на всі середні школи країни.

МОЯ ПЕРША ЗУСТРІЧ З ЯНДРУХОМ ШМІҐЕЛЬСЬКИМ

Перед від'їздом зі Львова до Тернополя я зайшов до редакції «Народу» попрощатись з моїм старим другом Павликом. Обіцяв йому негайно написати, чи мене прийнято назад до тернопільської гімназії, а коли ні, то що я думаю далі робити.

В розмові Павлик згадав, що чув випадково, як у редакції «Галичанина»[16]) говорили про селянина Шміґельського із села Залужжя в Збаражчині. Казали, що він пише їм дуже цікаві листи, а недавно, з нагоди річниці смерти Івана Наумовича, написав таку добру статтю, що навіть людина з вищою освітою навряд чи написала б кращу. Говорили там також, що Шміґельський володіє російською мовою, досить обзнайомлений з російською літературою і просить часто редакцію «Галичанина» прислати йому ту чи іншу російську книжку, бо він не може дістати її в Збаражі.

Павлик радив мені познайомитись із Шміґельським, якщо буде для цього нагода, і передати йому від нього привіт.

Через три місяці після тієї розмови з Павликом я поїхав додому на Великодні свята. Я зустрів одного парубка з Залужжя, Йосифа Данилевича. Довідавшись, що він знає Шміґельського, я просив його переказати тому, що я хотів би зустрітись з ним у Квітну неділю у Збаражі біля пошти. Данилевич обіцяв виконати моє прохання.

І коли в Квітну неділю 1892 року я підійшов до пошти, там стояв Данилевич разом із зизооким чоловіком малого росту. Це був Яндрух Шміґельський.

Ми познайомились, і я сказав, що маю для нього привіт від редактора «Народу» Павлика. Шміґельський уже чув це прізвище, бо читав уже кілька чисел «Народу». Крім того, він писав листа до редакції «Народу», чи не мають вони твору Дре-

пера «Боротьба віри з наукою». Казав, що одержав відповідь від Павлика, що українського перекладу ще нема, але скоро вийде.

Я додав, що переклад цього твору українською мовою вже готовий, але нема грошей його видати. «Але якщо хочете», сказав я, «то можу дістати вам цей твір у перекладі польською мовою».

Яндрух Шміґельський

Далі я згадав Шміґельському, що Павликові дуже подобалась його стаття про Наумовича.

«Це неможливо, сказав він, бо моя стаття була конфіскована».

«Павлик читав її перед конфіскатою в редакції «Галичанина». Хвалив статтю не тільки за зміст, але і за добру російську мову. Ви, мабуть, багато читаєте по-російськи?»

Шміґельський признався, що читає все, що тільки запопаде. Знає Пушкіна, Гоголя, Достоєвського, Лєрмонтова, Толстого.

Я запитав, чи читав він щось з української літератури, наприклад, Шевченка, Котляревського, Руданського?

Не читав і не цікавився.

Це дивно, сказав я Шміґельському, що цікавить його чуже, але не звертає уваги на своє рідне.

«А мені дивно, відповів Шміґельський, як можна писати щось путнього нашою простою селянською мовою».

А. Шміґельський в типовому селянському убранні

«А все таки цією мовою ми висловлюємо наші думки і почування. Чи любите ви слухати наші народні пісні? Чи не приводять вони вас до сміху або до смутку? Бачу, що ви любите читати. Принесу або передам вам при найближчій нагоді Тара-

са Шевченка. Прочитайте і тоді скажете, чи дійсно наша мова така вже бідна, чи не знайдете ви великої глибини там, де ви бачите тільки мілину. Зрештою, як що вам цікаво, я продеклямую вам таки тут дещо з творів Шевченка.

Ми пройшли невеликий шматок дороги до лип під Збаразьким замком, і там, здалека від людського гомону, я продеклямував йому два зразки з творів найбільших майстрів нашого рідного слова — Шевченкову «Наймичку» і Франкового «Наймита».

Я не питав, яке враження справили на нього обидві поеми, написані тією «простою селянською мовою», як він казав. А він не здобувся на жодне слово, щоб визнати, що все таки та «проста селянська мова» не така то вже бідна, коли обидва наші найбільші поети зуміли нею так чудово висловлювати свої думки і почування. Він тільки пізніше виявив мені причину його тодішньої мовчанки. Він усвідомив собі дві правди: що наш народ був подібний до того Франкового наймита; і що він сам, Шміґельський, досі не зробив нічого, щоб поліпшити долю цього наймита. Це усвідомлення боліло його, але тоді він не виявив цього.

Все ж таки, коли ми розходились, Шміґельський виявив мені бодай рубчик своїх почувань, викликаних у нього нашою першою розмовою. Він признався, що не може вийти з дива, що йому передають привіт високоосвічені люди, які ніколи його не бачили, а тільки принагідно читали його писання і зацікавились ним. Це була для нього несподіванка, якої він ніколи не чекав. Здивувало його також і те, що шукав його такий, що не є йому рівня. Він мав на думці мене. Бо він привик до того, що молоді люди, здобувши освіту, звичайно відходять від свого народу. Він сам ходив до початкової школи в Збаражі, де вчили польські монахи Бернардини. Вчився так добре, що монахи не могли надивуватись. Намовляли його іти до вищих шкіл і обіцяли платити за нього всі кошти навчання. Але батько не згодився на це, бо боявся, що його могли б зробити перекинчиком. Деякі з його товаришів скористались тією допомогою і пішли вгору. Сьогодні вони так розпаношились, що не приступай до них.

«Вірю вам, говорив я Шміґельському, зустрічаємо таких людей на кожному кроці і стараємось приводити їх до опам'ятання. Але далеко не всі такі. Ось бачите самі, що ані я не належу до таких, ані ті, хто показав мені дорогу до вас. Не забуваємо, звідки ми вийшли і який обов'язок маємо перед тими, хто

не мав можливости здобути освіту. Стараємось ділитись з ними нашим знанням.

На прощання Шміґельський сказав:

«Не знаю, чи ми ще колись зустрінемось чи ні, але я дуже вдячний вам за ці хвилини, які ви присвятили мені».

«Це буде залежати більше від вас, ніж від мене. Якщо ви будете раді тому, я постараюсь ще відвідати вас і поговорити з вами. Я міг би ще цього тижня принести вам «Кобзаря» і може ще дещо. Можливо, що роздобуду і принесу вам кілька чисел радикального часопису «Хлібороб», який помістив «Образки з села» одного нашого недалекого сусіда з Добромірки, Яндруха Марцинюка. Простий гречкосій-коваль, але пише так чудово, що наша молодь університетська і гімназійна захоплена цими образками».

На цьому ми розійшлись.

На початку літніх вакацій 1892 року я зустрівся з моїми друзями Сафатом Шміґером і Яндрухом Марцинюком і розповів їм про моє знайомство із Шміґельським. Я висловив надію, що Шміґельський перейде на наш бік і що це у великій мірі сприятиме поширенню радикального руху в Збаражчині. Я подав думку, щоб на свято Преображення, коли має бути празник у Залужжі, ми всі три пішли туди і зустрілись із Шміґельським. Так і ми зробили.

Наша зустріч 18 серпня біля Залузького «монастирка» припечатала долю Шміґельського. Він признався, що тепер бореться сам з собою. Досі був послідовником Наумовичевої політики, вірив в «об'єдинительну» ідею. Це правда, що та політика збанкрутувала, говорив Шміґельський, бо Наумович покинув нарід, який поклав на нього такі великі надії. Але і народовські посли проголосили так звану «нову еру», замирившись з віденським урядом і поляками.

На це сказав Шміґер:

«Одні гнуться в чотири погибелі перед віденським троном, а другі роблять те саме перед царем-батюшкою. І через те нам радикалам не по дорозі ні з одними, ні з другими. Наш нарід не хоче бути наймитом ні одних ні других, а хоче бути господарем на своїй землі, у своїй хаті».

Тоді сказав Шміґельський:

«Після моєї розмови спочатку з Остапчуком, а тепер з вами трьома, я бачу перед собою новий світ, і я буду щасливий,

коли ви приймете мене до себе, коли я зможу співпрацювати з вами».

Так приєднався до радикального руху Яндрух Шміґельський.

ПОЇЗДКА НА БУКОВИНУ

Я знав, що вдома не похвалять мене за вигнання з гімназії, але не припускав, що мій тато буде наполягати на тому, щоб я закінчив гімназію. Він радив мені поїхати на Мораву і там кінчати гімназію.

«Чеська мова близька до української і польської мови, говорив тато, і не важко було б тобі переключитись на неї».

Але батькова рада не припала мені до серця. Натомість я виявив бажання попробувати щастя на Буковині, в Чернівцях. Тато згодився і порадив мені по дорозі на Буковину затриматись у Львові і звернутись за порадою до бувшого настоятеля тернопільської бурси професора Барвінського, який тепер жив у Львові. Зокрема я хотів просити його, щоб дав мені листа з рекомендаціями до когось із своїх знайомих у Чернівцях, хто міг би допомогти мені влаштуватись в тамошній гімназії.

Професор Барвінський прийняв мене прихильно, хоч і не схвалював моєї поведінки і поглядів. Моя справа була йому добре відома, бо він уже кілька років був членом Крайової Шкільної Ради. До того ж я не скривав перед ним нічого. Говорячи про події в тернопільській гімназії в 1890 році, я підкреслив, що у слідстві проти вільнодумних учнів я виступав як свідок, а не як обвинувачений; і хоч я не погоджувався з моїми товаришами в питаннях релігії, я не пішов слідами донощиків, а боронив обвинувачених як міг.

Я вказав на те, що перейшов до Львова добровільно, бо хотів учитись в рідній гімназії. Але не почув там одного доброго слова. Зазнав там стільки лиха, що того вистачить на все життя. Кажуть, що людина в біді пізнає приятелів. Такими дійсними і єдиними приятелями стали мені Франко і Павлик — дійсне світло серед тих львівських злиднів. Чим я став під їх впливом, тим уже я залишуся.

Далі я сказав, що батьки були б раді, коли б я скінчив гімназію, тому я їду до Чернівець записатись до тамошньої гімназії. Роблю це скоріше для батьків, бо я сам думаю осісти на селі і працювати серед народу, перед яким я почуваю себе боржником.

Радник Барвінський сказав, що міг би написати в моїй справі до професора д-ра Степана Смаль-Стоцького, але його мабуть нема вдома, бо університетські вакації потривають ще два-три тижні. Тому він краще напише до професора Шпойнаровського, заступника директора гімназії, якого я напевно застану як не в гімназії, то вдома.

«Але послухай, хлопче, моєї ради, сказав професор Барвінський, то скінчиш гімназію і без тих клопотів, якщо ти дійсно хочеш кінчати. Я піду з тобою до їх Ексцеленції Митрополита і до пана намісника. Визнай себе винуватим і обіцяй, що від тепер будеш поводитись прилично і лояльно. При тому не забудь поцілувати Митрополита в руку. Після того Крайова Шкільна Рада анулює своє рішення, і ти зможеш без клопотів кінчати гімназію тут».

«А хіба це, пане раднику змінить те, що писали газети про господарку в митрополичих маєтках?»

«Бачу, хлопче, що ми не договоримось. Ти впертий. Напишу тобі листа до професора Шпойнаровського. Побачимо, чи вийде що з твоєї подорожі на Буковину».

Нічого не вийшло. Я мусів подати прохання до Буковинської Крайової Шкільної Ради, щоб мені дозволили записатись до місцевої гімназії. На відповідь я чекав кілька днів. Нарешті одержав, але це було не те, чого я чекав. Шкільна Рада згодилась прийняти мене до гімназії в Чернівцях, але з умовою, що до двох тижнів я складу іспити з шести кляс гімназії німецькою мовою. Я мусів відмовитись від тієї «ласки», бо на підготовку до такого іспиту я потребував що найменше два-три місяці часу. Повернувся до дому ні з чим.

По дорозі додому вступив я до Станіславова, щоб познайомитись з трьома провідниками місцевої гімназійної молоді — Володимиром Гнатюком, Євгеном Косевичем і Левом Турбацьким, які були в восьмій клясі. Я чув про них, коли був у Львові, а вони чули також про мої пригоди. Я розповів їм докладніше про моє життя в Тернополі і Львові, а також про мою поїздку на Буковину.

Їм цікаво було знати, що я думаю робити з собою. Я сказав, що вже здавна пляную осісти на селі і працювати для народу, хоч батьки мріють, що я стану священиком. Якщо з батьками через те будуть непорозуміння, то виберу сценічну кар'єру, бо це єдина річ, крім праці на селі, яка дала б мені душевне задоволення. Але батькам не можна і згадувати про це, бо для них театр це комедія, негідна серйозної людини. Тому

припускаю, що вони скоріше погодяться на те, щоб я жив з ними і працював в господарстві, ніж на те, щоб я пішов до театру.

Всі три станиславівські учні зробили на мене дуже корисне враження. Мали широкий світогляд, добре знали минуле нашого народу і дивились ясно в його майбутнє.

Косевич відзначався живим, кипучим темпераментом; Турбацький був також енергійної вдачі, але виглядав більш розважним; Гнатюк різнився характером від обидвох: був поважний, вдумливий, маломовний. Всіх трьох я оцінював як багатонадійних молодих людей. Але, дивлячись на їх пониклі обличчя, на слабеньку будову тіла, я не ворожив їм довгого життя. Найслабшим виглядав мені Гнатюк, але мабуть завдяки своїй флегматичній вдачі він прожив найдовше — понад п'ятдесят років. Вибився на визначного знавця народного життя, етнографа. Косевич і Турбацький не дожили навіть сорока років. Померли на сухоти. Косевич став незабаром одним з провідників студентської молоді, коли вона боролась за український університет. Турбацький по матурі вступив до Черновецького університету і давсь чути скоро як видавець «Землі і волі». Виявився добрим майстром слова. Писав так ясно і популярно, як мало хто з тогочасних наших журналістів і редакторів.

По дорозі додому я вступив також до Тернополя, щоб попрощатись з директором гімназії Мацішевським. Я прочитав йому добру лекцію за те, що за час його директорства з Тернопільської гімназії прогнано аж вісьмох українських учнів і ні одного польського, хоч польські учні читали і поширювали революційний часопис «Пшедсвят», видаваний польськими еміґрантами в Лондоні, який закликав до повстання проти окупантів Польщі, значить також проти Австрії. Я міг подати Мацішевському навіть імена таких учнів. Коли я мешкав у Соневицьких, вони заходили на моє помешкання і намовляли українських учнів приєднатись до них і боротись за «нашом і вашом вольносьц». Та я не хотів бути донощиком. А по-друге, я знав, що за це польських учнів все одно не покарають, бо крук крукові не виклює ока.

Мацішевський нагадав вбивство польського учителя Ґловацького «руським» учнем Шведом. Я відповів, що Швед був тільки з походження «русином», а в дійсності перебував ввесь час у польському товаристві і не мав нічого спільного з українськими учнями. Але коли б навіть був українцем, то за його вчинок не можна складати вини на українців, бо всі знали, що причиною цього була якась любовна афера. Отож нема жод-

ної підстави робити з Гловацького жертву українців і героя та використовувати цю справу для нагінки проти українських учнів. Гловацький і Швед були просто суперниками, і тому нехай собі з Богом спочивають.

Я закінчив свою розмову з Мацішевським порадою, щоб він у майбутньому був більш безстороннім і справедливим до українських учнів, ніж він був до мене та сімох інших.

САФАТ ШМІҐЕР

Коли в часи післявоєнного перевороту 1919 року загинув Шміґельський, і бувші партійні товариші кликали мене повернутись на Збаражчину і відновити перервану колись політичну діяльність, до них приєднався й Шміґер. Він палко бажав відновлення політичного й громадського життя на Збаражчині і просив, щоб я переїхав туди, якщо моя участь у відродженні Підкарпаття не є необхідною. Щодо самого Шміґера, то його здоров'я в ті часи так похитнулось, що він вже не міг брати участи в політично-громадському житті. В 1925 році Сафат Шміґер помер.

Коли я писав ці спогади, то не мав жодних труднощів з описом всього, що зробив Шміґер для нашого руху, особливо на його початках в половині 1890-их років. Однак, все ж у 1943 році я листовно звернувся до пані учительки Євгенії Бохенської, яка жила в Стрию, прохаючи подати мені деякі ближчі дані про Шміґера, зокрема, з його особистого життя, про яке вона могла знати більше, ніж я. Шміґер часто бував у домі її батька, пароха в Красносільцях, і говорилось про близькі відносини між Шміґером і Бохенською, яких вважали нареченими. Ті здогади не виправдались — їх доля не з'єднала: Шміґер ніколи не одружився, а Бохенська не вийшла заміж.

На моє прохання пані Бохенська надіслала мені листа, який можна вважати доповненням мого опису Шміґера, тієї надзвичайно цікавої, здібної і милої людини, якій, на жаль, не судилось виконати все те, що вона могла.

Лист пані Євгенії Бохенської:

«Стрий д. 13. 10. 1943.

«Високоповажаний земляче!

Дуже мене здивувало се, що дістала письмо зі СТАРОЇ БОЛЕСЛАВИ — заки ще зорієнтувалася, що воно від Вас. Правда, як жила я ще в Збаражі, була там на старім мості над річкою

капличка, а на ній статуя Яна Непомука. Якось у літі була коло тої каплички відправа, і через кілька вечерів співали хлопчиська:

«Вітай Янє з Болєслави,
Маш сє ставіць пшед Вацлавем...
Круль так тоб'є розказує —
Внет же цєб'є потшебує.
Круль сє Яна пита смєлє,
Цо му крульова в косцєлє
До уха пов'ядала, —
З чего сє спов'ядала...»

«Ян не хоче сказати, а король велить його втопити у Велтаві. Подібна доля стрінула і його збаразьку статую, яку втопив хтось в часі сеї війни у збаразькій річці.

«Аж ось подивилася, що то Ви пишете із Старої Болеслави, бо хочете пом'янути блаженної пам'яти Сафата Шміґера.

«Цікавить мене: відки взялися Ви у Старій Болеславі, хто є пані Пісачкова, що Ви у неї пробуваєте? Чи не є то одна з Ваших донечок? Одна, знаю, називалася Анна і була співачка. Про Вас була чутка, що купили маєток на Мадярщині, пізнішій Чехо-Словаччині. Чи там може отся Ваша Стара Болеслава? Як би там не було, дуже мило було читати мені Ваше письмо. Треба було перенестися думкою у давні часи, такі зовсім інші, як теперішні, і такі любі... Та й писання споминів у теперішній час певно переносить Вас у минуле і віддалює від теперішнього — подібно, як праця над «Райнекке Фухс» була для Ґете розвагою у прикрій порі життя.

«А ось Вам се, що могла би я сказати Вам про блаженної пам'яти Сафата: Говорили се інші, та й таки говорив, здається, те саме і він сам про себе, що його якийсь давний предок був німець. До дальшої науки мав, відай, сам охоту. Його батька могли намовити мої тато. Вони цінили дуже високо незвичайні здібності хлопця ще як ученика красноселецької школи. Він рисував дуже гарно, мав дуже тонкий, ніжний почерк, щось як польський маляр Ґротґер. Оповідав, що тато мої бачили колись якийсь його рисунок — може, як були в хаті його батька по Йордані — і з того часу випозичали йому цілі томи часопису «Клоси», із якої копіював ілюстрації.

«Трету клясу народної школи скінчив у Красносільцях з моїм братом покійним Володимиром. Четверту клясу перейшли в Збаражі. Відтак оба пішли до гімназії. Мій брат до Золочева, а Шміґер до Тернополя. Оба мали все першу льокацію. Але тато

твердили, що Шміґер ще здібніший, як наш Володимир. Як рисунки, так і письмо покійного Шміґера, а, навіть, його одяг були все незвичайно чисті, охайні... На прогульках десь у лісі, або в саду, всі ми без церемонії сідали на траві, а він ніколи. Так дуже шанував одіння. Навіть, той одяг, який зразу носив з домашнього полотна, підперезаний червоним поясом, був завсігди білий, непорочний. Мабуть, у першій, чи другій клясі гімназіяльній, перестав носити те гарне сільське вбрання. З того часу я зачала йому «викати». Много літ пізніше мовив, що певно тому так перебрався, що більше респектують панську ношу. Як хто, но я — противно. Я так дуже любила той гарний красносельський і розношинський народний одяг, що той самий Шміґер перебраний видавався мені кимсь менше своїм, кимсь чужим.

«Маму втратив скоро. Батько оженився вдруге, із давною шкільною товаришкою сина. Той, розуміється, не міг називати її мамою, а порозумівався через трету особу. «Треба», «може би» і тому подібне.

«В тих часах станції були дешеві. Наші тато платитли за мене у Львові і за братів у Золочеві лише по чотирнадцять ринських місячно. То певно не багато платив і старий Шміґлер за сина в Тернополі. І то платив, либонь, не довгий час, бо у вищій гімназії син, мабуть, удержувався вже сам із лекцій. Загально було відомо, що як прийшлося старому переставляти стару стодолу, то син прислав старому якусь значнішу суму на її перебудову. Отець привик був до того, що син або мало, або й нічого не потребує.

«Та удержання на університеті у Кракові вимагало багато грошей. І то дуже правдоподібно, що син ніколи не одержував тілько, кілько потребував конче до життя. То і в Кракові мусів давати лекції. Іноді мав харч за науку кількох дітей одної родини. Іноді мусів сам на нафтовій кухонці варити собі молоко, вівсяні платки, чай і тому подібні присмаки бідних студентів, які цілу зиму не опалювали кімнати, якщо з одної й другої сторони були опалювані кімнати. А медичні студії вимагають дуже великої праці...

«То всьо разом підорвало організм покійного. Ослаб і вернув до Розношинець. Там просила учителька Северина Фарановська, щоби приготовив її до кваліфікаційного іспиту. За те діставав харч — добрий, ситний, масний харч — не те, що в Кракові. То й підкріпив своє здоров'я так, що міг дуже інтензивно займатися працею в розношинській читальні. Його праця була дуже успішна. Село слухало його в усім до тої міри, що навіть, як приміром, був спір за те, чи в даний день можна їсти масне,

чи ні, а хтось сказав, що «Сафат казав, що можна», то се вистарчало.

«Пані Фарановська пожичила чотириста ринських і Шміґер поїхав знов до Кракова. Але за якийсь час заслаб знов на астму, змарнів і вернув до Розмашинець. А мої тато, як бачили, що не має майже в чім ходити, сказали се Фарановській. Вона забрала Шміґера до себе до Базаринець, щоб учив її сина. Мала також при собі обоє своїх родичів. І, бувало, шиє вона на машині, а Шміґер питає її, що вона шиє? Каже вона, що пошівку. А вона шила нову сорочку для нього.

«Там проживав він вісімнадцять літ, аж до смерти... І то було провидіння для нього. У здоровлі, чи в хоробі мав якнайбільшу вигоду, якнайліпший, найстараннійший догляд.

«Як прийшли перший раз большевики 1920 року, то старий отець Фарановської вже не жив, тілько мати. Якийсь вояк питав у матері, вказуючи на Шміґера, котрий запустив велику бороду і ще довші вуса: «То твій старик?» — «Мій», відповіла. «А то твоя дочь?» — «Моя». — 'І вона курить при тобі?»

«Здоровля його тоді було якесь ліпше, так що обняв посаду касієра в магістраті у Збаражі. Посаду ту займав весь час, як були большевики. А що дуже там придався, то був там касієром і по відході большевиків, поки знов не занедужав і не міг уже довше доходити з Базаринець до Збаража».

«Ще мушу подати, що у Кракові Шміґер був головою «Академічної Громади»; що мав промову на якихось святочних зборах на основі якихось текстів із творів Якова Головацького; що мешкав довший час разом із Василем Стеафником; що Стефаник відвідав Шміґера в Розношинцях і оба були у мого тата. Та ще й замічу, що оба зо Стефаником ходили з-часта до Богдана Лепкого. Шміґер любив Лепкого, а Лепкий Шміґера, про що можна дізнатися з книжочки Лепкого «Три Портрети». Шміґер дуже любив і цінив Стефаника, а Стефаник Шміґера так само. «То глибина, не чоловік». Так висловлювався Стефаник про Шміґера...

«Оповідав колись Шміґер, що вчився весь час на медицині в неотопленій кімнаті, та й то звичайно лежачи в ліжку при світлі лямпи число п'ять. Організм, видко, був ослаблений, коли вимагав такої позиції, а ощадність навіть на нафті потрібна.

«В послідне бачила я Шміґера в році 1924. По татовій смерті і по залагодженні того, що найконечніше, запросила мене пані Фарановська на якийсь час до Базаринець. Кожного ранку

чули ми, як Шміґер кашляв тяжко у своїй кімнаті. Через день мав спокій.

«Про смерть блаженної пам'яти Шміґера я довідалася аж в рік пізніше, як в часописі була вістка про Богослуження за його душу. Відтак, пані Фарановська всьо мені розповіла. Ослаб дуже і незабаром скінчив тихо життя. Похорон відпровадив до Розношинець священик збаразький з Базаринець аж до половини дороги. Тут чекав новий парох, красноселецький, з процесією з Розношинець і з великою силою народу з цілого повіту. Звідти провід подався просто на розношинський цвинтар. В кімнаті пані Фарановської є рисунок надгробного пам'ятника. На кількох підставах піраміди з рожевого теребовельського каміння — пам'ятник дуже гарний».

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

"ЯКИЙ ТО ВІТЕР ШУМНО ГРАЄ"...

Я ЗНОВУ НА СЕЛІ

Мої батьки переживали спочатку моє вигнання з гімназії досить боляче. Не через витрачені на мене гроші, бо витрачали вони на мене мало що більше як сто корон річно. А тому, що не сповнились їх надії, що я стану священиком чи яким паном, і вони матимуть за це честь між людьми. Те, що сталось зі мною, вважали вони ганьбою для себе. Мама плакала нераз, промовляючи:

«І що ж тепер буде з тебе? Ти ні пан, ні Іван. Як же нам тепер показатись між людьми? І як ти сам подивишся людям в очі? Одна ганьба тай тільки».

Коли ці плачі й нарікання не припинялись, я погрозив, що піду здому куди очі понесуть, найскоріше до театру.

Після цього мама перестала нарікати. Примирилась, що я буду жити на селі і працювати в господарстві.

А з татом ми ще скоріше дійшли до згоди.

Я втягнувся в свою буденну працю і находив у ній задоволення.

Кожного вечора ми радились з татом, що треба робити на другий день і про що треба подбати в господарстві. Хоч тато рідко хвалив когось за успіхи в господарській праці, проте, як я довідався від людей, він не щадив мені похвал. Не міг вийти з дива, що я так легко опанував господарську працю.

Одного дня тато переказав мені свою недавню розмову з повітовим старостою Кавцьким про мене. Тато був війтом і брав участь у сесіях війтів з повіту, що їх скликав староста як представник державної влади. Після останньої сесії староста Кавцький затримав тата і почав розпитувати про мене. Потім сказав, що я небезпечна людина і через те мене вигнали з усіх шкіл. Радив тримати мене добре в руках, бо за кожним моїм

кроком стежать його жандарми. Сказав, що такі як я вважаються більш небезпечними як злодії і розбишаки. Обурений тато вияснив старості, що в дійсності я сам покинув науку, бо не хотів упідлятись, і що за це ніяк не можна рівняти мене із злочинцями. Тато дав старості таку відсіч, що той замовк.

Після тої розмови тато порадив мені сидіти тихо, бодай на деякий час, поки не вясниться справа моєї військової служби. Бо коли я накличу на себе жандармів, то при недалекій бранці мене напевно візьмуть до війська на два - три роки. А коли я буду тихо, то може мене не візьмуть. Татова рада була добра, і я послухав її.

ДАЛЬШІ ЗУСТРІЧІ ІЗ ШМІҐЕЛЬСЬКИМ

Але одній спокусі я не міг опертись: раз на тиждень піти на кілька годин на зустріч з моїм другом Шміґельським, з яким я зв'язався за порадою Павлика два роки тому і якому я помагав визволитись від москвофільського дурману.

Шміґельський був інтеліґентною з природи людиною і мав ненаситну жадобу знання. Ще поки я був в гімназії, я передавав йому книжки з бібліотеки нашого таємного студентського гуртка. Так він прочитав Шевченкового «Кобзаря», твори Франка, Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Руданського, Гоголя, Костомарова, «Історію Руси» Степана Качали, Кулішеву «Чорну Раду» і ще деякі книжки українською мовою. Коли Шміґельський одержав від Павлика «Боротьбу віри з наукою», він зацікавився науковою літературою. Щоб до цього підготовити його, я порадив йому прочитати мої шкільні підручники історії старовинного, середньовічного і нового світів. Коли я перевірив, що він прочитав цю лектуру, я дав йому «Історію Всесвіту» д-ра Яна Кубалі — велику працю в чотирьох томах, видану у Відні 1894 році, яку я тоді купив собі на сплату. Я порадив Шміґельському звернути особливу увагу на ті розділи, де автор описує розвиток культури, суспільно-економічного життя і філософських ідей від найдавніших до наших часів.

Коли ми зустрілись через кілька місяців, Шміґельський сказав, що не тільки прочитав цей твір, але також вивчив деякі розділи. В цьому я і сам переконався. З того часу він уже ішов далі самостійно, одержуючи книжки від моїх приятелів з тернопільської гімназії, з якими я познайомив його.

Коли я відвідав його раз несподівано після довшої перерви — такі перерви були диктовані політичною обережністю — то не хотів вірити своїм очам, заставши його при читанні філософських творів Ніцше в польському перекладі. Признався, що прочитав уже Шопенгауера, Дарвіна, Геґеля, Маркса та інших філософів. Казав, що ці мудрощі не справляли йому великих труднощів. Вмів аналізувати і критикувати погляди цих філософів. З Марксом не погоджувався в багатьох випадках. Критикував його погляди на національне питання, його ставлення до слов'ян і його соціялістичні теорії щодо селянства. Кант показався йому незрозумілим. Шміґельський висловив бажання пізнати ближче філософію Платона й Аристотеля і обов'язково дістати твори Фіхте.

На початку наших зустрічей я мусів пояснюти Шміґельському багато чужих слів, які він старанно виписував з прочитаних творів до свого нотатника. Пізніше я передав йому польську енциклопедію, яка допомагала йому в цьому. Там він знаходив не тільки пояснення чужих слів, але також короткі інформації про всі галузі науки і мистецтва. Там він довідався також про багатьох, досі невідомих йому авторів.

Я бачив, що Шміґельський іде сміливо до тієї мети, яку ми намітили собі, коли я повернувся на село. Я бачив, що він доганяє і навіть переганяє мене на шляху знання. Але це мене не бентежило. Навпаки, я був радий, що моя праця не пішла на марно.

Шміґельському легко було змагатись зі мною, бо він не мав так багато обов'язків, як я мав. Жив разом із старшим братом, якому помагав у господарстві. Мав кілька морґів власного поля і міг би одружитись і господарювати, але не хотів зв'язуватись родиною. Коли не помагав братові, то працював у каменоломах або розбивав камінь при дорогах, бо хотів мати власні гроші на купівлю потрібних речей, особливо добрих книжок. Він завжди мав якусь книжку біля себе, хоч би що робив. Бувало молотить у стодолі, а осторонь лежить якась книжка, ніби чекає на нього. Коли втомиться, сідає коло книжки і читає.

Дивлячись, як Шміґельський поступає вперед у своїх знаннях, я уявляв собі, яке враження він зробить на громаду, коли виступить перед нею. За його успіх я вже не потребував побоюватись.

Коли я натякнув Шміґельському, що наближається час нашого виступу, він сказав:

«Військо тебе не мине, а там може застрягнеш десь і кінець нашим задумам».

«Навіть коли б мене взяли до війська, то я не вірю, що ти лежатимеш гнилою колодою, поки я не повернусь додому».

«Навіть не думай, що я сам візьмусь за таке діло. Не маю до цього хисту, і на це нема ради».

Шміґельський справді таким був і таким залишився назавжди. Був прекрасним вічевим промовцем, потім виявився небияким парляментаристом, але до ведення практичної організаційної роботи, до очолення масової організації він не надавався.

Мої і Шміґельського побоювання, що мене візьмуть до війська, не виправдались. Хоч члени військової комісії визнали мене здатним до військової служби, військовий лікар, за гроші, знайшов мене нездатним, і мене не взяли.

Зараз після того я пішов до батьків моєї нареченої і просив їх, щоб були готові виряджати нас під вінець. Наше вінчання відбулось 2-го червня 1895 року. На весіллі в мене був і мій друг Шміґельський. Коли він підійшов до мене, щоб висловити мені і моїй дружині побажання, я сказав, що тепер вже прийшов кінець нашій дво-літній мовчанці; що скоро нам прийдеться виступити явно з нашими задумами і стати до праці, до якої ми готувались так сумлінно і завзято.

На це відповів Шміґельський, сміючись:

«Уявляю собі ту працю... Досі на перешкоді до праці було військо, а тепер буде молода жінка...»

Ці слова Шміґельського свідчили, що він скептично дивився на наше громадське післанництво. Але його скептицизм не виправдався.

ВИКЛИК ГРАФОВІ ПІНІНСЬКОМУ

Через місяць після моєї женячки повідомив мене батько, що 6-го липня має відбутись у Збаражі звітне віче посла до віденського парляменту графа Пінінського, який заступав там сільську округу Тернопіль — Збараж — Скалат. Правда, віче було тільки для самих Збаражан, але я вирішив також піти туди, сподіваючись, що знайомі збаразькі міщани допоможуть дістатись на віче і мені, і тим, хто зі мною прийде. Тому я просив також Шміґельського прийти на віче. Але він не прийшов. Натомість пішов зі мною мій старий приятель Сафат Шміґер, що саме тоді приїхав з Кракова додому на літні вакації. Обох нас допустили на віче без жодних перешкод.

Якийсь пан представив графа — посла, аби всі знали, як виглядає та парсуна, на яку мусіли люди голосувати чотири роки тому за допомогою жандармських штиків.

Пан граф надувся і говорив гордовито, щоб не виглядати таким малим та дрібним, яким він в дійсності був. Говорив коротко, але зате замашисто. Розуміється, ніхто з його виборців не став від його звітної промови мудрішим, але зате кожний знав, що перед «ясновельможним паном графом» випадає гнутись низенько і оплескувати кожне його слово. Як пани так підпанки старались приподобатись панові послові, про якого говорилось і писалось, що цісар має призначити його своїм міністром або намісником Галичини.

Питали, чи не хоче хтось взяти слово. Я поглянув на свого друга Сафата, даючи йому зрозуміти, що залишаю йому право першенства. Але він чомусь вагався. Тоді я сказав, що коли він не виступить, то я це зроблю. Після того він просив дати йому слово. Шміґер не любив говорити довго, але зате його промови були ясні і переконливі. Такою була і ця промова.

Піддавши критиці існуючий виборчий закон, який дає право голосу тільки тим, хто має якесь майно і платить від нього податок, Сафат сказав:

«Але це брехня, коли хтось каже, що бідні не платять податку, бо не мають землі. Податок від землі не дає державі навіть третини тих грошей, яких вона потребує. Головне джерело прибутків держави це податки приховані. Хто їде залізницею, чи купує тютюн, горілку, сіль, нафту, той разом з ціною за це платить також податок, накладений заздалегідь на кожну річ. Правда, цей податок платять і пани, але їх мало, то і небагато приходить від них до державної каси. Заповняє її кривавий гріш бідноти, яка, хоч немає землі, всього потребує і все купує. Отож сила держави в народі, бо його багато. Але це ще не все. Хто дає державі рекрута? Хто платить податок крови? Чиїх голів паде найбільше у війні? Без цих нуждарів, яких мільйони, держава взагалі немогла б існувати. Можна мудрувати, як кому вигідно, але правда така: народ це держава; держава це народ. Без панів держава буде існувати, без народу ні. Маючи це на увазі, два посли австрійського парляменту, Кронаветтер і Пернерсторфер, подали недавно законопроект, щоб старе виборче право з куріями[17]) скасувати, а замість нього запровадити нове, яке забезпечило б загальне, безпосереднє, рівне і таємне голосування; щоб кожний громадянин, скінчивши 21 рік життя, мав право вибирати і бути вибраним до будь-якого законодавчого органу; щоб як бідні так і багаті мали в парлямен-

ті репрезентацію відповідну до своєї сили. Над цим проєктом буде незабаром голосування, і ми хотіли б знати, що думає про цей проєкт наш посол: чи буде він за, чи проти.

Слова Шміґера впали серед присутніх як бомба. Вони міряли нас від ніг до голови, а дехто скалив зуби, ніби хотів кинутись на нас. Всім було цікаво, як поставиться до цього несподіваного виступу сам граф-посол.

Ось він піднявся і сказав:

«Я міг би зовсім не відповідати на це питання, бо ті, хто поставив його, не є моїми виборцями. Але я всеж таки дам відповідь, бо хочу, аби всі знали мій погляд на порушену справу. Загальне виборче право не є новиною. Воно існує вже в Америці, Англії, Франції та інших країнах. Але від цього народ у цих країнах не такий уже щасливий та спокійний, як собі хтось уявляє. Зрештою, в тих країнах високо розвинена промисловість і культура, і тому там потрібні інші закони, ніж у нас. Кожна держава запроваджує в себе такий лад, який відповідає її потребам. А ось в Росії нема жодної конституції, а проте живе там 150 мільйонів людей; живуть добре і спокійно, і нікому і на гадку не приходить домагатись великих змін».

Тут я перебив послові:

«А за що вбили царя в 1880 р.?»

«Про це можна б багато говорити, відповів посол, але ми не прийшли сюди, щоб розводитись про те, що діється в світі».

«Коли так, сказав я, то ми скличемо незадовго нове віче у Збаражі для обговорення цих справ. Прийдіть і ви на віче, не погордуйте нами. Скажете ви своє, а ми своє, і так навчимось чогось одні від одних».

Але мені перебив несамовитй вереск юрби:

«Досить вже того! Геть з тими влізливцями. Тут їм не місце!»

Але ми не залишали поля бою. До нас підійшло вже кілька смільчаків і хотіли нас викидати. Але посол дав знак, щоб нас залишили в спокою, і продовжав:

«Просять мене, щоб я прийшов на їх віче. Не обіцяю напевно, але можливо, що прийду. Як професор права в університеті, не боюсь прилюдних дебатів з вами. А тим часом я скажу вам, що я є рішучим противником тої новини, про яку говорили ті панове. Подаю вам до відома, панове виборці, що в теперішньому Віденському парляменті не знайдеться навіть п'ята частина таких послів, які голосували б за цей законопроєкт. Догадуюся, що і серед вас нема багато таких, які згодилися б на

таке виборче право, щоб статечні, чесні господарі мусіли йти до тої самої виборчої урни разом з форналями, наймитами, халупниками чи може ще й жебраками».

«Геть з таким правом! Не треба нам його!» — кричала юрба.

«Скоріше волосся виросте на моїй долоні, ніж ви дочекаєтесь такого права» — загарчав якийсь товстий пан, показуючи нам кулак.

Робили так само і другі, при тому намагаючись звернути на себе увагу посла і повітового старости.

На те відповіли ми:

«Варто буде побачити те волосся на ваших долонях, бо за таке право борються працюючі люди сіл і міст і напевно його здобудуть. Хай живе загальне, рівне і таємне право виборче! Хто за це право, хай іде з нами. А хто його не хоче, хай залишається. Тут йому заплатять гнилою ковбасою! Ходім геть звідси!»

З нами вийшло тоді яких двадцять душ. Ми перейшли до ресторану Ґінсберґа і на нараді там вирішили, що від тепер не спічнемо в боротьбі за нове, краще життя нашого народу; за світло, за правду, за справедливість для всіх; за землю і волю. Такі кличі від тепер лунали по всьому повіті.

Не знати було, звідки починати. Одні просили нас до свого села, інші до свого. Семен Козак, що один з перших пристав до нашого гуртка, просив відбути перші збори в його хаті в селі Лозівці. Ми обіцяли приїхати туди 12 липня.

ДОВІРОЧНА НАРАДА В ЛОЗІВЦІ 12 ЛИПНЯ 1895 р.

Збори в Лозівці були назначені на годину 11-ту перед обідом. Але провідники нового руху прибули вже раніше, щоб написати запрошення для всіх прибувших. Це мала бути довірочна нарада, на яку, згідно з австрійським законом про збори, не треба було дозволу влади, але всі учасники мусіли мати запрошення і організатори наради мусіли знати їх особисто. З наших провідників були там Сафат Шміґер, Яндрух Шміґельський, Яндрух Гарматюк і я. Привіз нас Степан Попович з Нижніх Луб'янок, також один з провідників нашого руху.

Прибувши до Лозівки, ми застали деякі зміни щодо місця зборів. Сусід Семена Козака Йосиф Добрянський — латинник і один з найзаможніших селян Ново-Селеччини — запропо-

нував, щоб збори відбулись в його хаті, бо вона більша і можна буде вмістити більше людей. А людей зібралось понад 200. Василь Панотчик з Козяр розголосив вістку про збори по Ново-Селеччині, і звідти приїхало кілька возів з людьми. Треба було подбати насамперед про гостей і розмістити їх на почесних місцях. А з місцевих декому не стало місця в хаті.

Яндрух Шміґельський, Яцко Остапчук і Сафат Шміґер

На збори прибув старий Шпундер з Гниличок, який носив довгу бороду ще з того часу, як у процесі Наумовича в 1880 році його та ще кількох селян із Збаражчини засудили по кілька місяців тюрми за православ'я. Колись Шпундер підтримував москвофільську політику Наумовича. Тепер він визнавав прилюдно, що це були блудні дороги, якими водили народ москвофільські провідники. Він говорив, що такий здоровий народний рух, який тепер почався, вже давно потрібний. Шпундер цілою душею пристав до радикального руху і залишився вірним йому до кінця життя.

Збори тривали повних дві години. Захоплення і піднесення серед учасників не знали меж. Говорили про все, що лежало їм на серці, що підказувало їм життя: про старі народні кривди і про нові, які дедалі множаться; про ту тьму кромішню, яку так старанно підтримують наші «опікуни»; про бездонні злидні

бідняків і мало менші злидні так званих середняків. Всюди навколо — злидарі, що зараз поїхали б на край світу, коли б їм дав хто корабельні білети. Але ми кликали їх не виїздити нікуди, а залишитись на рідній землі і ставати до боротьби за краще життя.

Збори закінчились співанням таких нечуваних досі пісень як «Гей, хто на світі кращу долю має», «Який то шумний вітер грає» та інші подібні. Довелось повторяти їх кілька разів, бо люди не хотіли розходитись додому, поки не засвоять їх собі бодай сяк-так.

Почали розходитись тільки тоді, як Добрянський запросив гостей з інших сіл до себе на гостину. Появилась бочка пива і деяка перекуска на столі.

Саме тоді на подвір'ї з'явилось кілька жандармів. Комендант увійшов до хати і запитав:

«А це що за збіговище?»

«Це не збіговище, пане коменданте, заявив я. Ми саме закінчили довірочну нараду, скликану згідно з законом з 1867 року».

«А мали ви на це дозвіл староства?»

«На це не треба було дозволу від жодної влади, бо це не були загальні збори, а закрита нарада лише для запрошених гостей».

«То зле. Будете відповідати за це перед судом. Хто скликав ці збори, пане господарю, і хто був головою?» — розпитував комендант Добрянського.

«Пан Добрянський тут ні при чому, сказав я. Аранжером і головою наради був я, і я відповідаю за все, що тут діялось. Якщо вам цікаво, можете переглянути список запрошених на нараду. А тут і протокол з наради».

«А чому одні люди вже розходяться, ніби втікають, а інші ще залишились тут. Чи збори ще не скінчились?»

«Збори вже закриті, а люди, які тут залишились, це сторонні гості, яких пан Добрянський хоче погостити».

Добрянський просив також жандармів засісти за стіл і бути його гостями, але вони подякували за запрошення і відійшли.

Люди побоювались, що жандарми можуть накоїти якогось лиха. Коли ж вони відійшли ні з чим, то люди готові були бачити в цьому свого роду нашу перемогу.

Пізніше ми довідались, що про нашу нараду повідомив староство війт Гапій, якого вважали «хрунем».

Нема що й казати, що ті наші перші збори в Лозівці піднесли нас усіх на дусі. Від тоді люди не давали нам спокою, запрошуючи нас до своїх сіл на такі збори. Про наш рух говорили від села до села, від хати до хати. Вістка про наш рух пішла скоро також до інших повітів.

ДОВІРОЧНА НАРАДА В ЗБАРАЖІ

Після зборів у Лозівці ми вирішили скликати на першу неділю Петрівки (1895) довірочну нараду наших передовиків у Збаражі, щоб порадитись з ними і намітити плян праці на найближчі неділі і свята.

Ми винайняли кімнату в збаразького корчмаря Абрамка Ґінсберґа. Цей спочатку вагався дати нам кімнату, бо боявся, що за це староста буде дивитись на нього кривим оком. Але з другого боку не хотілось йому втратити добру нагоду заробити дещо в корчмі при нагоді зборів. І він таки відпустив нам кімнату.

Але ледве ми відкрили нашу нараду і привітали гостей, як до кімнати вбіг як вітер староста Бродніцький і звернувся з бундючним запитанням що то за збори і хто їх скликав.

«Це довірочна нарада, пане старосто, сказав я, скликана на основі параграфу другого закону про збори, а скликав її я, і я за неї відповідаю».

«Чи всі учасники мають запрошення і чи ви знаєте всіх запрошених особисто, звідки вони, їх імена і прізвища».

«Все зроблено згідно з законом».

В цей момент до кімнати увійшов власник дому Ґінсберґ і почав шукати за чимсь у шафі. До нього підійшов староста і запитав, чи він має запрошення. Корчмар відповів, що він не бере участи в зборах, а прийшов за чимсь і зараз відійде.

«От бачите, сказав староста до мене, ви хочете прав, а не вмієте шанувати прав».

«Але ж ви бачите, пане старосто, що господар увійшов до кімнати не на збори, а забрати якусь потрібну річ. Зрештою увійшов у таку хвилину, коли збори не відбувались, бо ви перервали їх».

«Ніхто мене не буде учити що я маю робити. Розпускаю це збіговище, бо вважаю його незаконним».

«Це кепський жарт з вашого боку, пане старосто, сказав я. Але й це варто знати. На другий раз подбаємо, щоб пристосу-

ватись до ваших примх. Навіть вам вишлемо запрошення. А звертаючись до учасників наради, я сказав:

«Прошу вас, панове громадо, залишити цю кімнату. Зате будьте ласкаві зайти на хвилину до шинку. Запрошую вас туди на шклянку пива, а за пивом і язик нам розв'яжеться і поспівати маємо право».

І всі до одного перейшли до шинку. Засіли за стіл, попивали пиво і говорили про все, що мали обговорювати на зборах.

«Про організаційні справи можна всюди говорити, сказав Яндрух Гарматюк. Подумайте тільки, як багато є для цього нагод: відпусти, празники, весілля, хрестини, тризни, принагідні зустрічі на ярмарках, в млині, біля церкви, на толоці. Досі ми говорили при цих нагодах про всякі маловажні справи, з чого не було жодної користи. Тепер пора нам використовувати ці нагоди для громадських справ».

«А що як би ми заспівали собі якої пісні, яка замінила б палке слово на зборах», сказав Онуфрій Марцинюк, добрий будівничий і ще кращий жартун, який завжди розвеселяв людей своїми жартами.

І понеслась голосно пісня за піснею: «Який то вітер шумно грає», «Гей, хто на світі кращу долю має» і інші.

За ті перші збори в Лозівці кликали мене на суд. Обвинувачувано мене, що я нібито порушив закон про збори. Ясна річ, що суд звільнив мене від будь-якої вини. Очевидно і прокуратура розуміла, що тут не було жодної підстави мене обвинувачувати, але робила це на вимогу державної адміністрації, яка таким чином хотіла відібрати в нас охоту до дальшої праці. Так вони робили ввесь час на початках нашої політичної праці, поки не прийшли до висновку, що їх заходи безсильні.

ЗАБОРОНЕНЕ ВІЧЕ В ТЕРНОПОЛІ

Мої тернопільські товариші довідались з преси про наш політичний рух у Збаражчині і вирішили й собі піти нашими слідами. На 26 липня 1895 р. вони скликали до Тернополя віче, яке мало відбутись в Новому Городі в павільйоні, де раніше відбувалась вистава. Повідомили і мене про це віче і просили, щоб я виступив з доповіддю про вагу наступних виборів до Сойму.

Організаторами віча були мої старі друзі з таємного студентського гуртка: Гриць Гарматій, який тепер був головою

Академічної Громади, правник Володимир Загайкевич і два матуранти — Петро Кордуба і Антін Онуферко.

Прибувши до Тернополя, я зустрів добре знайомого мені дяка з Розношинець Семена Триюду. Він приїхав до Тернополя в якійсь іншій справі, але довідавшись від мене про віче, охоче пішов зі мною туди.

В Новому Городі застали ми яких 500 — 600 душ, які, не зважаючи на час жнив, прибули на віче. Таке велике було зацікавлення цією вічевою новиною. Але що з того... Коли я зустрівся з аранжерами віча, вони сказали мені, що повітовий староста заборонив віче. Щоб обійти цю заборону, вони вирішили піти за прикладом збаражчан і влаштувати довірочну нараду за запрошеннями. Саме тоді вони на кілька рук писали запрошення для всіх прибувших. При цій роботі застав їх комісар староства Дністрянський і заявив, що ця штука їм, мабуть не вдасться. На це вони погрозили, що коли б він хотів розігнати збори силою, то ще питання, чи йому вистачить сили проти нас. В крайньому випадку люди розійдуться по селах, і кожної неділі і свята староство матиме до діла з нашими вічами в десятьох або більше селах одночасно.

Коли почалась довірочна нарада, то не прийшлось довго ждати на прихід комісара. Але він поводився пристойно. Переглянув запрошення кількох учасників і відійшов.

Збори пройшли величаво. Тернопільці не могли надякуватись мені за мою доповідь, а ще більше за те, що я привів з собою Триюду. Цей, захопившись усім, що бачив і чув на зборах, наприкінці просив дати йому слово і виголосив таку прекрасну, натхненну промову, що очарував найбільш вибагливих знавців ораторського мистецтва.

Триюду я знав досі тільки з оповідань інших людей, головно батька, який зустрічався з ним протягом кількох років на засіданнях Повітової Ради. Оповідав тато, що Триюда був гострий рубака і своїми промовами на засіданнях нераз дошкулив польським панам, членам Повітової Ради. Але його промови були занадто довгі і часто непристойні, і через те останні глузували з нього. Тато радив йому не розтягати промов і уникати непристойних висловів. Триюда не гнівався на тата за ті завваження, а навпаки, старався вигладжувати свої промови.

Хоч люди в Розношинцях не любили Триюди, проте я намагався притягнути його до нашого руху, бо бачив, що він безперечно має талант. Коли незабаром проголошено вибори до Крайового Сойму, я старався висунути кандидатуру Триюди

на посла, бо бачив, що він робить поступ і міг би стати першорядним народним представником. Але мої товариші воліли поставити кандидатом мого тата. Це мене не тішило, бо я знав, що вони роблять це заради мене, але я не міг перешкодити тому. Про ці вибори буде мова далі. А тим часом я хочу сказати, що тернопільське віче помогло мені поширити коло моїх однодумців. Перед від'їздом додому я запросив їх на наше віче в Збаражі, яке ми плянували скликати незабаром.

ВІЧЕ В ТАРАСІВЦІ 6 ВЕРЕСНЯ 1895

Наближались вибори до Крайового Сойму, і нашому організаційному гурткові треба було поспішати, щоб до того часу розрухати наше селянство в повіті.

Ми плянували відбути віче в Збаражі під відкритим небом, бо чекали великої маси людей. Але в Збаражі не могли дістати відповідної площі, тому вирішили відбути віче в Тарасівці, в дворі мого тата. Рахувались ми також з тим, що віче можуть нам заборонити, і тоді ми відбудемо довірочну нараду в нашій стодолі.

Надрукували ми відповідну кількість оголошень з коротким, але грімким закликом, щоб якнайбільше людей прийшло на віче, бо вибори до Сойму ось-ось будуть розписані, а крім того, є багато інших пекучих справ, про які треба поінформувати широкий загал. Оголошення розіслали ми не тільки до всіх сіл Збаражчини, але також до всіх наших однодумців у Тернопільщині і Скалатщині.

Віче мало відбутись 6 вересня 1895 о годині 11 перед обідом. Заздалегідь повідомлено про це збаразьке староство, згідно з законом про збори. Найбільше ми боялися того, що віче буде зразу заборонено. Але даремно ми чекали кілька днів на відповідь. Прийшла вона тільки один день перед вічем, очевидно заборона. Староста наказував нам негайно повідомити всіх, що віче заборонено. Це була вода на наш млин, бо повідомити людей за такий короткий час не було змоги.

На віче прибуло більш тисячі людей. Кільканадцять возів з людьми приїхало з Тернопільщини, кілька — із Скалатщини. З далеких Купчинець приїхали старі козарлюги Гарматій і Думка. Дуже врадував нас приїзд численної групи наших свіжих однодумців з Куровець: двох Миколів Флистів (батька і сина), Куби Іванкова, Гринька Пригоди та інших, які опісля були окрасою радикального руху в Тернопільщині.

Точно о годині 11 з'явився комісар староства Криницький. Запитав мене, чому не повідомлено людей про заборону віча.

«Заборона прийшла тільки вчора, сказав я, не було коли повідомити».

«Ви мусіли знайти на це спосіб. Будете відповідати за це перед судом».

«Коли я провинився, то відпокутую».

«Якщо ви цього ще не зробили, то скажіть людям тепер, щоб негайно розійшлися додому».

«Зробить це голова вічевого комітету. Це не моє діло».

На підвищення вийшов голова вічевого комітету Сафат Шміґер і прочитав рішення староства про заборону віча. Далі він сказав:

«Як ви чули, панове громадо, староство не дозволило нам відбути віча, бо боїться, що ми можемо порушити громадський спокій. Інакше кажучи, що ми можемо тут побитись. Як бачите, ми невинуваті, що цим разом вас ніби підвели. Але маємо надію, що вже недалекий той час, коли ніхто не буде боронити нам того, що дає нам конституція нашої держави. Прошу нам вибачити і спокійно розійтись».

В той момент я вискочив на інше підвищення під стодолою і сказав голосно:

«Віче на подвір'ї не відбудеться. Але в стодолі відбудуться передвиборчі збори. Два дні тому Намісництво розписало вибори до Крайового Сойму, і від того дня ніхто не сміє нам забороняти скликати передвиборчі віча всюди, де нам подобається. Такі збори відбудемо зараз у стодолі. Заходьте хто має охоту».

Людям не треба було казати два рази. Як стояли, так усі гурмою посунули до стодоли. Комісар приступив до мене і сказав:

«Це ви так обходите урядову заборону віча. Побачимо, що з того вийде».

Він від'їхав, і наші збори відбувались спокійно повних три години.

Правдивою окрасою цих зборів був мало кому досі відомий Яндрух Шміґельський. Він блиснув того дня світлом, яке вже не покидало його до кінця життя. Говорив про господарське поневолення нашого народу. Показав, що недаром сидів кілька років над книжками і газетами. Вивчив становище нашого народу до самих глибин. А крім того, спостерігав його власними очима і записував усе у своєму серці. Розбив теорійки

тих, хто виясняв гірке становище нашого народу його відсталістю, байдужністю і лінивством, хто доводив життєву нездатність нашого народу. До таких належали тоді польські професори Буяк, Станіслав Ґрабський та інші. Шміґельський викрив справжню мету цих «учених» — затерти слід по нашому народі на його рідній землі. Але наш народ виявив незвичайну живучість і відпорність, і ніякі сили не зламали його і не зламають. Він сто разів падав і сто разів піднімався. Сумує він і нераз плаче гіренько, але не падає духом і не тратить надії на своє відродження. І за те відродження, сказав палко Шміґельський, душу й тіло ми положим.

Ніхто так не захоплювався виступом Шміґельського, як наш учитель і опікун Шміґер. Він сказав, що хоч шанував і любив Шміґельського за його очитаність і щиру участь у наших зусиллях, але не припускав, що цей непоказний чоловічок може піднестись до таких висот людського духа.

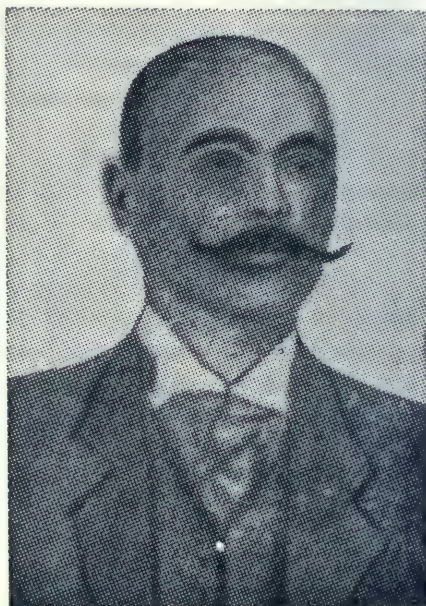
При цій нагоді хочу сказати, що Шміґельський не володів всіма засобами ораторського мистецтва. Він мав одну природну хибу, яка не давала йому стати добрим промовцем. Його голос не мав відповідної краски і гнучкости, щоб передавати всі душевні настрої. Також його мова була спочатку коструба-та і повна чужих слів. Він і сам був свідомий того і намагався позбутись цієї хиби. І треба признати, що з бігом часу він виправив свою мову: упростив граматику і збагатив свою лексику словами з народної української мови і літератури. Зробив такий поступ у цій ділянці, що міг похвалитись навіть власними писаннями.

Після зборів люди знайомились ближче і зміцнювали своє єднання і братерство співанням нових пісень, які так швидко приймались між народом. Розуміється, нікому й на гадку не прийшло порушувати громадський спокій, чого нібито так побоювався хазяїн повіту — староста.

Користуючись свободою зборів перед виборами, люди збирались громадно в кожному селі, щоб допильнувати попередніх виборів та вибрати чесних, певних і ґідних довір'я виборців. Пізніше наші виборці зібрались у Збаражі для пробного голосування. Прибула лише частина, яка мала уповноваження від своїх правиборців. У пробному голосуванні мій тато одержав 36 голосів, Триюда 3 голоси і Гр. Костецький — 1 голос. В офіційному голосуванні за мого тата подано 101 голос, і він був вибраний послом. Його противник, дідич Федорович, одержав лише 38 голосів.

Вибори в нашому повіті пройшли правильно, бо народ виявив однодушність. В інших повітах провадилась боротьба між народовцями і москвофілами, і з цього скористали польські шляхетські кандидати. Тому в загальному наслідки виборів були некорисні для нас.

Заходами Радикальної партії вибрано до Сойму трьох послів. Були це д-р Теофіль Окуневський, селянин Новаківський з Перемищини і мій тато.

Лесь Мартович

Після виборів я поїхав до Львова обговорити з моїми друзями Франком, Павликом і Лесем Мартовичем питання діяльности мого тата та інших двох наших послів у Соймі. Було важливим, щоб вони діяли так, як цього вимагали програма та інтереси Радикальної партії, завдяки якій вони опинились в Соймі; щоб погоджували свою працю з проводом Радикальної партії.

На нараді ми вирішили так: Управа Радикальної партії не буде наполягати на тому, щоб наші посли робили в Соймі партійну політику, бо дехто з них формально не є членом партії і не у всьому погоджується з нею, або не знає нашої програми і не визнається в нашій політиці. Поведінка наших селянських послів у великій мірі буде залежати від поведінки д-ра Окуневського. Він вважає себе членом Радикальної партії і хоч не зав-

жди оглядався на партію, але й не легковажив її і нічим не компромітував нас. До того ж він ввесь час стоїть в опозиції до так званої «нової ери». Якщо ми зможемо створити в Соймі організовану «радикальну трійцю», то добре, а якщо ні, то будемо обходитись і без цього. Вистачить, коли наші селянські посли будуть іти слідами Окуневського.

Щоб ознайомити мого тата з процедурою Сойму і машинерією польської шляхетської політики та різними групами послів, Франко запропонував, щоб під час першої сесії тато мешкав у його домі. Тато послухав доброї ради і не шкодував цього. Навчився дуже багато від Франка. Повернувся додому не той чоловік. Не міг собі нахвалити життя серед Франкової родини. «Це люди в повному значенні цього слова, — говорив він, — від таких тільки вчитись і брати приклад».

Хотів тато заплатити Франкові за повне утримання, яке він мав в його домі. Але Франко не хотів навіть чути про це.

«Що це ви гадаєте, говорив він. Адже ж ми свої люди. Ви були в мене гостем, а як будемо жити, то ми і вас відвідаємо та ще ближче познайомимось».

Як я довідався, в розмовах з татом Франко часто згадував мене. Просив тата не стримувати мене від громадської праці, бо ця праця корисна для народу.

ОРГАНІЗАЦІЙНА ПРАЦЯ В ЗИМІ 1896 р.

Наша організаційна праця продовжувалась всю зиму 1895/96. І чим більше староста Бродніцький намагався нам перешкоджати, тим завзятіше ми працювали. При тому ми звичайно його перехитряли. Ми скликали довірочні наради одну за одною, кожної неділі і кожного свята, і робили це так, що староста і його жандарми або взагалі не знали про це, або довідувались про наші наради вже запізно.

В січні 1896 ми виконали нашу обіцянку, дану на зборах в Лозівці шваґрові Добрянського Ількові Дацкові з Мислової у Скалатському повіті. Дацко був так захоплений тими зборами, що просив нас приїхати до його села. Обіцяв скликати нараду в своїй хаті і запросити на неї знайомих з довколишніх сіл. Ми згодились приїхати, але аж після Нового Року, бо на літо і осінь ми були вже запрошені кудись на кожну неділю і свято.

Для наради в Мисловій ми вибрали день після Богоявлення, 20 січня 1896. Повідомили про це Дацка і просили його скли-

кати нараду зараз після обіду, щоб ми могли ще того самого дня повернутись додому.

Поїхали туди Шміґер, Шміґельський і я. Повіз нас Семен Козак з Лозівки, один з тих ідейних наших візників, які возили нас безкорисно на наші наради.

Приємно стає на душі, коли нагадаю собі, з якою посвятою ми провадили тоді нашу громадсько-політичну працю. Не мали ми ні організаційного апарату, ні фондів на оплату найбільш потрібних витрат. Але кожний виконував покладене на нього завдання, не вимагаючи за це винагороди. Робили так провідники, а за їх прикладом ішли також усі інші, які добровільно і безкорисно виконували важливі для організації завдання. До них належали також наші візники, які завжди охоче возили нас на ці наради, часом навіть далеко, не вимагаючи жодної заплати. А неодин з них навіть нарікав, що його забувають і кличуть так рідко. Пізніше доводилось мені бувати деінде, де за таку працю вимагали заплати і ті нагорі, і ті внизу...

Нарада в Мисловій — це було перше наше слово в Скалатському повіті. Пізнали ми там усі селянські світила Скалатщини, а саме Якова Білика і його сина, братів Осадчуків, Миколу Винницького, Івана Лінковича — усіх із Староміщини; Миколу Черкаса, Литвина і Гуцайла з Супрунівки; Василя Любінецького з Коршилівки; Адама Голояда з Теклівки, і багатьох інших.

На них позначився вплив культурної праці отця Степана Кобилянського, пароха Староміщини. Це була людина ідейна і культурна. Як студент теології, він виступав в українському театрі і мав намір залишитись там. Мав гарний голос і сценічний талант і міг стати добрим актором. Але злидні в театрі примусили його висвятитись і стати священиком. За кілька років праці в Староміщині багато зробив для культурного піднесення цього села. В 1883 р. оснував там Читальню Просвіти — першу Читальню на Поділлі. Завдяки праці о. Кобилянського і Читальні, кілька місцевих людей здобули вищу освіту і зайняли провідні місця в народному житті, наприклад брати Турини і один з синів Білика.

Староміщина була відома ще і з того, що лихварі не могли тут так вільно дороблятись як в інших селах. Коротко кажучи, Староміщина була зразковим селом на ввесь Скалатський повіт.

Але діяльність о. Кобилянського була невигідна для польських шляхетських верховодів, і його перевели до Драґанівки

біля Тернополя. Була це бідна парафія, а крім того більшість населення тут це були польські колоністи. Польська влада завжди ішла їм на руку, і це спокусило також деяких наших селян перейти на латинство. Кобилянський тактовно поводився із своїми парафіянами, а його скромність допомагала йому пробиватись через злидні. Що більше, він навіть помагав нашій бурсі в Тернополі.

На місце Кобилянського прислали до Староміщини о. Шидловського, який прийшов з Холмщини. Тоді на Холмщині уніяти переходили на православ'я, головно тому, що їх священики просякли польським духом. Ті священики приходили до нас, і польські пани — опікуни церков — давали цим приходькам найкращі парафії. Натомість ті уніятські священики — москвофіли, які втекли з Галичини до Росії, пересвячувались на православних попів і одержували парафії на Холмщині.

З Шидловського Староміщина не мала жодної користи, бо народне життя було йому чуже. В його домі говорилось по-польськи, і він до кінця життя не навчився говорити так, щоб його могли розуміти парафіяни. Такими ж були його дружина і діти.

З присутніх на зборах звертав на себе особливу увагу Адам Голояд з Теклівки, який дуже нагадував Шпундера з Гниличок. Обидва були колись прихильниками Наумовича, обидва носили довгі бороди і обидва були подібні вдачею: жваво і багато говорили. Віком старі, але духом — юнаки. Так само як Шпундер, Голояд пристав до нас міцно і тримався нашого руху до смерти.

На зборах ми говорили про все, що нас боліло. Ніхто не говорив багато, але кожний знайшов щось нове, цікаве. Менше говорили про старе, а більше — про нове, про ту мету, яку ми собі ставили. Це нове захоплювало людей.

А вони, ці свіжі наші однодумці, розповідали нам про свої громадські справи і переживання. Особливо зворушили нас слова староміщан про їх колишні надії, затьмарені тепер чорними хмарами.

Ми розійшлися в тому переконанні, що почали добре діло, і з твердим наміром продовжувати його до успішного кінця.

За передвиборчі збори в Тарасівці нас 15 притягнено до судової відповідальности на тій підставі, що ми порушили розпорядження староства про заборону віча. Однак суд звільнив від вини всіх, крім мене. Суд визнав, що відкликати віче було вже неможливо і що комітет оголосив заборону віча, коли люди

зійшлись, і закликав їх розійтись. Натомість мене засуджено на 14 днів тюрми за те, що я таки відбув заборонене віче в іншому місці і під іншою назвою — як ніби передвиборчі збори — і таким чином обійшов заборону.

Так я познайомився з тюрмою. Але ставились там до мене не зле. До того ж часто відвідували мене друзі, які завжди щось приносили: і хліб і до хліба, різні ласощі і навіть пиво чи мед. В дійсності це був для мене відпочинок.

ЗУСТРІЧ З АНТОНОМ ГРИЦУНЯКОМ

Десь в березні того року я познайомився з Антоном Грицуняком, про якого я вже чув, що він «бунтує» народ своєю Свинською Конституцією. Це була гостра сатира на відносини в Австрії, складена самим Грицуняком. Познайомив мене з ним мій свояк, коваль Федько Остапчук з Черниховець, в ресторані Качоровського у Збаражі. Виявилось, що Грицуняк і я були також свояками.

Грицуняк був неграмотним, але розумним і талановитим селянином, про що свідчила його Свинська Конституція. Він говорив цю історію з пам'яти, але, щоб викликати в людей більше довір'я, він брав у руки будь-який папір і вдавав, що читає.

На моє прохання він «прочитав» ту Конституцію в ресторані, і його слухали всі гості. На мене вона зробила велике враження, і я щиро дякував йому, що показав правду про нашу дійсність так просто, ясно і талановито. Я дуже зрадів, що знайшов таку парсуну для нашого руху, і з того часу ми вже не розставались. Він їздив з нами на віча і наради і «читав» свою Конституцію, допомагаючи нам в нашій праці.

Коли через два місяці я христив свою першу дочку, то запросив Грицуняка на свого кума, хоч він мав уже на плечах добру сімдесятку.

Про Грицуняка буде мова ще пізніше. А покищо я згадаю про мої мандрівки до Почаєва.

ДВІ МАНДРІВКИ ДО ПОЧАЄВА, 1894 і 1895

Мій друг Шміґельський називав нашу рідну мову «мілкою». Але не минуло і два роки, як він уже радив мені поїхати колись в літі на яких два дні за кордон до Почаєва, куди при-

ходять тисячі прочан з усіх кінців України. Радив мені побути між ними та послухати, як вони говорять між собою. Тільки там, говорив Шмігельський, можна відчути все багатство і всю милозвучність української мови.

Я послухав свого друга Шмігельського і ходив двічі до Почаєва, в 1894 і 1896 році, обидва рази на свято Петра і Павла. Від нас до Почаєва недалеко, яких п'ять миль,[18]) і в літі за пів дня можна туди зайти. Перший раз я пройшов кордон потайки, другий раз я вибрав собі перепустку.

Підчас перших відвідин Почаєва я звернув особливу увагу на лірників. Коли вони співали чи говорили, то слова в них виходили так чисто, ясно і виразно, що любо було слухати. Їх слово було наче зерно, вичищене на насіння. Я подумав, що від них треба брати собі приклад, як говорити промови, щоб бути зрозумілим кожному.

В печерах під Почаївською Лаврою оглянув я мощі легендарного ігумена Почаївського монастиря Івана Зеліза, за якого турки облягли монастир, але не могли здобути, бо Мати Божа, як говорить легенда, завертала стріли в бік турків, так що вони самі себе вбивали. Говорилось, що той почаївський святець походив з галицького Покуття, десь з-під Коломиї.

Дуже подобалось мені положення Почаївського Собору, побудованого на одному з узгір'їв Подільсько-Волинського Розточчя. З дзвіниці видно далеко на всі боки, наприклад на південь аж до Залужжя у віддалі яких 45 кілометрів. Так само видно як на долоні містечко Підкамінь, так само на галицькому боці, у віддалі добрих трьох миль на захід від Почаєва. І навпаки, хто йшов до Почаєва, той уже здалека бачив позолочені бані Почаївського Собору. Не менш чарівно як Почаїв, виглядають також його околиці.

Нагадав я собі, що яких п'ятдесят років тому був тут у Почаєві наш великий Шевченко. Вислало його сюди «Географическое Общество Южной России», щоб змалював Почаївський Собор. Він виконав це завдання, але дивно, що не звернув уваги на цю незвичайну красу почаївського краєвиду. Цікаво також, які почування викликала в нього близькість російсько-австрійського кордону, який перерізав живе тіло українського народу на дві окремі частини.

Другий раз я вибрався до Почаєва з трьома сусідами Шміґельського з Залужжя. Я набрав ще більшої охоти до мандрівки, коли довідався від них, що в Почаєві живуть два наші галицькі земляки, і то таки в самому манастирі. Один з них це

сам архимандрит манастиря Софроній Прачук, а другий — чернець Андрій Крохмалюк із Збаража.

Крохмалюка я знав особисто, бо один рік він був піддячим у моєму родинному селі і вчив мене одну зиму в дяківській школі перед тим, як я перейшов до народної школи в Збаражі. Він походив з бідної шевської родини в Збаражі. Мені цікаво було зустріти цю людину, яка вже вийшла з моєї пам'яти. А ще більш цікавим був для мене цей архимандрит. Мої товариші подорожі говорили мені, що ходять до Почаєва кожного року і завжди відвідують його, бо знають, що його боліло б, коли б не відвідали. Архимандрит дуже цікавиться всім, що діється в його колишній батьківщині, Галичині, і розпитує їх про все.

Ми насамперед відвідали Крохмалюка. Він аж засяяв радістю, побачивши мене після п'ятнадцяти років. Казав, що живеться йому тут не зле, але нераз тужить за своїми рідними. Але з ним ще пів біди. Гірше є з архимандритом, який просто божеволіє, бо ніяк не може примиритись з тим, що тут все помосковщене. Архимандрит — людина високо освічена, говорив Крохмалюк, і його вже два чи три рази хотіли зробити архиєреєм, але він не хоче про це чути. Дивна людина та й годі... Наприклад, він не хоче говорити по-московськи. Говорить лише тоді, як мусить, як виступає офіційно. А поза тим він усе по-своєму, як його навчила рідна мама. Радив мені Крохмалюк обов'язково відвідати архимандрита. Старий дуже зрадіє.

Я порадив моїм товаришам подорожі, щоб вони насамперед самі зайшли до архимандрита. Не минула й година, як вони прибігли до мене, кажучи, що архимандрит дуже хотів би зустрітись зі мною.

Архимандрит зустрів мене при вході до монастиря і привітався зі мною, наче б ми були давні знайомі. Зразу зробив на мене добре враження. Потім вибачився перед своїми старими відвідувачами, взяв мене під руку, і за хвилину ми були в його чернечій келії. Відразу засипав мене питаннями про все, що може цікавити тільки свідому людину, віддану тілом і душею рідному народові. Я бачив, що мої товариші подорожі вже наговорили йому багато про мене, як про «вченого селюха». Я зразу поводився доволі стримано, поки не впевнився, що не маю жодної причини підозрівати цю людину в якихось недобрих намірах. Довір'я до Прачука викликало в мене особливо те, що на стіні його келії висів портрет Шевченка, а на столі лежав КОБЗАР.

Прачук сказав, що буде говорити зі мною одверто. Зненавидів Австрію тоді, коли вона передала наш народ під владу польських панів і так заплатила нам за вірну службу, за лояльність в ті часи, коли ті пани бунтувались. Тоді він пішов на службу новим панам, повіривши, що вони краще ставляться до нашого народу. Показалось, що в них сидить такий самий чорт; що яке їхало, таке здибало. Поки переїхав до них, обіцювали йому, що дістане службу відповідно до свого знання, що буде учити в університеті. Але не дотримали слова. Посадили його в цю тюрму, де він карається вже вісімнадцять років. Шкода, що не оженився перед своїм виїздом до Росії, бо тоді бодай були б вислали його на якусь сільську парафію, де було б йому відрадніше. А то мучиться тут серед чотирьох стін. Але то ще не все. Московські пани хочуть душу вирвати з нас, щоб ми не були тим, чим нас Господь создав. Одним словом, вони нічим не різняться від польських панів. Наумович переїхав сюди також з надіями на щось краще, ніж він знайшов. Призначили йому якусь мізерну парафію на передмісті Києва, де парафіянами були або москалі або обмосковлені наші люди. Ви тільки подумайте: Позбавити Наумовича можливости жити і працювати серед своїх людей! Добре вони вчать нас. Вдавляться вони колись тим дорібком, якого вони чекають від нас.

Прачук запитав мене, як я ставлюся до Шевченка. Я відповів, що дивлюсь на світ очима Шевченка і вірю, що він кінець-кінцем виведе нас на світло і волю. Додав я, що деякі твори Шевченка я вже вивчив напам'ять, а інші бажаю вивчити.

Архимандрит зрадів, почувши, що в Галичині так шанують Шевченка, і то не тільки освічені люди, але й народ. І ще більше зрадів, коли я розповів йому, що Галицька Русь діждалась свого власного Кобзаря, Івана Франка. Я розповів йому все що знав про життя і творчість цього молодого поета, згадавши також про своє знайомство з Франком. Коли ж я помітив його велике зацікавлення Франком, я продеклямував йому поему НАЙМИТ і подав історію цієї поеми. Прачук був так зворушений, що розплакався як дитина.

Він взагалі був дуже перечулений і виявляв цю перечуленість кілька разів під час мого перебування в нього.

Був дуже заклопотаний, що не мав чим погостити мене, і дуже перепрошував за цю нібито негостинність. Вияснив це тим, що тепер піст Петрівка. Просив мене зробити те, чого не міг зробити ні він сам, ні ніхто з ченців, а саме: піти до ресторану чеха Шнайдера і принести дві порції яєчні і літру вина, щоб ми

мали чим погоститись. Я відмовлявся від цієї потайної гостини і переконував старого, що це зайві турботи; що я краще піду до якогось ресторану і перекушу сам, щоб він не потребував побоюватись, що хтось може довідатись про цю нашу вечерю в піст. Але старий затявся, і наша потайна вечеря вдвійку таки відбулась так, як він собі того бажав.

На прохання архимандрита я заночував у нього, і ввечері він не переставав нагадувати то власні переживання, то різні події з народного життя. При тому часто попадав в якийсь нестримний сміх, то знову в нестримний плач. Нещасна людина, тай годі....

Коли ми прощались на другий день, він просив відвідати його ще колись і обов'язково принести або передати йому через когось твори Шевченка, заборонені в Росії. Просив також прислати до нього когось з молодих істориків, то він дасть йому можливість переглянути матеріяли манастирського архіву. Він рад буде допомогти тому дослідникові в праці і дати йому повне утримання на час праці. Буде користь для науки і велика розвага для нього самого.

Твори Шевченка передав я йому через моїх товаришів подорожі. Однак не міг спонукати нікого піти до Почаєва, щоб вивчити матеріяли манастирського архіву. Я не ходив більше до Почаєва, і це було моє перше і останнє побачення з архимандритом Прачуком.

Моє почаївське паломництво не пішло намарно. Правда, я замало пізнав те, чим мене хотів зацікавити Шміґельський, бо просто не було часу прислухатися до мови прочан, а з політичної обережности не записав собі ні одної з тих пісень, що їх співали діди-лірники. Але моє знайомство з архимандритом Прачуком принесло мені не тільки приємність, але й новий досвід, який я і мої співробітники використовували потім у нашій політичній роботі. Ми могли покликатись на сумні приклади Наумовича і архимандрита Прачука, остерігаючи людей перед дурманом москвофільства.

ВИБОРИ ПОВІТОВОЇ РАДИ В ЗБАРАЗЬКОМУ ПОВІТІ

В половині жовтня 1896 р. мали відбутись вибори 26 членів Повітової Ради. В зв'язку з цим варто коротко згадати тодішній закон про вибори до цього органу нібито повітового самоурядування. Закон ділив населення на три групи-курії, і кож-

на курія вибирала своїх представників до Ради окремо. Згідно з тим законом, понад 50.000 селян повіту мали вибирати 12 радних; яких 10.000 збаразьких міщан — трьох радних, і поверх 30 панів-поміщиків — 11 радних. Отож закон заздалегідь давав перевагу найвищій суспільній клясі, хоч вона була найменш численна.

Поміщики вибирали своїх представників у Повітовій Раді дуже просто: сходились на збори і вибирали один одного, так що кожний третій поміщик ставав радним.

Щодо міщан, то ця процедура вже була складна: Насамперед складали список правиборців. Складали за принципом маєтку, відкидаючи бідноту, і після кількох чисток у списку залишалось яких двісті-триста правиборців. Ці в свою чергу вибирали 16 виборців, а ці — трьох радних.

Подібно було і з селянськими виборцями: Після відсіяння всіх безземельних, малоземельних і менш заможних людей остаточно залишалось 140 виборців, які вибирали з-поміж себе 12 радних.

Очевидно, до поміщицьких виборів ніхто не мав права втручатись. Ніхто навіть не знав, де і коли вони відбуваються. Натомість міщанські і селянські вибори відбувались завжди під наглядом виборчих комісарів, які добре дбали про те, щоб виборцями вийшли вигідні для уряду і панів люди; щоб не вийшли такі, які вміли б чи хотіли б виявляти всякі нечисті пляни урядової панської кліки. Особливо залежало урядові на тому, щоб з певних людей складався семи-членний виділ, тобто виконавчий комітет Повітової Ради, і щоб голова Ради, Повітовий Маршалок, користувався повним довір'ям з боку панської кліки.

Коли влада не мала в Повітовій Раді вигідної для себе більшости, то вона не вагалась навіть купувати собі радних з селянської курії. Так було в Збаражі після попередніх виборів. Тоді староста купив собі двох радних з селянської курії, які робили все, чого від них хотіла влада і поміщики. Оба ті запроданці зламали солідарний фронт селянських радних, самі вибрали себе членами виділу і призвели до того, що десять селянських радних не могли нічого зробити.

Щоб до цього більш не допустити, наша нова політична організація поставила собі за мету допильнувати цих виборів. Треба було насамперед подбати, щоб у правиборах по селах вийшли виборцями тверді і непохитні люди, бо тільки тоді ми могли б мати надію на таких самих радних.

Для проведення виборчої підготовки нам потрібно було скликати до Збаража загальне повітове віче. Ми повідомили про наш намір староство. Але староста заборонив віче під претекстом, що десь там у якомусь селі кинулась якась заразлива хвороба.

Залишилось нам чекати до проголошення виборів, коли передвиборчі наради можна відбувати вільно. Але нам шкода було кожного дня, і тому ми вирішили, за старим нашим звичаєм, скликати повітову довірочну нараду, щоб устійнити список наших кандидатів до Повітової Ради і дати їм доручення, як вони мають поводитись на засіданнях Ради. Як уже згадувано, закон дозволяв такі наради з умовою, що в них беруть участь тільки запрошені особи і що голова чи президія наради знає усіх особисто. Не зважаючи на це, збаразький староста під різними претекстами забороняв такі наради.

Щоб збити староство зпантелику, ми запросили наших однодумців з усіх сіл до Збаража, не подаючи місця наради. А коли вони прибували до Збаража, ми спрямовували їх до підміського села Базаринець, до одної хати, яка стояла пусткою. Там на них уже чекали нові запрошення. Просили ми наших людей іти туди швидше і не витрачати часу на зайві балачки, щоб ми могли закінчити швидко нараду.

Я підписав запрошення як той, хто скликає нараду, і був головою зборів. На варті перед хатою поставили ми Яндруха Гарматюка з Розношинець.

Але ми ще не намітили і третини наших кандидатів до Ради, як Гарматюк дав знати, що до нашої хати наближається на бричці комісар староства Криніцький з двома жандармами.

Я вийшов надвір у момент, як комісар намагався увійти до хати, а Гарматюк не впускав його. Я представився комісареві і запитав, хто він і чого йому треба.

«Ви не потребуєте представлятись, пане Остапчук, сказав він, бо я знаю вас, а ви мене. Я приходжу сюди урядово від імени староства, бо нам донесено, що тут відбуваються якісь збори. Хочу переконатись, що це за збори».

«Так, тут відбувається довірочна нарада, сказав я, але ми вас не допустимо, бо не знаємо, хто ви і чи маєте право тут бути. Чи у вас є легітимація?»

«Я прийшов сюди урядово, бачите ж мій урядовий мундур. Леґітимації не маю, але маю усне доручення від старости перевірити цю нараду», говорив збентежений комісар.

«А я вас, пане, не знаю. Урядовий мундур ще не є доказом, хто ви. Як покажете леґітимацію, тоді можете перевірити нараду».

«Добре, сказав Криніцький, я негайно принесу леґітимацію».

Комісар сів на бричку і помчав до Збаража, залишивши жандармів біля хати.

Я повернувся до хати і розповів людям, в чому справа. «Нам залишилось мало часу. Комісар буде тут назад найдалі через три чверти години і напевно розв'яже нараду. Мусимо спішитись, щоб до того часу закінчити наші справи».

Збори вибрали три-членну комісію, яка мала негайно докінчити складання списку кандидатів. Пішло все як по маслі. Через пів години список кандидатів був готовий і схвалений зборами без жодних балачок.

Це була наша перша повітова нарада. Досі ми робили такі наради тільки для окремих сіл чи районів. Тепер тут був репрезентований увесь повіт.

Ми завершили нараду обранням першого організаційного комітету Української Радикальної Партії на повіт Збараж у складі п'яти членів. Намічені кандидати до Повітової Ради зробили усні заяви, що коли їх виберуть до Ради, то вони будуть діяти згідно з рішеннями цього Комітету. Такі самі заяви мали скласти два намічені кандидати, які не були присутні на зборах. Комітет одержав від зборів уповноваження зробити зміни в списку кандидатів, коли б це виявилось потрібним.

На цьому нараду закінчено, і учасники почали розходитись. Вже більшість вийшла з хати, а останні збирались виходити, як до хати наблизилась швидко старостинська бричка. В ній був секретар староства Павловський. Комісар Криніцький чомусь не приїхав цим разом.

Павловський вже здалека кричав, щоб жандарми не дали людям розходитись. Жандарми намагались затримати людей, але це їм ніяк не йшло. Кожний казав, що нарада вже закінчилась і йому треба поспішати додому.

Нарешті Павловський зіскочив з брички і побіг до хати. Застав там ще кільканадцять учасників.

«Кому маю представитись?» — запитав заклопотаний Павловський.

«Не знаю, кого вам треба, пане секретарю, сказав я. Коли хочете, можете представитись мені, бо я був досі господарем цієї хати і головою довірочної наради, яка вже закінчилась».

«Прошу затримати цих людей, хочу їх перевірити», сказав Павловський і вже причепився до одного чоловіка, вимагаючи від нього запрошення на нараду. Тут я перебив йому і запитав, чи він має доручення староства на папері.

«Не бійтесь, ні, сказав він, я маю легітимацію. Ось вона».

І він тицьнув мені клаптик паперу просто в руки. Я прочитав і сказав Павловському, що він може спокійно перевіряти присутніх, але без жандармів, бо про них нічого не говориться в листі старости.

Секретар був збентежений і якстій повернувся туди, звідки приїхав. За ним наздогін неслися селянські жарти. Один з наших людей гукнув:

«Шкода, пане, що ви не приїхали раніше, ми були б поставили вас у список кандидатів».

Наша повітова нарада мала переломове значення. Скрізь по селах заговорили про наш новий успіх, який у великій мірі спричинився до нашої виборчої перемоги.

Говорили пізніше, що староста аж казився з люті, що наша нарада таки відбулась. Він склав усю вину на Криніцького, якого незабаром перенесли кудись із Збаража.

Через три тижні після наради мене і Гарматюка судили за те, що ми перешкодили представникам влади виконати їх урядову функцію. Мені дали 14 днів в'язниці, Гарматюкові — три дні. Хотіли нас зразу посадити до тюрми, але ми подали апеляцію і, замість сидіти в арешті, пішли продовжувати нашу передвиборчу кампанію. Могли ми робити це вже вільно, бо саме тоді проголошено вибори. На шість тижнів самоволя старости припинилась.

Наслідки виборів були такі, як ми собі бажали: 11 радних були нашими прихильниками, 12-тим вийшов парох Збаража о. Олександр Заячківський. Ми поставили його на наш список свідомо, щоб мати бодай одного старшого радного, бо всі наші радні були молодими людьми. Ми згодились навіть підтримати кандидатуру о. Заячківського на заступника Повітового Маршалка, але з умовою, що він буде тримати з нами фронт на засіданнях Повітової Ради. Він згодився. Ми нічим не ризикували, бо знали, що в Повітовій Раді не робиться велика політика. Зрештою ми пам'ятали, що в 70-их роках Заячківський, як студент теології, був тихим прихильником тодішньої радикальної трійці — Франка, Павлика і Терлецького — і що за це він навіть сидів якийсь час у тюрмі у Львові.

Наша перемога у виборах до Сойму 1895 і теперішня перемога у виборах до Повітової Ради дали нам почуття сили і певности. Зараз після виборів наша делеґація пішла до повітового старости, щоб запротестувати проти всіх його дотеперішніх пакостей і вказати на те, що селянство потребує нашої організації і допомоги. В делеґації були всі наші радні під проводом нашого посла до Сойму Дмитра Остапчука. Ми заявили старості, що незабаром маємо намір скликати до Збаража народне віче, і висловили надію, що староста не буде шукати якоїсь причини, щоб заборонити його. А коли б так сталось, то ми відкличемось до вищої влади, яка напевно поставиться до наших вимог з більшим розумінням, ніж збаразький староста.

НАРОДНЕ ВІЧЕ В ЗБАРАЖІ В ЛИСТОПАДІ 1896 РОКУ

Виступи Івана Франка і Антона Грицуняка

Хоч староста Бродніцький обіцяв нашій делеґації не робити перешкод нашому вічу в Збаражі, проте ми всеж таки були обережні і не розголошували прилюдно, що на це віче має приїхати зі Львова д-р Іван Франко. Побоювались, що це могло б так налякати старосту, що він не дотримав би обіцянки і заборонив би віче.

А тимчасом ми провели в повіті широку агітацію, щоб на віче прийшло якнайбільше людей. Післали також листи до наших знайомих і приятелів у Тернопільському і Скалатському повітах, запрошуючи їх прибути.

На таке небувале віче з'їхались люди із усіх усюдів. З Тернопільщини прибули наші завзяті друзі з Купчинець, Довжанки, Куровець, Шляхтинець та інших сіл. Приїхали також з найдальших сіл Скалатщини.

Франка привезли із станції селяни із Черниховець. Він прибув досить рано, коло десятої години перед обідом. До зборів ще було досить часу — ми починали наші збори звичайно вполудне — отож Франко пішов оглянути місто. Разом з ним була група його однодумців, радих і щасливих, що до них приїхав такий визначний і дорогий гість. Франко найбільше цікавився історичним Збаразьким замком, що його колись облягав Богдан Хмельницький.

За нами ішли роєм люди, що наслухались так багато від нас про Франка та його працю. Вони хотіли доступити до нього,

щоб потиснути йому руку або бодай побачити його та почути його голос.

А наші противники говорили іронічно: «Радикали привезли собі свого рабіна і з великої радости самі не знають що мають з ним почати».

Почалось віче. Після вибору президії і привітання нашого дорогого гостя виступив першим Франко. Збори привітали його грімкими оплесками. Франко говорив про наступні вибори до австрійського парляменту. Пояснював що таке конституція і яку ролю грає в умовах конституційного ладу народне представництво в Державній Раді. Говорив просто, ясно і легко, без найменшої напруги. Кожне слово, кожна думка були зрозумілі. Прикладами і вдалими дотепами надавав своїй промові ще більшої ясности. Говорив коротко, але, здавалось, вичерпав усе, що на ту тему можна було сказати на вічу, де, крім виборів, на порядку стояли ще й інші, не менш важливі справи. Коли скінчив, загриміли знову оплески — подяка Франкові не тільки за цей труд, але також за всі його труди для визволення нашого народу.

Після Франка виступив Шміґельський. Говорив про господарське становище нашого села. Промова Шміґельського, як звичайно, була вірним малюнком нужди нашого села, зокрема його найбідніших прошарків, які не можуть дочекатись землі і волі. Франко не міг налюбуватись промовою Шміґельського, як змістом так і формою. Не міг вийти з дива, як міг Шміґельський за такий короткий час досягти такого високого рівня самоосвіти, не маючи під руками бібліотеки з відповідними джерелами.

«Чи хоче ще хтось щось сказати?» — запитав голова зборів.

«Дозвольте кілька слів», сказав якийсь голос.

До стола пропхався худенький дідусь з довгим волоссям, високо підстриженим спереду, з пооораним глибокими морщинами чолом. Це був Антін Грицуняк. На залі, де було яких 600 людей, затихло, хоч мак сій.

«Панове громадо», почав Грицуняк старечим, але металічним голосом. «Та коли вже прийшло до того, що я маю говорити, то мушу мати папір перед собою. Я щоправда неписьменний, але без паперу не вмію говорити. Хай це буде бодай податкова книжка».

Грімким сміхом приняли присутні цей вступ до Грицунякової промови. Один з тих, що стояли біля нього, подав йому

листок незаписаного паперу. Грицуняк взяв той папір і, тримаючи перед собою обома руками, наче б читав, продовжував свою промову чи скоріше оповідання. Люди щохвилини відповідали на його історію грімким реготом, але він навіть вусом не моргнув. Навпаки, всупереч загальній веселості, його обличчя набирало дедалі поважнішого виразу, поки не стало зовсім похмурим і якимсь апатичним.

Гумор та іронія були тільки в його блискучих очах. Грицуняк талановито передавав свою розмову з одним знайомим, який на питання, як йому живеться, відповів, що добре, бо панщини, мовляв, вже нема, маємо конституцію, і перед законом усі рівні. На це Грицуняк подав своєму приятелеві ряд прикладів, щоб довести, що селянське становище не дуже змінилось після скасування панщини, а рівність перед законом існує тільки на папері. Одним з таких вимовних прикладів була ось така пригода Грицуняка:

«Їду я раз із своїми двома синами до Тернополя на ярмарок. Передо мною їхав незнайомий мені селянин з жінкою. Чоловік сидів спереду і поганяв коні, жінка сиділа ззаду, а між ними, обстелена соломою і добре зв'язана, лежала здорова годована свиня, виставивши з воза клаповуху голову. Очевидно, чоловік віз її до міста на продаж.

Наближаємось до міста, переїздимо через рогатку, а там біля будки сидить підстаркуватий панисько. Курить люльку на довгому цибусі — от такий довгий — і в руці тримає ножа. Як тільки побачив свиню на возі, то зірвався з лавки і крикнув: «Стуй хлопе». Господар став, а панисько з ножем підійшов до воза.

«Що тут везеш на возі?», запитав він гостро.

«Свиню, прошу ласки пана», покірно відповів господар.

«Та я сам бачу, що це свиня, але як ти везеш її! Чи не бачиш, що бідній тварині геть попухли ноги від посторонків? А ти лайдаку, ти непотрібе, чи ти знаєш, що невільно так мучити бідну скотину?»

Сказавши це, він наблизився до свині і своїм ножем розрізав посторонки на ногах свині так замашисто, що аж покалічив її ноги.

«А тепер марш на поліцію», крикнув визволитель свині. «Мусимо тебе покарати, щоб ти більше не мучив тварин».

Переляканий чоловік пробував випроситись у сердитого паниська, але той і слухати не хотів. Але його жінка, видно, була більш догадлива, бо витягла зза пазухи червону хустину, по-

нишпорила в ній, всунула неподатливому паниськові в руку двадцять крейцарів, на які певно два дні важко працювала на панському лані, умліваючи з голоду. Аж тепер суворий панисько зм'як і сказав:

«Ну, цим разом я ще вам дарую і пущу вас вільно. Але запам'ятайте раз на все, що так неможна мучити тварин».

Я був свідком тієї сцени, бо коли ми минули рогатку, я сказав хлопцям затримати коні, щоб бачити, чим воно скінчиться. Незабаром господар із свинею проїхав попри нас, і ми рушили за ним. Але порядок на його возі тепер змінився. Жінка сиділа спереду і поганяла коні, а чоловік сидів ззаду і держав звільнену свиню, обнявши її за шию. А вона лежала на возі, позираючи на боки і полохаючись перед кожним новим предметом, готова кожної хвилини до скоку. Аж ось над'їхала блискуча панська четверня. Коні чвалали, дзвінки теленькали, і фірман лускав з батога. Свиня наполохалась, вирвалась з обіймів чоловіка і вискочила з воза. Чоловік, очевидно, був за слабий, щоб затримати свиню, і сам полетів за нею з воза. Впав так нещасливо, що розбив собі до крови обличчя об камінь. А свиня тимчасом — у ноги. Якби не мої хлопці, то можливо була б утекла. Догнали вони її, зловили і помогли господареві завести на торговицю.

«Отак-то, друже мій, виглядає у нас свинська конституція», сказав я знайомому. Але це ще не все.

Коли ми верталиcь додому, то сердитий панок з блискучим ножем далі сидів біля рогатки і пихкав собі люльку на довгому цибуху. Саме тоді до рогатки наближалось з протилежного боку троє людей. Дивлюсь, а то жандарм і два заковані в кайдани мужики, прив'язані один до одного. Тут я подумав: Чекай-но, пане жандарме, підійди лише з тими бідними, докупи скованими людьми до рогатки та покажися на очі тому сердитому панові з ножем, то вже ти почуєш, чи можна так мучити хрещених людей. І я вже тремтів у душі на думку, що той панок, розбиваючи кайдани на руках тих нещасних людей, може покалічити їх руки, як він покалічив недавно свинячі ноги. Але притому і радів я, уявляючи собі, як той сердитий пан накинеться на того нелюдяного жандарма і поведе його на поліцію.

Але на моє превелике здивування нічого подібного не сталося. Жандарм з двома скованими мужиками спокійнісько пройшов через рогачку, і сердитий пан не тільки не накинувся на нього, але ще й поклонився йому чемненько. А я поїхав додому з от-таким носом...

«А так, любий друже, сказав я знайомому, виглядає хлопська конституція. Хлоп мусить завидувати свині».

Бурхливі оплески, що зірвались після того оповідання Грицуняка, тривали досить довго. А коли затихло, то Франко щиро подякував йому за цю історію. При тому додав:

«І які то таланти бувають серед нашого народу! Та мабуть і найбільший мудрець і письменник не придумав би такої влучної сатири на австрійську конституцію як оця».

До пізного вечора просидів Франко серед селян — вічевиків за веселою товариською гутіркою при скромній перекусці і шклянці пива. Старого Грицуняка не відпускав від себе на хвилину. А наш дідусь сяяв від щастя, що знайшов такого уважного і такого визначного слухача, який пізніше зберіг у своїй геніяльній пам'яті все, що почув того вечора від старого дідуся і передав майбутнім поколінням.

Через яких два тижні СВИНСЬКУ КОНСТИТУЦІЮ Франка помістив австрійський демократичний журнал «Ді Цайт» (Час). А пізніше вона вийшла окремою брошурою і по-українськи, написана точно так, як її оповідав на збаразькому вічу її первісний автор. Не могли ми натішитись тією брошурою, яка вийшла в кількох тисячах примірників, і поїхали до дідуся, щоб йому прочитати. Читаючи, я старався наподоблювати Грицуняка, як він оповідав історію на вічу. Але коли я скінчив, то він сказав мені просто-з-моста, що моє наподоблювання нездале. Але коли б я повчився, додав він, то можливо вийшло б краще.

Грицуняк був здивований, як міг Франко так точно передати його оповідання. Він навіть підозрівав, що Франко записував історію стенографічно.

«Ні, кажу, Франко не робив жодних записок. Я не спускав з нього очей, бо цікаво мені було, як він сприймає цю річ. Він просто прилип до вашої фігури вухами і очима, як ви оповідали. Усміхався, відкривав рота, примружував очі, сміявся. Але при тому не записував ні одного слова».

А Грицуняк аж ахнув:

«Ну і пам'ять у нього неабияка, коли так все прилипає до неї».

Але вернімось до того пам'ятного вечора з Франком. Сидячи після віча в ресторані, ми засипували Франка різними запитаннями, на які він давав короткі, ядерні, але ясні відповіді. Ми провели з ним кілька годин і мали нагоду пізнати ближче цього великого пробудителя нашого народу, якого так не любили старі патентовані провідники.

Вже була пізня ніч, коли я забрав Франка на ніч до дому моїх батьків. Дехто з моїх близьких приятелів поїхав з нами, і ми ще посиділи в домі моїх батьків, розмовляючи про різні справи.

Франко розпитував мене про окремих провідників нашого руху в повіті, про їх вклад у нашу спільну справу. Не міг надивуватись, що щасливим збігом обставин Збаражчина має тепер так багато талановитих народних провідників, що вони так добре доповнюють один одного. Ми створили такий ідеальний апарат, говорив Франко, якому можна передати навіть ведення Головної Управи партії. Про Грицуняка сказав, що хоч він неграмотний, проте дуже талановита людина. Дуже хвалив Шміґельського, який шляхом самоосвіти зайшов уже далеко і певно піде ще далі. Хвалив також мого тата. Казав, що він на багато перевищив свого молодшого товариша посла до сойму Новаківського. А я згадав про Триюду, як одного з наших добрих промовців, і висловив жаль, що Франко не мав нагоди пізнати цю щуку ближче.

Два-три рази звертався Франко до мого тата, щоб він не перешкоджав мені займатись громадсько-політичною працею, бо вона, мовляв, корисна для народу.

БАДЕНІВСЬКІ ВИБОРИ 1897 РОКУ

Того року австрійський парлямент ухвалив додаток до закону про вибори, створивши п'яту виборчу курію для безмаєтних народних мас, головно робітників, які дедалі голосніше домагались свого представництва в парляменті. На цю курію призначено сімдесят п'ять послів, яких мали вибрати всі повнолітні громадяни.

В дійсності це був глум над вимогою запровадити загальне та рівне виборче право. Це видно з того, що в цій курії вибрано всього 15 робітничих послів. Решта — 60 мандатів — дісталась баронам та іншим багатіям, які своїми грішми буквально накупили собі міліони голосів. Проте і це був успіх робітництва. Пригадую собі, з якою великою радістю привітали робітнича преса і свідомі робітники появу в австрійському парляменті 15 робітничих послів. А що їх підтримувало звичайно ще 20 — 30 інших послів, то це була вже немаловажна група. І з того часу в австрійському парляменті почалась правдива боротьба за здобуття загального, рівного виборчого права.

Пригадую собі, як посол граф Пінінський — за два роки до цих виборів — запевняв своїх збаразьких виборців, що Австрія не допустить до того, щоб пани і статечні господарі голосували разом із своїми слугами і всякою біднотою. А тим часом австрійський уряд був змушений робити дедалі більші поступки тим, що вимагали загального і рівного виборчого права.

Вибори того року були справді жахливі.

Ми рішили навіть не пробувати сил у так званій п'ятій курії. За те ми вирішили попробувати щастя в четвертій курії. Ми хотіли ставити кандидатуру Франка, але він відмовився, бо вже прийняв кандидатуру в окрузі Перемишль. Тоді ми звернулись до Сафата Шміґера, щоб він прийняв кандидатуру. Він був одним з основників радикального руху на Поділлі, його ім'я було загально відоме в нашій окрузі, і ми вірили, що він переможе навіть урядового кандидата, яким був дотеперішній посол граф Пінінський. Шміґер намагався всіма силами позбутись тієї кандидатури, побоюючись, що ми програємо вибори, і це може пошкодити його лікарському іспитові, до якого він готувався в Кракові. Але він не міг опертись загальному натискові.

Ми кинули в передвиборчу агітацію всі наші сили, енергію і завзяття, щоб запевнити йому перемогу. Натомість наші противники не робили нічого, а тільки насміхались над нами і говорили одверто, що всі наші зусилля даремні.

За кілька днів до виборів суд повідомив мене про відкинення моєї апеляції проти присуду в справі нашої наради в Базаринцях. Як я вже згадував, за ту нараду мене засуджено на 14 днів арешту. Одночасно суд наказав мені не пізніше як через 3 дні почати відсиджувати кару.

Одержавши це повідомлення, я негайно пішов до начальника суду. Застав у нього старосту. Вони очевидно відбували якусь нараду. Начальник суду запитав мене, чи я вже прийшов відбувати кару. Я відповів, що на це я маю 3 дні часу. Але я прийшов просити його відкласти відбуття кари на пізніше.

«Чому пізніше, а не зараз?»

«Бо тепер вибори».

«А чому ви так цікавитесь виборами?», запитав староста.

«До вас, пане старосто, я не маю жодного прохання і тому, здається мені, я не мушу відповідати на ваше питання. А вам, пане начальнику, можу сказати, що мене вибори цікавлять не менше як пана старосту. Всім вибори цікаві, хто живий. І тому прошу вас, пане начальнику, відкласти мені відбуття кари

Вам же всеодно, чи я відбуду кару тепер, чи кілька днів пізніше. Сяк чи так, я нікуди не втечу».

«Маєте зголоситись до 3 днів, як написано в повідомленні», сказав начальник суду.

«Я припускав, що ви так скажете, пане начальнику. Інакше вам не випадає зробити, хоч би з лояльности до пана старости. Кланяюсь вам, панове».

З цим я відійшов і ще тої самої ночі опинився в Тернополі. Використав час, передбачений на передвиборчу кампанію, до останньої хвилини. Відвідав усі важливіші місця в Тернопільщині, і Скалатщини не поминув.

Скрізь дізнавався, що за мною слідять старостинські посіпаки з жандармами. Вони мали навіть опис мого одягу, щоб могли мене легко пізнати. Але вони не знали, що на ті дні мій звичайний одяг — червоний кожух, вишивана сорочка і сива шапка — помандрували додому, а я ходив у такому лахмітті, що й рідні батьки не могли б мене пізнати.

Вночі перед самими виборами я з'явився вдома і застав свого любого дідуся на смертній постелі. Переночував, попрощався з дідусем і вранці пішов до Збаража, щоб з хати одного приятеля крадькома стежити за ходом виборів.

Наші виборці з далеких сіл, які звичайно приїздили до Збаража напередодні виборів і там ночували, виконали рішення нашого Організаційного Комітету і затримались у підміських селах, щоб не виставляти себе в Збаражі на різні провокації. На годину перед початком голосування всі виборці зібрались під церквою і звідси парами пішли довгою лавою через місто до будинку староства, де мало відбутись голосування.

Таке було доручення нашого Комітету, і виборці виконали його. Та все це не придалось ні на що. На кого тільки показали старостинські прислужники рукою, того жандарми забирали з ряду і гнали просто до тюрми. Так арештовано швидко 42 виборців.

А на нашого кандидата Шміґера, що був також серед виборців, кинувся міський босяк Микола Ганусєвич, звалив його на землю і, викрикуючи щось несамовито, став товкти його і копати ногами. Жандармський комендант Фромбах прибіг на місце, ніби на поміч Шміґерові, і крикнув до жандармів: «Візьміть того чоловіка (Шміґера) під охорону». Жандарми звільнили нашого кандидата від розбишаки Ганусєвича і відвели просто до в'язниці. Ганусєвич кричав за ним як божевільний: «Дайте мені сюди того лайдака, я провчу його за те, що він посмів

виступити проти ясновельможного пана графа. Свині йому пасти, а не бути послом до парляменту і з цісарем говорити».

Коли мені дали знати про все, то мені зразу стало ясно, який кінець буде тої виборчої комедії.

Пішов я просто до корчми Френкльової, де ми нераз збирались на наради, щоб віддатись в руки жандармів, які за мною шукали. Застав там багато виборців і не-виборців, які запивали своє горе і проклинали своїх урядових «опікунів».

Хтось говорив: «І навіщо було робити цю комедію з виборами? Староста міг і без виборів «вибрати» послом якогось там Ганусевича чи Пінінського і післати до Відня, щоб разом з такими самими як вони накладали різні тягарі на бідний народ. Тоді люди мали б спокій і не знали б, як виглядає тюрма».

Було ясно, що таке переведення виборів було заздалегідь заплановане в усіх деталях. Польська влада ніби говорила: «Ви вимагаєте однакових прав для всіх і навіть для таких як Ганусевич. А ось бачите, що вони не заслужили на це, бо ось як вони дякують вам». А з другого боку уряд хотів показати, що якби його жандарми не взяли нашого кандидата під охорону, то такі Ганусевичі могли б післати його і нас усіх на другий світ. Отож, мовляв, краще вам тримати з владою, ніж з такими Ганусевичами. Дарма, що тією «охороною» буде тюрма. Воно нібито не гоноровo, але здорово».

Знайомі почастували мене шклянкою пива. Але тільки я почав пити, як до коршми увійшли якісь чужі жандарми і місцевий поліцай, який мене знав.

«Це той, кого ви шукаєте», сказав поліцай, показуючи на мене.

«Зачекайте, поки вип'ю шклянку пива», сказав я жандармам.

«Можете пити», сказали вони.

«Шкода, що ви трудились, бо я й так збирався йти до тюрми. Дорогу туди знаю, а охорона мені непотрібна, бо рука Ганусевича заслаба на мене. Зрештою і так уже по виборах».

Жандарми кілька разів нагадували мені, що пора вже мені допити те пиво.

«А де написано, що я мушу пити пиво швидко? П'ю так, аби мені вийшло на здоров'я».

Я попрощався з усіма знайомими і порадив їм не сумувати з приводу нинішньої невдачі.

«В дійсності ми виграли», сказав я, «і вони це знають».

В тюрмі застав я повно своїх людей. Були там Шміґер, Шміґельський, Гарматюк і всі інші провідники нашого руху. Дехто був прибитий, але більшість трималась достойно і кепкувала собі з панської дурійки.

«Бодай пани панували, бодай пани жили,

Бодай пани з чортом в пеклі дружбоньку водили» — приспівував я, вступаючи до добре знайомої тюрми.

Мав я гарне товариство, але недовго тішився ним. Як тільки оголошено наслідки виборів, їх звільнено, бо тоді вже непотрібно було тримати наших виборців під «охороною». Довелось сидіти самому. Але мої приятелі не забували за мене: відвідували часто і приносили різні гостинці. Я не міг всього з'їсти і ділився з моїм єдиним сусідом, ключником Ґардецьким. З ним і його родиною я зжився вже на добре і був у них частим гостем.

Найбільше потерпів від цих виборів наш кандидат Шміґер. Незабаром після виборів він складав останній іспит з медицини, і професор Корчинський провалив його. Це так вразило Шміґера, що він уже не пішов другий раз до іспиту, хоч професор Корчинський посилав по нього візника. Очевидно Корчинський відчував, що заподіяв йому кривду. Зневірений Сафат попрощався з медициною, став службовцем малого нашого банку Самопоміч і коротав там своє бідолашне життя до самої смерти. Дуже жаліли ми його бідолаху.

Хоч під час цих виборів діялись грубі надужиття і насильства, ми не подали протесту парляментові, бо знали, що з того нічого не вийде. Задовольнились тим, що описали ті горезвісні вибори в пресі для майбутніх поколінь, для історії.

Ганусєвич благав Шміґера не подавати на нього скарги до суду і вибачався за кривду, заподіяну нашому кандидатові під час виборів. Признався, що за цю юдину роботу йому заплатили 50 срібняків. Шміґер запевнив його, що ні він сам, ні його друзі не будуть шукати відплати за цей поганий вчинок.

Але й урядові кола не виявляли жодної радости з приводу своєї «перемоги». Що більше, вони говорили, що таких брутальних виборів уже не буде, що в майбутньому цю виборчу округу буде залишено «русинам», щоб вони самі бились за мандати і вибирали своїх кандидатів.

І справді, коли пізніше граф Пінінський був призначений цісарським намісником Галичини і в зв'язку з цим звільнився його мандат у парляменті, то урядові кола почали шукати «порядного русина», щоб передати йому мандат Пінінського.

Знайшли вони його в особі повітового лікаря в Тернополі д-ра Гладишовського, який досі не цікавився політикою і не належав до жодної партії. Тепер з волі польської влади він став москвофілом і був ним протягом восьми років свого послування. У парляменті він грав ролю доброго австрійського патріота і голосував завжди за урядові законопроєкти, навіть не думаючи про те, що цим він зраджує москвофільський прапор, який йому казали прийняти за свій, його урядові протектори. Про ці вибори, в яких «виграв» Гладишовський і «програв» наш кандидат Іван Франко, буде мова далі.

А наш «приятель» на стільці збаразького старости таки не виконав своєї погрози розбити радикалів, бо був покликаний перед суд Господній, щоб відповісти за свої ганебні вчинки на цьому світі. Помер у розквіті сил. Міг ще довго користуватись тими силами в боротьбі проти нас, але видно сам Господь був проти того.

На його місце прийшов радник д-р Теліховський, про якого говорили, що це «руська дитина» і що це один з кращих адміністраторів у Галичині.

Нашу Повітову Раду очолював від 1896 року новий пан — д-р Нєментовський. Йому ніколи й не снилось, що стане Повітовим Маршалком, бо він не був ні шляхтичем, ні навіть поляком. Казали, що він вірменського походження. Він тільки два роки тому переїхав до Збаражчини з Буковини, де був нотаріюсом. Видно, доробився там багато грошей, бо купив собі у нас великий маєток, разом з історичним Збаразьким замком.

Нєментовський став Повітовим Маршалком за допомогою наших радних. Польські радні-шляхтичі не підтримували його, бо не вважали його рівним собі. Вони воліли бачити на чолі Повітової Ради дотеперішнього Маршалка дідича Федоровича. Але ми були проти нього, бо хоч він називав себе колись «русином», проте діяв на шкоду нашим національним інтересам. І тому ми воліли голосувати за Нєментовського.

Щоб нам віддячитись, Нєментовський вирішив призначити українця на ново-створену посаду повітового люстратора,[10]) вказуючи на те, що в Повітовому Виділі не було ні одного нашого урядовця. Він пропонував цю посаду мені, вважаючи мене відповідним кандидатом. Я радився з моїми партійними товаришами що мені робити, і вони були за те, щоб я прийняв цю посаду. Я згодився, але з умовою, що Шмігельський займе моє місце партійного лідера в повіті. Однак Шмігельський відмовився, і тому я не прийняв посади повітового люстратора, а

продовжував громадсько-політичну працю. На посаду повітового люстратора прийнято українця Турянського. За нього ми опісля не мусіли соромитись.

ФРАНКО КАНДИДАТОМ НА ПОСЛА ДО ПАРЛЯМЕНТУ

На весні 1898 р. граф Пінінський став намісником Галичини і через те мусів зректись польського мандату. На половину червня призначено додаткові вибори в окрузі Тернопіль-Збараж-Скалат для обрання його наступника.

Ми звернулись до Франка, щоб він згодився кандидувати на посла в нашій окрузі. Він згодився.

Ще перед офіційним зголошенням кандидатів, в Тернополі мало відбутись велике віче для відзначення 50-ої річниці скасування панщини в Галичині. Ми просили Франка приїхати на віче, вказуючи на те, що це буде для нього добра нагода стати перед своїми майбутніми виборцями.

Віче скликала Подільська Народна Рада. Це мала бути безпартійна організація, але в дійсності вона була опанована москвофілами і народовцями. Головою Ради був москвофіл Миронович, парох Березовиці Великої. Він був ще доволі поміркований, але його співробітники були наставлені вороже до нашого поступового руху. Видно було, що народовці і москвофіли договорились іти спільно в виборах проти нашого кандидата, хоч би хто ним був.

Вони спільно вирішили запросити на головного промовця на вічу Вячеслава Будзиновського[20]) із Львова, який ще недавно був членом Радикальної Партії, але тоді вже перейшов до народовців. Ми припускали, що та спілка схоче поставити Будзиновського своїм кандидатом на посла. Шило вийшло з мішка скоріше, ніж ми того сподівались. Будзиновський приїхав до Тернополя уже напередодні віча, а Франко тільки вранці перед вічем. Шміґельський, Думка, Гарматій та інші вийшли на станцію йому назустріч. І сталось так, що коли Франко із своїми однодумцями ішов головною вулицею міста, то раптом, ніби з-під землі, виріс біля них Будзиновський і, скривившись злобно, засичав: «А ти чого тут хочеш, с-ий сину?» І плюнув у бік Франка, ніби йому в лице. Але зразу ж після того втік із страху, що хтось з товаришів Франка може дати йому заслужену відповідь на такий нікчемний вчинок.

Франка вразила і пригнобила та пригода з його колишнім політичним учнем і однопартійцем. Але просив нас не думати про відплату за ту плюгаву образу.

Віче відкрив отець Миронович і заявив, що, як голова Подільської Народної Ради, він повинен законно провадити його далі. Люди протестували, вказуючи на те, що це не збори Подільської Народної Ради, а загальне віче для всіх і тому треба вибрати президію. Нарешті суперечку вирішено так, що Миронович буде головою віча, а я і народовець отець Гарасимович — заступниками голови.

Коли цю пропозицію подано на голосування, то показалось, що ми маємо велику перевагу. Ми вирішили використати цю перевагу в дальшому ході нарад.

Промова Будзиновського була в загальному добра. Але ми домагались дискусії, щоб до слова міг прийти Франко. Щоб до цього не допустити, голова проголосив віче закритим і закликав учасників негайно залишити залю.

Як заступник голови, я підтвердив, що віче дійсно скінчилось. Але тут зараз відбудуться передвиборчі збори, додав я, і хто хоче бути на зборах, хай залишиться на залі.

Наші противники заметушились і підняли нечуваний крик. Але люди швидко впорались з заколотниками і почались збори

Я дав слово Франкові, якого всі привітали радісними окликами і оплесками. Він говорив на тему: Панщина після панщини, і слухачі голосно схалювали кожну його думку. Говорив не довше як пів години, після чого збори з нечуваним ентузіязмом схвалили кандидатуру Франка на посла до Віденського парляменту від Радикальної партії. Франко не міг одержати кращої сатисфакції за образу, яку заподіяв йому того дня один з ново-спечених гурра-патріотів.

Той день, 16 травня 1898, був початком велетенської своїми розмірами і своїм піднесенням виборчої аґітації за Франка, яка швидко розіллялась по галицькому Поділлі, в повітах тернопільському, збаразькому і скалатському. Народ хотів не тільки вибрати Франка своїм представником у Віденському парляменті але також віддячитись йому за всю його дотеперішню працю для народу. То були незабутні дні, які мали вплив не тільки на сучасників Франка, але також на їх дітей і внуків. І з того часу на Поділлі залишились по Франкові незатерті сліди.

Передвиборчі віча і збори мали характер урочистих релігійних місій, і ніхто не мав відваги виступати явно проти улюбленого народного кандидата. Але потайки працювали і

співпрацювали всі темні сили — свої і чужі — щоб не допустити до вибору Франка. Небезпека для них була занадто велика, і тому там, де раніше кандидатами були графи Ґрохольські і Пінінські, тепер висунено нібито «свого», повітового лікаря москвофіла Гладишовського. Бодай так хотіли наші противники рятуватись від небезпеки.

Вибори закінчились, але на оголошення наслідків треба було чекати довгі години. Було ясно, що Франко виграв, але виборча комісія вирішила рахувати голоси так, щоб він програв. Нарешті оголошено, що більшістю... чотирьох голосів був вибраний послом д-р Гладишовський.

Членами виборчої комісії були різні пани і попи, а головою був декан Чубатий, стовп москвофільства на Поділлі. Видно, що совість у них була нечиста, бо виходили з залі засідання без жодної радости. А народ вітав їх вигуками ганьби, докорами і погрозами.

Бідна Австрія, думав я, коли мусить спиратись на таких малонадійних підпорах.

ДВА ЮВІЛЕЇ 1898 РОКУ

Через три місяці після цих виборів відбулись у Львові два великі народні ювілеї: 25-ліття літературної праці Івана Франка і 100-ліття появи Енеїди Котляревського, тобто українського національного відродження.

Ювілей Франка справляла українська студентська молодь. Старше покоління інтеліґенції тоді все ще сторонило від Франка. Тому невелика заля в готелі Жоржа, де відбувалось ювілейне свято на честь Франка, майже світила пусткою. Франко мав уже багато прихильників, але вони жили переважно на провінції. У Львові було їх небагато.

Прекрасну ювілейну промову про життя і працю Франка виголосив голова Студентської Громади Гриць Гарматій, студент медицини. Ще кращою була відповідь самого ювілянта. Слабше вийшли хорові точки програми, бо нашвидко зібраний хор не мав часу добре вивчити досить важкі пісні. Згідно з первісним пляном Комітету, на святі мав співати хор українських гімназистів з Перемишля, підготований молодим дириґентом і композитором Станиславом Людкевичем. Але управа цієї гімназії в останню хвилину заборонила йому виступати і відкли-

кала його із Львова. Довелось замінити гімназистів іншим хором, який був слабший голосами і мало зіспіваний. І тому могутня композиція Людкевича до вірша Франка «Вічний Революціонер» у виконанні цього хору не вийшла навіть приблизно так, як повинна була вийти.

Людкевич, згадуючи це свято пізніше, писав, що важку ситуацію, в якій опинився ювілейний комітет, врятував до деякої міри Яцко Остапчук, заспівавши свою композицію до слів Франка «Мій раю зелений» і продеклямувавши твір Франка «Наймит».

Додам від себе, що після деклямації підійшов до мене Франко і, дякуючи мені, сказав: «Ви зрозуміли мене добре і передали «Наймита» так, як я думав про нього, коли писав. Маєте добру дикцію, сильний голосовий орган і гнучкий голос — прикмети, які вимагаються від декляматора. Велика шкода, що ми не знали, що маємо такого визначного декляматора. Інакше були б запросили вас заграти Козака Невміраку на святі Котляревського, яке через три дні відбудеться в Міському Театрі. Буде грати Лопатинський. Він безперечно дуже добрий актор, але ця роля йому не підходить. В нього заслабий голосовий орган. Його голос загубиться в просторому Міському Театрі і рішуче не викличе того враження, яке могли б викликати ви».

Я взяв собі до серця слова Франка і вивчив Козака Невміраку, чекаючи у Львові на свято Котляревського. Колись пригодиться, думав я. Можливо, навіть на святі Котляревського, коли б захворів Лопатинський або мав якусь перешкоду. Тоді було б кому його замінити. Адже ж подібна ситуація вже була на ювілейному святі на честь Франка.

Правда на святі Котляревського така ситуація не трапилась, але мій Козак Невміракa таки дочекався своєї черги. В серпні 1903 року гостював у Збаражі Український Театр із Львова. Саме тоді в Полтаві мало відбутись відкриття пам'ятника Котляревському, і директор театру Губчак вирішив приєднатись до галицької делеґації, яка їхала до Полтави на це свято. Перед від'їздом він доручив своїм акторам поставити в день відкриття пам'ятника оперету Котляревського «Наталку Полтавку». Але припускаючи, що самої Наталки Полтавки буде не досить, щоб виповнити вечір, Губчак звернувся до мене, щоб я доповнив цей пам'ятний вечір чимсь з мого декляматорського репертуару. Я запевнив його, що він може покладатись на мене, повторив собі Козака Невміраку і виступив з ним перед збаразькою публікою, яка вщерть заповнила будинок парового мли-

на Захаріясевича. Успіх був чималий, і актори чуть-чуть не намовили мене пристати до їх компанії. Признаюсь, що коли б я був виступив з таким успіхом на святі Котляревського у Львові п'ять років раніше, то і без такої намови я був би посвятився рідній сцені, де бракувало особливо драматичних талантів. За 20 років нашого театру в Галичині блиснув єдиний великий трагік Плошевський і в меншій мірі колишній директор нашого театру Біберович.

НА ГРАНІ ДВОХ СТОЛІТЬ

Варто тут бодай коротко обговорити національне відродження, яке пережила Галичина в другій половині XIX століття.

Перший вияв цього відродження в 30-их роках, який позначився появою Русалки Дністрової, був коротко-тривалий. Перша «Руська Трійця» — Маркіян Шашкевич, Яків Головацький і Іван Вагилевич — була тим метеором, що блиснув і швидко погас. Правду сказавши, його погасили таки свої. Їх спільний твір «Русалку Дністрову» знищено за те, що він був написаний народною мовою, а його авторів ще й переслідувано.

Після того в Галичині знову запанувала мертва тиша, яку порушували лише такі «патріотичні» пісні як:

«Мир вам, браття, всім приносим,
Мир то наших батьків знак.
Мира з неба ми днесь просим
Чи богатий чи бідак.
Разом руки си подаймо
І як браття ся любім.
Мира з неба ще раз просим,
К общій неньці поспішім.

Або така:

«Де єсть руська отчина?
Де пшениці, ячмена
І де жита єсть досить,
Куда голод не гостить».

У ті часи голод був постійним гостем у тій «отчині», але ті, хто так співав, видно, не бачили того.

Але в 60-их роках ту глуху, мертву атмосферу порушив свіжий подув повітря із сходу, з рідної України, і відродження покотилось хвилею по всій Галицькій землі.

В 1862 р. бувший тернопільський гімназист Лев Лопатинський перейшов австрійсько-російський кордон і пішов на Україну. Він побував скрізь на Україні і якийсь час навіть учителював на Кубані. Повертаючись додому в 1864 р., він приніс з собою Шевченкового Кобзаря, а також багато різних новин, які розказував протягом кількох днів тернопільським гімназистам. Він приніс з України також нових пісень, які зразу прийнялись серед тернопільських гімназистів.

Того самого року прибув до Галичини з України студент Одеського Університету Володимир Бернатович, українець польського походження, який приніс вістку, що на Україні поширюються таємні гуртки молоді, звані Громади. Цією ідеєю захопився молодий львівський богослов Данило Танячкевич і почав поширювати такі таємні гуртки по всіх гімназіях Східної Галичини.

Появиль такі завзяті та меткі пропаґандисти народного відродження як Кость Горбаль і Гаврило Боднар, які не переставали шибати собою по всій Галичині з різними дорученнями, при тому заохочуючи до народної праці як молодь так і старших.

В 1864 р. організовано перший український театр в Галичині, Руський Народний Театр, в якому почали виступати дедалі частіше визначні актори з Великої України. Ставлено переважно п'єси наддніпрянських авторів, бо Галичина не скоро спромоглась на власні театральні твори.

Галичину дедалі частіше відвідували гості з України. Одні зупинялись у Львові, їдучи до Західної Европи; інші спеціяльно приїздили сюди в особистих справах. Вони знайомились з галичанами, і ці знайомства відкривали очі одним і другим на національне братерство, спільні інтереси і змагання.

Першим з тих гостей був Олександр Кониський, який, їдучи в 1865 р. до Дрездену лікувати очі, зупинився у Львові. Потім в 1867 р. затримався у Львові композитор Микола Лисенко, їдучи до Ляйпціґу на музичні студії. В 1869 р. відвідував Галичину Панько Куліш, повертаючись додому мабуть з Праги. У Тернополі він мав зустріч з професором Олександом Барвінським.

Та найглибші сліди залишив по собі Михайло Драгоманів, який відвідав Львів в 1876 році. Щастя хотіло, що він зу-

стрів трьох студентів філософічного факультету Львівського Університету, Івана Франка, Михайла Павлика і Остапа Терлецького — пізніших провідників радикального руху і нашого національного відродження. Вони були талановиті юнаки, але мабуть були б пропали для нашого народу, якби не цей гість з України, який опам'ятав їх і вивів на правильний шлях служіння народові. Франко вже тоді відчував у собі іскру божу і писав вірші. Але писав штучним і чужим народові «язичієм», якого вживали тоді москвофіли, і навіть нахвалявся перед Павликом, що не буде писати «по-хлопськи». Видно, що Франко тоді був заражений русофільством. Носив у собі зародки тієї хвороби, яка неодного з наших людей звела на манівці.

Кілька розмов з Драгомановим переконали тих юнаків, що вони на неправильній дорозі, і вони повернулись лицем до свого народу. Франко почав писати народною мовою і дав початок реалістичному напрямкові в галицькій літературі. Крім того став провідником радикально-соціялістичного руху, який перетворив оспалу масу в свідомий народ і показав йому світлу мету національного, політичного і соціяльного відродження.

З того часу оця трійця почала змагати до здійснення цих ідеалів. Польська шляхетська влада налякалась нових думок і переслідувала молодих ідеалістів: кидала до тюрми, не давала можливости праці. Але не кращою була і власна суспільна верхівка, яка уникала їх як прокажених. Натомість співчувала їм молодь, яка приймала їх погляди, ішла їх слідами. Це була неабияка заохота для радикальної трійці, бо вона бачила, що зерно посіяне нею, давало плоди. Серед затурканих, оспалих народних мас починався здоровий фермент.

Були нарікання з боку старшого покоління, що минули часи спокою, що радикали розбивають народну єдність. Було в тому дещо правди. Досі дійсно панували в нас спокій і єдність — але спокій і єдність неробства і темноти. Радикали вирішили розбити той спокій у надії, що таке «розбиття» вийде на краще. І дійсно вийшло. Бо від тоді радикали і народовці почали змагатись за оздоровлення суспільного життя. Одні одних підганяли до праці і контролювали. Коли радикали осуджували визискувачів людської праці і національних шкідників, то мусіли це робити також народовці, щоб не втратити впливу серед народу. Так помалу очищувалась атмосфера, зростала національна свідомість і сила.

Про угоду з польською шляхтою уже ніхто й не згадував, від неї і сліду не лишилось. Всі переконались і то за корот-

кий час, що та угода була для шляхти тільки засобом приховувати свої дотеперішні зловживття і здійснювати свої пляни дальшого поневолення нашого народу. Цю правду пізнали і тепер визнавали навіть самі угодовці.

Під впливом національного відродження почало мінятись також духовенство. Священики або самі реформувались, або їх реформували їх вірні. Це йшло тим легше, що радикали ставили за приклад тих священиків, які працювали серед і для народу, допомагаючи йому словом і ділом у господарських і культурних потребах.

Коротко кажучи, нова хвиля національного відродження була в великій мірі заслугою Радикальної партії.

УКРАЇНСЬКА СОЦІЯЛ-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ

Але не минуло й 20 років від заснування Радикальної Партії, як у ній виникла криза. Це було неминуче, бо в партії були різні елементи. З одного боку була молода інтеліґенція, яка пристала до Радикальної партії на знак протесту проти заскорузлости і угодовства народовців. Цю інтеліґенцію притягала передусім виразна національно-визвольна програма Радикальної Партії, а не її соціяльна програма. Протилежне крило творили ті, що для них економічно-соціяльна програма партії була замало соціялістична. Вони твердили, що Радикальна партія стала пристановищем заможних і середньо-заможних селян, які ставляться байдуже, а то й неприхильно до сільського і міського пролетаріяту.

Цього погляду дотримувались і ми, провідники Радикальної Партії в Збаражчині. До шукання нових доріг спонукала нас остаточно розмова з купчинецькими радикалами Думкою і Гарматієм після додаткових виборів, в яких кандидував Франко. Ми тоді зібрались у Купчинцях для обговорення плянів нашої дальшої праці, але в ході розмови посперечались так, що від'їхали з Купчинець, не попрощавшись з нашими господарями. Це тому, що наші купчинецькі одно-партійці не виявили зрозуміння і співчуття для сільської бідноти. Зокрема обурило нас те, що вони не підтримали нашої позиції, що сільські робітники повинні страйками примусити поміщиків платити їм краще за працю на жнивах — давати їм дев'ятий або десятий сніп, а не дванадцятий-чотирнадцятий, як це було тоді. Ми твердили, що страйками треба безжалісно дошкулювати поміщикам, бо це при-

скорить процес ліквідації поміщиків. Натомість Думка і Гарматій говорили, що страйки поміщикам не пошкодять, а «заріжуть» багатих селян, таких як вони. На це ми відповіли, що, відмовляючи тим бідакам дев'ятого чи десятого снопа, вони доводять, що не є справжніми поступовцями, ні послідовниками Франка і Павлика, ні навіть патріотами, бо ставляться цілком байдуже до життя великої частини нашого народу. На цьому ми розійшлись.

Люди з подібними поглядами стояли на чолі Радикальної Партії також в інших повітах: Іван Михас у Самбірщині, Іван Сандуляк у Снятинщині, Радуляк у Городенщині та інші. З ними доводилось нам все частіше сперечатись, чи треба приєднувати до Радикальної Партії сільську бідноту і вчити її, як організовано боротись проти визиску їх праці страйками та іншими методами.

До того ж ми вважали потрібним зайнятись нашим міським пролетаріятом. По містах Галичини жили в темноті і злиднях тисячі наших некваліфікованих робітників — доглядачів будинків, рубачів, замітачів, послугачів та інших чорноробів, які поступово денаціоналізувались. Їх треба було не тільки рятувати від денаціоналізації, але також організовувати для боротьби за кращі умови праці і платню, навчати їх, що для них існують різні роди забезпечення на випадок нездатности до праці внаслідок хвороби, каліцтва чи старости.

На наш погляд, цієї праці не могла піднятись Радикальна Партія, бо ні її програма і тактика, ні велика частина її провідників не відповідали цим завданням. На нашу думку партію треба було ґрунтовно реорганізувати або створити нову.

В такій атмосфері зібрався у Львові 21 травня 1899 року з'їзд Радикальної Партії. На самому початку на розгляд з'їзду подано незалежно дві ідентичні пропозиції перемінити Радикальну Партію на Соціял-Демократичну. Одну пропозицію подав д-р Роман Яросевич, посол до Віденського парляменту з 5-ої курії Борщівської округи, а другу — Повітова Управа Радикальної Партії Збаражчини.

Автори обох пропозицій доводили, що як програма так і тактика Радикальної Партії розходяться з тією метою, для якої цю партію було основано. Бо основоположники партії ставили собі насамперед завдання гуртувати сільську і міську бідноту, а також малоземельних селян, очолити їх боротьбу за краще життя і зробити їх основою нашої боротьби за національне визволення. Однак партія відкрила свої двері для всіх,

і до проводу в ній прийшли люди, яким ці ідеали здаються непотрібні або й чужі. Коли б так мало залишитись, то ясно, що мрії основоположників не будуть здійснені.

Д-р Кирило Трильовський

В голосуванні пропозицію перемінити Радикальну Партію на Соціял-Демократичну відхилено більшістю тільки одного голосу. Радикальну Партію врятовано, але вона була розбита й ослаблена. Її ядром були тепер Гуцульщина і Покуття. Михайло Павлик і д-р Кирило Трильовський залишились вірними Радикальній Партії.

Меншість залишила Радикальну Партію. Частина пішла направо, до народовців. Був це невеличкий гурток молодих інтелігентів, які і без цієї кризи в Радикальній Партії були б мабуть перейшли до народовців. В Радикальній Партії здобули вони добрий політичний досвід, який допоміг їм перебудувати слабку організацію народовців на модерну Українську Національ-Демократичну Партію. Деякі з них навіть стали провідниками цієї партії.

До цієї групи належали д-р Євген Левицький, д-р Володимир Охримович, В'ячеслав Будзиновський та інші. Із старших пішов за ними д-р Володимир Данилович. На короткий час перейшов до Національ-Демократичної Партії також Іван Фран-

ко. Але він не почував себе там добре і незабаром повернувся до радикалів.

Натомість більшість сецесіоністів пішла наліво і створила нову політичну організацію, Українську Соціял-Демократичну Партію. Майже в цілості перейшли до нової партії Повітові Управи Радикальної Партії в Збаражчині і Перемишлі.[21])

Українська Соціял-Демократична Партія поставила собі за завдання організувати сільську і міську бідноту — двірську службу, халупників, наймитів і наймичок, доглядачів будинків, рубачів, замітачів, домашню службу, коротко всіх, хто йшов з села до міста в надії знайти якусь працю.

Нова партія мала добрих провідників і організаторів. Але нас чекала важка праця — будити тих нуждарів із сну, викликати в них свідомість їх інтересів, втягати їх до організації, до праці і боротьби. Ми знали, що нам судилось бути найслабшою українською політичною партією.

Франко і Павлик намагались затримати мене в Радикальній Партії. Павлик доводив, що ця партія найкраще відповідає інтересам і змаганням селянства. В випадку революції поміщики були б просто позбавлені землі, говорив він. Коли ж такої нагоди не буде, то партія буде вимагати викупу поміщицької землі державою і передачі її селянам. А щодо форми господарювання — чи земля має бути спільною власністю всіх, чи приватною власністю селян — то це питання повинно вільно вирішити само селянство.

Франко остерігав мене перед польськими і російськими соціялістами, вказуючи на те, що вони так само непримиренні до визвольних змагань українського народу, як і їх буржуазні кляси; що як одні так і другі хочуть панувати над нами.

Я відповів, що польських і російських соціялістів будемо переконувати, а в потребі будемо боротись з ними, в чому ми знайдемо союзників. Але це справа майбутня. Покищо пекучою справою є допомога селянській бідноті, яка вже не може дихати. Радикальна Партія не може цього робити, казав я, бо вона стала партією середніх і заможних селян.

На прощання я щиро подякував Франкові і Павликові за все духовне добро, якого я набрався від них, і обіцяв, що ніколи їх не забуду.

Мав я ще одну зустріч з Франком, а саме в кінці червня 1914 року у Львові, коли там відбувався здвиг Січей і Соколів. Я приїхав до Львова із Закарпаття, де я жив з 1912 року, на запрошення моїх рідних і знайомих.

Ідучи вулицею Зиблікевича, я раптом побачив Франка, який ішов мені назустріч. Недуга так змінила його обличчя, що його важко було пізнати. Я поклонився йому низенько і пішов далі. Але відійшовши кілька кроків, я обернувся. В ту саму мить обернувся і Франко. Я почав іти до нього, але ще не встиг дійти, як він заговорив:

«Правда, що це ви, товариш Яцко?»

«Так», відповів я.

Ми привітались.

«Чув я, сказав Франко, що ви перенеслись на Угорщину».

«Так, сказав я, живу там уже два роки».

«Як вам там живеться?», запитав Франко.

«Б'юся з бідою. Звичайно, як на новому місці. Мало йти туди зі мною більше наших людей, але вони не могли знайти купців на свою землю. На щастя, і там є наші люди, і то не лише місцеві, але також з Галичини. На таких як ми приходьків я попав уже в двох місцях: кілька родин живе в Тополівці біля Гуменного і аж 36 родин в Мінівцях біля Стропкова. Ці останні прийшли туди з-під Товмача два роки передо мною. Буде з ким сватались і поширювати добре насіння. Помалу привикаємо до нових відносин.»

«А чи вдасться там щось зробити? Як поставилися б до цього мадяри, коли б ви взялись там за таку працю, яку робили колись в Галичині?» — розпитував мене Франко.

«Малу роботу дасться робити, і я таки вже щось роблю. Люди приходять до мене, і я читаю їм дещо такого, що їх і цікавить і розважає як малих дітей. Ніхто не перешкоджає нам. Але велика, масова робота — інша справа. До неї мадяри мабуть поставились би вороже. Зрештою я мушу чекати, поки не дістану місцевого громадянства, бо мадяри могли б мене викинути».

«Чи міг би я до вас приїхати»? питав далі Франко.

«Дуже вас прошу, приїдьте, як тільки можете. Це ж недалекий світ. Аби до Сянока, а звідти за дві години ви вже в нас. Багато цікавого ви знайшли б у нас».

«А маєте там кого, хто писав би для мене, коли б треба щось диктувати?»

«А хто ж міг би зробити це краще, ніж я сам? Пам'ятаєте, як я переписував вам Софоклевого «Едипа» або народні приповідки?

«Давненькі це часи», сказав Франко, подумавши.

«Але мені завжди приємно на згадку, що вже як хлопчище я міг крутитись коло вас і помагати вам чимнебудь.»

Франко усміхнувся приємно.

«Приїдьте коло Покрови, просив я Франка. Відвідаємо манастир Василіян у Красноброді біля Мезиляборця. Там знайдемо чимало цікавих речей.»

«Обіцяю Вам, що напевно приїду, як буду живий та здоровий. Бувайте здорові.»

Ми попрощались. Через місяць прийшла війна, і ми вже не бачились більше.

Серед діячів Української Соціял-Демократичної Партії висунулись на чоло д-р Роман Яросевич і Микола Ганкевич. Обидва були діячі великого формату, але різнились і вдачею і освітою і тактикою.

Яросевич був високо освіченою людиною. Мав два докторати — з філософії і медицини. Закінчивши філософію, він учителював в гімназії і був неабияким педагогом. Під його рукою виробляли свій письменницький талант наші визначні селянські письменники Василь Стефаник і Лесь Мартович. Однак Яросевичеві скоро проїлась учительська праця, і він записався на медицину в Кракові. Два роки був головою Української Академічної Громади в Кракові, яка була незвичайно живим осередком політичного і культурного життя. Там відбувались палкі дебати між представниками різних політичних напрямків. Це була політична школа для неодного з наших пізніших визначних діячів, наприклад Стефаника, Шміґера, Вітошинського, Філіповича, Брилинського, Трильовського та інших.

Закінчивши лікарські студії, Яросевич осів у повітовому місті Борщеві і несподівано був вибраний послом до Віденського парляменту 1897 р. Там без вагання вступив як гість до клюбу соціял-демократичних послів і разом з ними боровся за нове виборче право на засадах загального, рівного і таємного голосування. За короткий час послування Яросевич здобув собі пошану і довір'я серед австрійських соціялістів. В грудні 1907 р., коли я був послом до Віденського парляменту, говорив мені відомий лідер австрійських соціял-демократів д-р Віктор Адлер, що українці ще не мали такого парляментариста і певно не скоро будуть мати. Це велика втрата не тільки для соціял-демократів, але і для українців, говорив д-р Адлер, що Яросеви-

ча не вибрано знову послом в 1907 році. Адлер хвалив Яросевича, що він вмів ставити українську проблему на ширшій площині і таким чином викликати зацікавлення нею. Мені прикро було це слухати, хоч д-р Адлер підкреслював, що він не робить цих докорів мені особисто. Однак я сам докоряв собі, що прийняв кандидатуру в Тернопільській окрузі, замість рішуче вимагати поставлення кандидатури Яросевича, хоч той відмовлявся.

Тоді як Яросевич був гнучким політиком, готовим на компроміси, Ганкевич був доктринером, який не йшов на жодні поступки, особливо щодо максимальної соціялістичної програми. Був добрим промовцем, прямо мистцем слова. Вигладжував мову до досконалости, і знавці української мови говорили, що Ганкевич розминувся з покликанням, бо повинен викладати українську мову з університетської катедри. Політичними справами цікавився ще в гімназії і як тільки вступив до університету на правничий факультет, написав гарний науковий твір «Про жіночу неволю», завдяки якому став популярним серед української молоді і робітників. До Радикальної Партії не належав, хоч вважав її працю важливою для селян. Однак селянство мало цікавило Ганкевича, бо вважав селян непридатними до соціялізму. Віддався цілком праці серед робітників. Якийсь час був помічником адвоката, потім одержав посаду службовця в Касі Хворих, де працював до смерти. Львівські робітники нераз вимагали від Польської Соціял-Демократичної Партії поставити кандидатуру Ганкевича на посла до Віденського парляменту, але провід партії завжди подавав якусь причину, чому не може цього зробити. В дійсності причиною було те, що Ганкевич був українцем, хоч обслуговував головно польських робітників і обертався виключно серед них. І тому Українська Соціял-Демократична Партія ставилась з упередженням до нього, вважаючи його поляко-любцем.

Серед польських робітників працювали також Теофіль Мелень і Сенько Вітик.

Мелень закінчив гуманістичні студії, але також працював у Касі Хворих. Ця посада була, так би мовити, нагородою йому за співпрацю з польською соціял-демократичною партією.

Вітик мав меншу освіту, але зате був добрим організатором. Нагадував д-ра Трильовського з Радикальної Партії. Народився в Перемишлі в робітничій родині. Ходив до польської гімназії в Перемишлі. Як гімназист, провадив проти-військову агітацію, за що арештовано його і ще одного польського робітника. Цей робітник був хворий на сухоти. Щоб його не поса-

дили в тюрму, Вітик взяв усю вину на себе. Його засудили на три роки і викинули з гімназії саме перед закінченням. Вітик вийшов з тюрми бунтарем і героєм. Слава про нього пішла по всій країні. Особливо популярним був серед робітників, які готові були піти за ним в вогонь і воду. Ніколи не мав грошей, навіть тоді, як був послом до парляменту, хоч не пив, не грав в карти, не гуляв. Однак ділився останніми грішми з тими, хто був у біді.

Коли вибухла Перша Світова Війна, всі три ці «польонофіли» пішли із своїм народом будувати власну хату і ділили з ним долю і недолю. Мелень пішов добровольцем до Українських Січових Стрільців і загинув під Медухою біля Станиславова в 1915 році. Хоч не бачив добре, післали його на стежу, з якої він не вернувся.

Із старших соціял-демократичних діячів варто згадати Юліяна Бачинського, автора голосної свого часу книжки Україна Іррідента, який дописував до газети «Воля»; а з молодших Льва Турбацького, доброго популяризатора, який редагував якийсь час «Землю і Волю» в Чернівцях; Володимира Старосольського; братів Володимира і Омеляна Темницьких; Левка Ганкевича; Євгена Косевича; Порфіра Буняка; Володимира Левинського, що був здібним критиком і теоретиком соціялізму; Івана Возняка, що був якийсь час головою партії, організатора Івана Кушніра, Івана Квасницю...

КОНТРАБАНДА РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДО РОСІЇ

В половині серпня 1899 р. приїхав до мене незнайомий молодий чоловік, який передав мені листа від Володимира Старосольського. Із Старосольським та іншими українськими студентами я познайомився на ювілейному святі на честь Франка у Львові. Коли пізніше ці студенти довідались, що я маю намір перетворити Радикальну Партію на Соціял-Демократичну, вони увійшли зі мною у постійні зв'язки, бо також були зацікавлені в тому. Крім Старосольського, до цього гуртка студентів належали Євген Косевич, Михайло Галущинський та інші. З ними я зустрічався також на з'їзді Радикальної Партії, на якому ми вирішили заснувати Українську Соціял-Демократичну Партію.

Старосольський писав мені, що молодий чоловік називається Петро Карпович і є студентом Берлінського Університету. Він є російським соціял-революціонером і звернувся до україн-

ських студентів з проханням допомогти йому організувати постійну контрабанду революційної літератури через австрійський кордон до Росії. Старосольський запитував мене, чи я не міг би допомогти Карповичеві в цій справі, зазначаючи, що наладнання цієї роботи було б великим кроком вперед у підготовці революції в Росії. Знаючи, що я живу близько російського кордону, він, Старосольський, посилає Карповича до мене для обговорення цього питання.

Я потішав Карповича, що цю справу напевно дасться добре наладнати, бо мій батько має ліс, який притикає до самого кордону. Але я поставив вимогу, щоб у кожному транспорті нелеґальної літератури, який буде йти через Збараж, була завжди бодай третина українських книжок. Він згодився і при тому додав, що він родом з Чернігівщини, де його батько є попом; що його мати українка; і що він цікавиться українським питанням.

Після обіду я запряг коні, і ми з Карповичем поїхали на кордон, щоб подивитись, як можна б використати ліс мого тата для перевозу нелеґальної літератури до Росії. Ми підійшли до самого кордону і через кущі бачили, як солдат ходит.. наче автомат вздовж свого відтинку кордону. Він навіть не поглянув у наш бік.

Ми обговорювали різні пляни перевозу революційної літератури через кордон. Карпович залишив мені вибрати такий спосіб, який я вважатиму відповідним, і сказав, що приїде сюди сам з першим транспортом не пізніше як через місяць, щоб подивитись, як я наладнав діло. Обіцяв платити всі кошти, зв'язані з котрабандою.

По дорозі до Збаража ми вступили до Розношинець, до мого тіточного брата Яндруха Гарматюка. Застали в нього ще кількох свідомих наших людей, поговорили з ними, поспівали революційних пісень і поїхали до Шилів. Там я мав старого друга Дмитра Чичоту, який приєднав до нашого руху таких свідомих людей як Семен і Касіян Багрій, Петро Чичота, Дмитро Порохняк, браття Модні, Возьний і багато інших. Він був добрий для всяких конспіративних справ, і я хотів попередити його, що коли б нам не пішло діло в Збаражі, то йому і його друзям доведеться перевести цю справу на іншому відтинку кордону. Вони охоче згодились. Серед наших однодумців у Шилах Карпович почував себе дуже добре. Ми провели час на розмовах і співах до ранку, а тоді попрощались з нашою конспіративною компанією і від'їхали до Збаража. Я посадив Карпо-

вича до поштового воза, побажав йому щасливої дороги і повернувся додому.

Після від'їзду Карповича я пішов до села Залужжя до братів Сенютів, відомих на всю околицю пачкарів-тютюнників, які нераз ходили на російський бік кордону. Я запитав їх, чи не хотіли б вони, за добрі гроші, переносити час до часу за кордон пакунки з книжками. Вони охоче згодились. Далі я запитав, чи не знають вони когось на другому боці, хто перебирав би від них ці пакунки і доставляв би це до залізничої станції Шепетівки, розуміється також за гроші. Вони сказали, що в селі Колоднім живе знайомий їм старий пачкар Кузьма, який напевно згодиться на це діло. Я сказав їм, що скоро почнемо роботу, і негайно повідомив Карповича, щоб привозив товар.

Карпович приїхав через 10 — 12 днів з двома важкими валізами. Сенюти перенесли це щасливо через кордон, а також перевели самого Карповича, який ходив до Шепетівки наладнати дальший перевіз нелеґальної літератури. Пачкарі були дуже задоволені, бо одержали заплату не тільки за пакунки, але також за переведення Карповича туди і назад. Після того ми попрощались, і я більше його не бачив.

Другий раз приїхав з товаром якийсь Розенбавм. Після того я вже сам їздив по цю літературу до Старосольського, привозив додому і передавав Сенютам. Від Старосольського я довідався, що таким самим способом ішла нелеґальна література до Росії ще через кілька пунктів на кордоні. Магазином цієї літератури було помешкання Старосольського.

Одного разу в помешканні Старосольського я зустрів високого рудого чоловіка середнього віку, що був російським соціялістом-революціонером. Він спочатку хвалився своєю освітньою працею серед в'язнів Варшавської тюрми, де він сидів, а потім запитав мене несподівано, чи я почуваю себе справжнім соціялістом. Здивований і ображений тим запитанням, я відповів:

«Коли б я не був, то не помагав би висилати до Росії нелеґальну літературу».

«Який же з вас соціяліст, коли ви намагались переробити російського соціял-революціонера на українця»?

«Ви думаєте про Карповича?»

«Так, про Карповича».

«Мені і не снилось переробляти його на українця. Я мав з ним всього дві зустрічі, ми наладнали справу контрабанди і розійшлись. Я навіть не знаю, де він тепер перебуває. В розмові

він признався, що його мати українка і що в молодому віці він був під її впливом. Але потім втратив зв'язок з рідним селом і забув українську мову. Тепер він бажав би пригадати собі українську мову і пізнати українську проблему.»

«Я думаю, що коли б ви були правдивим соціялістом, то не лізли б в його душу. Для правдивого соціяліста повинно бути байдуже, хто якої національности. Це особиста справа кожної людини. Раз ви знаєте, що він русский соціял-революціонер, то повинні залишити його в спокою, тим більше, що російська мова не те що українська, яка просто зникає і не має майбутности».

Всі обурились, і небагато бракувало, щоб ми показали двері нахабі.

«Чи чули ви, добродію, про Валуєвський Циркуляр з 1863 року і Емський акт з 1876 року, яким заборонено вживання української мови?» — запитав я революціонера.

Той мовчав.

«Не протестуєте проти цього насильства царського уряду над українським народом?? — продовжував я. «Виходить, що й ваша партія, ніби соціялістична, зробила б так само, коли б прийшла до влади. В такому разі ви не маєте нічого спільного з соціялізмом, бо правдиві соціялісти стоять за право народів на самовизначення.»

Подібну відсіч дали йому й інші, кажучи, що з такими поглядами йому місце не серед нас, українців, а серед москвофілів з Народного Дому або Ставропігійського Інституту. Правда, там він не посмів би говорити про революцію проти царя і його порядків, але все ж таки скоріше знайшов би спільну мову з тими чорними духами, ніж з нами — синами поневоленого народу. Ми підкреслювали, що коли його партія думає так само як він, то нам з нею не по дорозі.

Пізніше я нераз повертався в думках до цієї пригоди і докоряв собі, чому я не звернувся зразу до закордонного комітету російських соціял-революціонерів, щоб він вияснив своє ставлення до української проблеми; чому не узалежнив дальшої нашої співпраці від його відповіді. І тоді нагадувались мені слова Лесі Українки:

«Будь проклята кров ледача,
Не за чесний стяг пролята».

Я відчував нечесність із собою, і мене мучило сумління. Єдиною розрадою було те, що в той час австрійська соціял-де-

мократія, на своєму з'їзді в Брні, зайняла позитивне становище до національного питання, визнавши за кожним народом, навіть найменшим, право на самовизначення. Тим самим шляхом пішов також Ленін у редагованій ним Іскрі, але, як потім показалось, тільки на словах.

Згідно з нашою умовою з Карповичем, до кожного транспорту нелеґальної літератури додавано відповідну частину українських книжок і брошур. Були це видання Женевської Громади, Малий Кобзар, в якому були заборонені в Росії поеми Шевченка, а також такі твори Винниченка як Дядько Дмитро, Солдатики тощо. Серед книжок російською мовою були твори Чернишевського, Добролюбова, Лермонтова, Крапоткіна, Степняка-Кравчинського, деякі речі Лева Толстого, всі видання народовольців Мартова, Струве та інші. Від 1901 р. багато місця забирали газети Іскра і твори Плеханова.

Моя співпраця з пачкарями, а тим самим і перевіз нелеґальної літератури через Збаражчину, закінчились несподівано.

Коли я привіз останній пакунок літератури на звичайне місце — це було на шляху із Збаража до Зарудечка у віддалі яких півтора кілометра від кордону — то обидва пачкарі, які вже чекали на мене, вскочили раптом до воза і скомандували везти їх і коші з літературою до кордону. Раніше вони перебирали книжки від мене тут і самі несли до кордону. А тепер чомусь хотіли, щоб я віз їх далі. Хто знає, чим воно скінчилося б, як би я був сам. Але я завжди приїздив на ці зустрічі ще з кимсь, бо пачкарі — народ непевний... Тепер нас було три: я, мій шваґер і його син.

«Не їдемо далі ні кроку», сказав я. «Сюди привозили завжди товар, і тепер не поїдемо далі».

«Але це великий тягар, і неможливо таскати це так далеко».

«Такий тягар як завжди. Зрештою, коли вам цього забаґато, то я заберу один кіш назад».

«Не говоріть багато, а поганяйте коні!» — крикнув старший з них і вже готовий був вирвати віжки з рук шваґра. Але він не випустив віжок з рук. Настала хвилина напруження, обидві сторони наче міряли свої сили, хто кого подужає.

«Не їдемо кроку далі!», сказав я твердо.

«Ви вперті!», крикнув голосно старший Сенюта.

«Я не тільки впертий, я вже починаю бути лютим. Але я не розумію, чому ви мене доводите до цього.»

При тому я поскидав коші з воза і казав шваґрові завертати коні.

«А гроші де?» — кричали обидва пачкарі. «А це по якому?»

«Я знаю, що повинен заплатити вам половину згори. Але цим разом я буду впертий. Дістанете всі гроші, як привезете знак від Кузьми, що передали йому все до рук».

Ми нагнали коні і від'їхали, залишивши пачкарів на місці. На другий день скоро світ прибіг до мене мій приятель Шміґельський. Він був з того самого села, де мешкали пачкарі, і був їх сусідом. Приніс мені секретну вістку, що до його братової приходила ще вчора жінка молодшого Сенюти і просила передати мені, щоб я був обережний, бо пачкарі зробили змову з москалями, обіцявши за добрі гроші видати нас їм у руки разом з літературою.

Я подякував приятелеві за вістку, хоч він прийшов з нею дещо запізно. На щастя я прочував змову і перехитрив пачкарів, інакше я був би тепер мабуть у руках москалів.

Коли пізніше я зустрівся з Сенютами і запитав, чому не приходять по гроші, вони зніяковіли і не знали що казати.

«А де поділи ви той товар?»

Казали, що перенесли його на другий бік, але не застали там старого Кузьми, і тому закопали все в лісі.

«Ну, то ідіть до Кузьми, поможіть йому відкопати товар і принесіть знак, що він одержав все, а тоді я вам виплачу тих 40 рублів.»

Казали, що не хочуть грошей і не підуть, бо вже досить наїлись страху.

Тоді я натякнув, що знаю про їх змову з москалями. Вони мовчали. Виглядали як людина, спіймана на гарячому.

На закінчення цього розділу годилося б згадати бодай кількома словами про долю ініціяторів і учасників цієї конспіративної акції, спрямованої на повалення царату.

Насамперед про Карповича. Від осени 1899 р., коли він приїздив до нас наладнати контрабанду революційної літератури, я не чув про нього півтора року. На весні 1901 р. рознеслась по світі вістка про замах на царського міністра освіти Боголєпова, відомого з того, що переслідував студентів за їх поступові, демократичні погляди. Преса писала, що убив його якийсь студент, який нібито прийшов до Боголєпова, щоб передати йому свої документи в зв'язку з проханням прийняти його на службу в системі російських шкіл. Показалось, що тим сту-

дентом був Карпович. Його засудили на 20 років тюрми. Він сидів чотири роки в твердині Шліссельбург, а потім його заслали на Сибір. Йому пощастило втекти з заслання, і він жив якийсь час у Парижі, а потім у Лондоні, де його застала Перша Світова Війна. Коли в Росії вибухла революція, Карпович і ще яких 300 революціонерів від'їхали англійським кораблем до Росії. Але корабель був потоплений німецьким підводним човном, і всі вони загинули.

Старосольський був ровесником Карповича. Закінчивши гімназію в Ярославі, він переїхав з мамою до Львова і студіював право. Тоді познайомився з Карповичем і почав співпрацювати з російськими революціонерами у боротьбі проти царату. Його помешкання було не тільки складом революційної літератури, але також перехідним пунктом для російських революціонерів, яким Старосольський помагав завжди безкорисно. На щастя, його жінка заробляла на утримання родини як учителька музики. За режиму Пілсудського не смів повернутись на рідну землю, а коли пізніше повернувсь, я втратив з ним зв'язок. Був високо ідейною людиною і відданий справі соціялізму. Всі любили його і дивились на нього як на святця. Однак боюсь, що наша доба не відплатилась йому так, як він на це заслужив своїм життям і працею.*)

Наскільки мені відомо, відійшли у вічність також інші учасники тієї контрабандної акції. Омелян Осінчук помер у тюрмі в Тернополі, куди його запроторили польські «визволителі». Його жінка — польська революціонерка — даремно клопотала перед владою про його звільнення, вказуючи на те, що він боровся проти царату. Він помер у тюрмі на тиф. Брати Касіян і Семен Багрій втекли від пацифікації до Америки, де Касіян недавно помер, а Семен коротає свої літа живучи з допомоги...

---

*) Побоювання автора виправдались: Після приходу большевиків до Львова восени 1939 року, д-ра В. Старосольського спочатку призначено професором політичного права в Університеті імени Франка. Але в січні 1940 р. його арештовано, потім засуджено на 10 років тюрми і вивезено на далеку північ на каторжні роботи. Внаслідок недуги серця його переведено до тюрми в Маріїнську біля Томська, де він помер 25 лютого 1942 р. Там його й поховано в братській могилі замучених в'язнів совєтських концтаборів.

Дружину Старосольського Дарію з Шухевичів, сина Ігоря і дочку Уляну також арештовано і вивезено в Казахстан. Дружина померла там на кілька місяців перед його смертю. Ред.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

ПІД ПРАПОРОМ У. С. Д. П.

ПЕРШІ ЗНАЙОМСТВА І ЗВ'ЯЗКИ З ПОЛЬСЬКИМИ СОЦІЯЛ-ДЕМОКРАТАМИ

Я не знав ближче ні одного польського соціял-демократа, поки сам не став українським соціял-демократом. Я навіть не цікавився ними. Можливо, причиною того було загальне переконання серед українців — як серед простолюддя, так і серед освічених — що нам, українцям, не чекати від поляків нічого доброго, що вони хочуть нас ополячити.

Воно так і було. Ще від початків сімнадцятого століття всі польські діячі заявляли, що в Польщі нема ніяких русинів, а є тільки поляки. А хто хоче бути русином, говорили вони, той нехай іде собі до русских, до Москви. Коли хтось з польських діячів був іншої думки, того вважали зрадником польського народу.

А все ж таки прийшов час, що серед польського суспільства пролунали інші голоси. В березні 1897 року відбувались вибори до Віденського парляменту, які перепроваджував вождь польської шляхти в Галичині граф Бадені, що тоді був головою Віденського уряду. Він перед тим був цісарським намісником Галичини і вже вславився своїм крівавим режимом, який нагадував сумні часи історичної Польщі. Але в 1897 році український народ вже не був таким покірним і байдужим як колись і намагався вибрати до парляменту своїх народних представників. І через те потекла кров українських селянських виборців.

Несподівано українці знайшли серед поляків небувалого досі союзника. Орган польських соціял-демократів НАПШУД оголосив тоді дві незвичайні заяви: одну від виборців міста Кракова, а другу від польської поступової молоді. В першій заяві було написано: «Польські люд рускему людові виража болєсць і вспулчуцє, а вспульним врогом взґарден». А в другій заяві, яку

вислала польська поступова молодь разом з пожертвами на допомогу побитим і пораненим українським родинам, говорилось: «Пановане мейшосці польскей над руском венкшосцьом ест ржечом неморальном і в засадзе несправедлівом, тим бардзей же пржи розбудзоней свядомісьці народовей, люду рускего без помоци войска і жандармерії не да се утржимаць».

А дещо пізніше, в вересні 1899 року, відбувся з'їзд австрійської соціял-демократичної партії, на якому поставлено резолюцію, що Австрія повинна бути тільки державою національностей, тобто окремих автономних національних областей. На з'їзді польський соціял-демократ Гнат Дашинський заявив, що створення так званої галицької провінції звело українців до безнадійної меншости і що через те три мільйони українців оплачує всю польську культуру на сході Галичини.

Перші дві заяви мали вплив на те, що в травні 1899 року я поставив свій підпис поруч підпису д-ра Яросевича, вимагаючи перетворити Українську Радикальну Партію на Українську Соціял-Демократичну Партію.[21])

В кінці грудня 1899 р. я поїхав до Львова до д-ра Старосольського, щоб перебрати чергову посилку революційної літератури, яка мала йти до Росії. В помешканні Старосольського я застав Миколу Ганкевича і довідався від нього, що того дня починається з'їзд польської соціял-демократичної партії, а ввечері відбудеться ново-річна робітнича забава, звана Сильвестром. Ганкевич просив мене залишитись у Львові на кілька днів як його гість і піти з ним на з'їзд, а також на робітничу забаву. В зимову пору в мене не було пильної роботи, а на перевіз літератури я ще не мав визначеного терміну, отож я залишився у Львові, і ми пішли на з'їзд.

З'їзд відбувався в невеликій залі Промислової Палати. Застали ми там 250 - 300 учасників-делеґатів і гостей. Нас привітали щиро і урочисто, тому випадало і мені сказати кілька слів. Сказав я, що покищо не маю права говорити від імени селян Збаражчини, серед яких я працюю, бо щойно за два тижні маємо створити там повітовий організаційний комітет Української Соціял-Демократичної Партії. Натомість сам від себе можу висловити надію, що новостворена Українська Соціял-Демократична Партія буде працювати для зближення і замирення обох наших братніх народів в інтересах побудови нового, кращого життя — на основі свободи, рівности і братерства. Нашим спільним ворогом є польська шляхта, яка поневолює обидва народи і не дає їм жити в згоді як вільні і рівні сусіди. І тому най-

Яцко Остапчук з дружиною.

ближчою метою наших соціялістичних партій є зламати силу шляхти і позбутись раз назавжди цієї зрадливої і злочинної опіки. Коли зуміємо упоратись з цим, тоді вже будемо знати що далі робити.

Мої слова прийнято з захопленням, але не знаю, чи була в тих оплесках та сама щирість, з якою я говорив їх.

Під час з'їзду я познайомився з багатьма делеґатами і промовцями, з якими я пізніше зустрічався при різних нагодах.

Добре враження зробив на мене жвавий і непосидющий Ян Козакевич, посол до віденського парляменту з так званої 5-ої курії (загальної). Його кандидатуру провели львівські робітники, головно завдяки тому, що Козакевич, крім польської, знав

також українську мову і до українських селян-виборців Львівського повіту міг промовляти їх рідною мовою. Львівські робітники ставились до Козакевича з великою любов'ю, і для мене було загадкою, чому польська соціял-демократична партія не висунула його кандидатури також у наступних виборах. Невдовзі після тих виборів Козакевич виїхав до Південної Америки, і слід по ньому пропав. Ніхто більше не згадував про нього.

Був там також Йозеф Гудець, друкарський складач чеського походження, який зробив неабияку кар'єру, ставши мабуть в 1904 році управителем Каси Хворих, а в 1907 році послом до віденського парляменту, де він пробув аж до розвалу Австрії в 1918 році. Була це людина небойова, без жодного особливого хисту, енерґії та ініціятиви. Думав повільно і плитко. Любив виступати з промовами при різних нагодах, але говорив коротко. Волів, щоб ширше говорили інші, хто знав більше про дану справу. І це була, мабуть, єдина добра сторона в нього.

З великим зацікавленням чекав я виступу посла Гната Дашинського[22]) з Кракова, який мав виголосити на з'їзді головну доповідь про політичне становище в Австро-Угорщині взагалі і в Галичині зокрема. Особа Дашинського цікавила мене ще й тому, що він був моїм земляком, бо народився в Збаражі між 1860 і 62 роками. Його батько був секретарем повітового староства ще за німецького режиму, тобто перед 1867 роком. Говорено, що був українського походження, що його предки називались Дашками. Старший брат Гната був офіцером австрійської армії, але на початку року перейшов на пенсію і одержав посаду секретаря Повітового Виділу в Збаражі. Очевидно, помогли йому в цьому зв'язки Гната з Маршалком Повітової Ради д-ром Нєментовським, що з 1900 року був послом до віденського парляменту від нашої загальної округи, перемігши у виборах українського кандидата Тимка Старуха. Хоч брат Гната був офіцером, проте він був мабуть демократичніших поглядів, бо до нашої соціялістичної організації ставився досить прихильно. Взагалі обидва брати були подібні в багатьох відношеннях. Мене нераз кортіло розпитати самого Дашинського про їх родинні справи, але якось не дійшло до того.

Дашинський цілком виправдав мої сподівання. Вже сама його поява електризувала публіку. Його фізичні риси і прикмети духа були в повній гармонії, так що важко було б знайти йому рівного. Ростом майже високий, обличчя худощаве з клясичними рисами, глибокі орлині очі, елеганція рухів. Голос щоправда трохи хрипкий, але Дашинський володів ним досконало. Говорив без надмірного патосу і без особистих нападок на своїх

політичних опонентів. Волів доказувати неправильність поглядів і дій противників. В цьому помагала йому глибока ерудиція і знання міжнародних справ. Майже ніколи не втрачав рівноваги і не відступав від вимог своєї партії.

У віденському парляменті, де я пізніше співпрацював з Дашинським, він був чи не найкращим промовцем. Він перевищував ораторством навіть таких парляментарних тузів як відомий антисеміт д-р Карл Люґер і його молодий послідовник д-р Дрекслер, як чеський тигр д-р Карло Крамарж, як довголітній польський шляхетський посол ґраф Войцєх Дідушицький і як ровесник Дашинського Давид Абрагамович. Коли вони всі виступали один за одним, то зірка Дашинського затьмарювала їх усіх.

Такими були виступи Дашинського не тільки в парляменті, але і на всіх з'їздах і зборах.

Але душею львівського з'їзду був інженер Казимир Мокловський. Не сам, а разом з українським соціял-демократом Миколою Ганкевичем. Обидва були нерозлучні як ті старовинні Кастор і Полюкс. В'язали їх не тільки спільна ідея і мета, але також однакові погляди на все. Здається, що один без одного не могли почати жодного діла.

Під час нарад з'їзду неможливо було знайомитись з делеґатами, а тим більше з Мокловським, який був головою з'їзду. Але під час перерв він брав нас обох з Ганкевичем до себе, і ми могли вільніше поговорити та познайомитись ближче. В розмовах брала участь також дружина Мокловського, вродлива білявка, допитлива і балакуча, яка була духовим доповненням свого чоловіка. Розмова з цією трійцею була для мене справжньою насолодою. З Мокловським було легко говорити, бо він був щирий і зразу починав про те, що його цікавило.

Мокловському цікаво було знати, коли і як я став соціялістом. І як почув, яку ролю відіграв у моєму духовному розвитку Іван Франко, то тільки переглянувся з Ганкевичем, і обидва усміхнулись.

«Виходить, що все тут у нас пішло від Франка», сказав Мокловський. «Але як мало про це знають, як не хочеться нашим людям цього знати».

Я розповів Мокловському про своє життя, працю, і про все, що його цікавило. Він обіцяв іншим разом розповісти про себе.

«Щоб ми знали один одного не тільки з лиця і плеча, але й наскрізь. Але ми вже нині можемо подати собі руки на дружбу, на спільне служіння високій вселюдській ідеї».

Признаюсь, що я зв'язував великі надії з цим знайомством і сподівався, що обидва ці діячі, Мокловський і Ганкевич, які так близько жили з собою, стануть символом спільної праці і боротьби за краще співжиття обох наших братніх народів. Але мої надії не справдились. Мокловський був хворий на ногу. Виїздив кілька разів за кордон, мабуть до Єгипту, лікувати ногу, але не помагало. Нарешті піддався операції. Йому ампутували ногу, і незабаром після операції він помер.

Під час новорічної забави, яка відбувалась у великій залі Яд Харузім,[23]) я продовжував знайомитись з діячами польської соціял-демократичної партії. Ганкевич дбав про те, щоб я не нудився за моїм столом, де я сидів сам, і або присідався біля мене або приводив до мого стола все когось нового, щоб познайомити зі мною.

Так я познайомився з д-ром Германом Діямандом.[24]) Він був пузатий і коли ішов, то перехиляв голову то на один бік то на другий, ніби йому важко було носити її в рівновазі. Його тубальний голос гримів як єрихонська труба і відштовхував від нього навіть однопартійців. Він любив закінчувати свої промови відомою фразою: «Ми пролетарі не маємо нічого до втрачення, а до здобуття маємо ввесь світ». Люди брали його за цю фразу на сміх, бо Діяманд мав дуже багато до втрачення. Був багатим адвокатом, а його жінка була дочкою відомого львівського мільйонера, Лязаруса. Не диво, що між пролетарською публікою він не мав щирих прихильників. Дивились на нього як на приблуду, якого важко позбутись.

Потім підійшов до мене молодий блондин, який представився як Артур Гавзнер. Зовнішньою огладою він нагадував Мокловського і був так само інженером-архитектом.

Сказав, що бажає познайомитись зі мною, як з хлопоманом, який взяв собі за ціль нелегке завдання повернути село до світла. Біда тільки в тому, говорив він, що хлоп всюди відвертається від світла і від людей, які бажають йому добра. А крім того, хлоп не хоче навіть чути про соціялізм. Село не любить жодної новини. Село було і залишиться фортецею старовини і консерватизму.

Я енерґійно заперечив ті погляди Гавзнера, вказуючи на те, що наші селяни — не тільки бідні, але навіть середняки — згідні щодо потреби радикально змінити нинішній суспільний лад. Бажають збірного громадського способу життя. Треба тільки вміти пояснити селянам ту новину, додав я.

Але Гавзнер твердо стояв при своєму погляді, кажучи, що хто так думає як я, той обманює себе і пізніше переконається, що був на хибній дорозі.

Зустрів я ще одного урядовця Каси Хворих, Нахера, який раніше був друкарським складачем. Він був крикливий як Діяманд, і я уявляв собі, що то було б, коли б вони обидва говорили одночасно.

Із старших львівських діячів пам'ятаю ще адвоката д-ра Цеттельбавма, якого вважали знавцем марксизму.

На провінції було мало польських соціял-демократичних діячів.

У Перемишлі висунувся на чоло молодий адвокат д-р Ліберман,[25]) що був вибраний послом до парляменту. Його завзято підтримували меткі українські гімназисти Мстислав Січинський, пізніше Лисяк, Мирослав Січинський і Микола Цеглинський.[26]) Сам Ліберман признався мені, що вони найбільше спричинились до його вибору.

У Станиславові голосним був д-р Шенфельд.[27])

Ідейним соціялістом був адвокат д-р Анзельм Мозлер у Бучачі, який для справи соціялізму готовий був на найбільшу посвяту. Він був одним з перших галицьких соціялістів, які звернули увагу на сільську бідноту, яку він боронив у видаваній ним газеті ДВІРСЬКА СЛУЖБА. Він спричинився в великій мірі до вирвання із станиславівської тюрми Мирослава Січинського, після його чотиро-річного перебування там.

Подібним до Мозлера був Ернест Брайтер, самостійний соціяліст, що довгі роки видавав у Львові газету МОНІТОР. Він був справжнім бичем божим для польської шляхти та всяких громадських шкідників. Мозлер і Брайтер ставились критично до проводу соціял-демократичної партії і воліли бути незалежними соціялістами.

Щодо нарибку, то польська соціял-демократія стояла гірше, ніж українська. На початку 1900-их років польська соціял-демократія мала лише кількох лідерів з молодшого покоління. Це були д-р Ляндав, Лєвенгерц, д-р Виростек, технік Гартлєб, правник Вайсберґ, філософ Кот і все. Польська молодь трималась осторонь соціял-демократів і ішла за націоналістичною народовою демократією. Її духовною поживою були твори українофоба Генрика Сєнкевіча, а її лідерами були професори Ґрабський, Ґломбінський та інші.

В Тернополі під впливом нашого руху розвинувся друкарський робітник Ян Струж, здібний і рухливий юнак, який помагав нам багато перед виборами до парляменту в 1907 році.

Яцко Остапчук з дочкою Ольгою.
Фотографія зроблена в Свяляві 1939 р.

Після виїзду на Закарпаття в 1912 році я втратив зв'язок з ним і не чув нічого про його долю. Мабуть став жертвою воєнної хуртовини.

За часів мого послування познайомивсь я у Віденському парляменті ще з двома польськими соціялістами, інженером Андрієм Морачевським і лікарем д-ром Ришардом Куніцьким.

До виборів 1907 р. про Морачевського ніхто не чув як про соціяліста. Здобув мандат головно завдяки українським робітникам Стрия і Сколього. В парляменті нічим не виявився. Після відбудови Польщі 1918 р. був першим прем'єром польського уряду і тоді показав, як розуміє польсько-українське співжиття, дарма, що був українського походження...

Д-р Куніцький був послом від Сілезії (Шлезька). Він народився в Україні і вважав себе українцем з походження. Його рідний брат був повішений за революційну діяльність проти Росії в Варшаві в 80-их роках, разом з Валеріяном Варинським. Д-р Куніцький був прикладом справжнього, нелицемірного соціяліста і критикував польських соціялістів за їх несоціялістичне ставлення до українців. Зі мною жив у близьких і дружніх відносинах, і ми якийсь час жили в одній квартирі у Відні. Був доволі слабкого здоров'я і мабуть давно помер у Карвіні, де був окружним лікарем.

НА НОВІЙ ДОРОЗІ

Повернувшись із Львова, я негайно взявся за скликання повітової наради для вирішення, куди піде Збаражчина. Мої найближчі друзі Сафат Шміґер і Яндрух Шміґельський відмовились підтримати мене. Вони ще кілька місяців тому заявили, що не згоджуються зі мною в тому, що замість Радикальної треба оснувати Українську Соціял-Демократичну Партію. Вони були тієї думки, що Радикальна Партія має залишитись такою, якою її хотіла мати більшість на останньому з'їзді — 21 травня 1899 року. Шміґельський і Шміґер доводили, що не треба трагічно сприймати того, що деякі члени партії неприхильно ставляться до соціялізму. Бо коли вони побачать, що співпраця з соціялістами не тільки можлива, але й потрібна та корисна, то вони змінять своє ставлення до соціялізму. Шміґер і Шміґельський також заперечували мої твердження, що провідники Радикальної Партії не хочуть приймати бідноти до партії та приучувати її боротись страйками проти визиску. Двері до партії відкриті для кожного, хто хоче приєднатись — говорили вони. А щодо страйків, то про це зарано говорити, бо страйків покищо нема. А коли прийдуть, то певно не буде таких селян-радикалів, які були б проти страйків. Навпаки, вони будуть підтримувати страйки. (Пізніші події не виправдали їх міркувань).

Всі учасники наради шкодували, що Шміґельський відійшов від політичного життя. Наш новий рух, очевидно, не був йому до вподоби, але він запевняв нас, що не буде виступати проти нас. Казав, що буде працювати на культурному полі і буде мати досить праці по Читальнях Просвіти і що це корисніше діло, ніж «бавитись політичним дурисвітством», як він казав. Але ми вірили, що з бігом часу наш рух припаде йому до вподоби, і він повернеться до того «дурисвітства».

На нараді вирішено, що й наша нова партія не буде відмовлятись від такої культурної праці, про яку говорив Шміґельський; що будемо заохочувати людей, щоб будували Народні Доми, де можна б приміщувати читальні, народні крамниці та інші установи. Вирішено створити народну бібліотеку в Збаражі, щоб поступова молодь мала джерело знання, потрібного їй як у громадській праці, так і в особистому житті. Вирішено також підтримати боротьбу за український університет і взагалі за рідне шкільництво.

В короткій доповіді говорилось, що будемо і далі боротись за загальне і рівне виборче право, але не будемо висувати своїх кандидатів у виборах, перепроваджуваних на основі теперішнього виборчого закону. Обмежимось тим, що будемо підтримувати кандидатів інших політичних партій, які будуть вимагати заміни цього закону новим, справедливим. Для нас більше значення матиме використовувати свободу зборів перед виборами на нашу політичну аґітацію, ніж безнадійно ставити своїх кандидатів у виборах.

Я нагадав слова Франка і Павлика при нашому прощанні, що ми помиляємось дуже, коли надіємось на успішну співпрацю з польськими соціял-демократами, що ми розчаруємось у наших сподіваннях. Бо таких поляків ще не було і напевно й не буде, говорили вони, які б відмовились від свого давнього бажання верховодити над українським народом.

Нагадавши ці їх остороги, я прочитав заяву польського соціялістичного посла Гната Дашинського, яку він зробив на з'їзді австрійської соціял-демократичної партії в Брні в вересні 1899 року, а саме, що «через створення так званої Галицької Области українців Галичини зведено до становища безнадійної меншости і що три з половиною мільйони українців утримують всю польську культуру на сході тієї области».

«Що це значить?» — запитав я. «Чи чув хто, аби якийсь поляк — давно, чи тепер у конституційну добу Австрії — зробив подібну заяву і то не тільки від себе, але і від імени пробудженого польського люду? Ні, не будемо боятись чи соромитись мати за союзника таку польську партію, яка готова допомогти нам зламати силу й впливи польської шляхти на нашій землі. Якщо пощастить нам досягнути цієї цілі, то цей союз оплатиться нам. А тоді вже побачимо що маємо робити далі. Якщо польські соціялісти будуть ставитись до нас так само і після зламання сили шляхти, то ми будемо співпрацювати з ними й далі. Не вірю, аби вони хотіли пізніше відплатитись нам за цей союз невдячністю і робити те саме, що тепер робить шляхта

разом із своїми помічниками, так званими народовими демократами і людовцями. Будемо нагадувати одні одним, що ми послідовники тієї самої соціялістичної ідеї і повинні діяти так, щоб бути достойними її. Будемо нагадувати, що, згідно з соціялістичними доктринами, кожний народ повинен бути господарем на своїй землі, тобто поляки в Польщі, а ми — на своїй українській землі. Але коли б всупереч нашим сподіванням польські соціялісти не визнавали цієї засади і відмовляли нам цього природного права, то не наша буде вина, коли замість приятелів і союзників станемо ворогами».

Над порушеними справами перепроваджено широку дискусію, яка тривала кілька годин. Кожний учасник мав можливість висловити свої погляди.

Щоб читач мав докладніше уявлення про цю важливу нараду, додам, що в ній брало участь понад 40 делеґатів з Ново-Селеччини і Збаразької судової округи. Переважно були це середньо-заможні селяни, які мали 4 — 15 моргів землі. Біля 10 осіб не мали землі. Були це переважно ремісники: ковалі, шевці, будівельники і два каменярі. І, нарешті, було 7 — 8 заможних господарів, які мали понад 20 моргів землі. Серед них були два кметі, Іван Паляниця та Іван Флінта, з яких перший мав 60 моргів землі, а другий 50 моргів. Вони ввесь час трималися цієї нужденної компанії, бо були ідеалістами і вірили в соціялістичну ідею.

У дебатах всі найбільше цікавились найближчими завданнями нової партії, тобто боротьбою проти самоволі шляхти. Але дехто торкався також остаточної мети соціялізму, тобто зміни існуючого суспільного ладу на соціялістичний. При тому промовці безпощадно засуджували приватну власність як причину сімейної незгоди, яка нераз кінчається трагічно.

В голосуванні майже всі учасники заявились за вступ до Української Соціял-Демократичної Партії. Тільки один, Йосиф Пащук із Скорик, заявив, що залишається в Радикальній Партії. Був це один з заможних селян, або вірніше хотів стати таким, і погоня за майном стояла в нього на першому місці. А один учасник, Гриць Кухарук із Шельпак, утримався від голосування. Обидва потім опинились в націонал-демократичній партії.

Перед закриттям наради вирішено щороку святкувати день Першого Травня. Була пропозиція святкувати цей день завжди в Новому Селі, бо це осередок Ново-Селеччини і кожному зручно туди дістатись. Але вирішено, що покищо цього року

свято Першого Травня відбудеться в Гнилинцях Великих. А на другий рік Гущанки запросили всіх на це свято до себе.

Після наради учасники пішли до ресторану Качоровського. Я побув там коротко з ними і пішов до міського нотаря Михайла Гординського, щоб відвідати його і скласти йому ново-річні побажання.

Здавалось мені, що старий був сердитий на мене, що я не зайшов до нього перед нарадою. Я виправдувався, що мав багато клопотів у зв'язку з нарадою.

Гординський уже знав, як пройшла і чим скінчилась нарада. Розповіли йому всі подробиці Іван Паздрій та Іван Осінчук. Останнього я застав у нотаря і ми провадили розмову втрійку.

Але хто такий Паздрій, хто Гординський і хто Осінчук?

З Паздрієм, який був майже моїм ровесником, я познайомився ще на початках нашого політичного руху в Збаражчині, а найбільше в 1895 році. Був він одним з найдіяльніших провідників того руху, моїм кумом і найближчим моїм другом. Був писарем у нотаря Гординського. Тому, що до канцелярії нотаря приходило щодня багато людей з 30 сіл Ново-Селеччини, Паздрій мав широкі знайомства і був корисним для нашого руху, виконуючи різні організаційні доручення. Закінчив тільки народну школу в Токах. Його батьки були халупниками і осиротили його ще в дитинстві. Щастям хлопця було, що на нього звернув увагу нотар Гординський і взяв його до різних послуг у канцелярії. Був хирлявого здоров'я і часто нарікав на біль горла. Але при тому був веселої вдачі, і це, здається, тримало його при житті.

Відносини між нотарем і його писарем були такі, що кращі годі уявити. Були вони наче спільники. Це пояснюється не тільки тим, що обидва були політичними однодумцями, але й тим, що Гординський був дуже гарною людиною. Це признавали всі, хто його знав. Біда була лише в тому, що він був слабосилим у ногах, мабуть від ревматизму, і мав хворобу шлунка. До канцелярії рідко приходив, всі справи полагоджував за нього писар, а він тільки підписував папери. Цілими днями читав і тільки після обіду виходив на короткий час на село, щоб пройтися та подихати свіжим повітрям. Жив дуже скромно й помірковано та нікуди не виїздив з дому, хіба по справам. Був неодружений і жив сам, коли не рахувати одної старшої жінки, яка доглядала і обходила його.

Гординський був шляхетського походження, але не тільки не хвалився тим, як це робили інші шляхтичі, але ще й глу-

зував із свого шляхетства. Ненавидів панів-поміщиків і називав їх трутнями. Подібно ставився і до попів, за винятком таких, які менше ганяли за мамоною, а більше працювали для народу. Збудував собі звичайну, криту соломою хату, яка різнилась від інших селянських хат хіба тим, що була більш простора. Поступово наблизився до кількох свідомих селян і приятелював з ними. Одним з них був Іван Осінчук з поблизького села Голошинець, якого я саме застав у Гординського. Нотар називав його своїм найближчим приятелем і дорадником.

Яцко Остапчук із зятем д-ром Е. Різдорфером

Осінчук сказав, що як досі був добрим радикалом, так тепер буде добрим соціялістом. Вважають його багачем, але на своїх десять десятин має п'ятеро дітей, які вже напевно не будуть багачами. Він не має нічого проти, щоб земля стала спільним добром усіх, бо тоді прийшов би кінець клопотам і турботам, зв'язаним із землею. Коли б дійсно мало бути так, що громада чи держава, перебравши землю, давала б кожному освіту й відповідну працю і все потрібне, то яке може бути більше щастя для людини? А ще коли б людина мала в недузі безкоштовну медичну поміч, а на старість хліб і притулок, то це був би дійсний лад і порядок, замість нинішнього безладдя і безголов'я. Не було б страху перед злодіями, грабіжниками, паліями

ані жодними нещастями. Такий лад варто мати, під ним жити, його величати і боронити.

На Осінчука досі я дивився як на пересічного потульного гречкосія. Тому його слова були для мене приємною несподіванкою. Я був переконаний, що він говорить щиро, не тільки під враженням нинішньої наради, що до цих думок він прийшов уже раніше.

Для Гординського, видно, слова Осінчука не були несподіванкою, бо він знав його краще, ніж я. Він бував часто гостем Осінчука, і неодну справу вони обговорили при чарці вина.

Гординський докоряв мені, що я ніби стороню від нього. Він знає, що я часто перебуваю близько нього, а проте не відвідую його, як це робить Шміґельський. Казав, що знає багато про мене з оповідань наших спільних приятелів Паздрія, Осінчука, Томка Кирилюка, а також з моєї праці і поведінки. Хвалив мене, що я свого часу відмовився прийняти пропоновану мені посаду повітового люстратора, хоч мене намовляли до цього тато й наші повітові радні. Чекав нетерпляче на моє рішення і був радий, коли я відкинув від себе ту спокусу, яка була б перешкодою у моїй громадсько-політичній праці; коли заявив, що не дам себе купити за миску сочевиці.

Перед моїм відходом запитав мене Гординський, чи то правда, що думаємо закласти Повітову Народну Бібліотеку. Я сказав, що мої приятелі й знайомі у Львові й Тернополі обіцяли нам до нашої бібліотеки велику кількість книжок, а крім того, маю вже зібраних на цю ціль 140 корон. Тоді Гординський пішов до свого сховку і, повернувшись, передав мені 200 корон як його дар на цю бібліотеку. Одночасно сказав, що згоджується з усім, що було рішено на нашій нинішній партійній нараді, і що також має повну надію, що Шміґельський пристане до нас. Просив мене не забувати за нього й відвідувати його, скільки разів буду в Новому Селі або поблизу.

Заява Гординського була для мене щеціннішою, ніж його пожертва на бібліотеку. Це була заохота до дальшої праці «по-новому».

ЩЕ ОДНА ВИБОРЧА ЗАБАВА

На нараді в Новому Селі в справі створення Повітового Комітету Української Соціял-Демократичної Партії було постановлено, що ми більше не будемо бавитись у вибори ні до Галицького Сойму, ні до віденського парляменту, поки не діждемось нового виборчого права. Коли ми обговорювали цю спра-

ву на нараді, нікому й на гадку не прийшло, що така виборча забава для нас уже за плечима. Віденський уряд не міг знайти в парляменті більшости голосів для здійснення проєкту чесько-німецької угоди і тому розпустив парлямент і проголосив нові вибори, які мали відбутись у половині грудня 1900 року.

Згідно з нашим рішенням на нараді, ми зразу оголосили, що не будемо виставляти власних кандидатів, а подамо голоси за таких кандидатів інших партій, які заявлять, що в разі перемоги в виборах будуть разом з соціялістичними послами боротись за новий, справедливий виборчий закон. На це відгукнулась зразу управа Національ-Демократичної Партії і повідомила нас, що вона поставить у нашій окрузі двох своїх кандидатів: на 4-ту сільську курію редактора В'ячеслава Будзиновського, а на 5-ту загальну курію — Тимка Старуха, господаря із Слободи Золотої. Одночасно повідомили нас, що обидва кандидати погодились на наші умови.

В листі до Народного Комітету (управи Національ-Демократичної Партії) ми радили поставити замість Будзиновського якогось іншого, поважнішого кандидата, бо під час недавніх додаткових виборів до парляменту Будзиновський поводився непристойно у відношенні до нашого кандидата Франка й мабуть буде важко переконати деяких виборців голосувати за людину, відому з нетактовности й нерозсудливости. Але нам відповіли, що вже не вдасться нічого змінити, бо кандидатури вже оголошені.

Народний Комітет реклямував Старуха як найкращого селянського агітатора серед народовців. При тому не згадувано, що він був вислуженим жандармським комендантом.

В половині жовтня, у свято Покрови, влаштовано в Тернополі, в залі Народної Торгівлі, перед-виборчі збори, з виступом Старуха. Я пішов на збори з Яндрухом Гарматюком, щоб почути його політичне «вірую».

Старух був гарний з обличчя, досить показний ростом. Виглядав як справжній козарлюга. Голос у нього був сильний і звучав приємно. Вимова — виразна, майже зразкова, язик гострий. Але на цьому кінець. Не мав про що багато говорити. Переказував те, що чув від інших або вичитав у газеті БАТЬКІВЩИНА. Був замало начитаний і, за винятком своїх жандармських приписів, мало в чому визнавався. Як для парляментарного посла, та ще й опозиційного — рішуче замало.

Ми взяли його на допити. Чому розпущено парлямент на два роки перед кінцем його каденції?

Чув, що там була якась незгода між німцями і чехами, говорив він, але в чому вона полягає і чим вона цікава для нас українців, це йому неясно.

Але Старух хвалив тактику послів з соціялістичного союзу, які вирішили бути в опозиції до віденського уряду, поки не досягнуть того, за що борються. Такої самої тактики повинні дотримуватись українські посли, говорив він, і не підтримувати в жодній мірі уряду, який не визнає нас рівноправним народом. В боротьбі за здобуття загального, рівного виборчого права буде йти одним фронтом з соціялістичними послами і де тільки буде нагода, буде боротись проти самоволі польської шляхти та її помічників. Доки Галичина не буде поділена на дві частини — польську на заході й українську на сході — доти не може бути жодного компромісу ні з центральним віденським урядом, ні з крайовим польсько-шляхетським режимом. Мусимо безпощадно боротись з тими темними силами, які стоять на перешкоді цьому.

Запитав я ще Старуха, чи бачив він брошуру, яку випустив недавно його однопартієць і кандидат на посла Будзиновський, як заклик до виборців його округи?

Старух відповів, що не тільки бачив, але й читав. Бо Будзиновський прислав йому пакет. Разом з тим повідомив, що брошура не видержала цензури і була конфіскована. І тому, мовляв, треба обережно роздавати її людям. Але він, Старух, недаром служив кільканадцять літ жандармом. Прочитав зразу брошуру й знищив увесь той крам до останнього примірника, бо знайшов у ній такі місця, що жах.

Мені стало моторошно, коли я почув ті слова. Бо я також одержав від Будзиновського пакет тих брошур, але без попередження, що вони конфісковані. Не знаючи цього і не прочитавши брошури, я почав роздавати їх людям. Розуміється, брошури дісталися в руки жандармів.

Коли я розповів про це Старухові, він був дуже обурений на Будзиновського.

«Тільки останній лайдак і провокатор може щось подібного зробити», кричав він. «Та це ж кримінальна справа! Можуть негайно арештувати його, вас і всіх, хто одержав брошури. Збожеволів він, чи що. Недаром каже приповідка, що краще з розумним загубити, ніж з дурним найти».

На тому ми розійшлись із Старухом. На прощання побажав я йому успіхів у виборчій кампанії і виборах.

ЗНОВУ В ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ТЮРМІ

Була пізна ніч, коли ми з Гарматюком повертались додому. Ішли пішки, бо залізниці з Тернополя до Збаража тоді ще не було, а зустріти яку підводу в таку пізну пору, не так то легко.

Коли я прийшов додому, вже світало. Але хоч був утомлений, не міг заснути, а обертався з боку на бік. А коли врешті заснув, то почув голос тата, щоб я негайно вставав і одягався, бо прийшли до мене гості. Я думав, що тато говорив про закордонних революціонерів, яких ми останніми часами часто переводили через кордон. Але коли я глянув через вікно, то побачив на подвір'ї чотирьох жандармів, які нетерпляче крутились навколо хати, виглядаючи мене.

Тепер я вже не поспішав, хоч жандарми наглили через тата, щоб я скоро виходив. Треба було відповідно приготовитись, бо я знав, що піду не на празник, а до тюрми між голодних арештантів. Жінки, плачучи, приготовили торбину з харчами, куди дали буханець хліба, кілька шматків сала, трохи часнику і кілька головок цибулі. Взяв також три банкноти: два однозолотові банкноти помандрували під шкурку буханця хліба, а десятку я сховав за стяжку мого капелюха. Перевісив торбину з харчами через плече, попрощався з домашніми, бо не знав, коли повернусь, і вийшов надвір.

Як тільки переступив поріг, привітав мене комендант ескорти:

«На підставі цісарського права арештую вас».

«Маєте судовий наказ?»

«Розуміється, що маємо». І показали мені.

«А куди нам дорога?»

«До Тернополя».

«Але я не піду так далеко пішки, бо маю жиляки на ногах. Будьте приготовані на те, що понесете мене на руках.»

Потішали мене, що підемо пішки лише до Збаража, а звідти поїдемо підводою.

«Ну, а ланцюжків не накладаєте мені на руки?»

«Хіба вам забагається їх?»

«Була б краща парада з ланцюжками».

«Ланцюжки накладаються не для паради, а щоб арештант не втік».

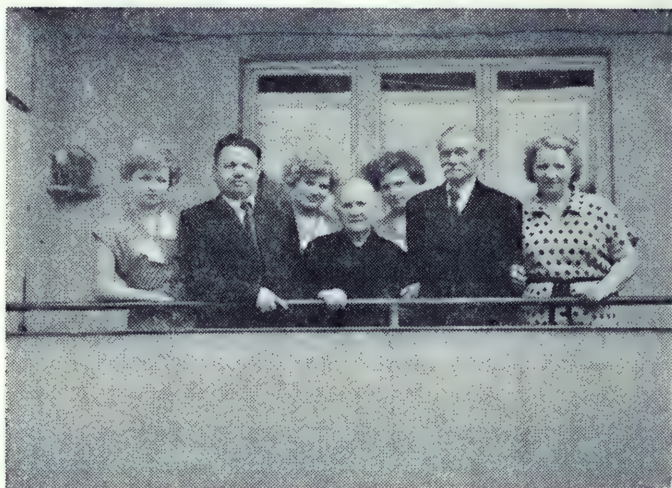
«А ви не боїтесь, щоб я не втік?»

Казали, що коли б я пробував утікати, то післали б за мною кулю.

Жінки не переставали плакати за мною як за небіжчиком, а ми тимчасом почали нашу параду: два жандарми попереду, два позаду, а я всередині. Спочатку через село, а потім через Збараж. Хоч було ще раненько, люди всюди виходили з хат, здоровкались демонстрантивно зо мною і бажали скоро повернутись додому.

У Збаражі ми дійсно дістали підводу і перед одинадцятою годиною були вже в Тернополі.

Жандарми привели мене до управителя тюрми. Це був пузатий, губатий, короткозорий чоловік з низьким чолом, яке свідчило про його тупоумність. Запитав мене, чи маю їжу, бо тюремні харчі буду діставати тільки від завтра. Я сказав, що маю харчів доволі. Тоді він закликав дозорця і казав переглянути мої харчові запаси. Той сказав, що я маю тих запасів забагато ,але управитель не відповів нічого, а все ще нишпорив між паперами, що їх перебрав від коменданта.

Яцко Остапчук з дружиною і родиною в Ужгороді 1957 році.

Потім запитав мене, за що я був арештований. Коли я не відповідав на це питання, то один з жандармів сказав, що докладно ще не знати, але напевно це політичний злочин проти держави, чи навіть проти цісаря, чи щось такого.

«Що тут багато говорити», сказав я. «Вся справа в тому, щоб позбавити мене свободи на час виборів, бо комусь я неви-

гідний. Але коли почнеться слідство, то покажеться, що це звичайна напасть на мене».

«Еге, який молокосос, а який скорий до політики», сказав пузатий управитель, підвівшись з місця і міряючи мене від ніг до голови.

«Мені доволі мого віку, і я не потребую позичати ваших премудрих років».

«А це що за поведінка? Не забувай, чоловіче, що ти тепер арештант і ми знайдемо спосіб на твій великий рот. Дозорець, дати його під 14 номер між розбишак, конокрадів і паліїв, аби пам'ятав, де він був, і аби чогось навчився».

Управитель був такий лютий, що місця не находив собі. Але коли комендант шепнув йому щось на вухо, він змінив тон і казав дозорцеві відвести мене до камери номер три.

«Ні, ні, пане управителю, не робіть мені ласки, а дайте мене до чотирнадцятки, куди ви мене призначили перед тим. Сподіваюсь, що між тими вашими злочинцями я не пропаду».

І ми пішли з дозорцем до чотирнадцятки.

Заскреготів ключ у дверях, і я опинився в камері. Мене зразу привітало кілька голосів:

«Та стань бо, чоловіче, бо впадеш у яму.»

«Не бійтесь, ця яма мені не чужа. Знаю її не менше як ви. Мир вам, люди добрі».

«Дай Боже і вам доброго здоров'я», відповіли вони.

Шість арештантів схопились на рівні ноги і обступили мене. Я подав кожному з них руку. Найстаршому з них могло бути 50 - 52 роки, а інші мали яких сорок років. Ще був один, сьомий, який сидів тихо на своїй прічі в куті. Виглядав на юнака яких 17 — 18 років, але як я пізніше довідався, він мав 25 років. Його кликали Дудьом, очевидно, був жидом. Я підійшов до нього й привітався з ним.

«Тим людям перевернулось в голові», сказав він, показуючи на своїх товаришів. «Кожного свіжого приходька лякають ямою».

«Вони не лякають, а жартують, бо краще вже жартувати, ніж плакати. Зрештою, вони мають рацію. Хіба це не яма? Але вже що буде то буде, а я вірю, що ви мені не зробите нічого поганого, хоч той пузатий управитель казав, що тут найбільші розбишаки і злочинці. А тепер скажіть мені, будь ласка, хто тут між вами староста?

«Обцентий, Обцентий тут між нами найстарший», далися чути голоси.

«Та ніби я», озвався один, що відзначався і показною фігурою і проворністю.

Я запитав його, де буде моя пріча.

«Є тут дві незайняті прічі», сказав Обцєнтий. «Одна коло мене, близько дверей, а друга в куті, коло Дудя, ближче вікна. Беріть собі котру хочете».

«Та хай уже буде ця коло вас, будемо близькими сусідами. Вона вигідна тим, що її не видно через віконце в дверях».

«Це правда, сказав Обцєнтий, я тому й вибрав це місце».

Я зайняв свою прічу, вийняв з торби свої харчі — буханець хліба, кілька шматків сала, часник і цибулю — і сказав:

«Це буде наше громадське добро і будемо ділитись ним, поки не з'їмо. А потім якось будемо собі давати раду».

Я взяв собі шматок хліба і сала, бо сьогодні я ще не мав дістати тюремного обіду, склав харчі назад у торбу і передав усе Обцєнтому, щоб від тепер завідував цим добром. При тому не забув я вийняти з хліба схованих там банкнотів. Обцєнтий спочатку не похочував прийняти торбину, але потім згодився. Примістив усе на стільчику біля дверей, де стояв збанок з водою, бо не годиться, сказав він, тримати дар Божий на прічі, де повно всякого плюгавства.

Незабаром подали в'язням обід — ріденьку юшку, в якій плавало трошки круп, і дві ложки пісної картоплі. Я покришив головку цибулі на дрібно і дав кожному трохи, щоб посипав собі картоплю. Казали, що таких ласощів тут ніколи не мали.

Після «обіду» я сказав своїм товаришам, що мушу лягти, бо мене сон морить. Спав я твердим сном аж до ранку другого дня. В'язні дивувались, як я міг спати так довго. Перестали дивуватись, коли я розповів їм про події перед арештом.

Того ранку я вже перейшов на тюремний хліб. Дали мені скибку хліба на ввесь день і якоїсь рідини, яку називали чаєм. Хліба було так мало, що не знати було, чи його їсти, чи дивитись на нього.

Після сніданку нас випустили на пів години на прохід. Був це повільний і німий хід навколо подвір'я в'язниці, щось наче Великодній «кривий танець». Але для в'язнів це була справжня насолода, і всі завжди нетерпляче чекали на той півгодинний прохід.

Помалу я вдомашнився в тюрмі й достосувався до всіх товаришів. Я сумував з ними, і радів з ними. За те вони добре ставились до мене.

Після проходу в'язні звичайно ще ходили якийсь час по камері, а потім збирались у кутку і співали сумних тюремних

пісень. А коли співали ЯВОРА, то звичайно плакали. Один тільки Дудьо не піддавався тим настроям — ні смутку, ні веселости. Він глузував з них, коли вони сумували, і нагадував їм, що вони не такі то вже янголи невинні, щоб оплакувати свою долю. А ще гірше сердився Дудьо, коли бачив їх надмірну веселість. Але й він не був закаменілий. Коли одного дня одержав листа від своєї судженої, що її також арештовано в зв'язку з його справою ограбування якогось банку, то попав у такий розпачливий плач, що важко було втихомирити його.

«За що вона терпить?», говорив він. «Вона ж нічого не знала про мою участь у тому нападі».

Його нервовий розстрій тривав повних п'ять місяців, поки я сидів з ним, і не знаю, чим це скінчилось.

Пополудні третього дня мене викликали до слідчого судді Льоренца. Він взяв мене на допит, очевидно в зв'язку з брошурою Будзиновського. Я сказав, що я не читав тієї брошури. Коли я одержав ті брошури з пошти і побачив, що то заклик до виборців четвертої селянської курії, то подумав: це пише кандидат не моєї партії, то мені нецікаво що він говорить. Коли написав добре, то люди похвалять і підуть за ним, а коли ні, то відвернуться від нього.

Слідчий сказав, що в тій брошурі є нецензурні місця і тому вона була сконфіскована. Наприклад, там є такі слова: «Не будемо слухати ані цих панів, що живуть між нами, ані тих, що над нами».

Я відповів, що не знав, що брошура сконфіскована. Я думав, що коли вона вийшла друком і була мені вислана поштою, то мусіла видержати цензуру. Зрештою, мені й на гадку не прийшло, що кандидат на посла міг би писати і розсилати людям нецензурні брошури і виставляти їх на неприємності».

Слідчий ще питав, чи я погоджуюсь з тими словами про панів. Я відповів, що не погоджуюсь і чогось подібного не написав би. Коли б мені прийшлося писати таку річ, говорив я, то я написав би, що є пани, які знають тільки себе і яких не цікавить ніхто й ніщо на світі. Таких не можна назвати ні добрими, ні справедливими. Правда, є й добрі пани, але їх небагато, і їх слово не має ваги. До того ж вони бояться за власну шкіру, аби не втратити своїх особистих вигод. Це наслідки існуючих порядків, проти яких треба боротись. Владу треба забрати з рук панів і передати народові. На це маємо повне право. Вибираємо послів до сойму і до паляменту, і вони повинні запроваджувати нові, справедливі порядки.

Так я боронився ввесь час, поки мене тримали в слідчій в'язниці.

Коли я розповів в'язням, у чому мене обвинувачують і що я говорив слідчому про панів, то вони не могли надивуватись моїй відвазі. А Дудьо похвалив мене і сказав, що він має такі самі погляди. При тому він прочитав лекцію своїм товаришам, що вони сидять за те, що чинили кривду таким самим як вони. Зокрема він присікався до Обцєнтого за те, що той крав коні не у панів, а в селян. Він говорив:

«Ти, Обцєнти, крав коні в таких самих як ти. Ти, Іванюк, підпалив свого сусіда. Ти, Хрущ, мацнув палицею свого кума так, що він уже більше не встав. Питаю вас та інших, що сидять тут за подібні гріхи: Хіба так роблять порядні злодії і злочинці? Кажу вам — ні, і ще раз — ні! Так роблять... хай не скажу хто. Не злодії і не злочинці ви, а добродії, бо те, що ви робите, виходить на добре тим панам угорі. Їм тільки того треба, аби ви один одного обкрадали, підпалювали чи навіть убивали. Ви обминаєте тих, хто вас дійсно кривдить, а простягаєте свої руки на таких самих нещасників як ви. Ні, мені з вами не по дорозі. Я також краду і грабую, це правда, але не в таких як я сам, а в багатирів, у банках. Як той Кармелюк. Мені скоріше рука всохла б, ніж я мав би скривдити бідолаху. А ви... ні один з вас не підняв руки на пана чи його помічників, бо ви боїтесь їх. Повішати вас усіх треба рядочком на сухій гіляці на пострах іншим, які збираються робити так само як ви...»

Розмова між Дудьом і Обцєнтим ставала дедалі гостріша, тому я перервав її закликом, щоб кожний добре подумав над своїм минулим і постановив собі жити в майбутньому по-новому. Далі я нагадав їм, що наша торба з харчами вже порожня, і запитав чи не можна б її знову наповнити. Відповіли, що без грошей не дасться нічого зробити. Тоді я сказав, що маю десятку, й передав гроші Обцєнтому. Всі зраділи і вирішили звернутись до сусідів на другому поверсі, які вже відбували кару, щоб вони нам щось купили в місті. Вони мали для цього можливість, бо їх виводили щодня на роботу в місто чи в поле. Порозумілись з ними арештантським телеграфом і вони незабаром спустили до нашого вікна торбу, в яку ми вклали наше замовлення і гроші. Увечері ми одержали від них таким самим способом замовлені харчі і решту грошей. Сусіди згори чесно розрахувались з нами.

Того ж дня пополудні я був знову в слідчого. Цим разом він ставився краще до мене й навіть визнав, що моя справа не

така серйозна, як це йому здавалось спочатку. Казав, що прийшов до переконання, що я справді не читав тієї нелегальної брошури. Вкінці запевнив мене, що моє слідство буде швидко закінчене, і я буду звільнений та покликаний на суд здому. Коли я вже мав відходити від слідчого, він сказав, що я мушу мати багатьох приятелів, бо одержав багато листів і карток. При тому він дозволив мені забрати мою пошту, яка лежала в нього на столі.

Я одержав 266 листів і карток з різних кутків краю, головно від моїх приятелів і знайомих у Збаражчині. Писали, що вістка про арештування мене рознеслася швидко по селах і що люди виявляють мені співчуття та бажають, щоб я повернувся якнайшвидше до праці, від якої мене відірвали. На кожній картці було кільканадцять підписів. Було ясно, що моя справа набрала широкого розголосу і мабуть тому слідчий суддя так різко змінив своє ставлення до мене.

Яцко Остапчук між членами Повітової Управи Української Соціялістично-Радикальної Партії в Збаражі разом з делеґатом Головної Управи УСРП редактором Петром Костюком в 1930-их роках.

Мої товариші по камері зацікавились моєю поштою і не могли з дива вийти, як можуть тримати в тюрмі чоловіка, який не зробив нікому жодної кривди й за яким стоїть так багато людей. Вони просили мене дати їм по одній карточці на пам'ятку, що ми сиділи разом у тюрмі. А Дудьо не переставав запевняти мене, що він однакових зі мною поглядів.

Хоч слідчий обіцяв швидко звільнити мене, проте після нашої розмови я сидів ще яких два тижні.

Ще перед моїм виходом з тюрми суд розглядав справу Обцєнтого. Його звільнили, бо не мали жодних доказів його вини.

Його прощання зі мною мало зворушливий характер. Він приклякнув на коліна й розплакався як дитина. Крізь плач і хлипання ледве доходили до мене його невиразні слова. Казав, що ніколи не забуде, що між нами став новою людиною, що в нього обізвалось сумління. Побачив і зрозумів, що є люди, які живуть не для себе, а для загалу. Запевняв, що ніколи не забуде того, чому навчився тут у цій камері, і що робитиме так, як навчили його тут добрі люди.

Я не бачився більше в житті з Обцєнтим. Але я чув про нього. Це було на селянсько-робітничому з'їзді в Станиславові, що відбувся 30 — 31 березня 1919 року. Секретарем з'їзду був молодий, інтелігентний селянин Колодрубський з Великих Чорнокінців, Гусятинського повіту. Я нагадав собі, що з того села походив також Обцєнтий, і запитав Колодрубського, чи він знає такого чоловіка.

«Він помер кілька років тому», відповів Колодрубський. «А хіба ви знали його?»

«Знав, бо сиділи ми разом у тернопільському криміналі 18 років тому».

«Так то ви були тим чоловіком, про якого він розказував так багато, повернувшись додому? Видно, під вашим впливом він так змінився. Став зразковим громадянином, і люди забули всі його давні гріхи і шанували його до смерти. Згадував вас постійно і додавав, що був би дуже щасливий, коли б міг ще зустрітись з вами».

Через три місяці після закінчення мого слідства суд присяжних у Львові слухав при закритих дверях справу Будзиновського і мою. Суд тривав чотири дні. Будзиновського звільнено від вини, а мене засуджено на вісім днів арешту і оштрафовано на 100 золотих за недозволений кольпортаж.

ПРАЦЮЄМО ПО-НОВОМУ

Після наради в Новому Селі, на якій було створено повітову організацію Української Соціял-Демократичної Партії, розійшлись жваві провідники нового руху по селах, щоб закладати всюди партійні комітети. Раніше в Радикальній Партії робили таку орга-

нізаційну роботу Шміґельський і я. Тепер робили це місцеві провідники і робили цілком добре. Вони були захоплені новим рухом і вірили в власні сили.

Шміґельський все ще стояв осторонь від нас. Але не можна було закинути йому безділля, бо провадив корисну працю по читальнях. Кожної неділі і кожного свята виїздив кудись з лекціями на різні теми. Все ж таки всі дивувались, що він не поспішає вертатись до гуртка, в якому ще не застигло його місце.[30])

Народна Бібліотека багато помагала нам у нашій політичній праці. Але були нарікання, що там важко захопити добрі книжки, на які був великий попит.

Згідно з рішенням на нараді в Новому Селі, перше наше свято Першого Травня відбулось у Гнилицях. На доповідачів запрошено із Львова Миколу Ганкевича і Семена Вітика. Але приїхав сам Ганкевич, бо Вітика вислала партія куди-інде, і мені прийшлося заступити його. Ганкевич не міг надивуватись, побачивши на святі кільканадцять сотень людей. Дивувався також, що наш рух став таким масовим протягом такого короткого часу. Казав, що серед нашого селянства він бачить більше життя і бадьорости, ніж серед міських робітників. Був дуже захоплений розмовою з гнилицьким жіноцтвом, яке дало початок пробудженню жіноцтва у Збаражчині. Ганкевич познайомився з нашим найкращим селянським письменником Яндрухом Марцинюком з Добромірки, з двома нерозлучними каменярами, віршописцем Марком Вайнером і Михайлом Хомиком, а також з кількома багатими селянами, які пристали до нашого соціялістичного руху, прийнявши його програму.

Після свята ми поїхали з Ганкевичем до Нового Села відвідати доброго опікуна нашого руху, старого нотаря Гординського. Він дуже зрадів знайомству з Ганкевичем, і вони провели на розмові добру годину. Хоч різнились віком, але були дуже близькі духом.

Згадаю при цій нагоді про наше друге свято Першого Травня, яке відбулось 1901 року в Гущанках. І там зібралось не менше народу як попереднього року в Гнилицях. Свято відбулось у просторій стодолі Ілька Чорного. Це був також багатий селянин, але щиро відданий новому рухові.[31]) Мали приїхати два доповідачі із Львова, але, на жаль, не приїхав ніхто, бо ми не догадались вислати їм гроші на кошти подорожі. У провідників нового руху була безмежно добра воля і охота до праці, але не було жодних грошових засобів. Довелось мені самому виголосити обидві доповіді, які стояли на порядку свята.

При цій нагоді приємну несподіванку зробив мені комісар старости Копчинський, який був на святі як офіційний представник влади. Ми ходили разом до гімназії, і я навіть підучував пів року його і молодшого брата, але пізніше він став урядовцем староства, і як такий уганявся за радикалами і соціялістами, і не було нам спокою від нього. Я не дуже дивувався тому, бо він робив своє діло, а ми своє.

Коли на згаданому святі я скінчив свою доповідь, я запитав Копчинського, чи не могли б ми перервати свята на пів години. Може за той час приїде хтось із Львова, говорив я, а коли б навіть не приїхав, то я хотів би відпочити троха перед другою доповіддю, яку я повинен тоді виголосити.

Копчинський не тільки згодився на перерву, але і взяв мене під руку і запропонував мені пройтись по селі. В розмові зі мною він признався, що спочатку був лютий на мене за те, що я не переставав сновигати між людьми і завдавав багато клопотів йому та іншим урядовцям. Гадав, що я терплю на якусь невилічиму манію. Але потім прийшов до переконання, що я не маніяк, а людина, яка дійсно глибоко вірить, що теперішній лад у світі несправедливий і потребує грунтовних змін. При тому він визнав, що той фермент, який почався у нашому повіті вже кілька років тому, є здоровий. Село вже не те, що було; селяни вже не отара овець, а люди з думкою і розумом.

«Я знаю, говорив далі Копчинський, що у своїй другій доповіді ти будеш виступати проти мілітаризму. Ще недавно я готовий був арештувати тебе за такі доповіді. Але сьогодні я признаю тобі рацію. Це факт: видаємо грубі мільйони на зброєння, замість видавати на такі корисні цілі, як освіта, наука, культура. Заявляю тобі, що вже не дам себе переконати, що ти і твої товариші це авантюрники і маніяки, які самі не знають, чого хочуть. Роби далі, що ти робив досі».

НА НОВОМУ ГОСПОДАРСТВІ

Після повернення з тернопільської тюрми в мене вдома виникла нова криза, яка мала дві причини. Поперше, мій тато був невдоволений, що я не пішов разом з ним направо, до народовців, або бодай не лишився в Радикальній Партії, а пішов ще далі наліво, до Соціял-Демократичної Партії. Тато вказував на те, що Шміґер і Шміґельський не пішли за мною наліво, а все ще надумуються що їм робити, або, вірніше, стоять на місці. А я, говорив тато, пускаюсь кудись стрімголов, не рахуючись із

старшими і більш досвідченими людьми. До того ж усі в хаті були нераді тому, що до мене часто приходять за порадами або з різними дорученнями не тільки люди з сусідніх сіл, але також чужі, закордонні, якісь непевні... Мої домашні були невдоволені також з того, що я робив підготовку до «якихсь страйків» і тим уже примусив тата підвищити платню слугам і наймати сезонових женців уже не за 12-ий, а за 9-ий сніп.

А другою, ще важливішою, причиною були непорозуміння між жінками в хаті. На початку того року оженився мій молодший брат, і до нашого вже чималого гурту прийшла ще одна душа — його жінка. Каже народня пословиця, що де дві господині в хаті, там хата неметена. А в нас, разом з мамою, було три господині, при чому обидві невістки не могли зжитись.

Я прийшов до висновку, що краще було б мені вийти з гурту і жити окремо. Я вже пробував говорити про це з татом, кажучи, що для святого спокою задовольнюсь будь-чим, аби тільки не чути докорів, що хтось працює на мене і на мою родину. Але з цього нічого не виходило.

Я бачив, що тут потрібна чужа допомога. Я знав, що єдиним, хто міг мені допомогти в тому скрутному становищі, був мій старий і найкращий друг Шміґельський. Правда, у нас були ідеологічні розходження, які тривали вже деякий час, але вони не змінили нашого щирого взаємовідношення. І ми знали, що скоріше чи пізніше ми знову зійдемось. Бо Шміґельський не міг забути того, що я вирвав його з дурману москвофільства, а я не міг забути, скільки праці він вклав у нашу спільну справу. Можу сміливо сказати, що він був моїм ангелом-хоронителем протягом всього часу нашої спільної праці. Але навіть коли я виїхав на Закарпаття і писав йому про свої пляни громадської праці, то й тоді він давав мені поради і остороги, щоб я не виставляв себе на зайві небезпеки. Знав я також, що він давав добру відсіч тим, хто нападав на мене зза плота за моєї неприсутности. Переконував усіх, що мої хиби були нічим у порівнянні з успіхами моєї праці; що ті хиби були особистого характеру і не приносили нікому шкоди, крім мені самому.

Хоч протягом останніх трьох років ми зустрічались рідко, проте ми обидва відчували потребу знову зійтись. І ми, нарешті, зійшлись в половині травня 1901 року.

Я просив Шміґельського бути посередником у полагодженні моєї суперечки з родиною, тобто вплинути на тата, щоб він не заперечував проти мого відокремлення. Шміґельський знав, що мій тато любить і шанує його і що він послухав би його ради. Але саме тому Шміґельський не так скоро обіцяв мені взяти на себе

таку місію. Боявся, що візьме на себе велику відповідальність. І тому спочатку запитав мене, чи не пішов би я на поступки своїм домашнім.

Я заявив, що коли йдеться про мої політичні переконання, то тут я не можу піти на жадні поступки. Я міг би обмежити мою політичну роботу на час літньої господарської праці; я міг би підшукати інших людей для контрабанди нелегальної літератури, якщо тато вважає це небезпечною авантюрою; але хіба це поможе, коли моя жінка не вірить, що між нею і другою невісткою може прийти до згоди? Ні, це не змінить справи, і тому вже краще, щоб я відійшов набік, а молодша пара хай залишиться з батьками, бо їй треба учитись від старших господарити. А я зобов'язуюсь прийти на кожний поклик тата і помогти йому, особливо під час сівби і молотьби. Все, що я вимагаю від батьків, це невеличка допомога мені придбати і влаштувати непоказне господарство. А потім я буду старатись заслужити собі, щоб у майбутньому вони ще додали щось до того.

Шміґельський згодився, хоч з тяжким серцем, спробувати полагодити мою суперечку. Але при тому прочитав мені лекцію, що я сам найбільше спричинився до такої ситуації, бо не зробив нічого, щоб моє оточення думало так само як я. Був гостем вдома і ніколи не пожертвував трохи часу, щоб показати моєму оточенню бодай рубчик того, чого я вчив інших людей.

Шміґельський мав безперечно великий вплив на мого тата, бо переконав його згодитись на мій відхід. Тато обіцяв мені допомогти влаштуватись як самостійний господар, а саме дати мені стільки грошей на купно власного господарства, скільки мій тесть дасть своїй дочці, тобто моїй жінці. При тому тато зробив застереження, що я повинен помагати йому по змозі в господарстві, зокрема весною в сівбі і восени при молотьбі.

Ніколи не забуду, як неохоче укладали ту угоду Шміґельський і мій тато. І мені було прикро розходитись з татом, а ще після його завваження, що він не віщує нічого доброго з цієї моєї забаганки ні для мене, ні для нього. Бо він уже не має сили провадити господарство, а молодший син не виявляє ні хисту ні охоти до того. Але це не здалось ні на що, бо моя жінка не хотіла йти під лад моїм батькам, ані не вірила в можливість мирного співжиття з молодшою невісткою.

Саме тоді парцелювали Ободовецький поміщицький ліс і була нагода купити невеличке господарство в 16 десятин землі, яке належало до того лісу. На купівлю того господарства згодились батьки мої і жінчині дати нам по три з половиною тисячі корон, а решту — дві тисячі — ми мали позичити в банку.

Були на тому господарстві старенька хатина лісничівка і хлів на кілька штук худоби. А треба було негайно побудувати стодолу з коморою на зерно і ще один будинок на всякий господарський ременент. Мої приятелі, які раділи моєму переїздові на нове місце, порадились між собою і запропонували мені поміч, щоб я міг скоро стати на ноги. Насамперед ми помогли батькам закінчити до кінця квітня всі весняні роботи і тоді почали перевозити всю мою мізерію на нове місце. А 28 травня 1902 року приїхали мої приятелі, щоб виконати свою обіцянку. З'їхалось щось тридцять возів. Одні привезли камінь з гуданецького каменолому, другі околоти від наших батьків на покриття будинків. Потім почали звозити з близького ліса дерево на будову. Було дев'ять будівельних майстрів, які зобов'язались поставити нам ті будинки до одного тижня. Жінка поїхала того дня до батьків, щоб привезти харчів для трьох десятків людей.

Робота кипіла в дворі, аж душа радувалась. Я почував себе найщасливішим чоловіком у світі. Ось на що здатні люди, думав я, коли знають, що хтось зробив для них щось доброго.

Будовою керував старий будівельний майстер Онуфрій Марцинюк. Він ще недавно служив панам, будуючи для них просторі будинки. Але коли почалось наше освітньо-політичне відродження, він плюнув на панську ласку і пристав до нашого руху тілом і душею.

Самим майстрам прийшло до голови побудувати велику стодолу, хоч би будівельний матеріял коштував на кілька десяток більше. Вони хотіли, щоб у тій стодолі можна було відбувати збори і давати театральні вистави, поки навколишні села не подбають про приміщення для таких громадських потреб.

В розгарі тієї праці мені трапилась пригода, яка мало не коштувала мені життя. На подвір'ї нашого нового господарства була криниця глибока на 22 метри. Ми брали з неї воду за допомогою шнура, обмотаного навколо валка з двома корбами по боках. На кінці шнура було ведро. Коли крутити корбу в один бік, то шнур розмотувався і ведро йшло вниз; коли в другий бік, то йшло вгору, з водою. Випадок хотів, що хлопчик жінчиної сестри вийняв чопик, який тримав корбу, коли ніхто не брав води. Шнур розмотався, і ведро пішло в криницю. А тому, що під час тих робіт вода була конче потрібна, я вирішив спуститись у цебрі в криницю, щоб вийняти ведро. До обох корб стало по три сильні чоловіки. Але як тільки вони почали мене спускати, корби не витримали тягару мого тіла, і я полетів з цебром у воду.

Мене витягнули шнуром, але я мав скалічену ліву ногу, а на правій руці шнур вирвав шматок тіла. Руки вмлівали, коли мене

тягнули, але я напружував усі сили, щоб не впасти назад у воду. Але як тільки поставили мене на ноги, я зімлів, і мене занесли до хати ледве живим.

Мої приятелі негайно привезли лікаря, який дав мені першу допомогу. Він не знайшов ознак якоїсь небезпеки, але не виключав можливости стрясення мозку чи інших зрушень в організмі. Казав, що скоро з'явиться в мене гарячка, яка триватиме кілька днів. Вірив, що мій сильний організм переможе всяку небезпеку.

Гарячка дійсно прийшла ,але тривала тільки дві доби. А рани мої гоїлись майже на очах. До тижня я вже міг ходити з палицею по хаті, а до двох тижнів я вже сновигав по дворі.

21 червня мали відбутись додаткові вибори одного члена Повітової Ради з сільської курії на вакантне місце після резигнації нотаря Гординського, який, як я вже згадував, був опікуном нашого соціял-демократичного руху. Гординський зрезигнував з Ради через те, що частина радних з селянської курії голосувала часто проти його пропозицій, разом з представниками поміщиків і міщан. Йому нарешті урвався терпець, і він подався у відставку. Наша соціял-демократична організація знову поставила його кандидатуру, щоб показати, що він є справжнім представником селянства і має повне наше довір'я. Я потерпав, що Гординський може провалитись, бо не було кому поаґітувати за нього. Я вирішив помогти йому бодай у день виборів і казав повезти себе до Збаража. Ноги мав ще позавивані в онучі, так що не міг інакше говорити до виборців як тільки з воза. Закон про вибори не дозволяє такої публічної агітації, але жандарми не з'явились, і за це «беззаконня» мене не покарано, вперше за час моєї політичної роботи. Гординського вибрано знову великою більшістю голосів, і таким чином він одержав повне признання за свою працю в Повітовій Раді. Після виборів я одержав від нього листа з подякою за моє керівництво і труд у тих виборах.

ВЕЛИКИЙ СЕЛЯНСЬКИЙ СТРАЙК 1902 РОКУ

В тиждень після тих виборів відвідав мене представник головної управи Української Соціял-Демократичної Партії Семен Вітик. Сказав, що привіз мені побажання повного одужання і хоче порадитись зі мною в справі можливого проголошення ще на час цих жнив страйку українських селян проти поміщиків у всій Східній Галичині.

Ще того самого дня ми поїхали з Вітиком до Нового Села до нотаря Гординського, щоб втрійку обміркувати і вирішити таке важливе питання. Гординський був захоплений тим пляном. Казав, що така акція може відкриє очі тим, хто думає, що сільська біднота ніколи не визволиться від своєї сліпоти і не виявить ні готовости ні здатности боротись проти свого поневолення. При тому Гординський дав Вітикові 200 золотих на страйкову акцію і побажав йому повних успіхів у здійсненні цього пляну. Вітик вже одержав на ту ціль 150 золотих від д-ра Брилинського, лікаря у Яблонові під Теребовлею. Знаючи Вітика, я знав, що він може зробити, маючи в руках таку поважну суму грошей, як на ті часи.

Вітик мав насамперед видати брошуру ЯК СТРАЙКУВАТИ? Брошура дійсно вийшла незабаром. Була вона коротка, але багатомовна. В ній подано інструкції, як підготовляти і перепроваджувати страйки і як поводитись під час страйку. В ній підкреслювано, що під час страйку громада повинна зберігати спокій і терпеливість, не дати себе вивести з рівноваги в жодному випадку і виконувати доручення свого проводу. Цим вона дасть добрий приклад іншим громадам.

Вітик обіцяв, що в разі потреби до повітового комітету приїздитиме таємний зв'язковий із Львова. Якщо хтось з поміщиків виявить добру волю погодитись із страйкуючими, то місцевий комітет може зробити угоду, але завжди в порозумінні з повітовим комітетом.

Ми договорились з Вітиком, що страйкова акція почнеться одночасно в нас у Збаражчині і у львівському повіті. Негайно після проголошення страйку в цих двох повітах, головна управа партії буде старатись про те, щоб селянські страйки поширились на сусідні повіти і щоб повінь страйків захопила всі закутки країни. Спеціяльні зв'язкові партії будуть розносити вістки про всі події, зв'язані із страйками, щоб люди бачили, що керівництво партії знаходиться в твердих руках.[32])

Незабаром після від'їзду Вітика повітовий комітет партії повідомив староство, що на день 12 липня він має намір скликати народне віче, яке відбудеться під відкритим небом на подвір'ї бувшої лісничівки в Ободовецькому лісі, тобто біля моєї хати.

Але староство відповіло не зразу, а тільки за три дні перед вічем, і, розуміється, заборонило його. Не було часу апелювати до вищої влади, ані відкликати віче. Аранжери не мали іншого виходу, як пробувати щастя: без урядового дозволу бодай частково досягнути того, чого ми не могли зробити законною дорогою.

Ми вирішили знову вдатись до нашого старого маневру і, замість забороненого віча, відбути довірочну нараду.

В день віча на історичному Чорному Шляху, який проходив поблизу мого господарства, з'явились жандарми, щоб завертати людей з дороги. Жандарми пильнували головно Коршемок, бо в тому місці сходилось кілька доріг і звідти мала надійти головна маса вічевиків. Але на всіх дорогах, які вели до Коршемок, ми розставили своїх вартових, які давали людям вказівки їхати не Чорним Шляхом, а лісовими доріжками, на яких не було жандармів. А ті, що наткнулись на жандармів, на запитання куди їдуть, давали різні відповіді: Одні нібито повертались звідкись додому, інші їхали на празник до Шилів, — до речі той празник через наше віче вийшов дуже блідо, — ще інші вибирались кудись на весілля чи в гості. А деякі говорили, що їдуть відвідати Остапчука і подивитись на ту криницю, де він мало не забився.

Коли жандарми побачили, що на дорогах нічого не вдіють, то зібрались усі разом і пішли на місце віча. Було їх сорок. Коли вони прийшли на місце віча, то застали там уже кілька тисяч людей, які заповнили не тільки широкий двір, але також сусідній лісок і поле біля хати, яке лежало облогом. В хату входили все нові люди, щоб одержати запрошення на довірочну нараду, яка мала відбутись в стодолі. Видано лише кільканадцять сот запрошень, бо стільки людей могло поміститись у стодолі.

Жандарми скупчились біля стодоли і чекали наказів свого коменданта, вахмістра Моліна. Це був молодий німець із Шлезька, який вмів трохи говорити по-польськи. Ще яких три роки тому він дуже гороїжився у відношенні до нас, але потім привик до нас і поводився прилично. Ми з ним старі знайомі. Зразу він дивився на мене через урядові окуляри, але пізніше змінив свої погляди. До цього спонукало його мабуть те, що на Шлезьку, куди він виїздив нераз у відпустку, діяли німецькі, чеські і польські соціялісти, і він переконався, що вони роблять те саме, що й ми тут. Я мав нагоду говорити з ним кілька разів у Лисичинцях у мого шваґра і переконався, що він вміє самостійно думати і що з ним можна говорити, чи навіть його переконати. Якось нехотячи признався мені, що він колись помилково думав, що ми русотяпи, яким забагається царської нагайки. Але тепер він, мовляв, уже знає, хто ми. Хоч був дуже молодий, вже займав пост повітового підкоменданта жандармерії. Його начальником був уже відомий нам з баденівських виборів Фромбах, який завжди точно і сліпо виконував накази староства.

Молін запитав мене, чому я не повідомив людей про заборону віча. Я відповів, що староство добре знає, чому так сталось.

Мене повідомлено про заборону віча тільки два дні тому, і відкликати віче було вже неможливо. Міг староста повідомити нас тиждень тому, то ми були б відкликали віче, і було б до цього не прийшло. Або міг сказати мені тоді, як я подавав прохання, то ми були б взагалі не розсилали запрошень. Отож вина за це падає на староство.

Молін хотів ще знати, що я буду робити з цією великою громадою. Я відказав, що яка десята частина людей поміститься у стодолі і з ними відбудемо коротку довірочну нараду за запрошеннями. Запрошення вже роздано. Інших повідомимо, що староство заборонило публічне віче, але вони довідаються про все від учасників наради в стодолі. У відповідь на це Молін відгородив кордоном жандармів тих, що не могли бути учасниками наради.

З підвищення я промовив до тієї величезної маси людей, яка прибула сюди на наш поклик. Їх було вже яких десять тисяч душ. Я подякував людям за їх довір'я до повітового комітету Української Соціял-Демократичної Партії і одночасно просив їх вибачити нам, що не відбудеться віче, на яке ми їх усіх скликали. «Не дозволяють нам говорити про те, що нас найбільше болить», говорив я. «Не сміємо сказати всієї правди про злидні сільської бідноти та подумати, як з тим лихом боротись. Влада заборонила нам про це говорити». Я просив людей зачекати спокійно, поки не скінчиться нарада в стодолі, і потім розійтись так само спокійно додому. По дорозі довідаються одні від одних, про що говорилось на нараді і чим вона скінчилась.

Промовці говорили з порога стодоли, так що їх чула та велика маса народу, яка стояла на широкому подвір'ї колишньої панської лісничівки. Нарада тривала коротко, якої пів години. Закінчилась співанням пісень українських селян нуждарів «Який то вітер шумно грає» і «Гей хто на світі кращу долю має». Після того учасники наради хвилею ринули надвір, щоб з'єднатись з тими, що стояли перед стодолою. Жандарми не встигли відійти набік, ані не могли утримати свого кордону. Їх кордон зник серед повені людей, що ішли лавіною в кінець подвір'я на поле.

Товпа несла на своїх плечах делеґата головної управи УСДП Семена Вітика, який був головним промовцем на щойно закінченій нараді. Коли та багатотисячна маса зупинилась на полі, я привітав нашого дорогого гостя, якого все ще тримали на руках, і сказав: «Вітика вже знають широкі робітничі маси Галичини, а незабаром про нього почують навіть у найбідніших селянських халупах... Бажаю, щоб від нинішнього дня його вітали всюди так щиро, як вітаємо ми сьогодні, а разом з ним, щоб вітали

так само той гостинець, що його він приніс нам нині і понесе ще й іншим, які на нього чекають».

У відповідь на моє привітання Вітик сказав:

«Настав час гарячої праці, час жнив. Але жнива цього року будуть інакші, таких жнив ще в нас ніколи не було. Досі наші бідні люди самі виходили на панські лани і працювали, навіть не питаючи, яка буде заплата за їх важку працю. Приймали те, що пани їм давали. Цього вже більше не буде. Від тепер пани не тільки будуть просити бідних людей, щоб прийшли на жнива, але й мусітимуть наперед сказати, яка буде заплата. Наперед угода, а потім праця. Так годиться, і так робиться у світі. Від завтра покажіть своїм панам, що вмієте постояти за себе. Прочитайте нашу коротеньку брошуру про страйки, яку ви зараз одержите. Мусите добре знати всі поради в брошурі як Отченаш. Робіть так, як там написано. Ще нині, повернувшись додому, скличте нараду і виберіть страйковий комітет. Нехай той комітет керує страйком, бо відома річ, що всі не можуть керувати. Не забувайте про страйковий фонд, бо під час страйку треба буде помагати найбіднішим. Помагайте всі, хто тільки може і доки буде треба. Одночасно з вами готуються до страйку села Львівщини. І там завтра ніхто не вийде на жнива без угоди і відповідної винагороди. До одного тижня розіллється повінь страйків по всій країні. Тримайтесь спокійно, терпеливо і солідарно, і перемога буде за вами. Хай живе наш селянський страйк»!

Для селян Збаражчини селянський страйк в 1902 році не був якоюсь нечуваною новиною. Ідею страйків обговорювано в нас ще перед заснуванням УСДП, коли в нас головною силою була ще Радикальна Партія. До речі, наша віра в страйки була головною причиною, чому ми вийшли з Радикальної Партії в 1899 році, коли не вдалось перетворити її в УСДП. З того часу, як у Збаражчині закоренилась УСДП, ми не переставали плекати і популяризувати ідею селянських страйків і приготовляти сільську бідноту до того, що невдовзі прийдеться нам покористуватись страйковою боротьбою проти визиску людської праці. Те саме робилось, хоч у меншій мірі, також в інших повітах, де існувала УСДП. Зате думка про страйк була новою там, де не було нашої партійної організації. І тому, проголошуючи страйк на нашому з'їзді 12 липня 1902 року, ми не розраховували на якийсь незвичайний успіх. Ми скоріше надіялись на те, що наш почин і приклад спричиняться до поширення ідеї страйків у сусідніх повітах, і що вони, побачивши корисні наслідки нашого почину, підуть пізніше нашими слідами.

Страйкова акція того літа перейшла наші сподівання. Сприяв тому факт, що ідею страйку підхопили також інші українські політичні партії. Таким чином ті партії спричинились ненароком до поширення страйкової акції також на інші округи Східної Галичини.[33])

В Збаразькому повіті не було важко перепровадити страйкову акцію, бо ми були належно приготовані до того і добре організовані. Народ знав що має робити і як поводитись у тій боротьбі. Згадаю тут, що і мій друг Шміґельський перервав свою трилітню мовчанку, зрозумівши, що його співпраця з нами у цій справі і бажана і конечна. У Збаражчині обійшлось також без переслідувань страйкуючих і без жертв. Можна сказати, що ми перепровадили страйкову акцію успішно.

Однак де не було доброї організації і підготовки, там виявились різні недомагання і головно безпорадність, а через те й успіхи були менші. Не обійшлось також без арештів і кривавих жертв.

Але в загальному страйкова акція була успішною. Цей успіх полягав головно в тому, що народ зрозумів, що страйки це одинокий засіб його само-оборони і само-допомоги; що це потрібна і вдала операція на його зболілому народному організмі. Це був переломовий момент у житті Галичини.

Страйк 1902 року охопив більш половини Галичини — яких 50.000 квадратних кілометрів. Обраховувано, що в ньому брало участь яких 250.000 осіб. Такого велетенського хліборобського страйку Европа ще не бачила. Правда, хліборобські страйки були вже перед тим в Ірляндії, Франції, Італії і в недалекій Угорщині, але вони не досягали таких розмірів. Недаром писала про наш страйк широко світова преса, і недаром він привернув увагу таких відомих публіцистів, як визначний німецький соціолог Вернер Сомбарт і російський історик Тотоміянц.

Натомість польська преса, за винятком соціялістичної і до деякої міри «людової», поставилась вороже до нашого страйку, порівнюючи його з «бунтами» гайдамаків. Ця преса вимагала від влади придушити страйк всіма засобами, навіть за допомогою війська і жандармів. Мабуть до цього було б і дійшло, коли б не те, що влада боялась громадської думки світу. Натомість влада не вагалась арештовувати страйкуючих. Тюрми були переповнені ними, хоч ті нуждарі не загрожували нічиєму життю, ні громадському спокоєві.[34])

Ганебно поставились до цієї великої події також наші домашні яничари-москвофіли. Заскочені страйком, москвофільські газети спочатку мовчали, наче б води в рот набрали. Не знали,

на яку ступити: чи піти з народом чи з польською шляхетською владою проти народу. Вірні своїй продажній натурі, москвофіли зробили те друге, надіючись, що за те їм щось капне від панської влади. Реакцією народу вони зовсім не турбувались, бо знали, що народ уже давно відвернувся від них, і їм уже нічого втрачати. Тримаючи в своїх руках Народний Дім і Ставропігійський Інститут, вони доживали віку на ласкавому хлібі польської шляхти, підтримуючи за те її політику.

Виступити проти селянських страйків казав їм також другий хлібодавець, царський уряд, який боявся, що повінь страйків може перекинутись з Галичини на Україну. І тому царський уряд підтримував шляхту в її боротьбі проти страйків, вірючи, що коли вона зламає опір галицьких селян, то «хахлам» на Україні відхочеться іти слідами австрійських «хахлів». Але даремні були ці намагання, бо страйки таки покотились по Галичині, а в 1903 році почали вже ширитись і на Україні. Це, а також невдачі Росії у війні з Японією в 1904 році, були перші ознаки майбутнього розвалу цієї темної імперії.

Одним з наслідків того страйку було те, що наші селяни почали шукати кращої долі поза межами своєї батьківщини. Додумались до того, що не стільки світа, що в вікні. Вони виїздили на працю до інших країн і раніше, але не в такій кількості. Хто міг оплатити кошти подорожі, той їхав за море, до Америки, Канади, Арґентини, на довгий час або й на постійно. Біднота виїздила на літні роботи до Німеччини, Франції, Мадярщини, Чехії. Поверталась додому на зиму і за зароблені гроші купували землю, будували нові хати або додавали щось до свого мізерного господарства. Завдяки тому покращало становище тих, що залишились дома, бо на робочі руки був попит, і вони могли заробляти більше, ніж колись. Так що страйки стали зайвими. До того ж поміщики випродували землю, щоб не мати більше клопоту з нею.

НА СЦЕНІ УКРАЇНСЬКОГО ТЕАТРУ 1903 Р.

Року 1903, 12 вересня, мало бути відкриття пам'ятника Іванові Котляревському в Полтаві. Виїхало на це свято тоді багато представників з Галичини до Полтави. Між іншими їхав туди й тодішній директор Руського (Українського) Народнього Театру Михайло Губчак. В тому часі цей театр давав свої вистави в Збаражі. Виїжджаючи до Полтави, Губчак доручив своїм акторам в день відкриття пам'ятника, тобто 12 вересня, поставити в

Збаражі оперету Котляревського «Наталка Полтавка». Але «Наталка Полтавка» закоротка річ, щоб сама вона могла заповнити цілий вечір, тому Губчак задумав додатково поставити ще драматичну поему Івана Франка «Великі Роковини». Він доручив артистові Євгенові Захарчукові від його імени запросити мене заграти ролю Козака-Невмираки. Захарчук був одним з кращих акторів і добрим моїм приятелем. Я дав свою згоду Захарчукові, але з умовою, що я виступлю під прибраним прізвищем.

До вистави було лише чотири дні. Було в мене в той час дуже багато праці, бо кінчалися жнива. Отож, було, добре намахаєшся за цілий день косою коло вівса, а ввечорі берешся за вивчення ролі Козака-Невмираки. Мав одну одиноку пробу на сцені, за дві години перед початком вистави. Вистава проте пройшла добре. А мій приятель Шмігельський приклав досить праці, щоб і приміщення театру не світилося пусткою того вечора.

Багато моїх знайомих і щирих приятелів радили мені вступити на службу до українського театру. Особливо настирливо намовляв мене на це мій приятель Євген Захарчук, переконуючи мене, що так звана скитальська доля актора не така вже страшна, як то собі я уявляю. Навпаки, є в тім і досить принадного: переїжджаючи з місця на місце, людина має змогу побачити більше світа, пізнати людей, а до того ще — праця в театрі є праця для народу, для освідомлення його.

Але я довго не роздумував, а залишився коло свого плуга, одночасно провадячи освітню працю серед селянства. Взяла перевагу думка, що на службу народові на сцені мені вже запізно. Запізно було вже йти мені на сцену не з огляду на вік, бо мав я тоді лише тридцять років, але тому, що я вже в той час був батьком трьох дітей. А жінці не можна було й згадувати про працю в театрі, про заміну спокійного хліборобського життя на театральну скитальщину.

В 1905 році директором Українського Народного Театру у Львові став славетний корифей української сцени Микола Садовський. Керував він театром лише один рік. Коли він виїжджав до Києва, то з ним виїхало й кілька наших акторів, серед них і мій приятель Захарчук. Писав він мені уже з Києва, щоб я продав свій хутір і переїжджав до Києва з усією родиною. «Це вже не скитальщина, а життя в столиці України!» — писав він.

Але й цього разу не переконав він мене.

СПРАВА ЛЬОЯЛЬНОСТИ ДО ЦІСАРЯ

В лютому місяці 1904 року відбувалися вибори до Повітової Ради в Збаражі. Повітова організація Української Соціял-Демократичної партії вирішила взяти участь в цих виборах і зголосила свій список кандидатів. До того списку ми прийняли три особи, які не були нашими однодумцями, але пообіцяли виступати в Раді однозгідно з нами. Вибори ми виграли. Велике здивування було в усьому краю, бо ще ніде не було випадку, щоб якийсь соціял-демократ дістався до цієї автономної установи.

Але це ще не все. Ми задумали зробити один тактичний хід, щоб розбити єдність пансько-міщанської кліки і провести організацію нововибраної ради по своїй уподобі.

Наша опозиційна група, дванадцять членів від селянської курії, мала проти себе чотирнадцять членів: від поміщиків 11 і від міщан 3.

При цьому треба зауважити, що справжніх поміщиків-шляхтичів в той час в нашому повіті було 7 - 8, а решта 35, з маєткової курії, це були багаті панки, посесори, орендарі. І от ці 42 - 43 великі землевласники вибирали 11 радних, 9 тисяч міщан вибирало 3 радних, а 55 тисяч селян всього лише 12 радних.

Отож, щоб розбити єдність панської групи, я почав переконувати одного з них, Соханіка, який не мав шляхетського титулу, а лише був власником 150-гектарового маєтку, що він був би ліпшим маршалком, тобто господарем повіту, від теперішнього маршалка, справжнього шляхтича Федоровича.

Я порадив Соханікові заручитись підтримкою одного-двох членів своєї курії, а ми дамо йому своїх дванадцять голосів, і він буде маршалком, а з нас хтось буде його заступником, віцемаршалком.

Зразу цей панок вагався, боявся порушити панську солідарність. Коли ж ми поставили справу гостро, він погодився виставити свою кандидатуру. Ми заявили: якщо нашої вимоги не буде прийнято, ми не дамо новій раді організуватись; ми на організаційні збори не прийдемо, а без наших дванадцяти голосів нова рада не може уконституоватись. І тому згодився на нашу пропозицію й сам повітовий староста д-р Теліховський. Соханіка обрано маршалком одноголосно, бо поміщики не мали іншого виходу, як голосувати за нього. А мене вибрано віцемаршалком, теж одноголосно, хоч я рекомендував вибрати на цей пост нотаря Гординського.

Соханік дякував за вибір, приймаючи його без застережень. Коли ж до мене підійшов староста Теліхівський, щоб мене при-

вітати, я сказав йому відверто, що з того вибору нічого не буде: мене не буде затверджено. Але староста запевняв, що мене буде затверджено віцемаршалком, бо обраний я одноголосно, та й він підтримає справу затвердження «усією своєю урядовою повагою і своїм впливом».

Через декілька днів після виборів я одержав листа від дотеперішнього маршалка Федоровича, щоб я приїхав до нього, до Клебанівки.

Федорович сказав мені, що намісник, граф Потоцький, викликав його до Львова в справі виборів у Збаражі. Йдеться про те, чи може він нового маршалка і віцемаршалка подати цісареві на затвердження. Запитав мене, між іншим, як з моєю льояльністю до цісаря.

«Я — соціяліст-демократ. Моя партія стоїть за республіканський лад, визнаючи його кращим за монархію», — заявив я. «Це нічого, це вільно вам. Але покищо маємо монархію, тому намісник хотів би знати, як поставитеся ви і ваша група до цісаря, коли доведеться, наприклад, подати адресу льояльности до цісарського трону, або трапиться яка інша нагода. Ось, наприклад, незадовго буде 60-ліття перебування цісаря на австрійському троні, і нашій Раді треба буде подати привітальну адресу цісареві. Треба буде підвестись і, стоячи, вислухати ту адресу. Що ви будете робити тоді?» — допитувався намісниківський посередник.

«Будемо тоді сидіти, пане маршалку».

«Це недобре. Це буде демонстрація проти Його Величности».

«Ми можено не з'явитися на той час» — сказав я.

«І це недобре. В такому випадку ми не можемо подати на затвердження виборів. Вибори будуть скасовані й розписані нові. А тоді, будьте певні, ви на цих виборах програєте», — заявив маршалок.

«На це ми приготовані», — сказав я. «А врешті, признаюсь, що це моє особисте ставлення щодо виявлення льояльности до трону. Я не міг порозумітися в цій справі з іншими членами нашої репрезентації, а тому просив би пана маршалка зачекати з поданням нашої відповіді намісникові десять днів, поки я не порозуміюся з нашими людьми в тій справі. Можливо, що мою думку вони відкинуть».

Але моя група схвалила мою заяву маршалкові щодо льояльности.

За пару тижнів були розписані нові вибори. Був виставлений старостинський список кандидатів з самих «статечних,

льояльних русинів», між якими був дехто з батьків наших «непокірних» республіканців.

Ми не напружували своїх сил під час цих виборів, бо передумали добре, що наша льояльність нам не оплатилася б. Ми не були б в силі нічого вибороти для селянства. Ми «упали» більшістю лише кількох голосів. Але цим разом ми були більше раді із своєї поразки, ніж перед тим — із перемоги.

РЕВОЛЮЦІЯ В РОСІЇ ТА ВІДГОМІН ЇЇ В АВСТРІЇ

Незабаром всі наші виборчі змагання, перемоги й поразки, відійшли, так би мовити, на задній плян. Інші події привертали нашу увагу.

В кінці місяця лютого 1904 року вибухла російсько-японська війна. Війну викликала аґресивна далекосхідня політика Росії. Цілий світ пильно стежив за ходом воєнних подій. Симпатії всього поступового людства були на боці Японії. Всі волелюбні кола світу бажали поразки Росії, яка гнобила свої народи, переслідувала всякі прояви вільної думки. Вона серед поступової частини европейської людности не мала жадної симпатії. Її прозвано «жандармом Европи», бо вона безвідмовно поспішала на допомогу володарям держав здушувати кожний порив робітничих мас за поліпшення своєї долі. Тільки темні сили могли бажати успіху в цій війні Росії.[35])

В той час, 19 серпня 1904 року, відбулася широка партійна нарада українських соціял-демократів повіту в Збаражі. Тут ми відзначили 10-ліття нашої визвольної праці, говорили про успіхи, що їх ми досягли за минуле десятиріччя, й намітили плян дальшої праці. Ми ствердили, що нам пощастило навчити й переконати наших противників, що з нами треба числитися, як з поважною силою. Наша праця в майбутньому, були ми переконані, піде певніше й успішніше. Ми покладали надію на пожвавлення нашої праці, особливо в тому разі, коли російсько-японська війна закінчиться поразкою Росії. Якщо б таке сталося, в Росії прийде до великих заворушень, спалахне революція. Про це, немає сумніву, подбає підземна сила революційних партій, які тільки й чекають такого моменту.

Воєнна невдача буде поразкою реакційних сил і одночасно буде перемогою робочого народу. І цього ми бажаємо. А при цьому, ми маємо певність, що перемога революційних сил в Росії допоможе й нам в нашій боротьбі за здобуття загального рівного виборчого права.

Наші бажання і надії виправдались. В війні з Японією Росія терпіла поразку за поразкою і нарешті була примушена укласти некорисний для себе мир. Ці поразки викликали в Росії революційні заворушення, які назрівали вже довший час, бо причин невдоволення народних мас в Росії було досить багато. Царський уряд намагався спочатку приборкати революцію силою, але потім зрозумів, що він грається з вогнем, і, щоб рятувати монархію та імперію, був примушений іти на поступки. Царським маніфестом обіцяно народові різні полегші і реформи. Оголошено нову конституцію, на підставі якої перепроваджено перші загальні вибори до Державної Думи, тобто парляменту. До Першої Думи вибрано 37 українських депутатів, в більшості свідомих українських селян. І тоді втратив силу відомий Ємський указ з 1876 року. У Першій Думі було досить багато лівих і взагалі опозиційних депутатів, і тому цар розпустив її. Реакційні кола взагалі хотіли скасувати Думу, але у відповідь на це народ знову почав підносити голови, і цар мусів залишити Думу. Проте вибори до Другої Думи перепроваджено так, що в ній мали вже більшість реакційні елементи.

Події в Росії мали вплив також на Австрію, де посилено кампанію за зміну старого, несправедливого виборчого закону. Народні маси по селах і містах вимагали рішуче нового рівного виборчого права, погрожуючи, що підуть за прикладом російської революції і здобудуть силою те, чого цісарський уряд не хоче дати добровільно. Налякані цими подіями, цісар і його прибічники нарешті згодились на однакове виборче право для всіх громадян. Після довгих дебатів у парляменті новий виборчий закон був ухвалений на початку лютого 1907 року і цісар санкціонував його.

Дебати тривали довго тому, що в парляменті не було згоди щодо того, як має виглядати те нове виборче право.

Австрійські німці боялись, що в умовах нового закону вони вже не матимуть більшости в парляменті, яку вони присвоїли собі несправедливо. Тоді посли з Польського Кола,[36]) головно шляхта, висунули плян, щоб Галичина стала окремою частиною імперії і мала власний парлямент, подібно як Угорщина, переконуючи німців, що в такому випадку вони зберегли б більшість у віденському парляменті. Очевидно, в такій відокремленій Галичині поляки мали б повну владу над українцями. Але проти того польського пляну виступили всі соціялістичні і всі інші слов'янські посли, і поляки мусіли відмовитись від нього. Тоді польські посли намагались не допустити до того, щоб нове виборче право було дійсно рівне для всіх. Вони вимагали для поляків Галичини 75 мандатів, а для такого самого числа українців 27 мандатів. Але

цією вимогою польська шляхта тільки осмішила себе і показала ще раз, як вона ставиться до українського народу.

Правда, українцям нераз ділялась кривда і за нового виборчого закону, але все ж таки вони могли тепер успішніше боронити свої права і здобувати союзників у своїй справедливій боротьбі.

МОЇ ПЕРШІ ДРУЗІ З-ЗА ЗБРУЧА

В кінці 1905 року прибився до мене чоловік середнього росту, рижуватий, рухливий, на вигляд 42 - 43 років. Пізніше виявилось, що він мав 57 років.

Казав, що прийшов з-за кордону, з близького від границі села Лопушного. Він чув про мене від селян з Лопушного й Шимковець. Селяни ті займаються фурманкою; часто їздять за границю, до Збаража, куди возять дрова, зерно, клоччя тощо. Прийшов він до мене за порадою одного з тих фурманів, Дем'яна Кравця з Куськовець.

Він називається Маркіян Черановський, учитель з Лопушного. Через те, що брав участь у революційних заворушеннях, мусів тікати від поліції, яка мала вже його схопити. Отже, йому треба тут якийсь час перечекати. Якщож царський уряд здушить революцію, він залишиться тут і буде намагатися перевезти сюди й свою родину. До Лопушного звідси недалеко, від нього до границі всього лише двадцять хвилин ходу. Він шукає праці, може взяти всяку фізичну працю при господарстві. Признався, що він поляк з походження.

Для мене було досить того, що він покликався на мого старого друга Дем'яна Кравця, селянина з Куськовець. І я взяв його собі за помічника при господарстві.

Далі розповім, як я познайомився з тим Дем'яном Кравцем.

Коли ще я ходив до народної школи в Збаражі, я часто бачив тих фурманів, людей з того боку. Ніхто не звертав особливої уваги на них, бо були вони майже щоденними гістьми в нашому містечку. Наші люди якийсь час не вдавалися в жадні розмови з ними, бо боялися, що влада буде підозрівати їх в якихось непевних справах з «москалями».

Так прозивали їх наші люди. А тамті відповідали: «Ми такі москалі, як ви австріяки».

Але з бігом часу, в міру зросту політичної і національної свідомости одних і других, розмови з «москалями» були звичайним явищем: попивали й розважалися разом.

З Дем'яном Кравцем познайомився я випадково.

По Різдві року 1898 проїжджала через наше село Тарасівку, вертаючись додому, велика валка тих «москалів»-фурманів. По від'їзді фурманів ми завважили, що десь подівся наш лошак-річняк. Ми перепитували, де могли, чи не бачив хто нашого лошака. Аж через якийсь тиждень до нас дійшло, що хтось бачив, як лошак пішов з тими «москалями». А за пару днів ми вже знали, що фурмани ті були з Куськовець.

І я поїхав до тих Куськовець сам. Не довго й розшукував я того фурмана, в якого зазимувався мій лошак. Це був Дем'ян Кравець. Лошака свого я знайшов в доброму стані, видно по ньому було, що господарі добре доглядали його.

Зустрів мене Кравець привітно, гостинно. Довелось у нього мені і заночувати. Коли розмовились, він мені сказав, що чув багато про мене від наших людей у Збаражі. З того ото часу ми й заприязнилися з Кравцем; стали ми, як кажуть в таких випадках, «сватами».

По селу швидко поширилася чутка, що в Кравця є «австріяк». Почали сходитися сусіди й свояки Дем'янові. І почалися балачки про це, про те. Питали, навіщо ми скликаємо своїх людей на якісь віча. Чують вони нераз, що в нас діється, і дивуються, чому в них того немає. Я говорив їм, що так було і в нас до недавна. Говорив, що і в нас людям язики були зв'язані і люди не сміли знати ні про що. А нині не тільки що говориться, але й кричиться голосно про те, що людям треба, чого їм бракує. У них напевно теж скоро дійде до того. Люди з захопленням слухали, що я їм оповідав, і я був певний, що мені нема чого боятися їх. Я сміливо вийняв зза халяви брошуру «Страйк і бойкот», недавно видану у Львові, щоб їм прочитати. З великою увагою слухали вони те, що я їм читав. А коли скінчив читати, то запитам не було кінця. Вони говорили, що такого ще вони ніколи не чули. І то все так добре розказано по-нашому, отак, як оце вони осьдечки говорять між собою.

Просили вони, щоб я їм ту книжечку залишив. Я, звичайно, їм ту брошурку залишив; тільки просив, щоб були обережні, бо начальство їхнє таких книжок не любить.

Було досить пізно, і я побоювався, щоб який лихий чоловік не доповів начальству, що в хаті Кравця відбувалися якісь збори. Але вони прохали ще їм що прочитати. І я їм прочитав Шевченкову «Наймичку». Слухали, мов зачаровані, жінки ж похлипували над умираючою наймичкою.

Просиділи ми отак і проговорили до самого ранку. З жалем прощався я з своїми куськівськими земляками.

З Дем'яном Кравцем мені не раз ще доводилось зустрічатись. Коли тільки він бував з фурманкою у Збаражі, то завжди відвідував мене. Він бував часто і на наших вічах в Збаражі.

Оцей мій приятель, Дем'ян Кравець, спрямував до мене, як я вже згадував, і Маркіяна Черановського. Моє знайомство з Черановським випало надобре як йому, так і мені.

Перебував він у мене цілу зиму. Вдень ми молотили в стодолі. Тоді ще молотили ми ціпами, і хто, було, навинувся до стодоли, то примовляв: «Мабуть таки скоро добро прийде, коли ціп у панські руки перейшов».

Вечорами я читав уголос щонебудь. Черановський не сидів без роботи під час читання. За пару зимових місяців він вечорами стільки наплів мені шлей і уздечок та всякого ще мотуззя, що мені того добра вистачило б на пів віку хазяйнування. А після цього почав плести сіті й ятері і наплів їх стільки, що ними можна було б виловити всю рибу в річці.

Приємно було бачити, як кожна робота в руках Черановського просто горіла. Він швидко ознайомився і з нашим визвольним рухом. Всі мої приятелі стали і його приятелями. І за зиму ми так зжилися, що не помітили, як і зима минула. Та за працею він не забував і про свою родину. Бодай двічі на місяць прокрадався через границю жінку й дітей відвідати й на життя їм щось принести.

Весною він знайшов собі працю за другим своїм фахом, рибальством. Він найнявся до жидів рибу ловити. До літа він мав виловити всю рибу в ставі, й довести його фахово до ладу. Його запрошувано й на інші роботи. І він поважно почав думати забрати до себе всю свою родину. Син уже жив при ньому.

У нас саме в той час розгорталися важливі події. Цілу країну заливала повінь різних зборів, демонстрацій. Провадилася уперта боротьба за реформу виборчого закону.

Ми в той час особливо гостро відчували брак нашого власного часопису. І тому, виконуючи постанову нашої організації ще з місяця серпня 1904 року, ми вирішили вжити всіх заходів для організації видання часопису. Ухвалили видавати революційний двотижневик під назвою «Червоний прапор».

Мали ми на початок і деякі свої літературні сили. Це — Марцинюк, Марко Вайнер, Кассіян Багрій, Шміґельський. Дехто з них уже друкувався в часописах.

І так 6 квітня появилося перше число нашого двотижневика.

Партійна управа у Львові не спішила з благословенням нашого почину. Навпаки, писали нам, що вони побоюються, чи вистачить у нас на це сили. Чи дамо ми раду з провінціяльною про-

куратурою. Бо Тернопіль — не Львів. Цензура заїсть нас на смерть.

Але такі сумніви головної управи партії не спинили нас. Ми мали непохитну певність, що з виданням двотижневика ми таки впораємось.

Основний склад нашої редакції був невеликий. Я був видавцем часопису і головним редактором. Відповідальним редактором погодився бути Яндрух Гарматюк, коваль з Розношинець, який саме тоді перенісся до Тернополя, де й провадив свою кузьню. Він взяв на себе і всю адміністративну роботу. Допомагали йому в цій роботі свояки його, учні вищих кляс гімназії. Вони розсилали часопис і виконували іншу канцелярійну роботу.

Готуючи матеріял до друку, ми не забували й про цензуру. Навчилися ми, як кажуть «ходити поміж дощ». Коли яке речення було гостре, пояснили цензорові, що це взято з польського соціялістичного органу «Напшуд», чи з віденського «Арбайтер Цайтунг». І протягом року «Червоний Прапор» не мав жадної конфіскати.

Признаюсь, що робота ця була понад мої сили. Мені доводилось відриватися від господарства кожного місяця на 5 - 6 днів, щоб поїхати до Тернополя і зібрати матеріял, виготовити його до друку й зробити коректу.

На моє щастя я мав доброго помічника в особі Черановського, який допомагав мені не тільки господарювати, але й видавати часопис. До того ж він вряди-годи приносив з-за кордону (з України) часописи, звідки ми брали немало матеріялу до свого «Червоного Прапору».

ПЕРЕД ВИБОРАМИ ДО ПАРЛЯМЕНТУ 1907 р.

Негайно після ухвалення виборчого закону були проголошені нові вибори до парляменту, які мали відбутись вже на основі цього закону на початку червня 1907 року.

Дві головні українські партії, народовці і радикали, досягли виборчого порозуміння і ставили кандидатів спільно.[37])

Москвофіли ставили своїх кандидатів самостійно, для чого мали досить грошей і виборчих аґітаторів.

Українські соціял-демократи також ішли до виборів самостійно, хоч ми були наймолодшою партією і не мали ні фондів, ні потрібного партійного апарату. До того ж ми не могли розраховувати на міста, бо там переважали польські і жидівські робітники, які підтримували кандидатів польської соціял-демократич-

но партії. Їх голосами були вибрані в цих виборах такі посли: у Львові — д-р Діяманд і Гудець, в Перемишлі — д-р Ліберман і в Стрию — інженер Морачевський. Про них я вже згадував раніше.[38])

Натомість ми мали деякі вигляди в двох сільських округах, де вже було поширена соціялістична організація. Були це округи Дрогобич-Турка, де було багато наших робітників, і моя округа Збараж-Тернопіль-Козова. В першій окрузі партія намітила кандидатуру Сенька Вітика, а в другій — мою.

Я відмовлявся і рекомендував мого приятеля Шміґельського. Але він також відказувався від тієї чести. Ми воліли, щоб нашим кандидатом був хтось з наших старших політиків, наприклад Сафат Шміґер, який упав в виборах 1897 внаслідок баденівського терору, або д-р Іван Франко, який в додаткових виборах 1898 не вийшов послом лише тому, що виборча комісія фальшувала наслідки голосування. Але про кандидатуру Франка тепер шкода було навіть думати, бо він відійшов від політики, а до того ж був важко хворий. А Шміґер рішуче відмовився кандидувати з різних особистих причин.

Тоді я звернувся до д-ра Романа Яросевича, який вже був послом з Борщівської округи від 1897 до 1901 року і виявився політиком великого формату. Але він заявив, що коли партія хоче здобути мандат у моїй окрузі, то повинна ставити кандидатом тільки мене. Я відповів, що справа не тільки в здобутті мандату, але також у закріпленні його. А він сам знає, що закріпити мандат не легко. бо втратив його в 1900 році. Я запевняв Яросевича, що коли б він став послом від нашої округи, то ми із Шміґельським могли б закріпити мандат і успішно обороняти його від усяких нападів, бо люди довір'яли б нам, знаючи, що ми робимо це не для власних інтересів. Натомість коли б хтось з нас став послом у власній окрузі, то нам важко було б захищати самих себе від багатьох противників, які тільки чигали б на кожний наш крок і кожне наше слово. До того ж, коли б виборці не дочекались здійснення своїх сподівань, то вони були б розчаровані нами, і ми втратили б їх довір'я.

Але ці арґументи не переконали Яросевича, і він далі стояв при своєму. Зрештою і партія наполягала на тому, щоб я прийняв кандидатуру, і я нарешті згодився. Але зробив застереження, щоб партія не оголошувала про це, поки думка про мою кандидатуру не вийде від самих виборців, які незабаром мали збиратися в головних пунктах виборчої округи для обговорення цього питання.

В нашій передвиборчій аґітації ми обійшли добру третину нашої виборчої округи, яка мала коло 180 більших і менших гро-

мад з населенням в 250.000 душ. Решту громад ми залишили спільному кандидатові народовців і радикалів д-ру Голубовичеві. Звичайно, коли нас кликали туди, то ми радо ішли і переконували людей, щоб вони голосували за нашу партію.

Вихідним пунктом у моїй передвиборчій кампанії в Тернопільщині були села на північ від Тернополя, які тягнуться вздовж залізничного шляху. В цій смузі лежать села Біла, Чистилів, Глубічок Великий, Курівці, Воробіївка, Цебрів та інші. Я дійшов до Янковець і Обаринець, а звідси повернув на південь і відвідав села в долині річки Серет. Всі ці села колись непереможною стіною стояли за радикальних кандидатів Шміґера і Франка. Там я мав багатьох друзів і однодумців, таких як два Миколи Флисти (батько і син), Куба Іванків, Стах і Михайло Полотнянка, Дмитро Когут, Гринько Пригода і багато інших. Вони нас чекали і вітали щиро, їх не треба було переконувати, вони готові були постояти за нас до кінця. Село за селом, всюди приймали наші думки й обіцювали підтримати нас.[39])

НЕСПОДІВАНА ЗУСТРІЧ

Згадаю, що під час тієї мандрівки в одному селі на північ від Тернополя, яке належало до парафії Городища, я зустрівся знову після довгих років із своїм бувшим шкільним товаришем Ільком Кузевим, з яким я мешкав разом у Бурсі в Тернополі. Ми розійшлись з ним після того, як з Тернопільської гімназії було викинено за атеїзм трьох учнів, а я, на вимогу директора, перенісся до Львівської гімназії. Після того Кузів також не лишився у Тернополі, бо його вважали спів-виновником вигнання цих учнів. Він закінчив гімназію деінде, а пізніше пішов на теологію і став священиком.

До речі, два з усунених тоді учнів, Карпінський і Ластовецький, закінчили гімназію в Золочові, і здобули вищу освіту. Перший став священиком, а другий — гімназійним професором. Очевидно, ті погляди, за які їх усунено з гімназії, вишуміли їм з голови. Натомість Цибульський змарнувався, бо походив з бідної родини і не міг перейти на науку до іншої гімназії. Отож вступив добровольцем до війська. Прослуживши там кільканадцять років як підстаршина, одержав якусь малу посаду в Намісництві, але незабаром помер у молодому ще віці.

Пізніше, коли я вже господарював на селі, одержав я від Кузева благального листа, щоб я простив йому, якщо він ненарочно спричинився до звихнення мого життя. Запевняв мене, що

я помиляюсь, коли думаю, що він мав щось спільного з доносом на тих трьох учнів. Донощиком був сам Р. (він назвав учня, який був відомий з донощицтва). Але я не відповідав на того листа Кузева.

Аж ось тепер, сімнадцять років після того, як ми розійшлись, ми зустрілись знову, в цьому селі біля Залозець, де Кузів виконував обов'язки священика-адміністратора. Люди хвалили його, казали, що такого доброго священика ще не мали і, мабуть, уже не будуть мати.

Ми провели кілька годин на розмові. Нагадали собі все, що нас колись єднало і що ділило. Вияснили всі непорозуміння і помирились. Признався, що йому полегшало на серці, коли довідався, що я задоволений своїм життям і працею на селі. З розмови виявилось, що він ввесь час цікавився моєю долею, знав про мої успіхи на сцені українського театру в ролі «Козака Невміраки», а потім на сцені в Тернополі, в ролі Михайла Гурмана в «Украденому Щасті» Франка, знав про мою політичну діяльність і мої постійні конфлікти з владою.

Кузів був певний, що, як соціяліст, я став атеїстом і тому нападаю на попів у своїй аґітації. Я відповів, що рішуче відкидаю атеїзм, бо це таке ж безглуздя, як і релігійний фанатизм. Я сказав, що вірю в Бога, але не по-церковному, а розумово. Бог для мене це все, що я бачу власними очима. Я подивляю Його велич на кожному кроці в нерукотворених ділах. Найменше сотворіння носить сліди Його існування, Його всюди-присутности. Бачу Бога в безмежності часу і простору. А щодо священиків, то я ставлюсь до них у залежності від їх поведінки. З найбільшою повагою ставлюсь до таких священиків як парох Денисова Вітошинський, як Качала, Кобилянський, Танячкевич, Гаврило Боднар. Натомість не терплю дармоїдів, використовувачів, облудників.

Я запитав Кузева, чи він чув про такого духовника, що називається Антін Бончевський. Казав, що чув, як був студентом теолоґії. Була це людина ліберальних поглядів і мабуть тому після висвячення виїхав до Америки.

«Це був той добрий дух, сказав я, який у великій мірі поміг мені уґрунтувати погляди на віру і життя. Крім того, він поміг мені в моїй важкій скруті, коли я був у Львові в 1891/92 році. Дуже шкодую, що я втратив зв'язок з ним після того, як мене випросили з Львівської гімназії».

Я просив Кузева передати Бончевському, коли б вони колись зустрілись, що я ношу його в своїй пам'яті як найкращого друга в найважчій скруті мого життя.

Ми попрощались з Кузевим як старі добрі друзі, які обновили свою дружбу після деяких непорозумінь. Те, що він був священиком, а я — соціялістом, не створило між нами жадної перегороди.

Пізніше я довідався, що Кузів не дістав парафії в Городищі і виїхав спочатку до Сербії, а потім до Америки, де помер 1918 року. Не знаю, чи застав він там ще живим мого доброго друга Бончевського і чи передав йому те, що я просив його.

Я У ВІДНІ

Вибори до нового парляменту закінчилися в половині червня, а вже 25 червня послів покликано на перше засідання. Посли з'їздилися на два-три дні раніше перед відкриттям парляменту, щоб взяти участь у підготовчих нарадах посольських клюбів.

Відень місто велике, чепурне. Положення міста — розкішне, мальовниче. Розкинулося воно на широкій рівнині над Дунаєм у стіп досить високого гірського масиву, який охороняв місто з заходу й півночі.

Цікаво, що вже сотні років Відень уважався німецьким містом, хоча назва його зовсім не німецька. Давно колись, ще старі римляни називали його Віндобоною, а той величезний простір, від джерел рік Дунаю й Рейну аж до Карпат називали вони Вінделіцією, тобто країною віндів, чи вендів, або венетів — предків нинішніх слов'ян. Не диво, що навколо Відня, за кілька миль на схід і на північ, і досі розлягається слов'янський світ. Чехи, морав'яни й словаки привозили й привозять і досі на продаж до Відня щодня городину, садовину, молочні продукти, птицю тощо. Та й назва Дунаю теж слов'янська.[40])

Перше, що впадає в очі кожному новому відвідувачеві міста — це величавий храм св. Стефана, який будувався пару сотень літ. Вежа його, 131 метр заввижки, височить над цілим містом. Гарних будинків у Відні багато: цісарський палац, парлямент, ратуша, театри, собори тощо.

Парлямент побудовано в грецькому стилі. В середині, — у вестибюлі і в самій залі засідань, — статуї різних велетнів духа старовинного світу: філософів, законодавців, великих державних мужів. Є там Солон, Лікург, Перикл, Гомер, Сократ, Аристотель, Демостен, Ціцерон, Цезар і багато інших. Є тут статуї і діячів новіших часів, як от: Бах, Стадіон, Метерніх. А серед них статуя польського політика Франца Смольки, якого на початку

1840 року було засуджено на шибеницю, але потім помилувано, і він став одним із чільних державних діячів Австрії.[41])

Приїздили посли з усієї Австрії і відразу попадали в парляменті на свої місця, приготовані для кожного посла, за його партійно-клюбною приналежністю. На першому засіданні вибрано провід парляменту — голову і кількох заступників, від усіх більших партійних груп, як від прихильних до уряду, так і опозиційних. Після виборів проводу посли мали йти до цісарського палацу вислухати тронну промову.

Соціял-демократичний клюб вирішив, що хто хоче, може йти; хто ж не піде на ту церемонію, тому не буде братися це за зле. Добра третина соціялістичних посілів не пішла слухати промови цісаря. Ті ж, що пішли, говорили, що зробили це з пошани до старого монарха; за те, що він пішов за духом часу і твердо наполягав, щоб поширити виборчі права і на ті народні маси, що цих прав досі не мали. Він казав, що краще, щоб ці зміни стались мирно, ніж шляхом кривавої боротьби.

Яцко Остапчук, Станислав Сидор, його зять, і проф. д-р Денис Лукіянович.

Найбільшою групою в парляменті було об'єднання соціялдемократичних послів. Це об'єднання мало 87 послів різних народностей: 49 німців, 24 чехів, 6 поляків, 5 італійців, 2 українці та

1 румун. Це була п'ята частина всіх послів парляменту. Виходить, нібито, що тут кожний народ в Австрії мав своїх «зрадників» (так називали соціялістів їхні противники), які не погоджувалися і не йшли спільною лавою з своїми «патріотами», а шукали собі спільників серед таких самих «зрадників» інших народів. Їм не по дорозі було йти з більшістю, бо вона підтримувала владу, яка не хотіла йти на поступки народним масам. Вони знали, що до поступок владу доведеться примушувати боротьбою, в якій потрібна єдність соціялістів. І тому посли соціялістичного об'єднання в своїх виступах завжди доводили своїм противникам, що, нехтуючи інтересами робочого люду, вони тим роблять погану прислугу собі й державі. Адже робочий люд рано чи пізно візьме сам силою те, чого йому не визнавали по доброму.[42])

Уже після перших парляментарних нарад виявилося, що праця представників різних національних груп не буде легка. Не всі народи Австрії мали однакові права. А тому й взаємовідносини між ними не могли бути дружніми. Виникали гострі суперечки й незгоди між окремими народами, як от: між чехами й німцями, між поляками й українцями.

Спір польсько-український досі не був надто твердим горішком для поляків. Вони завжди брали гору над українцями в парляменті. Зараз їм буде тяжче, бо українці мали 32 послів у парляментів, а це вже поважна сила.[43])

В роботі парляменту часто доходило до гострих дебатів між табором поступовців і консерватів. На самому початку такий двобій поступових і консервативних світоглядів викликала справа проф. Вармунда.

Під впливом парляментарної більшости християнських соціялістів і їхніх однодумців усунено з університетської катедри в Інсбруку проф. Вармунда за ліберальні, свободолюбні погляди.[44])

Навколо цієї справи розгорілась завзята дискусія про академічну свободу. В дискусії взяли участь найвидатніші посли-науковці: славетний професор філософії й соціології д-р Масарик і його опоненти словінець д-р Крек і чех д-р Шрамек, професори теології.

Думки д-ра Масарика були ясні й переконливі, хоч він і не визначався особливою красномовністю. Він доводив, що наука потребує розумної критики, але ніколи не стерпить найменших спроб обмежити свободу думки.

Д-р Крек був визначним учнем римо-католицької церкви. Хоча з д-ром Масариком в багатьох питаннях він не погоджувався, проте не належав до тих, що поборювали свободу науки, і не був релігійним фанатиком. Був він правдомовний і щирий в сво-

їх науково-політичних переконаннях; він одверто заявляв, що не мав би нічого навіть проти відділення церкви від держави.

Натомість д-р Шрамек у полеміці з д-ром Масариком був непримиренним католицьким догматиком. Ніхто не міг би й подумати тоді, що оцей римо-католицький теолог міг би зважитись на якусь співпрацю з соціялістами. Але не минуло й 20 років, як д-р Шрамек співпрацював з соціялістами в коаліційному уряді першої чехо-словацької республіки. А під час окупації німцями Чехо-Словаччини, в 1939 - 45 рр., він став прем'єром такого уряду на еміґрації в Лондоні.

Справа проф. Вармунда скінчилася компромісом, корисним для професора.

«РАНЕНИЙ БРАТ»

Через кілька тижнів після мого приїзду до Відня дістав я листа з Бічке на Мадярщині, недалеко Будапешту, від своїх земляків зі Збаражчини. Писали вони в тому листі, що їх намовили якісь аґенти їхати туди на жнива до маєтку графів Метерніхів. І просили, чи не міг би я їх відвідати й порадити, як їм вийти з біди, в яку попали тут, бо самі вони безрадні.

Писали, що їх примушують працювати понад силу, що годують їх нужденно й поводяться з ними, як з якоюсь худобою. Як привезли їх, то загнали до якоїсь величезної стодоли, дали на підстілку трохи соломи. З часом ця солома потерлась на порох, а свіжої на заміну не дають. Отак вони в тім берлозі й живуть — сплять і їдять. А від бруду намножилося стільки паскудства всякого, що вони не мають ні хвилини спокою. Скаржились, але на скарги їхні ніхто не звертає уваги.

Отож, в неділю рано, тільки-но на світ благословлялося, вирушив я до того Бічке, щоб протягом одного дня упоратись з тією справою.

В Будапешті я мав пересідати, і звідси до Бічке треба було їхати лише годину. Ще виїжджаючи, я вирішив зайти в Будапешті до редакції соціялістичного щоденника «Непсава»,[45]) щоб там з ким порадитись і запитати, чи не поїхав би хтось з них зі мною до Бічке. На жаль, в редакції нікого я не застав.

Отже, поїхав сам. І застав там все так, як мені ті люди писали в листі. Поговорив, записав, що бачив, набрав того сміття в паперову торбинку й поїхав назад до Будапешту. Знов зайшов до редакції, і знов не застав там нікого. Написав листа, в

якому докладно розповів, в якій справі я двічі заходив до редакції.

Другого дня після приїзду до Відня я одержав поспішного листа від редакції «Непсава», в якому просили, щоб я не робив великого розголосу з того, що я бачив у Бічке; що вони беруть цю справу на себе і про вислід мені негайно дадуть знати. І дійсно, справу моїх земляків залагодили успішно. Писали про це мені й земляки і дякували за мою допомогу.

Повертаючись з подорожі до Бічке, я мав в дорозі цікаву зустріч. На станції в Будапешті, чекаючи на поїзд до Відня, я помітив у далекому куті станції великий натовп селян. Одні сиділи, другі куняли, напів лежачи, інші проходожувались мовчки.

Я наблизився до тих людей і мимоволі пригадав тих своїх земляків, з якими кілька годин тому я попращався. Ці виглядали ще бруднішими і своїм виглядом нагадували мені виголоднілих в'язнів, яких не раз бачив, як їх гнали озброєні дозорці на роботу. Подумав я, чи не будуть ці також якимись моїми земляками?

Я не помилився. Так, це були свої люди. Говорили, що вони з Мармороэщини — від Тересви, Дубового, Нересниці. Верталися вони з Славонії, де були на весняних роботах. Просили, щоб я не дивувався, що вони такі нужденні, брудні й обідрані. Вони вже два місяці, як вийшли здому. Жили на одному сухому хлібі, важко працювали і мешкали в таких жахливих приміщеннях, що могли забути, що вони — люди. Та й заробили, як кіт наплакав.

Коли я заговорив до них рідною мовою, всі схопилися з своїх місць і обступили мене з усіх боків. Почалася щира розмова, цікава для них і для мене. Я їх розпитував: як живеться дома? які в них статки? чи мають школи і які ті школи? На всі мої питання відповідали охоче. Дома їм важко живеться. Кінці з кінцями ніяк не можуть звести. Землі обмаль, заробітків нема. Найкращі землі — державні. За пасовиська треба платити, бо вони теж державні. Тільки й порятунку, що лихвар позичить. А як прийдеться платити борг лихвареві, то хочеш чи не хочеш, а пишися на заробітки. А заробітки — самі бачите які... Школи є, але вчать в них по-мадярськи. Отож, чого в них навчишся? Деякі самотужки, один від одного, навчились читати церковні книги, щоб хоч в церкві могли Богові помолитися. Попи й дяки — чужі нам люди. За мадярів себе мають. Тільки тоді знають русина, коли сподіваються від нього щось дістати.

Один з тих земляків мені на пам'ятку в моєму записнику нашкрябав кирилицею свою адресу.

Вертаючись до Відня, я весь час думав про тих земляків своїх, з якими того дня зустрівся. Думав і про тих своїх з Поділля, і про цих з-за Карпат. Всі вони рідні одні одним, та й доля їхня однакова.

Пригадалося мені при цьому, як перед чотирма десятками років зустрів у Сваляві таких самих селян наш безсмертний Драгоманів. Поговорив з ними, похитав головою, й заплакав над їхньою долею. Він потім писав, що було б чудо, коли б це наше плем'я залишилося довше жити. Воно гине, і, мабуть, загине.

А я думав собі, що лише мертвого не вертають до життя. А вони ж, оті земляки — ще живі. Розбудити б тільки в них самосвідомість, дати крихітку світла, влити надію в їхні серця... От коли б небеса післали цим людям якого щирого і завзятого провідника, то вони напевно зірвалися б на рівні ноги і пішли б за ним до світла, до нового життя...

Довго потім переслідували мене такі думки про Закарпаття. Хоч би де я бував і хоч би що я робив, а ці думки повертались до мене знову і знову. А найбільше я думав про це у вільні хвилини.

ЯНДРУХ ШМІҐЕЛЬСЬКИЙ ПОСЛОМ ДО СОЙМУ

Коли помер мій тато, 27 червня 1907 року, і проголошено специяльні вибори для заповнення ваканції по ньому в Галицькому Соймі, то ми висунули на його місце кандидатуру Яндруха Шміґельського. Зроблено це проти його волі, бо він не хотів чути про кандидатуру. Він любив працювати серед народу, але не хотів стати послом, бо посольський мандат, це за його словами, пуста парада. Але така «парада» не минула його, хоч він, як кандидат, не виголосив ніодної передвиборчої промови. Сидів собі у своєму селі, зайнятий жнивами, і мабуть був би навіть не прийшов на вибори, як би не те, що був виборцем. Але працювали за нього інші, щоб таким чином відплатитись йому за його дотеперішню громадську працю.

Було видно, що влада приготовлялась ударемнити вибір Шміґельського. Бо такого ще не бувало, щоб з трибуни Сойму лунав голос соціяліста, та ще українського.[46]) Але з тих плянів влади нічого не вийшло. Вона боялась красти голоси чи арештувати виборців, бо за голосуванням стежили два соціялістичні посли до парляменту: я і польський соціял-демократ д-р Діяманд. Я сидів таки в приміщенні, де відбувалось голосування, а він — у коридорі поблизу.

Головою виборчої комісії був нотар Гординський, і коли він довідався, що Шміґельський виграв вибори, то його радості не було кінця. Казав, що це щастя для нього дожити тієї хвилини, коли два стовпи нашого руху дістали таке відзначення за свою працю.

Але ніхто не міг переконати Шміґельського, що добре сталось, що ми обидва здобули мандати, я до парляменту, а він до Сойму. Казав, що це матиме некорисний вплив на наше близьке оточення; що люди будуть завидувати нам посольських мандатів; що будуть помалу відчужуватись від нас і , нарешті, ми їм обриднемо. І чим довше будемо виконувати наші мандати, тим гірше для нас. Шміґельський думав, що краще, щоб мандат у нас мав хтось з партійних товаришів, що живе далеко і тільки приїздив би до нас час від часу як гість. Таких послів ми могли б скоріше захищати, ніж самих себе.

Найближча майбутність показала повну слушність його міркувань. Наші виступи давали нам моральне задоволення, що ми сумлінно і акуратно виконуємо наші обов'язки. Але наші однодумці чекали від нас реальних успіхів, які приносили б їм конкретні користі. Цього ми часто не могли зробити при нашій найкращій волі, і це було причиною розчарувань серед них.

Коли Шміґельський з'явився в Соймі, то вся правиця, тобто шляхетська фракція, дивилась на нього з іронією, як на якусь зайву причепу. А його непоказна фіґура не обіцяла їм нічого цікавого. Але вже перший виступ Шміґельського, на який їм довго не довелось чекати, переконав шляхетських послів, що матимуть діло з твердим горіхом. Вони зрозуміли, що мають між собою справжнього соціялістичного трибуна.

Пам'ятний був виступ Шміґельського перед маршалком Сойму графом Бадені і намісником Галичини графом Потоцьким, до яких він ходив на чолі депутації львівських робітників. В депутації були також два посли до парляменту від польської соціялдемократичної партії, д-р Діяманд і Гудець. Депутація передала обом цим верховодам Галичини меморандум з вимогою застосувати новий виборчий закон, який вже обов'язував у парляментських виборах, також у виборах до Сойму. Хоч між такими пузачами як Бадені і Діяманд Шміґельський виглядав як хрущ, проте його виступ був поважний і рішучий.

СПРАВА «ВОДНИХ РЕВІРІВ»

Літом 1907 року, коли члени парляменту роз'їхались на вакації, я відвідував деякі села моєї величезної виборчої округи

і звітував, над чим радив парлямент на недавній сесії. Говорив також, чого можна сподіватись від нього. Хотів я попередити людей, щоб вони не дурили себе і не чекали від того парляменту якихось незвичайних змін чи реформ. В новому парляменті залишився старий дух, бо його обновляли не революційні події, а посли старого парляменту. Правда, вони згодились на деякі незначні зміни, бо мали страх перед революцією, але при тому добре дбали, щоб не втратили влади упривілейовані верстви в державі, до яких належали і вони. Новий парлямент різниться від старого лише тим, що в ньому, завдяки новому виборчому праву, є більше представників народу. І тому тепер є краща можливість виривати від уряду різні поступки для народу.

Від людей по селах я дізнався, що державна адміністрація і далі ставиться неприхильно до народних мас. Скрізь ті самі надуживання і дошкулювання з боку державних урядовців.

Наприклад, тернопільський староста д-р Завадський, який при тому був невеликим поміщиком, почав дошкулювати селянам так званими водними ревірами. Свого часу, ще кільканадцять років тому, Сойм ухвалив закон, який передбачав поділ рік на ревіри і оренду цих ревірів особам чи організаціям, які хотіли б запровадити раціональну водну господарку. Але той закон існував лише на папері, і ніхто й не оглядався на нього. Бо в нас і не було де заводити якісь там водні ревіри. Це можна було робити, де були стави і великі ріки, а в нас їх не було. Правда, селяни орендували ті ревіри, але не для рибної господарки, а для мочення конопель. Люди плекають коноплі від віків, бо без конопель не мали б полотна, не мали б в що одягнутись.

І тому розпорядження тернопільського старости орендувати водні ревіри лише під рибну господарку вдаряло по одній з найважливіших галузей сільсько-господарського життя.

Розповідали мені люди з Чистилова під Тернополем, що в них відбувалась ліцитація їх сільського ревіру. До ліцитації стали поміщик граф Коритовський і селянин Черевичник. Цей останній утримався при ліцитації, бо запропонував вищу ціну. Але староста, не дивлячись на те, заявив, що передає ревір поміщикові.

Я пішов у тій справі до старости і запитав його, чи то правда. Він признався, що дійсно так зробив, і зазначив, що закон дає йому право рішати, кому орендувати даний ревір. А зробив він таке рішення тому, що він переконаний, що поміщик запровадить розумнішу водну господарку ,ніж селянин. Бо пан граф ніколи не дозволить мочити коноплі в воді, і тоді можна буде розмножувати там рибу.

«А що ж мають робити люди, де мають подітись з коноплями»? — запитав я. «Може б пан староста дав їм яку добру раду?»

Відповів, що він того не знає, і це його не цікавить. Коли б він був їх послом, то може б їм порадив...

Було видно, куди він гне. Безперечно, це було переслідування селян за вибори, за те, що голосували за мене. Хотів староста також справити мені труднощі.[47])

Я вирішив звернутись у цій справі до намісника Потоцького. На авдієнцію поїхав я з нововибраним послом до Сойму Шміґельським, а у Львові приєднались до нас обидва посли польської соціял-демократичної партії д-р Діяманд і Гудець.

Була це незвичайно цікава авдієнція. Граф Потоцький прийняв нас так, як тоді поміщики приймали своїх форналів. Не подав нікому з нас своєї магнатської руки і не просив нас сісти. Говорили ми, стоячи. Я з'ясував йому справу, а він зробив собі коротку записку і сказав, що дасть перевірити справу. На тому наша авдієнція скінчилась. Не тривала довше чотирьох хвилин. Навіть цісар не приймав так нікого.

Описую нарочито цю пригоду, щоб показати що то були за часи і які люди були при владі. Справа ця, як видно, була доволі дрібна і маловажна. А проте вона була багатомовна в своїх наслідках і заважила на дальшому ході подій. Вона призвела до смерти кількох осіб і погіршила і так напружені відносини між двома сусідніми народами.

МОЯ ПЕРША ПРОМОВА В ПАРЛЯМЕНТІ

В грудні 1907 року провадились у Віденському парляменті кількатижневі дебати над державним бюджетом, в яких брало участь понад 200 послів з різних політичних груп. Я також був внесений у список промовців і чекав своєї черги. Дебати мали закінчитися виступами двох генеральних промовців — одного від про-урядової більшости, а другого від опозиції. Провідник клюбу соціял-демократичних послів д-р Віктор Адлер запитав мене, чи не хотів би я виступити як генеральний бесідник опозиції з промовою проти бюджету. Я згодився, мене вибрали, і я прийшов до слова.

Моя промова вийшла краще, ніж я сам сподівався і дехто з моїх прихильників. Правда, пізніше я був дещо неспокійний, роздумуючи над тим, що я говорив. Але ніхто не робив мені закидів з приводу мого виступу. Навпаки, парляментарні кола, як я бачив, поставились до моєї промови поважно, а преса назагал

прихильно, як партійна так і непартійна. Деякі газети звертали особливу увагу на деякі місця моєї промови і коментували їх.

Але чим більше я роздумував над своєю промовою, тим менше я був задоволений нею. Передусім вона була задовга. Подруге, я порушив багато місцевих справ з українського життя в Галичині, які не належали до компетенції парляменту і не мали нічого спільного з бюджетом. Але я хотів звернути увагу урядових і парляментарних кіл на важке становище українського народу. А найбільшою хибою промови було те, що я поставив деякі питання не там, де треба було.

Натомість було в моїй промові багато дечого нового, на що досі ніхто не звертав уваги.

Наприклад ,я зайнявся — майже в кінці промови — пропозицією німецького аграрницького посла д-ра Ебенгофа творити об'єднання хліборобів — не тільки в парляменті, але й поза ним, не зважаючи на їх національне походження. Ебенгоф казав, що в цьому треба брати приклад із соціял-демократів, які гуртують всіх робітників, незалежно від їх національности.

Я відповів Ебенгофові, що його плян в корені хибний, бо хлібороб хліборобові нерівний. Одні мають по кількасот десятин землі, інші по кільканадцять, а ще інші по кілька десятин або взагалі не мають нічого. Дрібним хліборобам зовсім не по дорозі з великими, бо їх вимоги й інтереси зовсім протилежні. Біднякам треба дати більше землі, щоб вони були хліборобами не на панських ланах, а на своїй землі. Для того землю треба розподілити так, щоб ніхто не мав її більше ніж може обробити своїми власними руками. Хто не працює на землі, той не повинен посідати її. Значить, землі поміщицькі, церковні і манастирські треба передати справжнім хліборобам. Цього вимагає соціял-демократія, і до цього мусить прийти скоріше чи пізніше.

Подібно підійшов я також до проблеми лісів. Дерево потрібне всім громадянам держави, говорив я, як будівельний матеріял і як опал. Але одні мають цього добра забагато і не знають що з ним робити, а інші — мільйони бідних селян — взагалі не мають. Соціял-демократи хочуть, щоб ліси стали власністю держави або уряду тої области, де вони лежать, тобто власністю всіх. Бо тільки тоді можна забезпечити раціональну лісову господарку. Разом з тим соціял-демократи пропонують організувати збут будівельних матеріялів і дров через державні чи громадські склепи по приступних, однакових цінах для кожного покупця. А надвишок деревного матеріялу держава обмінювала б закордоном за інші продукти, яких у нас немає, або продавала б за гроші. В обох випадках це було б корисне для народу. І тіль-

ки тоді, як буде здійснена ця ідея, зникне теперішнє ненормальне явище, що галицькі селяни мусять платити різним спекулянтам надмірні ціни за будівельний матеріял і топити в печах не дровами, які для цього призначені, а соломою, терміттям і навіть сухим гноєм.

Піддав я критиці також деякі нездорові явища нашого церковного життя. Одним з них є те, говорив я, що священики часом вимагають високої плати за такі послуги для вірних, як хрещення, вінчання та інше. Через те нераз між вірними і священиками відбуваються прикрі торги, наче на базарі і трапляються різні непорозуміння. Цю ділянку треба правно унормувати, говорив я, щоб один знав, що має вимагати, а другий — що має платити.

Далі вказав я на факт, що священики тримають у своїх руках парафіяльні земельні маєтки, які сягають від кількадесяти до кількохсот моргів землі. На цьому тлі також доходить до суперечок між священиками і вірниками і навіть до позорищ, бо всупереч своїй високій місії серед народу, деякі священики визискують своїх вірних або винаймають парафіяльні землі чужим людям, які збагачуються на кривавому поті сільських нуждарів. Немає з цього іншого виходу, говорив я, як передати парафіяльні землі віроісповідним громадам, а священикам давати платню, як даємо учителям та іншим державним службовцям.

Рішуче вимагав я скасуванням так званого права патронату, вважаючи його найбільшою ганьбою і безглуздям двадцятого століття.[48])

І ще одне нове було в моїй промові. Сказав я, що віденський уряд, своєю угодою з польською шляхтою, позбавив український народ Галичини рівноправности і що для чотирьох мільйонів українців нашого народу конституція є тільки на папері. Український народ Галичини вже 50 літ вимагає відділити його від поляків, щоб вони були собі панами на своїй землі за Сяном, а ми — господарями на своїй землі, по цей бік Сяну. Бо тоді обидва народи були б рівноправними, і не було б причини боротьби між ними. Тепер же український народ є наймитом на своїй землі. Але цих наших вимог досі не здійснено, і тому Українська Соціял-Демократична Партія вже не буде повторяти цих старих вимог, а ставить нову мету — самостійну, ні від кого незалежну Україну, яку показав нам у своїх пророчих словах найбільший дух України, Тарас Шевченко.

Цікаво, що члени так званого Руського Клюбу схвалювали голосно всі мої вимоги, ніби заявляючи, що й вони борються за те саме, за що бореться українська соціял-демократія. Але коли

я заявив, що нашою найвищою вимогою від тепер буде незалежна Україна без хлопа і без пана, то вони мовчали. Видно, що це для них була занадто висока мета...[49])

Коли я скінчив, посипались оплески, а вся велика опозиційна громада послів складала мені побажання. Зробили вкінці те саме, мабуть не дуже щиро, і мої земляки з Руського Клюбу. Через деякий час запитали листами мене і Вітика, чи не хотіли б ми стати членами Руського Клюбу. Ми відповіли, що ми українці, а їх клюб «Руський», і через те нам не по дорозі. Пояснили нам пізніше, що назвали так клюб проти своєї волі, що це була поступка для п'ятьох «руських» послів з Буковини. Для нас вони не потребували робити жодної поступки. Ми й так завжди підтримували їх слушні вимоги, і не тільки ми з Вітиком, але і ввесь соціял-демократичний союз. Розходження були між нами лише в деяких господарських справах.[50])

ВИБОРИ ДО СОЙМУ 1908 ТА ЇХ ТРАГІЧНИЙ КІНЕЦЬ

Шміґельський послував лише шість тижнів, бо він мав тільки закінчити канденцію мого покійного батька. В кінці січня 1908 року були розписані нові вибори до Сойму.

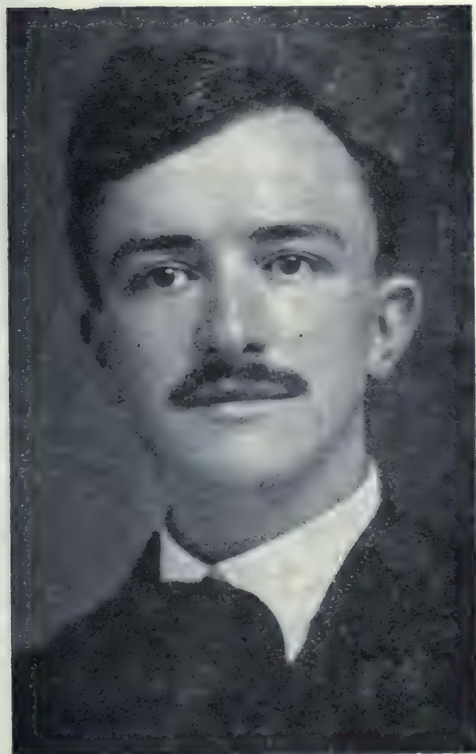
Зацікавлення цими виборами було велике, бо новий Сойм мав перепровадити зміну дотеперішнього виборчого закону в дусі нового виборчого права, ухваленого віденським парляментом. Але були побоювання, що цісарський намісник граф Потоцький, замість ставитись однаково до всіх партій і перепровадити вибори справедливо, буде уживати по-старому шахрайств і насильств, щоб забезпечити перемогу шляхти і догодити своїм новим союзникам москвофілам. Бо ж вибори мав перепроваджувати старий урядовий апарат, відомий з таких практик.

Дивною виглядала та угода між польською шляхтою і москвофільськими яничарами. Москвофіли тоді вже майже вигибали серед народу, і їм, як кажуть, лишилось три чверті до смерті. Але Потоцький хотів показати Відневі, що нібито існує згода між поляками і «русинами», і вирішив штучно продовжити їх життя, дарма, що їх серце лежало не в Відні, а в Петербурзі. Зрештою і польська шляхта не дуже турбувалась про інтереси Австрії. От на такій то сумнівній кумпанії опиралась влада Австрії в Галичині. Але Відень був сліпий на це.

Дехто потішав себе надією, що тепер, коли в Австрії запроваджено загальне і рівне виборче право і коли всюди в країні по-

віяло новим духом, то і в Галичині зміняться відносини на краще. Але такі надії виявились безпідставними...

Збаражчина знову ставила своїм кандидатом Шміґельського, і цим разом проти його волі. Затявся, що не буде провадити виборчої кампанії в свою користь, бо це, мовляв, дурисвітство. І не провадив. А я цим разом міг мало часу присвятити цій справі, бо я мусів незабаром вертатись до Відня на засідання комісії парляменту для господарських справ, до якої я входив.

Мирослав Січинський.

Управа партії порадила мені звернутись до молодого випускника університету Мирослава Січинського, щоб він провів аґітацію за Шміґельського в Збаражчині, спочатку зі мною, а після мого від'їзду до Відня — сам. З Мирославом я ще не зустрічався, але я знав його покійного батька, який був послом до Сойму від Збаражчини протягом кількох років, а також його старшого брата Мстислава, з яким я мешкав разом два місяці в Бурсі св. Миколая у Львові. Пізніше я зустрічався з Мстиславом у Тер-

нополі, коли його і Володимира Темницького судили за агітацію під час хліборобських страйків.

Коли я зустрівся з Мирославом, то він зробив на мене враження серйозного юнака. Був доволі слабої будови тіла, маломовний і задумчивий. Представили мені його як надійного соціялістичного діяча, хоч був мрійливий і дуже чутливий, майже перечулений. Хвалили його також український посол Григорій Цеглинський і польський соціялістичний посол д-р Ліберман, які знали його з того часу, як був учнем гімназії в Перемишлі.

Січинський згодився поїхати зі мною на агітацію за Шміґельського, якого він знав з виступів у Соймі, і ми виїхали в район Підволочиськ. Перші збори відбули ми в селі Клебанівка. Селяни хвалили собі промову Мирослава. Казали, що хоч він дуже молодий і без великого досвіду, але правильно оцінює економічне становище нашого народу. Старші люди, які пам'ятали виступи посла Миколи Січинського, казали, що син не вдався в батька. Бо батько був гарячка, і коли промовляв, то слова його сипались як іскри, і піт нераз заливав його. А син говорив спокійно, і слова його вже не так попадали до пам'яти і серця, як слова батька.

З Клебанівки нас завезли до Терпилівки, де нас чекав уже мій друг Іван Паляниця. Це був найбільший багач на Ново-селеччині, але дуже поступова людина. Він жив за-пан-брат з бідними, і ніхто не нарікав на нього. Паляниця мав власну бібліотеку і багато читав. Його добрим другом був місцевий священик Герасимович, людина також поступова. Недаром був якийсь час актором українського театру. З панами кумпанії не тримав, а попи теж не всі були йому, як кажуть, під міру.

Січинський почував себе дуже добре в Паляниці і не міг надивуватись, що ми маємо між собою таких свідомих та ідейних селян. Так само добре він почував себе всюди в Збаражчині, бо його приймали як дорогого гостя.

Скоро я попрощався з ним, бо мусів їхати до Відня. А Січинський поїхав до Нового Села відвідати опікуна нашого руху, нотаря Гординського.

Січинський побув у Збаражчині на агітації яких два тижні. Почував себе серед нашої братії дуже добре, а наші люди зжились з ним і приємно згадували його, коли від'їхав.[51])

Соймові вибори були жахливі, бодай нікому не спилось. Навіть Бадені не вмів так перепроваджувати вибори, а тепер, через десять років, мабуть і не відважився б на те, що виробляв його наступник, граф Потоцький. Це був пекельний танець, справжнє божевілля. «Каньовщина» в новому виді. Не диво, що справ-

дилась щодо Потоцького народня пословиця: «носив вовк, понесли й вовка».

На команду Потоцького майже всюди були вибрані послами найтяжчі вороги українського народу. Жорстокий, кровожадний тиран тріумфував. Навіть Збаражчина не була вийнятком. Господь знає, де поділись голоси, подані за Шміґельського. Послом Збаражчини проголошено неграмотного війта з Кошляк. Наказали йому, що має бути москвофілом, хоч він, сердега, признався, що не знає, як має бути ним.[52])

Шміґельського ні трохи не вразила ця поразка. Казав, що в умовах тієї дійсности годі було сподіватись чогось іншого. І при першій зустрічі зі мною сказав: «Побачиш, брате, що й тебе чекає таке розчарування».

Але коротко тріумфував граф Потоцький. 12 квітня 1908 року, не цілий місяць після виборів, розійшлась по світі вістка, що того дня перед обідом на Потоцького виконано замах, і що він був убитий трьома пострілами з револьвера. Той, хто стріляв, за кожним пострілом говорив:

«Це за розбивання страйків українських селян».

«Це за невинну кров, проляту в виборах».

«А це за ширення москвофільства серед українського народу».[53])

Убивник не пробував утікати, а спокійно віддав себе в руки поліції. Ним був Мирослав Січинський.

Через місяць після вбивства Потоцького відбувся суд над Січинським за участю лави присяжних. Боронити його взялись добровільно кілька найкращих українських адвокатів із Львова і провінції. Вони намагались зм'ягчити його вину тим, що був малолітнім, що його рано осиротив батько і що він терпів усякі нестачі. Але Січинський заявив, що не потребує такої оборони, що взагалі не потребує оборонців. Його довга промова була актом обвинувачення проти Потоцького і його помічників, метою яких, за словами підсудного, є кривди і загибіль українського народу на його рідній землі.[54])

Суд засудив Січинського на кару смерти, і тільки завдяки його малолітності цю кару замінено на 20 років тюрми.[55])

ДЕБАТИ В ПАРЛЯМЕНТІ ПРО КРИВДИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

В шість тижнів після вбивства Потоцького в Віденському парляменті подано два наглі внесли розглянути політичні відносини в Галичині.

Перше внесення подав член Руського Клюбу посол Григорій Цеглинський з Перемищини, один з наших найкращих педагогів і від кількох років управитель української гімназії в Перемишлі. Під його рукою виховувалось багато нашої надійної молоді, а серед неї і Мирослав Січинський. З уваги на сирітство Мирослава, Цеглинський піклувався про нього так само щиро, як про свого сина Миколу. Обидва юнаки були близькими друзями. Правда, вони не пішли слідами Цеглинського і стали поступовцями, але, як добрий педагог, він примирився з цим.

Думаю, що це не був випадок, що Цеглинський подав нагле внесення розглянути становище українського народу. Він, очевидно, хотів підтримати морально ті тяжкі обвинувачення на адресу шляхетської влади в Галичині, що їх кинув на суді його учень Мирослав Січинський.

Навряд чи хтось міг виконати краще те важливе історичне завдання, як це зробив Цеглинський. Недаром він був письменником, а до того і добрим промовцем. Він зібрав багато матеріялу, впорядкував усе старанно, обґрунтував статистичними даними і до того причепурив це все майстерною німецькою діялектикою. Його промова зробила сильне враження. Дехто говорив, що та промова задовольнила б і найкращого тоді німецького діялектика д-ра Кляйна, що був міністром юстиції.

Важке завдання мав перед собою черговий промовець, професор д-р Ґломбінський, нововибраний голова Польського Клюбу, бо він мав відповідати на правдиві обвинувачення, підтримані багатьма фактами про кривди українського народу — не тільки давні, але і свіжі, за режиму вбитого намісника Потоцького. Відповісти на докази контр-доказами він не міг, бо не мав для цього фактів. І тому він просто заявив, що ніяких зловживань щодо українців не було, ні під час страйків, ні під час виборів, і що твердження Цеглинського це звичайні вигадки. Очевидно, Ґломбінський домагався відкинути наглість внесення Цеглинського.

Промова Ґломбінського була така бліда і плитка, що не заважила б, як у нас кажуть, торби січки. І це полегшило моє завдання, коли я взяв слово після нього.[56])

Ще кілька місяців тому, говорив я, посол Ґломбінський лаяв прилюдно владу в Галичині за несправедливе відношення до його партії (народова демократія) під час парляментських виборів. А сьогодні він твердить, що влада в Галичині ще ніколи не була в таких добрих руках як тепер. Але якщо в Галичині все впорядку, то чому голова Польського Клюбу не хоче, щоб до нас прийшла комісія парляменту і подивилась на наші порядки? Нехай би нас похвалили чужі люди, коли є за що. Я остерігав уряд

у Відні не легковажити того, що діється в тому нещасному краю Галичині, бо йдеться тут приблизно про третину простору всієї держави, а може і про цілість держави. Відповідальність за лад і порядок віддано в руки польської шляхти, говорив я, але ввесь світ знає, що історична Польща впала саме через безладдя, спричинене шляхтою. Це визнають навіть польські історики. Наприклад, історик Лозінський писав, що Польща спиралась не на праві, а на безправстві. Це він сказав навіть в заголовку своєї праці про історичну Польщу ПРАВЕМ І ЛЄВЕМ, тобто правом і безправством. В тому самому дусі писав про стару Польщу другий польський історик д-р Бобжинський, який став намісником Галичини після Потоцького. А провідник польської «Людової» партії Ян Стапінський, який тепер є послом до парляменту, говорив не так давно в Соймі, що доти не буде добра в нашому краю, доки дороги не будуть встелені шляхетськими чашками. Правда, він тепер уже так не говорить, а співпрацює дружньо з тією шляхтою в Польському Клюбі. І тому нехай не буде нікому дивно, що не стало Потоцького. Коли кільканадцять років тому якийсь напів-божевільний підняв руку на австрійську цісареву і вбив її, то наші люди по селах оплакували її і навіть пісні про неї складали. Але за Потоцького ніхто не заплаче, бо він і його предки сумно записались в пам'яті українського народу. Дістав заплату, на яку заслужив. Один з членів цієї злочинної шляхетської кліки говорив недавно в Соймі: «нехай шаліє буря там надворі, а ми нічого не робимо собі з того, бо маємо сильний дах над головою». Але в дійсності цей дах уже тріщить і скоро завалиться. Остерігаємо перед цим, поки не пізно.[57])

Проти мене виступив інший член Польського Клюбу граф Войцєх Дзєдушицький, якого заболіло особливо те, що я критикував історичну Польщу, як країну анархії. Він боронив також Потоцьких і Каньовських, кажучи, що між ними були і такі, які будували храми для українського народу, щоб він мав де молитись Богу.

Після Дзєдушицького виступив Вітик. Він доказував фактами і цифрами, що польська шляхта безпідставно і безправно захопила владу над нашим народом; що вона не допускає його до світла, до відродження; і що, нарешті, підтримує серед нашого народу москвофільство, щоб з одного боку розбивати єдність українського народу, а з другого, щоб показувати Відневі, що ми нібито нельояльні до австрійської держави.

Під час промови Вітика і потім русофільського яничара д-ра Глібовицького настала така буча, якої досі ніхто не бачив у парляменті. Русофіли віддячувались Польському Клюбові за те,

що Потоцький врятував їх від загибелі і помагав їм далі киринити серед нашого народу.

Кульмінаційним пунктом цих важливих дебатів була промова польського соціялістичного посла Гната Дашинського. Він почав з того, що в конституційній державі ніхто не повинен шукати справедливости револьвером, але визнав, що на границі Галичини кінчається конституція і починається шляхетська самоволя. Він визнав також, що Потоцький штучно підтримував при житті москвофільських зрадників і запроданців. Далі він висміяв твердження послів з Кола Польського, що українському народові не діється жадна кривда, бо він, мовляв, має три чи чотири гімназії, свої народні школи, має громадську автономію і бере відповідну участь у повітовому і крайовому самоврядуванні. Три чи чотири українські гімназії, говорив Дашинський, дві-три катедри в університеті та інші названі і неназвані «здобутки» українців — це рішуче замало для чотирьох мільйонів українців; це така мізерія, про яку і згадувати сором. Така політика польської шляхти супроти українців не приносить чести не тільки шляхті, але й усьому польському народові. І через те не можна так гостро засуджувати Січинського, як це роблять шляхетські посли. Адже ж сама вдова по Потоцькому простила йому великодушно його провину.

Промова Дашинського була гіркими словами правди для його земляків, і за те осудила його вся польська преса, за вийнятком робітничої. Дивились на нього як на зрадника свого народу і навіть оголосили йому бойкот.

Три дні тривали ті славні дебати в Віденському парляменті, і посли мали доволі часу почути про ненормальні, задушливі відносини в тій закутині Австрії, на яку здавна гострила собі зуби її захланна сусідка Росія...

Розуміється, урядова більшість у парляменті не визнала українського внесення наглим, і австрійський державний віз покотився далі старою дорогою — назустріч своїй загибелі...[58])

Через кілька днів після того, як закінчились ті дебати, рознеслась по всій державі вістка, що в селі Чернихові, Тернопільського повіту, тобто в моїй виборчій окрузі, селяни нібито збунтувались проти жандармів у зв'язку з приділюванням водних ревірів, і що при тому вбито п'ять і поранено кільканадцять осіб.

Цю вістку почув я у Львові, повертаючись до Відня здому, де я був три дні в родинних справах. Розуміється, що я негайно виїхав до Чернихова, на місце цього нового божевілля, державної адміністрації, щоб провірити цей інцидент якнайдокладніше.

А тим часом у парляменті польська шляхта та її вірні помічники повели проти мене кампанію потворних нападів і вига-

док, твердячи, що в тому, що сталось у Чернихові, винний я. Це саме писала їх преса. Тому я, ще перед поверненням до Відня, написав до президії парляменту, що в тих нападах на мене нема зерна правди. Коли мої політичні вороги мають які докази проти мене, писав я, то нехай звернуться до суду. Я даю слово чести, що не буду ховатись за посольську недоторканість, а віддам себе добровільно в розпорядження суду.

Під час моєї неприсутности в парляменті в моїй обороні виступив незалежний польський соціяліст Ернест Брайтер. Це була людина хрустального характеру і дуже вразлива на всякі кривди. Де тільки була кривда, він зараз туди поспішав і наче з-під землі виростав.[59])

Про черниxівську аферу я з ним ніколи не говорив, і він міг знати про неї тільки з моїх промов або із стенографічних протоколів парляменту, бо справу водних ревірів я вже порушував у парляменті. А проте він правильно з'ясував ту справу і довів безпідставність нападів на мене. Він нагадав, що про неспокій у Тернополі в зв'язку з водними ревірами я повідомляв тернопільського старосту ще яких сім-вісім місяців перед цим інцидентом. Але староста не звернув уваги на мою осторогу. Місяць пізніше був я в тій самій справі у намісника Потоцького, разом з послами Діямандом і Гудецем і соймовим послом Шміґельським. Але й ця авдієнція не дала наслідків. Далі Брайтер вказав на те, що я негайно виїхав до Чернихова, щоб перевірити той ніби бунт, хоч там люди за мене не голосували. «Це свідчить про те, говорив він, що Остапчук живо цікавиться життям своєї округи і служить усім виборцям. За це він заслуговує на признання і пошану».

Коли я повернувся до Відня, то вже було по всьому, і тільки тут я довідався, скільки труду завдав собі цей незвичайний правдолюбець, щоб показати ту подію у правдивому світлі і при тому охоронити честь цілком чужої собі людини. Мені залишилось тільки спростувати ще деякі напади на мене та подати ще деякі нові факти, а також подякувати Брайтерові за те, що він зробив добру прислугу не так мені особисто, як слушній справі. Попередив я також парлямент, що зібраний на місці матеріял я використаю своєчасно, коли в цій справі буде подано формальне внесення.

Протягом двох перших років мого послування, 1907 - 1908 р., мав я особливо багато праці, бо треба було не тільки підготовляти потрібні матеріяли для моїх виступів у парляменті, але також уганятись по різних урядах, полагоджуючи справи громадські і, ще частіше приватні справи окремих людей. Цих останніх було так багато і часто вони були такі дрібні і шкурні, що нераз хо-

тілось мені відмовитись від посольського мандату і сказати своїм виборцям, що то була для мене не нагорода, а кара.[60]) До того ж треба було часто виїжджати на села, щоб піддержувати зв'язок з людьми. За тих два роки відбув я у своїй величезній виборчій окрузі рекордну кількість зборів — 180.

Здавалось, що та моя праця все таки переконає людей, що я не дармую, а сумлінно служу загалові. Я бачив, що ні один з послів не завдає собі навіть приблизно стільки труду для громади що я. Але чи догодив я тому загалові? Було ясно, що ні. Всюди по селах були одиниці, зокрема попи та їх помічники, які вже добре дбали про те, щоб моя праця не знаходила відповідного визнання. Де були організовані гурти наших однодумців, там ще не було біди, бо вони розповідали людям, що я говорив у парляменті, куди їздив, що робив. Такою була вся Збаражчина. Але чим далі від Збаражчини, тим гірше було. І хоч прийшла туди яка добра вістка про мене, то там було кому перекрутити її або й цілком змінити. Це доводилось бачити на кожному кроці.

Я знав, звідки ця акція йде. Провідники нашої політичної репрезентації були стурбовані успіхами моїми і Шміґельського, в яких вони бачили конкуренцію для себе, і навіть обговорювали цю справу на своїй нараді. Про це оповідав мені один мій політичний прихильник, який довідався про ту нараду. Д-р Олесницький радив старатись приєднати нас до співпраці з ними. Не щоб ми стали однодумцями, а тільки членами політичної репрезентації, я в парляменті, а Шміґельський у соймі. Як селянські провідники, ми були б окрасою їх репрезентації, говорили вони. Вирішили переказати нам, що коли ми згодимось, то будуть вітати нас між собою, а коли ні, то будуть боротись проти нас. Я відповів через людей, що можуть боротись проти нас, бо ми залишимось на своїх дотеперішніх позиціях.[61])

В жовтні 1908 року скликав я звітні збори в Збаражі. Зійшлася велика маса людей, не тільки наші політичні прихильники, але і противники. Мої однодумці були проти того, щоб на збори допустити також наших противників. Але я з ними не згодився. «Нехай приходять усі, говорив я. Я репрезентую всіх однаково, чи вони наші прихильники чи противники. Такої різниці ми ніколи не робили і не будемо робити». Але мої однодумці наполягали на тому, що я маю зобов'язання насамперед перед тими, що мене вибирали. Зчинилась метушня, яку ледве мені пощастило втихомирити.

При виборах президії показалось, що наших противників було зовсім небагато. Але і це не змінило моєї думки, що вони повинні залишитись на зборах. Я запевнив їх, що не буду стави-

тись до них інакше тільки через те, що вони не голосували за мене. «Всі ми тут свої, закінчив я, бо належимо до того самого народу».

В дискусії після того звіту забирали слово люди, які ще ніколи в своєму житті не були на жадних зборах. Вони говорили тільки про свої власні шкурні інтереси, при чому втрачали почуття всякої міри і просто виставляли себе на сміх. Наприклад, вони вимагали високих цін на речі, що їх вони мали на продаж, і низьких цін на речі, які вони потребували купувати. Хтось із свідомих людей звернув увагу, що неможливо ту саму річ продати по високій ціні і купити дешево, і що жаден посол не може цього зробити. На залі вибух сміх, який спантеличив тих, хто прийшов на збори, щоб ширити невдоволення і кириню.

На збори прийшов також парох Збаража о. Заячківський. Він звернувся до мене з благанням, щоб я вийшов з соціялістичного союзу в парляменті і став членом Руського Клюбу, де, за його словами, я був би окрасою. Казав, що він старий чоловік, і йому залишилось недовго жити, але поки помре, хотів би бачити мене серед своїх рідних.[62])

Промова мала помітний успіх, і я був приготований на те, що це внесення о. Заячківського підтримає більшість присутніх. Тоді я зробив таку заяву:

«Буває часом, що політик приходить до висновку, або його переконають у тому, що він досі йшов неправильним шляхом. Тоді він міняє свої погляди і переходить до іншого політичного табору. Але я не маю причини робити таку зміну. Соціялістичний союз не накидає на мене жадних обмежень і зокрема не забороняє мені діяти однозгідно з моїми земляками з Руського Клюбу. До того ж досі не було одного випадку розходжень між соціялістичним союзом і Руським Клюбом. Навпаки, діємо в згоді і боремось проти спільних ворогів. Коли б того не було, то інша справа. Тому, якщо ви маєте до мене довір'я, то не вимагайте від мене того, що неможливе. Якщо переконують вас мої слова, то гаразд. Але коли б збори прийняли таке рішення, як тут пропоновано, то знайте, що від того моменту я перестав би бути вашим послом. На моє місце прийшов би Куба Іванків з Довжанки. За нього я можу заздалегідь ручитись, що він став би членом Руського Клюбу. Він зробив би те, чого ви даремно вимагаєте від мене».

Внесення висловити мені довір'я було прийняте великою більшістю голосів. Тим самим відпало внесення, щоб я став членом Руського Клюбу.

В 1909 році, під осінь, відбувався в Відні з'їзд професійних організацій з усієї Австрії. Були там репрезентовані всі національ-

ності. На з'їзді виникла боротьба між так званими централістами і автономістами. Перші наполягали на тому, що в професійних організаціях повинні об'єднуватися всі робітники Австрії, незалежно від їх національности. Вони були проти окремих національних груп організованого робітництва, проти, як вони казали, сепаратизму і творення національних перегород в робітничому русі. Не допустити жадної автономії, вимагали централісти, бо автономія — розбиття єдности і послаблення політичної сили робітного народу.

Автономістів репрезентували представники чеських професійних організацій, які в окремих національних організаціях робітництва не бачили жадної шкоди для робітничого руху.

Ці розходження в середині професійного руху мали вплив на вибори в 1911 році, бо тоді соціял-демократи здобули на 20 мандатів менше, ніж у попередніх виборах, 1907 року.

На весні 1910 року російський уряд спеціяльним декретом відділив Холмську і західну частину Волинської губернії від Польського Королівства і приєднав ці райони до Волинської губернії. Галицькі поляки гостро протестували проти того розпорядження у своїй пресі і на масових зборах, вважаючи це черговим поділом Польщі, порушенням цілости історичної Польщі. Дивно було, що і польська соціял-демократична партія приєдналась до тієї акції, не оглядаючись при тому на думку союзу соціял-демократичних послів, ні нас, українських соціялістів. Я порадився з моїм партійним товаришем Вітиком, і ми обидва оголосили заяву, в якій підкреслили, що ні царський уряд, ні польське суспільство не має права вирішувати цієї справи, не запитавши, яка була б воля єдиного законного власника цих територій, українського народу. Справа тут не в тому, писали ми, чи згадані зміни корисні для українського народу, чи ні, а в тому, що всякі зміни на українських землях можуть відбуватись тільки з волі їх населення.

Цю справу ми обговорювали на спільному засіданні управ обох соціял-демократичних партій, української і польської, критикуючи позицію польських соціялістів у цьому питанні. Але польські соціялісти твердо стояли на позиціях історичної Польщі, і ми розійшлись без надії знову помиритись. Ми, українські соціялісти, вважали претенсії польського суспільства на згадані українські території за узурпацію, тобто посягання на чуже добро, і наклеймили позицію польських соціялістів як негідну визнавців соціялістичних ідей.

Згадані два вияви настроїв серед соціялістів пригнобили мене докраю. Я бачив, що в соціялістичному світі не все іде так, як би бажалось; що дійсність часом відбігає від теорій. Я відчу-

вав якусь душевну і фізичну втому, мене почала огортати нехіть, і я не бажав тоді нічого більше, як спокою.

Тим часом в квітні 1911 року несподівано проголошено нові вибори до парляменту. Я зразу оголосив, що не буду більше кандидувати. Нехай інші пробують цього щастя, думав я. Народовці дуже хвалили мене за це рішення. Але моя партія була іншої думки. Д-р Яросевич назвав мою поведінку хрунївством, хоч я пропонував його кандидатуру і давав запевнення, що при деякій фінансовій допомозі я забезпечу його вибір. Не згодились на це ні він, ні партія, і таки оголосили мою кандидатуру.

Виборча аґітація в мою користь ішла дуже мляво, бо не було потрібних фондів, а до того я був цілком пасивний. Це викликало розгубленість серед виборців, які не знали, чи я зацікавлений в кандидатурі, чи ні. А тим часом наші противники не цурались жадних засобів у боротьбі проти мене. Били, здорово били. Але попадали в порожнечу. Били того, що й не пробував відбиватись. В такій ситуації перемогти мене було не важко. Але перемога над тим, хто не бороniться, не приносить великої чести. Моя поразка не боліла мене. Боліло мене лише те, що мої противники вдались до всяких потворних вигадок і наклепів, щоб боротись проти моєї пасивної, напів-мертвої кандидатури. І тішило мене те, що Збаражчина постояла за мене до кінця. Поки жити буду, цього не забуду.[63])

Після виборів мої приятелі і прихильники почали думати про майбутнє. Плянували дальшу працю, щоб відплатитись за невдачу і здобути нову перемогу. При тому розраховували на мою співучасть. Я радів, що люди не опускають рук, що буде кому продовжувати дотеперішню працю. Але разом з тим я порадив їм привикати до думки, що ту працю доведеться їм робити без мене. Бо в мене є свій плян. Бо мені стелиться дорога на Закарпаття.

К і н е ц ь.

ЗАМІТКИ

написав д-р Матвій Стахів

[1A]) Сафат Шміґер належав до передових діячів Української Радикальної Парті. Пізніше він на деякий час перейшов був разом з Я. Остапчуком до Української Соціял-Демократичної Партії.

[1B]) Андрій Шміґельський (нар. 1866, пом. 1920). Народня вимова його хресного імени така, як подає Я. Остапчук — Яндрух — і так він сам себе називав. Він належав до тих нечисленних селян латинського обряду, які не дали себе переконати польським духівникам, що кожний латинник — це обов'язково Поляк. До визначних діячів українського національного табору належав також Йосип Ситник, що діяв у містечку Струсові на Поділлі. Андрій Шміґельський виробився самоосвітою дуже високо. Він листувався з Павликом, а з молодших радикальних діячів, із Василем Стефаником. Його листування із Стефаником опублікував з коментарями д-р Карло Коберський у львівськім "Громадськім Голосі". При відколенні частини членів від Радикальної Партії в 1899 році він пішов, разом з своїм приятелем Я. Остапчуком, до нової організації, УСДП і від неї був кандидатом у виборах до сойму в 1907 році. Це були додаткові вибори, бо польський посол зрікся мандату. Тоді надужиття влади були невеликі і Андрій Шміґельський був обраний послом. Проте, його мандат був короткий. У поновних виборах 1908 р., коли тодішній крівавий намісник Андрій Потоцький всіми засобами терору підтримував москвофільських кандидатів проти націонал-демократів, радикалів і соціял-демократів, і Андрій Шміґельський був повалений. За допомогою влади послом "вибрано" москвофіла Якова Крисоватого. У тих виборах шахрайствами повалено також інших українських незалежних кандидатів. Наприклад, Юра Соломійчук, кандидат Радикальної партії в Косівщині, отримав, згідно з урядовим рахунком, лише 80 голосів, а москвофіл, суддя Трач, при допомозі адміністрації, здобув 81 голос і отримав мандат. В грудні 1918 року Андрія Шміґельського обрала Збаражчина до Української Національної Ради, де він знову вступив до Української Радикальної Партії і був обраний до найвищої державної парляментарно-репрезентативної установи, Виділу УНРади. Він брав участь у делеґації для ратифікації Акту Соборности у Києві 22 січня 1919 р. і потім був депутатом Конґресу Трудового Народу України. В 1919 р. відступив з Галицькою Армією за Збруч і працював там серед селянства, освідомлюючи його національно. Помер на тиф, 1920 р., коли, з огляду на брак медикаментів, мерли десятки тисяч вояків і цивільних.

[1]) Бона — це дружина польського короля Жигмонта Першого (був польським королем і великим князем литовським, руським і т. д. в роках 1506 — 1548). Була Італійкою. Вславилася тим, що вміла в Польщі дбати про приватне майно короля.

[2]) Качала Степан, український католицький священик, парох у Шельпаках, Збаражчина. Народився 1815, помер 1888. Був правдоподібно членом Головної Руської Ради в 1848 р., а також представником її на слов'янському з'їзді в Празі, потім належав до членів-основників "Галицько-Руської Матиці". Був послом до Віденської Державної Ради і до Галицького Сойму. Був плідним публіцистом і автором науково-популярних праць, як по-польськи ("Політика Поляків щодо Руси", 1879), так і по-українськи ("Коротка історія Руси", 1886).

[2A]) Державна Рада — це назва для центрального державного законодавчого органу в Австрії (у Відні). Популярно звали її також парляментом. Її членів вибирали спочатку крайові сойми, а потім виборці. Проте, вибори були організовані в той спосіб, що ділено краєві мандати на групи ("курії"). В Галичині були такі курії: курія великих земельних власників; курія торговельно-промислових палат; курія міщанська; курія селянська; потім ще додано п'яту курію, в якій голосували ті, що не мали голосу в чотирьох попередніх куріях. Селянська курія обирала послів у своїх округах, але посередньо: наперед обирали виборці в громадах своїх електорів, а потім електори в явному голосуванні вже обирали посла.

[3]) Катехит, це той священик, який учив релігії у вселюдних і середніх школах. Наука релігії в усіх школах, з публічним правом, була в Австрії обов'язкова для кожного віровизнання. Працю катехита оплачував публічний шкільний фонд.

[4]) Качковський Михайло (нар. 1802, помер 1872), був судовим радником (вищим суддею), гарячим патріотом народовцем, але льояльним австрофілом старого типу. Багато жертвував на загальні культурні цілі; між іншим, він жертвував багато на основний пресовий фонд для видавання часопису "Слово" у Львові. В своїм заповіті призначив 60,000 ґульденів "Народному Домові" у Львові з вимогою, щоб з того фонду провадити освітню працю серед народу. Тодішній староруський провід "Народного Дому" дав заповіт до виконання о. Іванові Наумовичеві і іншим москвофілам, які проти народовської "Просвіти" оснували "Общество ім. Качковського". Це товариство діяло всупереч переконанням самого Качковського, бо ж він ніколи москвофілом типу Наумовича і йому подібних не був.

[4A]) Титул Маршалка мав голова Сойму, а в повітовому самоурядуванні голова виконного органу Повітової Ради, Повітового Виділу. Він одночасно був головою Повітової Ради, яка вибирала його. Повітова Рада обиралась куріями посередньо, тобто електорами. Як заступник голови Сойму, так і заступник Повітового Маршалка називався Віцемаршалок.

[5]) о. Іван Наумович, нар. 1826 р., помер 1891 р. Він був одним з ідеологів москвофільства в Галичині, при чому в пропаґанді для народу вживав переважно народної мови і був добрим популяризатором господарських порад. Про його діяльність є далі в спогадах. Гляди про процес проти нього і інших москвофільських провідників у 1882 році в іншій замітці до цих спогадів Остапчука.

[5А]) Дідицький Богдан (дійсне хресне ім'я Теодосій), нар. 1827, помер 1908; гімназійній учитель. Один із найзавзятіших міняйлів своїх національних переконань: був спочатку польським патріотом, потім народовцем і врешті одним з ідеологів москвофільства. Його "Історія Руси" була написана в "об'єдинительськім" дусі і при тому зручно цареславна. Пізніше цю "історію" витиснуло інше москвофільське видання, а саме "Илюстрованная Народная Исторія Руси", що її написав Ф. Ив. Р(іпецький). Це видання С. Дуди, але поширювано її між членами "Общества ім. Качковського" так масово, що ця "історія" мала два видання. Це була об'ємиста книжка на 738 сторінки.

[6]) Про Дідицького гляди замітку під 5а.

[6А]) Назва першого українського театру в нових часах була "Руський Народний Театр". Його засновано у Львові в 1864 році. Почин до реалізації цієї ідеї дав Юліян Лаврівський, апеляційний суддя і соймовий посол. Він наперед подбав про заснування товариського клюбу для інтеліґенції під назвою "Руська Бесіда" у Львові (1861 р.), а потім ця Руська Бесіда, за його почином, приступила до організації театру. Лаврівський зібрав потрібні на це фонди і постарався про ліценцію уряду на театр. Для організації постійного театру він приєднав трупу Омеляна Бачинського з Придніпрянщини. Перша вистава була 29 березня 1864 р.

[6В] Нотарі в Галичині мусіли мати юридичну освіту так, як судді.

[7]) Барвінський Олександер (нар. 1847, пом. 1927), визначний діяч Поділля і потім краєвий політичний діяч, професор учительської семінарії. Автор численних наукових творів, шкільних підручників і важливих спогадів про розвиток суспільно-політичного і культурного життя в Тернополі й околиці.

[8]) Отець Микола Січинський, діяльний священик, пізніший соймовий посол, батько Мирослава, що 1908 р. вбив галицького намісника графа Андрія Потоцького.

[9]) Маґістрат — це уряд міського самоврядування в Галичині.

[9А]) Бурса — це спільне помешкання для учнів, дітей переважно незаможних батьків.

[9В]) Горожанська школа, або виділова школа — це була 7-клясова публічна школа, утримувана по містах.

[9W]) Конвікт — це школа разом з бурсою; такі школи утримували польські манастирі.

9[H]) Стефаник Василь (нар. 1871, пом. 1936), великий мистець слова в представленні життя і почувань села, політичний учень Франка, посол Української Радикальної Партії до Державної Ради у Відні (1908 - 1918), член Української Національної Ради ЗУНР.

9[G]) Лепкий Богдан (нар. 1872, пом. 1941), визначний поет і повістяр, професор університету в Кракові, дійсний член Наукового Товариства ім. Шевченка.

9[D]) Оповідання про процес о. Івана Наумовича в спогадах Яцка Остапчука уривкове і неточне, а в дечім навіть помилкове. Тим то треба тут подати коротко дійсну історію цього процесу в 1882 році. Це був перший політичний процес проти москвофільського проводу, і він мав переломове значення для москвофільського руху, для самого Наумовича і навіть для історії Української Католицької Церкви в Галичині. Тут подані факти на підставі звітів тодішньої преси про процес, з акту обвинувачення проти підсудних і на основі пізніших деяких публікацій з історії політично-культурного руху (цитована праця Івана Франка — "Нарис історії русько-української літератури", д-ра Костя Левицького "Історія політичної думки галицьких Українців").

Головним центром москвофільської пропаґанди була російська амбасада у Відні. В 1880-тих роках москвофільський рух взагалі був досить сильний. Його вплив на несвідому масу ґрунтувався на тому, що в тім часі в єпископських консисторіях сиділи в більшості москвофільські достойники, які підтримували серед підлеглого їм старшого віком духовенства москвофільську течію. Цей рух з кожним роком занепадав під впливом росту українського національного руху народовців. В національному таборі тоді діяли також радикальні елементи під проводом Франка і Павлика. Москвофіли на початку 1880-тих років стратили більшість своєї студентської молоді і молодої світської професійної інтеліґенції — адвокатів, суддів, гімназійних професорів, народних учителів і молодого духовенства.

Цим ростом українського самостійницького руху був занепокоєний польський шляхетсько-міщанський провід, який мав владу в Галичині. Шляхта була особливо розлючена на те, що серед народу ширився рух тверезости. Його провадили народовці і радикали. Серед радикалів був принцип, що не треба пити горілки. Як напиток почали вживати хлібний квас (який називано "драгоманівським квасом"). Найбільше доїдало шляхті те, що тодішній митрополит Йосип Сембратович всіми силами підтримував рух тверезости і наказував, та сам перепроваджував масові релігійні місії з проповіддю тверезости і присягою не пити горілки. Це вдарило по інтересах шляхти ,бо вона мала монополію торгівлі горілкою, яку винаймала за великі гроші орендарам. Ця оренда була важливішою позицією прибутку шляхти, не рахуючи прибутку з викурювання горілки. Тому шляхетський режим

шукав нагоди, щоб скомпромітувати митрополита Йосипа та тим способом припинити його акцію тверезости.

Сам москвофільський рух, як такий, був для панівної шляхти дуже вигідним явищем недуги серед українського народу. Це був рак, який розгризав українське народне тіло. В тім часі серед самої польської шляхти був уже значний вплив нового польського націоналізму, що орієнтувався на угоду з царським урядом. Цей новий рух був особливо сильний серед польського міщанства і інтеліґенції. Він ставив собі за ціль зібрати в рямках Росії всі польські землі, виторгувавши від царя автономію. В кожнім разі, всі польські націоналістичні чинники в Галичині були раді тому, що серед української несвідомої народної маси існує москвофільсський рух, бо його можна було використати проти національного українського табору для його ослаблення.

Інформації центрального уряду у Відні були такі, що у Львові звив своє гніздо цілий центр царефільської і москвофільської пропаґанди, явної та таємної зрадницької роботи. Головними особами цього гурту були радник двору Адольф Добрянський і його дочка, вдова Ольга Грабар, та молодий син Мирослав. Адольф Добрянський був колишнім губернатором Карпатської Руси, а потім перенісся на спочинок до Львова, ведучи свою акцію в порозумінні з російською амбасадою у Відні. З цим гуртом стояли в контакті всі провідники москвофільства і редактори москвофільських газет, а також Іван Наумович і його син студент Володимир. Чинники намісництва не могли приховати того перед центральним урядом, а цей наказав стежити пильно за роботою цього гурту і в відповідний момент арештувати та поставити перед суд.

Прокуратура і намісництво відтягали справу обвинувачення до відповідної для себе пори, яка дала б нагоду скомпромітувати важливу установу українського народу, Церкву, як найбільшу народну повагу. Ця нагода трапилася, коли під впливом Наумовича і місцевого поміщика громада Гниличкн в Збаражчині перейшла на православ'я. Тоді причеплено до справи москвофільського центру у Львові двох громадян із Збаражчини — Івана Шпундера, господаря в Гниличках, і Олексу Залуського, господаря-міщанина в Збаражі. Обвинувачення внесено не за сам перехід на православ'я, бо ж в Австрії була повна релігійна свобода для всіх вір і можна було також бути безвірним. Прокуратура зробила обвинуваченим закид, що вони допустилися злочину державної зради і заколоту публічного спокою. Обвинувачених було разом 10. Їх арештовано і тримано в слідчій в'язниці аж до процесу перед судом присяжних, що розпочався дня 12 червня 1882 р. Процес тривав кілька тижнів, бо переслухувано багато свідків та відчитувано багато документів.

Судова розправа розкрила всю гниль серед москвофільської інтеліґенції: її хапчивість на гроші, її повну безхарактерність. Саме тоді був арештований знову І. Франко і пробув кілька днів в одній камері з сином

о. Наумовича, Володимиром. Цей москвофільський інтеліґент дійшов до такої безодні упадку, що подав донос на Франка, що той ніби признався перед ним в різних злочинах. Процес скомпромітував москвофільських провідників в очах свідомих людей і відвернув їх від москвофільства.

Суд присяжних ,на відповідний залаштунковий кивок панівних шляхетських чинників, засудив кількох обвинувачених не за головну зраду, але за заколот публічного спокою. Засуджено також о. Івана Наумовича на 8 місяців в'язниці (Я. Остапчук помиляється, коли пише, що його увільнено від вини). Засуджено також обидвох збаражан — Шпундера і Залуського, по 3 місяці в'язниці.

Цей процес мав свій відгомін в українській пресі і в суді. "Діло", що було головним органом народовців, містило редакційні звіти з процесу пера Володимира Барвінського (брата Олександра), заслуженого українського публіциста. Він розкривав усі лаштунки процесу і давав аналізу розправи, вказуючи на москвофільського рака і засоби боротьби з тією недугою. Тоді в "Ділі" помістив за своїм підписом довшу статтю о. Степан Качала, колишній посол до сойму і парляменту, парох Шельпаків у Збаражчині; ця стаття мала наголовок: "Справа православія в Галичині". В цій статті о. Качала, на основі розслідування консисторської митрополичої комісії, до якої він також належав, з'ясував, що до переходу громади Гниличок на православ'я в такій самій мірі, як о. Наумович, спричинився місцевий дідич граф Деля Скаля, сам римо-католик. Ця стаття о. Качали наробила шуму, бо граф Деля Скаля заскаржив до суду за образу і редактора Володимира Барвінського і автора о. Качалу. Розправа також була перед польською лавою присяжних. Отець Качала подав такі нищівні докази для правдивости свого твердження щодо графа Деля Скалі, що суд звільнив обидвох обвинувачених від вини і тим самим підтвердив залаштункову політику шляхти в справі Гниличок.

Проте, польська націоналістична преса використала процес так, що переконувала світ і Рим, що ніби Греко-Католицька Церква переповнена москвофільським духівництвом, яке поборює Папу Римського, хоч формально належить до цієї Церкви. Крім того, на найвищих постах цієї Церкви, мовляв, сидять люди, що є ворогами цісаря. Все те була пімста проти митр. Йосипа Сембратовича за його протиалькогольну акцію. Цісар мав тоді рішальний голос у Римі в справі кандидатів на католицьких єрархів. Отож під впливом шляхти він вимагав резиґнації митрополита. Старенький митрополит спочатку опирався цісарському натискові, але потім таки мусів залишити митрополичий престол. Його наступником іменовано його братанича о. Сильвестра Сембратовича. Цей був народовцем. Пізніше він був піднесений до гідности кардинала. Зразу він був прихильником "нової ери", але потім тримався самостійно.

[10]) Шарварок (з німецької мови: "гуртова робота") це була натуральна повинність в межах сільських громад для власників ґрунту. На підставі

ухвали громадської ради, війт мав право накладати на окремі господарства, відповідно до кількости землі, обов'язок доставити робітників або тягло для означеної громадської роботи, що була конечна в даній ситуації. Наприклад, для направи попсутої дороги, для відвернення небезпеки виливу ріки в час повені, для гашення вогню, для очищення дороги від навіяного снігу і тим подібне.

[11]) В Галичині в справі обсадження парафій панувало так зване право "патронату", яке мали власники шляхетських дібр у даній громаді, хоч би вони були не того самого католицького обряду. Це право полягало в тому, що поміщик-дідич мав право обирати собі кандидата на пароха з-поміж трьох, що їх давала йому єпископська консисторія. За кого він подав свій голос, той діставав "презенту", тобто право бути призначеним консисторією остаточно на пароха. Такий "патрон" парохії мав також обов'язки, а саме покривати відповідну частину коштів будови церкви і парохіяльних будинків, давати парохові дерево на опал з лісу, пасовисько і інші користі.

[11А]) "Угода" проводу українських народовців з намісником Галичини, визначним польським маґнатом, графом Казимиром Бадені, з листопада 1890 року, є в політичній публіцистиці того часу і в політичній історії відома під популярною назвою "нова ера". Ця справа в спогадах Я. Остапчука представлена в дуже короткій формі. Тим то тут потрібні деякі доповнення.

Спонуку до тієї угодової акції описує досить широко, на тлі европейської політики німецького канцлера Бісмарка, Іван Франко в своїй праці "Молода Україна". Під тиском німецької експансії на окупованих польських землях — на Шлезьку, Познанщині і Помор'ї — польський провід з одного боку шукав собі пільги в Галичині, перед наступом відродженого українського національного руху, а з другого шукав собі союзника під російським царством в колах української інтеліґенції. Польський провід для тієї мети увійшов у ближчі стосунки з гуртом, що був довкола письменника Олександра Кониського і професора київського університету Володимира Антоновича. Ці придніпрянські Українці поставились позитивно до проєкту такого союзу з польською шляхтою на Правобережжі. Вони для цієї акції зібрали серед своїх українських однодумців і серед польських маґнатів на Правобережжі значну суму грошей, щоб за них видавати наново журнал "Правду" у Львові і в ній пропаґувати угоду між Українцями і Поляками. Вся ця концепція угоди між двома сусідніми народами була на часі і потрібна, але все питання було в тому, щоб вона базувалась на рівноправності обидвох партнерів угоди. Нажаль, ініціятори цієї акції з українського боку не вміли договоритись щодо цього, а пішли "насліпо" за кличами польської шляхти, без ніякої формальної угоди. Цілу справу на галицькому ґрунті започаткував Олександер Кониський, якого вислав київський гурт з цим завданням до Галичини. Він встиг до тієї акції намовити лише проф. О. Барвінського, відомого до того часу з плідної національної

роботи, а також митрополита Сильвестра Сембратовича, що також був гарячим українським патріотом і першим свідомим під політичним оглядом владикою у Львові. Газета "Правда", що почала виходити в кінці 1880-тих років, робила своє завдання.

Дня 8 жовтня 1889 р. відбулися вибори до галицького сойму. Виборча акція ішла під проводом спільного комітету українських народовців і москвофілів, які вирішили назовні виступити одним фронтом проти фронту польської шляхти і міщанства. Наслідки виборів були ліпші від попередніх: разом з вірилістами було 20 послів, між ними д-р Теофіль Окуневський, перший посол, який був членом Української Радикальної Партії, та два селянські посли. Народовці мали між послами більшість і провід спільного соймового клюбу. Під впливом радикалів соймовий клюб розпочав досить вмілу і плянову опозицію проти панівного в Галичині польського шляхетського режиму, який не давав Українцям належних їм прав. З огляду на потреби зовнішньої політики, Відень тиснув на намісника Казимира Бадені, щоб він наладнав мирні взаємини з Українцями. Намісник тоді звернув свою увагу на митрополита Сильвестра і на проф. О. Барвінського, сподіваючися через них вплинути на решту народовців, щоб вони занехаяли свою опозицію. Намісник не мав наміру укласти дійсну угоду, а хотів тільки заманити народовський провід міражем майбутніх поступок з боку польсько-австрійської влади в Галичині. Він мав намір тільки поліпшити трохи шкільництво і допустити деяке вживання української мови в публічнім урядуванні в східній частині Галичини. Треба припускати, що проф. О. Барвінський дав себе переконати в тому напрямі і потім вплинув на голову соймового клюбу проф. Ю. Романчука. Цей народовський провід був схильний на таку неписану угоду також з тієї важливої для нього причини, що останнім часом сильно виріс радикальний рух під проводом Франка і Павлика. Цим рухом польська шляхта була поважно занепокоєна, а народовці боялися втратити цілком свої впливи.

У такій ситуації намісник запросив до себе митрополита Сильвестра, президію народовської "Народної Ради" — проф. О. Огоновського і д-ра Костя Левицького — проф. О. Барвінського і ще двох інших народовських послів — Телішевського і о. Костя Мандичевського. Голову клюбу, проф. Ю. Романчука, не запрошено, бо мабуть намісник волів, щоб його потім переконала ця група, не вірячи, що йому самому це вдасться. Намісник від імени цісаря вимагав, щоб Українці устами свого проводу обіцяли розвивати свою національність лише в межах Австрії та "в напрямі, згіднім з ідеологією Австрії". З такими Українцями уряд готов співпрацювати і робити їм належні поступки, говорив він. Коли посол Телішевський пробував звести розмову на конкретні пункти угоди, то намісник давав виминаючі відповіді. Нарада скінчилася без конкретного сформулювання угоди, але граф Бадені сказав на прощання, що Українці повинні добре зважити його пропозицію, бо на тому вийдуть добре.

Після того відбулася нарада учасників цієї конференції з ширшим колом проводу народовців і зокрема з послом Ю. Романчуком, що був в соймі головою клюбу. Його та інших народовських послів переконали до потрібної заяви в соймі в тому сенсі, що народовці стануть урядовою партією та будуть поборювати однаково і москвофілів і українських радикалів. Опозиція народовських послів має щезнути. Річ ясна, що до тієї наради не притягнено посла Т. Окуневського, бо ж він був радикальним послом, а нова політика мала саме звертатися проти радикалів. Нарада в намісника відбулася ввечері 24 листопада 1890 р. На другий день на пленарній сесії сойму виступив з угодовою промовою наперед посол Телішевський, а зараз після нього забрав слово Ю. Романчук, який від імени народовців зробив програмову заяву про новий напрям народовської політики. В програмових пунктах містилися такі засади:

1. Визнання самостійности української народности і мови та сприяння їх розвиткові.

2. Вірність для австрійської держави і пануючої династії.

3. Вірність для Греко-Католицької Церкви.

4. Поміркований лібералізм і заходи для розвитку селянства і міщанства.

5. Повне довір'я до існуючого уряду з надією, що він піде назустріч потребам українського народу.

Виголосивши таку плятформу, Ю. Романчук від імени своїх товаришів звернувся до польської соймової більшости словами: "Хочете згоди, то ми до згоди все готові. Коли хочете конче боротьби, то ми підоймемо боротьбу".

Цю плятформу підтримував зараз після нього посол о. Микола Січинський із Збаражчини. Він в основі повторив іншими словами те, що вже сказав голова його соймового клюбу, проф. Романчук. Зокрема він підкреслив: "Нічого не бажаємо, тільки розвою елементу малоруського, щоб тут в австрійській Русі утворився центр, до якого ґравітувало би руське [українське] тіло і руська душа, чи вона на Буковині, чи на Угорщині, чи в Галичині, чи за кордоном".

Як бачимо, то основою плятформи була австрійська державна ідея, як провідна думка для діяльности всього українського народу в межах Австро-Угорщини і Росії. Поза тим був тільки підкреслений момент окремішности, самостійности українського народу, відмінного від народів польського і московського. Цей останній момент відрізняв цю плятформу виразно від ідеології москвофілів, які признавали єдність "трьох руських народностей" в одній нації: "великоруської", "малоруської" і "білоруської" народностей, як невід'ємних частин одного "руського народу".

На другий день, 26 листопада 1890 р., виступив із заявою провідник москвофільської частини клюбу, проф. Антоневич. Він висловив здивування, що голова клюбу Романчук складав свою нову заяву без порозуміння з усіми членами клюбу і тим їх заскочив. Антоневич сказав, що його група

є вірна і льояльна для Австрії не від вчора, але увесь час. Він переліцитував плятформу Романчука, Барвінського, о. Січинського, Телішевського і інших народовців такою безумовною заявою вірности: "Ми, стара русска партія, свою вірність для Австрії доказували і будемо доказувати ділом. Ми не ставимо при цій льояльності ніяких условій [умов]. Наша льояльність не є предметом торгу. Ми йдемо з Австрією завсіди безумовно". Ця заява була вершком лицемірства і підлабузництва. Офіційні провідники москвофілів у тім часі виступали явно з льояльною міною для Австрії і для її польсько-шляхетського режиму в Галичині, а поза плечима вони і їхні підручні працювали повною парою для витворення симпатій серед народу для російського царя, як майбутнього "об'єдинителя всіх Русей" в одному російському морі.

Сама заява Ю. Романчука і товаришів щодо угоди з польським панівним режимом була щира. Він і Барвінський були переконані, що лагідною тактикою і відступленням від опозиції вдасться більше осягнути, як опозицією. Проте, ця щирість не мала партнера на противнім боці, в особі намісника Бадені. Для нього, як репрезентанта панівної шляхетсько-польської системи в Галичині, вся його конференція з представниками народовців 24 листопада 1890 р. була лише маневром для розсварення українського національного табору, тобто народовців і радикалів, для розбиття посольського клюбу в соймі і нарешті для пущення народовців проти москвофілів і навпаки. Вся ця внутрішня ворожнеча мала відтягнути увагу Українців від праці для розвитку свого народного життя і від організації власних сил для боротьби за національні і соціяльні права народу. Цієї мети намісник в значній мірі досягнув, якщо йдеться про табір народовців і москвофілів. Ці останні використали проголошену "нову еру" для того, щоб грати вигідну ролю оборонців "русского народу" перед "м'якими" Українцями, як вони називали гуртом усі національні українські елементи за їхній фонетичний правопис. Після проголошення "нової ери" москвофіли справді поправили свою репутацію, підірвану процесом 1882 року.

Зараз після промов Романчука, Антоневича, о. Січинського, митрополита Сембратовича і інших забрав слово радикальний посол д-р Теофіль Окуневський, і заявив, що він не солідаризується з такою неприйнятною заявою Романчука. Він додав, що він і його політичне угрупування були, є і будуть завжди проти всілякого кнута, деспотизму і сервілізму, хоч би і звідки вони походили. Це було одиноке принципове застереження в соймі проти такого роду "угоди" без ніякої виразної умови з боку "угодовців".

Граф Бадені, у відповідь на угодову заяву голови народовської групи Ю. Романчука, виразно застерігся, що поступки з польсько-австрійського боку прийдуть не зараз, але аж після того, як народовці практичною діяльністю докажуть, що вони щиро тримаються проголошеної плятформи. Він звернувся до народовської групи між іншим такими словами:

"Маєте, панове, можливість розвивати народність руську*) в Австрії в напрямі, згідному з державною ідеєю на основі відданости і вірности престолові і державі та на засадах єдности із світом католицьким і західньою цивілізацією. Ті засади мусять бути не лише ясно висказані, але й ясно і щиро та з доброю вірою практиковані. Крім того потрібно рішуче звільнитися від того всього, що — як самі, панове, стверджуєте — розвиткові руської народности на основі чисто австрійській перешкоджає. Треба боротися з усіми, хто допускається під цим оглядом якихось суперечностей або неясностей... Є прояви, які свідчать про брак доброї охоти до спільного співжиття двох народностей, яким доля присудила жити в однім краю".

Як видно із слів намісника, то вся "угода" для нього означала лише згоду українського народовського проводу на "співжиття двох народностей в однім краю", тобто згоду народовців на неподільність штучно утвореного краю з українською і польською частиною та згода на дальшу владу польської шляхетсько-міщанської меншости над українською більшістю. Вся австрофільська фразеологія мала лише маскувати самого намісника, як цісарського представника.

Всю цю дивну угоду народовців назвала їхня організація, "Народна Рада", чимсь переломовим, бо "новою ерою". Митрополит Сембратович був так задоволений фразами намісника про вірність Католицькій Церкві, що в своїй промові вповні схвалив програму Романчука і проголосив, що хто тієї програми не прийме, тому "нема місця у нашій Галицькій Русі". Народовці в такій атмосфері перестали займатися організацією політичних комітетів на провінції та політичним освідомленням народних мас. Вони зайняли вичікуюче становище поки намісник і штучна польська більшість у соймі не зробить якихсь поступок для Українців. Не змінило їх позиції навіть те, що намісник своїм натиском через повітових начальників адміністрації на виборців перевів зараз після того, в березні 1891 р. нові вибори до Державної Ради, так, що народовці вибрали лише сімох послів, хоч ще недавно їх було 15 [на всіх 63 із Галичини]. В цих виборах радикальні кандидати не пройшли, бо організація мас ще не була якслід переведена в повітах. Новообрані посли продовжували тактику вичікування, хоч уряд не спішився дозволити на пару нових українських гімназій, як він обіцяв проф. Барвінському підчас переговорів про угоду. В інших ділянках адміністрації панувала давня система. Під впливом роботи радикалів, яка з кожним роком набирала щораз більшої сили, молодші народовці вимагали від Романчука і Барвінського покинути вичікуючу позицію і перейти до активної боротьби за народні права, не покладаючи даремних надій на урядову ласку. Внаслідок того в 1894 році провід народовців розколовся. Романчук із сво-

*) Це точний переклад з польської мови, яка назву "руський" розуміла як "український". Про московський нарід Поляки говорили, як про "російський".

іми прихильниками повернувся на незалежну позицію, а Барвінський з меншою групою ступав далі раз обраною дорогою "угоди", яка фактичною угодою не була, а тільки випрошуванням від панівного режиму дрібних поступок. "Нова ера" таким способом перестала існувати. Та політика, яку від 1894 року провадила групка Барвінського, була тоді для відрізнення названа "новим курсм", а її прихильники "новокурсниками".

Розуміється, що граф Бадені не міг спокійно дивитися на те, що більшість народовців знову переходить на незалежну від уряду політику. Він постановив ужити всіх засобів адміністративного натиску, виборчих шахрайств, де це було можливо, а також купівлі голосів електорів, щоб повалити всіх незалежних українських кандидатів. Вибрані мали бути тільки "новокурсниками". Москвофіли мали бути також повалені. Незалежний український табір створив консолідаційний народовсько-радикальний виборчий комітет, а Барвінський свій. Москвофіли готувались окремо до виборів. Тоді як сконсолідований національний табір виставив всебічну виборчу плятформу в справах політичних, суспільно-економічних і культурних, Барвінський у своєму ново-курсному комітеті оголосив майже виключно культурні домагання. До комітету Барвінського вислали всі три єпископські консисторії своїх представників, підтримуючи виразно новий курс. Ці славетні баденівські вибори досягнули значного успіху своїм терором там, де за кандидатом не було масової політичної організації. Тимто Бадені повалив у цих виборах увесь провід народовців, разом з Романчуком, д-ром Олесницьким і іншими, з цієї народовської групи вийшли тільки три посли. Зате Бадені і консисторії помогли вийти послам 12 "новокурсникам" на чолі з проф. Барвінським і проф. Анатолем Вахнянином.

Радикали в цій битві назагал вийшли переможною рукою. Вони зуміли проти урядового терору обрати трьох своїх послів: д-ра Теофіля Окуневського, селянина Степана Новаковського і селянина Дмитра Остапчука із Збаражчини.*) Тоді вперше Збаражчина виграла бій проти урядового натиску і терору. Одну поразку потерпіли радикали, бо урядові вдалося і терором і шахрайствами повалити кандидатуру І. Франка. Вибори відбулися у вересні 1895 р.

Зараз після цих соймових виборів граф Казимир Бадені був іменований прем'єр-міністром для цілої Австрії. Від тепер цей представник шляхти міг переводити свою політику не тільки в Галичині, але й у цілій австрійській державі. "Залізна рука" цього польського графа дуже сподобалася цісареві. Однак Бадені не міг співжити з тодішньою австрійською Державною Радою [парляментом]. Там ще було забагато незалежних німецьких і чеських послів. Тому він виєднав у цісаря розв'язання цього парляменту та розписання нових виборів.

---

*) Дмитро Остапчук це батько Яцка, автора цих споминів.

Вибори відбулися в половині березня 1897 р. Це не були вибори, а якесь побоєвище. Для виборчого терору вислав Бадені мадярське військо в Східню Галичину і воно розквартирувалося по селах і різними тягарами та надужиттями у 40 районах краю тиснуло на виборців. Переведено масові арештування та вбито 10 виборців. Бадені хотів мати у Відні свій парлямент, без української опозиції. Проте, тільки група народовців під проводом Романчука була розгромлена при виборах, не маючи масової організації. Від неї вийшов послом лише один о. Винницький.

Радикали втрималися на полі виборчої боротьби, оборонивши два мандати. Був обраний ще незалежний народовець, о. Данило Танячкевич, який кооперував з радикалами. Всі інші українські мандати адміністрація допомогла обсадити "ново-курсниками" Барвінського. Формально група Барвінського тріюмфувала разом з прем'єр-міністром Бадені.

Проте, ввесь цей "новий курс угоди", обмеженої до вузьких мовношкільних поступок, тримав за допомогою адміністрації групу Барвінського тільки до 1907 року. Коли були заведені в цілій Австрії загальні і безпосередні та тайні вибори до віденського парляменту, без клясових курій, тоді ця група відчула таку свою слабість серед українських виборців, що вже не важилася виставляти своїх кандидатів. Також у соймових виборах після того ця група вже не могла здобути ні одного мандату. Вона трималася лише серед частини урядничої інтеліґенції. В нагороду за цю політику цісар, на пропозицію намісника, іменував Барвінського досмертним членом Палати Панів, яка була в Австрії сенатом.

Найважливіша література: 1) Д-р Кость Левицький: Історія політичної думки галицьких Українців 1848 - 1914 р. 2) В. Левинський: Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині. 3) "Народ", річники за 1890 - 1898. 4) Іван Франко: Молода Україна. Провідні ідеї й епізоди. 5) Михайло Павлик: Михайло Драгоманів і його роля в розвою України. 6) М. Лозинський: Ювілей 30-літньої діяльности М. Павлика. 7) М. Павлик: Михайло Драгоманів, "високий рівень" українства і нова ера. 8) Д-р М. Стахів: Історія українського політичного руху, частини 4 і 5. 9) Його ж: Проти хвиль.

11[в]) Стахура Данило, адвокат, пізніше переніс свою канцелярію до Самбора. Там він був видатним діячем націонал-демократичної партії. Від 1917 року був послом до Державної Ради у Відні. В 1918 році був членом УНРади ЗУНР. Після зайняття Галичини польською армією, він еміґрував у Карпатську Україну, де був суддею.

11[w]) "Коло Польське" — це була парляментарна організація всіх польських послів у віденській Державній Раді. Спочатку до Кола Польського соціялісти не входили.

11[н]) Родина Гарматіїв із Купчинець є відома в історії національного руху на Поділлі. Василь Гарматій був активним селянським діячем вже в 1848 р. Від заснування Української Радикальної Партії він був її визначним

провідником на Поділлі. Його син Лука (нар. 1866, пом. 1925) ішов слідами батька.

11G Думка Павло (нар. 1854, помер при кінці 1918 р.), це одна з найвизначніших постатей українського національного руху серед селянства. Мав поетичні здібності і писав патріотичні вірші. Самоосвітою виробився на політичного провідника краєвої міри. Був членом-основником Української Радикальної Партії, а потім від 1908 року по 1918 р. послом до Галицького Сойму. В 1918 р. був членом УНРади ЗУНР.

11D) Клим Обух, це псевдонім д-ра Кирила Трильовського, визначного радикального діяча, публіциста, автора багатьох пісень для молоді, пізнішого організатора "Січей" і посла до австрійської Державної Ради від 1907 р. (Нар. 1864, пом. 1941).

11E) Ганкевич Микола (нар. 1869, пом. 1939) один з основників Української Соціял-Демократичної Партії, діяч професійного руху. Був рішучим прихильникім тісної організаційної співпраці українських соціял-демократів з польськими соціялістами.

12) "Крейцар", це сота частина старої австрійської валютної одиниці, що називалася "ринський". Вартість ринського у порівнянні з доляром: один золотий ринський дорівнював двом з половиною долярам.

12A) Павлик Михайло, (нар. 1853 р., пом. 1915 р.), приятель І. Франка і разом з ним співборець за організацію самостійної української політичної сили для боротьби за повне визволення українського народу. Науковий дослідник, публіцист і письменник. Разом з І. Франком оснував Українську Радикальну Партію і разом з ним редаґував її орган "Народ".

13) Австрійська валюта, рахована одиницею "ринського", потім була змінена валютою "корони". На одного ринського йшло дві корони. Проте, популярно дві корони далі називано "ринський", а два сотики корони називано "крейцаром".

14) Можна було зовсім не ходити до школи протягом шкільного року, а щойно при кінці шкільного року складати іспити з усіх шкільних предметів даної кляси. Такий учень мав назву "екстерніст", тобто "зовнішній" учень, "позашкільний" учень.

15) Духовними батьками радикального руху в Галичині були проф. Михайло Драгоманів, д-р Іван Франко і Михайло Павлик. Їх популярно називано "радикальною трійцею".

16) "Галичанинъ", це назва москвофільського щоденника для інтеліґенції, видаваного в роках 1892 - 1914 в мові, що була вже дуже зближена до московської. Для селян москвофіли видавали свої часописи, книжки і брошури в мові, сильно зближеній до української, щоб мати легший доступ до села.

17) "Курія" це назва групи виборців, поділених законом на підставі стану, маєтку або національности. В Галичині і в цілій Австрії довгий час

панувала куріяльна система на підставі стану і маєтку. Вона була вигадана в користь панівних націй і панівних кляс.

[18]) Австрійська миля мала сім з половиною кілометрів.

[19]) Повітове самоврядування, в якім польська шляхта звичайно мала перевагу, утримувало своїх урядовців, писарів і т. д. Одним з таких урядовців був "люстратор", тобто в одній особі інструктор самоврядування і ревізор.

[20]) В'ячеслав Будзиновський, народився в 1868, помер в 1935 році. З цих дат нам видно, що він був на 12 років молодший від Івана Франка. Коли Франко кінчав уже університетські студії, тоді Будзиновський ішов щойно до першої гімназійної кляси. Цей момент мусимо мати на увазі, коли маємо аналізувати оповідання Я. Остапчука про драматичну зустріч між Франком і Будзиновським на вулиці, що вела в Тернополі із залізничної станції до центру міста. З того, що пише Я. Остапчук, видно, що він не був безпосереднім свідком тієї зустрічі, але переповідав її з дальших чуток.

Наперед треба коротко сказати про життєвий шлях В. Будзиновського. Він уже в вищих гімназійних клясах виявив глибоке зацікавлення суспільно-політичними справами і скоро перейнявся ідеями радикалізму, що їх голосили Драгоманів, Франко і Павлик та їхні товариші. Як студент університету, він уже брав активну участь у політичнім русі і в 1890 році належав до тих молодших радикалів, що просили Франка уже приступити до формального створення Української Радикальної Партії. Він був у суспільно політичних справах учнем Франка. Вже в молодих роках Будзиновський виявив великий публіцистичний талант, а при тому також письменницький талант. Коли побіч "Народу" Радикальна Партія основувала також популярний тижневик "Громадський Голос", то його покликано на редактора. Вже в 1894 році Будзиновський написав і видав свою добру студію під наголовком "Хлопська посілість". Цю працю Франко цінив, а тільки критикував її одну частину за його погляди на політичну тактику українського проводу в революційнім часі 1848 року, коли хитались основи австрійської держави. Будзиновський висловив там погляд, що не треба було йти в спілці з центральним австрійським урядом проти революції, але з революцією проти уряду. Тоді, в 1894 році, Франко на це писав у "Народі" ч. 19, що цей погляд неправильний, бо тодішня революція мадярських і польських міщан зверталася проти українського народу, бажаючи затримати його в неволі. Проте, Франко далі цінив працю Будзиновського і, як один з управителів "Русько-Української Видавничої Спілки" у Львові, в 1901 році рішив видати цю книжку Будзиновського ще раз.

Все те мусимо тямити, коли оцінюємо оповідання про зустріч Франка і Будзиновського в Тернополі. До того треба ще додати факт, що це ніби то діялося на весні 1898 року. Тоді Будзиновський був членом Української Радикальної Партії, провідником якої був Франко. В той час Будзиновському було вже 30 років, і він був визначним політичним діячем. Членом партії

Будзиновський був ще до літа наступного року, коли разом з д-ром Є. Левицьким і д-ром В. Охримовичем створив у партії позицію, яка вимагала консолідації з незалежною групою народовців. До того намовляв тоді також Михайло Грушевський.

Будзиновський був не тільки високо освіченою, але й добре вихованою людиною, і тому неймовірно, щоб він міг звернутися не то до І. Франка, голови своєї партії і свого учителя, але взагалі до будь-якого іншого громадянина в такий вульгарний спосіб. Крім того, Будзиновський навіть не міг у тім часі бути проти кандидатури Франка і взагалі підтримувати противного кандидата. Звідки ж взялося це оповідання в Я. Остапчука? Цей інцидент видумав хтось, а Остапчук, як видно, прийняв це за добру монету.

Про дальшу діяльність В. Будзиновського треба згадати ще таке: При кінці 1899 р. він, разом з д-ром Є. Левицьким, д-ром Володимиром Охримовичем та іншими виступив із Української Радикальної Партії та вступив до нової, яка мала бути консолідаційною організацією разом з незалежною групою народовців під проводом проф. Романчука. За намовою М. Грушевського виступив тоді разом з В. Будзиновським також І. Франко, який навіть написав політичну й економічну плятформу нової партії, що зразу назвала себе Українським Націонал-Демократичним Сторонництвом. Проте, за пару місяців Франко покинув цю нову партію, коли переконався, що її більшість не тримається ухвалених на початку програмових принципів. Він вернувся знову до Української Радикальної Партії.

В. Будзиновський належав до проводу нової партії і в 1907 та 1911 роках був обраний до австрійської Державної Ради. В період ЗУНР він був членом Української Національної Ради. Після війни він, разом з д-ром Михайлом Західним, заснував з відколеної частини Українського Національно-Демократичного Об'єднання (УНДО), що було продовженням Української Націонал-Демократичної Партії, нову партійну організацію під назвою "Українська Партія Праці". В 1928 р. від цієї партії були у загальних виборах кандидати до варшавського сойму, але обраний був лише один посол, д-р Михайло Західний. В 1930 році ця партія була розв'язана.

[21]) **Як засновано Українську Соціял-Демократичну Партію?**

Вступні замітки.

Яцко Остапчук писав свої спогади в основному з пам'яті. Він не користувався ніякими друкованими джерельними працями. Пам'ять у нього була добра і тому все те, що він знав із власного досвіду, подає він назагал докладно щодо дат і фактів. Інша справа з подіями, які сталися далеко від нього, зокрема в осередку українського національно-культурного і політичного життя у Львові. Це він знав переважно тільки з другої руки, з оповідань інших осіб. Він щоправда брав участь у з'їзді, на якому основано Українську Соціял-Демократичну Партію. Але оснування нової партії було попереджене довгими заходами різних осіб із львівського центру та взагалі з інших околиць краю (Станиславів, Дрогобич і Перемишль). Все те від-

бувалося далеко від Збаража; Яцко Остапчук не був безпосереднім свідком того підготовного процесу і тому про нього він майже не згадує. Він про причини заснування нової партії говорить коротко і при тому неточно.

Остапчук подає, що він належав до тієї групи в партії, яка закидала, що "радикальна партія стала пристановищем заможних і середньо-заможних селян, які ставляться байдуже, а то й неприхильно до міського і сільського пролетаріяту". Для цієї групи програма партії, мовляв, була "за-мало соціялістична". До самого розколу штовхнула збаразьких провідних членів партії на чолі з Остапчуком, також суперечка на цю тему з купчинецькими радикальними діячами під проводом Павла Думки і Гарматія. Йшлося, мовляв, про питання організації двірської служби і сільсько-господарських робітників до боротьби за кращі умови праці.

В принагідну розмову Остапчука з купчинецькими діячами нема потреби входити. Вони могли з різних причин не вважати для себе актуальною справою таку організацію на своїм терені діяльности в тім часі, а може мали тоді іншу актуальнішу справу на своєму терені. Це річ побічна, бо ж вона могла найвище провадити до суперечки дві сусідні групи діячів — Збаражчини і Тернопільщини. Річ у тому, що не від Тернополя і не від Збаража почався рух за перетворення Української Радикальної Партії в цілком іншу, а саме в Українську Соціял-Демократичну Партію. Почин до такої акції дали діячі старші і молодші з середини краю, а не зі сходу. Діяли вони під впливом польських соціялістів, Жулавського, Дашинського і Діяманда.

Провід Української Радикальної Партії глибоко доцінював пролетаріят

Духовні батьки радикального руху і радикальної партійної організації, це Михайло Драгоманів, Іван Франко і Михайло Павлик. Вони виходили з позицій етичних засад справедливости і на цих засадах будували соціялістичну практичну програму. З того погляду вони однаково цінили людську працю і робітних людей без огляду на те, чи це була праця "біла" чи "чорна", праця міська чи сільська. В своїм журналі "Громада" писав Драгоманів ще в 1879 році в науку всім прихильникам соціялізму в Україні про цю справу так:

"Виступаючи серед наших селян, українські соціялісти мусять приложити свою працю і до того, щоб зменшити одміну, яка тепер є на Україні між міщанами і селянами і яка буде збільшуватися, коли ніяка сила не виступить проти того з систематичною працею.

"Українські соціялісти мусять взятись за те, щоб не дати розділитись містам і селам на Україні вкінець на дві чи три нації. Для того вони мусять звернути більше уваги на тих людей, що переходять з українських сіл в міста".

Ішлося про одночасну суспільну оборону міського робітництва і про національну освідомлюючу роботу, щоб не допустити до винародовлення

українського робітництва на користь тодішніх панівних націй — польської і московської

В тім дусі працювали Франко і Павлик, які перші організували робітників по містах для нової програми, освідомляючи їх суспільно і національно. Вони не уважали першою працею діяльність для міських робітників і взагалі для "пролетаріяту", але кожну працю для села і міста вони уважали першою. В тім вони були тієї самої думки, яку вже раніше голосив Драгоманів:

"Я, писав Драгоманів, ніяких громадських інтересів, ні культурних, ні політичних, ні економічних, не ставлю наперед, а всі нарівні, всі вкупі." ("Листи на Придніпрянську Україну").

Драгоманів саме при інтерпретації радикальної програми, на окремий запит до нього у цій справі, з'ясовував у листі до програмової комісії таку засаду:

"Під словами "усі робітні люди" треба розуміти всіх, хто робить працю корисну для громади (селяни, фабричні робітники, умові робітники)."

Роботу польських соціялістів серед українських робітників уважав Драгоманів одним із засобів польщення Українців по містах. Він у цій відповіді звертав увагу львівським радикалам на двобічний характер їхньої праці серед міських робітників:

"... щоб дійствувати серед міських і фабричних робітників, освідомлюючи їх не лише як робітників, але й як Українців, щоб спинити польонізацію українських робітників у формі польського соціялізму і спинити їх розрив з сільською українською людністю".

Що радикали, як партія, не спускали з ока організації сільських безземельних і малоземельних зарібників, видно хоча б із того факту, що в програмі нарад Шостого Краєвого З'їзду Української Радикальної Партії, що відбувся у Львові в днях 19, 20 і 21 вересня 1897 р., була поставлена резолюція про таку організацію і про підготову селянського страйку проти визиску на панських ланах.

Ще раніше, бо 17 вересня 1896 р., голова Української Радикальної Партії, Іван Франко, скликав окремі збори у Львові, щоб посунути організацію українських міських робітників практично вперед на виразних українських національних і соціялістичних позиціях. У зборах взяли участь самі свідоміші робітники зі Львова, а крім того інтеліґенти-радикали. Взято до уваги, що багато наших робітників по містах, щоправда, знали українську мову, але не знали українського письма, бо в міських школах тоді того не вчили. Тому нарада постановила видати в справі згаданої організації окремий "Поклик до робітників Русинів" латинськими літерами. Поклик підписав І. Франко, разом з укінченим правником Миколою Ганкевичем, друкарем Юрієм Сидораком, столярем Михайлом Котиляком і студентом правником Євгеном Левицьким. Від січня наступного року почав

у тім дусі виходити часопис "Робітник". Так поступала організація міського робітництва в цім дусі і підготовлявся загальний страйк сільських малоземельних і безземельних зарібників.

З усього видно, що закид про те, що партія не звертала уваги на пролетарський і півпролетарський елемент, не був оправданий.

Польські соціялісти змагають до розколу Української Радикальної Партії

В 1895 році політичним обсерваторам українського політично-суспільного життя в межах Австрії стало ясно, що українські радикали є тією ідейною і організаційною силою, яка не допускає до того, щоб українська політика була причіпкою до якоїсь чужої справи. Насамперед того року на Четвертім Краєвім З'їзді Української Радикальної Партії під головуванням І. Франка, що відбувся 29 грудня 1895 р., змінено програму партії додатком про те, що партія своєю практичною діяльністю змагає до повної державної самостійности українського народу на всіх його землях. Це означало, що партія на ніякі засадничі угоди з окупантами і панівними режимами не йде і не піде.

Зараз після того, в 1897 році, відбулися загальні вибори до Державної Ради у Відні. Голова тодішнього австрійського режиму, гордий польський граф Бадені, мав плян не допустити незалежних українських послів до репрезентації у Відні, а пустити зі своєї ласки лише послушних собі післанців, які будуть займатися тільки справами етнографії і письменства, а не визвольною політикою. З колишньої угодової народовецької групи залишилася вірною цій угодовій "новій ері" з польсько-шляхетським режимом лише мала група під проводом проф. Барвінського і проф. Анатоля Вахнянина. Більшість народовців перейшла потім на становище опозиції, не бачучи сподіваних користей з угоди в такій мірі, як вони мріяли. Ця більшість народовців ішла під проводом проф. Юліяна Романчука і д-ра Костя Левицького. Проте, вона мала в своїх рядах лише одиниці з-поміж інтеліґенції старшого покоління, а не мала організації в селянських і робітничих масах. Не мала також молоді з-поміж інтеліґенції. Тільки радикали мали вироблену політичну організацію по громадах з досвідченими селянськими діячами на краєву міру. Отож, Бадені цілком зломив народовців при цих виборах. Перепали всі їхні кандидати, а вийшов лише один о. Винницький, а другий о. Данило Танячкевич вийшов лише завдяки підтримці радикалів зате, що він у суспільних і політичних справах визнавав радикальну програму. Тимчасом радикали не дали себе зломити і обрали двох своїх послів. Це були справді крівaві вибори, бо урядовий терор довів до смерти 10 громадян, 30 важко поранив, а понад 600 виборців арештував. Франко на сторінках партійного органу, "Громадський Голос", оцінював вислід цих виборів для своєї партії так:

"Наша Радикальна Партія може особливо бути вдоволена з останніх виборів. Не тільки для того, що послами вийшли два важні посли нашої

партії, д-р Окуневський і д-р Яросевич і що третій, вибраний незалежний український посол, о. Данило Танячкевич, в парляментарній роботі йде з радикалами. Не це є головний тріюмф Радикальної Партії ,а те, що в виборчій боротьбі на неї були звернені найтяжчі удари, найзавзятіші крики противників та що Радикальна Партія і її представники в цій боротьбі своїм ясним і смілим виступом здобули собі пошану і прихильність серед інтеліґентних Українців усіх партій. Можемо сміло сказати: останні вибори це була вогняна проба для нашої інтеліґенції, все, що в ній було трусливе, безхребетне, підле і продажне, те притихло, розповзлося, або поховалося під крила жандармів і старостів... Що чесне, щире, характерне і народолюбне, все нині стало радикалами, прихильниками нашої методи праці і це великий пам'ятний тріюмф нашої партії при останніх виборах".

Стверджуючи цей перелім у суспільстві під впливом боротьби радикалів і зокрема зміну настроїв серед маси інтеліґенції в користь радикалів, І. Франко передбачував уже тоді, що пізніше наступить відплив цих настроїв. Він писав тоді про це так:

"Певна річ, що наша партія не може зараз тріюмфувати і не зробиться так сильною, якби того приходилося бажати. До цього ще далеко. Знаємо добре інтеліґенцію Русинів. Запал, розбуджений виборами, швидко остигне, вони стануть стидатися радикалізму і почнуть, як раки з торби, розлазитися по різних кутках партійних толків. Та Бог з ними! Нарід, український мужик, почув усю силу радикалізму, почув себе сильним і однодушним у цій ідеї і він її не покине ніколи".

Що не вдалося польсько-шляхетському режимові досягнути терором, те вдалося зробити силам зневіри, що сиділи в темних душевних закамарках деяких дотеперішніх прихильників радикалізму, які хотіли негайного і повного успіху в повнім новім об'єднанні всієї незалежної інтеліґенції під радикальними гаслами суспільної і політичної реформи та національного самостійництва, але без філософії етичного соціялізму. Та зневіра в Радикальну Партію в її дотеперішній програмовій і організаційній формі загніздилася головно в тих елементів, в яких переважав момент національний, а не мав рівноваги з соціяльним.

Цей брак рівноваги в двох проблемах українського визвольного руху, які повинні були бути в згіднім акорді, зразу не був таким, щоб допроваджувати до виступу з партії і до творення нової. Цей недолік був значний особливо в молодих членів партії, які недавно покінчили студії, або які їх саме кінчали. Серед них були здібні інтелектуалісти, які при тому рвались до активного громадського життя і боротьби за усунення всього лиха з життя народу. Ось, для прикладу, ці молоді радикальні діячі, які потім відіграли видатну ролю в українській політичній історії: д-р Володимир Охримович, д-р Євген Левицький, д-р Лонгин Цегельський, д-р Михайло Лозинський, В'ячеслав Будзиновський, д-р Володимир Загайкевич. Поки тодішній голова УРП, д-р Іван Франко, був здоровий і міг активно діяти в

партії і поза нею, доти його великий авторитет тримав цих молодих людей у рамках основної партійної дисципліни.

З другого боку діяв на радикальну партію натиск ззовні, — збоку австрійсько-німецьких соціял-демократів і від польських соціялістів. Під їх вплив підпали деякі молодші члени радикальної партії, які вірили в близький прихід влади пролетаріяту в Західній Европі і за нею також в Австрії і на цілім Сході Европи. В 1890-тих роках доктрина Карла Маркса й Ф. Енґельса та їх учнів під проводом Карла Кавтського йшла переможним походом по цілій Західній Европі, маючи своє джерело в німецькій пропаґандивній літературі. Марксизм був дуже приступною філософією соціялізму і в популярних брошурах був дуже промовистим: увесь капіталістичний лад швидко наближається до смертельної кризи. В його нутрі народжуються такі суперечності, яких він не може розв'язати і які доведуть його до неминучого упадку. Твориться скора концентрація всіх засобів виробництва в нечисленних руках, а з другого боку росте мільйонова армія пролетарів, для яких нема батьківщини, а тільки міжнародна солідарність. Цей пролетаріят революційним шляхом незабаром здобуде владу, і тоді настане в державі "диктатура пролетаріяту". Усуспільнення засобів продукції і праці, землі, фабрик і копалень буде першим ділом пролетаріяту". (Переповідження поглядів Кавтського в брошурі В. Левинського "Селянство і соціял-демократія", стор. 72 і настуні).

Треба мати на увазі, що вся справа "усуспільнення" в марксистів також була тоді цілком проста: все мала перебрати велика централізована держава. Малі держави не мали в марксистів "економічного глузду", тому вони були принципово проти розділу великих держав з поневоленими націями. Після перемоги пролетаріяту, мовляв, всі пролетарі будуть рівноправні і національний утиск "щезне".

Австрійські соціял-демократи, як марксисти, були за збереження австрійської імперії, а не за її поділ. Тому вони воліли, щоб під крилом їхньої партії були з'єднані, як секції, окремі краєві соціял-демократичні організації, в крайнім разі навіть чисто національні. В парляменті вони всі мали творити один клюб.

Австрійським соціял-демократам була дуже невигідна повна самостійність Української Радикальної Партії і її незалежність від віденського соціялістичного центру. Тим то вони при зустрічах з молодшими радикалами з-поміж інтеліґенції, намовляли їх покинути свій "утопійний соціялізм", як вони називали етичний соціялізм, та просто перемінити свою партію в соціял-демократичну.

Цьому натискові піддавалися легко молодші радикали-інтеліґенти тому, що література етичного соціялізму була головно в французькій і англійській мовах, а українська література була мало розроблена у цих питаннях із зрозумілих причин — браку засобів на видання. Зате книгарські полиці були повні марксівської літератури в німецькій мові ,якою володіли ці

інтеліґенти добре. Вона промовляла до них легко і вони піддавалися її впливам. Деякі молоді інтеліґенти-радикали стали прихильниками марксизму і визнавцями його доктрини про місію пролетаріяту в історії і його близьку диктатуру. "Сальоновий марксизм" став досить модно ширитися у Львові серед молодих студентів, які почали дивитися на народницьку доктрину Драгоманова, як на "дрібнобуржуазну".

В галицьких відносинах, де значна більшість пролетаріяту була щодо національности польська, гасло "диктатура пролетаріяту", яке голосили марксисти, означало панування Польщі в Галичині в іншій формі. Того не відчували ті молоді інтеліґенти Українці, які захоплювались доктриною марксизму, як і не розуміли того, що ця доктрина взагалі була звернена проти селянства, яке у суспільних відносинах України творило величезну більшість народу, бо коло 90 відсотків. На цей факт звертав увагу постійно Драгоманів у своєму листуванні. Він з одного боку кликав до всебічної організації робітних людей, як у місті, так і на селі, а з другого боку — з'ясовував не тільки теоретичну невитриманість марксизму, але також його практичну шкідливість в українських відносинах.

Коли від 1896 року радикали взялися за сильнішу організаційну і освідомлюючу працю серед українського міського робітництва і тим способом відвертали його від польщення, то це викликало зразу приховану, а потім явну неохоту і спротив польських соціялістів. Польська соціялістична партія була марксівська і при тому просякнена польським імперіялістичним духом, що його голосили польські націоналісти. Головний ідеолог польського соціялізму, Болеслав Лімановський, виразно визнавав гасло відбудови "історичної Польщі", тобто в межах з-перед 1772 року — включаючи до тієї Польщі всі українські землі по Дніпро. Це гасло визнавали нишком всі польські соціялісти в Галичині.

Зріст самостійницької сили радикальної соціялістичної організації на селі, її успішний і несподіваний бій з цілим австро-шляхетським режимом у Галичині підчас виборів і нова праця над освідомленням і організацією міського робітництва спонукали польських соціялістів до практичних заходів спрямованих на ослаблення, а то навіть на розкол Української Радикальної Партії.

Тих молодих інтеліґентів, що набралися духа марксизму, вони спочатку заманювали, просто, вступати до польської соціялістичної партії в Галичині. Коли це не вдалося, то польські соціялісти почали впливати в тому напрямку, щоб перемінити Українську Радикальну Партію в соціял-демократичну та прилучити її до польської соціял-демократичної партії Галичини і Шлезька, як її певного роду філію на селі. В кожному разі польські соціялісти стояли тоді непорушно на позиції, що українські радикали-соціялісти не повинні організувати українських робітників по містах, які, згідно з вимогою польських соціялістів, мали залишитися виключно їхньою сферою впливів.

Ще на початках діяльности Української Радикальної Партії проф. М. Драгоманів в 1891 році в своїм листі радив не запускатися в дискусію з польськими соціялістами про рівноправність радикальної партії і польської соціялістичної партії, але робити своє діло і побивати протилежну позицію соціялістів організаційним ділом, а не пустими спорами з ними. Він про це писав:

"Спорити з ними на словах — даремна трата часу і паперу. Їх треба побивати фактами.

"Я польським соціялістам ніколи не вірив, бо в них перше таки сидить старий Поляк... Найгірша марксівщина тягнула Данилюків [тобто не досить національно твердих Українців робітників]. Я сам багато потратив чорнила і нервів ради всяких федерацій і фратернізацій і так далі, поки прийшов до виводу, що нам треба майже виключно зайнятись тим, щоб упорядкувати свій куток, а тоді "брати" самі прийдуть стискати нам руки".

Цей голос остороги, який повторяв у тому часі також І. Франко і М. Павлик, проходив мимо уваги тих молодих інтеліґентів-радикалів, які гналися за модним тоді у Львові марксизмом. Вони конче хотіли того, щоб партія перейшла на марксівські позиції в цілості, бо до тепер партія, як цілість, залишала окремим членам волю визнавати таку чи іншу загальну філософою щодо розвитку суспільства. Цих молодих і здібних інтеліґентів радикалів був у партії показний гурт. От, хоча б згадати чільніших: Микола Ганкевич, д-р Володимир Старосольський ,д-р Роман Яросевич, Семен Вітик, Є. Косевич, Юліян Бачинський, О. Темницький. При принагідних зустрічах у Львові ці молоді діячі впливали також на молодого радикального інтеліґента в Збаражчині, Яцка Остапчука. Він здалека не міг знати всіх залаштункових маневрів польських соціялістів і тому піддався проєктові перемінити радикальну партію в марксівську соціял-демократичну.

Не всі з прихильників марксівської доктрини усвідомляли зразу, що вимога переміни радикальної партії в марксівську мусить в результаті допровадити до розколу партії. Вони не припускали, що це наперед завогнить внутрішні відносини в партії, а потім унеможливить дальшу товариську співдію. Одначе такий наслідок був неминучий з огляду на те, що на таку переміну не могли погодитися не тільки старші провідники партії — І. Франко і М. Павлик, — але й значна група молодих радикалів-інтеліґентів та, самозрозуміло, більшість селянства і частина робітництва по містах. Один із тієї групи молодих марксистів, Микола Ганкевич, зараз на початку 1897 року виступив з Української Радикальної Партії та вступив до галицької соціял-демократичної партії, яка посуті була польською. Там він був дуже активним в організації, а одночасно впливав далі на групу радикалів-марксистів.

Ця група виступила на Сьомім Краєвім З'їзді УРП 1898 р. вже з відкритим внесенням, щоб "радикальна партія називалася соціял-демократичною, щоб прийняла соціял-демократичну програму, щоб піддалася головно-

му соціял-демократичному проводові у Відні та щоб мала в тім заряді свого представника". Львівські молоді марксисти в рямцях УРП знали добре, що вони не мають особливої популярности серед делеґатів з цілого краю, бо по повітах їх раніше не було видно. Зате був популярний молодий Яцко Остапчук, один із найздібніших організаторів і пропаґандистів поза Львовом, зокрема ж у Збаражчині, Скалатщині і частинно Тернопільщині, меткий і при тому добрий промовець. З другого боку мав уже повагу дещо старший д-р Роман Яросевич із Станиславова, якого партія обрала своїм послом. Тим то львов'яни намовили цих двох діячів виступити з цим внесенням на Краєвому З'їзді УРП в 1898 році, що відбувся 30 жовтня у Львові під проводом І. Франка. Зараз після з'їзду був улаштований для Франка його ювілей літературної і громадської праці. Цей Краєвий З'їзд УРП був одним із найбільших, бо ж саме тоді партія була в найбільшому розмаху своєї діяльности і в розвитку своєї сили по повітах. На Краєвий З'їзд прибуло тоді 170 делеґатів, які представляли 19 повітових організацій. Проти згаданого внесення висловився голова партії, Іван Франко, з'їздова комісія і пленум з'їзду відкинули цей внесок великою більшістю голосів так, що сам внесок не залишив на з'їзді жадного враження.

Проте, на д-ра Яросевича, що був членом Головної Управи партії, тиснули молоді львівські марксисти, — Вітик з Дрогобича, а Микола Ганкевич з-поза партії — в тому напрямку, щоб він, не зважаючи на ухвалу Краєвого З'їзду партії, постарався перевести своє нове внесення на Головній Управі. Він раніше відповідно підготовив своїх прихильників у Головній Управі і поставив своє внесення несподівано на засіданні 5 травня 1899 р., при чому, мабуть, декого з членів управи не було на засіданні. Внесок д-ра Яросевича на цьому засіданні, всупереч виразній ухвалі Краєвого З'їзду партії, дістав більшість одного голосу, хоч проти нього висловилися і голосували обидва духовні провідники партії — Михайло Павлик і І. Франко. Проводив нарадою тоді М. Павлик, який того року був обраний головою партії. Та постанова викликала сильне обурення решти членів Головної Управи партії і всіх її провідників по повітах і громадах. Тим то в цій справі Павлик негайно скликав Краєвий З'їзд усіх місцевих голів організації (чи як тоді їх називано — "мужів довір'я" партії) до Львова на 21 травня цього року. Цей з'їзд більшістю відкинув внесення д-ра Яросевича про переміну партії на марксівську соціял-демократичну. Провідники меншости — д-р Яросевич, Семен Вітик і С. Новаковський негайно зголосили свій вихід з партії. Микола Ганкевич уже раніше вийшов із партії. Інші молоді марксисти пізніше приєднались до тієї заяви про вихід із партії. Так остаточно була закінчена вся та акція, спрямована на розкол партії, згідно з маневруванням польських соціялістичних провідників.

Розкол стався у дуже важливу пору, коли саме ввесь радикальний рух ріс у силу і поширювався і коли була потрібна одна соціялістична радикальна організація самостійницького характеру, що єднала б на рівних

правах робітних людей села й міста, рук і ума. Цей розкол ослабив партію не тільки втратою ряду здібних організаторів і провідників по повітах, таких як Яцко Остапчук, Семен Вітик і д-р Роман Яросевич, але він, крім того, заохотив до виходу з партії також тих молодих членів з-поміж інтелігенції, які бажали мати ширше поле діяння разом з народовцями проф. Ю. Романчука.

Вірними радикальній ідеології етичного соціялізму, що визнавав самостійництво партії і самостійництво української соборної державности, залишилися в великій більшості свідомі селянські і робітничі діячі, разом зі своїми організаціями на місцях. Всі ці активні елементи об'єднались довкола голови партії М. Павлика і утримували організацію в краю.

Під проводом партії стояли непохитно світочі тодішньої української літератури: І. Франко і молодші письменники — Василь Стефаник, Марко Черемшина, Лесь Мартович. Вірними партії залишились також старші діячі, наприклад, д-р Кирило Трильовський і д-р Северин Данилович, а по повітах діяли молоді, але вже вироблені діячі, — д-р Лев Бачинський, д-р Іван Макух, д-р І. Гуркевич, д-р Іван Волошин та ціла плеяда визначних селянських діячів, таких як Думка, Сандуляк, Радуляк, Михас, Роґуцький і інші. Хребет партії залишився твердим, тим більше, що за ним стояла студентська молодь під проводом І. Макуха.

Як уже згадано розкол, започаткований д-ром Яросевичем, Вітиком та Миколою Ганкевичем, послужив як злий приклад другій групі, якою проводили д-р Євген Левицький і д-р Володимир Охримович. Вони вже в липні почали акцію "консолідації радикалів з групою народовців", що була під проводом Юліяна Романчука. В новім своїм часописі "Будучність" вони пропаґували завзято цю думку і здобували для неї широкий розголос від моменту, коли до тієї акції приступив проф. Михайло Грушевський, який в 1894 році переїхав з Києва до Львова і очолив катедру історії Східньої Европи і зокрема України. Його енерґія і повага помогли багато в цій акції і викликали в багатьох сумнів, чи ще потрібна радикальна партія, коли з неї виступили рішучі противники її дотеперішнього характеру.

Невиразний організаційний характер Української Соціял-Демократичної Партії доводить до її скорого розколу

Після виступлення з Української Радикальної Партії нова група соціял-демократів довший час не знала, що їй робити. Щойно через чотири місяці, 18 вересня 1899 р., зійшлися деякі члени тієї групи на нараду у Львові і рішили формально оснувати "Українську Соціял-Демократичну Партію". Своєї програми ця партійна організація не виробила, а постановила взяти вповні за свою програму австрійсько-німецької соціял-демократії. Обрано також тимчасову управу тієї партії. Як учасників тієї наради, згадує пізніший провідник партії (в 1920-тім році), д-р Л. Ганкевич, лише д-ра Яросевича, Я. Остапчука, Вітика ,Миколу Ганкевича та Івана Возняка. З того видно,

що згадані в нас раніше молоді діячі марксисти зі Львова (Старосольський, Косевич, Юліян Бачинський, Сидорак, Буняк і інші) не з'явились. Можливо, що тоді ще вагалися.

Проте, УСДП в тій формі, як цілість, властиво не діяла. Провадили діяльність після того лише дві повітові організації УСДП, в Збаражчині під проводом Я. Остапчука і в Дрогобиччині під проводом С. Вітика. Вони, як добрі промовці і перед тим активні та здібні пропаґандисти в радикальній партії, мали багато впливу на селян-радикалів і потягнули їх у своїх повітах на нову позицію. Але Яросевич, не зумів того зробити в Станиславівщині, бо там переважав вплив Л. Бачинського і інших, що стояли вірно при УРП.

В містах УСДП зовсім не творила своїх партійних організацій серед робітництва, тобто не заторкувала стану посідання польських соціялістів. Всю увагу звернено на те, щоб якнайбільше селян відтягнути від радикалів, не дивлячися на те, що марксистська ідеологія їм не підходила. В 1902 році вибух масовий селянський страйк проти визиску на панських ланах. Цей страйк, як згадано, приготовила вже раніше своїми постановами і літературою Українська Радикальна Партія. Найзамітнішу брошуру в цій справі написав В'ячеслав Будзиновський під заголовком "Хлопський страйк", яку він видав ще два роки перед страйком.

В страйку визначну ролю грали: ціла УРПартія, провідні члени нової націонал - демократичної партії, що раніше були в радикальній партії (Будзиновський, Є. Левицький, Л. Цегельський і інші), і на Поділлі ті колишні радикали, що тепер стали членами УСДП, під проводом Я. Остапчука і А. Шміґельського. Сама ж УСДП, як партія, обмежувала свою організаційну працю статтями у своєму двотижневику "Воля".

Перший формальний з'їзд УСДП відбувся щойно в березні 1903 р. В нім взяло участь лише 36 членів. Крім того на з'їзді були представники польської соціялістичної партії: Гудец, Виростек, Діяманд і Дашинський. З'їзд обрав головою партії Миколу Ганкевича.

Провідних членів УСДП у містах характеризує той факт, що вони були одночасно активними діячами польської соціялістичної партії, як наприклад, Вітик і М. Ганкевич. Голова партії М. Ганкевич був одночасно головою партійної організації польських соціялістів в одній окрузі у Львові. Видатний член і публіцист УСДП В. Левинський у своїй книжці про історію робітничого руху в Галичині, свідчить, що голова УСДП, М. Ганкевич, був людиною українського роду, а польської культури. Левинський признає, що марксизм (він каже загально "соціялізм", але це не стосується народницького соціялізму) дуже часто був і є асиміляційним стимулом... [Ганкевич] навіть не завагався признавати Польщу своєю другою "ойчизною" (стор. 64 - 65). Тим то не буде нам тепер дивно, що, як свідчить Левинський, на першому з'їзді УСДП в 1903 році "в організаційнім питанні з'їзд обмежувався виключно на інституцію "мужів довір'я" по селах; про потребу організації

українських міських робітників з'їзд навіть не дебатував... Таким чином з'їзд не відповів своєму головному завданню". (Стор. 60). Ясно для нас, що це був вплив М. Ганкевича і Вітика в угоду польським соціялістам, бо вони працювали в чужій партії як організатори.

Цей факт мусів викликати опозицію з боку тих членів партії, які мали відчуття і розуміння української національної визвольної справи. З того приводу в партії виникла дуже скоро криза. Опозицію провадили збаразькі діячі на чолі з Остапчуком, а до них приєднались молодші інтеліґенти під проводом д-ра В. Старосольського, Ю. Бачинського і В. Левинського.

З одного боку стояли Ганкевич і Вітик, які дотримувались засади, проголошеної публічно провідником польських соціялістів Діямандом, а саме, що УСДП має обмежитися працею на селі, а місто має бути виключною сферою впливів польської соціялістичної партії. З другого боку — Остапчук, Ю. Бачинський, Старосольський та Левинський, які підкреслювали українську національну ідею, вірили, що кожна українська партія повинна організувати в своїх рядах відповідні їй міські, не лише сільські елементи.

Ця криза в партії УСДП через різкий поділ поглядів її членів на національну справу тривала аж до 1907 року, коли відбувалися вибори до австрійської Державної Ради. Тоді був обраний від національної групи Яцко Остапчук, а від "інтернаціональної" Вітик. Ганкевич і Вітик мали в руках партійну "машину" і тому могли також впливати на вибори проводу в численних місцевих організаціях УСДП. Національне крило партії вимагало усамостійнення УСДП і виразного відмежування від польської соціялістичної партії. Під цим оглядом ішла ця група за чеськими соціял-демократами, які в 1911 р. виразно усамостійнили свою партію і вступили безпосередньо до Інтернаціоналу, а не діяли через віденську центральну управу.

На Четвертому Краєвому З'їзді УСДП прийшло врешті до відкритого розколу в партії. На з'їзді було 78 членів, які мали визнані мандати. В голосуванні над питанням, чи партія має бути самостійною і провадити організаційну роботу самостійно також по містах, поділилися голоси так, що 40 глосів були за збереження дотеперішнього несамостійного стану, а 38 голосів за усамостійнення. Першу групу очолювали Ганкевич і Вітик, а другу Я. Остапчук, Старосольський, В. Левинський, Ю. Бачинський та Л. Ганкевич. Коли самостійницька національна група в голосуванні програла, то вона покинула з'їзд, але вже лише в кількості 32 делеґатів. Так формально утворилися дві окремі організації УСДП, що діяли окремо, при чому цілість значно ослабла.

Можливо, пізніше було б прийшло до консолідації обох партій, бо ж національний момент в'язав тепер нову національну самостійну УСДП з УРП, якщо б був довше залишився в Галичині найвидатніший діяч тієї групи на провінції, Я. Остапчук. Інші провідники мали малий вплив по селах і тому не залежали від настрою села, яке перло до консолідації цих обох сил у національному інтересі. Сам Я. Остапчук пізніше, після Першої Сві-

тової Війни тримав тісний зв'язок із Закарпаттям з Радикальною партією, а не з УСДП. Під час свого перебування в Збаражчині він навіть брав участь у партійних конференціях УСРП.

Література: Для того періоду найважливішим джерелом є тодішня періодична преса, яку автор використав свого часу в своїх працях у Львові. Поза тим є такі окремі публікації: 1) В. Левинський: Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині. З передмовою Льва Юркевича. Київ, 1914. 2) Матвій Стахів: Проти Хвиль. Історичний розвиток українського соціялістичного руху на західніх українських землях. Львів, 1934. 3) Д-р Матвій Стахів: Народні маси в русі. Історія українського політичного руху. П'ята частина. Від 1890 до 1895 року. Львів, 1939. 4) Юліян Бачинський: Ґльосси. Львів, 1904. 5) Лев Ганкевич: З минулого нашої партії. Календар "Впереду" за 1920 р. 6) В'ячеслав Будзиновський: Хлопська політика (Хлопський страйк; Народ а сойм; Страйкуйте, Хлопським коштом, Хлопська земля). Львів 1902, друге видання. 7) Володимир Левинський: Селянство і соціял-демократія. Друге видання. Ню-Йорк. 8) Михайло Лозинський: Українство і москвофільство серед українсько-руського народу в Галичині. Львів, 1909. 9) Д-р Кость Левицький: Історія політичної думки галицьких Українців. Частина Перша по 1907 р. Частина друга: по 1914 р. Львів, 1926. 10) Д-р Матвій Стахів: Західня Україна та політика Польщі, Росії і Заходу. Том перший. Скрентон, 1958.

22) Дашинський Гнат (по-польськи: Іґнаци), від 1897 р. посол до австрійської Державної Ради у Відні; провідник польських соціялістів під Австрією (провідником польських соціялістів під Росією був Юзеф Пілсудський); під час Першої Світової Війни був заступником голови Польського Національного Комітету; 7 листопада 1918 року став прем'єром людового уряду в Люблині і потім коротко у Варшаві; від 1919 р. посол до польського сойму, а від 1928 по 1930 маршал сойму.

23) Яд Харузім — організація Жидів-сіоністів у Львові, яка мала свій великий дім з просторою залею.

24) Д-р Діяманд Герман, адвокат, з уродження Жид, але працював увесь час для польських соціялістів, а не для жидівських. Від 1922 р. посол до польського сойму.

25) Д-р Ліберман Герман, адвокат, з уродження Жид, але великий польський патріот; діяв лише для польської соціялістичної організації у Перемишлі за Австрії і був обраний послом до Державної Ради за допомогою українських виборців, які його підтримали проти польського націоналістичного кандидата; від 1919 р. по 1930 р. посол до варшавського сойму; Пілсудський наказав його арештувати в 1930 р. і потім суд засудив його на в'язницю, але він утік на еміґрацію.

26) Січинський Мирослав, син о. Миколи Січинського зі Збаражчини, нар. в Чернихівцях, п. Збараж, 1887 р. Як студент, вчинив 12 квітня 1908 р. смертельний замах на австрійського намісника у Львові, графа Андрія По-

тоцького, був засуджений і сидів у в'язниці, з якої втік до Західньої Европи, звідки виїхав пізніше до ЗДА, де якийсь час був одним з провідних громадських діячів.

Цеглинський Микола, син проф. Григорія Цеглинського, в часі Першої Світової Війни іміґрував до ЗДА, де діяв як редактор різних часописів і якийсь час "Української Громади", органу робітничої соціялістичної організації "Оборони України", а також органу УРСоюзу "Народна Воля". Коли розійшовся з "Обороною України", редаґував "Робітничу Громаду" і "Оборону".

27) Д-р Мозлер, адвокат, з походження Жид, не пішов слідами численних жидівських соціялістів, які пристали до польських соціялістів і працювали для польського соціялістичного руху, він працював для соціялістичного жидівського національного руху і співпрацював тісно з українськими радикалами і соціял-демократами.

28) Старух Тимко (1860 - 1923), від 1908 р. посол до галицького сойму від українських націонал-демократів, був дуже рухливим селянським організатором. В 1915 р. московська окупаційна влада його арештувала і депортувала в глибину Росії, звідки він вернувся після упадку царату. В 1918 - 1923 був членом Української Національної Ради ЗУНР і заступником голови Конґресу Трудового Народу України.

29) "Батьківщина" — тижневий часопис, що його редаґував проф. Юліян Романчук (1879 - 1896), а на початках співредаґував Михайло Павлик. Це був популярний часопис для селян і робітників. Тут Я. Остапчук помилився, коли написав "Батьківщина", бо її в 1900 році не було. Він, очевидячки, хотів написати "Будучність" ,яка під редакцією д-ра Юліяна Охримовича почала виходити в 1899 році.

30) Андрій Шміґельський довго вагався, чи вступити до нової, під ідеологічним оглядом пролетарської партії — УСДП, чи залишитися в УРП. Навіть пізніше, коли, за намовами лідерів нової партії зо Львова, він приєднався до УСДП і навіть дав себе намовити стати кандидатом тієї нової партії при виборах до Сойму, то він все таки не був переконаний остаточно, що добре сталося, що одна група члнеів УРП відкололася від неї і утворила УСДП. Що це так, це видно з того факту, що в часі організування Західньо-Української Народної Республіки і в дальших місяцях після того, він вернувся назад до рядів Української Радикальної Партії.

31) Із замітки Яцка Остапчука про члена УСДП селянина Ілька Чорного видно дуже яскравий факт, що в Збаражчині організація УСДП базувалася фактично на давних ідеологічних позиціях УРП, а не на марксівській пролетарській доктрині. Яцко Остапчук визнає, що Ілько Чорний був багатим селянином, а не сільським пролетарем або півпролетарем. Не зважаючи на цей факт, Ілько Чорний був, як пише Я. Остапчук, "відданим новому рухові" УСДП. З того бачимо, що фактично ці колишні члени УРП відійшли до но-

вої організації більше з довір'я до самого Яцка Остапчука, ніж із якихсь програмових спонук.

[32]) Загальний селянський страйк набрав масового і переможного характеру тільки тому, що його в рішальній мірі підтримували дві більші партії: Українська Національно-Демократична Партія і Українська Радикальна Партія. Це цілком зрозуміло тому, що УСДП в тім часі була під організаційним оглядом слабою і мала свої впливи по селах лише в Збаражчині і в Дрогобиччині.

[33]) Насамперед був організований селянський страйк у Куровичах, повіт Перемишляни, де цілком не було впливів УСДП. Потім зараз перенеслася страйкова хвиля до підльвівських сіл, а після того пішла Збаражчина і всі інші повіти. Страйк у Куровичах почався вже 20 червня 1902 року.

[34]) Політична адміністрація Галичини, що була в руках польської шляхти і міщанства під австрійським орлом, старалася здушити страйк терором. Жандарми (так називалася офіційно вся державна поліція) арештовували провідних селян, хоч за ними не було ніякого порушення закону. Очевидно, ці арешти були безпідставні, і після кількох днів суд мусів їх звільняти. Намісник постарався про те, щоб до розпорядження повітових начальників адміністрації ("старостів") віддати спеціяльно стягнені з Угорщини полки мадярської кавалерії, "гусарів". Старости посилали відділи цих мадярських полків до страйкуючих сіл на квартирування по селянських господарствах. Вже сам цей факт обтяжував наших селян, а коні наносили шкоду. Крім того, окремі відділи Мадярів, за суґестією старостів, поводилися брутально, провокуючо і терористично. В різних селах мадярські кавалеристи не лише побивали, але й вбивали наших селян. Так убито шаблями кількох селян у Заболотівцях (повіт Чортків), у Яхтові (повіт Перемишляни), у Плотичі (повіт Бережани) і в повіті Камінка. Поранених селян раховано тоді тисячу. Цей терор аж ніяк не ломив революційного духа нашого селянства. Воно непохитно тримало страйковий фронт. Місцеві польські шляхетські власники великих маєтків намагалися підкупити провідників громад, щоб таким способом зламати решту страйкуючих селян. Це рідко де вдавалося. Також не поміг натиск шляхти на місцевих українських парохів, щоб вони з проповідниці повчали, що страйкувати нібито гріх. Парохи, що вже були виховані в новім національнім і демократичнім дусі, рішуче відмовлялися від таких намов і, навпаки, співчували страйкуючим громадам. Не поміг також подібний натиск з боку повітових староств. Не вдавалося це навіть щодо "староруських" патріотів. Тільки загорілі москофільські духовники, що тоді були вже в меншості, йшли шляхті на руку, але з малим успіхом у селян. Тому, що страйк ішов дисципліновано далі, то ряд панів мусіли поступитися перед вимогами селян, щоб рятувати своє жниво на полях.

Вперті шляхтичі спровадили, при допомозі польської націоналістичної шовіністичної партії, селян-мазурів із Західньої Галичини, як страйколомів проти українських селян. Автор цих рядків пригадує собі особисто

цих спроваджених страйколомів-мазурів. Але, щодо них перерахувалися і польські міщанські шовіністи і польські шляхтичі-великовласники. Мазури мали традицію недавньої боротьби проти своєї шляхти в 1846 році, коли з мазурсько-селянських рук згинуло кілька сот шляхти. Вони, щоправда, приїхали на роботу до панських маєтків у наших громадах, але працю виконували за далеко дорожчу ціну, ніж вимагали наші селяни. Вони, наприклад, робили такі фокуси панам: Звозячи скошене або зжате збіжжя, вони серед дороги в 12 годині вполудне випрягали коней і їхали на них до панського двора на полуденний харч, не турбуючись тим, що надходить хмара з дощем і що дощ цілком замочить віз із снопами. Вони до роботи виходили не досвідком, але після сходу сонця, і так далі. Ця постава мазурських селян скоро відівчила панів від такого способу страйколомства. Хоча наше селянство понесло значні жертви при цьому першому в історії селянському страйку, то воно вповні перемогло. Ця перемога спричинилася до піднесення селянського духа опору проти панівного ладу і до боротьби за свої національні і соціяльні права.

[35]) Про першу революцію в новітній Росії ближче можна прочитати в книжці Народного Університету Самоосвіти під наголовком "Царі і люди", нарис історії революції в Росії, частина перша.

[36]) Посли в Краєвім Соймі і в Державній Раді (парляменті) у Відні ділилися на окремі групи або на підставі національної приналежности, або на інтернаціональній базі — посли-марксисти. У віденському парляменті, а потім також у львівському соймі, називано ці групи, на зразок французького парляменту, "клюбами". Такі "клюби" одержували в будинку парляменту окремі приміщення — більші розміром або менші, залежно від кількости послів даного клюбу. В своєму приміщенні мали посли даного клюбу свій секретаріят, і там вони відбували свої наради. Клюб польських послів (крім соціялістів до 1914 року) мав офіційну назву "Коло Польскє".

[37]) Новий виборчий закон про вибори до австрійської Державної Ради (парляменту) був ухвалений на підставі порозуміння "Кола Польского" з Німцями. В законі вставлено однакові засади для всіх австрійських країв, крім Галичини, для якої встановлено відмінні виборчі засади. В Галичині поділено мандати окремо на міста, а окремо на сільські округи. Це зроблено тому, що в містах Українці переважно були в меншості в порівнянні з польським і жидівським населенням. Таким чином ці мандати заздалегідь були призначені для польських кандидатів. Сільські виборчі округи були своїм населенням дуже великі, охоплюючи по кілька повітів у Східній частині Галичини, де мали понад дві третини населення Українці. Виборчий закон з 1907 року передбачав у цій частині краю вийнятково двомандатні сільські округи. Закон постановляв, що кандидатом більшости буде обраний той, хто одержить більше половини голосів (тобто 50 відсотків голосів плюс один голос принайменше). Послом меншости буде той кандидат, який у першім голосуванні дістане принаймні 25% голосів плюс один

голос. Якщо б у першім голосуванні не були в той спосіб обрані обидва кандидати, тоді мало відбутися друге голосування. Вся ця постанова була вигадана для Східньої Галичини (вийнятково в цілій Австрії) тому, щоб досягнути двох цілей: 1) або в українській окрузі зібрати відповідну кількість голосів польської меншини і неосвідомлених, політично темних українських виборців у кількості понад 25% голосів і обрати послом польського кандидата, 2) або, коли це не станеться, то принаймні цей мандат дати москвофілам, які для Поляків були милішими ніж самостійницькі Українці-посли .Ось, така була ціна угоди польської шляхетсько буржуазної репрезентації з Німцями у Відні. Поляки діставали наперед усі мандати з міст і містечок тому, що їх вилучували у виборчій ординації з округ, які мали величезну українську більшість населення. Крім того, вони мали ще дістати декілька мандатів із українських сільських округ. Назовні потім мало виглядати, що Східня Галичина є таким же польським краєм, як і Західня Галичина. По виборах у Галичині мала залишитися неподільно польська влада, прикрита лише легко двоголовим австрійським орлом.

В цій ситуації відповідальні українські політичні провідники мусіли думати над тим, як скоординувати виборчу акцію всіх українських політичних партій, щоб принаймні не втратити ні одного мандату із сільських округ і одночасно вплинути на вибір послів по містах. При виборчім розбитті грозила небезпека, що Полякам удасться вирвати Українцям навіть кілька мандатів у сільських округах, досягнувши принаймні 25% голосів плюс один голос. Щоб паралізувати цей польський шляхетський плян, порозуміння українських партій було конче потрібне. Могла бути мова про таке порозуміння лише трьох партій: Української Національно-Демократичної Партії, Української Радикальної Партії і Української Соціял-Демократичної Партії. Четверта, тобто Українська Християнсько-Суспільна Партія, не входила в рахубу. Вона за режиму Бадені і Потоцького була угодовою й урядовою партією і не мала підтримки в народній масі. Тим то вона взагалі не ставала до загальних парляментських виборів ,бо знала, що не дістане ніде значнішої кількости голосів. Перші дві партії, націонал-демократи і радикали, після довгих переговорів, порозумілися так, що в певних округах вони не будуть ставити кандидатів одні проти одних, а в загальному будуть рекомендувати своїм членам і симпатикам голосувати за узгіднених кандидатів обидвох партій. Соціял-демократи на таке конечне порозуміння не пішли. Яцко Остапчук жив далеко від львівського центру партії, бо в прикордонній Збаражчині. Тому він не знав, що таке порозуміння всіх партій розбив голова партії М. Ганкевич.

М. Ганкевич був специфічного роду діячем. Він щоправда був головою УСДП, але в дійсності він усю свою роботу на місці, у Львові, віддавав конкуренційній партії, польським соціял-демократам. Щоб подати доказ, як на цю ролю Ганкевича дивилися ближче поінформовані українські

соціял-демократи, наведемо характеристику, яку йому дає найбільший теоретик УСДП Володимир Левинський:

"Микола Ганкевич, будучи головою української соціял-демократії, був одночасно і головою польського місцевого комітету у Львові і йому віддавав всю працю. В українськім робітничім русі він почував себе майже чужим. Для українських робітників позиція Ганкевича мусіла видаватися дивною. Одні, в котрих національна свідомість була приспана, слухаючи його польські промови на людових вічах і реферати по польських організаціях та загалом дивлячися на всю його діяльність, погоджувалися з тою думкою, що місце для них — не в українській соціял-демократії, порівнюючи слабій організації, а в польській, тамже ж працює її найвидатніший діяч... Але й на становищі редактора львівського польського соціялістичного дневника "Ґлос" діяльність Ганкевича (він дуже рідко писав до українського партійного тижневика) носила всі ціхи [прикмети] двоїстости. "Ґлос", що мав значне число передплатників і серед українських робітників, під редакцією Ганкевича не тільки якслід не інформував робітництво про українські справи, але дуже часто містив статті головного свого редактора [тобто статті самого Ганкевича], які викликували величезне обурення українського свідомого робітництва... Ганкевич так зрісся з польським соціялістичним рухом, що став його ідеологом. Згадати б тільки про його книжку під заголовком "Неподлеґлосьць Польскі". По-українськи не написав Ганкевич ні одної партійної брошурки". (Гляди Левинського: Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині, стор. 91 - 92).

Ясна річ, що підчас перших загальних виборів в Австрії такий голова української соціял-демократії волів і провів порозуміння УСДП з польською соціялістичною партією, а не з українськими радикалами, також соціялістами, і з українськими націонал-демократами.

[38]) Як Ліберман, так Морачевський вийшов послом лише завдяки українським голосам. Проти них кандидували вшехпольські кандидати. Якби Українці утрималися від голосування,то вийшли б вшехпольські кандидати. Самі Українці не мали можливости обрати своїх кандидатів у Стрию і Перемишлі. Тому провід націонал-демократів і радикалів рішив там віддати українські голоси за цих польських соціялістів, сподіваючися, що вони не будуть провадити такої завзятої протиукраїнської акції, як вшехполяки. Українські соціял-демократи помогли цим кандидатам мало, бо там українських соціял-демократів було мало.

[39]) Результат виборів був дуже добрим, якщо брати на увагу антидемократичну і несправедливу виборчу ординацію, накинену Поляками при їх угоді з Німцями. Виборці виявили велику національну дисциплінованість і не дали себе збаламутити ніякій польській демагогії, що бажала їх притягнути до голосування за польських кандидатів. Не помогли також спроби підкупів збоку шляхтичів великовласників, які пропонували по купі дров із свого лісу за голоси чоловіка і жінки. Вдалося тоді Поля-

кам вирвати лише два українські мандати. Самі вшехпольські політики тоді дивувалися тому високому рівневі свідомости української народної маси. Орган вшехпольських націоналістів, "Слово Польскє" ч. 24 за 1907 рік, писав:

"Ми прозріли. Маскований довго куріяльною системою і принагідними виборчими компромісами дійсний стан національного володіння виявився тепер у цілій своїй нагій правді. Ми пізнали, як вдійсності неглибоко, не зважаючи на всю культурну й економічну перевагу, коренилось наше [тобто польське] політичне значення".

В загальному голосуванні всі українські самостійницькі кандидати всіх трьох партій здобули тоді 376,000 голосів, а москвофільські кандидати 171,000 голосів, тобто за кандидатів обидвох українських таборів подано разом 547,000 голосів. За польських кандидатів тоді віддано разом 203,000 голосів. Коли ще дорахувати жидівські голоси за сіоністичних кандидатів, то у Східній Галичині голосувало тоді разом 680.000 виборців.

Провід обидвох українських національних партій, — націонал-демократів і радикалів — постановив тоді підтримати жидівських сіоністичних кандидатів у міських округах на Поділлі, щоб таким способом там не допустити до вибору польських кандидатів. Завдяки українській підтримці були обрані тоді, вперше в Австрії, сіоністи д-р Герман Ґабель і д-р Артур Малєр. Перед виборами намісник граф Єнджей Потоцький пробував умовити голову націонал-демократів д-ра Костя Левицького, щоб обидві партії відступили від союзу з жидівськими націоналістами, роблячи йому різні обіцянки. Але ці умовляння не мали успіху.

40) Подання кордонів Вінделіції неточне. Питання, чи ввесь той простір заселювали слов'яни, є дуже спірним. Також треба тут підкреслити, що коли в давнині племена Чехів і Морав'ян були окремими державними творами, то в другім тисячоріччі від народження Христа вони вже творили один народ — чеський. Натомість Словаки були й тепер є окремим народом.

41) Статуя Франціпіка Смольки була в парляменті тому, що він у першім австрійськім парляменті в 1848 році був обраний президентом парляменту.

42) В цій частині спогадів характеристику несоціял-демократичної більшости парляменту подано надто схематично і тому неточно. Соціял-демократи різних народів в Австрії визнавали одну й ту саму програму і мали ту саму світоглядову базу: марксизм. Немарксисти серед різних народів були різні і тому їх не можна узагальнювати. Польські посли були в більшості реакційні шовіністи й імперіялісти, але були й "людовці" двох напрямків (о. Стояловського і Вітоса), які все таки на свій спосіб боронили прав і інтересів польського робітного люду по селах у польській частині краю. Серед чеських послів були "реалісти" під проводом проф. Томаша Ґ. Масарика, які визнавали етичний соціялізм, а не марксизм, і тому

до соціял-демократичного клюбу не належали. Також партія чеських соціялістів (під проводом Кльофача і Бенеша) не вступила до парляментарного клюбу соціял-демократів. Тому не можна казати, що лише інтернаціональний парляментарний клюб соціял-демократів боронив інтересів робітних людей.

[43]) Українські посли до Державної Ради у Відні належали до таких партій: 17 з Галичини і 5 з Буковини, отже разом 22, належали до партії націонал-демократів, 3 належали до Української Радикальної Партії і 2 до Української Соціял-Демократичної Партії. Це був самостійницький національний табір. Крім того, було ще 5 послів москвофільського табору. Отож разом усіх українських послів з Галичини і Буковини було у віденськім парляменті 32. Ще треба додати, що 6 квітня 1908 року націонал-демократичний посол д-р Володимир Охримович зрікся свого мандату. На його місце прийшов радикал, відомий уже тоді письменник Василь Стефаник. Отож у 1908 році радикали мали в парляменті 4 посли.

[44]) Вармунд не був професором університету в Інсбруку, а тільки доцентом. Він при одній нагоді виступив на лекції проти всіх Церков, висловлючи атеїстичні погляди. Самі професори університету прийняли ухвалу про позбавлення його права навчати в університеті. Цю ухвалу міністер освіти і віровизнань підтвердив.

[45]) Щоденник "Nepszava" ("Голос Народу") був органом партії соціялдемократів в Угорщині. Ця газета виходить далі в Будапешті, але вона очевидно, має тепер про-комуністичний напрямок.

[46]) Ще перед вибором Андрія Шміґельського послом до Сойму у Львові був у 1890 році послом від Української Радикальної Партії д-р Теофіл Окуневський, а в 1895 році обрано трьох послів до сойму від Української Радикальної Партії: д-ра Т. Окуневського, Дмитра Остапчука і Степана Новаковського (цей останній із Перемищини). Отже Шміґельський не був першим соціялістом у Соймі.

[47]) З моченням конопель були адміністративні труднощі не лише в Збаражчині, але в усіх повітах Галичини в тім часі. Старости переводили акцію, щоб не мочити конопель у таких саджавках, які мали доплив до річок. При цій нагоді жандармерія робила різні переслідування громад, де громадська влада не йшла на руку польській політиці.

[48]) Право патронату полягало в тому ,що власник давнього шляхетського маєтку в даній громаді мав право вибору пароха, як католицького грецько-слов'янського обряду, так і католика латинського обряду. Одначе його право вибору було обмежене тим, що він одержував від ординуючого єпископа трьох кандидатів, і тільки з-поміж них мав право вибрати одного. Опісля той вибраний був уже постійним парохом аж до смерти, хіба що єпископ позбавив його священичих прав, або коли парох сам зрікся, стараючися дістатися на ліпшу парохію в іншій громаді. Цим правом патронату шляхта впливала сильно на громадську поведінку священиків,

які були кандидатами на вакантну парафію, принаймні до часу полагодження цієї справи. Проте, раз обраного пароха шляхтич-патрон не мав права усунути з парафії, навіть через єпископа. З другого боку такий патрон мав також обов'язки перед парафією: при будові церкви і парафіяльних будинків він мусів покрити четвертину всіх коштів: він мав обов'язок давати безплатно визначену кількість дров із свого ліса на опал і будівельний матеріял на поправу будинків, а також сіножать і пасовисько.

Як показує стенограма, Остапчук у своїй промові ставив вимогу, щоб законом скасувати право патронату лише в його привілеях, а не обов'язках. Ця вимога була поставлена тому, щоб цілком визволити парохів від будьякої залежности від шляхти. Взагалі цей розділ провоми Остапчука не осуджував гуртом усього нашого духовенства. Навпаки, він підкреслював, що серед цього духовенства є також заслужені національні і демократичні діячі. Його вимога, щоб розпарцелювати парохіяльні ґрунти між селян, в основі не зверталася проти духовенства, а в його користь, бо він одночасно ставив вимоги, щоб за втрачений із ґрунту прибуток закон підносив парохам плату із державного скарбу. Взагалі цілий цей розділ промови мав ту ціль, щоб унезалежнити парохів від великої великовласницької шляхти і дати парохам можливість займатися освітньою справою серед народу, а не господарськими клопотами.

Ця промова була виголошена дня 21 грудня 1907 року. Вона була однією з найобширніших промов посла Я. Остапчука. Стенограма записує факт, що вона була рясно одобрювана оплесками, коли він ставив вимоги або подавав цікаві факти із практики польсько-австрійської адміністрації в Галичині. Вона була також переривана окликами обурення проти цих практик.

[49]) Остапчук писав свої спогади, і в тому також подавав зміст своїх промов, без ніяких матеріялів під рукою. Проте, його пам'ять дуже велика і в основі завжди він події передає точно. Для ілюстрації, як виглядав кінцевий розділ його промови про самостійність України, наводимо тут цю частину його промови згідно з урядовою стенограмою:

> "Цілі сторіччя працював український селянин і аж до тепер працює він у крівавім поті для інших. А тепер, коли він прийшов до ясної свідомости, він починає також кріваво боротися за свою долю. І він, як здається, буде ще довго кріваво боротися, поки він не вибере власної землі і власної хати у вільній самостійній Україні, як це наш великий народний поет Тарас Шевченко випророкував "без селян і без панів".

Тут поданий точний переклад із німецької мови на українську. Відповідний рядок поеми Тараса Шевченка "Чернець", що його цитує Остапчук, звучить трохи інакше, а саме: "без холопа і без пана". Слово "холоп" у Шевченка цілком не означало того самого, що слово "селянин". Воно

означало те саме, що слово "підданий", "слуга", а навіть у деяких випадках як "невільник". Остапчук при перекладі на німецьку мову вільно переказав думки Тараса Шевченка.

Припущення Остапчука про нещирість оплесків усіх інших українських послів національного табору є цілком суб'єктивні. Ці посли трималися такої тактики, що оплескували кожну промову, навіть не-українського посла, якщо вона своїм вістрям зверталася проти безправств у Галичині. Якщо йдеться про програмову вимогу самостійности України, то така ціль була вже в програмі Української Радикальної Партії від Четвертого З'їзду, що відбувся 29 грудня 1895 року. Тоді цей Четвертий З'їзд УРП під головуванням Івана Франка ухвалив додаток до програми про те, що партія в своїй діяльності змагає до повної самостійности соборної України. Цю вимогу ширше обґрунтував тодішній член УРП Юліян Бачинський в окремій ширшій праці ще в 1893 році під наголовком "Україна Ірредента". Цю саму вимогу ставлено пізніше до програми Української Національно-Демократичної Партії, коли її організовано (Установчий З'їзд Української Національно-Демократичної Партії відбувся в грудні 1899 року). Українська Соціял-Демократична Партія відбула свій Перший З'їзд в 1909 році, і вона тоді також перейняла в свою програму вимогу самостійности України. Отож, трудно припускати, що інші національні партії, чи пак їхні посли, нерадо слухали тезу промови посла УСДП Яцка Остапчука, при закінченні його промови, про самостійність України так, як ми це місце цитували вище, згідно з точною стенограмою його гарної промови.

50) Справа назви організації всіх послів українського народу з Галичини й Буковини вимагає докладнішого з'ясування. В цих перших загальних і тайних виборах до парляменту були обрані, окрім самостійницьких послів (націонал-демократів, радикалів і соціял-демократів), ще 5 послів староруського і москвофільського напрямку. Посол Микола Василько з Буковини заступав думку, що краще притягнути цих п'ятьох послів до спільного клюбу, бо цим досягнеться велика користь для народу: по-перше, ці староруські і москвофільські посли будуть всередині клюбу менше шкідливі для загальної справи, як у тому випадку, якщо б вони були поза клюбом; по-друге, більший клюб буде мати в парляменті більшу повагу і значення. Василько переконав більшість самостійницьких послів до того проєкту і всіх москвофілів. Радикали були проти такого проєкту, але врешті погодилися на пропозицію більшости націонал-демократів. При організації клюбу вийшов такий компроміс: москвофіли виразно визнали самостійність українського народу, а тільки застерегли собі вживати у своїх виступах терміну "малоруський нарід"; більшість націонал-демократів зате рішила, щоб клюб мав по-українськи назву "Руський Клюб", а по-німецьки "Рутенішер Клюб". Ця ухвала зрештою не знайшла одобрення громадської думки в краю. Проти того виступив критично орган націонал-демократів "Діло" і орган УРП "Громадський Голос". Але також не одобрив тієї позиції

своїх послів орган старої партії "Галичанинъ". Він назвав рішення своїх послів "зрадою русского народа". Незабаром спільний клюб розбився, бо з нього виступили майбутні новокурсні москвофіли, які не визнавали навіть самостійности "малоруського народу", а тільки єдиний "русский нарід", тобто московський. Два староруські посли, д-р Михайло Король і о. Василь Давидяк з тією лінією не погодились. Вони творили окрему групу — "старого курсу", що не визнавав триєдиного московського народу. Після виходу новокурсників під проводом д-ра Глібовицького національний клюб прийняв логічну назву "Український Клюб".

[51]) В 1908 році Мирославові Січинському було щойно 20 років віку. Він був активним так, як тоді були всі національні студенти у Львові. Вони брали участь у виборчому освідомленні селянства, не конче аґітуючи за даних кандидатів, а тільки вияснюючи національно-економічні вимоги українців до держави і краю та переконуючи, що треба голосувати лише за українських національних кандидатів. Січинський провадив аґітацію в повітах Збараж, Бучач, Гусятин, Радехів, Бережани, Борщів. Літератури для виборів від УСДП не було. В своїх спогадах він виразно каже: "Я не аґітував за жадного посла персонально". (Гляди його спогади: Зі спогадів Мирослава Січинського, — Записав Микита Шаповал, 1928).

[52]) Кріваві і пошахровані вибори до Сойму, які перевів граф Потоцький, дали циферно такі наслідки: 12 самостійницьких послів Українців і 8 послів москвофілів під проводом д-ра Дудикевича, новокурсника, ренеґата. Більшість мосвофільських послів здобула мандати за допомогою терору і шахрайств старостів з наказу намісника Потоцького.

[53]) Остапчук подає воснові правильно загальний зміст окликів М. Січинського підчас замаху на намісника Потоцького. Проте, сам Січинський зараз після замаху, підчас поліційного і судового переслухання, передав цю свою заяву так: "То за Каганця і за нашу кривду".

Так передає він сам ці слова у цитованих спогадах в березні 1928 року.

[54]) Смертельний замах на графа Потоцького відбувся дня 12 квітня 1908 року. Перша розправа перед судом присяжних у Львові відбулася не за місяць, як помилково з пам'яті пише посол Яцко Остапчук, але за два з половиною місяці, бо аж 30 червня 1908 року.

На цій розправі Січинського боронили такі українські адвокати: д-р Кость Левицький, д-р Теофіл Окуневський, д-р Сидір Голубович, д-р Володимир Загайкевич, д-р Володимир Старосольський. Вони боронили так, як представляє посол Остапчук. Воснові за цією обороною, до деякої міри, ішов обвинувачений за порадою адвокатів, він заявив, що йому жаль Потоцького, як людини, але не як урядовця, який своєю поведінкою сам до того довів. Суд присяжних визнав обвинуваченого винним, а трибунал засудив його на смерть через повішення.

Проте, оборона оскаржила вирок перед Найвищим Судом у Відні. Скарга була сперта на тій процесовій формальності, що трибунал відкинув вне-

сення оборони піддати лікарському дослідові стан матері обвинуваченого, на доказ, що він "вже з роду має занадто вражливу систему, а також стан його самого". Найвищий Суд розглянув цю скаргу щодо неважности процесу вже другого вересня 1908 року і наказав перевести нову розправу перед судом присяжних у Львові. (Гляди: 12 квітня 1908, збірка статтей д-ра М. Лозинського, відбитка із тогочасного "Діла").

Нова судова розправа відбулася аж за рік. Вона була визначена на день 14 квітня 1909 року. Суд мусів взяти до уваги внесок оборони про лікарські оглядини, але це була лише формальність. Присяжні підтвердили вину обвинуваченого, а трибунал знову засудив його на кару смерти. Тепер не було іншої дороги для рятування життя засудженого, як тільки цісарське помилування. Формально помилування давав цісар, але це діялося завжди за порадою і внесенням міністра юстиції. Суспільність тоді сильно співчувала засудженому і тому вимагала від Українського Клюбу в парляменті, щоб він постарався про помилування. Врешті це сталося. Цісар помилував засудженого і замінив йому кару смерти на термінову в'язницю (20 року). В 1911 році організовано втечу Січинського із в'язниці. Головним організатором втечі був Дмитро Вітовський.

55) Батько Мирослава помер у раннім віці, як апрох у селі Стопчатів біля Яблонова, недалеко Коломиї. Він залишив п'ять дочок і двох синів. Матері Олені було дуже важко виховувати дітей. Мусіли прийти з допомогою добрі люди. Мирослав зразу ходив до гімназії в Коломиї, а потім у Перемишлі, де дістав помешкання в бурсі.

56) Промова посла Яцка Остапчука, як і промова посла Григорія Цеглинського була в справі наглого внесення послів сконсолідованого союзу національних демократів і радикалів розглянути безправства в адміністрації Галичини. Перший промовляв посол Г. Цеглинський від внескодавців, щоб обґрунтувати наглість дискусії. Після нього була відкрита дискусія над питанням, чи визнати внесення пильним, тобто, чи перервати розгляд усіх інших справ на порядку денному парляменту і розглянути лише справу адміністрації Галичини. В дискусії над наглістю внесення могли промовляти посли або за наглістю, або проти неї. Голос могли дістати лише по одному представникові від кожного клюбу. Зараз після промови посла Г. Цеглинського одержав слово посол Яцко Остапчук, як промовець клюбу соціял-демократів. Вся ця дискусія над наглістю українського внесення почалася на засіданні парляменту дня 20 травня 1908 року.

57) Промова Яцка Остапчука, в якій він підтримував наглість внесення Українського Клюбу, є цікава з двох причин: вона є ілюстрацією його великого таланту, як промовця, і вона одночасно знайомить, як відбувались дискусії у парляменті. Тим то тут подаємо повний переклад стенограми цієї промови. В дужках є зазначений стенограмою відгомін промови серед послів, що її слухали. В друку затримуємо словництво, як його використав Остапчук при виданні цієї промови в перекладі зараз у 1908 році, а тільки

застосовуємо сучасний правопис. Точна стенограма в перекладі виглядає так: —

"Висока Палато!

Ходить тут, мої панове, безперечно про дуже важну справу, про справу велику і наглу. Ходить про нещасні відносини в краю, заселенім через два народи, котрі ніби доля на те звела до купи, аби був доказ, що жити в незгоді і битися — можуть і так близькі собі народи, якими є Поляки та Українці.

Видко, що на такий стан польсько-українських відносин в краю складаються певні причини.

Ніхто нині не може сумніватися в тім, що в першім ряді за лихо, яке в Галичині коїться, за порядок, який тут панує — винна є і відвічати повинна польська шляхта, в руках якої находиться ціла судьба нашого краю. (Признання). Не буду широко говорити про господарку польської шляхти. Це значило би повторяти те, що нині добре кожний знає, що особливо знає всякий, хто інтересується публічними справами нашої держави. Впрочім не якісь там чужі, але таки якраз польські історики, ба навіть такі, що то шляхту люблять, її славословлять, — осуджують її гостро за її гуляще бурхливе життя, — за її варварське поведення з бідним, поневоленим, спокійним народом. Прочитайте історію Польщі новозаіменового намісника Бобжицького, або ще ліпше, читайте ви історію іншого польського історика, Лозінського "Правем і лєвем" — "Правом і безправ'ям", — а переконаєтеся, що та шляхта своєю деморалізацією і здичавінням накликала на себе гнів найспокійніших народніх мас. Не диво отже, що Лозінський в своїй історії каже: "cnota Polaków leży poza Polakami". Лозінський очевидно помиляється тут, бо працінь трудно брати на рахунок цілого польського народу те, що робила шляхта. Працюючий народ польський, хлоп польський був спокійним і нікому нічого не винен, ба навіть тим самим кулаком був битий і тими самими ногами доптаний, що український хлоп. Як доказ на те згадаю лиш тарнівську різню, коли то польські хлопи вирізали 1846 р. чотири тисячі панів в Тарнові.

Коротко кажучи: тяжке і невиносиме було життя навіть для польських людових мас за часів Польщі, але тим тяжче і тим гірше приходилося жити тоді українському народові. Народні пісні і оповідання українського народу є переповнені терпінням і болями, які наш бідний нарід цілі століття мусів зносити від своїх душегубів. Пам'ять таких народних тиранів, як Стадніцькі, як Потоцькі, або як їх звуть серед люду, Каньовські, як Вишневецькі і другі — ніколи не загине серед люду.

Не диво отже, що український нарід часто зривався проти своїх гнобителів, аби видертися з їх пазурів.

І ось власне через ті пориви, і через те, що наш нарід бажав для себе волі, або бодай трохи ліпших умов життя, називає польський письменник Сєнкевич, а з Сєнкевичем всі названі і неназвані вшехполяки тай наші пи-

томі царофіли — кожного свідомого Русина-Українця, гайдамакою, простим розбишакою, хотяй всі ті панове повинні знати, а певно знають, що ті народні пориви - повстання нераз вибухали зі страшною непогамованою силою і потягали за собою всьо, що було живе та хотіло жити.

Та міг би може хтось сказати, що ті старі — дикі часи давно минулися, тай, що тепер у нас цілком інакше, — зовсім добре.

Заявляю і підчеркую оце:

Ті порядки, які у нас в Галичині панують — є ніби продовженням тих порядків, які панували в нашім краю і загалом в цілій колишній Польщі ще тоді, як то шаліюча польська шляхта гуляла — брикала і тим свою батьківщину виряджала на загибель. (Живі оплески). Польські шляхтичі самі знають найліпше, яка вина спадає на них за їх діла. Нехай буря шаліє довкола нас, ми цього не боїмося, бо маємо безпечний дах над головою — казав перед трьома роками в галицькім соймі один з тодішних провідників галицької шляхти гр. Войтек Дідушицький, котрого шляхта посадила відтак на міністеріяльне крісло, аби могла бути ще безпечнішою.

Та й люди в широкім світі нераз гостро картали ті наші галицькі порядки. Та й між тою правлячою клікою сидять люди, які не всилі спокійно дивитися на те, що їх товариші виробляють та нераз говорять, що то не веде до добра.

Після виборів в 1897 році старий шляхтич Ґнєвош не хоче подати руки графові Дідушицькому, бо каже, що графові руки поваляні хлопською кров'ю. (Оплески).

Провідник польських людовців, пос. Ян Стапінський, якого злуку з Колом Польським перед кількома тижнями приняли люди як яке велике чудо, — сказав перед двома роками в галицькім соймі, що в нашім краю так довго добра не буде, доки шляхоцькими лобами не будуть вистелені дороги в нашім краю. (К. Трильовський до Стапінського — "Jasiu, jakżeś ty się zmienił?" (Веселість).

Очевидно, що шляхетські лоби остають на своїх місцях, натомість п. Стапінський змінив свій пост з неаби-яким авансом. (Дуже добре).

Знані є загально деякі квітки, галицькі спеціялісти, квітки які становлять разом букет, званий польською господаркою, господаркою польської шляхти. Назвім тільки галицькі вибори. Парляментарна комісія подасть нам незадовго докладні відомісті про галицькі виборчі образки, які тепер вправляють в подив багатьох членів тої комісії. Таким самим способом, як то практиковано давніше, переведено також у нас і послідні вибори до сойму. Для характеристики я наведу лиш пару фактів, аби ви знали, мої панове, що пануюча у нас система, від давна освячена, не змінилась у нас зовсім до послідньої хвилини.

При виборах в селі Голотках збаразького повіту стався слідуючий факт. Комісар Копчинський обчислює голоси, віддавані на кандидатів правительственних і опозиційних і оголошує результат після якого прави-

тельственні кандидати дістали 27 голосів, а опозиція 18 голосів і заявляє, що перші вибрані. На те дався чути голос зпоміж юрби: "Пане комісаре, — Це не так, як ви кажете! Ми осьдечки робили записки і виходить, що скількість голосів, яку приписали ви своїм кандидатам — це число голосів, які отримали наші кандидати, а ваші остали в меншості. Ваші отже впали, а наші виплили". "Хто це говорить?" питає комісар. "Це я, називаюся Микита Гальонка". "Абись знав, чоловіче, — каже комісар — що за те, що тут сказав будеш відповідати в суді і будеш сидіти в криміналі!" Розуміється, до нинішнього дня не обжаловано цього мужика. (Веселість).

Відбувалися правибори в селі Черниховцях також Збаразького повіту. Опозиційна сторона була певнісінька побіди і мала наперед почислені голоси. На превелике здивування всіх оголошує комісар Тіц, який є не так спритним, але більше брутальним виборчим махером, виборчий результат в слідуючий спосіб: Голосувало, каже, 159 — отже абсолютна більшість 60. З того отримали і т. д. Результат цей повторив в той спосіб комісар два рази по-польськи і по-українськи. Треба знати, що підчас проголошення цього результату були присутні не тільки напівнеграмотні селяни, які на цім рахунку не могли відразу полапатися, але були при тім також люди письменні, як громадський писар і місцевий парох о. Курдидик, який незвичайно діяльний був при цілім тім виборі і переконував своїх парохіян, що треба дати таких виборців, яких хоче п. староста, бо незадовго мають роздавати запомогу, то аби не поминули нашого села.

Але підчас проголошення того результату, дістався і я непостережено до виборчої залі і коли забагато було мені того безличного рахунку, приступив я до комісаря і питаю його виразно: "Пане комісаре! Кілько людей голосувало?" Той дивиться до протоколу і каже: "Було 159" — "Ну, то абсолютна більшість не є, як ви кажете 60, але 80. А позаяк ніхто не дістав більше як 72 голоси, то значить, що мусите зарядити тісніший вибір". Комісар збентежився і не знав що робити, казав людей скликати, аби не розходилися, бо буде тісніший вибір. Піп просив його, аби пішов з ним пообідати, цей зразу каже, що таки мусить покінчити вперед вибір, але за якусь хвилину заявляє мені преспокійно: "Ні, каже, то голосувало не 159, але 120, отже абсолютна більшість виносить 60 — вибір скінчений". Розуміється, що п. комісар протоколів не показав, а я певний, що за ніяку ціну був би того не вчинив. Тоді сказав я ще тому самому комісареві таке: "Між вибраними є Войтко Забурський, а в селі є двох господарів того імени і оба є на листі виборчій, питаю вас, п. комісаре — котрий з них вибраний, бо ті, що голосували на нього, не подавали виразно, котрого властиво Забурського вибрано". На то парох: "Алеж то того самого, що ось тут сидів коло мене, всі його бачили". — Ні, не виділи єґомосьцю, це не вистачає, кажу я, для закону.

Комісар сказав, що можуть люди робити рекурс до староства і так буде, як староста рішить. Староство узгляднило рекурс і відбулися вибори одного виборця. Я поучував людей, аби докладно значили собі, кілько хто

дістане голосів. Люди це робили розуміється так, що комісар того не видів, бо був би знівечив всю роботу. Ще обчислення голосів переводив комісар, а люди вже принесли мені з двох рук свої замітки. Наш дістав 19 голосів більше. Підчас того обчислення вибіг один чоловік і каже, що ситуація не певна, бо комісар відчитує віддані голоси незгідно з тим, як пішло голосування. Це сконстатував він після своїх заміток. Нарешті довідалися ми про результат: наш дістав 3 голоси більше. Тоді я заявив публично в присутності комісаря, кількох жандармів і виборців: "Тішить нас, що вийшов виборцем наш чоловік, але не тішить те, що нині відкрили ми явний рабунок голосів. Або писар фальшиво записував голоси, або комісар, що іншого читав, як в протоколі було записано. Ми побідили. Виборці мені заявили, що не 3-ма, але 19 голосами, що під присягою готові потвердити на кого голосували".

На другий день переказує мені комісар Тиц, що буде мене скаржити. Я ж комісареві переказав, що нехай те конче зробить, а я певно не буду ховатися за посольську нетикальність. Розуміється, що досі ані я, ані згаданий селянин не одержав обжалування.

Думаю, що ті два факти дуже вимовно говорять самі за себе.

Ще одна квітка. Торік зарядило тернопільське староство поділ того повіту на водні області, по мислі краєвого закону, який видано на те, аби запобігти шкідній ловлі риб. Рівночасно зарядило староство заказ мочення конопель в тих водах. Населення заворушилося, і занепокоїлося, бо треба знати, що у нас коноплі — незвичайно важний продукт господарський. Промисл конопляний — це одинокий в нашім краю, який сяк-так йде. Жіноче населення находить головне своє заняття при коноплях. Селяни вбираються головно в свої власні вироби конопляні. Розуміється, як нема де мочити конопель — то нема пощо їх управляти. Я ходив до старости з людьми, аби справу йому представити. Але цей заявив, що не всилі цофнути свого зарядження. При тім заявив, що вийде для людей та для громад нова користь, що будуть могти видержавляти через ліцитацію поодинокі ревіри і матимуть користь з риби. Недавно тому відбулася ліцитація держави тих ревірів в тернопільськім старостві. Після тої ліцитації чую — нове заворушення серед людей. Розказують мені люди про нові надужиття і я йду з ними до староства.

Питаю старосту, хто утримався при ліцитації ревіру в Чистилові. "Утримався п. гр. Коритовський", була відповідь старости. "Ба, та ж — кажу — господар Черевичник подав оферту вищу від графа Коритовського 5 чи 10 корон!" "То нічого — каже староста. Після закону, децизія того, хто має обняти аренду — належить до мене. Для мене особа п. графа дає ліпшу запоруку — і для того я рішив на його користь". — "Чому"? питаю. "Бо пан граф прецінь потрапить ліпшу господарку вести, як там якийсь господар". (Слухайте! Слухайте!).

Це для вас, пане Стапінський, мабуть повинно бути інтересне. Це мабуть дуже вимовно говорить проти вашої політики. Таких квіток здибав би на галицькім ґрунті безліч. (Веселість).

Мої Панове! Ми чули перед годиною високошановного внескодавця Цеглинського, який представив нам справи польської господарки і адміністрації в Галичині дуже докладно і подав нам дуже багато доказів. Ми чули одначе тут також іншого бесідника, п. Ґломбінського, що місто фактів розказував нам всякі казки та говорив "про радикальні рухи" в краю... (Посол Ельдерш: Про анархістичні!) Так про анархію, але не міг подати нам ні одного доказу. Він означив також Галичину як "Терра інкоґніта" (незнана країна) і старався цю "Терра інкоґніта" трохи освітлити; характеристичним однак було те, що п. Ґломбінський адміністрацію в Галичині назвав дуже доброю. Питаю п. Ґломбінського: Чи не була це його партія, що скаржилася на виборчі шахрайства аранжовані небіжчиком намісником Потоцьким? Його, а не інша партія жалувалася на упадок вшехпольських кандидатів в Самборі, Перемишлі і інших містах і тоді чули ми від цих панів на цім боці цілком інші промови, як тепер: адміністрація не була ніколи так добра, як тепер вона є.

Щодо шкільних і просвітних справ, то навів він багато чисел і відносини ці так представив, наче б у нашому краю нічого не бракувало. І пан Ґломбінський висловився проти внеску п. Цеглинського; є це та сама історія — та сама історія і ті самі обави, які ми чуємо завсіди при такій спосібности.

Пани бояться і не бажають собі переведення слідства в справі галицьких виборів, як також не бажають собі, щоби переведено слідство в нашому краю і в справі пануючої системи.

Тепер доперва, по цих доказах, які подав нам шановний внескодавець, по цих внесках і інтерпеляціях в цім парляменті можемо цілком добре зрозуміти поетичні слова польського шляхтича про "народню бурю і про безпечний дах над головою".

Ця буря — то кривда і гнів усього робочого люду так польського як і українського, якого поверх 50 тисяч душ гине річно з голоду! Ця буря — то еміґрація, якою рятуються від кільканадцятьох літ так польські як і українські хлопи! То переслідування і надужиття галицьких урядників, то мордування українських і польських хлопів тоді, як вони страйками борються за поліпшення своєї економічної долі і при виборах, коли ходило їм про поліпшення політичних відносин в краю! Ця буря — то гнів і невдоволення цілого українського народу, якого всі жадання і змагання, хотяй би і найменші, нищить шляхта зі своїми всепольськими наганячами, аби рятувати свій несправедливий, та безпідставний стан посідання!

Мої Панове! Я заявляю, що оця політика нашого центрального правительства, політика, якої ціллю є: не дивитися на те, що діється в Галичині, Галичину віддавати в аренду польській шляхті, — що ця політика не

лежить в інтересі ані українського і польського народу, ані в інтересі Австрії. По-просту кажучи: забуває чоловік, де властиво живе, — чи в старій історичній Польщі, чи в новій, конституційній австрійській державі?

Невиносимо та душно робиться в нашім краю... Багато людей попадає в розпуку... Серед такої атмосфери зродився вчинок Січинського.

Його не можна уважати за щось зрозуміле. А треба бути дуже упередженим, аби не розуміти, що серед тої розпуки цілого народу, — для якого кожна правна дорога є замкнена — мусять проявлятися розпучливі вчинки.

Прошу Панів! Зверну увагу на одну річ: я знаю свій нарід і його добре серце. Коли перед кількома роками розійшлася по краю зловіща чутка, що якийсь злочинець підняв руку на невинну жертву і убив австрійську цісареву — то наш нарід осудив цей вчинок дуже гостро. Навіть в народних піснях не похваляється цього поганого вчинку.

Інакше є з тим вчинком, якого допустився Січинський через вбиття чоловіка, якого уважали загально, не тому, що він Поляк, але, що шляхтич, ба навіть потомок такої родини, яка прямо купалася за часів шляхетської анархії в крові українських хлопів, отже якого уважали джерелом, з котрого розпливалося усе безправство в послідних роках в нашім краю. З польської сторони не находять слів, аби Січинського представити як чорного духа, як страшного опира, для якого за мала являється навіть кара смерти. Я ж константую тільки це, що є правдою, кажу, коли хочете його осуджувати, тяжко осуджувати, коли хочете ббратися в його крові на докір тому, що він вчинив, за те, що він ударив на Потоцького, за кривду народу, за вибори, за замордованого невинного чоловіка, одним словом за все, що народ болить — то будьте приготовані на те, що цей народ живий, що у нього може бути гнів і жажда пімсти. Не грожу і не бажаю цього ні я ні моя партія, тільки константую так, як константую і те, що вчинок Січинського являється, як сума доведених до крайности рефлексій усіх кривджених, поневіраних, бідних людей нашого краю.

Мої Панове! В інтересі Австрії, в інтересі удержання цілости нашої держави, в інтересі мирного пожиття і розвою обох братніх народів зробіть це: вгляньте в відносини Галичини і приложіть руку до їх поправи. (Бурхливі, довготривалі оплески в Українців і соціял-демократів. Бесідникові ґратулюють.)

58) В дискусії новокурсний москофіл д-р Глібовицький промовляв проти наглости внесення Українського Клюбу так, як голова Кола Польського проф. Ґломбінський. Глібовицький нападав безсоромно на ввесь український національний рух, обороняючи адміністрацію погиблого намісника Потоцького. Українські посли влаштували йому таке "прийняття" що фактично він не міг докінчити своєї промови. За внеском промовляв ще посол проф. д-р С. Дністрянський, виявляючи всю гниль москофільства Глібовицького. Наглість внесення була відкинена більшістю урядового ні-

мецько-чесько-польського бльоку. За наглістю внесення голосували лише посли Українського Клюбу, міжнародного Соціял-Демократичного Клюбу, деякі одиниці з інших німецьких послів та проф. Т. Масарик разом з кількома своїми чеськими приятелями.

[59]) Ернест Брайтер був послом зо Львова. Його підтримували українські виборці проти польського націоналістичного кандидата, бо Брайтер був незалежним соціялістом, не хотячи, як Жид, вступати до польської соціялістичноь партії. В часі Західньо-Української Народної Республіки Брайтер підтримував її справу на міжнародній дипломатичній арені і навіть якийсь час був членом уряду ЗУНР на еміґрації.

[60]) Парляментарна діяльність посла Яцка Остапчука була надзвичайно жива. Її видно не лише з промов на пленарних засіданнях парляменту, де він, володіючи добре німецькою мовою, блистів, як промовець і не давав себе збити окликами неприязних польських послів, реаґуючи негайно і доцільно в самій промові. Окрім того, його парляментарну діяльність видно із кількости його різних інтерпретацій. як у льокальних збаразьких справах, так і в загально-краєвих. Таких інтерпретацій до окремих міністрів у різних справах виготовив посол Остапчук лише за два роки — 1907-1908 — аж 23. Це вказує на те, скільки труду він мусів вкласти, збираючи потрібний матеріял і опрацьовуючи його в німецькій мові, щоб обґрунтувати свої інтерпеляції в справі різних безправств у Галичині.

[61]) Д-р Юліян Олесницький один із молодших національно-демократичних провідників і парляментарних послів. Він належав до послідовного демократичного і, можна сказати, радикального крила в цій партії. Він був добрим публіцистом. Його завданням було провадити масову освітню і економічну організацію серед селянства і робітництва. В загальній політиці він був проти угодовства і заступав думку, що українські національні партії повинні творити міжпартійну координаційну централю.

[62]) В жовтні 1908 року цей клюб мав вже офіційну назву "Український Клюб".

[63]) Нові загальні вибори до австрійського парляменту були призначені на кінець червня 1911 року, а виборча кампанія тривала від 5 квітня по кінець червня. Наслідки цих виборів щодо мандатів були для українського самостійницького табору задовільні. Москофільський табір зазнав великої поразки, бо з попередніх 5 мандатів він зберіг лише два, обидва новокурсні (д-р Марків і д-р Курилович). Кріваві події були лише в одному місті, Дрогобичі. Там ішла боротьба між кандидатом польських соціялістів Єнджеєм Морачевським і спольщеним Жидом Натаном Лєвенштайном. Морачевського, як більше толерантного для Українців підтримували всі Українці, — Лєвенштайн був оборонцем "польського стану посідання" в Галичині супроти Українців і тому його силою бажав просунути місцевий польський староста. Він покликав для залякання виборців ма-

дярське військо. Воно спровокувало сутички з робітництво і міщанами і при тому було вбитих 27 робітників і міщан.

Внутрішньо-український поділ мандатів щодо партійної приналежности був такий: 18 націонал-демократів, 5 радикалів і один соціял-демократ (Семен Вітик). Соціял-демократи втратили другий мандат, який мав Яцко Остапчук, а радикали здобули один новий і тепер мали п'ять замість попередніх чотирьох. Проте, сама кількість мандатів ще не все говорить. Рішальним питанням є, яка кількість голосувала за окремих партійних кандидатів і скільки було виборців взагалі. Отож звернім на цю справу ближчу увагу:

В цих виборах голосувало дещо менше українських виборців, ніж у попередніх виборах. Це тому, що з попередніми виборами зв'язувано надто багато надій. Коли ж вони не сповнилися, деякі менше свідомі кола виборців розчарувались і стали пасивними. В порівнянні з виборами в 1907 році кількість голосуючих у Східній Галичині впала на 5%. За те була сильніша акція польських партій і тому участь польських виборців була численніша. Отож, цим разом українські націонал-демократи одержали на 5% менше голосів, радикали на 12%, а соціял-демократи на 44%. Коли радикали в цих виборах одержали понад 56,000 голосів, то соціял-демократи впали до 15,558 голосів. Поляки в цілій Східній Галичині одержали тоді 30% усіх голосів.

Зі спогадів посла Яцка Остапчука невидно ясно, чому саме кількість голосів поданих на соціял-демократичних кандидатів — на нього і на Вітика — в цих виборах та сильно зменшилася, чому партія взагалі дістала лише 56 відсотків попередньої кількости голосів. Він, правда, згадує, що велася в окрузі безоглядна аґітація проти його кандидатури, але не описує докладніше, в чому ця неприхильна націонал-демократична аґітація полягала.

Вдійсності в данім випадку йшлося про суперечність між соціял-демократичною марксівською доктриною про пролетарський характер партії, а з другого боку між фактичним селянським, а не пролетарським складом виборчої маси цієї партії.

Виборці, що голосували за соціял-демократичних кандидатів, були переважно маєтково середні і навіть заможніші селяни, а сільського дійсного пролетаріяту (тобто таких селян, які були без власної хати і ґрунту) була мала частина. Воснові економічні і соціяльні інтереси всіх цих груп селянства були згідні, а в багатьох моментах незгідні з інтересами всіх мешканців міста, без огляду на те, чи ці "міщани" були пролетаріятом, чи ні.

Саме така суперечність виникла в парляменті при голосуванні над законопроєктом про скасування охоронних мит для довозу в межі Австрії (отже також до Галичини) арґентинського м'яса і товщів. Також було охоронне мито на довіз різного роду хлібного зерна. Це мито підносило ціну на муку і на м'ясо в Австрії на значний відсоток. З цього цілком природно

були невдоволені міщанські кола, які купують муку і хліб та м'ясо. Зокрема клюб соціял-демократів побивався за скасування цих охоронних мит на рільничі продукти, щоб тим способом добитися дешевшої муки і м'яса в містах.

Цілком інша ситуація в цій справі була щодо маси українського селянства. Як правило, воно не купувало хліба і муки, хіба на Великдень на паску. Нормально воно мало власний хліб, картоплю і інші продукти. М'яса також зправила селяни не купували, а були головним продуцентом м'яса в формі телят, волів, безріг, курей, гусей. Це була "селянська валюта", яку вони продавали в місті і купували інший товар: залізні вироби, матерії і т. д. та платили з того податки. При подешевінні м'ясних продуктів тратило все селянство.

Отож члени Українського Клюбу в парляменті голосували проти внеску про скасування охоронного мита на м'ясо і муку, разом із селянськими послами інших народів. Натомість усі соціял-демократичні посли голосували за внеском свого клюбу, щоб це мито скасувати і щоб ці продукти — м'ясо і мука — подешевіли. За законопроєктом скасування мита голосували також посол Остапчук і посол Вітик. Цей момент використали кандидати націонал-демократичної партії проти них у виборчій аґітації, щоб їх мандати здобути собі. Ця аґітація повалила кандидатуру Остапчука та зменшила сильно голоси посла Вітика. Мандат посла Остапчука припав українському націонал-демократові. Радикали своїх кандидатів проти них не ставили. (Ближчі дані про програму соціял-демократичної партії в селянській справі і зокрема про охоронні мита на рільничі продукти гляди: Володимир Левинський, Селянство і соціял-демократія).

ВІД РЕДАКЦІЇ

Як читач уже знає з передмови самого автора, Яцко Остапчук плянував написати п'яту і дальші частини своїх споминів, в яких хотів розповісти про своє життя на Закарпатті. Ці частини мали ввійти до другого тому споминів. На жаль, автор, мабуть, не здійснив свого пляну. На це вказує друкований нижче додаток, написаний автором, очевидно, замість обіцяних п'ятої і дальших частин.*

Я. ОСТАПЧУК ПРО СВОЄ ЖИТТЯ НА ЗАКАРПАТТІ І ПРО СВОЮ РОДИНУ

«В 1912 році я переселився із своєю сім'єю з Галичини до Ізбуд'я-Радвані, тепер Радвань над Лаборцом, округа Межилабірці.

«Як політичний діяч, український соціял-демократ і посол до Віденського парляменту, я розійшовся з більшістю тодішньої галицько-української інтеліґенції, яка мене, як соціял-демократа, відсудила від народної чести за те, що я нібито хочу робити політичну кар'єру на шкоду свого народу. Я відійшов від політичного життя і пішов на добровільне вигнання туди, куди б не пішов ніхто інший; пішов працювати на культурному полі найбільш занедбаної частини українського народу.

«Збігом обставин кілька літ пізніше, після закінчення війни в 1918 році, попав я знову в вир політичного життя, як основоположник Руської Соціял-Демократичної Партії на Карпатській Україні, в рямцях бувшої Чехо-словацької Республіки. Тоді я міг дійсно зробити політичну кар'єру, бо мав для того всі потрібні дані. Однак я відмовився від такої спокуси, дотримуючись погляду, що передові місця в цій країні належать передусім місцевим людям.

«Відхилив я також пропозицію купити на вигідних умовах при парцеляції великої земельної власности маєток в 150 гектарів біля м. Чопу, а задовольнився купівлею самовистарчального господарства в 17 гектарів в селі Страбичеві, куди я переселився в 1923 році, щоб мати кращу можливість провадити Руську Соціял-Демократичну Партію.

«Після десяти літ активної праці я зовсім відмовився від участи в політичному житті, бо не погоджувався з тодішнім аграрним режимом на Карпатській Україні. В 1930 році я був вибраний досмертним почесним головою партії, і з того часу я віддався культурній праці в найближчій околиці.

«Коли в 1938 році Чехо-Словаччину перебудовано на федерацію, я тримався оподаль від режиму в Карпатській Україні, бо вва-

жав мюнхенський і віденський трактати ефімерними — епізодом, по якому дуже скоро і слід пропаде. В тому часі я писав на адресу чільних чинників меморандуми, в яких критикував ведення цієї области під впливом підривних і невідповідальних елементів. Це моє переконання поділяла і моя доволі численна сім'я: два сини з дружинами і п'ять дочок з чоловіками.

«Коли наступила мадярська окупація, я не вважав за потрібне виїхати поза межі Закарпаття. Так само думала і моя родина. Однак мадяри вважали всю мою дотеперішню діяльність за великий злочин. Мого сина Дмитра, управителя школи в Кобилецькій Поляні, кинули до концентраційного табору, де мучили і по-варварськи замордували. Так само сина Володимира, учителя в Требушанах, відвели до концтабору, де над ним знущались і мучили його так, що він по нинішній день відчуває наслідки тих, порівнюючи недовгих, знущань. Два мої зяті також не оминули їх тортур. А мене, тоді 66-літнього, разом із шести селянами із Страбичева, побили і засудили на кару смерти. І тільки з важким трудом пощастило моїй доньці Анді Науменковій домогтись розслідження нашої справи та вирвати нас з рук мадярських гонведів (полк. Кляр-Свалява) живими. Після звільнення від вини і кари вручено мені декрет про вигнання мене з краю. Подібно зроблено з сином Володимиром, який також був призначений на кару смерти. Решта моєї родини — за вийнятком доньки Ірини, яка могла залишитись вдома — була також змушена залишити рідну землю».

Цей додаток є важливий, бо без нього читач не знав би, чому Я. Остапчук в 1912 році раптом опинився на Закарпатті, а після Другої Світової Війни — в Чехо-Словаччині.

До інформацій, які подав про себе сам Остапчук у Споминах і в цьому додатку, варто ще додати таке:

Яцко Остапчук народився 4 січня 1873 року в Луб'янках Нижчих, повіт Збараж. Його батько Дмитро і мати Юстина з дому Кальба, яка походила з Красноселець, були заможними господарями (мали понад 100 моргів землі). Як знаємо із Споминів, батько був якийсь час послом до Галицького Сойму від Української Радикальної Партії.

Дмитро Остапчук мав чотирьох синів: Яцка, Володимира, Лева і Василя. Володимир, як читач пригадує із споминів, помер молодим хлопцем.

Яцко Остапчук одружився з Марією Пастушенко з Луб'янок Вищих. У них було п'ять дочок і два сини.

Найстарша дочка Анда закінчила Віденську консерваторію і була прімадонною Українського Театру в Ужгороді. Вона була одружена з інж. Є. Науменком. Померла в Ужгороді в 1949 році.

Дві дочки Я. Остапчука живуть в Америці: Ольга, дружина лікаря Д-ра Емеріха Різдорфера, і Мирослава, одружена з інженером Іваном Калиновичем, бувшим підполковником Української Армії.

Четверта дочка Ірина, замужем за проф. С. Сидором, живе в Ужгороді, а п'ята, Дарія, одружена з бувшим чеським урядовцем

Войтехом Пісачеком, живе в Старій Болеславі біля Праги. В районі Старої Болеслави живе також син Я. Остапчука Володимир із своєю родиною.

Другий син Дмитро, як згадано вище, був арештований мадярами після захоплення Карпатської України і замордований в Бичкові 23 березня 1939 року, разом з інженером Миколою Литвицьким. Обох закололи мадярські терористи багнетами і закопали в гною, заборонивши поховати їх на цвинтарі. Пізніше заходами родини Остапчука обом був поставлений на тому місці пам'ятник. Дві дочки Дмитра живуть на Словаччині, а син в Америці.

Після звільнення з мадярської тюрми, Я. Остапчук переїхав за допомогою дочки Ірини на Словаччину і жив якийсь час біля Братислави. Там зібралась майже вся родина, але незабаром роз'їхалась, хто куди. Обоє Остапчуки переїхали до Старої Болеслави біля Праги і жили там при доньці Дарії. Там Я. Остапчук працював над своїми споминами.

В 1957 році донька Ірина забрала батьків до себе до Ужгороду. Під час подорожі до Львова з внучкою Я. Остапчук застудився і помер 30 січня 1959 року, проживши 86 років. Його дружина ще жила, коли писались ці рядки (січень 1965), їй було яких 90 років.

Перша частина споминів Я. Остапчука, а також уривки другої частини, друкувались в Народній Волі, органі Українського Робітничого Союзу, в 1949 році (числа 25—45). Все це передруковано в цій книзі з незначними мовно-стилістичними змінами, при чому другу частину доповнено деякими новими невикористаними тоді розділами. Натомість третя і четверта частини друкуються тут вперше. Зрештою, і друковані раніше частини вже призабулись і напевно будуть читатись з неменшим інтересом як нові матеріяли. До того ж у Народній Волі їх читало небагато людей.

Спомини майже всіх діячів грішать меншою чи більшою суб'єктивністю, і спомини Я. Остапчука не є виїнятком. Це цілком зрозуміло. До того ж автор писав їх на еміґрації, в комуністичній Чехо-Словаччині, не маючи під рукою ні українських газет, ні інших джерел з того періоду, до якого відносяться його спомини. Отож автор мусів у великій мірі покладатись на свою пам'ять. Але людська пам'ять недосконала, зокрема в старшому віці, коли Остапчук писав свої спомини. Автор і сам був свідомий того і тому в передмові допустив можливість прогалин і недостач.

Деякі з прогалин виповнив у своїх замітках до споминів Д-р Матвій Стахів, один з кращих знавців політичних рухів на Україні і зокрема в Галичині. Він у замітках також виправив деякі неточності в споминах. Д-р Стахів є також автором ширшої праці, поміщеної в цій книзі, яка є історичним тлом до споминів Остапчука.

В споминах є й інші прогалини, спричинені браком деяких сторінок у манускрипт, але їх, очевидно, неможливо було виповнити.

На споминах, зокрема на організації матеріялу, позначився також поспіх, з яким автор писав їх, щоб закінчити перед сподіваною смертю. Це видно з того, що автор часто відбігає від хронологічного порядку і або забігає наперед, або повертається назад, повторюючи вже згадані епізоди. В деяких випадках цю хибу усунено через скорочення або перенесення окремих параграфів туди, куди вони хронологічно або логічно належать. Крім того, в ході редагування пропущено деякі місця і навіть окремі розділи, які, на погляд редакції, мали б менший інтерес для читача. А деякі місця доводилось конденсувати, бо вони були розпливчасті. Натомість нічого не можна було зробити там, де автор тільки поверхово потрактував справу, яку варто було докладніше з'ясувати. Такі недомовки помітні особливо в червертій частині.

Хоч мова Остапчука в загальному чиста, часто навіть соковито народна, проте треба було зробити чимало граматичних і лексичних поправок, щоб підтягнути її під рівень сучасної літературної мови.

Не зважаючи на згадані недоліки, спомини Я. Остапчука є цінним матеріялом не тільки для історика, але і для кожного, хто цікавиться минулим свого народу. До того ж вони написані живо і читаються легко.

Яцко Остапчук був великим ідеалістом і ще як гімназист мріяв осісти на селі і працювати для народу як громадський діяч або як актор. Про його ідеалізм свідчить і те, що він добровільно виїхав на Закарпаття, щоб працювати над національним пробудженням і культурним піднесенням тієї частини українського народу, яку Михайло Драгоманів називає «раненим братом». Як кожний ідеаліст, так і Остапчук зазнав багатьох розчарувань. Але вони не зламали його, і він ніколи не переставав працювати для кращого завтра свого народу. Під час Першої Світової Війни брав участь у праці Союзу Визволення України в таборі полонених українців у Фрайштадті. Після розвалу Австро-Угорщини був членом Української Народної Ради на Закарпатті, яка плянувала приєднати цю українську територію до соборної незалежної України. А коли Закарпаття стало частиною Чехо-Словаччини, то віддавав багато праці справі політичної організації і національного освідомлення місцевого населення, яке внаслідок довгого і твердого мадярського панування і москвофільської пропаґанди відстало від загального українського руху.

Я. Остапчук був одним з визначних селянських політичних діячів, що їх видала Українська Радикальна (пізніше Соціялістична Радикальна) Партія і які відіграли важливу ролю в національному пробудженні українських народних мас. Правда, він відійшов від цієї партії, але залишився під впливом її основоположників на все життя. Його опоненти закидали йому, що він ставить міжнародну робітничу солідарність перед українською національною справою. Але його конфлікти з польськими соціял-демократами і російськими соціялістами-революціонерами в питанні прав українського народу заперечу-

ють це. Заперечує це також така заява Я. Остапчука на робітничому з'їзді в Станиславові в березні 1919 року: «Перше збудувати хату, а потім братись до соціялізму». («Щоденник» Микити Шаповала, цитований інж. Іваном Калиновичем у «Свободі» за 13 лютого 1959).

Д. Корбутяк

Січень 1965.

Автор цієї праці Василь Чернявський, уродженець Збаража, громадський, політичний і кооперативний діяч.

НАШ ЗБАРАЖ

Від автора: *Писати історію Збаража, чи будь-якого міста, на еміграції, де нема потрібних архівних матеріялів ні інших джерел, головно давньої преси, це дуже важке завдання. Зрештою, коли б деякі джерела і знайшлися, то життєві обставини не дозволяють шукати за ними і вивчати їх. І тому автор використав лише кілька джерел, які були йому відомі. Решта моєї історії чи хроніки базується на особистих спостереженнях і родинних переказах, тобто на пам'яті. До того ж автор не історик і навіть не журналіст. Все це автор просить мати на увазі і читача і критиків при оцінці цієї скромної праці, в якій, автор свідомий того, є браки і недоліки.*

ЗБАРАЖ У ДАВНІ ЧАСИ

Коли був заснований Збараж, хто його заснував і що означала ця назва, того ніхто із збаражан не знав перед війною. І сьогодні встановити це важко, бо всі архіви находяться за залізною завісою під контролем «старшого брата».

Проте нема сумніву, що Збараж існував уже давно, може навіть за поганських часів. В Українській Радянській Енциклопедії, яку недавно скінчила видавати Українська Академія Наук в Києві, читаємо: «За літописом згадується Збараж у 13 столітті, як центр удільного князівства. В 1211 році Збараж був об'єктом міжусобної боротьби між київським князем Всеволодом Святославичем і пересопницьким Мстиславом. З 15 століття під владою шляхетської Польщі. В 1474 і 1475 роках Збараж зазнав нападів Татар».

Далі йде короткий опис новіших подій, повний совєтської пропаганди і неправди.

Польські джерела про Збараж, що стосуються 13-го століття, сходяться приблизно з інформаціями Української Радянської Енциклопедії, яка базувалась на Галицько-Руському Літописі. Але й польські джерела мало що подають про цей період історії Збаража. Багато більше інформацій знаходимо у польських джерелах про те, що діялось у Збаражі в 14, 15 і 16 століттях, а також пізніше, але в тих джерелах трапляються суперечності. Подамо деякі з тих інформацій про ті часи:

Польський історик Стрийковский розказує, що після того як в 1393 році литовський князь Витовт захопив князівство сіверське, він подарував князеві Дмитрові Корибутові деякі замки на Волині, а між ними і Збараж. В інших джерелах є згадка, що в січні 1442 року Казимир Ягайлончик передав Збараж в досмертне володіння Денисові Мукусійоловичеві.

Польські історики Папроцький, Стрийковский і Твардовский виводять князів Збаразьких з княжого роду Корибутів, нащадків литовського князя Ольґерда. Виглядає, що цей родовід князів Збаразьких з роду Корибутів не відповідає правді.

Польський історик Бартошевич твердить, що вже в 1434 році Збараж належав князеві Василеві Несьвіцькому, якого рід походить з Несвіча біля Луцька. В одному з актів з 1461 року того князя названо Несвізським, що вказувало б на те, що він походив з Несвіжа, а не з Несвіча. Історик І. Вольф в книзі «Князі литовсько-руські» (сторона 606) прихиляється до думки, що князі Збаразькі походили з Несвіча, а не з Несвіжа. Вольф твердить, подібно як і Бартошевич, що Збараж вже в 1434 році належав князеві Василеві Несвіцькому з Несвіча на Волині.

По смерти Василя Несвіцького його сини поділились спадщиною батька в той спосіб, що його найстарший син, також Василь, дістав у спадщину Збараж із селами Янківці і Івачів; другий син Семен дістав Колодень із селами Чернихів і Івачів Горішній, а третій син Солтан — два Вишнівці і Олексинець. До

того по матері він ще дістав Манів Новий і Старий з прилеглими до них селами.

Солтан помер в 1472 році. Другий син Василя Семен набув місцевість Рівне зі селами в Луцькому повіті за 300 кіп грошей. Від того часу він також придбав собі титул князя Несвізського. За те в акті поділу з 1463 року і в документах з 1470 року він зветься князем Збаразьким.

Виходить, що Збараж не був оснований князями Збаразькими і не від них походить його назва, а що вони, ставши панами Збаража, прийняли назву і титул князів Збаразьких.

Другий син Василя Семен помер в 1481 році. Найстарший син Василя князь Василь Збаразький помер в 1475 році. За нього в 1474 році татари спалили Збараж і зруйнували замок, а його жінку взяли до неволі. Три його сини і дві дочки врятувались утечею. Цю подію з 1474 року описують в подробицях, з незначними різницями, історики Кромер і Бєльський.

Сини Василя дали початок трьом визначним родам. Від сина Михайла пішли Вишневецькі. Семен продовжував рід Збаразьких, а від Федора пішли роди Порицьких і Воронецьких.

Син Семена Андрій володів четвертиною Збаража, яку він передав своєму синові Юрієві, а Юрій — своєму братові Миколі, крем'янецькому старості. Микола, який помер в 1574 році, залишив ціле своє майно синові Янушеві, який вславився в боях з татарами, за що був іменований брацлавським воєводою. Вмираючи, Януш залишив цілий свій маєток синам Юрієві і Христофорові.

Крем'янецький староста і коронний конюшний Христофор Збаразький в роках 1622-23 був послом до Царгороду. Він помер в 1627 році і був похований в Кракові. Старший його брат, Юрій Збаразький, краківський каштелян, помер в 1631 році і також був похований у Кракові. Князь Юрій зміцнив замкові укріплення в Збаражі, оснував у місті монастир отців Бернардинів і побудував там же костьол св. Юрія. Обидва брати Збаразькі померли неодружені, і на них кінчається рід князів Збаразьких.

Після смерти останніх князів Збаразьких місто Збараж з навколишніми селами одержав як спадок їх племінник Януш Вишневецький, який потім передав його своєму синові Дмитрові Вишневецькому, батькові відомого Яреми Вишневецького.

Дмитро Вишневецький, який помер в 1682 році, укріпив збаразький замок. Проте сильні вали з січеного каменя, високі коші, фланги, парапети і 50 гармат не врятували замка від гетьмана Богдана Хмельницького, який в 1648 році взяв його без

Історична липа при шляху з Луб'янок Нижніх до Збаража. Переказ каже, що під цією липою відпочивав гетьман Богдан Хмельницький, як ішов походом на Польщу.

бою. Після програної битви під Пилявцями поляків охопив такий жах, що вони без одного вистрілу покинули замок. Про ту подію писав польський історик Твардовський у своєму творі «Война домова з Козакі і Татари» (Каліш, 1681, ст. 36). В рік пізніше Хмельницький знову обложив замок у Збаражі, якого тоді боронив Ярема Вишневецький, син Дмитра. Ярему і збаразький замок врятувала угода Хмельницького з поляками, яку він уклав з ними після бою під Зборовом. (Рукопис в Ягайлонській Бібліотеці, 5 Е.Е. 111, ст. 861).

Про місто Збараж і його замок писав чужинець Ульрик Вердум, який в роках 1670 і 1672 подорожував по Польщі, ось що: «Збараж це місто з титулом князівства, яке належить князеві Дмитрові Вишневецькому. Новий Збараж (замок, В. Ч.) лежить на рівнині біля великого ліса, а Старий Збараж (замок, В. Ч.) на горі, якої пів милі від нового. Це гарний замок з білого каменя, високо побудований. Новий замок на самому початку козацького повстання був спустошений». («Цудзоземци о Польсце», ст. 158).

Другу катастрофу пережили Збараж і його замок в 1675 році, коли турки спалили місто і здобули замок, не зважаючи на

численну залогу і сильні укріплення. Це була темна сторінка в історії міста, і так її характеризував пізніший польський король Ян Собєський у листі до своєї дружини. (Листи Яна Собєського, видання А. Гельцля, ст. 268).

Князь Дмитро Вишневецький відбудував замок, і його наступники тримали його в доброму стані. (Кс. С. Баронч: «Пам'єнтнік Дзєюф Польськіх», Львів 1885, ст. 263).

Коли помер князь Михайло, останній з роду Вишневецьких, Збараж з іншими маєтками перейшов, після довгих процесів, у посідання родини Потоцьких. З початком 19-го століття Збаразький Ключ одержала як віно одна з Потоцьких, яка вийшла замуж за французького князя Де Лін. Цій родині належав Збараж майже до кінця 19-го століття.

Збаразькими маєтками, власники яких жили у Франції, управляла довгий час дрібна шляхетська родина Соханіків. Скільки разів княжна Де Лін хотіла відвідати Збараж, Соханік завжди відводив її від цього, лякаючи її різними пошестями в Збаражі. Нарешті княжні Де Лін урвався терпець, і вона доручила управителеві своїх маєтків на Буковині Тадеушові Нєментовському, що був нотарем у Кіцмані, продати Збаразький Ключ. Нєментовський частину маєтків розпродав, а решту, включно із збаразьким замком, гуральнею, броваром, трьома млинами і рибними ставами, купив сам. Але він не довго тримав цей маєток. Саме тоді австрійська влада хотіла перетворити Збараж у кліматичну місцевість і в зв'язку з тим доручила Нєментовському вичистити його стави, звідки літом вилітали хмари комарів. Вичищення трьох величезних ставів мало коштувати великі гроші, і тому Нєментовський в 1904 році продав збаразький маєток і купив собі інші маєтки в Австрії. Збаразький маєток купили два брати Явеци, жиди, після того, як австрійська влада продовжила термін вичищення ставів на 10 літ. Збаразький маєток, з руїнами замків, був у руках Явеців до Другої Світової Війни. Старший із братів Явеців був у Збаражі, коли прийшли большевики, і його арештовано. Що з ним сталось, невідомо. Були поголоски, що його большевики розстріляли у Збаражі чи Тернополі. Невідомо також, що сталось з його сином, який вихрестився і жив у Парижі, і з його молодшим братом, спів-власником збаразького замку.

ЗБАРАЖ ПІД АВСТРІЄЮ

МАНДАТАРІЯТИ

Галичина, а разом з нею і Збараж, опинились в межах Австрії в 1772 році, після першого поділу Польщі.

За Польщі Збараж був так званим вільним містом, яке управлялося на підставі Маґдебурзького Права. Міщани були вільні від панщини, мали свою Міську Раду на чолі з бурґомістром і несли лише такі тягарі, які були ухвалені власною Міською Радою. Крім того платили державі податок і в потребі давали рекрута.

Натомість селяни мусіли відробляти панщину, яку кожний пан (дідич) регулював по своїй уподобі, не мали жодних прав і були цілком здані на ласку своїх панів. Панщина існувала ще деякий час і за Австрії, але австрійський уряд уточнив повинності панщинних селян і намагався припинити сваволю дідичів над селянами. Після приєднання Галичини до Австрії Відень створив так звані мандаріяти, тобто державні бюра, які мали стежити за тим, щоб пани не зловживали своїми правами щодо панщинних селян. Начальники мандаріятів мали навіть право карати дідичів-шляхтичів за такі зловжиття. Але мандатари одержували від дідичів помешкання, опал та інші вигоди, і через те вони в суперечках між селянами і дідичами звичайно йшли на руку цим останнім. Проте вони все ж таки мусіли рахуватись з тим, що селяни можуть поскаржитись на них до вищої влади. Зрештою, влада контролювала часом діяльність мандатарів і при тому розпитувала селян про їх поведінку.

В Збаражчині повітовий мандаторський уряд був у Збаражі. Крім того, були ще два мандатаріяти — один в Романовому Селі, другий в Богданівці, до якого належало по кілька сіл із Збаразького і Скалатського повітів.

ШІСТЬ РОКІВ ПІД РОСІЄЮ

В 1809 році шість прикордонних повітів, серед них і Збаражчину, зайняла Росія. Російська окупація тривала шість літ. В 1815 році ця територія, згідно з рішенням Віденського Конгре-

су, повернулась під Австрію. На чолі російської адміністрації в Збаражчині стояв царський совітник Тайльс. Протягом того шестирічного періоду збаразький дідич (чи адміністратор)змушував збаразьких міщан-рільників за допомогою Тайльса до часткової панщини. Коли Збараж повернувся під владу Австрії, давні права і привілеї збаразьких міщан були привернені. Але вони не задовольнились тим, а подали до суду скаргу на місцевого дідича за те, що він робив за часів російського режиму. Процес тривав майже 20 років і збаразькі міщани виграли його.

АВСТРІЙСЬКІ РЕФОРМИ

В 1848 році австрійський уряд скасував панщину і проголосив конституцію та вибори до парляменту. До першого австрійського парляменту українці вибрали 39 послів. Одначе незабаром конституцію відкликано, і почалась десятилітня доба абсолютизму. В 1860 році проголошено нову конституцію, яку в 1861 році змінено в ліберальному дусі. Галичина дістала автономію з власним соймом. До першого сойму галицькі українці вибрали 49 послів на всіх 150. Вже в цьому соймі почалася між українцями і поляками боротьба, яка тривала до Першої Світової Війни. Після запровадження куріяльної виборчої системи українці мали менше послів до сойму: в 1877 р. — 14, в 1883 році — тільки 11. Коли куріяльну систему скасовано і запроваджено загальне, рівне, таємне і пропорційне право голосування, кількість українських послів у соймі знову збільшилась (в 1913 році їх було 30).

ГРОМАДСЬКЕ САМОУРЯДУВАННЯ

В 1866 році ухвалено закон про громадське самоурядування в Галичині, який був змінений в 1896 році. Закон давав право таким містам як Збараж вибирати 38-48 радних, залежно від кількости населення. Радні вибирали з-поміж себе бургомістра, його заступника і п'ятьох асесорів, які разом творили Міську Управу. Члени Управи і радні творили разом Міську Раду.

Згідно із згаданим законом, всі громадяни, управлені до голосування, ділились на чотири курії. До Першої Курії належали священики, державні урядовці і ті громадяни, які платили найвищі податки. Вони вибирали четвертину радних. До Другої Курії належали громадяни, які платили також високі податки, хоч дещо менші, ніж виборці з Першої Курії. Ця курія також вибирала четвертину радних. До Третьої Курії належали ті, хто платив будь-які податки. На неї також припадала четвертина рад-

них. І останню четвертину вибирали ті, хто взагалі не платив податків.

Ця куріяльна система була дуже некорисна для українців. Маючи дуже мало урядовців і багатих людей, вони не могли вибрати в Першій і Другій Куріях ні одного радного. Всі радні з цих курій були поляками і жидами (останні особливо з другої курії). При добрій організованості українці могли вибрати кілька радних з Третьої і Четвертої Курій, і то шляхом компромісу з поляками або жидами. Перед 1914 роком українці Збаража рідко коли мали шістьох радних на всіх 48.

Цей закон про громадське самоурядування пережив Австрію і діяв у Галичині за Польщі до 1933 року. Тоді Польща запровадила свій закон, який одначе ще більше позбавляв українців участи в громадському само-урядуванні.

ЗБАРАЗЬКІ МІЩАНИ

Збаразькі міщани були горді з того, що не робили панщини, і згори дивились на селян. В минулому столітті вони взагалі були дуже консервативними, із шкодою для себе. Наприклад, вони протестували проти ґімназії, яка була основана в Збаражі на 31 рік раніше ніж у Тернополі, мовляв, студенти роблять шкоду в садах. І через те в 1809 році збаразьку ґімназію перенесено до Бережан. Другий приклад: В Збаражі стояв військовий гарнізом. Але міщани почали вживати заходів всюди, навіть у Відні, щоб гарнізон забрали з міста, бо, мовляв, «вояки баламутять нам молодиць і дівчат». І гарнізон забрали, хоч він давав містові прибутки, головно купцям і селянам, які доставляли війську харчі та інші речі. Так само протестували збаразькі міщани проти того, щоб заплянована залізниця Львів-Тернопіль-Підволочиська, яку почали будувати в 1865 році, переходила через Збараж, як було заплянoвано. Делеґація міщан їздила аж до Відня до цісаря і нарікала, що коли буде залізниця між Збаражем і Тернополем, то збаразькі міщани втратять прибутки, які вони мають з достави товарів до Тернополя. Внаслідок цих протестів залізничну лінію до Підволочиськ поведено через Максимівку, а не через Збараж. Але залізницю між Збаражем і Тернополем таки було побудовано пізніше, про що буде мова далі.

ШКОЛИ

Після перенесення збаразької ґімназії до Бережан в Збаражі лишилась чотири-клясова школа, проваджена польськими

монахами Бернардинами. В ній учились діти збаразьких міщан і польських підпанків з поблизьких сіл. Крім того, Бернардини провадили ще дві додаткові кляси, щось на зразок австрійських «Бюрґершулє», до яких приймали здібніших учнів. Рівень навчання в тих школах, як оповідали старі люди, був досить високий. Німецької мови вчили там вже з першого року (з другого півріччя), а латинської — з третьої кляси. Після закінчення такої школи учні цілком вільно володіли німецькою мовою і знали до деякії міри латину. Учнів з тією школою приймали як практикантів на посади нижчих урядовців і канцеляристів, а також як кандидатів на монахів. Навчання тривало шість годин денно. Як допоміжний педагогічний засіб, вживались березові різки, намочені в солоній воді...

Про інші школи в Збаражі і повіті буде мова пізніше.

ЦЕРКВИ І КОСТЬОЛИ

За королівської Польщі в Збаражі було більше українців, ніж поляків. Доказом цього є те, що в ті часи було в Збаражі дві церкви і тільки один костьол. Фарний, тобто парафіяльний, костьол згорів дуже давно, і по ньому залишились тільки площа, звана «фарою», і кілька нагробних пам'ятників з колишнього цвинтаря. Його місце зайняв костьол Бернардинів при монастирі цього чернечого ордену, і Бернардини перебрали ведення римо-католицької парафії. Від непам'ятних часів у Збаражі не було світського римо-католицького пароха.

Вже в давні часи у Збаражі було дві українські церкви: Воскресенська, або Велика, і Успенська, або Мала, на Тернопільському Передмісті.

Воскресеньску церкву збудував збаразький міщанин-швець Гумен. Але він не закінчив будови, бо нагло помер. Люди створили леґенду, що він лишив багато грошей, але закопав їх десь. Гумен був бездітним вдівцем і коли помер, його дім перебрало місто і продало на ліцитації.

Воскресенську церкву закінчив — і збудував також Успенську — польський маґнат Микола Потоцький, який «вславився» своїми звірствами і ґвалтами і перейшов до народних леґенд, і навіть до літератури, як відомий «Пан Каньовскі». В одній леґенді говорилось, що коли на старість його почала гризти совість за всі ті гріхи, він сповідався перед одним монахом Василіянином, а той казав йому за покуту збудувати сорок різних святинь. Може в тій леґенді була деяка правда, бо на Волині і По-

Воскресенська Церква в Збаражі.

ділі було багато костьолів, церков і навіть синаґоґ з гербом Потоцького.

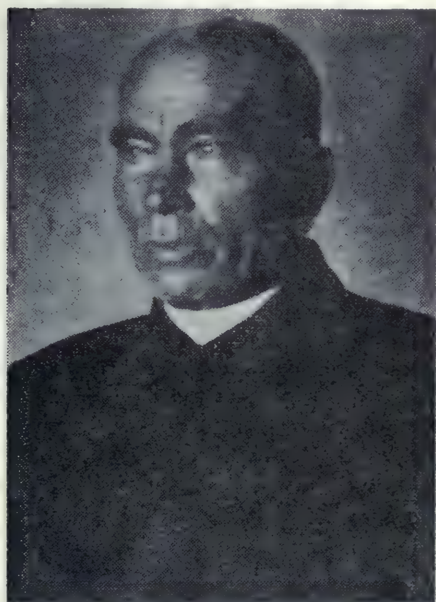
Він збудував також синаґоґу в Збаражі.

За Австрії українці дістали ще одну церкву, Св. Михайла або Базаринецьку, при вулиці Високій, яку в 1928 році названо іменем Івана Котляревського. Цю церкву збудував збаразький міщанин Прокіп Панасюк приблизно в 1870 році. Панасюк був небагатий, мав тільки чотири морги землі. Люди говорили, що десь коло 1864 року до Панасюків зайшов якийсь хворий чоловік і пролежав в його домі кілька місяців. Обоє Панасюки щиро піклувались ним, що людей дивувало, бо вони були

скупі. Коли той чоловік помер, Панасюки зайнялись його похороном, а через кілька літ взялись до будови церкви. Коли церква була готова, Панасюк передав її церковній владі. Одночасно він записав на церкву своє невеличке майно та уфундував три вічні Богослуження, які мали відправлятись щороку в річницю смерти його самого, його жінки і «раба Божого Степана», тобто чоловіка, який помер у Панасюків.

В другій половині 19-го століття парохом був о. Костецький. Він відновив Воскресенську церкву, і 20 вересня 1879 р. відбулось посвячення її за участю митрополита Сембратовича.

Збаразька парафія належала до найбагатших у Галичині. До неї належало 380 моргів поля, ліса і сіножатей. Пароxи мали гарні прибутки, і деякі з них їздили каретою, запряженою чвіркою коней.

о. дек. Олександр Заячківський довголітній парох у Збаражі.

Після смерти о. Костецького в 1897 році, «презенту» на збаразьку парафію від дідича Нєментовського одержав о. Олександр Заячківський, що перед тим був парохом Зарубинець. В Галичині був звичай, що коли якась парафія ставала вакантною, то консисторія оголошувала конкурс на посаду пароха. З-поміж зголошених кандидатів консисторія вибирала трьох і подавала їх імена коляторові-дідичеві, а той «надавав презенту», тобто

вибирав одного з них на пароха. Очевидно, так було лише тоді, коли колятор-дідич був християнином і поносив якісь тягарі для церкви. Коли ж він був іншої релігії, то «презенту надавав» єпископ.

О. Заячківський перебрав збаразьку парафію в 1898 році і був парохом і деканом аж до смерти в 1926 році. Після його смерти парохом і деканом був його зять о. Голінатий, але тільки два роки. Потім він перенісся до Облазниці в Жидачівщині. Після нього адміністратором парафії протягом дев'яти років був о. Василь Боліновський. В 1937 році його призначено парохом і деканом, і він виконував ці обов'язки до 1944 року.

ГОЛОВНІ ПОДІЇ В ЗБАРАЖІ ЗА АВСТРІЇ

А тепер головніші події, що сталисъ у Збаражі і Збаражчині за Австрії перед Першою Світовою Війною (хронологічно):

В 1831 році через Галичину пройшла страшна пошесть, азійська холера, яка не минула і Збаража. В деяких домах вимерли всі члени родини. Ця сама пошесть панувала в Збаражі ще раз, в 1879 році, але тоді померло від неї лише кільканадцять осіб.

В 1882 році відбувся у Львові голосний москвофільський процес Ольги Грабар і товаришів, який мав відгук також у Збаражі і Збаражчині. Одним з підсудних, яких обвинувачувано в державній зраді, був відомий москвофільський діяч о. Іван Наумович, парох Гниличок, який тоді перейшов з численними парафіянами на російське православ'я. На лаві підсудних були також селянин Шпундер з Гнилиць і збаразький швець Залуський. Наумович втік до Росії, а інші підсудні були засуджені на різні терміни ув'язнення. Шпундер і Залуський одержали по три місяці тюрми. Після звільнення їх прийнято на державну службу як возьних. Таку тактику застосовувано в Австрії часто до бувших в'язнів, щоб відтягати людей від злочинів.

Згідно з австрійською статистикою, в 1890 році Збараж мав 8.785 мешканців. За віровизнанням було: греко-католиків 2.161, римо-католиків 2.992 і жидів 3.632. А національний склад населення міста, згідно з тими даними, був такий: українців 2.225, тобто на 64 більше ніж греко-католиків, а поляків 6.532, або на 3.540 більше ніж римо-католиків. Звідкись взялось 28 німців, а жиди, як національна група, цілком зникли.

В 1894 році, з нагоди 80-ліття з дня народження Тараса Шевченка, о. Костецький, який був членом Міської Ради, поставив на засіданні Ради внесення назвати одну з вулиць Збаража

іменем великого українського поета. Внесення ухвалено одноголосно, і одна з вулиць, яка йшла з Ринку до так званих Глинянник, називалась з того часу вулицею Тараса Шевченка. Кілька літ пізніше при тій вулиці збудовано найбільший у місті будинок, де приміщувались школи для хлопців і для дівчат.

В 1896 році відкрив у Збаражі лікарську практику Др. Володимир Білинський, одружений з панною Оленою Білинською, дочкою пароха з Сеняви. Хоч о. Білинський був москвофілом, Др. Білинський не піддався ідеям свого тестя, а відразу включився в українське національне життя. Др. Білинський був людиною ідейною, енергійною і активною і багато спричинився до пожвавлення нашого громадського життя, яке тоді ледве животіло.

В Збаражчині тоді швидко розвивався радикальний рух, і Др. Білинський тісно співпрацював з радикалами, серед яких висунулись на чоло Яцко Остапчук і Андрій Шміґельський.

Варто тут зазначити, що Українська Радикальна Партія була основана в 1890 році і що на чолі її стояли Іван Франко і Михайло Павлик. В 1895 році ця партія проголосила своєю метою політичну самостійність українського народу. Українська Націонал-Демократична Партія була заснована в 1899 році чільними народовцями і бувшими радикалами правого крила. Першим головою УНДП був Юліян Романчук, пізніше на чолі її стояв Кость Левицький. Народний Комітет (так називався провід УНДП) проголосив програму незалежної і соборної України 5 січня 1900 року, але покищо вимагав від Австрії поділу Галичини на дві окремі автономні провінції — українську і польську.

Заходами Д-ра Білинського основано в Збаражі в 1900 році Читальню «Просвіти», першим головою якої вибрано о. Заячківського. Читальню приміщено покищо в домі Теодора Заячківського напроти школи, яка саме тоді будувалась. Швидкий зріст кількости членів доказував, як дуже читальня була потрібна.

В 1901 році учителі Збаразького повіту організували в Збаражі філію Руського Педагогічного Товариства. Головою філії став Теодор Стрільбицький, а секретарем — Кость Редчук. Назву товариства пізніше змінено на Українське Педагогічне Товариство. Після Першої Світової Війни його місце зайняла Рідна Школа, яка діяла до Другої Світової Війни. Українські емігранти, що прибули після війни до Америки, відновили тут її діяльність.

В 1902 році закінчено розпочату в 1899 році будову шкільного будинку, де приміщено 6-клясову школу для хлопціх і таку ж школу для дівчат. В будинку були також помешкання для

Збараж: Воскресенська церква, школа і сусідні будинки.

управителів обох шкіл. Як уже згадано, це був найбільший будинок у Збаражі.

В 1903 році заходами Д-ра Білинського організовано перший український банк, який тоді називався «Стоваришення Кредитове Руський Народний Дім». До управи ввійшли Стрільбицький, Редчук і Сафат Шмігер. Головою Надзірної Ради став Д-р Білинський.

Того ж року приїхав до Збаража перший раз Український Театр «Руської Бесіди» під дирекцією Михайла Губчака. В Збаражі не було театрального приміщення, отож вистави відбувались в млині Захаріясєвича, де збудовано провізоричну сцену. Театр мав великі успіхи. Найбільше захоплювала всіх гра тоді ще молодої Рубчакової, а також артисток Кравчуківної і Стадникової. Рубчак у народних ролях був незрівнянний. Але й інші актори користувались успіхом серед глядачів. Театр приїхав з початку серпня на два тижні, але був примушений успіхами залишитись понад два місяці. Коли на Волині довідались, що в Збаражі грає український театр, то звідти приїздили щовечора на вистави десятки возів в людьми.

З кінцем 1903 року Д-р Білинський ходив по домах і збирав уділи (паї) до торговельної спілки Народна Торгівля, бо йому сказали у Львові, що коли в Збаражі буде зібрано 50 уділів, то Народна Торгівля відкриє тут свою філію. Д-р Білинський та його знайомі зібрали в Збаражі і околиці понад 100 уділів, і в березні 1904 в Збаражі в Ринку була відкрита філія Н. Т., яка існувала до приходу большевиків в 1939 році. Після приходу німців в 1941 році вона була відновлена, і першим її управителем був Антін Окниш.

Восени 1904 року згоріла західна частина Ринку.

Того ж року розпочато будову залізничного шляху Тернопіль-Збараж. Концесію на будову дістав збаразький дідич Нєментовський, який продав її якійсь великій пруській фірмі. Будова тривала до листопада 1906 року.В половині листопада вийшов з Тернополя до Збаража перший потяг, прибраний сосниною, квітами і прапорами. Перший переїзд з Тернополя до Збаража був безкоштовний, назад треба було купити квиток.

Південною частиною повіту проходила залізнична лінія Тернопіль-Підволочиська. Станції були в Максимівці і Богданівці. Далі залізниця йшла через Скалатський повіт.

В 1907 році відбулись перші парляментські вибори за новим законом, який забезпечував загальне, рівне, таємне, безпосереднє і пропорційне право голосування. Виборча округа, до якої належав Збараж, була дво-мандатна, то значить вибирала

двох послів. Радикальна партія поставила своїм кандидатом Яцка Остапчука, рільника з Капустинець, а націонал-демократична — Д-ра Ізидора Голубовича, адвоката з Тернополя. Поляки мали свого кандидата. В повіті провадилась жвава передвиборча кампанія. Др. Білинський ішов з радикалами. Пізніше він перейшов до націонал-демократів. Селянство округи добре знало Остапчука з його частих поїздок, і в виборах він здобув величезну більшість усіх поданих голосів та був обраний послом. Тому що з двох дальших кандидатів жоден не дістав потрібної кількости голосів, щоб здобути другий мандат, тобто стати послом від меншости, перепроваджено додаткові хибори, в яких змагались Д-р Голубович і польський кандидат Ян Заморський. Переможцем вийшов Заморський.

Коли Остапчук виїздив до Відня на першу сесію парляменту, його проводжала яка тисяча виборців. Це була величава маніфестація. Слід зазначити, що у виборах за Остапчука голосували не тільки самі радикали, але й багато безпартійних і навіть націонал-демократів, бо їх кандидат Д-р Голубович був мало відомий по селах. Тоді мало хто з виборців знав, що на короткий час перед виборами Остапчук відійшов від радикалів і вступив до соціял-демократичної партії.

У тих виборах українці вибрали до віденського парляменту 27 послів, які створили там Український Клюб. До нього приєдналось також п'ять українських послів з Буковини.

Яцко Остапчук не вступив до Українського Парляментарного Клюбу, до якого належали всі посли Радикальної партії, а разом з Семеном Вітиком з Дрогобицької округи, приєднався до інтернаціонального соціялістичного клюбу в парляменті. Це викликало в Збаражчині велике обурення проти нього і перекреслило його дальшу політичну кар'єру. Про Остапчука буде мова далі.

В 1907 році в Збаражі засновано філію крайового товариства Сільський Господар у Львові. Головою вибрано емеритованого управителя школи Ванчицького, який мешкав у Зарубинцях.

Від 1908 року існувало в Збаражі касинове товариство «Бесіда», головою якого був Д-р Степан Бохенський. Кількість його членів почала зростати особливо після заснування української гімназії (1910), коли до Збаража прибували її учителі з родинами. Майже одночасно засновано хор «Боян», який мав спільне з «Бесідою» приміщення. Диригентом хору був Кость Редчук. Хор допомагав влаштовувати різні концерти і академії, прибутки з яких ішли на утримання гімназії.

В 1909 році засновано в Збаражі статутове товариство «Український Дім», зареєстроване в намісництві у Львові, яке мало об'єднувати всі організації Збаразького повіту. Головою товариства вибрано Д-ра В. Білинського. До управи, яка складалась з 12 членів, вибрано найбільш активних людей з міста і повіту. Д-р Білинський, який мав великий вплив на людей, спричинився до того, що багате селянське подружжя Іван і Варвара Телев'яки з Красноселець, які не мали дітей, купили для Українського Дому площу за 18.000 корон і записали на товариство 18 моргів поля. Але Телев'яки, які були великими патріотами, цим не обмежились. Коли в 1910 році основано українські приватні гімназії з Збаражі, Рогатині і Копичинцях, вони щедро допомагали їм.

Того ж року Яцко Остапчук скликав до Збаража віче, щоб зробити своїм виборцям звіт із своєї дворічної посольської діяльности. На віче, яке мало відбутись на площі «Старої Торговиці», з'їхалось багато людей. Але Остапчукові не дали говорити, і він складав свій звіт у закритому приміщенні перед групою своїх давніх прихильників.

В 1910 році в Збаражі відбулась громадська нарада, на якій вирішено оснувати в місті українську приватну гімназію. Для цієї цілі вибрано спеціяльний комітет під проводом Д-ра Білинського. Комітет зразу взявся енергійно до праці, і вже 1 вересня 1910 відкрито першу клясу гімназії. Першим управителем гімназії був професор Бойко. Гімназія мала вже чотири кляси, коли вибухла Перша Світова Війна, яка припинила діяльність гімназії. Не берусь докладніше писати про діяльність гімназії, бо вірю, що це зробить краще хтось з її бувших учнів.

Громадськість Збаража і повіту охоче жертвувала на фонд утримання гімназії та брала участь в імпрезах, з яких прибутки були призначені на цю справу. Безперечно найбільшим ентузіястом гімназії і збірок на її потреби був Д-р Білинський, який завжди носив у кишені збіркову книжечку і збирав гроші при кожній нагоді. Оповідали, що раз він прийшов на площу, де була карусель, і застав там збаразького пекаря Гальперна, який приглядався, як діти їздять на каруселі. Побачивши Д-ра Білинського, Гальперн запитав, чи він поїхав би на каруселі. «Як добре мені заплатиш, каже доктор, то поїду». Коли Гальперн сумнівався, доктор вийняв з кишені 20 корон і каже: «Я даю 20 корон і ти дай 20. Як я поїду на каруселі, то гроші мої, а як ні, то твої». Гальперн думав, що доктор жартує, і вийняв двадцятку. Гроші передали свідкові. Коли карусель зупинилась, доктор сів і поїхав. Проїхавши кілька разів, вийшов, взяв від свідка гроші

і дав Гальпернові посвідку, що той пожертвував 20 корон на українську гімназію. Гальперн тільки почухався в голову...

В 1910 році прийшов до Збаража новий сотрудник о. Степан Тесля, що був одружений з дочкою місцевого пароха і декана о. Заячківського. О. Тесля зразу включився до громадської праці і робив усе потрібне, не шукаючи для себе почестей. Коли треба було щось зробити, а не було кому, то завжди можна було розрахавувати на о. Теслю. Своєю громадською працею і поведінкою він скоро здобув собі признання і прихильність не тільки в парафії, але й у всьому місті.

о. Степан Тесля, сотрудник і катехит української гімназії.

В 1911 році, з нагоди століття з дня народження Маркіяна Шашкевича, два українські радні, о. декан Заячківський і Д-р Білинський, поставили на засіданні Міської Ради внесок назвати одну з вулиць міста іменем Шашкевича. З поваги до внескодавців Рада розглянула це питання, хоч воно не стояло на порядку денному, і одноголосно ухвалила назвати іменем Шашкевича найдовшу вулицю в Збаражі — від Ринку аж до залізничної станції.

Того ж року розпущено австрійський парлямент і проголошено нові вибори. В Збаражчині знову були ті самі кандидати, а саме Д-р Голубович від націонал-демократів, Яцко Остапчук

— цим разом від соціял-демократичної партії — і поляк Ян Заморський. На передвиборчому вічу гостро критиковано Остапчука за те, що він не вступив до Українського Клюбу в парляменті. Остапчук залишив віче, і головними промовцями були Д-р Голубович і ще один діяч націонал-демократичної партії, Д-р Степан Баран. Віче ухвалило резолюцію з закликом до виборців, щоб вони голосували за Д-ра Голубовича. У передвиборчій кампанії гостро критиковано Остапчука, при чому його противники не цурались і неправди. Наприклад, у брошурі «Пан Яцко Остапчук знова убирає хлопський кожух і вишивану сорочку» писалось, що Остапчук має фільварок, що він у своєму селі Капустинцях живе з сусідами як польський дідич з українськими хлопами тощо. В огляді чотири-річної діяльности розпущеного парляменту тверджено, що інтернаціональний соціялістичний клюб, до якого належав Остапчук, не підтримував внесків Українського Клюбу, а навпаки, голосував проти них і тільки два рази утримався від голосування. Цей аргумент найбільше пошкодив Остапчукові. За таких умов він не міг виграти виборів. Так скінчилась політична кар'єра Яцка Остапчука. Незабаром після виборів він продав свій маєток у Капустинсях і виїхав на Закарпаття.

В 1912 році основано в Збаражі другий український банк «Союз щаднично-кредитовий «Надія» ». Головним директором став Євген Чернявський, а головою Надзірної Ради — Д-р В. Білинський, який раніше, протягом трьох каденцій по три роки, був головою Надзірної Ради «Руського Народного Дому». Його місце там зайняв о. декан Заячківський.

В 1913 році відбулись вибори до Галицького Сойму. Збаражчина вибрала своїм послом Андрія Шміґельського. Він був сином небагатого селянина з Залужжя (два кілометри від Збаража). Скінчив тільки сільську народну школу, але шляхом само-освіти дійшов до такого рівня освіти, що міг читати навіть важкі філософічні твори і провадити дискусії навіть з найбільш освіченими людьми. Вже хлопцем він читав усе, що йому попало в руки. Пізніше він одержував книжки від знайомих інтеліґентів, які, бачачи його жадобу знання, охоче допомагали йому в цьому. Одним з них був парох Залужжя о. Наконечний. Коли в Збаражі відкрив свою лікарську практику молодий Д-р Білинський, то Шміґельський мав де одержувати потрібну йому літературу. Шміґельський став членом Радикальної партії і співпрацював тісно з Яцком Остапчуком. Їхня співпраця остигла, коли Остапчук відійшов від Радикальної партії і потім, як посол, вступив до інтернаціонального соціялістичного клюбу в Ві-

денському парляменті. Шміґельський був чесною і характерною людиною і великим українським патріотом. Не диво, що коли в 1913 році він кандидував на посла до сойму, то за нього голосували всі українці без огляду на партійну приналежність.

В Збаражі мав свою експозитуру Краєвий Союз для збуту худоби. Вона скуповувала в повіті худобу і раз на тиждень відправляла залізницею на місце призначення. Експозитура співпрацювала з філією Сільського Господаря.

Була також аґенція асекураційного товариства «Дністер», яку провадив Теодор Заячківський, а після його смерти — Теодор Стрільбицький.

Пасіка Теодора Озимчука, в селі Скорики, п. Збараж.

Варто згадати, що в Збаражі була найбільша в Галичині, а може навіть в цілій Австрії, пасіка, яка в 1914 році мала яких чотири тисячі пнів. Власником її був Ґеньо Білинський, запеклий москвофіл, як і його батько, парох Сеняви. Але чотири його брати і сестра, одружена з Д-ром Білинським, були добрими українцями. В половині серпня 1914 року (після вибуху Першої Світової Війни) Ґеня Білинського та інших москвофілів арештовано і вивезено до Талергофу. В Збаразькому повіті за москво-

фільство арештовано порівнюючи мало людей, і наш повіт оминула страшна доля, яка спіткала багатьох українців на Підкарпатті. Там на початку війни стояли мадяри, які розстрілювали і вішали кожного, на кого був донос, що він «Рус», або хто називав себе Русином, хоч основна маса тих наших людей не мали нічого спільного з москвофільством.

СТАРОСТВО І ПОВІТОВИЙ ВИДІЛ

Збараж був осідком повітової державної влади, так званого староства. Старостами були майже завжди поляки. Перед Першою Світовою Війною були такі старости: Бродніцький, Теліховський і Дністрянський. Перший ставився до українців зневажливо, як до «хлопів». Другий був типічним польським ендеком (націоналістом) і з цієї позиції підходив до українців. Третій, Дністрянський, походив з визначної української родини, але не робив їй великої чести, бо був «пожондним русінем». Слухав вказівок польських ендеків, хоч українців спеціяльно не переслідував — скоріше був байдужим до них. Був у Збаражі до вибуху Першої Світової Війни. Перед зайняттям Збаража москалями виїхав з міста і більше не вернувся.

Як у кожному повітовому місті так і з Збаражі був повітовий орган так званого само-урядування — Повітова Рада та її виконний орган Повітовий Виділ, на чолі якого стояв так званий Маршалок. Повітова Рада завжди складалась приблизно з 80 відсотків поляків. З українців ззичайно входили один-два священики і кілька заможних господарів. Це також був доказ виборчих надуживань чи шахрайства з боку польської влади. Повітовим Маршалком був як правило дідич, як це, зрештою, було всюди в Галичині. До вибуху війни в 1914 році Повітовим Маршалком був довгий час Ігнаци Соханік, бувший адміністратор збаразьких поміщицьких маєткіз, коли їх власницею була княжна Де Лін. З тактичних міркувань поляки віддавали пост Віцемаршалка українцеві, звичайно греко-католицькому деканові. Був ним спочатку о. Костецький, а після його смерти — о. Заячківський.

Головні посади в Повітозому Виділі, — зокрема добре оплачувану посаду секретаря, який був фактичним керівником цієї установи — займали переважно збанкрутовані дідичі або протеґовані особи. Так було зсюди в Галичині. В Збаражі до 1914 року секретарем Повітового Виділу був відставний капітан австрійської армії Дашинський. Його брат Іґнаци був за Австрії послом до парляменту від Польської Соціялістичної Партії, а за

Польщі якийсь час — членом уряду. Ці Дашинські походили із збаразьких міщан, українціз Дашків. Їх дід Дашко займав якусь посаду в адміністрації збаразьких добр. Він, очевидно, був греко-католиком, але його син уже змінив обряд і прізвище на Дашинський. В ті часи не так легко було змінити прізвище на шляхетське, але Дашко знайшов якогось бідного шляхтича Дашинського, який адоптував його дешевим коштом і дав йому своє ім'я.

Перед війною в Повітовому Виділі працювали два українці, що було незвичайним язищем. Це були повітовий люстратор Корнило Турянський і писар Іван Яремчук. Це була вся користь українцям з Повітового Виділу, бо Віцемаршалок і тих кілька українських членів Повітової Ради не могли нічого зробити в цій установі.

Повітовий Виділ спочатку наймав собі приміщення в Ринку, а в 1903 році побудував власний поверховий будинок з великою залею для нарад, в якій відбувались також деякі імпрези, польські і українські. Але ця перша в Збаражі авдиторія не мала сцени. В 1908 році поляки побудували для своєї гімнастичної організації «СОКУЛ» гарний будинок з авдиторією, де була також сцена. Залю «Сокола» наймали для своїх імпрез також українці, зокрема Український Театр, коли приїздив до Збаража.

Міська Управа (Маґістрат) приміщувалась у будинку, що його збудував колись згаданий уже Потоцький. В стіні будинку був вмурований герб Потоцького, а побіч нього був герб міста Збаража: Святий Юрій на коні в боротьбі із змієм, якого проколює списом. В лівому крилі будинку були канцелярії Міської Управи і заля засідань; в правому крилі були приміщення міської поліції і пожарної команди, а також міський арешт.

Збаразький Ринок був збудований у формі чотири-кутника в 1914 році. Всі доми назколо Ринку були поверхові і належали жидам. Між ними був будинок жидівської громади «Кагалу». Майже у всіх будинках Ринку були склепи, ведені жидівськими купцями. Не-жидівськими склепами були тільки Народна Торгівля і чотири м'ясарні, дві ведені українцями і дві — поляками. В Збаражі були дві аптеки і одна дроґерія, ведені також жидами.

ЦЕХИ

Українці міста Збаража були переважно малоземельними рільниками. Багатих господарів було мало, більше було середняків (5-10 моргів землі). Малоземельні помагали собі різними способами: фірманкою (доки не було залізниці Збараж - Тер-

нопіль), хатним ремеслом і, головно, плеканням городини і овочів, на які був ринок збуту серед місцевих жидів і урядовців. Безземельні займались ремеслом. Найбільше було шевців, які не тільки забезпечували взуттям місцеву інтелігенцію і жидів, але також розвозили свої вироби по ярмарках. Українці займались також іншим ремеслом. Ремісники були організовані з своїх цехах, які стежили за тим, щоб ремісничa молодь добре опановувала своє ремесло і, щоб майстри не робили кривди своїм учням (термінаторам). Коли учень пройшов чотири-річну практику, майстер «визволяв» його на челядника. «Виззолення» відбувалось у приміщенні цеху в присутності кількох майстрів, які брали учня на іспит. Коли учень витримав іспит, йому давали диплом челядника, на якому були підписи членів іспитової комісії і печать цеху. Такий диплом зизнавався у всій державі. Ремісничі цехи мали свої прапори і вживали їх, коли брали участь в різних святкуваннях.

Це все було перед Першою Світовою Війною. Після війни прийшли інші організаційні ззичаї.

ЗБАРАЗЬКИЙ ПОВІТ

Після скасування мандатаріятів і реорганізації судівництва в Збаражі створено Повітовий Суд, в якому, хоч дуже рідко, начальниками і суддями були також українці. Староство і суд з з'язницею займали два сусідні будинки, які належали збаразькому дідичеві.

В 1890 році Збаразьки повіт складався з 64 місцевостей і 2 присілків. Адміністративний повіт був поділений на два судові позіти: збаразький і ново-селецький.

До Збаразького судового повіту належало 40 місцевостей: 1) Збараж, 2) Базаринці, 3) Березовиця Мала, 4) Черняхівці, 5) Чумалі, 6) Доброводи, 7) Глубічок Малий, 8) Гринівці, 9) Іванчани, 10) Івашківці, 11) Капустинці, 12) Кобиляки, 13) Красносільці, 14) Кретізці, 15) Кійданці, 16) Курники, 17) Лисичинці, 18) Луб'янки Нижчі, 19) Луб'янки Вищі, 20) Нетреба, 21) Новики, 22) Охримівці, 23) Оприлівці, 24) Романове Село, 25) Розношинці, 26) Сенягівка, 27) Сенява, 28) Стриївка, 29) Сухівці, 30) Шельпаки, 31) Шили, 32) Стрийовецькі Гори, 33) Тарасівка, 34) Валахівка, 35) Верняки, 36) Залужжя, 37) Зарубинці, 38) Зарудечко, 39) Заруддя, 40) Збараж Старий. Присілками були: Чагарі і Чорний Ліс.

До Ново-Селецького судового повіту належали 24 місцевости: 1) Богданівка, 2) Добромірка, 3) Гнилички, 4) Гнилиці,

Мапа Збаразького повіту з поданням сіл і кількости населення українського та польського

5) Голошинці, 6) Голотки, 7) Гущанка, 8) Янівці, 9) Клебанівка, 10) Климківці, 11) Коршилівка, 12) Кошляки, 13) Козярі, 14) Лозівка, 15) Медин, 16) Нозе Село, 17) Ободівка, 18) Пальчинці, 19) Пеньківці, 20) Просівці, 21) Скорики, 22) Терпилівка, 23) Токи, 24) Воробіївка.

В Збаразькому судовому повіті найбільшим було село Чернихівці, яке мало в 1890 році 2.320 мешканців. Найменше, Зарудечко, мало 166 мешканціз.

В Ново-Селецькому судовому повіті найбільші села були: Кошляки — 2.310 мешканців, Токи — 2.246, Богданівка — 2.030. Найменше село, Ободівка, мало 344 мешканців.

Згідно з австрійською статистикою, Збаразький повіт мав з 1890 році 66.722 мешканців, в тому мужчин 32.933, жінок — 33.789. За віровизнанням було: греко-католиків 41.714, римо-католиків 19.080, жидів 5.898. Української мови вживало 45.112 осіб, польської 20.249, німецької 1.361.

Від 1888 року Збараж був окремою шкільною округою із Шкільною Радою і Окружним Шкільним Інспекторатом. В повіті було 2 п'яти-клясові школи (в Збаражі); 5 дво-клясових шкіл (в Чернихівцях, Кошляках, Стриївці, Токах і Залужжі); і 29 одно-клясових шкіл (Березовиця Мала, Добромірка, Богданівка, Доброводи, Гниличкм, Гнилиці, Яцівці, Клебанівка, Коршилізка, Козярі, Красносільці, Кійданці, Лисичинці, Луб'янки Нижчі, Луб'янки Вищі, Лозівка, Медин, Нове Село, Охримівці, Пальчинці, Романове Село, Сенява, Шельпаки, Шили, Терпилівка, Воробіївка, Заруддя і Старий Збараж).

Щодо мози навчання, то було 25 шкіл українських, 9 польських і 2 мішані (утраквістичні).

Українські учителі та інші інтелігенти брали живу участь в громадському житті. Наприклад, учитель Кость Редчук, який учив у польській школі в Збаражі, працював у банку «Руський Народний Дім», в товаристві «Рідна Школа», у філії тозариства «Просвіта», у фаховій учительській організації «Взаїмна Поміч Українського Вчительства». А учитель Іван Ющишин, який учив у Гниличках, помагав провадити осзітню працю в своєму і сусідніх селах, був співредактором учительського журналу «Учитель» і був активним членом Радикальної партії. На все знаходив час і охоту. Ряди української інтеліґенції постійно збільшувались, бо під вплизом священиків і учителів дедалі більше селян посилали своїх дітей до шкіл. В Збаражчині найбільше інтеліґенції вийшло з Добромірки, Чернихівців і Токів. Ця нова інтеліґенція мала тісний зв'язок з народом, допомагала організувати і прозадити різні українські організації і впливала на зріст

свідомости народних мас. З вибухом Першої Світової Війни стан організованого українського життя і рівень національної свідомости вже були досить високі.

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ

За австрійських часів місто Збараж лежало в північно-східному куті Галичини, на межі Волині і Поділля (колись воно належало до Волині). Збаразький повіт межував з Росією як на півночі так і на сході. Від Збаража до російської границі було 6 кілометрів. На кордоні було так звана переходова комора, через яку можна було легально переходити до Росії, очевидно хто маз перепустку. На австрійському боці були пости жандармерії і скарбової (митної) сторожі. Ця остання не тільки виконувала митні обов'язки, але також контролювала кордон. Жандармерія перевіряла перепустки. Побіч цих установ була корчма. Вся ця оселя називалась Збаразька Буда. На російському боці були також пункти для митного і паспортового контролю, а крім того, казарми для прикордонних солдатів — «об'єздчикіз». Далі було село Колодно Крем'янецького повіту.

На півдні Збаразький повіт межував із Скалатським, на південному заході і на заході з Тернопільським, на північному заході з Брідським. За Польщі границі Збаразького повіту дещо змінились. На півночі і пізнічному сході Збаражчина вже не сусідувала із Росією, бо Крем'янеччина перейшла під Польщу.

Монастирська церква. Вид від сторони Старого Збаража.

Але на сході Збаражчина і далі творила державний кордон, цим разом між Польщею і Совєтським Союзом.

Через Збараж тече річка Гнізна. У східній частині міста вона проходить через великий став під новим замком чи радше його руїнами. Залишаючи місто, річка протікає через другий став коло Корнієзого млина. Назва цього млина походить від того, що його колись орендував від дідича Корній Заячківський, батько пізнішого пароха і декана о. О. Заячківського. Далі Гнізна тече через Залужжя і третій став, повз гору Монастирок, на якій стояла стара церковця (колись належала оо. Василіянам), а далі повз руїну другого, старшого замку.

Церква в селі Козарі, п. Збараж. Ця церква одна із найстарших церков у Галичині.

Новий замок, у східній частині міста, був збудований італійським архітектором в 17-му столітті. Його первісні пляни зберігались в архівах Кракова. До 19-го століття рештки цього замку тримались ще добре, але потім, через недбайливість управителів, дедалі більше занепадали. За Польщі державна комісія для справ давніх пам'ятників хотіла, щоб власники замку або самі відбудували його або подарували державі. А коли Явеци не хотіли, тоді держава зажадала від них або вичистити або осушити всі три стави, згідно з давнім рішенням австрійської влади. Явеци старались про нове відкладення терміну вичищення, але їх заходи не мали успіху. Остаточно вони подарували сам замок — без двох житлових будинків, збудованих ще Потоцьким на початку 19-го століття — парамілітарний польській організації «Стржелєц», а зате держава відклала їм термін вичищення ставів на 25 років. В 1928 році поляки почали відбудовувати замок за первісними плянами, але цю роботу перервала Друга Світова Війна.

Збараж і частина повіту положені в мальовничій смузі узгір'я Медоборів, яке із Збаражчини переходить в Скалатський повіт. Руїни другого замку, окружені з двох боків річкою, з Монастирською Церквою в ліску, Бабиною Горою і Довбушевою Горою, творять дуже гарний краєвид.

Через Збараж, поза новий замок, ішов так званий Татарський Шлях. Це була широка польова дорога, яка між Збаражем і Підволочиськами (40 кілометрів) не мала жодних закрутів і не проходила через жодне село. Як вказує назва, цим шляхом нападали колись на Україну татари. З Підволочиськ шлях провадив до Криму.

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА

РОСІЙСЬКА ОКУПАЦІЯ

31 липня Австрія оголосила загальну мобілізацію, а вже 1 серпня почалась Перша Світова Війна. В Збаражі, з огляду на близьке сусідство з Росією, мобілізація зробила велике враження. Але всі молодші річники, охоплені мобілізацією, негайно від'їхали до своїх полків, а старші, що належали до загального ополчення, званого з-німецька Ляндштурмом, одержали зброю і були включені до місцевої жандармерії під командуванням жандармського офіцера Фрамбаха. В його розпорядження віддано також скарбову сторожу. Вся ця «армія» Фрамбаха мала яких 600 вояків і виконувала патрульні завдання.

Після переведення мобілізації багато людей виїхали із Збаража, боячись швидкого приходу російської армії. Але до 8 серпня у місті був спокій. Крім арештування кількох москвофілів і вислання їх до Тернополя, ніякої іншої сензації не було.

Десь коло 18 серпня увігнався до Збаража від сторони Луб'янок невеликий загін черкесів. Але на Пригородку вони попали в засідку патрулі «ляндштурмістів» і відступили, втративши свого командира. Його поцілив брат Яцка Остапчука, Лев, який, як мисливець, був добрим стрільцем. Остапчук забрав собі, як воєнну добич, гарного білого коня убитого командира черкесів.

21 серпня на полях під Збаражем з'явився великий відділ черкесів і хотів оточити місто. Але всі наші вояки, які були з місті, відступили вже під обстрілом на Верняки, де був Фрамбах із своїми «ляндштурмістами». Вся ця група відійшла до провізоричних окопів між Тернополем і Шляхтинцями.

До Збаража увійшли черкеси десь коло 11 години дня і зразу почали грабувати і гвалтувати жінок. На щастя для населення, о 12 годині дня наступило повне затьміння сонця, і перелякані черкеси почали втікати за місто. Коли скінчилось затьміння, вони знову повернулись, але вже тільки грабували. При вулиці Шашкевича, напроти пошти і дому Д-ра Білинського, був шинок. Черкеси розбили його, попились і потім підпалили його. Во-

гонь поширився, і на тій стороні вулиці згоріли всі доми аж до жидівського цвинтаря.

Тернопіль був зайнятий через два дні після дводенної перестрілки. Але до Тернополя ввійшло російське військо, яке поводилось так як і австрійське. Черкесів до Тернополя не впустили. Військова комендатура, яка зразу прийшла до міста, тримала порядок. Першим комендантом міста був полковник Енґельгардт, який хвалився, що він внук того Енґельгардта, що був «паном» Шевченка. Швидко після зайняття Тернополя втікачі із Збаража почала звертатись до комендатури за перепустками, бажаючи повернутись додому. Енґельгардт поводився із збаражанами чемно і навіть дозволив, щоб один з наших втікачів видавав перепустки, мовляв, ми всі знаємо один одного. На наше прохання дати до Збаража охорону, він післав туди чотирьох солдатів. А того, хто видавав перепустки, він хотів призначити тимчасовим бургомістром. Але той відмовився, кажучи, що між збаражанами є бувший секретар магістрату (міської управи) Топорцер, який краще знає ці справи. І дійсно Енґельгардт призначив бургомістром Топорцева, який був на цьому посту ввесь час протягом російської окупації.

Російська адміністрація прийшла до Збаража через який місяць після зайняття міста. Це були повітовий (уездний) начальник і ще яких вісім урядовців, які разом творили щось в роді староства. Крім того, прийшло яких тридцять жандармів для повіту і вісім чи десять «стражників» для міста. Перший «уездний начальник» називався Конашевич. Так було написано на дверях його канцелярії. Але він твердив, що в дійсності називається Конашевич-Сагайдачний і є нащадком відомого українського гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, що було дуже сумнівним. Наші люди небагато мали з ним до діла, як і з іншими представниками тієї влади, хіба що хтось потребував перепустки, без якої нікуди не можна було поїхати. Але в цьому вони не робили труднощів. Конашевич також не належав до злих людей. А ще коли хто приніс пляшку горілки, то вже цілком легко було дістати перепустку чи полагодити якусь справу. Правда, з російській армії було заборонено пити, але до тієї заборони мабуть мало хто ставився серйозно. Любив випити і Конашевич.

Взагалі перший рік російської окупації не був важкий. Ситуація змінилась в липні 1915 року, коли російські війська, внаслідок горлицької офенсиви союзників, почали відступати, і фронт наблизився до Збаража. В місті були тоді різні тилові частини, а крім них, з'явились військові штаби, всякі розвідки і політична поліція «охрана». Тільки тоді ми пізнали що таке Росія.

Начальником «охрани» був полковник Шраґовський, поляк. Вже через кілька днів після його приїзду, в Збаражі арештовано вночі понад п'ятдесят осіб, серед них о. декана Заячківського, ґвардіяна оо. Бернардинів, жидівського рабіна і багатіших купців, а також майже всю освічену молодь. Вістка про це викликала паніку в місті, і до Шраґовського негайно пішла делеґація просити звільнити арештованих. Але він тільки викричався на делеґацію. Тоді громадяни всіх трьох національностей відбули нараду і вирішили вислати делеґацію до генерала Гурка, командувача корпусу, що стояв на відтинку фронту напроти Збаража десь за Стрипою. Генерал Гурко вислухав делеґацію уважно й обіцяв вглянути з цю справу. Не минуло й двох годин, як Шраговський звільнив більшість арештованих, серед них також священиків і рабіна. Він виправдувався, що його підвладні неправильно зрозуміли його наказ, бо ці громадяни, мовляв, мали бути тільки намічені як закладники, а не арештовані.

Дещо пізніше випущено й інших арештованих. Ми дозідались, що Шраґовський бере хабарі, і з того часу майже всі арештовані виходили на волю. За ввесь час свого перебування в Збаражі, до вибуху революції в 1917 році, він мало кого зислав на Сибір. Але коли в грудні 1915 року він виїхав до Києва відвідати свою родину, його заступник капітан Пучков арештував шістьох поляків і двох українців і негайно вислав їх на Сибір. З українців заслано директора Народної Торгівлі Семена Кондура і скарбового урядника Василя Бучинського. Вони повернулись з Сибіру в 1918 році.

Вже з другому році війни можна було бачити, як москалі обкрадають свої магазини. У них можна було купити за гроші або за горілку все з військового майна. Особливо торгували цим їх завідуючі магазинами, так звані «каптінармуси». А вже з різного роду інтендантами можна було робити інтереси у зеликих маштабах. У прифронтових районах наші люди купували у солдатів багато речей. Вже в половині війни можна було бачити на наших селянах чи міщанах перероблені чи пофарбовані мундирі, шинелі, чоботи і навіть шапки.

В більшості солдати були простодушні люди. Коли вони обідали із своїх «котєлкіз», а хтось з місцевих людей проходив повз них, то звичайно запрошували: «пан, садісь с намі об'єдать». Військо мало харч добрий і достатній (поки не вибухла революція). Коли після видачі обідів солдатам у польовій кухні лишались харчі, то кухарі роздавали їх цивільним.

За російської окупації люди податків не платили. Урожай збирали нормально, за вийнятком фронтових чи прифронтових

полос, і не мусіли нічого здавати окупаційній владі. Що більше, люди заробляли, продаючи військовим за добрі гроші овочі, ярину, молочні продукти, домашню птицю та інші продукти.

В 1916 році зідбулась кількаденна битва коло Залозець, після якої до Збаража привезено багато поранених. Не маючи відповідної лікарської опіки ні санітарних умов, вони гинули як мухи. На цвинтарі поховано у спільній могилі понад триста померлих. Відносини покращали тільки після приїзду з Росії через Підволочиська-Тернопіль великого санітарного потягу з великою княжною Ольгою.

РЕВОЛЮЦІЯ В РОСІЇ

В полозині березня 1917 року до Збаража прийшли глухі вістки, що в Петербурзі вибухла революція. В Збаражі стояло тоді кілька військових штабів, і серед офіцерів помітні були замішання і неспокій. Раніше до Збаража приходили щодня російські газети з Києва, а також одна польська, Дзеннік Кійовскі. Протягом одного тижня газет не допускали під фронт, а коли вони знову прийшли, то ми з задоволенням довідались, що до вибуху революції в великій мірі спричинився Волинський український полк. А в кінці березня до нас прийшла радісна вістка, що в Києві створено український парлямент Центральну Раду під голозуванням професора Михайла Грушевського. Потім прийшли ще більш радісні вістки, про проголошення автономії України і створення українського уряду, Генерального Секретаріяту.

Вже з початком квітня зникли із Збаража всякі Шраґовські, Пучкови та інші «барбоси», як москалі називали всяку поліцію.

Про події в Києзі ми мали вже часті повідомлення, бо до нас почали приходити звідти газети українською мовою. Крім того, українські офіцери фронтових частин російської армії створили Український Комітет, який шукав зв'язків з нами та інформував нас про події на Україні. Ми із своготобоку також шукали зв'язків з українцями в російському війську.

В російській армії тоді була мода на мітінґи. Де тільки в місті була купа каміння або бочка від оселедців і кілька солдатів поблизу, там зразу починався мітінґ. Оратори багато говорили про революцію, часто перечили один одному і викликали суперечки серед солдатської маси. На мітінґах ухвалювано резолюції, яких ніхто не стазив, які мало хто розумів і які нікуди не посилались. З часом серед війська показались спритні аґітатори, які тільки ходили й аґітували.

Тимчасом уряд Керенського вирішив провадити далі війну до «побєдоносного конца». Але російський наступ, який почався 1 липня 1917 р., був відбитий союзниками, і на нашому фронті австрійці зайняли всю Галичину, крім частин Збаразького і Скалатського повітів, а також всю Буковину. З кінцем 1917 року фронт стабілізувався на лінії Чернівці-Шляхтинці і так стояв аж до мирного договору між відродженою українською державою, Українською Народною Республікою, з одного боку і між центральними державами Австрією, Німеччиною, Туреччиною і Болгарією з другого боку. Договір підписано в Бресті Литовському 9 лютого 1918 р.

В момент підписання мирного договору російський фронт у Галичині вже був українізований, то значить на фронті між Австрією і Україною були вже тільки українські війська. Згідно з договором, зони відійшли за Збруч, і австрійські війська зайняли також решту Збаражчини і Скалатщини. Між Австрією і Україною лишилась та сама границя, яка була між Австрією і Росією.

ЗБАРАЖ ЗНОВУ ПІД АВСТРІЄЮ

Першими повернулись до Збаража жандарми, «ляндштурмісти» і скарбова сторожа під командуванням Фрамбаха. В кілька днів пізніше повернулись також інші державні урядовці, які перед приходом москалів виїхали з міста, крім старости Дністрянського. На його місце приїхав новий староста Кулічковський, греко-католик, який несміливо признавався в українстві. Повернулись до Збаража також усі жиди, які втекли були перед російською армією.

Коли вже адміністрація унормувалась, староста наказав селянам здати державі за гроші лишки зерна. На кожне село визначено в порозумінні з війтами відповідний контингент. Зерна не бракувало, бо російська армія не реквірувала ані не купувала його в місцевих селян, а одержувала з Росії чи вірніше з України. Справами зерна відав Харчовий уряд, який був відділом створеного під час війни Міністерства Апровізації. Керівником цього уряду староста призначив українця Д-ра Степана Бохенського.

Після повернення австрійської влади у Збаразький повіт прийшло багато грошей. Родини всіх покликаних до війська мали одержувати регулярно від австрійського уряду допомогу. А тому що протягом майже чотиро-річної російської окупації Відень не міг виплачувати збаражчанам цих допомог, то тепер

виплачено їх за всі ті роки, що становило поважні суми. Деякі родини за все життя не мали стільки грошей. Пізніше ці допомоги або, як люди називали, причинки, виплачувано що три місяці.

Після ліквідації фронту в Збаражчині кинулись різні пошесті, головно плямистий тиф, жертвою якого впав також Д-р Білинський. За часів російської окупації він був, можна сказати, єдиним лікарем у Збаражі і мав дуже багато праці. Правда, була ще одна лікарка Д-р Шмірер, але вона лікувала тільки дитячі недуги. А до того її важко було застати вдома, бо все ховалась. З кінцем квітня 1918 Д-ра Білинського зикликало на село до одного хворого на тиф. Коли він вернувся додому, то побачив на руці вошу і знак від укушення. Через кілька днів він захворів на тиф і на початку травня помер. Сумували за ним усі люди без огляду на національність, а для українців його смерть була болючою втратою. В похороні покійного взяли масову участь всі національні групи.

З початком травня повернулись з заслання з Сибіру Бучинський і Кондур, а також поляки. Повернулось також багато військово-полонених, які почали зертатись зараз після вибуху революції. Коли вони зголошувались назад до війська, всім давали кількатижневий «урльоп» (відпустку) для відпочинку.

Границя між Австрією і Україною була закрита, як і перед війною. Але контрабанда різних товарів ішла в обидві сторони, часом у великих розмірах, по кільканадцять зозів за одним разом. Влада наказала виловлювати контрабандистів, конфіскувати контрабандний товар разом з кіньми і возами, а контрабандистів віддавати під суд. Начальник збаразького суду карав їх дуже гостро. Коли одного вечора він сидів за столом і читав при світлі, хтось убив його пострілом через вікно. Люди були переконані, що це була помста контрабандистіз.

На початку осени 1918 р. у Збаражчині була поширена епідемія еспанської інфлюенци, «еспанки», від якої померло багато людей.

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА

1 ЛИСТОПАДА У ЗБАРАЖІ

З початком жовтня 1918 року Перша Світова Війна наближалась до кінця. Розвал Австрії був неминучий. Всі народи, які входили в склад Австро-Угорщини, підготовлялись до проголошення самостійности. Поляки організували так звану Ліквідаційну Комісію, яка мала перебрати владу в Галичині від імени польської держави.

Українська Парляментарна Репрезентація скликала на 18 жовтня до Львова нараду українських єпископів, всіх українських послів до австрійського парляменту, членів Палати Панів, українських послів до галицького і буковинського соймів і делеґатів від політичних партій (по три від кожної). Учасники цих зборів, які відбулись під проводом голови Української Парляментарної Репрезентації Д-ра Євгена Петрушевича, вирішили уконституюватись як Українська Національна Рада, тобто як представник українського народу в межах Австро-Угорщини. Спираючись на праві самовизначення, У.Н.Рада проголосила, що вся етнічна українська територія Австро-Угорщини організовується як українська держава. 19 жовтня УНРада поповнилась численними делеґатами з усієї Галичини. Головою УНРади обрано Д-ра Євгена Петрушевича. Створено делеґатуру УНРади під проводом Д-ра Костя Левицького. Заступниками голови стали: Іван Кивелюк, Л. Бачинський і Л. Ганкевич. Делеґатуру уповноважено вести справи Галичини. Їй підпорядковано Центральний Військовий Комітет у Львові. Делеґатами від Збаражчини були посол Андрій Шміґельський і Семен Пархін, від Ново-Селеччини.

28 жовтня 1918 р. повернувся із Львова Семен Пархін і приніс вістку, що на 1 листопада запляновано перебрання влади українцями у всій Галичині. На таємній нараді вирішено, що Пархін від'їде в Ново-Селеччину, щоб там підготувати переворот, а у Збаражі цією справою займеться о. Степан Тесля. Йому мав помагати підготовчий комітет, до якого увійшли: Андрій Данилевич, Василь Бучинський, Семен Кондур, Осип Ванкевич, Михайло Ванкевич, Іван Жила, Іван Кінах, Іван Ковальчук. В

даних обставинах це був найліпший підбір людей то такого завдання. В. Бучинський, бувший військовик, а потім комісар скарбової сторожі, і Семен Кондур, директор Народної Торгівлі, недавно повернулись з трирічного сибірського заслання. А. Данилевич, І. Кінах і І. Ковальчук були місцевими міщанами-рільниками, які під час війни виконували службу як жандарми на тилах, а після підписання Берестейського договору повернулись додому і далі виконували ті самі обов'язки. О. Ванкевич був учителем і громадським діячем. Решта (Мих. Ванкевич, Мих. Верещак та Іван Жила) — це були молоді люди, яким вибух війни в 1914 р. перервав навчання, і які лише недавно, місяць тому, закінчили учительську семінарію як екстерністи. Ці люди творили «штаб» о. Теслі. Вони збирались на наради в помешканні В. Бучинського, який мешкав у домі, що його Іван Телев'як купив для Українського Дому. В ході цих нарад штаб о. Теслі виробив докладний плян дій, після чого пізно ввечері 31 жовтня в церковному домі біля Базаринецької церкви відбулись ширші збори довірених громадян, на яких кожному доручено відпозідне завдання. Деякі громадяни прибули на збори із зброєю і зразу після зборів почали діяти під проводом штабовиків о. Теслі.

Найважливішим пунктом у місті була австрійська військова комендатура. Комендантом міста буз буковинський українець, сотник Драфта. До нього пішов В. Бучинський, повідомив про перебрання влади українцями і просив його передати без ніяких труднощів все австрійське військозе майно. Одночасно сотникові Драфті запропоновано перейти на українську службу. Він відповів, що свою владу і військове майно може зразу передати українській владі, а перейти на українську службу не може, бо мусить вертатись на Буковину. Але коли українці не мають тепер ким його замінити, то він, очевидно, якийсь час послужить українській справі.

Після того Бучинський і ще один громадянин пішли до позітового коменданта жандармерії Фрамбаха, якому підлягали також «ляндштурмісти». Фрамбах сказав, що вже два дні тому одержав інструкції від свого начальства щодо передання влади, тільки не знав, хто до нього скоріше прийде, українці чи поляки. Він зразу передав нам усі спрази і зброю, а крім того, на наше прохання, зателефонував до всіх постів жандармерії в повіті, щоб вони не чинили опору, коли до них прийдуть українці перебирати владу. Жінка Фрамбаха була полькою, а його син був офіцером польського леґіону, але зін сам був типовим німецьким службістом, який точно виконував накази своєї влади і з власної ініціятиви до українців не стазився вороже. Одино-

кий жандарм українець, Козлюк, висловив бажання працювати для української влади, а решта жандармів, німці і поляки, зиїхали зразу додому, очевидно без зброї. Їх місця зайняли наші кандидати на жандармів, які перебрали від Фрамбаха всю зброю і амуніцію.

Будинок староства вночі обставлено зартою, а рано о. Тесля пішов до старости Кулічковського, повідомив його про нову політичну ситуацію і запропонуваз йому залишитись старостою в українській державі. Як уже згадано, Кулічковський був греко-католиком і схилявся більше до українців ніж до поляків. Він заявиз, що готовий передати владу, а щодо пропозиції залишитись на посту старости, то він подякував за довір'я і просив дати йому три дні часу на відповідь. Але внаслідок місцезих комбінацій ще перед тим пост старости зайняв молодий адвокат Д-р Мирон Вітошинський.

Вранці наші озброєні хлопці вже патрулювали коло всіх державних будинкіз і складів.

Здавалось би, що український державний переворот у Збаражчині стався безкровно. Але так воно не було. В половині жовтня приїхав на відпустку до своєї родини в Добромірці капітан польського леґіону Ґловінський. Майже одночасно до Збаража приїхали, також на відпустку, брати Матвійови, які також служили в польському леґіоні. Вони колись були греко-католики, але коли їх прийнято безкоштовно до польської гімназії, що була заснована в 1910 році, як і українська, зони перейшли на римо-католицизм і стали поляками. Це сталось після того, як українська гімназія відмовилась звільнити їх повністю від шкільної оплати, а тільки знизила оплату на 50 відсотків, вважаючи, що батько їх може платити за них бодай половину оплати. Коли вибухла війна, обидва Матвійови пішли, як добровольці, до польського леґіону. Приїхазши тепер на відпустку, вони, а також Ґловінський, який прийшов до них з Добромірки, поширювали чутки, що Східна Галичина буде зайнята поляками. Українська влада, довідавшись про це, викликала їх на переслухання. Коли вони чинили збройний опір, прийшло до стрілянини, під час якої обидва Матзійови і Ґловінський були вбиті, а один наш доброволець був поранений в ногу.

Вранці 1-го листопада Збараж був переповнений українськими добровольцями із зброєю, які прибули з повіту на заклик «штабу» о. Теслі.

А перед полуднем у Збаражі відбулось віче для обрання Позітової Національної Ради. На віче прибуло багато старших громадян, інтелігенції і селян з навколишніх сіл. Зі Львова при-

був посол Андрій Шміґельський. Головою Повітової Національної Ради вибрано о. декана Заячківського. Пропонозано цей пост о. Теслі, але він рішуче відмовився. Членами Національної Ради вибрано: Андрія Шміґельського, Теодора Стрільбицького, Сафата Шміґера, Андрія Данилевича, проф. Музичку, Семена Пархіна, Осипа Ванкевича, О. Ванчицького, О. Струмінського, Ізана Ткачука, Григорія Таращука і ще кількох громадян, імен яких уже не пам'ятаю.

Повітова Національна Рада зразу приступила до праці. Під її проводом організувалась і почала діяти державна адміністрація. Старостою (Повітовим Комісаром), як уже згадано, став Д-р Мирон Вітошинський. Головою повітового суду призначено суддю Домарадзького; начальником податкового уряду — Петра Бохенського; директором пошти — Денисюка; начальником залізничної станції — Брояківського; шкільним інспектором Т. Стрільбицького. Останній згодився перебрати також обов'язки голови міста (бурґомістра), бо, як шкільний інспектор, він мав небагато праці. Школи тоді працювали нерегулярно, бо багато учителів було при зійську або були покликані до більш важливої праці в державній адміністрації. Начальником міської поліції призначено колишнього австрійського фельдфебеля Дуткевича, повітовим комендантом жандармерії — Пищика, а комісаром скарбової сторожі — Василя Бучинського.

Як уже згадувано, за Австрії діяв у Збаражі Апровізаційний уряд, керівником якого був призначений Д-р Степан Бохенський. Цей уряд залишився і після перебрання влади українцями під назвою Харчова Управа, і Д-р Бохенський далі виконуваз обов'язки його керівника. Але внаслідок непорозумінь з Повітовим Комісаром, Д-ром Вітошинським, зін демонстративно залишив цей пост, зі шкодою для населення. А коли ніхто не хотів перебрати його, Д-р Вітошинський включив цю установу до повітового староства, до чого він, зрештою, і прямував.

В Збаражі під ту пору майже не було зійськових старшин. Все ж таки сотник Драфта, за допомогою проф. Музички і Василя Бучинського, а також підстаршин, які тоді перебували вдома у відпустці, організував початкову «збройну силу» в Збаражі. Вона була навіть досить сильна, бо коли в полудне 1-го листопада прийшла з Тернополя вістка, що там перебрання зла́ди українцями натрапило на якісь труднощі, то Збараж готовий був післати туди на поміч 50 озброєних добровольців. Але це виявилось непотрібним, бо Тернопіль, де було багато нашої інтеліґенції і старшин, швидко упорався сам. В Тернополі негайно організовано Окружну Війському Команду, яка вислала поруч-

ника Федорука до Збаража, щоб він очолив тут Повітову Військову Команду. Він перебрав командування від сотника Драфти і сформував більший відділ війська для роззброювання австро-угорських і німецьких військ, які проїздили через Збараж, повертаючись з України додому. Це було важливе джерело постачання українського війська зброєю та іншими воєнними матеріялами.

Тим часом до Збаража повертались з різних фронтів наші вояки і офіцери. Найбільше їх повернулось після 22 листопада, коли поляки зайняли Львів. Це були вояки і старшини бувшого австрійського 15-го полку, який складався переважно із збаражчан. В кінці жовтня 1918 року один батальйон цього полку стояв у Львові і взяв участь в українському державному перевороті та у львівських боях з поляками між 1 і 21 листопада. Після 22 листопада прибули до Збаража такі старшини: поручники Гр. Клим і Євген Губіцький і четарі А. Сава, П. Смолій, В. Фридель, О. Фарановський, два Мазуренки, Старицький, Дурбак та інші. Тоді Окружна Військова Команда вирішила, що в Збаражі має бути постійний військовий гарнізон з вишкільною сотнею. Комендантом гарнізону призначено пор. Губіцького. Вишколені групи відходили на фронт, а на їх місце приходили нові добровольці і рекрути. З першим вишколеним відділом відійшов на фронт четар В. Фридель. Четаря Дурбака призначено комендантом залізничної станції. Всі інші старшини, крім четаря Фарановського, поставили себе в розпорядження Окружної Військової Команди і виїхали до Тернополя. А четар Фарановський зібрав невеличкий відділ добровольців і від'їхав з ними під фронт. Незабаром цей відділ було розформовано, а його стрільців приділено до інших частин.

"ВЖЕ ВОСКРЕСЛА УКРАЇНА"

В кінці січня 1919 року Збаражчина величаво й урочисто відсвяткувала акт об'єднання обох українських держав — наддніпрянської і галицької — в єдиній Українській Народній Республіці — акт, який був проголошений на Софійській Площі в Києві 22 січня 1919 року. На старій Торговиці, напроти дому, який Іван Телев'як купив для Українського Дому, відбулась польова Служба Божа, яку відправив о. декан Заячківський в асисті всіх священиків Збаразького деканату. На свято прибули масово учасники з цілого повіту. Після богослуження виступили з промовами о. Заячківський, о. Ванчицький, повітовий комісар Вітошинський, посол Андрій Шміґельський і ще кілька селян, прі-

звищ яких не пригадую. На закінчення свята з грудей тієї великої маси народу понеслось радісне «Вже воскресла Україна». Такої маніфестації і такого піднесення в Збаражі не було ні перед тим, ні після того.

Щодо економічного життя, то в ньому були спочатку труднощі. Головна трудність полягала з тому, що селяни, головно волинські, не хотіли продавати зерна за гроші, а вимагали в обмін за нього нафти, соли, цукру. Цих продуктів було взагалі мало, і їх видавало Головне Управління у Станіслазі тільки тим покупцям, які мали дозвіл від Повітової Харчової Управи. Тому що ця справа не була яслід наладнана, в січні 1919 року збаразькі міщани оснували для такої обмінної торгівлі Акційну Спілку з досить великим основним капіталом. Вже перед тим для подібних цілей була основана кооператива «Сила». Ці два підприємства, разом з філією Народної Торгівлі, вислали до Голозного Харчового Управління в Станіславі делеґацію і договорились, що в майбутньому нафта, цукор і сіль будуть видазатись лише цим трьом підприємствам, а за те вони будуть продавати одержане шляхом обміну зерно Українській Армії або збувати тільки за дозволом Головного Харчового Управління. Ця угода дала надзвичайні наслідки: Військова Інтендантура забирала за гроші що тижня 15-20 вагонів зерна, яке Акційна Спілка і кооператива «Сила» одержували від селян в обмін за згадані продукти. Незабаром обидві ці спілки винаймили для своїх потреб всі магазини на зерно, цукор, сіль і нафту, які були з Збаражі. Очевидно, Народна Торгівля продавала згадані продукти міському населенню за гроші.

Організація державного і громадського життя проходила в Збаразькому повіті зразково. Народ сумлінно і з патріотизмом виконував свої обоз'язки перед своєю рідною державою, зокрема обов'язок давати своїй армії рекрутів. І з таким же патріотизмом виконували ці рекрути свої обов'язки на фронті. Випадки дезерції були дуже рідкі.

Вийнятком від цього загального явища було село Гнилиці, яке в той гарячий час визвольних змагань вирішило стояти збоку. Населення цього села вже здавна зідзначалось своєрідною психікою і зокрема анархістичними тенденціями. І тепер воно не визнало української влади і не хотіло давати українській армії ні добровольців ні рекрутів. Повітова Військоза Команда і Повітовий Комісар не хотіли вдаватись до драстичних заходів у сзоєму повіті, отож передали цю справу Окружній Військовій Команді в Тернополі, яка вирішила перепровадити набір рекрутів у Гнилицях силою. З тією метою до Гнилиць вислано відділ вій-

ська під командуванням четаря Г. Четар розставив стрільціз навколо села, а сам з кількома пішов до сільської управи і наказав війтові скликати людей на збори. Коли вони зійшлись, четар поясниз їм ціль свого приходу і при тому апелював до їх патріотичних почувань, щоб вони виконали свій обов'язок перед власною державою. Але у відповідь він почуз крики, свисти, лайку і погрози. Коли четар погрозив, що ужиє сили, на вулиці з'явились озброєні гниличани, а баби кинулись роззброювати четаря і його стрільців. Четар, згідно з умозою, вистрелив кілька разів з рушниці, щоб повідомити про ситуацію відділ стрільців за селом, після чого здав зброю і наказав стрільцям зробити так само. Командувач відділу повідомив телефоном Повітову Команду в Збаражі, яка негайно вислала до Гнилиць підкріплення, і повідомила про інцидент Окружну Команду в Тернополі. З Тернополя вислано до Гнилиць відділ кулеметів. Після попереджузального обстрілу села з кулеметів гниличани побачили, що їм нікуди втікати, і піддались. Військове командування наказало їм здати зброю й амуніцію, після чого перепровадило набір рекрутів і наклало контрибуцію зерном і худобою. Провідників бунту арештовано і, разом з рекрутами і контрибуцією, забрано до Тернополя. Очевидно, четар і кілька стрільців, що їх було роззброєно з Гнилицях, повернулись цілі і неголодні. Який був епілог цієї справи, авторові невідомо. Важне те, що «Гнилицьку республіку» ліквідовано швидко й енергійно.

Поляки не хотіли працювати для української держави, хоч декому з них пропонозано державні посади.

Під весну з фронту почали надходити невеселі вістки про зосередження в Східній Галичині великих польських військ, про розірвання блокади Львова тощо. З початком травня наш Уряд був змушений покинути Станіслав і фронт наблизився до нас.

ЗАЙНЯТТЯ ЗБАРАЖА ПОЛЯКАМИ

Поляки зайняли Збараж 17 травня. Це не було регулярне військо, а якийсь партизанський відділ, що складався з львівських босяків — «антків». Відділом командував якийсь «поручнік Міхал». Майже одночасно з ним до Збаража злетів малий кінний відділ, який, як говорили, складався з мешканців підльвівських польських сіл Сокільник і Лисинич, де під час облоги Львова квартирували доброзольці з відділу Фарановського. Ці кавалеристи, довідавшись, де живе міщанин Іваськевич, влетіли на його подвір'я і порубали його шаблями біля хліва, де він працюваз. Іваськевич попереднього дня повернувся з війська додо-

му, бо не хотів з нашою армією відходити за Збруч. Після того кавалеристи поїхали до села Базаринці, де жив брат четаря Фридля, що також був добровольцем українського війська і попереднього дня повернувся додому. Його також хотіли порубати шаблями, але надійшла патруля «поручніка Міхала», зирвала його пораненим з рук кавалеристів і відвела на замок, де був штаб «поручніка Міхала». Там Фридля нібито поставлено під військовий суд, засуджено на кару смерти і розстріляно.

На другий день «поручнік Міхал» на донос поляків казав арештувати і розстріляти трьох жидів, яких обвинувачувано, що вони були донощиками за різних окупаційних режимів і шкодили людям. Може в тому було трохи правди, бо один з розстріляних, Балін, був агентом російської охрани.

Третього дня до Збаража ввійшло регулярне польське військо під командуванням капітана Хоєцького, який стаз комендантом міста. Після того «поручнік Міхал» із своїми партизанами відійшов. Новий комендант під загрозою розстрілу наказав населенню здати всю зброю, а бувшим воякам Української Армії наказав зголоситись в комендатурі. Їх тимчасово відпускали додому. Серед українських військовиків, які лишились у Збаражі, був також комендант збаразького гарнізону поручник Губіцький. Він не відступив з нашим військом, бо лежав хворий не еспанку і запалення легеніз. Через те він не міг прийти до польської комендатури. Його зголосив батько, після чого Хоєцький післав до нього лікаря перевірити його хворобу. Лікар підтвердив хворобу Губіцького, і його тимчасово залишено в спокою.

Польське військо поводилось з українцями як окупанти. А місцеві поляки вважали себе переможцями і піднесли голови.

ПОВЕРНЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ВЛАДИ

Тим часом 7 червня Українська Армія почала з-під Чорткова проти-наступ і швидко наближалась до Збаража. 15 червня Хоєцький і його гарнізом наоспіх залишили Збараж, забравши з собою пор. Губіцького, хоч він ще не був зовсім здоровий, і ще двох стрільців, як полонених. Всі інші наші стрільці поховались. 18 червня українське військо ввійшло до Збаража, а за ним повернувся також Повітовий Комісаріят з усіма урядовцями. Поляки були такі певні себе, що навіть нічого не встигли вивезти з міста. Після відходу українського війська 17 тразня в Збаражі лишились повні магазини всякого добра. Тепер українська влада застала майже все це добро.

На жаль, Українська Армія не мала амуніції і, не зважаючи на зеликий запал і хоробрість вояків, мусіла знову відступати, цим разом уже за Збруч. Разом з військом і Повітовим Комісаріятом відійшли на Україну також деякі наші громадські діячі, наприклалд: парох Зарубинець о. Ванчицький, парох Сеняви о. Струмінський, Андрій Шміґельський, Андрій Данилевич, Осип Ванкевич, Василь Бучинський та інші. Два згадані священики і посол Шміґельський померли в «чотирокутнику смерти». А. Данилевич і Осип Ванкевич через кілька місяців повернулись до Збаража. В. Бучинський в 1920 році пробився з корпусом генерала Кравса до Чехо-Словаччини. А Повітовий Комісар Д-р Вітошинський був арештований поляками в листопаді 1919 року, коли в складі дипломатичної місії У.Н.Р. проїздиз через Тернопіль до Варшави. Місія У.Н.Р. протестувала і в Тернополі і Варшаві, вказуючи на те, що це порушення міжнародного права, але ці протести не мали успіху. Поляки відповідали, що Вітошинського арештовано як ззичайного злочинця, а таких, мовляв, міжнародне право не охороняє. Після двох місяців Вітошинський захворів у тюрмі на тиф і помер. Родина перевезла його тіло з Тернополя до Збаража і поховала в родинній гробниці.

ЗНОВУ ПОЛЬСЬКА ОКУПАЦІЯ

Другий раз зайняли поляки Збараж 18 липня 1919 року. Цим разом до міста ввійшли частини армії генерала Галлера, якою частково командували французькі офіцери. Військо було досить дисципліноване, але в цивільній адміністрації було повно різних темних типів, які всяко дошкуляли «кабанам», як вони згірдлизо називали українців. Арештовано багато української інтелігенції і свідомих селян, тюрми були переповнені, арештованих тримали навіть на подвір'ї біля Окружного Суду, розуміється під відкритим небом. Серед арештованих кинулись різні хвороби і навіть тиф. Харчовано їх дуже погано, і тому Український Громадський Комітет та Черзоний Хрест робили все можливе, щоб допомогти їм харчами. Так тривало до жовтня, коли дощі та інтервенція французьких офіцерів спонукали поляків прискорити переслухання в'язнів. Після того майже всіх звільнено.

Українців спочатку на державні посади не приймали. Але полякам не вистарчало людей обсадити всі державні посади, і вони згодом були примушені приймати на деякі посади також українців. Це саме було з учителями. Але дуже багато наших

бувших урядовців і учителів залишились без праці, зокрема ті, що не хотіли підписувати заяв лояльности до польської держави.

В 1920 році поляки перепровадили валютну реформу. До того часу в Галичині курсували австрійські корони і окупаційні марки, випущені австрійцями і німцями в 1916 році під час окупації Польщі. Тепер запроваджено нову валюту, польські марки, і оголошено термін, до якого населення могло обміняти старі гроші на ці марки. За 100 австрійських корон виплачувано 70 польських марок. Населення мало багато австрійських грошей, бо під час війни фабрики працювали переважно для воєнних потреб, і купівельні можливості були обмежені. Однак і за польські гроші мало що можна було купити, бо їх вартість була тоді дуже низька.

ПІД ВЛАДОЮ БОЛЬШЕВИКІВ

З кінцем квітня 1920 року почався наступ польських військ і союзної з ними Армії У.Н.Р. проти большевиків, і незабаром союзники зайняли Київ. Внаслідок того багато наших стрільців з У.Г.А. опинились на тилах обох армій і повернулись додому. З огляду на союз з У.Н.Р., поляки дивились на це крізь пальці. Але тих, що були в чомусь обвинувачені, арештовано і вивезено до таборів інтернованих.

Після зайняття Києва українсько-польськими військами большевики зробили протинаступ і швидко посувались на захід. В червні 1920 року вони вже наблизились до Збруча, а 7 липня поляки евакуювали Збараж. З міста виїхали буквально всі державні службовці і багато іншої інтеліґенції. З видатніших поляків лишився, як обсерватор, тільки старий ендецький діяч Йосиф Меркель, по фаху машиніст, але досить інтелігентна й очитана людина.

Большевики зайняли Збараж після короткого бою, через два тижні після евакуації міста поляками. Виглядали вони не на військо, а на якісь банди. Мали на собі різні форми і шапки, були обідрані, багато було цілком босих. Словом, як говориться в пословиці, «голі, босі, простоволосі». Очевидно, були вони голодні і зразу почали грабувати, але тільки залишені поляками доми. Большевики ввійшли до міста після півночі, а вже рано злаштували для збаражан у будинку «Сокола» великий мітінґ під кличем «організуйте ревком». Деякі люди, вдаючи несвідомих запитували їх: «скажіть нам, товаришу, хто такий Гривко?» Большевицькі агітатори відповідали: «Вот некультурні буржуазні прихвостні. Вони не знають, що таке резком . . . Обожді, ми вас научим . . .».

Пізніше до Збаража приїхав голова галицького ревкому Затонський в товаристві Конара-Палащука і професора Сидоряка з тернопільської гімназії. Вони виголосили запальні промови, закликаючи молодь до праці в резкомі. Багато молодих людей дійсно погодились працювати там, не припускаючи, що пізніше будуть переслідувані за це. Очевидно, большевики і не думали передавати владу місцевим людям і зараз на мітінґу «вибрали» голозою ревкому київського жида Хохлова, який, як говорили, був перед війною годинникарем чи ювеліром. Але був досить інтелігентний, поміркований і не такий кровожадний, як були голови інших ревкомів. Його заступником «вибрано» галичанина Яціва, що перед війною був учителем, а секретарем — Ропія, сина священика з Тернопільщини. Обидва вони, як вояки азстрійської армії, попали в російський полон і там пройшли большевицький вишкіл. Начальником земельного відділу «вибрано» неграмотного пекаря з Києва, Сап'яного. Оці начальники склали список усіх молодих людей, які були на мітінґу, і з них організували не тільки свої відділи, але й багато інших. До них пізніше мобілізовано ще інших молодих людей, чи хтось хотів чи ні, і за кілька дніз збаразький ревком мав більше адміністративних ділянок і службовців, ніж пізніше польське воєвідство в Тернополі.

З Хохловим можна було якось ладнати справи, бо він часто їздиз до Києва відвідувати свою молоду жінку і завжди хотів привезти їй дарунки. Отож коли хтось мав до Хохлова якусь справу і приніс йому дарунок для дружини, то він ладний був допомогти. Більше клопотів було з Сап'яним, бо той все хотів щось рекзізувати і висилати до Росії. Але його запал вгамовував один наш студент агрономії, який працював у земельному відділі. Цей студент мав почуття гумору і кожне «розпоряженіє», яке приходило з Москви чи Києва, наліплював у своїй кімнаті на стіні. А що таких «розпоряженій» приходило тоді багато кожного дня, то незабаром ними були обліплені всі стіни. Коли Сап'яний хотів щось реквізувати і висилати до Росії, то наш агроном говорив йому: «Як хочете, можете висилати, але прочитайте, що говорить розпоряженіє такий то номер». І він показував пальцем поза себе на стіну. Сап'яний дивився на стіну і вдавав, що читає, а потім махав рукою і згоджувався: «Дєйствітєльно, етаво дєлать нєльзя».

Наші студенти та інші молоді люди, що їх було мобілізовано до ревкому, тримались разом і до канцелярій, де працюзали, старались не допускати большевицьких прислужників і донощиків. Крім того, вони старались помагати своїм людям у потре-

бі, а раз стали в пригоді навіть польським монахам Бернардинам. Очевидно, на дозшу мету це було б неможливе. Але большевики не мали часу показати свого справжнього обличчя. Внаслідок польського протинаступу з-під Варшави і українського з-під Стрия, вони мусіли не тільки відступати, але й тікати, і то швидко.

Збараж залишили большевики в неділю після 20 зересня. Хто тієї неділі був у Збаражі, той напевно не забуде її до кінця життя.

О годині 6 вечора впали до Збаража з тернопільського шляху перші большевицькі банди, кинулись на Ринок і сусідні вулиці і почали грабувати все, що побачили і ґвалтувати жінок.

Щохвилини хтось кричав у розпачі і благав про допомогу. Це тривало до другої години після півночі. Населення дальших від Ринку вулиць і околиць міста уникнуло цієї розпрази, бо поховалось по садах і городах або втекло в поле. Ніч була дуже темна і бандити боялись відходити від головних вулиць. Не заглянули також до пізнічної частини міста, де мешкали українці, бо це їм не було по дорозі. О годині другій почувся голосний вибух: то большевики зірвали Чорний міст перед тим, як залишили місто. Через якийсь час у місті з'явились польські патрулі, а вранці Збараж мав уже польську військову зладу.

Вночі з вівтірка на середу польська військова жандармерія арештувала більшість тих, що були мобілізозані до праці в ревкомі. Але їх звільнено наступого дня після того, як згаданий польський діяч Меркель і монахи Бернардини з'ясували військовому командуванню умови життя під большевиками. З боку Бернардиніз це був мабуть перший випадок вияву людяности супроти українців. Лишились в тюрмі лише жидівські комуністи і три українці, які за большевиків ходили по полях з тичками, шнурами і кілками ділити землю. Це були несвідомі люди, які, наслухавшись большевицької пропаґанди, вірили, що большезики дійсно будуть роздавати землю бідним людям. Тернопільський Окружний Суд, перевіривши їх справу, звільних їх навіть без зиготовлення проти них акту обвинувачення. Після того люди називали їх «ґеометрами». Жидізських комуністів судили і засудили на різні кари. Їх обвинувачували таки самі жиди.

В жовтні 1920 року поляки договорились з большевиками про перемир'я і почали переговори, які закінчились укладенням мирного договору з Ризі в березні 1921 року. В переговорах поляки не тільки не боронили інтересів свого союзника, уряду

У.Н.Р., який допоміг їм відкинути большевиків з-під Варшави, але ще й поділились українськими землями з Совєтською Росією. Для воякіз У.Н.Р. створено в Польщі табори і їх трактовано як полонених. Так віддячилась Польща урядові У.Н.Р. Це була ще одна научка для українців.

ГАЛИЧИНА ЗНОВУ ПІД ПОЛЬЩЕЮ

ПОЧИНАЄТЬСЯ ТВЕРДА ДІЙСНІСТЬ

У Східній Галичині почалось важке життя під польською окупацією. Політику влади щодо українців вирішували фактично так ззані «ради народове» — напів-таємні націоналістичні організації, до яких входили представники польського духівництва, поміщиків та інших станів. Ці організації були опановані ендеками і пізніше, коли ця партія вже не була при владі в Польщі. Хоч «народозе ради» не були передбачені в польській конституції і взагалі не мали жодного офіційного статусу, проте вони мали вирішальний вплив на польську адміністрацію в Східній Галичині. Від них залежало, наприклад, хто з українців має бути арештований і як має бути вирішена та чи інша українська справа. А що ці «ради народове» відзеркалювали польську вулицю і складались з найбільш шовіністичних елементів, то можна собі уявити життя українців в тих умовах.

Восени 1921 року поляки перепроваджували перепис населення. Населення мало заповнити роздані по домах анкетні листки, в яких були питання також про національну і державну приналежність. Вже той факт, що наші люди подавали свою національність як українець чи українка, дратував представників польської влади. Коли ж у рубриці «державна приналежність» українці вписузали «Західня Область У.Н.Р.» або «Західна Україна», то це прямо доводило польських урядовців до божевілля. Вони грозили, дерли анкетні листки і вимагали нових, заповнених згідно з їх інструкціями. Коли ж це не помагало, польські урядовці самі заповняли анкетні листки за українціз, заповняли як хотіли і, розуміється, самі й підписували їх.

При новому адміністративному поділі Польщі в 1922 році Східну Галичину поділено на три воєвідства: Тернопільське, Львізське і Станиславське. В склад Тернопільського воєвідства увійшло 17 передвоєнних повітів, серед них і Збаразький.

В 1922 році польський уряд оголосив вибори до сойму і сенату. Уряд Петрушевича, який перебував на еміґрації, звернувся до українців Східної Галичини, щоб вони бойкотувалли ці

вибори. Одночасно Українська Військова Організація (У.В.О.), щоб викликати замішання під час зиборів, почала акцію саботажів проти польської влади. У відповідь на це в половині жовтня поляки перепровадили серед українців масозі арешти. На терені трьох згаданих воєвідств арештовано яких 16.000 українців. В самому місті Збаражі арештовано понад 80 осіб. Арештованих відзезено до Тернополя, де до них приєднались ще два збаразькі інтелігенти, бувший начальник податкового уряду Бохенський і студент Кекот. З повіту привезено багато свідомих селян і кількох студентів, серед них пізнішого адвоката І. Зварука, який тепер є на еміграції. Багато інтелігенції і свідомих селян арештозано також в інших повітах Тернопільського воєвідства. Серед них було кільканадцять священиків.

В Тернополі всі тюрми, школи, театральні залі, передвоєнні казарми були переповнені арештованими українцями. В них було так тісно, що спати могла тільки частина. Друга частина в'язнів стояла або ходила по коридорах будинків, чекаючи своєї черги для спання.

1 листопада сзященики відправили Богослуження, нашвидку організований хор заспівав відповідних пісень, і так відзначено четверту річницю відновлення української держазности в Галичині. Жандарми, які стояли на варті при вході до будинків, хотіли перешкодити святу, але не могли, бо арештованих було дуже багато. Після виборіз арештованих звільнено. Ті, що були на волі, не брали участи в виборах. Для декорації поляки вибрали своїми голосами кількох «хрунів».

ВІДНОВЛЮЄТЬСЯ ОРГАНІЗОВАНЕ ЖИТТЯ

Не зважаючи на важку політичну дійсність, поступово почало зідновлюватись українське організоване життя, яке завмерло під час війни. Три українські організаці в Збаражі діяли від самого початку польської окупації. Це були філія «Народної Торгівлі», кооператива «Сила» і банк «Руський Народний Дім». З освітніх організацій відновила свою діяльність насамперед філія «Руського Педагогічного Товаристза», головою якої вибрано пенсіонера Гієроніма Білинського, бувшого управителя школи. Секретарем філії вибрано колишнього професора гімназії в Перемишлі Дмитра Іваськевича, який за Польщі не міг дістати праці. Другою відновилась філія «Просвіти». Голозою її вибрано Д-ра Андрія Гаврилюка, секретарем Василя Фридля. Відновила свою діяльність також читальня «Просвіти» під проводом голови Андрія Данилевича.

Зараз після зійни з Збаражі було засновано «Горожанський Комітет» — харитативну організацію для допомоги потребуючим. Головою був спочатку о. Тесля, а коли його перенесено на парафію до Нового Села, головою Комітету вибрано Д-ра Андрія Гаврилюка. В зв'язку із згаданими арештами фонди Комітету вичерпались і, щоб їх поповнити, «Просзіта» і «Руське Педагогічне Товариство» вирішили влаштувати забаву. Правда, це був незідповідний час для забав, але влаштувати якусь іншу імпрезу було тоді неможливо, бо польська влада не дозволяла. Квитки розпродано легко, багато громадян купило по кілька. Правда, вони на забаву не прийшли, але «Горожанський Комітет» здобув потрібні йому фонди.

Похорон о. декана Олександра Заячківського в 1926 році.

Незабаром після зайняття Східної Галичини Польща видала закон про кооперативи, згідно з яким промислові, торговельні і кредитні товариства, засновані за Австрії на основі закону з 1873 року, мусіли тепер змінити свої статути на нові, коопера-

тивні, або ліквідуватись. Таких тозариств було багато також у Східній Галичині. Вони були створені при парафіях і читальнях як засіб охорони селян перед визиском з боку чужих корчмарів і торгівців. Ці спілки спочатку контролювались Окружниви судами. Згідно із згаданим азстрійським законом, українські торговельні і кредитні спілки створили в 1904 році Крайовий Союз Ревізійний, який одержаз дозвіл контролювати їх діяльність. Під час війни Союз був недіяльний, але в 1922 році він відновив свою діяльність і одержав зід польського уряду право нагляду за діяльністю українських кооператив, які творились замість колишніх торговельних і кредитових спілок. В Збаражчині реорганізацію кооперативного життя помагав перепровадити спеціяльний комітет, створений на загальних зборах кооператизи «Сила» в 1922 році, який діяв у порозумінні з Крайовим Союзом Ревізійним. До комітету вибрано Д-ра А. Гаврилюка, Т. Стрільбицького і В. Чернявського. Комітет допомагав старим торговельним і кредитозим товариствам пристосуватись до вимог польського закону про кооперацію.

Варто тут зазначити, що в 1928 році Крайовий Союз Ревізійний змінив назву на Ревізійний Союз Українських Кооператив і під цією назвою діяв до приходу большевикіз в 1939 році і потім за німецької окупації. Це була одна з найважливіших наших установ, бо їй підлягало яких 4.000 українських кооператив різного типу. Головою Р.С.У.К. був інженер Юліян Пазликовський.

НАБІР РЕКРУТІВ — ВАЛЮТНА РЕФОРМА

Але вернімся назад. В роках 1921 і 1922 Польща пробувала перепрозадити в Східній Галичині набір рекрутів до свого війська. Були покликані мужчини від 21 до 36 року життя. Але ніхто з українців не з'явився перед польськими військовими комісіями, а польський уряд тоді ще не мав відзаги вдаватись до примусових заходів. Ситуація змінилась в 1923 році, коли Рада Амбасадорів віддала Східну Галичину під окупацію Польщі на 25 років. Тоді польський уряд, покликуючись на міжнародне право, проголосив знозу набір рекрутів з Галичини і загрозив карними санкціями проти тих, хто не виконає цього обов'язку. Цим разом українці вже не бойкотували набору. Польські комісії визнавали здатними до військової служби тільки наймолодші річники, голозно студентів, але й їх не покликали до війська. Мабуть, боялись . . .

Як вже згадано, в 1920 році Польща запровадила свою валюту, так звані марки. Але вартість марки падала так швидко,

що коли на весні 1921 року ціна одного американського доляра була ще 200 марок, то в грудні 1923 року один доляр коштузав аж 12.000.000 марок. Люди не хотіли нічого продавати за марки, а купці ховали товари або обмінювали на збіжжя. Кредит можна було дістати лише в долярах, і майже всі речі оцінювались в закордонній валюті.

Єдиним місцем, де марки мали «тзердий» курс, були податкові уряди, які не могли підвищувати податків у залежності від вартости марки на ринку. І тому чим довше хтось зволікав із сплатою податків, тим менше зін платив, навіть хоч внаслідок зволікання треба було платити відсотки. Це тому, що вартість марки на ринку швидко падала. В грудні 1923 року вартість доляра в Польщі дещо впала — до 9.300.000 марок. Тоді польський уряд обміняв марки на злоті, виплачуючи одного злотого за 1.800.000 марок. Після того зартість доляра встановлено на 5.30 злотих. Так було до перевороту Пілсудського в 1926 році, коли вартість злотого впала, і ціна доляра піднеслась до 8.90 злотих. Такий курс тривав до 1933 року, коли вартість доляра на світових ринках впала. З того часу аж до вибуху Другої Світової Війни доляр знову мав вартість 5.30 злотих.

Варто згадати, що під час тих скоків польської валюти наші старі люди навчились рахувати величезними цифрами, які йшли з десятки і сотні мільйонів . . .

ВІДНОВЛЮЄТЬСЯ ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ

Помалу почав відроджуватись у Збаражі також український політичний рух. Першою відновила свою діяльність національ-демократична партія, яка тоді називалась Трудова партія. На довірочній нараді в 1922 році зибрано Повітовий Народний Комітет в складі дев'яти членів. Головою став Д-р. А. Гаврилюк, секретарем В. Чернявський.

В листопаді 1923 року помер парох Нового Села о. Степан Тесля, який дазніше був священиком і визначним діячем у Збаражі. Його смерть викликала щирий жаль у всьому повіті.

В 1924 році відкрив у Збаражі адвокатську канцелярію Д-р Іван Кульчицький, а кілька місяців пізніше приїхав другий адвокат, Д-р Володимир Гамаль. Обидза провадили адвокатську канцелярію на спілку. Вони зразу після приїзду включились до громадського життя.

В 1925 році заходами Д-ра Гамаля відновлено також Українську Радикальну Партію. Головою Повітової Управи вибрано Д-ра Гамаля, а секретарем — Михайла Марцинюка, рільника з Добромірки.

Частина учасників з'їзду Союзу Української Поступової Молоді ім. М. Драгоманова "Каменярі" в Стриївці, п. Збараж, в 1937 році. В другім ряді сидять члени Повітової Управи СУПМ "Каменярі" з д-ром Гамалем.

УКРАЇНСЬКА МОЛОДЬ МУСИТЬ ІТИ ДО ПОЛЬСЬКОЇ ГІМНАЗІЇ

Після відходу о. Теслі до Нозого Села, Збараж дістав нового священика, о. Кодельського, який також брав живу участь в українському громадському житті. Він був також учителем релігії для українських учнів польської державної гімназії, що була відкрита після зідступу большевиків. Про відновлення української приватної гімназії, яка існувала в Збаражі перед війною, на початку польської окупації не могло бути мови. Українську молодь в обмеженій кількості приймали до польської гімназії, де нею піклувався о. Кодельський. Він старався також просузати до польської гімназії якнайбільше української молоді. Це йому вдавалось, бо своїми особистими прикметами і своєю поведінкою, він, хоч українець, здобув собі повагу з боку управителя ґімназії. З цієї гімназії вийшоз ряд свідомих і визначних українців, наприклад, теперішній єпископ в Австралії Іван Прашко, що походить з бідної родини, згаданий уже професор Жила, Д-р Кодельський, син о. Кодельського, що тепер є лікарем в Чікаґо, та інші.

УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДНИЙ ДІМ

Завдяки збіркам Комітету Збаражан в Америці, в 1925 році приступлено до будови Українського Народного Дому на площі, яку подарузав на цю ціль в 1909 році селянин-патріот Іван Телев'як. Плян будови виконав львівський архітект інженер Віктор Трач. Однак за браком фондів в 1925 році закладено тільки фундамент під будівлю. Наступного року зикінчено підвал і три кімнати з тимчасовим дахом. В більшій кімнаті почали зразу відбуватись збори, а в двох менших і підвалі примістився новостворений Позітовий Союз Кооператив. Велику залю із сценою побудовано в 1929 році.

МІЩАНСЬКИЙ НАРОДНИЙ БАНК

Як уже згадувано раніше, в Збаражі була заснована ще в 1918 році міщанська торговельна спілка «Сила», яка купила в Ринку великий позерховий будинок і провадила в ньому крамницю. Основний капітал спілки складався з вкладів групи збаразьких міщан, які тоді мали багато грошей і вирішили вкласти їх у це підприємство. Коли в 1922 році, згідно з польським законом про кооперацію, спілку перемінено на кооперативу, основану на уділах і рівних правах усіх членів незалежно від кількости уділів, в кооперативі «Сила» виникла глибока криза, яка

мало не завалила її. Причиною кризи було те, що первісні вкладники не хотіли прийняти кооперативної засади рівности членів і знесли позов до суду. Задовольнити їх вимоги зразу було неможливо, бо тоді вартість будинку спілки не дорівнювала половині вартости вкладів. Справа опинилась в суді, де кооперативу «Сила» репрезентував Д-р Кульчицький. Скликані в 1926 році надзвичайні збори членів вирішили ліквідувати кооперативу. Але було важко вибрати ліквідаційну управу, бо ніхто не хотів приймати вибору. Нарешті група членів згодилась увійти до ліквідаційної управи, але з умовою, що перед тим як ліквідувати кооперативу, буде зроблено спробу оздоровити її. Збори згодились на це і дали ліквідаційній управі під проводом В. Чернявського широкі уповноваження. Управа, перевіривши все книговодство спілки і матеріяли процесу, найшла багато матеріялів, які дали можливість повернути процес в інший бік. З частиною вкладників зроблено угоду, що їх вклади, разом з відсотками, буде виплачено їм до трьох літ. Але група вкладників вимагала негайного повернення їм грошей. Тоді управа виробила плян оздоровлення кооперативи і подала його Окружному Судові з Тернополі, разом з проханням дати кооперативі трирічний мораторій для сплати боргів. Суд, перевіривши стан кооперативи, ствердив цей плян і дав мораторій. Завдяки цим заходам урятовано будинок кооперативи, а тому що він давав поважний прибуток з ренту, то управа могла сплатити до трьох років усіх кредиторів.

Після оздоровлення кооперативи скликано загальні збори, на яких її перетворено на кредитну кооперативу під назвою «Міщанський Народний Банк». Головним директором вибрано В. Чернявського, а членами дирекції — Д-ра Андрія Гаврилюка і о. Осипа Кодельського. Головою Надзірної Ради вибрано Андрія Данилевича. Дирекція зайнялась організуванням членів і капіталу, щоб відкрити банк. Це сталось в 1930 році, після пацифікації. Перед тим виїхав із Збаража Д-р Гаврилюк, і замість нього до дирекції вибрано Осипа Ванкевича. Банк розвивався добре і з 1936 вклав частину свого запасного фонду в нерухоме майно, придбавши ще один будинок. В 1935 році відійшов з дирекції о. Кодельський, а на його місце вибрано членом дирекції Івана Заячківського. Банк існував до приходу большевиків в 1939 році. Відновлено його за німецької окупації з 1941 році під тією самою дирекцією: В. Чернявський, О. Ванкевич і І. Заячківський.

УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДНИЙ БАНК

В Збаражі був ще один український банк, оснований в 1903 році під назвою «Руський Народний Дім». До вибуху Першої Світозої Війни він розвивався добре, але за Польщі він ледве животів, бо люди не хотіли вкладати гроші через девалюацію. В 1926 році приїхав до Збаража Сидір Сеник і запропонував вкласти до банку сімсот долярів, але з умовою, що його виберуть членом дирекції і дадуть йому працю в банку. Скликані загальні збори членів прийняли цю пропозицію з застереженням, що платня Сеника не буде перевищувати прибутків банку. На зборах змінено статут і назву банку на «Український Народний Банк», кооператива з відповідальністю уділами. Головним директором банку вибрано Д-ра Гамаля, а членами дирекції — Сидора Сеника і Федя Когута. Підсиливши свій капітал сумою в яких 6.000 польських злотих, Український Народний Банк пішов зразу вперед.

Однак Сеник під натиском членів мусів відійти, бо він був замішаний в один комуністичний процес у Львові і засуджений, здається, на один рік. Він був сином довголітнього управителя народної школи в Тернополі, яку називали «школою Сеника». Його дружина була доброю українською патріоткою і віруючою людиною, але Сеник розійшовся в поглядах з батьками і з дружиною. На місце Сеника вибрано до дирекції банку Івана Гринівця. Він, Д-р Гамаль і Федь Когут провадили банк аж до приходу большевиків.

ОКРУЖНИЙ СОЮЗ КООПЕРАТИВ

Тим часом організаційний комітет для справ кооперації, про який уже була згадка, відновлював далі передвоєнні спілки та помагав їм переходити на кооперативні засади, а також основував нові кооперативи. Комітет, до якого запрошено також Д-ра Гамаля, співпрацював у цій справі з подібним комітетом у Тернополі і Ревізійним Союзом Українських Кооператив у Львові. З кінцем 1925 року зібрались у Збаражі представники 11 відновлених і ново-заснованих кооператив і вирішили організувати Повітовий Союз Кооператив. Списано протокол, підписано статут і вибрано першу Надзірну Раду Повітового Союзу Кооператив, до якої увійшли: Д-р Гамаль (голова), Д-р Гаврилюк (секретар), В. Чернявський, Іван Угринчук (новий начальник філії Народної Торгівлі), о. Лев Юрчинський і Михайло Марцинюк з Добромірки та інші, імен яких уже не пам'ятаю. Надзірна Рада вибрала

дирекцію П.С.К. в такому складі: Теодор Стрільбицький, Федь Когут і Яків Водяний.

На вістку про створення П.С.К. оснувалось швидко ще 15 кооператив, так що коли П.С.К. починав свою діяльність на початку 1926 року, у повіті тоді було вже 26 кооператив. А тому що кооперативи були спочатку бідні і не могли багато вплачувати на уділи, то П.С.К. відчував брак готівки і не міг розгорнути ширшої діяльности. Але кооперативи поступово розростались і збільшувалли свої уділи в П.С.К., а разом з тим і поширювалась діяльність П.С.К. Магазин П.С.К. спочатку приміщувався з домі П. Гаврилюка в Ринку, а потім, як уже згадано, його перенесено до Українського Народного Дому.

Коли після однорічного існування П.С.К. зроблено баланс, Надзірна Рада доручила своїй Контрольній Комісії перевірити інвентар і всю діяльність дирекції. Контрольна Комісія у своєму ззіті Надзірній Раді вказала на ряд недомагань, але зазначила, що ці недомагання не є наслідками злої волі чи зловживань Дирекції, а нефаховости чи відсутности ініціятиви. Щоб мати певність щодо стану П.С.К., Контрольна Комісія звернулась до Ревізійного Союзу Українських Кооператив, щоб зін також перепровадив контроль. Фаховий ревізор Р.С.У.К., перепровадивши контроль, підтвердив зисновки Контрольної Комісії, після чого Р.С.У.К. у своєму листі Надзірній Раді порадив бодай частково змінити склад Дирекції і навіть порекомендував свого кандидата на головного директора, П. Сайозського. Надзірна Рада відкликала з Дирекції Якова Водяного, який, на погляд ревізора, допустив найбільше помилок, але запропонувала йому посаду службовця. Т. Стрільбицького і Ф. Когута залишено в Дирекції, але головним директором призначено, згідно з рекомендацією Р.С.У.К., П. Сайовського. Стрільбицький прийняв це як образу і зідійшов з Дирекції. На його місце призначено інж. Т. Доніґевича. Люди злої волі вбачали в тих змінах партійну політику і в зв'язку з тим почались суперечки. Щоб уникнути дальших роздорів, з Надзірної Ради зрезигнували Д-р Гамаль, Д-р Гаврилюк і В. Чернявський. Скликано надззичайні загальні збори і вибрано нову Надзірну Раду. Головою став Іван Заячківський, а його заступником Д-р Данило Сеник з Нового Села; сімох членів Ради вибрано з-поміж представникіз кооператив.

Згадані вище члени Дирекції працювали протягом кількох років. В тому часі до праці в П.С.К. прийнято двох економістів за освітою, інж. Ізана Олексюка та інж. В. Перегівського. Коли через кілька літ з дирекції зрезигнував Ф. Когут, на його місце вибрано, як «доходячого директора», проф. О. Ванкевича, який не

одержував платні. Пізніше відійшов головний директор Сайозський і на його місце вибрано інж. Олексюка. Незабаром відійшов також «доходячий директор» проф Ванкевич, кажучи, що П.С.К. може собі тепер дозволити на постійного директора з платнею. На його місце зибрано Лева Красноперу, який став на чолі організаційно-інструкторського відділу. В 1931 році зрезиґнував також інж. Доніґевич і на його місце вибрано до Дирекції Павла Трембача.

В період тих змін у Дирекції сталась зміна також у Надзірній Раді. На чергових загальних зборах П.С.К. дотеперішній голова Надзірної Ради Заячківський не прийняв зибору, і головою вибрано знову Д-ра Гамаля, а секретарем Надзірної Ради — Д-ра Павла Таращука.

Як головний директор, інж. Іван Олексюк виязив надзвичайну енергію і знання торговельної справи. А що він при тому був солідною і чесною людиною, то П.С.К. ріс як на дріжджах. Він поширив торгівлю на всі тозари, яких потребували селяни, включно з галантерією, шкірою і мануфактурою, а одночасно започаткував закупівлю і збут яєць, збіжжя, прядива і клоччя. Для кооператив Ново-Селеччини, яким було задалеко до Збаража, а також для кільканадцяти кооператиз Скалатщини, яким було задалеко до Скалата, відкрито в порозумінні із скалатським П.С.К. складницю в Підволочиськах. Після того назву Союзу змінено на Окружний Союз Кооператив.

Окружний Союз Кооператив у Збаражі розвивався далі і після польської пацифікації, не ззажаючи на те, що пацифікатори розгромили велику кількість кооператив у повіті. Завдяки енерґії інж. Олексюка та місцевих кооператив, заподіяні шкоди вдалось скоро надолужити.

Підчас пацифікації потерпіли кооперативи Тернопільщини і Подільський Союз Кооператив переживав кризу. Дирекція цього Союзу не могла упоратись з труднощами і запросила на пост головного директора інж. Олексюка із Збаража. Він прийняв пропозицію і незабаром вивів Подільський Союз Кооператив з труднощів. Протягом майже п'яти років інж. Олексюк був одночасно директором Окружного Союзу Кооперативз у Збаражі і Подільського Союзу Кооператив у Тернополі. Але для цього йому просто не вистачало фізичних сил, і він мусів зрезиґнувати з поста головного директора в Збаражі. На його місце Надзірна Рада призначила головним директором Кульчицького (імени не пам'ятаю, але це не був Лез Кульчицький, бувший ревізор Ревізійного Союзу Українських Кооператив, який тепер був директором Повітового Союзу Кооператив у Скалаті). Від 1935

Службовці Окружного Союзу Кооператив у Збаражі, в липні 1937 р.

року аж до приходу большевиків Дирекція Окружного Союзу Кооператив у Збаражі була з такому складі: Кульчицький — головний директор, Лев Краснопера — організаційний директор, П. Трембач — директор бухальтерійного відділу. Головними працівниками Союзу були проф. П. Баб'як, проф. Гр. Королюк, інж. В. Перегівський, інж. Микуляк і Павлюк.

Окружний Союз Кооператив оплачуваз також повітового аґронома і сільсько-господарського інструктора, які працювали як для О.С.К. так і для Товариства «Сільський Господар». Останнім повітовим аґрономом був інж. Жовнірчук, а інструктором — Бінчак.

Під час большевицької окупації директор Краснопера буз арештований і вивезений на заслання. Його доля невідома. А директор Трембач переїхав на працю до цукроварні в Березовиці Великій. Після приходу німців (2 липня 1941 року) директор Кульчицький працював далі в Окружному Союзі Кооператив, але тільки до вересня, коли виїхав із Збаража.

Вже за німецької окупації загальні збори О.С.К. вибрали нову Надзірну Раду, яка вибрала нову Дирекцію в такому складі: Проф. П. Баб'як — головний директор, В. Чернявський і проф. Г. Королюк — члени Дирекції. В. Чернявський після дзох місяців повернувся до праці в банку, і на його місце вибрано директором Івана Гринівця. В цьому складі Дирекція працювала до другого приходу большевиків 5 березня 1944.

Кооперація зіграла велику ролю в житті західних українців — не тільки економічному, але і культурно-освітньому. Поперше, вона витиснула з наших сіл чужих корчмарів і купців, які визискували наших людей. Подруге, вона стала фінансовою базою українського народу з його змаганнях до дальшого економічного розвитку і в боротьбі за національні і політичні права. Потретє, кооперація була школою демократичних методів праці. Почетверте, вона, разом з іншими українськими організаціями, сприяла глибокому процесові відродження українського народу, який характеризувався високою національною свідомістю, почуттям людської гідности і справедливости, волею до боротьби, активністю, ініціятивою, і врешті, новими формами товариського життя. Загумінковість зникла, і зв'язки між селами були дуже живі.

ІНШІ УКРАЇНСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ В ЗБАРАЖІ

З приїздом до Збаража двох згаданих адвокатіз, Д-ра Гамаля і Д-ра Кульчицького, збільшився наш провідний елемент,

Духова Оркестра в Збаражі при УНДомі.

Хор у Збаражі під дириг. Лева Красноперн.

і громадська праця пішла ще краще. Д-ра Гамаля вибрано незабаром головою «Рідної Школи, а Д-ра Кульчицького — головою Українського Народного Дому, а також секретарем Надзірної Ради кооперативи «Сила». При Українському Домі створено духову оркестру, яку зишколював протягом кількох років бувший член військової капелі Когут. Після нього диригентом оркестри став збаразький міщанин, швець Тома Кісіль, який колись три роки грав в австрійській військовій оркестрі. Оркестра виступала часто на фестинах та інших оказіях і, як казали, грала добре. Проіснувала вона під проводом Кісіля аж до вибуху війни.

В 1927 році при філії «Просзіти» створено хор, який провадила пані Анна Когут, дружина одного з директорів Повітового Союзу Кооператив, Федя Когута. Хор виступав на різних національних святах і брав участь в аматорських театральних зиставах. Після резигнації з дирекції П.С.К., Федь Когут став організатором філії «Просвіти», який також перевіряв діяльність читалень «Просвіти» у повіті. (Його не треба змішувати з диригентом оркестри, який також називався Когут.)

Того ж року організовано у Збаражі кооперативу «Промислозець», яка мала продавати книжки, письмове приладдя і галантерію. До управи були вибрані Федь Когут, пані Гамаль і пані Сеник. Головою Надзірної Ради став Д-р Кульчицький. Але ця кооператива ледве животіла, а потім стала взагалі бездільною, і тому Ревізійний Союз Кооператив даз доручення ліквідувати її. Однак на ліквідаційних зборах знайшлись охочі перебрати цю кооперативу і попробувати оживити її. До управи вибрано Івана Заячкізського, о. Кодельського та Івана Угринчука. Головою Надзірної Ради став В. Чернявський. Саме тоді ліквідувався через ліцитацію галантерійний склеп одного жидівського купця, який приміщувався з будинку Міщанського Банку. Нова Управа «Промисловця», одержавши позику від цього банку, закупила як усе устаткування цього склепу, так і багато ліцитованого товару. Зараз після того «Промисловець» зідкрив свою крамницю, в якій спочатку працювали дві панночки. Крамниця розвивалась добре, і по двох роках «Промисловець» відкриз другу крамницю з мануфактурою, в домі Гаврилюка. В обох крамницях працювало дев'ять осіб. Запас товаріз на 1 липня 1939 року оцінювався в 60.000 злотих. Однак все це пішло намарно, бо 1 вересня вибухла Друга Світоза Війна, а 17 вересня вже були у Збаражі большевики.

В організованому житті Збаражчини живу участь брало наше жіноцтво. «Союз Українок» у Збаражі та його відділи по

Відділ Союзу Українок у Збаражі.

селах влаштовували різні господарські курси: куховарські, ручних робіт, перерібки овочів та інші. Спільно з читальнями «Просвіти» влаштовувано курси для підготовки садівничок, які під час жнив провадили дитячі садки і піклувались там про дітвору. «Союз Українок» заохочував жінок і дівчат включуватись у загальну громадську працю по читальнях, кооперативах та інших організаціях. Провідні жінки із збаразького «Союзу Українок», зокрема організаційна референтка, пані І. Богачевська, часто відвідували місцеві відділи «Союзу Українок» і давали виклади. На запрошення приїздили також прелегентки з інших міст або централі «Союзу Українок» у Львові. Взагалі збаразький «Союз Українок» зробив багато для організації жіноцтва в повіті. Останньою головою повітового осередку С.У. була пані О. Таращукова.

Подібну працю, хоч у менших розмірах, провадили в повіті жіночі організації Української Соціялістично-Радикальної Партії, Жіночі Громади.

УКРАЇНЦІ І МІСЬКА РАДА

В 1927 році збаразьке староство оголосило вибори до Міської Ради. Від вибуху війни в 1914 році Збараж не мав виборів, і містом управляли призначені бургомістри, комісари. Після оголошення виборів всі три національні групи — українці, поляки і жиди — створили свої виборчі комітети. Поляки запропонували українцям і жидам виборчий компроміс, на що одні і другі погодились у принципі. Але коли прийшло до розподілу 48 мандатів, то поляки зажадали для себе 22 мандати, жиди 20, а українці 16, тобто третину. Це було на 12 мандатів більше, ніж Збараж мав право вибрати. Поляки і жиди вимагали, щоб українці знизили свою вимогу, нагадуючи, що за австрійських часів українці ніколи не мали більше як 6 радних. Але українці наполягали на третині радних, і розмови про компроміс не дали успіху. Але представники всіх трьох комітетів домовились, що зійдуться ще раз, через тиждень. Відбулись ще дві спільні наради, але знову без успіху. Тоді поляки вступили в переговори з українцями і запропонували їм такий компроміс: польських радних буде 21, українських 15, а жидам буде залишена друга виборча курія з 12 мандатами. В другій курії жиди мали велику перевагу і завжди вибирали там усіх своїх радних. Українці прийняли цю пропозицію, і згідно з нею перепроваджено вибори. Але жиди подали протест, і вибори анульовано. Після того поляки повернулись до ідеї тристороннього компромісу, на якому очевидно наполягала влада, і дещо поступились у своїх вимогах. Згідно з

новим компромісом, поляки мали дістати 19 мандатів, українці 13, а жиди 16. Компроміс стосувався також Міської Управи, яка складалась з бургомістра, віце-бургомістра і п'яти асесорів. Компромісова угода передбачала, що бургомістром стане збаразький дідич Явец, який вважав себе «поляком мойсеєвого віровизнання» і якого вважали своїм і поляки і жиди; віце-бурмістром і п'ятим асесором мали стати поляки; українці мали одержати пости першого і третього асесора, а жиди — другого і четвертого. Черговість асесорів мала своє значення, бо, відповідно до черговости, асесори виконували різні функції у Міській Управі. Компроміс прийняли всі групи, і згідно з ним перепроваджено вибори.

Був це великий успіх українців, бо за австрійських часів вони мали щонайвище 6 радних, і тільки раз мали одного асесора. Тепер же вони мали 15 радних і двох асесорів. Практичне значення цього полягало в тому, що для ухвалення міського бюджету треба було згоди принаймні трьох четвертин, тобто тридцяти шести, радних. А поляки з жидами мали тільки тридцять п'ять голосів. Атож, навіть як би вони йшли разом, то без згоди українців вони не могли ухвалити бюджету, і в такому випадку Міська Рада мусіла б бути розпущена. Таким чином українські радні були вирішальним чинником при ухваленні міського бюджету, а через те поляки мусіли з ними рахуватись та йти їм на поступки.

Міська Рада організувалась в січні 1928 року. Українські радні, згідно з парляментськими звичаями, утворили Клюб Українських Радних. Головою Клюбу вибрано Д-ра Гаврилюка, секретарем — В. Чернявського. Згідно з рішенням Клюбу, українськими асесорами стали: В. Чернявський — першим і А. Данилевич — третім. До Українського Клюбу належали ще: о. декан Голінатий, Іван Заячківський, Осип Ванкевич, і сім найактивніших збаразьких міщан. Отож склад Українського Клюбу був досить сильний. Перед кожним засіданням Міської Ради, Український Клюб обмірковував справи, поставлені на порядок дня, і вирішував, яку позицію зайняти до кожного питання і котрий радний буде виступати в даній справі.

Сила українських радних виявилась вже під час ухвалювання першого міського бюджету. На тому засіданні Рада розглядала прохання від різних польських організацій ухвалити їм дотації, разом майже 10.000 злотих. Український Клюб заявив, що не матиме нічого проти цього, якщо таку саму суму буде ухвалено для українських організацій. Жидівські радні підхопили цю думку і зажадали такої ж суми для своїх організацій. Серед членів Польського Клюбу наступила констернація, і вони зажада-

ли десяти-хвилинної перерви в засіданні, щоб відбути нараду в цій справі. Після наради Польський Клюб виступив з внесенням ухвалити всім трьом національностям по 1.500 злотих і виплатити гроші клюбам, а вони нехай розділять їх між свої організації, як вважають за відповідне. Внесення ухвалено одноголосно.

Міська Рада вже на першому засіданні вибрала з-поміж себе різні комісії для провадження різних міських справ або нагляду над ними. До кожної комісії входило шість радних, по два від кожної національности. Членів комісій делеґували клюби відповідно до того, хто найкраще підходив до даної комісії. Завдяки цьому українці могли контролювати міську господарку і впливати на неї. Вони , наприклад, домоглись справедливого визначення податку від нерухомостей, який раніше для українців був зависокий. І взагалі коли комусь з українців діялась кривда, то він звертався до Українського Клюбу, а той уже докладав заходів, щоб справу полагодити задовільно.

Під кінець 1928 року о. Голінатий переїхав до Облазниці, а Д-р Гаврилюк до Зборова. Їх місця в Раді зайняли два заступники, також українці. Головою Клюбу, замість Д-ра Гаврилюка, став В. Чернявський, який пробув на тому посту до кінця каденції Ради, тобто до 1934 року.

В 1929 році українські радні, за допомогою польських, розв'язали задовільно для збаразьких міщан проблему збаразьких вигонів. Таких вигонів було в Збаражі понад 300 моргів. Безземельні халупники і малоземельні міщани випасали на цих вигонах здавен-давна худобу, і це була для них велика вигода. Але в 1929 році тернопільське воєвідство вимагало загосподарювати такі неужитки, щоб вони приносили якусь користь. Згідно з цією вимогою, жиди хотіли орендувати збаразькі вигони, але Український Клюб і міщани з Польського Клюбу не допустили до того на підставі вироку у давньому процесі між збаразькими міщанами і дідичем Потоцьким. Як ми вже згадували, в період від 1809 до 1815 року Збаражчина входила в складі Російської імперії, і тоді збаразький дідич примушував міщан до панщини. Коли Збараж повернувся під Австрію, міщани заскаржили дідича до суду, вимагаючи відшкодувань. Дідич програв процес і мусів заплатити міщанам великі відшкодування. Як компенсату він передав їм збаразькі вигони.

Представники Українського Клюбу і польських радних міщан знайшли у львівських державних архівах документи того процесу і на підставі вироку, а також австрійських законів про само-урядування, вирішили, що в справі цих вигонів можуть мати голос тільки представники міщан. З того часу, коли приходи-

ла на порядок дня справа вигонів, то скликувано тільки християнських радних. Для таких засідань вибрано бургомістром поляка М. Шубера, а віце-бургомістром — українця А. Данилевича.

В 1929 році прийшла на порядок денний також справа назви вулиць. Ще за Австрії дві вулиці були названі іменем українських поетів — Шевченка і Шашкевича. За часів польської комісарщини вулицю Шашкевича перейменовано на вулицю Пілсудського, і тепер неможливо було привернути їй давню назву. Тому іменем Шашкевича названо іншу вулицю. В справі назви інших вулиць дійшло до такого порозуміння: Вулиці в північній частині, де мешкали переважно українці, будуть названі іменами Франка, Федьковича, Котляревського, Кобилянської, Лесі Українки, о. Заячківського. Вулиці в південній частині міста, де мешкали переважно поляки, будуть мати польські назви, а три бічні вулиці біля Ринку — жидівські.

Того ж року Клюб Українських Радних оснував культурно-освітнє товариство «Міщанське Братство», на зразок подібних організацій в інших галицьких містах. Ця організація мала багато членів, бо кожний дорослий міщанин уважав своїм обов'язком належати до «Міщанського Братства». З часом встановився такий звичай, що молоді міщанські хлопці належали до читальні «Просвіти», а через якийсь час після одруження записувались в члени «Міщанського Братства», або «подавались в старші», як говорили збаразькі міщани. «Міщанське Братство» придбало радіо вже першого року свого існування, а потім поступово створило гарну бібліотеку. В зимові місяці майже кожної неділі там була якась лекція. Головою «Міщанського Братства», від оснування його аж до приходу большевиків був В. Чернявський.

В 1931 році перепроваджено в Збаражі перепис населення. Зроблено це ретельно, бо українці були тоді добре репрезентовані в міському само-урядуванні і стежили за тим, щоб не було шахрайств. Але наслідки були для нас невідрадні: українців було тоді в Збаражі понад 25 відсотків, поляків понад 32 відсотки і жидів понад 42 відсотки.

Проте вибори, перепроваджені в 1933 році на підставі нового виборчого закону і нового правильника, не дали українцям навіть десяти відсотків радних у новій Міській Раді, яка тепер складалась з 16 членів. Це тому, що польська адміністрація поділила місто на виборчі округи так штучно, що українці могли вибрати лише одного радного. Українцям фактично не варто було брати участь у виборах, бо з одним радним не можна було мати жодного контролю над міською господаркою. Але заради

самого принципу і законування наших людей ми пішли до виборів і, розуміється, вибрали того одного радного і його заступника.

ПАЦИФІКАЦІЯ

Так званою пацифікацією, яка вдійсності була погромом, поляки вславились не менше ніж потім большевики і нацисти. В Збаражчині пацифікація почалась на яких два тижні раніше, ніж в інших районах Галичини. Приводом до неї був страйк селян у селі Розношинцях проти польського поміщика Малецького. Селяни відмовились іти до нього на пізні польові роботи, бо він платив менше, ніж поміщики в сусідніх селах. Малецький наробив шуму, що це бунт і саботаж. А що в тому часі почали горіти на поміщицьких ланах скирти збіжжя, то тернопільський воєвода вислав на допомогу Малецькому відділ драгунів, і ті почали дику розправу над селянами. Потім пішли такі налети також на інші села і деякі міста. Польські вояки жорстоко катували українців без огляду на вік і стать — часом тих самих людей по кілька разів —, нищили особисте і народне добро, ображали релігійні, моральні і національні почуття. При чому польська влада примушувала до цього варварства українських юнаків, які служили в польській армії. Але вони так «виконували» ці накази, щоб нікому не шкодити. Найбільш жорстоко поводились під час пацифікації поліційна школа з Мостів біля Львова і банди «стшельцуф».

Але, всупереч сподіванням поляків, пацифікація тільки зміцнила і загартувала українців. Багато українців, які до того часу були пасивними, включились в українське громадське життя і стали активними патріотами.

ПРИВАТНІ УКРАЇНСЬКІ КРАМНИЦІ

В Збаражі, крім кооперації, почали творитись приватні українські крамниці. При солідному веденні ці крамниці здобували дедалі більшу клієнтелю і розвивались гарно. В Збаражі особливо добре розвинулись дві крамниці, які торгували мануфактурою. Одна була власністю М. Пастушенка, який тепер є в Америці, а друга належала М. Коцаєві, який після війни виїхав до Австралії. Між кооперацією і приватними українським купцями не було конкуренції, бо обидва ці торговельні сектори мали широке поле праці.

Поляки, намагаючись наслідувати українців, побудували на площі нотаря Соболя великий будинок на вісім чи десять крам-

ниць. До Збаража спроваджено познанських польських купців, держава дала їм кредити, і вони відкрили там багато і гарно устатковані крамниці. Щоб притягнути клієнтелю, вони охоче давали товари в кредит, а люди користувались нагодою. При тому ці купці грали в карти, пили і бавились. При такій господарці познанські купці через три роки збанкрутували і від'їхали до Познані, а їх крамниці опустіли. Коли в 1939 році до Збаража прийшли большевики, то відкрили в цьому будинку свій «універмаг», в якому було все, крім товарів . . .

СПРАВА Д-РА КУЛЬЧИЦЬКОГО

В 1934 році польський уряд, ідучи за прикладом Н.К.В.Д. і Ґештапо, відкрив у Картузькій Березі на Поліссі концентраційний табір для небезпечних для уряду елементів. Туди висилали найбільше українців. Збаражцям пощастило, бо із Збаража вислано до цього концтабору тільки одного українця, магістра Михайла Топоровича, який пробув там повну «каденцію».

Дитяча Захоронка в Збаражі в 1943 р. По середині сидять члени управи.

В 1935 році відкрито в Збаражі захоронку, яку провадили Сестри Служебниці. В 1928 році міщанин Василь Добротвір, якого звали «Базильком», записав на цю установу свою хату і чотири морги землі, а його брат, священик, пожертвував поважну суму грошей. Допомогли своїми пожертвами також еміґранти, головно священики в Америці і Канаді. Захоронку почав будувати в 1933 році тодішній адміністратор збаразької парафії о. Боліновський, а закінчено роботу в 1935 році.

Однієї ночі в 1936 році польська поліція зробила обшук в адвокатів Д-ра Гамаля і Д-ра Кульчицького, арештувала їх та

забрала до Тернополя. Секретар Повітового Народного Комітету У.Н.Д.О. негайно поїхав до Тернополя і разом з послом до польського Сойму Болюхом пішов до воєвідства клопотатись за звільнення їх. Урядовець воєвідства для справ безпеки сказав їм, що Д-ра Кульчицького арештовано на тій підставі, що він помістив в американсько-українській газеті «Свобода» статтю з наклепом на Польщу. Урядовець зазначив, що те число «Свободи» надіслав польський консул в Америці, і що під час обшуку в Д-ра Кульчицького знайдено оригінал тієї проти-польської статті, який доказує його авторство і вину. А щодо Д-ра Гамаля, сказав урядовець, то його після переслухання буде звільнено, бо проти нього нема жодних доказів. І дійсно Д-ра Гамаля відпущено додому.

Д-рові Кульчицькому незабаром доручено акт обвинувачення, його суджено і засуджено на рік тюрми. Одночасно його позбавлено права провадити адвокатську канцелярію і громадянських прав. В його справі була інтервенція Української Парляментарної Репрезентації, і апеляційний суд змінив присуд першої інстанції так, що ув'язнення зроблено умовним. Після того Д-р Кульчицький зрезигнував з керівних постів, які він займав в різних організаціях. Головою Українського Народного Дому вибрано о. Боліновського, що тоді вже був збаразьким парохом і деканом.

Треба зазначити, що в 1939 році, за допомогою української еміграції в Америці, в будові Українського Народного Дому зроблено великий поступ: закінчено партер, вибудувано перший і другий поверхи і покрито будинок вже постійним дахом (досі дах був тимчасовий). Останні деталі будови було виконано, згідно з первісним пляном, уже за большевиків.

УКРАЇНСЬКІ ПАРТІЇ ЗА ПОЛЬЩІ

В Збаражчині під час польської окупації діяли легально дві українські політичні партії У.Н.Д.О. і У.С.Р.Д.

У.Н.Д.О. (Українське Національно-Демократичне Об'єднання) продовжувало традиції передвоєнної Української Націонал-Демократичної Партії, яка після війни діяла під назвою Трудова Партія. Назву У.Н.Д.О. прийнято на з'їзді у Львові 11 липня 1925 року після того, як партія об'єдналась з іншими націонал-демократичними групами. Головою партії обрано Д-ра Дмитра Левицького, а після його резигнації — Василя Мудрого. Органом У.Н.Д.О. був тижневик «Свобода». У.Н.Д.О. було найбільшою і найбільш впливовою українською партією, яка контролю-

вала більшість українських освітніх і економічних установ Східної Галичини.

В Збаражі головою повітової організації У.Н.Д.О. був спочатку Д-р Андрій Гаврилюк, а після його виїзду із Збаража — Іван Трачук. Перед вибухом Другої Світової Війни головою Повітового Народного Комітету був В. Чернявський, який був також членом Центрального Комітету У.Н.Д.О.

У.С.Р.П. (Українська Соціялістично-Радикальна Партія) була наступницею передвоєнної Української Радикальної Партії. Нову назву прийнято після об'єднання партії з волинськими українськими соціялістами-революціонерами. В квітні 1931 року У.С.Р.П. вступила до Другого Інтернаціоналу. Партію очолював Д-р Лев Бачинський, а після його смерти — Д-р Іван Макух. Офіційним органом партії був львівський «Громадський Голос».

В Збаражі відновив радикальну партію Д-р Володимир Гамаль, який був головою Повітової Управи аж до вибуху Другої Світової Війни. Секретарем був спочатку Михайло Марцинюк, а від 1932 року аж до війни — Іван Гринівець.

У виборах до польського Сойму в 1928 році українці здобули 48 мандатів: У.Н.Д.О. 23 мандати, У.С.Р.П. 8 мандатів, Сельроб Правиця 8, Сельроб Єдність 3, Селсоюз 2, У.П.П. (Українська Партія Праці) 1 мандат. З урядового польського списку Безпартійного Бльоку вибрано трьох українців. На Волині і Поліссі українці цим разом здобули тільки 8 мандатів, вірніше 5, бо 3 одержали з польського урядового списку Б.Б. В попередніх виборах в 1922 році українці здобули там 18 мандатів.

У виборчій окрузі, до якої входив Збараж, українці вибрали послами Д-ра Степана Барана (У.Н.Д.О.) і Д-ра Дмитра Ладику (У.С.Р.П.).

Посли і сенатори з У.Н.Д.О. створили Українську Парляментарну Репрезентацію, яка мала своїх представників у президії Сойму (віце-маршалок В. Загайкевич) і в президії Сенату (віце-маршалок М. Галущинський).

Українська Парляментарна Репрезентація і Посольський Клюб У.С.Р.П. на першому засіданні Сойму зробили заяву, що українці в Польщі стоять на позиціях української державности і соборности всіх українських земель, і що вони змагатимуть до здійснення цього права українського народу.

Соймові вибори в 1930 році відбулись після пацифікації і на основі нового виборчого правильника, яким змінено також виборчі округи. Три українські партії, У.Н.Д.О., У.С.Р.П. і У.С.Д.П., створили виборчий бльок, який здобув 21 мандат. З того У.Н.Д.О. одержало 17 мандатів, У.С.Р.П. 3 мандати і біло-русини один

мандат. Українських сенаторів вийшло 4: три з У.Н.Д.О. і один з У.К.Н.П. (Українська Католицька Народна Партія). На Волині самостійно вибрано тільки одного українського посла, Хруцького. А з польського списку Б.Б. вийшло 6 українських послів до Сойму і один сенатор. З польського списку «вибрано» також двох галицьких москвофілів. Посли і сенатори з У.Н.Д.О. створили Українську Репрезентацію, а українські посли і сенатори, вибрані з польського списку, створили свій Клюб.

У виборах в 1935 році У.Н.Д.О. вибрало 13 послів і 4 сенаторів, У.К.Н.П. одного посла і одного сенатора. Інші українські партії в Галичині не брали участи в виборах. На Волині вийшло 5 українських послів і один сенатор, які створили свій власний клюб, окремий від Української Парляментарної Репрезентації. Галицькі посли і сенатори знову зробили заяву, що вони стоять на позиціях української державности на всіх українських землях.

У виборах в 1938 році У.Н.Д.О. і У.К.Н.П. здобули таку саму кількість мандатів. Голова Української Парляментарної Репрезентації Василь Мудрий був віце-маршалком Сойму.

Українськими послами з округи, до якої належав Збараж, були від 1928 до 1935 року Д-р Степан Баран (У.Н.Д.О.) і Д-р Дмитро Ладика (У.С.Р.П.), а від 1935 року до вибуху війни — Василь Болюх (У.Н.Д.О.).

Польську адміністрацію Збаражчини протягом двадцяти років польської окупації очолювали такі старости: Шіндлер, Кочинський, Качковський, Рінґ, Войцєховський, Новак і Коцупер. Більшість з них була типічними польськими старостами, для яких українці були громадянами другої кляси, хоч останні два мали деяке зрозуміння для становища українців. А два з них, Рінґ і Войцєховський, були просто україножерами і садистами, які дошкулювали українцям всякими шиканами. Але минулись і вони і їх панування, і сьогодні це все згадується як якийсь важкий сон.

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА

БЕРЕЗА КАРТУЗЬКА

1 вересня 1939 року гітлерівська Німеччина напала на Польщу, і почалась Друга Світова Війна. Вночі з 1 на 2 вересня польська поліція арештувала в Збаражчині ряд українців. В самому Збаражі арештовано, серед інших, адвоката М. Топоровича і Д-ра Тараса Білинського. Але після інтервенції президії Повітового Народного Комітету (Д-р Таращук і В. Чернявський), а також о. декана Боліновського, збаразький староста наказав арештованих звільнити і запевнив, що без доказів протидержавної діяльности нікого не будуть карати. Але поліція і далі виявляла надзвичайну запопадливість, і потрібні були дальші інтервенції. Але в загальному із Збаражчини мало кого вислано до концтабору в Березі Картузькій, де 17 вересня (прихід большевиків) було яких 8.000 в'язнів, серед них яких 6.000 українців. Довідавшись, що сталось, вони самі звільнились з того пекла, куди їх запроторено після вибуху війни чи ще перед тим. Протягом тих кільканадцяти днів після вибуху війни українці були виставлені на різні провокації польської вулиці, але в Збаражі, порівнюючи, не було ще так зле.

СОВЄТСЬКІ "ВИЗВОЛИТЕЛІ"

Ранком тієї пам'ятної неділі, 17 вересня, збаразький староста та інші польські урядовці пустились тікати через Тернопіль на південь. Але тернопільський воєвода завернув їх назад до Збаража, і там о годині 11 дня вони зустрілись з совєтськими «визволителями». Їх арештували большевики, як і багатьох польських втікачів, які, втікаючи перед німцями до Румунії, зупинились на деякий час у Збаражі.

Незабаром до Збаража почали доходити вістки про масові арешти серед українців і про втечу багатьох українців на захід під німецьку окупацію. Із Збаража першим втік адвокат Топорович з дружиною, а потім Д-р Таращук, сам. Я пробув у Збаражі понад півтора місяця, працюючи далі в банку, поки мною не зацікавилось Н.К.В.Д. Мене «запросили» туди на «розмо-

ву», яка тривала кілька годин. Після допиту мене відпустили, кажучи: «йдіть додому, а як ви будете нам потрібні, то ми вас покличемо». Розуміється, на друге «запрошення» я вже не чекав. Чотири дні пізніше я вже був на німецькому боці, в Ярославі, куди пізніше, за допомогою спеціяльного післанця, я спровадив також свою родину. Подібним способом приїхала до свого чоловіка також дружина Д-ра Таращука з сином.

Моя дружина принесла вістку, що коли вона вже була у Львові, у Збаражі вибухло протимосковське повстання, яке ніби організувала О.У.Н. (Організація Українських Націоналістів). Цю вістку підтвердили також інші втікачі з Галичини. Але провідні кола О.У.Н. у Кракові заявили, що вони нічого про це не знають. Коли після німецького нападу на Совєтський Союз і відступу большевиків я повернувся додому, то переконався, що спроба чи вірніше пародія протибольшевицького повстання у Збаражі дійсно була і що внаслідок того жалюгідного кроку в Збаражі і довколишніх селах виарештовано найсвідоміших міщан і селян, яких вивезено з родинами, або вимордовано. Хто був ініціятором того «повстання», ніхто й досі не знає, хіба большевицька поліція. Бо це, очевидно, була большевицька провокація.

Багатьох українців вимордували большевики, втікаючи перед німецьким наступом. Вони так швидко втікали, що не мали часу вивезти в'язнів у глибину Совєтського Союзу. А звільнити їх не хотіли, отож вимордували їх в жахливий спосіб. Після їх втечі в тюрмах большевицької поліції Н.К.В.Д. знайдено гори трупів, головно українців. Потерпів і Збараж. Вже раніше арештували і вивезли Д-ра Гамаля, директора О.С.К. Красноперу та інших, які переважно загинули на засланні. Перед втечею енкаведисти замучили багатьох молодих людей, серед них Д-ра Тараса Білинського. Після приходу німців його тіло знайдено в пивниці Н.К.В.Д., де його закопали чи радше притрусили легко землею. Родина поховала його за участю великої маси народу.

НІМЕЦЬКА ОКУПАЦІЯ

Німці увійшли до Збаража з Волині, а не з Тернополя, який був зайнятий пізніше. Вони почали від нищення жидів, яких убивали по домах, на вулицях і пізніше в ґеттах. Спочатку в місті була тільки військова влада, яка складалась з коменданта Діце і кільканадцяти «ґренцшуців», тобто прикордонників. Вони мали охороняти кордон між Галичиною, яку німці включили до Генеральної Губернії Польщі, і між Україною, з якої вони зро-

били так званий Державний Комісаріят України. Крім них, був у Збаражі також відділ німецької жандармерії.

Бандерія під час Свята Обжинків у Збаражі в 1942 р.

На початку німецької окупації українці організували в Збаражі свою владу. Головою Повітової Національної Ради і одночасно старостою був Д-р Кульчицький, який за большевиків учителював; начальником податкового уряду був Іван Заячківський, а головою суду суддя Еміль Давидович, який перед війною був москвофілом, але під час війни «прозрів». Головою міста призначив староста бувшого учителя Слоту. Але незабаром німці прислали свою цивільну владу. Першим з їх цивільної влади приїхав до Збаража «ліґеншафтсфервальтер» (управитель фільварків), який називався Сі. Пізніше приїхав так званий «ляндвірт» (господарник) Пфайфер. Його функція була подібна до завдань Сі: зібрати для німців якнайбільше харчів. Шеф адміністрації «ляндкомісар» Брауншвайґ приїхав аж весною 1942 року і замінив старосту Д-ра Кульчицького, який став головою Українського Допомогового Комітету. В жовтні повернулись з Генеральної Губернії адвокат Топорович, В. Чернявський і Д-р Таращук. Топорович став головою міста замість Слоти, який залишив цей пост внаслідок недуги.

Що робили німці? Коротко кажучи, винищували жидів, грабували у селян збіжжя, худобу, коней і сільсько-господарські продукти, накладаючи на них так звані континґенти; забирали молодих людей на примусові роботи до Німеччини; жорстоко розправлялись з тими, хто протиставився їх колоніяльним пля-

нам щодо України; і здійснювали свою нацистську теорію про перевагу німців над слов'янськими народами. Головні посади були в руках німців.

Жидів у Збаражі, як і в інших містах, зігнали німці до ґетта, перед тим забравши в них всі дорогоцінності. 7 квітня 1943 року ґештапівці вигнали на нову залізничну станцію першу групу жидів, а 7 червня — другу і там розстріляли всіх, наказавши їм перед тим роздягнутись.

ПАРТИЗАНИ КОВПАКА

7 липня 1943 у Збаражі счинився переполох, бо в Луб'янецькому лісі з'явився великий загін большевицьких партизанів під проводом Ковпака. Комендант німецької жандармерії взяв до авта двох німецьких жандармів і двох українських поліцаїв, Гарасимчука і Щурана, і поїхав на розвідку. Але в лісі попали вони під обстріл, коментант і два німецькі жандарми були убиті, а поранений Щуран і здоровий Гарасимчук захоплені в полон. Обох привели в штаб Ковпака та його енкаведистів на допит. Коли Гарасимчук відмовився відповідати на їх запитання, йому загрозили тортурами. Тоді він вихопив з задньої кишені револьвер, якого не знайшли в нього під час роззброєння, і застрелив кількох енкаведистів, а потім і сам себе. Щурана замучили на смерть.

З Луб'янецького ліса пішов Ковпак на Скалат, де в сутичці з його партизанами загинув ще один наш поліцай, Петро Крук із Стриївки.

У своєму рейді Ковпак дійшов під Надвірну на Гуцульщині, звідки завернув. Під час повороту через Покуття майже ввесь його загін був знищений, і тільки сам Ковпак з малою групою партизанів пробився назад на Україну.

МАСОВА ВТЕЧА УКРАЇНЦІВ НА ЗАХІД

Молоді українці, щоб уникнути вивозу до Німеччини на примусові роботи, вступали до Галицької Дивізії. Звичайно, вони не збирались воювати за Німеччину. Вони припускали, що Друга Світова Війна скінчиться так як Перша, тобто розкладом серед військ головних європейських держав, революціями і падінням імперій, а тоді українці, маючи зав'язок збройної сили і зброю, використали б таку ситуацію для будування власної держави. Але ці припущення не справдились. Підсилені західними державами совєтські війська пішли в протинаступ і посувались вперед безупинно, доки Німеччина не була цілком розбита. Одна імперія зникла, але друга не тільки уціліла, але ще й зміцнилась і

стала загрозою для вільного світу, бо на Заході не подумали тоді про майбутню загрозу.

Коли німецькі армії відступали на Захід, туди ж виїжджали масово також українці. щоб не дістатись ще раз під большевицький режим, якого вони вже засмакували після першої окупації Галичини в 1939 році. Але Збараж спіткала та сама доля як в 1939 році. Совєтські війська несподівано захопили Збараж, і в місті залишилась майже вся інтелігенція, крім кількох, які 5 березня 1944 р., втекли на захід вже після приходу большевиків.

Збаражани в таборі для переміщених осіб в Карльсфельді, Мюнхенщ в Німеччині (Баварія) 1946 р.

Ця маса втікачів скиталась ще більше року то в Західній Галичині то в Австрії і Баварії, поки Німеччина скапітулювала. А потім почались довгі роки тривожного чекання по таборах втікачів, з яких нарешті наші люди роз'їхались до різних країн вільного світу.

Грудень 1964.

В. ЧЕРНЯВСЬКИЙ

ДЖЕРЕЛА

1. Paprocki, Stryjkowski i Twardowski: Legacya;
2. J. Wolff: Kniaziowie litewsko-ruscy, str. 606 i następne;
3. Twardowski: Wojna domowa z Kozaki i Tatary, Kalisz, 1681, str. 36 i 62;
4. L. Kubala: Szkice historyczne: Oblężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem;
5. Dyaryusz zbaraskiego oblęzenia 1640. Rękopis w Bibliotece Jagiellońskiej 5, EE. III. 1. str. 861.;
6. Pamiątki historyczne Zielińskiego 1841. str. 40 - 74.;
7. Ulryk Werdum: Podróze po Polsce 1670 - 1672.;
8. Liske: Cudzoziemcy w Polsce, str. 158.;
9. Ks. S. Barącz: Pamiętniki Dziejów Polski, Lwów 1885, str. 263.;
10. Listy Jana Sobieskiego, wyd. A. Helcla, str. 268.;
11. Oesterreichische Statistic 1891.;
13. Українська Радянська Енциклопедія;
14. Родинні перекази;
15. Власні спомини.

Михайло Лисогір, учасник визвольних змагань, колишній гімназійний професор, заступник голови Об'єднання Збаражан Америки і Канади, член Редакційної Колеґії цього збірника.

УКРАЇНСЬКА ПРИВАТНА ГІМНАЗІЯ "РІДНОЇ ШКОЛИ" В ЗБАРАЖІ в роках 1910 — 1914

Великим культурним досягненням Збаразької Землі була Приватна Українська Гімназія, що проіснувала тільки чотири роки, бо вибух Першої Світової Війни спинив дальший її розвиток.

Хто був ініціятором того великого діла, сьогодні важко ствердити з усією певністю. Правдоподібно був ним д-р Володимир Білинський, місцевий лікар і чільний громадський діяч. Найближчими його співробітниками були о. Олекса Заячківський, парох Збаража, о. Степан Тесля, сотрудник і катехит виділової школи, Сафат Шміґер, урядник Українського Банку, учителі Теодор Стрільбицький і Кость Редчук, д-р Степан Бохенський, адвокат, та інші активні одиниці з кругів інтеліґенції і міщанства Збаража. З околиці: о. Ванчицький з Зарубинець, о. Уляницький з Луб'янок Нижніх, о. Сеньківський з Красноселець, о. Струмінський з Синяви, о. Лев Юрчинський з Добромірки, Андрій Шмі-

ґельський із Залужжя, Іван Ткачук з Красноселець, Гринько Таращук з Черниховець, Павло Кальба з Тарасівки, Гринько Лисогір з Глубічка Малого і багато інших активних селянських діячів, яких сьогодні не пригадую.

Кампанія за здобуття фондів і запис учнів до першої кляси розпочалась в літні місяці 1910 р. Автор цих рядків саме тоді приготовлявся до вступного іспиту в державній гімназії з українською мовою навчання в Тернополі. Але вже не було потреби записуватися до гімназії в Тернополі, коли організувалася приватна гімназія в Збаражі.

Навчання в збаразькій гімназії розпочалося в перших днях вересня 1910 р. у винаймленому будинку. Організовано тільки першу клясу, до якої вписалося близько 40 учнів. Управителем гімназії став Іван Бойко, що вчив математики, природи і німецької мови. Євген Галькевич учив латинської та української мов, географії та історії; о. Степан Тесля учив релігії; а польської мови, співу і гімнастики вчили учителі місцевої виділової семиклясової школи Кость Редчук і Осип Ванкевич. Навчання відбувалося згідно з програмами державних клясичних гімназій, було трактоване дуже серйозно і стояло на високому рівні. Відхилення від програми навчання в державних гімназіях полягали в тому, що в нас звертали увагу на національне виховання учнів. Пригадую, що в І-ій клясі відбувалося навчання історії України за підручником Михайла Грушевського «Про старі часи на Україні».

Управитель Іван Бойко, хоч ще молодий, виконував добре свої обов'язки і як керівник школи і як учитель. Був суворий і вимагаючий. Поваги додавали йому в значній мірі вуса і невеличка борідка. Євген Галькевич був дуже добрий педагог, але добряга, і старші учні (а були в 1-ій клясі й 14-літні) деколи надуживали його доброту. Отець Степан Тесля був ідеальним катехитом і вихователем, якого учні дуже любили й поважали.

Основою утримання школи були невеликі оплати за навчання від батьків учнів і фонди, зібрані Гімназійним Комітетом, що його очолював д-р Володимир Білинський. До управи Комітету входили переважно особи, що про них була згадка на вступі. Увесь повіт був вкритий сіткою сільських комітетів, які збирали гроші на місцях.

Гімназія наша була хлоп'яча; дівчата могли вчитися в ній тільки як госпітантки, цебто при кінці року мали здавати ще окремий іспит. У першій клясі на тридцять шість учнів були дві учениці: Ярослава Білинська, дочка д-ра В. Білинського, і Олена Субтельна, дочка учителя з Кийданець. Обидві сиділи разом у першій лавці, але тільки яких два місяці. Пізніше з якихсь причин

Колядники зі "Шіпкою" на Рідну Школу в Збаражі, під проводом пані Ірини Гаврилюк. У першому ряді здолини: Л. Грицай, М. Скоробагата, М. Книш. У другому ряді: Є. Грицай, І. Гаврилюк, А. Ганушевська, Ореста Тесля, Ярослава Байтала, Стефанія Скоробагата. В третьому ряді: Дмитро Клячківський, Василь Курдидик, Роман Ракочий.

вирішив директор Іван Бойко розділити їх (можливо тому, що в часі навчання розмовляли з собою). Жертвою того рішення впав автор цих рядків і Павло Кабаровський з Добромірки. Мені прийшлось сидіти з Ярославою Білинською. Пригадую цей епізод, бо коли одного разу прийшов до кляси д-р В. Білинський, то я, «селюх», почервонів як буряк і мало не провалився під землю.

Головний контингент учнів нашої гімназії складався з селянських синів. Мушу відзначити факт, що учителі ставились до нас дуже коректно, а навіть прихильно. Не можу собі пригадати ані одного випадку згірдливого чи насмішливого ставлення до нас з їх боку. І так було, доки я учився в Збаражі. Так само ставились до нас відтак у Тернополі. Великий контраст до тих педагогів-тиранів, яких показує Іван Франко в автобіографічних оповіданнях.

У шкільному році 1911/12 наша гімназія мала дві кляси. Учительський склад доповнено Антоном Гальկевичем і Микитою

Триюдою. Антін Галькевич, брат Євгена, вчив в другій клясі української і німецької мов, а Микита Триюда — польської мови, рисунків і співу.

У тому шкільному році на весні взяла наша гімназія участь у величавому відзначенні 100-ліття народження Пробудника національного і літературного відродження Галицької Волості о. Маркіяна Шашкевича, виславши до Львова на ювілейні святкування делегацію з двох учителів і шістьох учнів. Я мав щастя входити тоді до складу цієї делеґації, і з тих святкувань залишилися в мене незабутні враження на все життя. Картини того імпозантного походу на Личаківський цвинтар, в якому звертали на себе увагу колони шкільної молоді, зокрема гімназійної, в характерних мундурах, ще сьогодні, після 52-ох років, пересуваються перед моїми очима, як у калейдоскопі. Величава панахида перед мистецько виконаним надмогильним пам'ятником поетові справила ще більше враження.

У тому самому році, перед вакаціями, відбулася також прогулька обох кляс гімназії до старо-збаразького лісу. Був гарний червневий день. По дорозі оглянули церкву в Залужжі, а також руїни (залишки однієї стіни) старо-збаразького замку, що був правдоподібно збудований у княжих часах. У лісі ми відпочили, підкрипилися у приготованому буфеті і почали забавлятися. Найбільше подобалося мені стріляння до цілі з флоберта. Найкращі стрільці одержали нагороди в книжках. Не пригадую тепер, котре місце мені припало, зате пам'ятаю, що одержав альбом, присвячений Маркіянові Шашкевичеві в століття народження.

На початку шкільного року 1912/13 стались великі зміни в учительському складі нашої гімназії. Директором школи став професор державної тернопільської української гімназії Григорій Тимощук, добрий педагог — германіст і адміністратор. Вчив німецької мови у двох вищих клясах. З невідомих мені причин відійшли з нашої гімназії брати Галькевичі, за якими учні й батьки жалкували, бо оба вони були добрими педагогами в повному того слова значенні. І прибули в тому році такі нові учителі: Дмитро Паславський, який вчив латинської, грецької і української мов у третій клясі; Петро Мороз, що вчив історії і географії; та Шпаковський (імени не пригадую), який учив у 1-ій і 2-ій клясах математики і природи, а в третій клясі польської мови. Наймолодшим з них був Дмитро Паславський, що в початках дався нам в знаки своєю задирливістю. Невеличкий на зріст, але з замітним животиком і пишними, чорними вусами, він не міг здобути авторитету вже від першого дня навчання і то навіть

у найкращих учнів. Петро Мороз, дещо старший за нього, вчив у третій клясі історії і географії. Був добрим учителем, бо доручав учням опрацьовувати реферати і виголошувати в клясі. Після кожного реферату була дискусія, до якої мали приготовитися два учні. Попередній управитель Іван Бойко залишився і вчив математики і фізики. Головну увагу звернув на доповнення природничого і фізичного кабінетів. Це було потрібне, бо в тому році управа нашої гімназії робила старання, щоб одержати право прилюдности. Нашу гімназію відвідав крайовий інспектор (візитатор) д-р Іван Копач. У двох попередніх роках були в нас інспектори з Українського Шкільного Союзу. Рівень навчання в нашій приватній гімназії був високий і Крайова Шкільна Рада надала гімназії право прилюдности. Це значить, що учні могли переходити до державних гімназій без вступних іспитів. Це значно піднесло авторитет школи, і до неї перейшло навіть кілька учнів з державної гімназії в Тернополі.

Крім добре устаткованих і проваджених кабінетів (фізичного і природничого), мала наша гімназія і учнівську бібліотеку. Був також шкільний хор, що співав на шкільній Службі Божій, а також на концертах у честь Тараса Шевченка та Івана Франка. У тому хорі відзначався гарним і сильним баритоном Михайло Батюк (брат Антона Батюка), що часто співав сольові партії. Ділянка спорту була дещо занедбана, хоч наука гімнастики була обов'язкова. Наш учитель гімнастики був слабкого здоров'я і може тому не міг приділити ділянці спорту потрібної уваги. Протягом літніх місяців пробував оживити спортове життя Василь Остапчук (брат посла Яцка Остапчука), визначний спортсмен Львова. Він навчив старших учнів гри у футбол, але з його виїздом із Збаража не було кому зайнятись цією ділянкою спорту.

Учні нашої гімназії виступали часто з деклямаціями на концертах у місті Збаражі, а також у поблизьких селах. Пригадую, що і я мав честь виступати з деклямацією «Пролог до Мойсея» на ювілейному концерті з нагоди 40-річчя літературної творчости Івана Франка в селі Залужжя, в якому жив визначний громадський діяч Збаражчини Андрій Шміґельський. Цим виступом започаткував я свою скромну громадську активність, і тому він є важливим у моєму житті. Крім того, тоді я мав нагоду познайомитися з Андрієм Шміґелським. Перед концертом зайшов я до нього. Він був неодружений і мешкав у свого брата. Мав окрему кімнату, обладнану скромно, але в народному стилі. Мою увагу привернула велика шафа, повна книжок і журналів. Не було часу на довшу розмову, але він все ж таки розповів мені про свої

Аматорський Драматичний Гурток в Стриївці, п. Збараж.

зустрічі з Іваном Франком. Згадав, що Іван Франко кандидував на посла до австрійського парляменту з виборчої округи Тернопіль-Збараж-Скалат і виступав з промовами на передвиборчих зборах у Збаразькому повіті. Про Івана Франка розказував мені й мій батько, що мав щастя чути його передвиборчу промову в селі Тарасівка, де жив Дмитро Остапчук (батько Яцка), що якийсь час був послом до Сойму у Львові.

У шкільному році 1913/14 наша гімназія мала вже чотири кляси й приблизно 150 учнів. В учительському складі сталися такі зміни: відійшов до іншої приватної української гімназії про-

фесор Петро Мороз і професор Мануляк (імени не пригадую). М. Зарицький учив у 4-ій клясі географії Австро-Угорщини, а Мануляк історії, але тільки в першому півріччі (в другому півріччі вчив історії професор Садовський). Хоч професор М. Зарицький був математиком і фізиком, але й географію викладав добре і вмів зацікавити учнів цим предметом навчання. З професором М. Зарицьким я зустрівся ще раз в 1920 р., при вступному іспиті до 8-ої кляси державної української гімназії в Тернополі. Він іспитував мене тоді з математики і фізики. У 8-ій клясі вчив мене психології.

Наша гімназія брала активну учесть у ювілейному відзначенні 100-річчя з дня народження Тараса Шевченка в 1914 році. Ювілей цей відзначила Збаражчина дуже величаво. Розпочалося ювілейне святкування великим здвигом на вигоні за замком Яреми Вишневецького, на тому самому місці, де стояв табором гетьман Богдан Хмельницький, облягаючи польське військо в 1649 р. У цьому великому здвизі взяло участь кілька тисяч людей. З багатьох сіл прибули кінні відділи (бандерії), а їздці були в мальовничих національних і козацьких строях. Незабутні картини цього здвигу і походу пересуваються перед моїми очима немов на екрані ще й сьогодні.

На трибуні, прикрашеній зеленню і національними прапорами, зайняли місця чільні представники нашого патріотичного духовенства, культурно-освітніх товариств, господарсько-економічних установ і політичних партій. Перед трибуною шкільна молодь, по боках кінні відділи, за трибуною піші відділи «Січей» і «Соколів», а кругом непроглядні маси нашого селянства. Серед промовців відзначився о. канонік Олекса Заячківський, що мав славу доброго проповідника. Змісту промов уже не пригадую, але всі були надихані полум'яним словом Генія України Тараса Шевченка.

Похід з-під замку до міста очолили кінні відділи. На чолі наших кіннотчиків у пишному козацькому вбранні, з булавою в руках, ухарактеризований за гетьмана Богдана Хмельницького, їхав на білому коні Лев Краснопера. За кіннотчиками, «Січі», «Соколи», шкільна молодь та непроглядні ряди нашого селянства і міщанства, очолені нашою інтелігенцією. Цей Шевченківський здвиг і похід вулицями історичного Збаража був переглядом доброї організованости і національної свідомости Збаражчини на передодні Першої Світової Війни.

Найбільшою індивідуальністю в учительському зборі нашої гімназії був директор Григорій Тимощук, що вклав дуже багато труду і вміння в її розвиток. А його лекції німецької мо-

ви були під кождим оглядом зразкові. Звертав увагу не тільки на вивчення слів і граматики, але й на властивості мови (ідіоми), що містилися в поодиноких зворотах (Redewendungen), які треба було вивчити на пам'ять. Дисципліна в усіх клясах нашої школи була, можна б сказати, зразкова, і це в значній мірі була його заслуга. Розпорядження директора були респектовані і виконувані учнями, а також учителями. Тому і візитація, що її перевів у 1913/14 шкільному році д-р Іван Копач як представник Крайової Шкільної Ради, вийшла задовільно, і нашій гімназії продовжено право прилюдности.

Стан навчання в ній був дійсно на високому рівні. Це можу ствердити і я сам, що внаслідок воєнних дій Першої Світової Війни не мав змоги відвідувати школу, а вчився приватно без інструктора і складав іспит з вищих кляс в державній гімназії з українською мовою в Тернополі. Ще краще свідчить про рівень навчання в нашій збаразькій гімназії такий факт: В осени 1920 р. прийшли до Юліяна Левицького, директора державної гімназії з українською мовою навчання, три бувші учні збаразької гімназії з закінченою четвертою клясою (учасники визвольних змагань), щоб записатися до вступного іспиту до сьомої кляси. Директор Ю. Левицький дав на це свою згоду. Вийшовши на місто, вони довідались від одного знайомого, який також закінчив четверту клясу, що йому дозволив директор за пів року складати іспит до 8-ої кляси. Знайомий порадив їм зробити це саме. Вони, щоправда «со трепетом», йдуть ще того самого дня до директора і просять допустити їх до іспиту до 8-ої кляси. Директор, що мав славу дуже суворого, усміхнувся на це і погодився на їхнє прохання. І ці учні за 5 місяців, під керівництвом двох професорів, підготовилися до вступного іспиту і витримали його. А через дальших 5 місяців вони закінчили 8-му клясу з добрим успіхом і з початком липня 1921 р. витримали матуральний іспит. Усі три закінчили університетські студії і одержали дипломи. Один став лікарем, другий — адвокатом, а третій зробив докторат філософії у Віденському університеті і став учителем гімназії.

Велика шкода, що в післявоєнних роках не пороблено заходів для відновлення нашої гімназії, цього культурного бастіону Збаражчини. Мабуть тому, що не стало «промотора» її заснування і душі її чотиролітньої діяльности д-ра Володимира Білинського. Він помер у 1918 р., набравшись тифу при виконуванні

лікарських обов'язків. А можливості для відновлення української гімназії були, бо була площа під будову гімназії і був залізний фонд будови завдяки жертвенності селянина патріота Івана Телев'яка, про якого в нашому збірнику є окрема згадка.

Обом цим патріотам Збаразької Землі і присвячений цей нарис-спомин.

Михайло Лисогір

ІВАН ТЕЛЕВ'ЯК

Між визначними постатями збаразької землі окреме місце займає Іван Телев'як з села Красноселець, який левину частину свого майна призначив на культурні потреби свого повіту, а навіть досить віддаленої Рогатинщини. Про нього була згадка в календарях «Просвіти» перед Першою Світовою Війною, як також у звіті Рогатинської гімназії. Портрети його й дружини Варвари висіли на видних місцях у Рогатинській гімназії і Українському Домі в Збаражі.

Іван Телев'як народився в 1837 році в селі Красносільцях. Він пам'ятав панщизняні часи, бо мав уже 11 років в 1848 році, коли скасовано панщину. Варто нагадати, що на пам'ятку скасування панщини, в Красносільцях і сусідніх громадах Збаражчини, були уфундовані кам'яні хрести, що стояли недалеко церков. Їх прикрашувано в місяці травні квітами, і рік-річно відправлялось коло них Богослуження.

Як більшість селянських дітей у ті часи, Іван був неписьменний, бо зовсім певно, що школи тоді в селі не було. У війську не служив, бо ніколи про це не згадував. Одружився з Варварою, дочкою заможного господаря Кальби (імени не пам'ятаю) з села Розношинець. Своїй дружині, що була надзвичайно працьовитою й ощадною, Іван завдячував у значній мірі те, що успадковане по батькові майно з року на рік зростало. І так через кільканадцять літ після одруження став Телев'як заможним і зразковим господарем. Розумівся на господарстві, бо все в нього

го було найкраще. І господарські будинки, і хата, і сад, і пасіка, а понад все коні. Поля його родили також дуже добре.

Тримався поважно, як випадало першому господареві в селі, але вбирався просто. Обоє жили по-спартански, навіть тоді, як — на сільські відносини — доробились досить великого майна. Позичав гроші, за поміркований відсоток, не лише своїм односельчанам, але також людям з поблизьких сіл, на різні потреби. Найчастіше на кошти подорожі до Америки й Канади і на купівлю поля. Завдяки йому, багато бідаків виїхало за океан і влаштувалось на новій землі, навіть досить добре. Дядько Іван, бо так його кликали молодші від нього, багатьом допомагав у фінансовій скруті. Часто й мій батько звертався до нього за позичкою, як траплялося докупити морґ чи два поля. А мені, тоді 9 — 10-літньому хлопчині, приходилось деколи відносити відсотки дядькові Іванові. Бував у нього в хаті, саді, а також у пасіці.

Одно непокоїло старeньких, кому залишать своє майно, добуте довголітньою важкою працею, бо Бог не наділив їх дітьми. З адоптацією синів найближчої рідні якось не щастило.

Роки 1908 — 1910 знаменні тим у культурному розвитку українського народу Галицької Волости, що в цілому ряді повітів були відкриті приватні гімназії. В 1908 році в Рогатині й Яворові, в 1910 році в Городенці, Копичинцях, Буську і Збаражі.

Під чиїм впливом пожертвував Іван Телев'як княжий дар на приватну українську гімназію в Рогатині в 1911 — 1912 роках, не знаю, але пригадую добре, що подарував дуже поважну суму. Професор І. Верб'яний, що тоді був учнем цієї гімназії, розповідав мені, що Іван Телев'як приїздив до Рогатина два рази й кожного разу учні й учительський збір вітали його дуже сердечно. Представник учнів цілував селянина-мецената в руку.

Але ще більше пожертвував Іван Телев'як на Приватну Українську Гімназію в Збаражі, бо закупив за 16.000 корон велику площу під будову гімназії в середині міста. На цій великій площі стояв також партеровий будинок, в якому в 1913 — 1914 році мешкав директор гімназії. На фонд будови гімназії Телев'як записав 17 моргів поля, закупленого в дідича в Розношинцях, вартости 18,000 корон.

На жаль, Приватна Українська Гімназія з різних причин не відновила по війні своєї діяльности. Тому на згаданій площі збудовано в 1930 році Український Народний Дім, що став окрасою Збаража й осередком економічного, господарсь-

кого й культурного життя Збаражчини. Фундатором його став Іван Телев'як.

Закінчив він своє трудолюбиве життя 3-го березня 1922 року в Красносільцях. Поховано його на місцевому цвинтарі в підземеллі невеликої каплиці.

Цей короткий нарис-спогад про життя і діяльність Івана Телев'яка, хай буде вшануванням пам'яті цього великого народного мецената. А його небуденна жертвенність хай стане прикладом для всіх українців, що проживають в Україні й на еміґрації.

Михайло Лисогір

ДІТИ І БДЖОЛИ

За садочком сіножаті,
Луг, зелена паша.
У садочку між вишнями
Там пасіка наша.

Вулики стоять рівненько,
Мов хатки з дашками.
З очка бджоли просто в поле
Ген спішать роями.

Кожна бджілка хоч маленька,
А про завтра дбає:
Раннім-ранком до роботи
Летить, поспішає.

І ви діти, любі квіти,
З бджілок приклад майте:
Рідну мову українську
Любіть і вивчайте!

Роман Дудак

Павло Баб'як,
директор Повітового Союзу Українських Кооператив і директор Української Торговельної Школи в Збаражі.

КООПЕРАТИВНИМ І ОСВІТНІМ ШЛЯХОМ У ЗБАРАЖЧИНІ

Із старим історичним містом Збараж, яке розкинулось над притокою Серету Гнізною, я зустрівся вперше за кілька років перед Першою Світовою Війною. Нагодою для цього був брак росади на капусту в моїх батьків. Я саме тоді приїхав додому на Зелені Свята і, бачучи зажурену мою добру матір, хотів якось їй помогти. Почувши, що добру росаду можна дістати в Збаражі, я виявив охоту піти туди і купити. Мати вагалась пустити мене в таку «далеку» дорогу (близько 9 кілометрів від мого родинного села), бо я ще ніколи в Збаражі не був. А може й не вірила в мої «купецькі» здібності. Але саме тоді сусід — старший вже чоловік — вибирався також до Збаража за росадою, і мої батьки пустили мене йти під його опікою, наказуючи уважати на себе. Я був цікавий побачити Збараж, бо вже дещо про нього чував. Я скинув свій гімназійний мундур, дістав кілька шісток на закуп росади і хліба на дорогу, взяв кошик в ру-

ку і помандрував у товаристві до славного оборонного міста Збаража.

Признаюсь, я не був тоді ним захоплений. Я ходив до гімназії в Тернополі, і Збараж, в порівнянні з Тернополем, видався мені тоді великим селом і аж ніяк містом. Не передбачав я тоді, що з тим «селом» прийдеться мені зв'язати значну частину своїх літ.

Пізніше в Збаражі я пірнув у громадську роботу, яка не тільки давала мені підставу до життя, але й збагатила мене досвідом і викликала в мене прив'язання як до самої праці, так і до міста Збаража, його повіту і збаражців. Їх я ніколи забути не можу, спомин про тих без винятку добрих людей залишився глибоко в моєму серці.

Вдруге я був у Збаражі в 1927-му році. Мою суджену, з якою ми в цьому році побрались, перенесла польська шкільна влада «для добра школи» з Тернопільського повіту у Збаразький, спершу до Голоток, відтак до Чорного Лісу, згодом до Шилів та до Добровід. Тоді я познайомився ближче із Збаражем і Збаражчиною, особливо, коли відвідував нас проф. В. Кубійович, проф. Ґавдяк і мій друг з університету, покійний вже доктор географії Федь Музичишин, і ми разом оглядали пильніше історичні пам'ятки і природні властивості Збаража і околиць.

Збараж і його округа відомі не тільки з історичних замків князів Збаразьких і Вишневецьких і замку в Токах, але також з боїв гетьмана Богдана Хмельницького. Сюди заходили також турки і татари, і в пам'яті населення ще й досі живе страшний «татарський» чорний шлях.

Положення Збаража на скелястих сірих і білих вапнякових горбах, званих Товтрами або Медоборами, надає йому величавого вигляду, а яр Гнізни біля Залужжя і Старого Збаража — це справжня Збаразька Швайцарія. У самістійній українській державі вона притягала б прогульковців не тільки своїх, але й чужих.

Я став кооператором внаслідок тодішніх відносин на українських землях під Польщею. В 1929 році я закінчив філософічний факультет Краківського Університету і одержав науковий ступінь з географії та історії. А проте я був безробітним. Правда, польська влада натякала, що дала б мені посаду учителя гімназії, але з умовою, що я зміню обряд. Це був теплий кожух, але не для мене шитий. Я зрезигнував з посади учителя і вернувся до праці на полі кооперації, де я вже мав деякий досвід.

Вернувшись з війни в 1920 році, після закінчення наших визвольних змагань, я не мав ні можливостей праці, ні спокою

від польської поліції. Тоді я та інші подібні люди почали відновляти товариства «Просвіта» і закладати споживчі кооперативи по селах. Ми подорожували пішки і, річ ясна, працювали без всякої винагороди. До таких людей належали мій колишній професор гімназії Іларій Брикович і д-р Степан Чумак — пізніше директори кооперативи «Будучність» в Тернополі — фабрики паперців «Калина»; Роман Цеглинський, книговод Подільського Союзу Кооператив у Тернополі; Карпо Чикало із Стегниковець, правник і дуже ідейний кооператор; і багато інших.

В 1921 р. я поїхав до Львова студіювати право на Таємному Українському Університеті, який я закінчив в 1923 р. Того ж року я закінчив Однорічний Торговельний Курс для Абітурієнтів і працював в кооперативі «Правник», де був членом управи.

Після закінчення Краківського Університету я знову вирішив повернутись до кооперативної праці, бо не мав надії дістати учительську посаду. Я подав прохання до Окружного Союзу Кооператив у Збаражі, щоб мене прийняли на працю.

Після відбуття три-місячної безплатної практики прийняли мене до праці в магазині з платнею 100.00 злотих у місяць. В цьому Союзі я пройшов всесторонній кооперативний вишкіл: був магазинером і торговельним референтом, працював у бухгалтерії і організаційному відділі, мав діло з експортом яєць, збіжжя, прядива і свійської птиці, провадив касу і кореспонденцію і нарешті був членом Дирекції.

З приходом большевиків у 1939-му році я був директором «Заготконтори» у Райспоживспілці, пізніше був перенесений на викладача до 10-річки. За німецької окупації був знову на чолі Кооперативного Союзу та рівночасно директором місцевої гімназії, а після її ліквідації директором місцевої Торговельної Школи.

А тепер про Збаразький повіт: Це один з багатих і свідомих національно повітів. Рівнинні чорноземні грунти засівались найбільше пшеницею, менше житом, ячменем і вівсом та гречкою. Поширене було пасічництво, якому сприяли засіви конюшини, еспарзети і олійних рослин, головно ріпаку і маку, а в західній частині Збаражчини ліси з прегарною фльорою.

Поважна частина селян, головно у східній частині, посідала 30, 50, 100, а то й 200 морґів орного поля, що давало їм можливість не тільки вигідніше жити, але й посилати своїх дітей до гімназії і на університет й тим самим збільшувати інтелігенцію повіту. Знані були т. зв. Токівські «льорди». Росла національна свідомість міста і села, свідками чого були народні доми, кооперативи, читальні «Просвіта», руханкові Т-ва «Со-

Районове Свято "Каменярів" в Стриївці. Вільноручні вправи хлопців.

кіл» і «Каменярі», кружки «Рідна Школа», дитячі садки, самоосвітні гуртки при читальнях і зростаюча жертвенність на народні цілі. Чудовим прикладом цієї жертвенности був громадянин села Красносілець, Збаразького повіту, Іван Телев'як, що записав все своє майно на рогатинську і збаразьку гімназії і подарував площу під будову Народного Дому в Збаражі.

Збаражчина видала ряд визначних людей. З села Луб'янок Нижніх вийшов Яцко Остапчук, посол до австрійського парляменту, а з Залужжя Андрій Шміґельський, посол до Галицького Сойму і член президії Української Національної Ради в Станиславові. З села Добромірка походив Преосвященний Кир Никита Будка, замучений большевиками на Сибірі 1-го жовтня 1949 р. З самого ж Збаража походить перший український єпископ в Австралії, Преосвященний Кир Іван Прашко. Взагалі Збаражчина дала поважне число інтелігентів і патріотичних селян, і за те поляки в 1930 р. «пацифікували» майже кожде село повіту. Багато молоді сиділо по тюрмах. Але все це тільки скріплювало національну свідомість збаражців.

В повіті Збараж було 60 громад, в тому три села чисто польські. Крім міста Збаража, повіт мав 65.400 мешканців, серед яких було понад 60% українців, біля 30% поляків і 6.5%

жидів. Місто Збараж мало в 1931-ому році 7.500 населення, майже по рівній кількості українців, поляків (властиво латинників) і жидів. Панівною мовою в повіті була українська.

В кожному селі повіту була кооператива, деякі мали ще філії, пр. Черниxівці і Токи, а також молочарні, пр. Гнилички, Шили і другі. В Збаражі був Окружний Союз Кооператив, який мав Складницю в Підволочиськах. До Збаража належали також організаційно і торговельно кооперативи сусідньої Крем'янецької Округи на Волині, числом біля 30. В Збаражі були два банки: Український Народний Банк і Міщанський Банк. Окружний Союз

Хліборобсько-Куховарський Курс у Кошляках, п. Збараж.

Кооператив і Український Народний Банк мали своє приміщення в невикінченому ще Народному Домі.

Про початок Окружного Сойза Кооператив важко мені розповісти, бо я сам не збаражчанин. Здається, основано його в 1926-ому році, а підставу для цього дала кооператива «Сила», заснована бл. п. о. Теслею мабуть з початком 1923-го року. Коли я прийшов на практику до Окружного Союзу Кооператив, то саме тоді змінилась його Дирекція. Відійшли головний директор Сайовський і його заступник інженер Доніґевич. Головним директором став дуже працьовитий знавець кооперативної справи інженер Іван Олексюк, книговедення перебрав директор Павло Трембач, а організаційний відділ провадив директор Лев Краснопера з люстратором Іваном Гринівцем. Дещо пізніше прибув до організаційного відділу ще інженер Федь Микуляк, а до бухгалтерського — абсольвент філософії Гриць Королюк.

Роки 1926 - 30 були для Союзу досить важкі і дефіцитні. Від 1931-го року почався розвиток Союзу, але справжній його ріст позначився з 1932-го року, коли Союз взявся за експорт яєць і збіжжя, а в споживчій бранжі почав продавати в поважній кількості шкіру і мануфактуру. Складницю в Підволочиськах провадив інженер Василь Перегівський з трьома помічниками, з яких окремо треба згадати Михайла Павлюка, що його в 1935-ому році перенесено до централі в Збаражі.

В 1935-ому році інженер Олексюк відійшов до Тернополя на пост головного директора Подільського Союзу Кооператив.

Не маючи жодних записок, важко мені сьогодні, майже після двадцяти літ ісходу, подати точно майно Союзу. Можу оперувати тільки загальними числами і то лише приблизними.

І так, яєць експортовано річно біля 125 вагонів (один вагон нормально 110 скринь, кожна по 24 копи). Яйця експортовано до Чехо-Словаччини, Англії, Швайцарії, Еспанії, Німеччини, навіть до Бразилії, Аргентини і Палестини. Так звану «секунду» і «шмуц» продавано до Ґданска і всередині польської держави. Вартість одного ваґона експортованих яєць була, залежно від сезону, 8.000 — 10.000 злотив польських. До цього часто приходила ще премія 800 — 1.200 злотих. «Секунда» і «шмуц» були продавані по значно нижчій ціні. Яйця завжди давали поважний дохід. Пам'ятаю, що піврічний балянс Союзу в 1939 р. показував чистий зиск в сумі 24.000 злотих, не включаючи кількох тисяч злотих премії за експортовані яйця і пакувального матеріялу.

Добрим робітником в яйчарні був Гриць Глушка. Сортування яєць ми починали з робітниками-жидами, бо своїх ще не

було. Під кінець 1939-го року ми вже мали також своїх вишколених робітників.

З чистого зиску ОСК приділював значну частину кооперативам як т. зв. товаровий зворот.

Збіжжя вивожено біля 1000 ваґонів (по 15 тонн) річно, може й більше. Ціна одного ваґона збіжжя коливалась від 2.500 до 4.000 злотих, залежно від роду збіжжя.

В 1935-ому році ми почали купівлю прядива, мабуть в 1936-ому році — збут свійської птиці. Старались також про ліцензію на збут беконів і худоби, на жаль польська влада постійно відмовляла нам на це дозволу.

Торги споживчими товарами, мануфактурою, шкірою, ґалянтерією і нафтою становили в останніх роках перед війною біля 40.000 злотих в місяць.

Крім складів на споживчі товари і мануфактуру, шкіру та нафту, Окружний Союз Кооператив мав у Збаражі добрий будинок на яйця і матеріял для їх опакування та два магазини на збіжжя. Очевидно все це Союз наймав, як наймав також приміщення на канцелярію та маґазин на товари і збіжжя для Складниці в Підволочиськах.

Союз зростав сильно фінансово і вже в 1935му році майже всі торговельні операції переводились за готівку, а сальдо векслеве становило всього 10,000 злотих.

В 1939-ому році, після «визволення» нас большевиками, лише запас самої мануфактури й шкіри оцінювався в 150.000 злотих, а вартість власного майна перевищувала 200.000 злотих.

Закуплено в Збаражі дві площі під будову магазинів, «КІР» (Кооператива Інженерних Робіт) виробила пляни, погашено вапно на будову, але польська влада відтягала видання дозволу на будову. Наша кооперація була владі сіллю в оці, бо вона спричинилась до банкрутства «Повятовеґо Кулка Рольнічеґо». Польські «кулка рольніче» (2 чи 3 в повіті) купували в нас товари, і це річ ясна, сильно боліло польську владу. Вже від 1937-го року в селах повіту не було ні одної корчми. В самому місті була «Народна Торгівля» і кілька приватних наших крамниць. Конкуренції між нами не було, навпаки — взаємне зрозуміння і співпраця.

На утриманні Окружного Сойзу Кооператив було товариство «Сільський Господар» з інженером агрономом, його помічником і садівничкою. Без допомоги Союзу не відбувався ні «Святий Миколай», ні інші імпрези. Від 1937-го року 4 незаможні студенти повіту діставали від Союзу стипендії по 1.000 злотих річно на студії в університетах. Поважні датки йшли з Союзу на

Курс вишколу передовиків "Хліборобської Молоді" в Збаражі.

українських інвалідів, Рідну Школу, дитячі садки і т.п. Окружний Союз Кооператив провадив не тільки роботу економічну, але й загально-громадську; його працівники часто стояли в проводі різних товариств. Тому Союз тішився загальною симпатією серед громадян, а це стимулювало його ріст і збагачувало громаду.

Надзірну Раду Окружного Союзп Кооператив очолював місцевий адвокат д-р Володимир Гамаль. Большевики арештували його в жовтні 1939 року і він пропав без вісті. Членами Надзірної Ради ОСК були теж два місцеві лікарі: д-р Тарас Білинський, замордований в червні 1941-го року у підвалах Збаразького НКВД,

і д-р Павло Таращук, тепер лікар в Монтреалі; та адвокат мґр. Михайло Топорович. З селян в Надзірній Раді ОСК були: Возьний з Гниличок, Марцинюк з Добромірки, Аґрест з Красноселець, Возьний з Шилів та інші, яких імена, на жаль, призабув.

Ідейним кооператором був емеритований директор школи в Черниxівцях, Гірка, книговод найбільшої місцевої кооперативи в повіті. Слід згадати також справника кооперативи в Новиках — Липку; в Стриївці — Лисобея; в Шилах — Ґадзіну; в Голотках — Смеречинського; багато інших заслуговують на згадку, але не пам'ятаю їх імен.

Треба сказати, що кожне село мало свою «кооперативну душу», на плечах якої спочивала не тільки кооперативна але й громадська робота села.

Про наші зв'язки з Волинню я вже згадував. В роках 1933-34 поляки почали натискати на волинські кооперативи, щоби їх відірвати від нашого ОСК. Їх провідників карали, навіть замикали, а все таки живий зв'язок з нами зберігся аж до розвалу Польщі.

Управа сільських кооператив складалась звичайно із свідоміших селян, Надзірні Ради очолювали переважно священики. Винагорода управ і крамарів була часто мінімальна, але і це становило важливу позицію їх бюджету.

Що стимулювало розвиток наших кооператив за Польщі? Здорова національна субстанція, національна свідомість, високий патріотизм, бажання своєї власної держави і економічні потреби. Безумовно сприяла цьому теж глупа внутрішня політика Польщі — всім нам добре відома.

Большевики поділили Збаразький повіт на 3 райони з осідками в Збаражі, Новому Селі і Підволочиськах. Про совєтську казьонну «кооперацію» можна сказати хіба те, що там за одним фунтом цукру треба було стояти в черзі цілу добу, і що цукор видавали лише раз в місяць, а про мануфактуру люди тільки мріяли.

В травні 1940-го року большевики арештували і вивезли директора Красноперу. Рік пізніше, в червні 1941-го року, арештували і вивезли колишніх працівників ОСК Кульпу і Возьного; з села Добромірки вивезли члена Надзірної Ради ОСК Марцинюка; з вибухом німецько-большевицької війни арештували і вивезли також колишнього директора ОСК інженера Олексюка.

Німці прийшли до Збаража з боєм в перших днях липня 1941-го року. Місто трохи було знищене. Райспоживспілку було розграблено і інвентура виявила товару всього на 20.000 карбованців. Але і той товар був маловартісний. Прийшлося все буду-

вати спочатку. Союз перебрав у свої руки всю заготівлю і майже всю торгівлю. Але це також була відмінна кооперація від колишньої. Вона контролювалась німцями, які поставили перед нею завдання зібрати якнайбільше збіжжя, худоби і інших сільсько-господарських продуктів для будови «Нової Европи». Коли за Польщі число працівників ОСК доходило до 40 осіб, то тепер працювало в ньому понад 200 осіб. Німці ставились вороже не тільки

Відкриття пам'ятника Тарасові Шевченкові в селі Лисичинці, п. Збараж.

до ідеї кооперації, але й до української справи. Наша увага була спрямована на те, щоб зберегти українську субстанцію, бо хотілось вірити, що наш час прийде, і ми будемо творити своє рідне життя в Українській Вільній Державі. А покищо ми робили все що могли, щоби не допустити до виморення неселення повіту голодом. І це нам вдавалось до самого кінця, поки не прийшли ще раз давні «визволителі». Це сталось несподівано увечері 5-го березня 1944-го року.

Окремо належало б показати просвітянське і шкільне життя у Збаражчині. Але з браку відповідних джерел мусимо обмежитись загальними інформаціями.

Я вже раніше згадував про високий національний рівень громадян Збаража й Збаразького повіту. В кожному селі була читальня «Просвіти» і кружок «Рідної Школи». У Збаражі була філія Т-ва «Просвіта», останнім головою якої був бл. п. о. декан Василь Боліновський. Філія мала постійного платного просвітянського організатора. Філію Т-ва «Рідна Школа» очолював емеритований директор школи Микола Борщ, який часто відвідував кружки «Рідної Школи» по селах, даючи їм відповідні напрямні праці. Під час вакацій в деяких селах були дитячі садки з фаховими учительками.

Районове свято "Каменярів" у Стрнївці, вправи дівчат рушниками.

Перед Першою Світовою Війною більша кількість громад мали українські народні школи. Польська влада перемінила їх на польські, в кращому випадкові — утраквістичні. До них прислано польських учителів і тільки для ока залишено кількох старших українських могіканів. Всі намагання українських чинників змінити цей стан залишились без успіхів. Була теж, перед Першою Світовою Війною, українська приватна гімназія в Збаражі

з чотирма клясами, директором якої був професор Григорій Тимощук.

В 1935-му році організували ми в Збаражі Народний Університет в відділами в поодиноких громадах. Весною 1936-га року, в залі Народного Дому в Збаражі, відбувся для учасників Народного Університету прилюдний іспит з української літератури, історії і географії. Іспитові прислухались інтеліґенти Збаража, подивляючи знання «малих громадян», які часто перевищували й декого з вищими школами. Іспити переводив професор Гриць Королюк, книговод ОСК.

З приходом німців мені доручено організувати 8-клясову ґімназію в Збаражі. Навчання мало відбуватись в Народному Домі, де за большевиків мала своє приміщення т. зв. десятирічка. Школа була устаткована досить добрим фізичним і природничим кабінетами, які колись належали польській гімназії в Збаражі. Не бракувало також кваліфікованих учителів. Після пролошення вписів переведено вступні іспити до першої кляси і розпочато навчання з числом учнів понад 600. На жаль, дуже скоро прийшло розпорядження «згори» припинити навчання в гімназії, бо такі школи, мовляв, можуть існувати тільки в округах, в нашому випадкові в Тернополі. Щоб не допустити до замішання і не розчарувати учнів і їхніх батьків, я зв'язався з директором гімназії в Тернополі Тофаном, і там вдалось примістити певну кількість наших учнів, а для решти, в числі біля 425, організовано 2-річну Торговельну Школу в Збаражі, затверджену шкільною владою у Львові. Мене назначено директором цієї школи. Ми почали навчання в цій же школі восени 1941-го року і продовжували до другого приходу большевиків з початкам березня 1944-го р. В днях 22, 23 і 24-го листопада відбувся усний іспит (матура) для перших випусників, до якого засіло біля 150 учнів і учениць. Письмові іспити переведено раніше. Іспитам прислухались представники шкільної влади зі Львова: німець, якого прізвища не пам'ятаю, і українець інспектор Ковалисько. Вони також давали учням запити й приємно були здивовані їх влучними відповідями. До речі, всі ці учні й учениці це, за дуже малими винятками, колишні учні гімназії і т. зв. десятирічки. Іспит витримали всі, одержуючи державні атестати, підписані представниками шкільної влади зі Львова і директора школи.

Торговельна Школа давала учням не тільки потрібне знання, вона давала їм теж охорону перед вивозом на роботу до Німеччини, який загрожував особливо старшим ухням. Треба сказати, що учні були дуже чутливі на події, що відбувались на наших землях. Вони боліли загальною недолею нашого народу, і

поважне їх число, зараз після закінчення іспитів, зголосилось до дивізії «Галичина» та поповнили ряди УПА, яка діяла і на нашому терені.

Окремо належало б також згадати Промислову Школу, організовану теж в осені 1941-го року. Її директором був інженер Попович, вивезений пізніше разом з родиною большевиками на Сибір. В школі цій відбувалось навчання теоретичне і практичне у двох відділах. Учнів було яких 60. Проіснувала вона, як і Торговельна Школа, до другого приходу большевиків.

Дефіляда збаражан на ринку під час Свята Обжинків.

Так в загальному, і тільки в загальному я накреслив кооперативний і просвітянсько-шкільний шлях збаражців. Часто це був важкий шлях, і ми нераз вибивались із сил. Та після короткого відпочинку у нас з'являлась ще більша охота і сила до праці, бо в серці росла надія і віра, що ми таки збудуємо стальну гать, якої вже ніяка ворожа сила не переможе. Росла бо й міцні-

ла національна свідомість і єдність, і це було одинокою нагородою для тих скромних громадських робітників, а рівночасно і поштовхом до ще більш наполегливої праці для добра нашого народу. Ми вірили в це і цю віру передавали тим, для яких працювали і яких вчили.

Часто згадую минуле і тих, з якими простував цим важким, щоправда, але надійним шляхом. Де Ви, мої Приятелі? Чи доля була для Вас ласкава? Чи зустрінемось ми ще на цьому життєвому шляху? Згадую і бачу Вас! І вірю, що наш спільний труд не пішов на марне; що як тоді він сповняв наші серця глибокою вірою в майбутнє нашого народу, так сповняє і тепер, так буде сповняти і завтра. Ми ніколи не перестанемо вірити у відродження нашої батьківщини, і цю віру перекажемо нашим нащадкам, які завершать те, чого батьки сповнити не були всилі. А Ти їм, Милостивий Боже, допоможи!

Павло Баб'як

МОЯ ПЕРША ЗУСТРІЧ З ЯЦКОМ ОСТАПЧУКОМ

Коли Яцко Остапчук кандидував на посла до австрійського парляменту, українські виборці Збаразького повіту, незалежно від партійних переконань, підтримували його кандидатуру.

На виборче віче Остапчука в Новому Селі зійшлась велика маса народу. Вічевики заповнили залю і обширне подвір'я Народного Дому. З конечности прийшлось відбути віче під голим небом на подвір'ї.

Коли Остапчук вийшов на підвищення, народ привітав його гучними оплесками, мовляв, це наш, це свій чоловік. В ході промови Яцко кинув кілька терпких слів на адресу тодішньої влади, яка була в польських руках. У відповідь на це присутні на вічу поляки почали перебивати його промову. Присланий на віче жандарм і собі гукнув образливі слова в сторону промовця. В німецькій мові він прозвав Остапчука «Русішер гунд» — «руська собака».

Остапчук не стерпів образи. Він перервав свою промову, скочив з підвищення і підійшов до жандарма. Вічевики з запер-

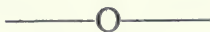
тим віддихом чекали, що з того вийде. Яцко звернувся до жандарма такими словами: «Пане, ви є тут для порядку. Ви мали стримати тих, які мене перебивали. Ви того не зробили, а ще, й самі галасуєте і називаєте мене непристойними словами. Прошу Вас вилеґітимуватись». Жандарм почав викручуватись і не хотів дати Остапчукові своєї легітимації. Але, глянувши на грізну поставу вічевиків, він подав Яцкові свою легітимацію. Остапчук відписав ім'я жандарма і, віддаючи йому легітимацію, сказав. «Я Вас провчу, як перебивати урядом дозволене віче».

Після того він знову вийшов на підвищення і продовжував свою промову. Вічевики привітали його бурхливими оплесками, а Яцко ще гостріше критикував поведінку пансько-польської адміністрації в повіті й краю.

Мені було тоді 9 років, як батько взяв мене зі собою на те віче в Новому Селі. Епізод з жандармом підчас віча вбився мені так сильно в голову, що я ще й сьогодні бачу його в своїй пам'яті. Бо я не уявляв собі, щоб селянин відважився скочити до жандарма й щоб жандарм мусів перед ним легітимуватись. Цей випадок з жандармом не міг поміститись в моїй дитячій голові. В нашому селі Клебанівці був постерунок жандармерії. Ми тих жандармів боялись, хоч і нічого злого не робили. Жандарм в селі був страхопудом. А ту такий самий дядько, як і кожний з нас, не боїться жандарма.

Ця пригода Остапчука з жандармом на вічу піднесла на дусі наших потульних «русинів». Вони всі віддали свої голоси на хлопа Остапчука, бо він боронив їх права перед чужою владою, подібно як на вічу він боронив свободу слова перед жандармом.

Степан Задорожний

ПЕРША ПРОМОВА А. ШМІҐЕЛЬСЬКОГО В ГАЛИЦЬКІМ СОЙМІ

Стенографічне звідомлення з третьої сесії Краєвого Сойму Королівства Галичини і Льодомерії з Великим Князівством Краківським з 1907 р. Засідання з дня 8 жовтня 1907 р. Дебата над звітом Бюджетної комісії про бюджетну провізорію на 1-ше півріччя 1908 р.

З промови А. Шміґельського, ст. 2422.*)

«Сойм не брав ніколи в рахунок вартости праці і значення мас працюючого люду, так численних в нашім краю. Вони своєю працею двигають край матеріяльно, на їх праці росте культура цілого краю. Сойм до цього часу не подбав про такий закон для робучих, найбідніших людей, щоб закон той дбав про їх здоров'я і життя. Цілі мільйони працюючого люду живуть, виставлені на всякі небезпеки в копальнях, при машинах або денебудь — а край не подбав про те, щоби на випадок нещастя, тих бідних відповідно забезпечити. А як є деякі заклади обезпечення від випадків, то є це заклади державні, але не крайові. У нас є до тепер один закон щодо слуг, але він є того роду, що в нім відбивається варварство середніх віків. Закон той постановляє, що «господинові» вільно покарати слугу, що «господин» може навіть примусити слугу служити — дармащо той слуга, через допікання, якого від свого принципала або господині дізнає, служити не може.

Тепер заноситься на другий закон в нашім соймі против робітників рільних. Основа такого закону майже та сама, як в тім законі щодо слуг. Працюючі люди не мали в Соймі дотепер ні в кім оборони, не мали нікого, хто б подбав про найконечніші вимоги їх життя. Подивімся на величезний процент смертельности в краю нашім, а на процент смертельности в інших краях. Смер-

*) Ця промова — це тільки урядове стенографічне звідомлення промови, яку виголосив А. Шміґельський, а що стенографіст не знав добре української мови, знайшлося в тім звідомленні багато неукраїнських слів, висловів і форм. З уваги на те ми уважали за потрібне вичистити соймове звідомлення з усіх тих неправильностей і подати його читачам у виді, що відповідає вимогам української мови. Ред.

тельність за урядовою австрійською статистикою виносила в р. 1900 страшні жертви. На шкарлятину хорувало і вмерло в Галичині 6.742 особи, коли в Чехах в тім часі вмерло 596 осіб. В тім самім часі на запалення легенів вмерло в нас 25.243 особи, то на ту саму хоробу в Чехах 10.953. Загальне число смертельности на всякі хороби того самого року у нас 58.106 людей, коли тимчасом н. пр. в Чехах 16.636.

Вже ті самі цифри говорять про те, яку нужду зносити мусять мільйонові маси. Одинокою охороною для працюючого люду у всіх хоробах є шпиталі. Але, як читаємо в справозданнях директорів головних шпиталів краєвих у Львові і Кракові, то там всі залі переповнені, а на однім ліжку міститься і по 2 хорих і часто-густо один від другого якою іншою хоробою заразитися може. Отже, видимо, що про це одиноке майно, здоров'я і життя, яке має працюючий люд, до цього часу ніхто не дбав.

Але є один опікун того люду, що таки про нього дбає: поліція і жандармерія. Ми бачимо в бюджеті навіть на той рік визначених 43.000 корон на «шупасовання». Це значить, що так нас дорого коштує волокитство тих бідних людей, які не мають роботи, або не можуть її знайти, і попадають в руки жандармерії, що відставляє їх до місця родинного, де вони рівнож не можуть здобути для себе пристановиська. Жандармерія нас також дуже дорого коштує.

Ми знаємо, що як на селах хлопи, так і по містах бідні люди, найчастіше попадають в руки жандармерії, яка дуже люто з ними обходиться. Часто-густо в інтерпеляціях і часописах підносяться жалоби на те, що жандармерія собі позволяє знущатися над біднішими, як над звірятами.

Панове! Нужда тих мільйонових мас доводить їх до того, що, не маючи зарібку, мусять вдаватися до крадежу і злочину, і тут статистика показує страшенні результати.

В такім краю, як наш, де взагалі вся культура низько стоїть, повинні школи відповідати призначенню підготовання людей, виховання їх до того, щоб двигати наш промисл, господарство і культуру. По інших краях, де є високо розвинутий промисел, звертають увагу на це, щоб школа виховувала людей здібних до життя, з руками готовими до праці, здібними дати собі змогу жити на світі. У нас противно. Наша школа, н. пр. народна, поділена є два типи: вищий і нижчий. Нижчий тип, який переважно заведено на селі, є того роду, що навіть елементарним вимогам не відповідає, і коли н. пр. у нас є загальне нарікання на простий нарід, що не має охоти дітей посилати до школи, то це не є оправдане. Ми знаємо дуже добре, що колись, ще за часів панщини,

наші батьки, хоч були темні, самі інстинктовно відчували, що треба давати дітям освіту, і якінебудь школи закладали і посилали там свої діти, а ми потомки, їх сини, мали б мати відразу до шкіл? Але як бачимо, що та школа, яка є, не відповідна нашим вимогам життєвим. І коли хочемо, щоб школа приносила хосен і відповідала своїй задачі і могла перемінити наш край на красний, то ми повинні зірвати з тою системою шкільною і створити такі школи, щоб відповідали тій високій задачі, яку її приписуємо. Але Панове! Така система, яка тепер панує, не дає вигляду на те, щоб на краще в короткім часі змінилося, бо та система стремить до того, щоб всіх запрягти на услуги одної кляси, і бачимо, що навіть школа, а особливо учительство, також запрягається до услуг тої кляси. На пр. при виборах учителі мусять, як не аґітувати, то голосувати на таких, яких їм згори назначують. Ми бачимо, що ті учителі, які поступають проти волі властей, є переслідувані і переноситься їх з місця на місце.

Подивімся тепер на життя громадське, що діється по громадах — особливо з війтами. Війт, хоч би був найліпшим чоловіком, по 2 - 3 літах стає ворогом громади, іде наперекір волі громадській, робить все те, що її шкодить.

Громада вибирає завсіди доброго чоловіка на війта, але по 2 - 3 літах він стає найгіршим ворогом громади, а то через те, що зараз двір приманює його до себе, дає йому пасти худобу на своїм лані, дає йому якийсь опал з ліса або винаймає сіножать і тим самим притягає його до себе проти громади. За той ворожий стосунок до громади дістає війт потім опіку від староства, а коли громада хоче його усунути, староста його протеґує, і війт чується безпечним навіть сягати по гроші з каси громадської.

Я чув від деяких послів, що наш край міг би розвиватися, коли б мав вільні руки і не був залежний від правительства з Відня. Справді кожний господар, як він має вільнішу руку, може господарство своє ліпше упорядкувати. Але ми мусимо побоюватися тої самодільности нашого краю, особливо ми простий люд, ми селяни і робітники пережили в послідній десятку літ такі репресії, що мусимо дійсно побоюватися тої ширшої руки наших властей в краю. Ми пережили в р. 1897 ті криваві вибори до парляменту. Коли робучий люд по раз перший хотів вибрати своїх заступників до парляменту, то власті краєві вжили всіх способів, щоби йому не дати вибрати своїх репрезентантів, а навіть тоді кров людська поплила.

Другий момент був в р. 1902, коли людові по селах плата на нивах панських не вистарчала і він застрайкував, щоб здобу-

ти підвищення плати, щоб заробити на кавалок хліба. Тоді також наші власті на поклик верховодячих кругів нашого краю післали жандармів і військо, і тоді також кров людська поплила. Ми бачили н. пр. таку подію в 1898 р., в Західній Галичині, коли люд з розпуки пірвався до справді неправних розрухів антисеміцьких, тоді замість успокоїти нарід і не допустити до дальших розруків, заведено в Галичині стан винятковий, поставлено в деяких містах шибениці і спроваджено навіть ката.

Але відокремлення Галичини має і другу небезпечну сторону. В нашім краю живуть два народи: нарід польський і нарід український. Ми бачимо дотепер, що ті верховодячі круги в нашім краю уживають всіх сил, щоб народові українському не позволити розвинутися, ми бачимо, що тому народові ставляться перепони, як н. пр. в закладанні шкіл і в його правах політичних. Ми в Галичині становимо 3 мільйони народу українського, а маємо до того часу 4 чи 5 шкіл середніх. Хочемо мати свій власний університет, але верховодячі круги нашого краю уживають всіх сил, щоб не допустити, щоб нарід український мав змогу стати народом культурним.

Ви, Панове, бачите, що при реформі виборчій до парламенту верховодячі круги зробили те, що ми заледви третину тих мандатів дістали, які нам належаться. Так само заноситься також при найближчій реформі виборчій до Сойму. Ми, Панове, боїмося відокремлення нашого краю в такій формі, якої ви хочете, бо ми бачимо, що тоді нарід український був би засуджсний на загладу навіть національну.

Коли ми жадаємо ширших прав для нашого краю, самодільности, то та самодільність повинна опертися на автономії національній. Ми хочемо, щоб так само як польський нарід, і український нарід мав змогу порядкувати свої справи власною рукою. Бо як народом керує чужа рука, то той нарід не може заспокоїти своїх потреб, як належить.

Я лиш прикладово наведу з цьогорічного бюджету одну цифру. На просвітні потреби польського народу визначає бюджет 584.101 корон, на просвітні потреби українського народу лиш 43.400 корон. Та цифра доводить, що наш нарід, мов, немає ніяких потреб культурних і просвітніх, або як має, то дуже маленькі, що йому вистарчить лиш кілька тисяч. Коли апелюєте до українців, щоб вони були вирозумілі, щоб ішли разом в праці над піднесенням краю, то це так довго не станеться, як довго так будете поступати проти народу українського.

Панове, ми віримо в те, що польський люд, той працюючий, що сам лиш кривди поносить, що гнетений під забором

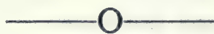
пруским, де забирають йому навіть рідну землю, де відбирають навіть рідну школу, що з його праці і податків, які він кладе на потреби прускій державі, беруть львину пайку і його грішми викуплюють його землю для юнкрів німецьких. Тож і Ви зрозумійте, що і в нас такі практики трапляються, що й у нас преса, особливо заражена національним шовінізмом, до того навіть накликувала при ухваленні закону рентового, щоб верховодячі круги в краю стосувалися до того, щоб український нарід, українського хлопа позбавити кусника землі, щоб не допускати його до набуття тої землі, яка у Східній Галичині, чи з рук дотеперішніх посідачів, це є панів, чи з інших рук, іде на продаж. Якщо в той спосіб будете далі вести таку політику проти українського народу, то очевидно ніколи згоди між нами не буде.

...Господарка, яка в краю ведеться, закони, які в Соймі укладаються, та система, що в краю запанувала, вже так людові доїла, вже так далеко сягають в невдоволення того люду, що він зачинає вибирати людей з найскрайнішими поглядами.

І знайте, Панове, що тепер, коли приходить дуже важна справа реформи виборчої, якщо ви знехтуєте волю того люду і не дасте того широкого права виборчого, як він хоче, не допустите його сюди, щоб через своїх природних речників домагався своїх прав, яких потребує, щоб речники його кривди, яку він терпить, тут засіли, то не надійтеся на те, щоб в краю запанував кращий лад, щоб ішло до лучшого, щоб можна взятися до інтензивної роботи.

І я освідчаю, що, позаяк той Сойм до того часу не узглянив потреб найбідніших верств людности, що, позаяк той Сойм кривдить так українського, як і польського хлопа, що, позаяк той Сойм дуже кривдить до того часу цілий український нарід в його культурних і освітніх потребах, то я за тим бюджетом, який ось ухвалюється, голосувати не буду.

Подав А. ЧЕРНЕЦЬКИЙ

РІЛЬНИЧИЙ СТРАЙК В СКОРИКАХ В 1902 РОЦІ

Мені минуло 84 роки. З літами слабне й пам'ять. Все ж таки образи з дитячих років мого життя і з моєї безжурної молодости, проведеної в моєму родинному селі, стоять немов живі перед моїми очима.

Біленькі, з почорнілою солом'яною стріхою, хатки. Квітучі сади й городи. Хвилюючі дозріваючим збіжжям поля. Зелені луги вздовж берегів ріки Збруча. Ці картини, неначе живі просуваються одна за одною у моїй пам'яті. Їх я не можу забути.

Так само не можу я забути рільничого страйку в нашому селі, про який хочу тут розказати. В Скориках, як майже в кожному навколишньому селі, був фільварок. За панщини селяни мусіли даром обробляти обширні фільварчані лани. Після скасування панщини, власникові фільварку прийшлось наймати робітників. Робота на фільварку була переважно сезонова. Особливо гостро дававсь відчути панові брак робочих рук літньою порою — підчас жнив. І не диво, бо за цілоденну працю, від сходу до заходу сонця, пани платили місцевим злидарям 18 — 25 крейцарів грішми, а під час жнив дванадцятий сніп від кожних одинадцяти снопів, нажатих на лані панові. До того ж цей дванадцятий сніп звичайно вони вибирали з тих кіп збіжжя, в яких снопи були з хоптою або між поляглицею. Місцеві господарі краще платили своїм робітникам. Крім того, вони ще й харчували їх. Тому не диво, що підчас жнив більшість безземельних села Скорик наймались на працю до місцевих господарів.

Панові прийшлось спроваджувати на жнива мазурів. Але спроваджені паном мазури недовго працювали в нього. Вони скоро переконались, що місцеві господарі платять своїм робітникам краще, ніж платить фільварок. Чимало з них кидали роботу в пана й наймались на працю до місцевих господарів. Інші, покинувши працю, вертались додому.

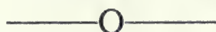
Після невдалого досвіду з мазурами пан рішив спровадити на жнива наших гуцулів. Але й гуцулами він не дообився, бо вони вийшли на страйк. Це був страйк в 1902 році, організований по селах Східної Галиччини Українською Радикальною Партією.

Настрашений страйком пан спровадив до села військо. Гуцули війська не злякались. Підтримані місцевими людьми вони трималась твердо. Панові прийшлось піднести їм заробітну

платню з 18 до 30 крейцарів на день і замість дванадцятого снопа, дати їм дев'ятий.

Цей перший успішний рільничий страйк в Скориках підніс на дусі наших людей. Вони зрозуміли, що в організації сила, з якою мусять рахуватись; що гуртом, громадою вони можуть постояти за свої права; що організованою лавою вони можуть поліпшити своє життя.

Теодор Озимчук

ЗБАРАЗЬКИЙ КУРІНЬ

Негайно після листопадового перевороту в місті Збаражі організовано військову частину, яку названо Збаразьким Куренем.

Збаразький Курінь складався з чотирьох сотень піхоти і однієї сотні кулеметів. Першою сотнею командував четар Володимир Фридель з Базаринець; другою — четар — австрійський німець, імени якого вже собі не пригадую; третьою — четар — чех (його імени також не пам'ятаю), а четвертою — четар Олійник, який в короткому часі перейшов до поляків. Кулеметною сотнею командував поручник Кузьмович, родом із Станиславова. Комендантом куреня був поручник Вінтоняк, буковинець.

Ще до відходу куреня на фронт, поодиноким його частинам доручено розброювати австрійські і німецькі військові частини, які через Шепетівку, Ланівці і Збараж вертались додому з України. Другим шляхом, яким вертались австрійські і німецькі війська з України, була залізнична лінія Тернопіль-Підволочиська.

Залізничний шлях між Збаражем і Ланівцями був надзвичайно підхожий до розброювання, бо він проходив глибоким яром, в якому легко було стримати потяг. Сама практика розброювання була проста: Залізнична служба збаразької станції заздалегідь повідомляла Воєнну Раду в місті Збаражі, коли має надійти потяг. Рада тоді висилала на залізничний шлях військовий відділ, який розставляв кулемети на березі яру, стримував потяг і роззброював чужих вояків у потязі, звичайно на основі

попередньої договорености між обома сторонами. Комендантом українського відділу, якому доручувано роззброєння, був четар Фридель. Військове майно, здобуте при роззброєнні, передавано українському військовому командуванню в Тернополі. Таким чином військові частини в місті Збаражі були в змозі доставляти українській армії потрібну їй зброю та інші воєнні матеріяли.

Військовий вишкіл Збаразького Куреня продовжувавсь до 15 січня, коли курінь відійшов на фронт під Львовом. Там його приділено до Третьої Бригади Третього Корпусу.

Раніше, негайно після державного перевороту в Галичині, відійшов із Збаража на львівський фронт Кінний Загін імени Стефаника, яким командував четар Лесько Фарановський з Базаринець. Після приходу на фронт Збаразького Куреня, Загін Фарановського розформовано. Частину його бійців включено до Збаразького Куреня, а решту — до Кінного Куреня поручника Німеловича. Що сталось з четарем Фарановським, якого головне командування армії відкликало з фронту, я не знаю. Після закінчення війни він не вернувся додому.

Відтинок фронту в околиці Скнилова, який призначено Збаразькому Куреневі, був доволі важкий. Проти нього в будинку лікарні для психічно хворих на Кульпаркові отаборилась польська кулеметна сотня, яка безперервним вогнем не давала змоги фронтовим частинам Куреня, під час дня, скомунікуватись з його запіллям. Харчі і амуніцію доводилось доставляти на фронт ночами. А що в тому часі шаліли страшні морози, то становище стрільців було незавидним.

Тим часом інші частини Галицької Армії зайняли місцевість Зимні Води і перервали водопровід до міста. В цій скрутній ситуації в місті поляки рятувались хитрощами. Чекаючи на допомогу, вони запропонували нам перемир'я. Це перемир'я, на яке ми погодились, не тривало довго.

На сам Великдень, після сніданку, поляки відкрили на цілому фронті сильний вогонь і пішли в наступ. Наступ поляків на відтинку Збаразького Куреня відбито з великими для них втратами. За те на північ, на правому крилі Куреня, полякам вдалось прорвати наш фронт. З бригади прийшов наказ відступати. На відступаючих стрільців натискали поляки, і тоді по нашій стороні було кількох стрільців ранених і вбитих. Між вбитими був збаражчанин Антін Антоник з Базаринець. Другий його брат, який служив з ним у Курені, помер у Винниці на тиф.

Під напором добре озброєної і забезпеченої всім потрібним польської армії генерала Галера, Галицька Армія, а з нею і Збаразький Курінь, з боєм відступали на схід. Під Бібркою

Збаразький Курінь звів завзятий бій з поляками. Хоч в цьому бою стрілецтво трималося добре на своїх позиціях, відступ продовжався аж до Чорткова. Між відступаючими стрільцями ширилась поголоска, що Галицька Армія має відступити за річку Збруч. Про дійсні військові пляни Головного Командування армії знали тільки старшини, і то не всі.

До Чорткова прибув Курінь вечером. Він перейшов головні вулиці міста і отаборився один кілометер поза містом. Під час вечері прийшов наказ бути в найвищому поготівлі і не робити шуму.

Всі бойові частини армії також перейшли місто. Там залишились тільки задні сторожі, які не впускали і не випускали нікого з міста. Через те про плян Генерального Штабу армії не знали ні стрільці, ні приватні мешканці міста. Не знали про нього і поляки. Всі були переконані, що Галицька Армія відходить за Збруч. Яке ж було здивування стрільців Збаразького Куреня, коли ранком їм наказано зайняти бойові позиції по другій стороні міста. Тоді вони зрозуміли, що тут має відбутись великий бій.

Терен на південний захід від Чорткова, на якому був запланований бій, був для нас вигідний. По одному боці дороги, яка вела до міста, був великий став, а по другому боці — високий насип. Над ставом стояло розкинутих кілька хаток.

Сотня кулеметчиків поручника Кузьмовича зайняла позиції біля хаток, сотня четаря Фридля — чільне місце біля мосту, а решта сотень куреня — вздовж насипу. Артилерійські обсерватори зайняли позиції на горищі першої з ряду хатки. Ракетами вони мали нам дати знати, коли почати пальбу.

Частини польської армії, які йшли в сторону Чорткова, мали інформації, що Галицька Армія відходить поза Збруч. Тому вони не чекали засідки. В повному виряді, разом з обозами, вони маршували кольонами в сторону міста. Наші стрільці мали вже вимірений дострід. Вони чекали на знак артилерійських обсерваторів, щоб почати вогонь. Коли колони польського війська підійшли близько до моста, обсерватори дали нам знак до бою. Стрільці почали бити поляків перехресним вогнем зпереду, зправа і зліва, а артилерія била їх шрапнелями по обозах. Втікати полякам не було куди, бо з одного боку шляху був став, а з другого — насип. Що там діялось між поляками, можна собі уявити. Там дійсно була Содома і Гомора. Дорогу до Чорткова поляки застелили убитими і раненими так густо, що й перейти по ній було годі, а не те, щоб проїхати. Два польські старшини, що якимсь чудом залишилися живими, поприв'язували ручні ґрана-

ти до уздечок своїх коней і ними зірвали голови і собі і коням.

В бою під Чортковом відзначивсь Збаразький Курінь. В погоні за поляками він підійшов під Бережани і зайняв залізничну станцію. На станції стрільці захопили цілий військовий потяг, повний військового майна й одягу.

Поляки окопались за містом в австрійських окопах з Першої Світової Війни. Три рази наступав на них Курінь, і за кожним разом поляки відбивали наш наступ.

Тим часом польська армія відпочила, реорганізувалась і пішла в проти-наступ. Вона знову прорвала наш фронт, і Українська Галицька Армія, а з нею і Збаразький Курінь, з боєм відступили на схід. Під час відступу згинув під Денисовом стрілець Андрух Олійник, один з найкращих кулеметчиків Куреня.

З-під Бережан Збаразький Курінь дійшов до Кам'янця Подільського на Великій Україні. В Кам'янці стрілецтво відпочило, одяглось і невдовзі відійшло на большевицький фронт. Збаразький Курінь через Проскурів, Жмиренку, Бердичів і Козятин дійшов до Білої Церкви, де звів останній бій з большевиками. Там він вперше зустрівсь з частинами армії генерала Денікіна, з яким командування Галицької Армії досягнуло порозуміння. Під напором большевиків, нам, разом з денікінцями, прийшлось знову відступати.

Важкий був наш відступ. Здесятковані тифом, виморені голодом, обдерті і вимучені безнастанними боями і маршами, стрільці нераз говорили: «коли то вже ми діждемось того часу, коли не будемо голодні ні спання ні хліба».

В такому жалюгідному стані Збаразький Курінь дійшов до Бершаді. В Бершаді і Ободівці зібралось чимало частин Галицької Армії. Тут треба було рішити, що нам дальше робити: чекати большевиків, чи тікати до Румунії? Багато старшин , між ними дехто з командирів нашого Куреня, на таборових возах подались до Румунії. При Курені залишивсь четар Фридель з Базаринець. Він рішив ділити долю і недолю стрільців. На зборах куреня Фридель заявив, що буде разом зі стрільцями чекати приходу большевиків, кажучи: «Що буде Вам, то буде і мені».

Большевики обходились з нами добре. До нас приходили їхні комісарі, які ширили між нами їхню пропаганду. Вони часто нам говорили, що від тепер вони разом з нами будуть визволяти нашу батьківщину від нашого спільного буржуазного ворога — поляків. Старшини, які залишились з нашим військом, реорганізували здесятковані боями і тифом частини. З куренів золочівського, бережанського й збаразького вони організували дві повні сотні. Команду над першою, у якій було більше збаражан,

прийняв четар Фридель, а над другою — хорунжий Скасків з Бережан.

Два тижні перед Великоднем нас вислали на фронт. Фронтова лінія йшла тоді через Винницю, Шепетівку і Збараж. На зв'язкових вони прислали до нас большевицьких комісарів. Після одноденного постою на польському фронті, старшинський командний склад відбув таємну нараду, щоб рішити, чи пристати нам до большевиків на постійно і разом з ними бити поляків, чи перейти на польську сторону. На нараді вирішено перейти. Для того постановлено вислати до поляків делегацію з повідомленням, що ми піддаємось. А щоб збити з пантелику комісарів, командування видало наказ бути на поготівлі, бо вранці маємо почати наступ.

На другий день рано дано наказ до здачі. Нам наказано роззброїти комісарів, забрати з собою і в половині дороги між польським і большевицьким фронтами запитати їх, чи хочуть вони добровільно піти з нами до поляків, чи вернутись до своїх. Всі комісарі рішили вернутись до своїх, що й зробили, а ми перейшли до поляків.

В польських частинах, які стояли проти нас на фронті, було чимало збаражчан, а серед них і ті жиди і латинники, які після листопадового перевороту в Збаражі добровільно зголосились до нашого Збаразького Куреня, пройшли з ним усі бої і пробули в ньому аж до нашого переходу через Збруч. Тоді вони повернулись до Збаража. Поляки їх арештували, всипали кожному по кілька буків і приділили їх до польської армії. Проти нас на фронті стояв також відділ збаразьких «стшельцуц», який організовано вже після приходу поляків до Збаража.

При переході на польську сторону ми зустріли тих польських «стшельцув» і бувших наших товаришів із Збаразького Куреня і пізнали один одного. Вони віддали нам військову почесть салютами і пострілами з кулеметів, а наша бригадна оркестра заграла нам останнього прощального марша, як ми складали зброю.

Після розброєння поляки загнали нас до табору полонених під Проскуровом. Годували нас там погано, бо виключно соленими оселедцями, від чого багато стрільців хворіли червінкою.

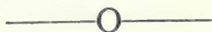
Заходами збаразьких «стшельцуф», всім полоненим збаражчанам видано перепустки додому і перевезено їх черех Підволочиська до Збаража. Відділ збаразьких «стшельцуф» перекинено з фронту на Україні на большевицький фронт під Варшаву, де більшість з них погибла.

До табору під Проскуровом приходили до нас представники армії Української Народної Республіки. Вони намовляли нас вступити до їхніх військових частин. Кілька збаражчан, з четарем Фридлем, вступили тоді до армії УНР. Після роззброєння Дієвої Армії УНР поляками їх, разом з рештою українського війська, інтерновано. Щойно після прилучення Галичини до Польщі їх звільнено з полону.

На тому кінчається воєнна епопея Збаразького Куреня, який на протязі півтора року ділив долю і недолю Української Галицької Армії. В її складі він брав участь у боях під Львовом, Бібркою, Чортковом і Бережанами, де він вкрився славою. З Галицькою Армією він перейшов Збруч і боровся з большевиками. Багато його бійців зросили своєю кров'ю широкі поля рідного краю. Його силу зламали не бойові зусилля його геройських борців, ні жертви життя і крови його стрільців. Вичерпав його сили холод і голод, повалила і здесяткувала його ряди важка недуга тифу. Через неї він, разом з рештою Галицької Армії, мусів понизити свої прапори і перейти до большевиків, а відтак скласти зброю перед поляками. Складаючи зброю, його бійці надіялись, що коли вже не вони, то їхні діти візьмуть її в свої руки і при більш сприятливих обставинах проженуть ворога зі своєї рідної землі.

Цей короткий спомин про геройські зусилля Збаразького Куреня нехай буде незатертою пам'яттю про тих хоробрих збаражан, які віддали своє молоде життя за волю свого народу. Нехай він буде також пригадкою і тим товаришам по зброї, які залишились вдома між живими і тим щасливцям, яких мачухадоля розсіяла по всіх кінцях земної кулі.

Іван Хрін

"ОТАМАН" БОДНАРЧУК

Хоч в Клебанівці були читальня «Просвіти» і пожарноруханкове товариство «Січ», в селі було всього кілька свідомих громадян. Деякі з них були на роботах в Німеччині й Америці і, повернувшись додому, стали дещо відважнішими.

Один з тих сміливіших громадян села Клебанівки був Франко Боднарчук. Він був у контакті з Яцком Остапчуком,

Андрухом Шміґельським та іншими радикалами та соціялістами в повіті й краю. Пам'ятаю, як біля церкви Боднарчук нераз сперечався із священиком Копистинським. Копистинський прозивав Боднарчука безбожником, а Боднарчук священика — москвофілом.

Батьки Боднарчука померли в молодому віці, й він дитиною став круглим сиротою. По волі батька опікунство над малолітньою дитиною перебрав дідич села Клебанівки — Федорович, який посилав малого Боднарчука до школи. Наука в школі й двірське оточення зробили з Боднарчука бунтівника-українця, хоч сам він був римо-католицького обряду, що в Галичині було рівнозначним з приналежністю до польської національности.

З книжечок «Просвіти» Боднарчук навчився робити дахівку і бетонові цямрини до криниць. Селяни не розуміли, що покриті дахівкою будинки є більш вогне-відпорні ніж будинки, покриті соломою. Вони підсміхались з Боднарчука й далі крили дахи своїх будинків соломою, а криниці обгороджували лозою.

Крім тих господарських інновацій, Боднарчук брав живу участь в політичному житті громади. В часі сільських, крайових і парляментських виборів він агітував і голосував за селянських кандидатів.

1918 рік застав Боднарчука в рідному селі Клебанівці. Роззброївши австрійську жандармерію, він тимчасово очолив охорону села, поки не була створена українська міліція. Підчас Чортківської офензиви в 1919 році, як українська армія відступила на південь, з нею відійшла також міліція села Клебанівки.

Місцева польська боївка дістала тоді наказ зайняти й роззброїти село Клебанівку та перевести в селі реквізицію харчів. Про пляни поляків якимсь чудом довідавсь Боднарчук. На скору руку він організував свою боївку й засів з нею при тій дорозі, якою мала надійти до села польська боївка. Яке ж було здивування Боднарчука, коли польська боївка, яка маршувала з Яцовець до Клебанівки, раптом затрималась на дорозі. Виявилось, що місцевий поляк Маєвський, старий машиніст, з фільварку, знаками рук остеріг польську боївку перед засідкою Боднарчука. Маєвський був польським патріотом й мав трьох синів, які були в тій польській боївці. Побачивши його осторогу, боївка завернула з дороги і розбіглась хто куди.

Осторогу Маєвського помітив також і Боднарчук. Він післав своїх людей на фільварок, щоб вони схопили старого Маєвського. Звідси на фільварчаних конях вони погнались за втікаючими польськими бойовиками, але ті вже встигли поховатись.

Громадський суд присудив всипати Маєвському 25 київ. До виконання кари зголосились Франко Крищук і Ясько Пйонткевич, обидва римо-католики, як і їх комендант Боднарчук. Старого вони простягли на лавці й всипали йому 25. Били його не дуже міцно, бо він сам встав з лавки й подякував їм за прочухана. Дивувало його тільки те, що судили й били його, як він казав поляки, тобто, римо-католики.

В Чортківській Офензиві українська армія відогнала поляків аж поза Золочів і тим самим звільнила від ворога східні повіти Галичини. До села Клебанівки вернулась українська міліція і хотіла перебрати від Боднарчука владу в селі. Але він не хотів їм передати. Боднарчук говорив: «Як була небезпека, то українська міліція лишила село на ласку ворога, від якого мешканці села зуміли самі себе оборонити. Тепер, як вже минула небезпека, ті самі мешканці, під проводом української влади, зуміють втримати в селі лад і порядок. А міліціонери, які є військовими людьми, повинні піти на фронт і там боронити край від ворожої навали».

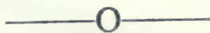
За Боднарчуком постояла ціла громада села Клебанівки. Однак на заклик коменданта міліції, українська влада прислала в село відділ війська, який роззброїв бойовиків Боднарчука й за опір владі та за самосуд над старим Маєвським всипав Боднарчукові і його бойовикам по 25 буків.

Ще добре не загоїлись рани Боднарчука від побоїв, як українська армія була примушена відступати на Велику Україну. З нею відступили на Велику Україну також і Боднарчук та його бойовики. Там він і загинув, залишивши жінку з дрібними дітьми сиротами.

Комендант української міліції, який спровадив на село Клебанівку український каральний військовий відділ, повернувся ще в 1919 році додому й жінки. Тодішня польська влада в краю прийняла його на поліційну службу й вислала до іншого села.

Сини старого Маєвського жорстоко помстились на бойовиках Боднарчука. Кількох вони побили до смерти, а інших покалічили. За те не карала їх польська влада, як це зробила українська влада в 1919 році з Боднарчуком і його бойовиками за самосуд над старим Маєвським.

Степан Задорожний

ОХРИМІВЦІ

Стрілою летить час і затирає і добре й зле. Ніби ще вчора, здається, я ходив малим хлопчиком у своєму селі, а тут, дивись, і голова вже сива, і пам'ять деколи слабне. Щоб зуб часу не з'їв усього пережитого, хочу розказати бодай те, що ще збереглось в моїй пам'яті, — про моє рідне село Охримівці.

Село Охримівці віддалене на 7 кілометрів від міста Збаража. Воно сусідує з селом Заруддям зі сходу, Шляхтинцями із заходу, Черниловом Польським з півдня і Черниківцями з півночі. Біля села протікає річка Гнізна. В селі є великий став. За моїх наймолодших літ була в селі церква, школа і, розуміється, корчма.

Та поки я пічну розказувати про наше село, треба сказати кілька слів і про себе самого.

Автор цього спомину Теофіль Лотоцький з родиною.

Я народився в Охримівцях 3-го жовтня 1897 року в родині Лотоцьких. В селі була тільки одна родина Лотоцьких. Мій дід звався Іван, а його одинокий син, тобто мій тато — Касіян. Моя мама походила зі Збаража, з родини Ванкевичів. Ми мешкали за греблею. До села треба було в'їздити греблею, через шлюзу коло млина. Мій дід був заможний господар. Наче сьогодні я бачу наш просторий сад, білий від запашного цвіту яблунь, в саді велика пасіка.

На стодолі, бувало стоїть на одній нозі бузьок, ніби сторож, що поважно стежить за нашим господарством. Вечорами тьохкають соловейки, а у ставі влаштовують свій концерт жаби. Час від часу з очерету гукне гупало. То знак, що дітям вже пора спати. Тоді все казала нам мама: «йдіть, діти, спати, бо гупало сварить». Красу української літньої ночі описували й свої і чужі поети. Але в наших Охримівцях і взимку непогано. Пам'ятаєте земляки, як ми, бувало, хлопці й дівчата, збиралися на ставі і до пізної ночі совгались та виробляли різні штуки? Пригадайте.

Мій тато мав досить велику бібліотеку, яку дістав в дарунку від дідового дядька Каспра Лотоцького, що жив у Токах. Були це видання Т-ва ім. Качковського. Я перечитував ті книжки, починаючи ще з дев'ятого року життя.

Мій дід був добрий і поступовий господар. Деякий час він був війтом. Як війт, він був справедливий і обов'язковий, хоч часом може загострий до тих співгромадян, що часто любили пересиджувати в коршмі і заглядати до чарки. Він виганяв піяцьку братію з коршми. Як не помагали слова, то надолужувала палиця у міцних руках представника сільської влади — пана війта.

Пригадую, одного разу поїхали тато з дідом до Збаража на ярмарок. Коли під вечір вони вернулися додому, то з ними приїхав директор народньої школи в Бірках Великих доб. Фуртак, якого я добре знав, і ще якийсь пан, якого я не знав. Я запитав п. Фуртака, що то за пан з ним приїхав, а він мені каже: «Сину, це великий чоловік, наш народний діяч і поет Іван Франко».

Того вечора мій тато запросив до нас кількох свідомих і поступових господарів; Федора Шуста, Андруха Дудака, Максима Дармограя і Данила Цебринського. З ними говорив Іван Франко й дав їм по кілька книжок.

В Охримівцях була гарна, нова церква, приходство й поле для священика, але священика чомусь не було. Наше село було приділене до парохії в Стриївці, в якій парохом був о. Но-

восад. Відправа в нашій церкві була що другої неділі. Наші люди казали, що о. Новосад починає Богослуження, від'їжджаючи із Стриївки, а кінчає, доїхавши до Охримовець. З о. Новосада був поганий співак, а ще гірший промовець. Люди його не любили. Село кілька разів висилало делеґацію до львівської консисторії з проханням призначити до села сталого священика, але справа затягалась. Дійшло вкінці до того, що люди замкнули церкву й не пустили о. Новосада відправляти в ній Богослуження. Однак повітовий староста в Збаражі наказав передати ключ від церкви о. Новосадові. За те люди перестали ходити на його відправу й тільки після його від'їзду сходилися і відправляли Богослуження з дяком. Це примусило Консисторію дати до Стриївки сотрудника, який на вимогу нашого села мешкав в Охримівцях. Зраділа громада, бо новий священик о. Петро Гарасим був добрим промовцем, мав гарний голос, був добрим священиком і організатором села. Він зорганізував перший хор в нашому селі.

В той час мій дід вже не був війтом. Коршма ожила, бо мала доброго опікуна в особі нового війта, що пересиджував в ній з пияками. О. Гарасим був противником пиятики й все картав людей за це. Одного разу, з суботи на неділю, пияцька братія загуляла в корчмі аж поза північ. А що коршма була близько приходства, то крики не давали спокою і нашому священикові. Отець Гарасим озброївся доброю палицею і пішов до коршми. Війт втікав через вікно, а його побратими по чарці спасалися як хто умів.

В 1911 році мій дід захворів і помер. Недовго після смерти діда, лишив наше село о. Гарасим, бо дістав іншу парохію. В рік після того він приїхав до нас на празник на літнього Миколи. Село зробило йому велику овацію за його працю для громади, якої на жаль він не мав часу як слід розвинути. Його наступник, імени якого не пригадую, також був добрим священиком.

В 1911 році засновано в нас Товариство «Січ». Статут підписала горстка свідомих селян. За дуже короткий час наша Січ нараховувала 168 членів, а до року мала вже й свою споживчу крамницю.

Кошовим Січи був Микола Дудак, а осаулом — Сяган, який пройшов вишкіл в австрійській армії.

До тих громадян в Охримівцях, які посвятили багато праці для освідомлення села, треба зарахувати Федора Шуста, Миколу Дудака, Андруха Дудака, Данила Цебринського, Максима Дармограя. Інших імен, на жаль, я не можу пригадати. В

Андрій Животко, нар. в Охримівцях, Збаразького повіту. Фахову освіту здобув у Тернополі. До Америки приїхав в 1909 р. і поселився в м. Імперіял, у Пенсильванії. Як активного громадського діяча знали його не тільки в Пітсбуржчині, але також в інших українських осередках Америки і Канади. Був членом багатьох українських організацій і довголітнім (понад 45 років) головою і секретарем 78 відділу УРСоюзу. Прямолінійний, жертвенний і працьовитий — був зразком громадянина-патріота. Разом з дружиною Євдокією був завжди готовий постояти за добру справу.

1912 році товариства Січ нашого повіту стали приготовлятися до здвигу в Збаражі. До нас приходили на спільні вправи січовики із Стриївки. Свято випало добре. Потім був ще окружний з'їзд Січей в Тернополі. Там я перший раз мав нагоду бачити «Січового Батька» д-ра Кирила Трильовського. Промова д-ра Трильовського зробила на січовиків велике враження. Ми всі розходилися додому в піднесеному настрої, з вірою в краще майбутнє нашого народу, та з охотою до дальшої праці.

Не мали наші січовики спокою від польської адміністрації. Одної неділі відділ січовиків вертав з вправ строєвим порядком зі співом. За те повітовий староста наклав на нашу Січ аж дві кари. Одну — за строєвий похід і спів, а другу за торг в крамниці поза дозволеними годинами. Від тої пори стали сипатися на нас кари як з рукава. Москвофілів в нашому селі не було, зате не бракувало в нас хрунів, що крутились біля дідича-поляка і доносили йому про все, що робиться в селі. Навіть на війта вибрали хруня.

Дідич не приймав на роботу нікого з хлопців і з дівчат, що належали до Січі. Двірські посіпаки займали худобу, коли вона зайшла на панський лан, а дідич казав собі платити багато

за нібито заподіяну шкоду. Він також робив всякі пакості січовикам. Як січовики збирались в своїй домівці, то війт висилав сільських поліцаїв або присяжних з наказом січовикам розійтися та грозив їм новою карою.

Одного дня хрунівська братія з оказії зводин стодоли напивалася. Був там і війт. Він заповів своїй шайці, а було їх 17 душ, що увечорі вони всі підуть разом і розженуть «Січову голоту». Почув це випадково один січовик і повідомив кого треба. Січовики збіглися увечорі й поховались близько січової домівки. Як тільки хруні під проводом війта наблизились і стали добиратись до січової домівки, січовики кинулися із засідки на них і стали їх молотити куди й чим попало. Дехто з них, діставши добре втік додому, декотрі з них лежали покотом і стогнали. А війтові так вже догодили, що й не стогнав і не рухався. Щоб було менше лиха, січовики взяли його за ноги й за руки й викинули з січового подвір'я через паркан на вулицю. Після того січовики розбіглися по домах, якби нічого не було.

Побиті дали знати про подію дідичеві, а той післав післанця до Збаража повідомити про те старосту й жандармерію. Рано явилися в селі жандарми. Стали допитувати, хто брав участь в бійці. Але багато вони не довідалися, бо надворі було темно, й ніхто нікого не бачив. Не зважаючи на те, жандарми арештували дев'ять січовиків, закували їх разом і повели до Збаража. Староста проголосив винятковий стан у селі. По заході сонця нікому не вільно було виходити з хати. Ночами в селі патролювала жандармерія.

Село кинулося за порадою і допомогою до д-ра Кирила Трильовського, Остапчука, Голубовича і Шміґельського. За той час деякі січовики чкурнули за кордон і до нині перебувають в Америці або в Канаді. Вони напевно пам'ятають той «воєнний» вечір в Охримівцях. Через деякий час усіх арештованих звільнили, бо нікому не могли доказати вини. Але нашу Січ староста розв'язав.

Наші січовики, що після тієї пам'ятної ночі виїхали до Америки, як також інші еміґранти з нашого села щедрими жертвами допомогли нам побудувати Народний Дім в Охримівцях з великою театральною залею, з читальнею, бібліотекою. Один з тих наших січовиків, Павло Кучерук, спеціяльно приїздив з Америки, щоби підібрати й купити площу під будову дому. Вернувшись до Америки, він зайнявся збіркою грошей на ту будову.

Еміґрація зі села Охримовець в Америці показалась жертвенною. В Нюарку, де було найбільше число охримівчан, створено Діловий Комітет для побудови Народного Дому в Охримів-

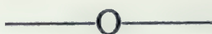
Районове Свято "Каменярів" у Стриївці. Вільноручні вправи дівчат.

цях. Цей комітет перевів інтенсивну збірку й на протязі кількох років зібрав поважну суму грошей, які переслав до Охримовець. В тім часі приїхав до села з Америки бувший січовик Павло Кучерук, який багато спричинивсь до піднесення духа своїх односельчан. Він також закликав їх до реалізації будови Народного Дому. Після кількох років завзятої праці охримівчан в краю і в Америці, зокрема Ділового Комітету в місті Нюарку, вдалося нам перевести мрію в дійсність і побудувати великий Український Народний Дім, — просвітню і культурну святиню нашого села.

Коли я раз відвідував свою родину на хуторі біля Охримовець, я вибрався з моїми братами до села, щоб оглянути той Народний Дім. Я був глибоко зворушений тим, що бачив. Народний Дім в Охримівцях містив у собі велику бібліотеку, читальню Просвіти, театральну залю та кооперативну крамницю і молочарню. Всюди були зразковий порядок і чистота. Народний Дім був великою колодою під ногами польської влади, яка робила всі можливі перешкоди й труднощі українській громаді села Охримовець. З вибухом війни 1939 р. вся культурна робота села припинилась.

Підчас війни я був у Празі, де оглядав величаві будівлі того міста. На одній з них я побачив напис: «Народ — собі». Тоді мені пригадавсь Народний Дім в Охримівцях. І на ньому можна було покласти той гордий напис: «Народ — собі».

Т. Лотоцький

Антін Батюк,
голова Редакційної Колегії
цього збірника.

ЗБАРАЖЧАНИ В АМЕРИЦІ Й КАНАДІ

Вступ

Моїм завданням було написати невеличкий розділ про збаражан в Америці і Канаді. Цього, на жаль, я не мав змоги зробити за браком потрібного матеріялу, і тому я змушений обмежитись коротким оглядом діяльности кількох комітетів збаражан в Новому Світі, які помогли побудувати в своїх рідних селах і самому місті Збаражі величаві Народні Доми. Ті Народні Доми стали осередком освітнього, економічного й товариського життя українських людей в їх селах і в цілому повіті.

Вагу й значення Народного Дому в громаді влучно характеризує лист управи Народного Дому села Охримовець Збаразького повіту. Цього листа, як також листи декого з управи Народного Дому в місті Збаражі, містимо в цьому розділі, бо вони дають нам образ життя наших людей під польською займанщиною. Так само містимо тут спомини провідних членів комітетів збаражан в Америці й Канаді, які активно займались збиранням фондів на будову Народних Домів у своєму повіті й тримали зв'язок з комітетами побудови тих Народних Домів у їхніх громадах.

З тих споминів видно, що допомога для рідного села чи повіту єднала збаражан в Америці й Канаді у земляцькі товариства, провід в яких вели збаражани тих політичних переконань, яких було більше в даному комітеті. Ті спомини також показують, як наші люди в Америці й Канаді реагували на події у своїх рідних селах і в свому повіті, та яку вагу й значення мав живий зв'язок з їх односельчанами в рідному краю.

Крім того, в цьому розділі містимо також спомини продиноких збаражан в Америці й Канаді, які кидають жмут світла на громадське наставлення окремих громадян і цілих гуртів збаражан до своїх земляцьких і загально громадських справ у Америці й в рідному краю.

На жаль, з браку потрібного матеріялу, ми можемо лише коротко згадати про тих збаражан, які своїми уміннями і працею вибились на провідні місця в громадському, науковому і мистецькому житті української спільноти в Америці й Канаді. З тієї ж причини ми не можемо подати імен і тих збаражан, які завдяки своєму хистові й праці доробились майна і здобули пошану серед своїх співгромадян.

На своє виправдання можемо сказати, що ми розіслали до відомих нам збаражан в Америці й Канаді понад сотню запитальників, на які, на жаль, ми не одержали навіть десяти відповідей.

ЗАГАЛЬНО ПРО ЗБАРАЖАН В АМЕРИЦІ І КАНАДІ

Писати історію збаразької еміґрації в Америці — це все одно, що писати історію цілої української еміґрації за океаном, бо збаражчани були невід'ємною частиною її. Це завдання нелегке, і досі мало що зроблено в цій галузі. А написати обширну історію української еміґрації в Америці й варто й треба, бо вона була дещо відмінною від еміґрацій інших народів, які приїздили до гостинних берегів Америки.

Перед Першою Світовою Війною до Америки приїздили молоді українські люди, повні енерґії і сили. Вони мали гаряче бажання помогти самим собі, своїй родині, своїй громаді й своєму поневоленому народові. З невеличкою освітою і без життєвого досвіду, ті молоді українські хлопці й дівчата, а між ними також еміґранти із збаразької землі, із запалом брались переводити свої наміри в життя.

Український Національний Хор "Думка" в Дітройті, під мистецьким керівництвом збаражця Івана Атаманця. Хор був заснований в 1926 році і проіснував до 1960 р.

Зразу після приїзду вони гуртувались в церковних громадах, земляцьких товариствах і братських союзах. Тільки згодом вони взялись за організацію товариств з політичною закраскою. На їх політичний світогляд мали вплив політичне життя і події в рідному краю. Розуміється і американське оточення впливало на політичний нахил українського еміґранта. Так, з невеличкими змінами, було до Першої Світової Війни.

Війна, революція і збройна боротьба українського народу за свою незалежну державу поглибили й поширили світогляд українського еміґранта. Вони були поштовхом до творення нових політичних організацій і угрупувань та до завзятої політичної боротьби між тими організаціями.

Програні визвольні змагання українського народу викликали розчарування серед української еміґрації і зневіру в чужу допомогу Україні. Велика частина української еміґрації в Америці зрозуміла, що визволення українського народу залежить від нього самого: — від праці його рук і умів, від його організованости і моральної та фізичної сили. До того розпачливі листи від рідних і знайомих на батьківщині та жахливі вістки з рідного краю про катування, арешти, розстріли і заслання, про холод і голод на селі й в місті, кликали українського еміґранта помагати своїм братам на рідних землях, у своєму селі, повіті й краю.

До організованої допомоги своєму народові в його боротьбі за політичну свободу й незалежну державу кликала українського еміґранта організована в 1923 році українська політична організація «Оборона України». У своїй програмі вона чітко визначила свої організаційні цілі й завдання, до здійснення яких вона кликала не тільки своїх членів, але й увесь український народ на еміґрації і в рідному краю.

В першій точці її програми, у параграфі «Цілі», говорилося: «Бажаємо об'єднання всеї України, значить звалення всіх тих державних кордонів, які розділили український народ, щоб увесь він і на всій тій землі, де українська більшість населення, об'єднався в одній державній спілці — українській державі».

А в другій точці програми говорилось: «Бажаємо самостійної України, щоб нігде над українським народом не було чужодержавної власти і начальства і щоб українська земля і її природні багатства не були предметом чужоземних визисків».

В розділі «Шляхи» говорилось: «Ми думаємо, що та ціль може бути осягнена лише силою самого українського народу». Тому в точці «Засоби» організація кликала своїх членів і широкий загал: «Поширювати ті думки серед українського народу

на Україні і поза Україною і закликати український нарід до боротьби для вище назначених цілей». А дальше: «Давати почин і піддержку всякій організаційній праці і боротьбі, яка має повище назначену ціль і шлях».

І хоч тільки невеличка частина української еміґрації належала до організації «Оборони України», то кличі, голошені нею, мали чималий вплив на велике число українських громадян в Америці й Канаді, які одинцем і організовано, згідно із своїм політичним наставленням, кожний на свій лад, помагали своїм братам в рідному краю у їх щоденній боротьбі за свою волю і державну незалежність.

До тої української організованої спільноти в Америці й Канаді, яка помагала своїм братам в рідному краю, належала велика частина збаражан, хоч вони, як і решта організованого українства в Америці й Канаді, належали до різних політичних угруповань, від гетьманців і націоналістів починаючи, а об'єднанцями й оборонцями кінчаючи. До тих угруповань не враховуємо частини большевикуючих збаражан, які орієнтувались на так звану радянську владу на Україні, накинену українському народові московськими большевиками, хоч чимало з них помагали своїм односельчанам будувати в їх селах і в самому місті Збаражі — Народні Доми. На будову Народних Домів у своїх селах складали пожертви збаражани різних політичних переконань — одні більше, а другі менше, залежно від того, до якої політичної організації належав жертводавець.

Збаражани в Америці й Канаді, як і інші українські еміґранти, належали й належать до різних політичних угрупувань. Однак треба підкреслити, що під впливом таких визначних радикалів і соціялістів, як Яцко Остапчук, Андрух Шміґельський, Сафат Шміґер, Касіян Багрій і багато інших провідних селян Збаразького повіту, велике число збаражан, які приїхали до Америки перед Першою Світовою Війною, схилялись до українських поступових організацій, з виразною соціялістичною закраскою. Проте, не бракувало й таких збаражан, які ор'єнтувались на праві кола української еміґрації в Америці, до гетьманців-державників включно.

З невеличкого числа збаражан, які приїхали до Америки й Канади після Першої Світової Війни, велика частина признавалась до українських націоналістів, а решта — до вже існуючих українських політичних угруповань. Мабуть, приблизно те саме можна сказати про тих збаражан, які приїхали до Америки після Другої Світової Війни.

Про організацію, розвиток і діяльність українських установ з соціялістичною закраскою, в яких поважну частину членів становили збаражани, розказує у своєму спомині відомий громадський діяч з Детройту Василь Довгань, що приїхав до Америки з села Базаринець, Збаразького повіту.

Антін Батюк

Автор цього спомину Василь Довгань, один з провідних громадських діячів української спільноти в Америці. Походить з Базаринець, Збаразького повіту. Грав провідну ролю в українських поступових організаціях, таких як "Гайдамаки" і Українська Федерація Соціялістичної Партії Америки. Довголітній голова Федерації Українців штату Мішіґан, радний, контрольор і перший заступник голови Українського Робітничого Союзу. Один з основників Злученого Українського Допомогового Комітету Америки, Українського Конґресового Комітету Америки та інших організацій, в яких займав або ще займає чільні пости.

ЗБАРАЖАНИ В ГРОМАДСЬКОМУ І ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ В АМЕРИЦІ

Причиною масової еміґрації збаражан до Америки, яка почалась в 1910 році, була насамперед земельна скрута. Тіснота в родині, недостача землі, якою важко було обділити доростаючих дітей, примушували молодих збаражан обох статей шукати щастя за морем. Другою причиною була небезпека війни, про яку від 1912 року йшли безупинні балачки по селах Збаразького по-

віту. Ці балачки спонукували молодих хлопців до масового виїзду до Америки. Правда, хто мав понад 18 років життя, тому важче було виїхати до Америки, бо таким не давали дозволу з огляду на військову службу. Їм треба було переходити австрійський кордон крадькома, що не все можна було зробити.

Більшість новоприїжджих збаражан поселювалась у великих містах Америки, як Ню Йорк, Нюарк, Клівленд і Детройт. Але тут тоді важко було знайти працю, і тому не дивно, що багато з них бралось за відносно ще нове ремесло в Америці, миття вікон у будинках. Тепер в Америці кожне місто й містечко мають підприємства для миття вікон. У багатьох випадках власниками тих вікнярських підприємств є збаражани. Деякі з них на тому ремеслі доробились поважного майна.

Про початки тоді ще молодої індустрії миття вікон та про те, чому багато збаражан взялось за того роду ремесло, ходив між вікнярами цікавий переказ. Згідно з тим переказом, перше того роду підприємство в Америці заснував у 1880-их роках в місті Ню Йорку еміґрант з села Базаринець, Збаразького повіту, жид Дудь Зімерман. Дудь працював портьє в одному з нюйоркських ресторанів. До його обов'язків належало також миття вікон ресторану. З роками Дудь набрав великої вправи в митті вікон. Поза годинами праці в ресторані він наймавсь мити вікна в сусідніх будинках. З часом у нього призбиралось стільки додаткової праці, що він не міг упоратись з нею. Тоді Дудь рішив лишити роботу портьє в ресторані і увесь свій робочий час віддав на своє підприємство — миття вікон... Так виникло в Америці перше вікнярське підприємство.

Дудьове підприємство росло скоро, і йому прийшлось наймати робітників. Серед робітників, найнятих Дудьом, був збаражанин Красновський, який в 1905 році приїхав до Америки з Базаринець. За прикладом Красновського, взялись за миття вікон також інші новоприїжджі збаражани. З часом вони розійшлись по більших і менших містах Америки, де багато з них позакладали свої власні вікнярські підприємства. Сьогодні збаражан-вікнярів можна знайти в багатьох містах Америки. Вони або мають власні вікнярські підприємства, або працюють при митті вікон у других.

Другою характеристичною рисою збаражан, які приїхали до Америки перед Першою Війною, було їхнє політичне наставлення до громадських справ в Америці й рідному краю.

До організованого в 1907 році освітньо-допомогового товариства «Подільська Січ» в Ню Йорку належало поважне число збаражан. Більшість з них схилялось до світогляду україн-

ської радикальної і соціялістичної партій в рідному краю. Не диво, бо вони були виховані такими провідними радикалами і соціялістами як Яцко Остапчук, Андрух Шміґельський, Сафат Шміґер і десятком других сільських провідних радикалів і соціялістів у їхньому повіті. Саме тому велике число збаражан в Америці належали до поступових організацій, які у своїх програмах схилялись до програм радикальної і соціялістичної партій в рідному краю.

Другою організацією в місті Ню Йорку, в якій членами було багато збаражан, була освітньо-допомогова організація «Поступова Робітнича Організація Гайдамаки». Організація «Гайдамаки» також схилялась до програм радикальної і соціялістичної партій в рідному краю.

Заходами декого із збаражан і при їх активній допомозі, зорганізовано в Ню Йорку, Філаделфії, Скрентоні, Клівленді й Детройті окремі гуртки соціялістичної партії. Ті окремі гуртки скликали в 1912 році до міста Пітсбурґу загальний з'їзд представників всіх українських соціяліститичних гуртків в Америці. На тому з'їзді роблено спроби оснувати Українську Федерацію Соціялістичної Партії. Однак через суперечки й непорозуміння між поодинокими відділами та їх провідниками задумана спроба федерації тоді не вдалась. Щойно на з'їзді в Клівленді в листопаді 1915 року вдалося організувати Українську Федерацію Соціялістичної Партії, яка невдовзі була прийнята до Соціялістичної Партії Америки.

Незабаром Федерація зросла в членах і почала видавати свою газету «Робітник», якої управителем був відомий тоді громадський діяч в Америці, Степан Корпан, пізніше довголітній секретар-скарбник Українського Робітничого Союзу. Корпан був також основником першого комітету збаражан в Америці, його діяльним членом і організаційним референтом.

Окупація Східної Галичини російськими військами також спричинилась до зросту Української Федерації Соціялістичної Партії. Молоді люди, серед них багато збаражан, які через російську займанщину втратили зв'язок з рідним краєм, масово вступали в ряди Федерації. Для декого з них вистарчило вивчити слова «капіталіст», «буржуазія», «ренеґат», і він вже уважав себе за соціяліста. Спритним аґітаторам легко було перетягати таких «соціялістів» на свою сторону, що потім показалось при розколі Федерації на дві фракції — інтернаціональну й національну.

До зросту Української Федерації Соціялістичної Партії спричинивсь перехід до Америки українських людей з Канади,

серед яких було чимало соціялістів. Канада була тоді у війні з центральними державами. Канадський уряд вважав українських людей із Східної Галичини й Буковини австрійцями, ворожо настроєними до воєнних зусиль Канади. З тієї причини багато наших людей було інтернованих. Від арешту й інтернування багато з них спасались утечею з Канади до Америки. Ті українські утікачі з Канади збільшили ряди Української Федерації Соціялістичної Партії, а при тому зміцнили в її рядах фракцію так званих інтернаціоналістів, які змагались за верховодство в Федерації з фракцією українських соціялістів.

Інтернаціоналісти дотримувались лінії російських большевиків і були проти Української Народної Республіки, а українські соціялісти заступались за Українську Народну Республіку й виступали проти російських большевиків. Внаслідок цієї боротьби фракцій в середині Федерації, Соціялістична Партія Америки виключили із свого складу Українську Федерацію Соціялістичної Партії, а разом з нею також інші того роду чужинецькі організації. Тоді покинули Федерацію Мирослав Січинський, Микола Цеглинський, який був редактором «Робітника», управитель цієї газети Степан Корпан і багато інших українських соціялістів національного напрямку. Вони вступили до «Федерації Українців в Америці», а пізніше — до заснованої в 1923 році політичної організації «Оборони України».

З того часу Федерація взяла явно радянський курс, а на з'їзді в Детройті в липні 1919 року вже формально вступила до Комуністичної Партії Америки. З Федерацією перейшло до Комуністичної Партії Америки багато збаражан, які були в тому часі її членами. Друга частина збаражан, разом з українськими соціялістами, перейшла до «Федерації Українців Америки», а пізніше до організації «Оборони України». Дехто із збаражан перейшов до інших українських політичних угруповань, а дехто взагалі відійшов від українського громадського життя.

Та хоч би де ті збаражани жили й хоч би до якого угруповання належали, вони не переривали зв'язку з рідними селами. Велика більшість збаражан в Америці й Канаді помагала своїм братам на батьківщині будувати в рідних селах і в своєму повіті величаві Народні Доми. Перед у цій допомозі вели ті збаражани, які перейшли з Федерації до організації «Оборона України». Душею цієї справи був колишній член Федерації і провідний член Оборони, Касіян Багрій.

Про Багрія, мабуть, ще буде мова в цій книзі, бо на те він заслужив. Так само варто згадати в цій книзі другого збаражанина, Євгена Храпливого, який був головою організації

Сільський Господар у Львові. Не можна не згадати відомого індустріяліста й філянтропа Володимира Джуса, який своєю винахідливістю і запопадливістю доробився в Америці мільйонового майна. Його заходами засновано в Америці «Український Інститут», який приміщено в закупленому ним будинку при одній з головних вулиць міста Нью Йорку.

Володимир Джус.

Народився в Чернівцях, Збаразького повіту. Винахідник, філянтропіст, відомий бизнесмен, член багатьох організацій. Підтримував фінансово українські установи і справи. Був основником і фундатором Українського Інституту в Америці. Був членом Товариства Збаражан Америки і головою його фінансової комісії. Помер 19 червня 1964 року.

До збаражан, імена яких варто згадати в цій книзі, належать голови двох найбільших українських допомогових установ у Америці: голова Українського Робітничого Союзу Антін Батюк, колишній старшина Українських Січових Стрільців і Київських Січових Стрільців, колишній головний секретар організації «Оборона України» та ініціятор видання цих споминів; і голова Українського Народного Союзу Йосип Лисогір, народжений в Америці в родині збаражчан.

Із збаражан, які прибули до Америки після Другої Світової Війни, треба згадати відомого лікаря і науковця д-ра Романа Осінчука, мистців Михайла Осінчука і паню Ізидору Левкович Малюцу, педагога і громадського діяча професора Михайла Лисогора, інж. Т. Панасюка, адвоката М. Топоровича, ад-

воката Григора Ничку, паню Ірину Заячківську-Гаврилюк, професора університету Зенона Храпливого, Василя Чернявського й Костя Мазуренка.

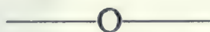

Іван Атаманець,

довголітній голова Т-ва "Січ" у Нюарку, директор Щаднично-Будівельної Спілки, Радний Українського Робітничого Союзу, основник першого Комітету Збаражан у Ню Йорку. Провідний член Т-ва Збаражан в його Фінансовій Комісії, активний і жертвенний член української спільноти в Америці. Народився в Луб'янках, Збаразького повіту.

З давніших еміґрантів із Збаражчини не можна минути Романа Дудака, Михайла Крука, Олександра Фесоловича, Миколу Смита, Ізидора Демчука, Теодора Джуса, Івана Атаманця, пані Софії Гонти з Торонта, Івана Хріна з Виндзору, Павла Обаля і Йосифа Марцинюка з Клівленду, братів Атаманців з Детройту. Очевидно є ще багато інших збаражан, яких варто згадати, та я не знаю їх імен.

Василь Довгань

ЯК ПРИЙШЛО ДО ЗБІРКИ НА БУДОВУ НАРОДНОГО ДОМУ В ЗБАРАЖІ?

Масова еміґрація збаражан до Америки почалась щойно 1910 року. Багато наших людей їхало до Америки на тимчасовий побут, з думкою заробити тут трохи грошей, потім повернутись додому, купити пару морґів землі й господарювати, як робили їх батьки, діди й прадіди. З таким наміром їхало до Америки багато молодих людей із Збаразького повіту.

Ще поки почалась масова еміґрація до Америки, перші еміґранти із Збаража організували в місті Ню Йорку в 1905 році земляцьке товариство «Збараж». Завданням того товариства була товариська розвага й порада односельчанам. Вже в 1906 році товариство «Збараж» перейменовано на «Українське Товариство Збаразької Округи», бо в члени товариства вступали люди з сіл Збаразького повіту. Через рік знову довелось міняти назву товариства на освітньо-допомогове товариство «Подільська Січ», бо до товариства приєднувались українські еміґранти не тільки із Збаразького, але й з сусідніх повітів. Другою причиною зміни назви товариства на товариство «Подільська Січ» було те, що тоді по селах Східної Галичини ширився Січовий рух, до якого схилялась більша частина членів товариства.

Василь Сокіл,

народився в селі Пальчинцях, Збаразького повіту в 1897 році. До Америки приїхав молодим хлопцем. В 1922 році відкрив свою пральню, а в 1930 р. організував пральну корпорацію, яка є тепер найбільшою в Америці. В цій Корпорації В Сокіл є головою дирекції. В 1961 р. переселився до Каліфорнії.

Товариство «Подільська Січ», в якому 90 відсотків членів творили збаражани, гарно розвивалось. В 1914 році воно мало понад 130 членів обох статей і вважалось одним з передових українських товариств у місті Ню Йорку. Члени цього товариства влаштовували вистави, концерти, віча і лекції. Товариство придбало поважну бібліотеку, якою користувались члени і нечлени товариства.

Члени товариства «Подільська Січ» брали живу участь в місцевому і загальному громадському житті української спільноти в Америці. При тому вони не забували про потреби своїх рідних сіл і свого Збаразького повіту. На будову Українського Народного Дому в Збаражі товариство «Подільська Січ» асиґнувало із своєї каси 700.00 долярів. Завдяки заходам і грошовій допомозі членів товариства, які походили із Збаразького повіту, побудовано також величаві Народні Доми в їх рідних селах. За порадою Касіяна Багрія з Нюарку, в Збаражі відновило свою діяльність товариство Український Дім. 27 березня 1922 року, управа цього крайового товариства виготовила відозву до збаражан в Америці й Канаді, в якій вона просила своїх земляків за морем помогти їм побудувати Народний Дім в місті Збаражі. Ось текст тієї відозви*):

"ВІДОЗВА ДО УКРАЇНЦІВ ЗБАРАЖСЬКОГО ПОВІТУ СХ. ГАЛИЧИНИ В СП. ДЕРЖ. І КАНАДІ

Повітове просвітно-культурне Товариство "Український Дім" в Збаражі приступає сего року до будови величавого "УКРАЇНСЬКОГО ДОМУ" Загальні Збори дня 20-го лютого 1922 р. оснували фонд: **"Будови Українського дому в Збаражі"**. Виділ позасновував комітети збірок по селах. **Однак ми не всилі самі** збудувати потрібного нам повітового Українського Дому. Тому Загальні збори з дня 20 лютого 1922 р.; Довірочні Збори з дня 13. марта 1922 р. і Виділ "Українського Дому" відносяться з горячою просьбою до Вас, Дорогі Родимці, у далекій чужині: **поможіть нам збудувати так дуже потрібний для цілого повіту Український Дім!** Колись вернете на свою Рідну землицю і будете мали тревалу памятку свого побуту на еміґрації!

Збараж, дня 27. марта 1922.

ВИДІЛ:

др. Андрій Гаврилюк, голова; Сафат Шміґер, заст. голови; Павло Гевко, секретар; Андрій Данилевич, касієр; Стефан Байтала, господар; о. Алексій Заячківський, контр.; Григорій Таращук, Олекса Данилевич, Семен Крочак.

ЗАСТУПНИКИ ВИДІЛУ:

Теодор Стрільбицький, Єронім Білинський, Іван Ткачук.

НАДЗИРАЮЧА КОМІСІЯ:

Семен Кондур, Олекса Фейцарук, Андрій Гарматюк.

ЗАСТУПНИКИ Н. К.:

Василь Остапчук, Іван Заячківський. (Печать)"

---

*) Друкуємо без змін. Ред.

Теодор Джус,

член Контрольної Комісії Об'єднання Збаражан, член Українського Робітничого Союзу та багатьох інших організацій. Активний член української спільноти в Америці. Народився в Чернихівцях, Збаразького пов.

У відповідь на цю відозву Комітет Збаражчан в Америці звернувся до еміґрантів із Збаражчини з таким закликом*):

Громадяни і Громадянки Збаражчини!

У наведеній в горі відозві, досить виразно говориться, аби ми громадяни нашого повіту сповнили свій громадянський обов'язок супроти рідного краю — де панувала через чотири роки світова війна, пізніше революція, а тепер ляцький окупаційний режім. Мабуть кождий український громадянин погодиться з тим, що український рух занепав. Знищено майже всі укр. організації — не тільки політичні, просвітні, економічні, але й навіть культурні, в котрих до війни, хоч слабо, а все таки розвивалося українське життя. Так наїзники зробили по цілій Сх. Галичині, так зроблено і в нашім повіті.

Громадяни Збаражчини! До війни в збаражськім повіті істнували ріжні відповідні до наших потреб і нашої свідомости організації. Була приватна українська ґімназія, був аматорський театральний кружок, була читальня Просвіти, була філія Народної Торгівлі, філія Сільського Госпо-

---

*) Друкуємо без змін. Ред.

даря, було ґім. Тов. Січ, Товариство Педаґоґічне, і було Товариство "УКРАЇНСЬКИЙ ДІМ" в Збаражі. Ніхто з нас не стане перечити, що при помочі всіх тих орґанізацій ми ширили національну і клясову свідомість, що при їх помочі ми виховували молодь на свідомих громадян і завдяки тим орґанізаціям ми можемо тепер похвалитися кільканайцятьма щирими працьовниками на поли національної та клясової свідомости по цілій Україні і за кордонами.

Тепер ті всі орґанізації понищені і майже не існують. А як декотра з них ще істнує то дуже слабо і потребує помочи.

Ми мусимо! Нашим обовязком є дати поміч кожній з тих орґанізацій, але не всім нараз і не в один час. Зараз поможім збудувати **"Український Дім"** в котрім можна-б помістити кілька орґанізацій. Потім як збудуємо Дім, будем помагати другим орґанізаціям!

Берім примір з щирих і свідомих громадян збаражчини, таких, як (покійний вже) господар з Красноселець Іван Телевяк, котрий записав все майно (17 морґів поля і велику площу в місті Збаражі) на товариство "Український Дім"!

Громадяни і Громадянки, Товариші і Товаришки, Браття і Сестри!

Жертвуймо що хто може на товариство "Український Дім", поможім нашим братям в Збаражі побудувати величавий дім на тій площі, котру подарував (пок.) госп. Іван Телевяк.

Жертвуймо щиро кілько хто може, але жертвуймо всі. Ми певні, якщо наші збаражські громадяне тут на еміґрації підуть за прикладом (покійного вже) добродія Ів. Телевяка, то в короткім часі в Збаражі постане великий може найбільший в місті "Український Дім!"

ЗА КОМІТЕТ ЗБАРАЖЧАН В АМЕРИЦІ:

К. Багрій, предсідатель, Д. Редчук, заступник, А. Бучак, касієр, В. Голубович, заступник, М. Крук, секр. фінансовий, П. Вакулінський, секр. рекорд. Степан Корпан, організатор.

ТРОСТІСИ:

Ізидор Демчук, Олекса Кальба, Михайло Крук.

ЧЛЕНИ КОМІТЕТУ:

М. Яремчук, І. Ковальчук, Теодор М. Гладкий, В. Голубович, П. Ковальчук, І. Ґонта, Петро Славута, О. Гудима, Д. Редчук, В. Наумович, Г. Осінчук, М. Самотіс.

Протягом 17 років американські комітети збаражан в Ню Йорку, Ньюарку, Скрентоні й канадські комітети в Торонто й Віндзорі, за допомогою поодиноких збаражан з Детройту й Клівленду та інших громад Америки й Канади, зібрали на будову Народного Дому в Збаражі понад 10.000 долярів.

Комітет Збаражан в Ню Йорку, Н. Й., в році 1934.

В першому ряді від ліва до права сидять: М. Дячун, С. Вітенко, М. Крук, І. Демчук, А. Фесолович, А. Кальба і М. Яремчук. В другому ряді від ліва до права стоять: Т. Красновський, Бойко, І. Голубович, В. Батюк, Д. Дячун, Г. Аґрест, І. Аґрест. В третьому ряді: Репета, Цебринський, Л. Бучак, М. Крук, С. Атаманець та Керничний. Нема на знимці П. Славути.

З-поміж п'яти чи шести місцевих комітетів збаражан в Америці й Канаді, Комітет Збаражан у Ню Йорку був найактивніший. Члени цього комітету зібрали найбільше грошей на будову Народного Дому в Збаражі. Його урядники, протягом кількох років його існування, тримали живий зв'язок з управою Народного Дому в Збаражі, провадили з нею обширну переписку, писали відозви і заклики до збаражан в Америці й Канаді та проголошували в українській пресі наслідки своєї праці. Комітет Збаражан в Ню Йорку діяв не тільки як місцевий комітет міста Ню Йорку, але також як центральний комітет збаражан на Америку й Канаду.

В 1939 році, коли закінчено збірку, урядниками Комітету Збаражан Ню Йорку були: Ізидор Демчук, голова; Олександер Фесолович, рекордовий секретар; Михайло Крук, фінансовий секретар; Петро Славута, касир. Контрольна Комісія: Володимир Батюк і Григорій Аґрест. Членами: Доктор В. Борак; Т. Красносельський; І. Бойко; І. Голубович; Д. Дячун; І. Аґрест; Цебринський; Бучак і Керничний.

Михайло Крук

ЖЕРТВЕННІСТЬ ЗБАРАЖАН

Коли мова про жертвенність збаражан, то не можна не згадати імен двох громадян — мешканців Збаражчини, які повинні бути прикладом жертвенности не тільки для своїх земляків із Збаразького повіту але й для широкої української громади в Америці й Канаді, зокрема для тих, що тут доробились поважного майна.

Село Базаринці невелике, бо мало яких дві сотні родин, які мешкали при трьох вулицях: Високій, Низькій і Панщизняній. До Базаринець належав ще Забрід і Чорний Ліс.

В Базаринцях при Панщизняній вулиці жили заможні господарі Панасюки. У Панасюків не було дітей. А що в Базаринцях не було церкви, то Панасюки рішили побудувати церкву своїм коштом. І дійсно, в 1898 році вони побудували величаву церкву на горбку при Високій вулиці. Портрети обох Панасюків висіли в побудованій ними церкві по обох боках іконостасу.

Іншим виявом жертвенности Панасюків було те, що вмираючи, вони записали решту свого майна родині Семена Кінаха, який у них служив.

Приклад жертвенности Панасюків є гідний наслідування.

У сусідньому з Базаринцями селі Красносільцях жили заможні господарі Телев'яки. У Телев'яків також не було дітей, і вони, подібно як Панасюки з Базаринець, роздарували свій маєток на освітні й громадські цілі та установи.

Понад 10.000 долярів вони подарували на приватну Рогатинську гімназію. В 1921 році Телев'яки записали 17 морґів поля на Український Народний Дім у Збаражі, а в додаток за кілька тисяч долярів ще закупили площу під його будову.

Не менш жертвенними, хоч на меншу міру, були також збаражани в Америці й Канаді. Своїми жертвами вони помогли побудувати в місті Збаражі й кількох селах Збаразького повіту величаві Народні Доми.

Першими еміґрантами з села Базаринець до Америки були: Красновський, Яремчук і Михайло Вальків.

Не легко приходилось пробиватись в житті збаражанам, які приїхали до Америки перед Першою Світовою Війною. Муж-

Григорій Періг з с. Лесичинці і його дружина Анна, з дому Войціхівна, з с. Шельпаки, уродженці Збаразького повіту, відомі українські громадяни міста Детройту. Г. Періг в Ансонії вступає в члени місц. відділу УНСоюзу. В Детройті стає організатором Т-ва "Гайдамаки". В 1914 р. вступає в члени робітничої організації "Промислові Робітники Світу", а в 1923 р. в ряди Українського Робітничого Союзу і профспілки робітників автомобільної промисловости. Своєю громадською активністю і жертвенністю Григорій Періг і його дружина Анна можуть послужити прикладом для інших.

чинам важко було найти працю, і через те вони брались за небезпечне ремесло — миття вікон, при якому часто траплялись випадки каліцтва й смерти. До того ж платня за миття вікон в ті часи була невелика, бо всього яких три доляри на тиждень. Щойно після року праці вікняр міг заробити яких 12 долярів на тиждень. Ще гірше були оплачувані дівчата, які здебільша працювали як домашня прислуга.

З вибухом війни заробітня платня дещо піднеслась, однак не на стільки, щоб робітник мав змогу жертвувати поважнішу суму грошей на народні потреби в рідному селі, повіті й краю. Тому з признанням треба згадати тих збаражан, які протягом кількох коротких років, крім пожертв на Народні Доми в своїх рідних селах, пожертвували понад десять тисяч долярів на будову Народного Дому в Збаражі.

В Народній Волі з 1936 року був поданий фінансовий звіт Комітету Будови Народного Дому в Збаражі,, згідно з яким видатки на будову дому становили 131,294.00 польських злотих, на американську валюту — 25,248.00 дол. На ту суму видатків більше половини подарував Телев'як, а збаражани в Америці й Канаді жертвували 7,000.00 дол. До половини 1939 року вони додатково вислали ще понад 2,000.00 долярів, так що загальна сума допомоги збаражан з Америки й Канади з кінцем 1939 року становила понад 10,000.00 долярів.

Сума невелика, однак при тодішній вартості американського доляра і розмірах заробітної платні американського робітника, не така то вже й мала.

Ізидор Демчук

КАСІЯН БАГРІЙ

Ім'я Касіяна Багрія є тісно зв'язане зі Збаражем і Збаражчиною. Особливо багато праці вклав Багрій в організацію і переведення грошової збірки на будову Народного Дому в Збаражі.

К. Багрій був передовим членом поступової організації «Оборони України», яка у своїй програмі говорила, що визволення українського народу від чужого панування залежить від нього самого, — від праці його рук і умів, від його організова-

ности. І в міру своїх сил і спроможностей він переводив кличі своєї організації в життя. Він сам помагав, і кликав других помагати, українським освітнім, громадськім і гуманітарним установам у Рідному Краю. Була це допомога Просвіті і Рідній Школі, інвалідам і політичним в'язням, жертвам повені і пацифікації, видавництвам і кооперативам, Робітничому Домові у Львові і Самоосвіті. На кожну з цих справ він жертвував свого важко запрацьованого доляра і кликав других до жертви.

Будувати українське організоване життя, українську організовану силу було ціллю його трудолюбивого життя.

Особливо до серця припала Багрієві справа будови Народного Дому в Збаражі і в його рідному селі Шилах. Завдяки його заходам, в місті Нью-Йорку було організовано перший Комітет Збаражчан в Америці. К. Багрій був першим головою і рушійною силою цього Комітету. Його заходами були організовані Комітети Збаражчан також по інших містах Америки й Канади. На протязі кількох років вони зібрали між збаражчанами понад 10.000 долярів на будову Народного Дому в місті Збаражі.

За прикладом комітетів допомоги в будові Народного Дому в Збаражі, було організовано в Америці й Канаді допомогові комітети для поодиноких сіл Збаразького повіту, які переводили збірки на будови Народних Домів у своїх селах.

Ті Народні Доми стали осередком освітнього, громадського, господарського і товариського життя по селах і в повіті. В цих осередках кувалась українська організована сила, до творення якої доклав немало труду і наш Касіян Багрій.

Народився Касіян Багрій в селі Шилах, Збаразького повіту в 1880 році. Елементарну освіту здобув у місцевого дяка, а широку громадську освіту здобув самотужки. Ще молодим хлопцем він кинувсь у вир громадського життя. Не було віча, зборів і наради, в яких не брав би участи Багрій. Його хата була осередком громадського і політичного життя не тільки його громади, а й цілого повіту. Туди часто заїздили визначні провідники і організатори політичного руху Збаражчини — Яцко Остапчук, Сафат Шміґер і Андрух Шміґельський. Багрій пристав до їх руху душею і тілом. Ще вісімнадцят-літнім хлопцем він переносив через російську границю нелегальну революційну літературу, і вже тоді він був довіреним радикальної партії у своїй громаді.

Після вінчання з Марією Джус, Багрій в 1912 році виїхав до Америки. Негайно після свого приїзду до Америки він взявся за організацію українського громадського і політичного життя в новій країні. В місті Нюарку, де він поселився, Багрій був організатором і провідним членом Товариства «Воля», відділу орга-

нізації «Гайдамаки», Шостого Відділу Української Федерації Соціялістичної Партії Америки, Товариства «Будучність», Четвертого Відділу організації «Оборони України», членом Українського Робітничого Союзу і протягом кількох років його головним контрольором. До того він був організатором Робітничого Дому в місті Нюарку, а також основником, організатором і душею Товариства Збаражчан в місті Нью-Йорку.

Там де робилось громадське діло, де треба було постояти за добру справу, ми все бачили Багрія. Зразковий громадянин, добрий промовець, невтомний громадський робітник, Касіян Багрій тішивсь довір'ям і пошаною серед своїх співгромадян.

Володимир Багрій, син Касіяна, теперішній голова Товариства Збаражан в Америці, відомий громадський діяч. З молодих літ, після закінчення університетської науки, бере живу участь в церковному, громадському і політичному житті американської спільноти у своїй громаді. Як адміністратор Повітової Ради Публічної Допомоги, відомий як лектор і промовець. Тепер В. Багрій є заступником голови Євангельського Об'єднання Північної Америки і редактором "Юкрейнієн Кріщієн Геральд". Як кол. член організації "Оборони України" В. Багрій виступав перед американськими церковними і світськими товариствами в обороні українського народу.

Багрій залишив по собі сина Володимира, якого він виховав в патріотичному українському дусі. Син Володимир старається йти слідами свого батька. Тепер він є головою відновленого Товариства Збаражчан в Америці. Завдяки його заходам, Товариство має змогу видати цей Збірник.

Антін Батюк

ЯК МИ БУДУВАЛИ НАРОДНИЙ ДІМ В СЕЛІ ОХРИМІВЦЯХ ЗБАРАЗЬКОГО ПОВІТУ

Хто з нас не пам'ятає безжурних днів дитинства й молодости, проведених у своєму рідному селі? Кого до сліз не зворушують спомини веселих і сумних хвилин з тих часів? Хто з нас не пам'ятає солом'яної стріхи рідної хати, хвилюючих дозріваючим збіжжям піль, зелених левад, квітучих, запашних садів і дрімучих гаїв? Кому з нас не оживають в пам'яті дорогі обличчя ближчої і дальшої рідні, приятелів, ровесників і знайомих.

Все те насувається нам на гадку на схилі наших літ, як думками ми переносимось у наше рідне село й згадуємо проведену в ньому молодість.

Але ще сильніше, ще яскравіше ми переживали спомини прожитого в рідному селі негайно після приїзду до Америки. Ми буквально жили тим, що діялось тоді в нашому рідному селі: раділи успіхами наших односельчан і сумували їхнім горем.

Те гаряче почуття любови до наших рідних, до нашого рідного села, було причиною, чому в 1919 році гурток односельчан в Америці рішив подати організовану допомогу своїм односельчанам в Охримівцях. На наше рішення мала чималий вплив повоєнна нужда в нашому селі Охримівцях. В часі війни багато його мешканців втратили не тільки свої надбання, але також і дах над головою. В таких обставинах їм було важко навіть думати про організовану працю у своїй громаді.

За те діло взялась горстка молодих енерґійних смільчаків, виходців із села Охримовець, які жили в місті Нюарку. З невеликою шкільною освітою і без життєвого досвіду, за те з молодечим запалом і молодечою енерґією та вірою в діло, за яке вони брались, 20 молодих хлопців і дівчат з села Охримовець зійшлись 8 червня на збори в Нюарку, на яких вони основно обмірковували важке становище своїх односельчан в селі Охримівцях та незавидне положення українського народу на його рідних землях. Натхнені героїчним змаганням українського народу в його кривавій боротьбі за свою волю і незалежну державу, ці молоді люди, зібрані на нараді в Нюарку, рішили докласти й свою цеглину до тієї великої будови. Роботу рішили вони почати від свого рідного села Охримовець.

Для того засновано на тих зборах Діловий Комітет, до якого увійшли Іван Цьохановський як голова, Михайло Горбач як секретар і касир, а Роман Дудак і Іван Дармограй як Надзірна Комісія.

Роман Дудак.

Народився в Охримівцях, Збаразького повіту. Зразковий громадянин і один з чільних членів української громади Нюарку, Н.Дж. Належав до Товариства "Гайдамаки" і відділу Української Федерації Соціялістичної Партії Америки. Є членом Українського Робітничого Союзу та інших українських організацій. Є касиром Товариства Збаражан Америки і був головним промотором видання цього збірника. Був також ініціятором, організатором і душею Комітету Побудови Народного Дому в Охримівцях.

На згаданих зборах винесено постанову зібрати серед еміґрантів з Охримовець Допомоговий Фонд, з якого можна було б помоготи потерпілим від війни односельчанам у рідному краю, а те, що лишиться, ужити на будову Народного Дому в рідному селі Охримівцях. Для переведення цього пляну в життя рішено зібрати адреси односельчан, розкиданих по різних містах Америки й Канади, та листами й через пресу просити їх взяти участь у збірковій акції. Крім того, самі учасники наради ухвалили оподаткувати себе не менше як на 50 центів у місяць.

На других зборах, 12 червня, односельчани з Охримовець в місті Нюарку доручили Романові Дудакові й Михайлові Горбачеві написати до визначніших громадян села Охримовець і порадити їм, щоби вони взяли ухвалу Ділового Комітету в місті Нюарку на увагу й в себе заснували Комітет Будови Народного Дому. Листа в тій справі було написано й вислано на руки відомого громадянина в Охримівцях — Миколи Дудака. На цього листа, написаного в 1919 році, Діловий Комітет міста Нюарку дістав відповідь щойно 19-го серпня 1920 року. Громадяни села Охримовець повідомляли Діловий Комітет, що там організовано вже поважний гурт господарів, які вибрали з-поміж себе Ко-

мітет будови Народного Дому в селі Охримівцях. До цього комітету вибрано Франка Шуміча головою; Миколу Дудака — писарем; Тимка Кучерака — касиром, а Петра Дудака і Андруха Долинського до Контрольної Комісії. В своєму листі Комітет Будови Народного Дому в Охримівцях жадав від односельчан в місті Нюарку негайної відповіді на те, яку запоруку може дати Діловий Комітет, що він збере потрібну суму грошей на вибудування Народного Дому в їхньому селі.

По довшій кореспонденції молодим хлопцям в Америці вдалось переконати громадян села Охримовець, що вони зберуть потрібні на будову гроші. Члени Ділового Комітету були певні себе вже хочби тому, що тоді як вони вели переписку з односельчанами в Охримівцях, в Нюарку вже велась жвава збіркова акція. 18 червня 1923 року Діловий Комітет в Нюарку вислав до Охримовець 300 долярів на купівлю площі під будову Народного Дому. З того часу Діловий Комітет посилав до села зібрані гроші кожного року, поки не закінчено будови.

Крім самооподаткування і збірок серед своїх односельчан, приятелів і знайомих, члени Комітету ходили з колядою, влаштовували театральні вистави, концерти, забави й танці та використовували кожну нагоду, щоб зібрати якого доляра на будову.

Завдяки заходам і праці невеличкого гуртка односельчан з Охримовець в Нюарку, зібрано й переслано на будову Народного Дому в Охримівцях 4,500.00 долярів. На такий невеличкий гурток це була велитенська сума. Вона могла бути ще більшою, якби Діловому Комітетові в Нюарку помогли односельчани з Охримовець в Канаді. На жаль, вони того не могли зробити, бо в Канаді тоді було велике безробіття, і вони бідували на цілинних землях провінції Саскачевану, де неодин з них примирав з голоду і сам потребував допомоги.

З браку потрібного на час капіталу, будова Народного Дому в Охримівцях затяглась аж до 1926 року. Але тоді закінчено будову дому тільки назовні. Минуло ще добрих два роки часу, поки викінчено дім всередині, тобто побудовано сцену й придбано занавіси, крісла та інший виряд. Народний Дім в Охримівцях побудовано й викінчено заходами, працею і жертвами невеликого гурта еміґрантів з села Охримовець.

Роман Дудак

ЛИСТ З СЕЛА ОХРИМОВЕЦЬ

Від Редакції:

Про вагу й значення Народного Дому для села Охримовець пишуть у своєму листі до Ділового Комітету їхні односельчани з рідного краю. Їхній лист настільки цікавий, що містимо його в цьому розділі.

Цей спомин про збірку на будову Народного Дому в Охримівцях учить нас, що віра в добру справу, бажання помогти своїм рідним людям, завзяття і важка та витривала праця доказують чудес. Заходи й праця Ділового Комітету еміґрантів із села Охримовець в місті Нюарку можуть послужити нам добрим прикладом і сьогодні.

«Охримівці, 15-го квітня, 1933 року.

Дорогі наші Браття і Сестри, наші Родимці за морем:

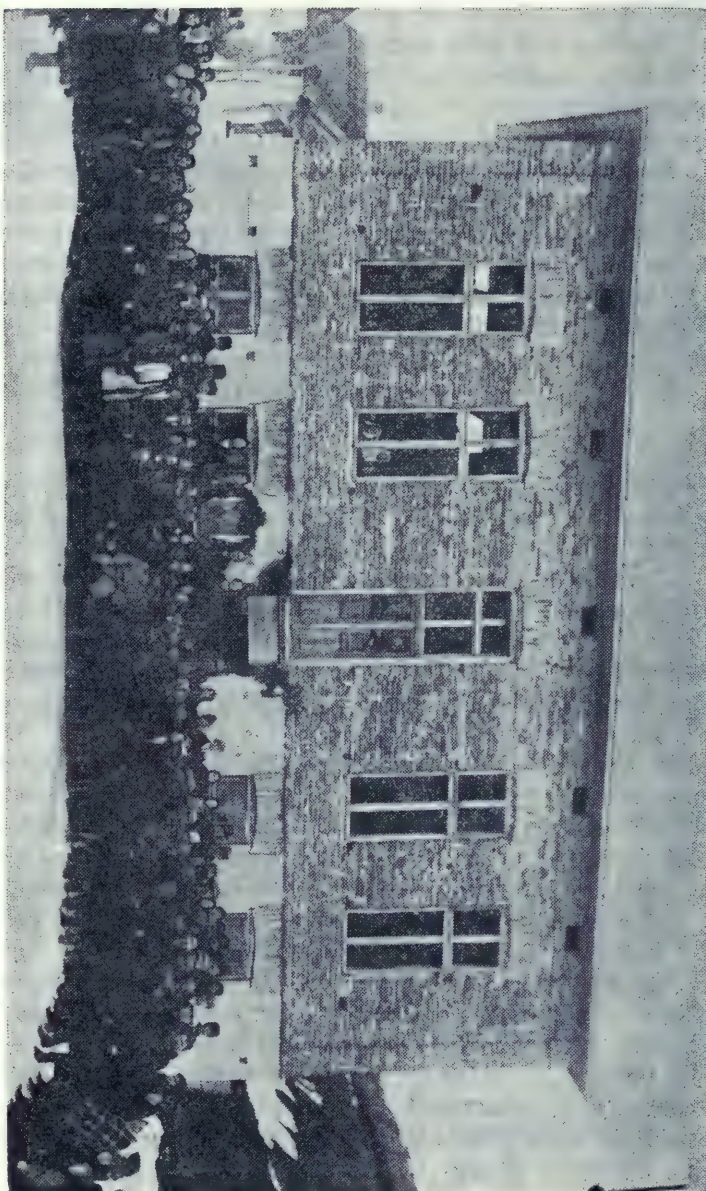
Оцим нашим листовим письмом хочемо поділитись з Вами нашими культурними і освітніми здобутками в селі Охримівцях.

У нас немає слів Вам подяки за Вашу благородну працю в користь нашої громади. Завдяки Вашій ідеї і невтомній праці, громада Охримовець пишається гарним двоповерховим Українським Народним Домом, улюбленою нашою народною святинею, яка протягом короткого часу зробила в громаді великий поступ вперед до кращого майбутнього.

В Українському Народному Домі знаходиться прекрасна театральна саля для вистав і танців. В домі міститься торговельна кооператива, яка купує і продає все, що потрібне людям в нашій громаді. Молочарня, яка міститься в Народному Домі добре обслуговує нашу громаду. Читальня Просвіти, яка міститься в домі, має багато книжок і газет, з яких користають старші й молодші громадяни нашого села.

Старі примітивні звичаї відпадають. Про сваволю, яка мала місце в нашому селі, лишився спомин, мов експонат в музею. Танці, які наша молодь влаштовувала в минулому на громадському майдані, в неприступному і невідповідному місці, зараз відбуваються в просторій гарній салі. Самі танці і поведінка молоді значно змінили загальний характер молоді в нашій громаді.

В Українському Народному Домі устроюються зараз гарні представлення. В читальні Просвіти відбувається вечерами

Відкриття Українського Народного Дому в Охримівцях, п. Збараж, збудованого при допомозі пожертв односельчан в Америці.

читання книжок і газет, з чого користає багато охочих громадян нашого села. Завдяки тим вечірним читанням в читальні, мораль і свідомість в нашій громаді скоро зростає.

В початках будови Народного Дому наша громада мало звертала уваги на вагу і значіння Народного Дому в селі, бо не була як слід приготована зрозуміти тої великої благодати і користи, яку приносять установи, що містяться в Народному Домі, а які не могли б розвиватись без відповідної інституції, якою є Народний Дім. В селі зараз ми високо цінимо ті всі здобутки і раді, що маємо відповідну народну святиню — свій власний Український Дім в селі.

За Вашу щиру поміч, дорогі Браття і Сестри, за Вашу пожертву та активну співпрацю в будові Українського Народного Дому шлемо Вам всім якнайкращі побажання. Нехай ласкавий Господь наділить Вас, наші рідні, щастям, здоров'ям та всіми благами, щоби Ви у вільній Вашій країні жили в щастю, в здоровлю і в доброті і могли й надалі продовжувати нашу спільну працю та змагання за краще майбутнє нашого народу на наших рідних землях у вільній і рідній країні нашого українського народу.

За Обєднану Громаду в Українському Народному Домі в селі Охримівцях

Йосиф Цебринський і Петро Дудак.»

ІНШІ ДОПОМОГОВІ КОМІТЕТИ ЗБАРАЖАН В АМЕРИЦІ І КАНАДІ

Крім Комітету Збаражан в місті Ню Йорку, який від 1923 року до половини 1939 року діяв безперервно, в Америці діяли ще Комітети Збаражан в Нюарку, Скрентоні й Детройті, а в Канаді — в містах Торонто й Відзор. Одні з тих комітетів діяли безперервно, інші спорадично.

Комітет Збаражан в Нюарку, який був заснований ще в 1922-му році, об'єднався з Комітетом Збаражан в місті Ню

Р-р Василь Борак. Нар. в с. Черніхівцях, Збаразького повіту. Приїхав до Америки в 1912 р. Закінчив хіропрактичну школу в Девенпорті і з 1923 р. провадить хіропрактичне бюро в Ню Йорку. Був секретарем Комітету Побудови Українського Дому в Збаражі, і секретарем Комітету для закінчення Читальні Просвіти в Черніхівцях. Организатор Українського Масонського Клюбу в Ню Йорку і його голова протягом п'яти років. Один з організаторів Хіропрактичного Масонського Клюбу, де був головою два роки і займав інші пости. Тепер є почесним членом цього Клюбу. Належав і належить до різних українських організацій.

Йорку і тим самим перестав діяти як окреме тіло. Комітет Збаражан в місті Детройті діяв спорадично. Постійно діяв Комітет Збаражан у місті Скрентоні, головою якого був Теодор Студніцький із Залужжя; секретарем Антін Батюк із Збаража, а касиром Павло Іваськів, також із Залужжя.

Як інші комітети, так і Комітет Збаражан у місті Скрентоні перепроваджував збірки серед збаражан у своєму місті. Його члени ходили з колядою і влаштували кілька підприємств, з яких прибутки переслали до центрального комітету в місті Ню Йорку. Останньою імпрезою Скрентонського Комітету була влаштована ним в 1939 році святочна академія, присвячена пам'яті покійного Андруха Шміґельського. Під час Другої Світової Війни Комітет Збаражан в Скрентоні перестав діяти. Після війни частина його членів включилась до загального Комітету Збаражан в Америці, який зайнявся виданням цього збірника.

В Канаді, з ініціятиви Євгенії Волошин, організовано Комітет Збаражан у місті Торонто. Головою цього комітету вибрано К. Ґонту; заступником Євгенію Волошин; секретарем І.

Драматичний Ґурток Товариства Збаражан в Торонті в 1936 році.

1-ший ряд зліва до права: Василь Захарчук, Терпилівка, Володимир Мостовик, Соківці, Ксеня Наліжнта, Красносільці, Стойко, Медин. 2-гий ряд: Анна Савич, Климківці, Корнило Ґонта, Калустинецький Ліс, Євгенія Ковальська, Луб'янки, Степан Осадчук, Терпилівка, Софія Ґонта, Розношинці, Анастазія Атаманець, Луб'янки. Останній ряд: Фіґурський, Збараж, Іван Хрін, Збараж, Адолько Вавринюк, Голошинці, Стефан Кам'янецький, Терпилівка, Максим Мокрицький, Климківці, Тома Стебницький, Микулинці, повіт Тернопіль.

Хріна; касиром С. Осадчука, а контрольорами Наталію Атаманець, П. Фабіяна і П. Симчука.

Комітет Збаражан в місті Торонто переводив збірки між збаражанами в своєму місті й влаштував кілька вдалих підприємств. Усі прибутки переслав до крайового Комітету Будови Народного Дому в Збаражі.

Особливо діяльними в Комітеті Збаражан в місті Торонто були пані Софія Ґонта а також панна Наталія Атаманець і секретар Комітету Іван Хрін.

Софія Ґонта, з дому Яремчук, нар. в селі Розношинцях, Збаразького повіту. Вже як 14-літня дівчина брала активну участь в аматорському драмгуртку і співала в хорі при читальні "Просвіти" в рідному селі. В 1924 р. вийшла заміж за Корнила Ґонту. В 1930 р. приїхала з донею Мирославою до свого мужа, що поселився в Торонті, і досі живуть у цьому місті. Після приїзду включилась до праці Т-ва "Просвіта" в Торонті-Захід. Працювала в Комітеті Допомоги Рідному Краєві. Комітет помагав погорілим в селі Луб'янки Нижні, в побудові Народного Дому в Розношинцях і в побудові Народного Дому в Збаражі.

Іван Хрін і панна Атаманець, при допомозі панни Н. Чичоти, організували в 1936 році Комітет Збаражан в місті Віндзор, якого першими урядниками були І. Ревусь, Р. Калдобіцький і Н. Чичота.

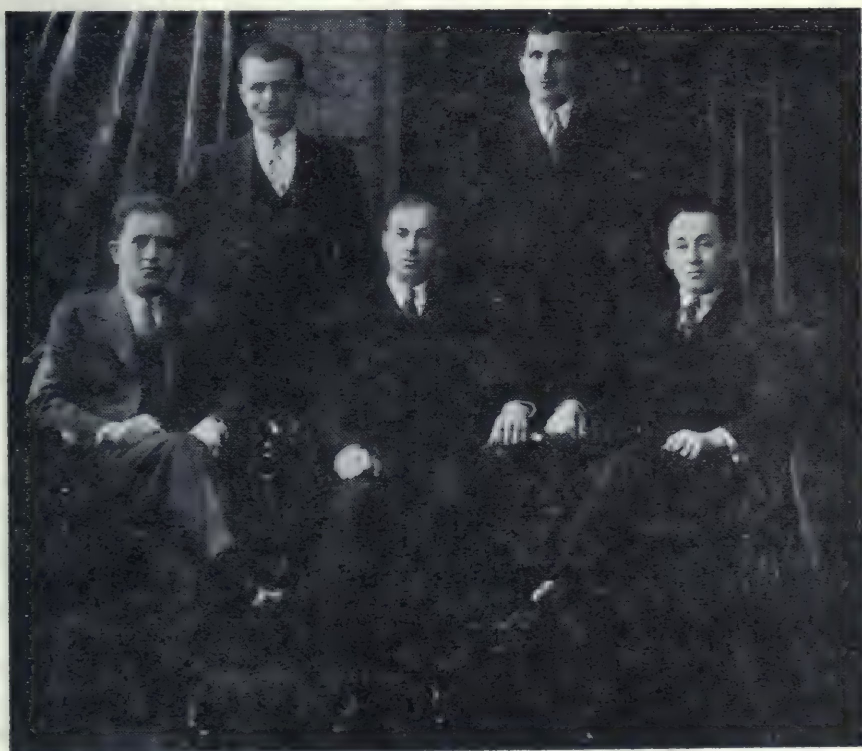
Комітет Збаражан в місті Віндзор, подібно як і комітет в місті Торонто, влаштував у своїй громаді кілька успішних підприємств, з яких прибутки вислано на будову Народного Дому в Збаражі.

Заходами добродія Івана Хріна в українських газетах друкувались заклики цього Комітету до збаражан в Канаді, щоби вони збирали між собою гроші на будову Народного Дому в Збаражі. Добродій Іван Хрін, якого фото містимо на іншому місці, переслав до редакції цих споминів багато матеріялу про збаражан в Америці й рідному краю.

З вибухом Другої Світової Війни оба комітети збаражан в Канаді припинили свою діяльність. Щойно в 1962 році, заходами Костя Мазуренка і пані Софії Ґонти, організовано в місті Торонто Комітет Збаражан Канади, який, подібно як Комітет Збаражан Америки, спричинився до видання цієї книги.

З поодиноких збаражан, які займались збіркою на видання цієї книги, треба згадати Павла Обаля з Клівленду.

На цьому місці треба підкреслити заслуги й працю Комітету Збаражан в місті Ню Йорку, який від 1923 року до половини 1939 року діяв безперервно й був немов централею для всіх інших комітетів. Нюйоркський Комітет найбільше спричинивсь до побудови Народного Дому в Збаражі. Хоч протягом 16 років існування цього комітету його урядники мінялись, проте його допомогова діяльність не припинялась. Він не тільки сам переводив збірки на будову Народного Дому в Збаражі, але й закликав до збірок і жертвенности збаражан по інших громадах. Його урядники писали й друкували в українських газетах в Америці й Канаді звіти й заклики. Вони вели живу переписку з

Управа Комітету Збаражчан в Ню Йорку в 1934 р.

Сидять з ліва на право: П. Славута, І. Демчук і А. Фесолович.
Стоять з ліва на право: Н. Агрест і В. Батюк.

управою Народного Дому в Збаражі та з місцевими комітетами й поодинокими громадянами в Америці й Канаді.

В перші роки цього комітету особливо діяльним був його ініціятор і основник Касіян Багрій з Нюарку, про якого буде мова на іншому місці. Зв'язкова праця, яку в початках виконував Касіян Багрій, припала пізніше довголітньому рекордовому секретареві Ньюйоркського Комітету Олександрові Фесоловичеві. Від нього редакція цих споминів одержала кілька цікавих листів із Збаража, які мають історичне значення і які містимо нижче. Треба зазначити, що тісний зв'язок Нюйоркського Комітету Збаражан з членами управи Народного Дому в Збаражі мав чималий вплив не тільки на самих членів управи комітету, але також на всіх збаражан в Америці й Канаді, які займались збіркою на будову Народного Дому в своєму повіті.

Згадані листи були писані адвокатом Іваном Кульчицьким, головою управи Народного Дому в Збаражі. В них описано важке становище українських людей в Збаразькому повіті, яке до певної міри було однаковим з положенням наших людей в інших повітах галицької землі під польською займанщиною. В листі д-ра Кульчицького до Збаражан в Америці з 1931 року, говориться про відому польську пацифікацію в 1930 році. Ось цей лист*):

Збараж, дня 27. січня 1931 р.

До Дорогих Земляків-Збаражан
перебуваючих в Злучених Державах Північної Америки
і в Канаді.

Дорогі Родимці!

Тому, що багато з Вас в останніх тижнях звернулось до мене особисто по інформації про наше теперішне життя-буття, уважаю моїм милим обовязком, дати Вам правдиві відомости, як нам тепер живеться.

Від Ваших кревних і приятелів в краю Ви певне маєте подрібні відомости про те все, що тут минулої осени діялося, а крім того певно і часописи містять багато відомостей загального характеру.

Я особисто подаю Вам тільки те, що також має загальний характер та що довелося мені як адвокатови і громадянинови, обтяженому більшими обовязками, бачити і пережити.

Осінні події заскочили наш повіт як грім з ясного неба.

---

*) Містимо ці листи майже без змін. Ред.

Наше громадянство в Збаражському повіті без ріжниці звання і суспільного та господарського положення було заняте своєю мирною працею на всіх ділянках господарського, громадського і культурно-освітнього життя, яке можна було вести в теперішних обставинах і в рамах обовязуючих законів. Бож нікому розумному невіть на гадку не приходило, що в данім положенню можна би якимсь насильством змінити істнуючий суспільний, політичний і господарський стан.

По жнивах в нашому краю, як взагалі в цілій польській державі, почали ту і там вибухати пожарі, де горіло збіже занадто дешеве, однак безперечно високо заасекуроване, а подекуди горіли також і будинки.

Однак в країні, де нагромаджується на осінь дуже богато соломи, часті огні не є нічим надзвичайним, і тому ніхто навіть не сподівався, що ті може за часто вибухаючі пожари будуть причиною великого нещастя, яке навістило українське громадянство в Галичині.

Наші селяни були приневолені силою робити через яких 2 до 3 місяці і день і ніч варту по панських дворах і по ланах коло панських стирт, а військо, поліція і навіть цивільні люде, ворожо настроєні до наших людей, не щадили побоїв, деяких людей побили так, що вони з побоїв повмирали, а многі остали каліками на ціле життя.

Били так простих селян як робітників, як також адвокатів, лікарів, учителів, студентів ріжних шкіл, а при тім в немилосердний спосіб нищили так приватне майно поодиноких громадян, як також читальні, молочарні, кооперативи і бібліотеки.

В нашому повіті найбільше потерпіли мешканці сіл Розношинець, Лубянок низших, Шилів, Добромірки, Гущанок, Лозівки, Терпилівки, Гниличок, Гнилиць Великих, Медина, Скорик, Нового Села, Суховець, а майже в кождому іншому селі нашого повіту поодинокі громадяне і культурно-освітні та кооперативні установи потерпіли рівнож велику шкоду.

Мимо того великого нещастя, українське громадянство нашого повіту не впало на дусі, до виборів до сойму і сенату пішли всі солідарно в тій твердій надії, що закон і справедливість прецінь будуть пошановані і справники всіх надужить і подоптання обовязуючих законів будуть прецінь належно покарані судами, а пошкодовані одержать законом приписане відшкодування.

Бож, Дорогі Земляки, закон все є законом і ніхто його досі не скасував, а як певно вже читаєте в ґазетах, навіть польські міністри в соймі і в сенаті заповідають покарання всіх виновників людського горя і обіцюють кождому покривдженому законом приписане відшкодування.

Так справа представляється теоретично.

На практиці однак завдано нам рани занадто болючі, котрих нічим не годен вигоїти, а щоденні злидні дають нам свідоцтво, що ми найшлися тепер в крайно-тяжкому положенню.

Візьмім на увагу нашого хлібороба, котрий цілий рік майже без перерви мусить тяжко працювати. Його праця цiниться нині аж занадто низько. Корець жита коштує нині яких 10 до 12 зол. І кільоґрам вепровини живої ваги має ціну яких 70 сотиків і з ярмарків вертають люди зі своїми безрогами назад домів, бо навіть нема на них купців, помимо надзвичайно низьких цін.

Тимчасом податки не зменшуються, а всякі промислові вироби мають надзвичайно високу ціну, подекуди навіть вищу від того часу, як була та ціна в часі, коли корець пшениці платився по 5 до 6 долярів.

Тепер корець пшениці найліпшої платиться у нас по 2 доляри.

Тому не дивниця, що у нас що раз більше завмирає життя кооперативне — економічне і устає всяка нормальна праця культурно-освітна.

Люди попадають в якусь тяжку змору - зневіру і бояться о свій завтрішний день.

Тому не дивуйтеся, Дорогі Земляки, що в нас тепер не бє живим темпом культурно-освітна праця так, як се діялося тому 2 — 3 — 4 — 5 літ.

Навіть наше Товариство культурно-освітне повітове "Український Дім" в Збаражі, помимо що за дотеперішну будову має єще до 1800 долярів високо опроцентованого довгу —, не може влаштувати публічної збір-

Іван Пастернак, уродженець села Івашківці, Збаразького повіту, приїхав до Америки в 1913 році. В тому ж році в місті Скрентоні він вступив в члени Українського Робітничого Союзу, в якому вже десятки років є фінансовим секретарем 64-го відділу в місті Бофало, Н.Й. Крім членства в УРСоюзі, Іван Пастернак є членом Товариства "Січ" та інших українських поступових організацій. Він є також діяльним членом Товариства Збаражан Америки.

ки добровільних жертв в повіті на сплату цих довгів, а вже нема навіть бесіди про те, щоби ми могли в найкоротшім часі докінчити будову нашого "Українського Дому".

Наші кооперативи і молочарні кооперативні потерпіли великанські шкоди, знайшлися в майже безвихідному положенню і члени їх мусять докладати надзвичайних зусиль та вкладати багато гроша і праці, щоби відновити і якотако оживити життя по читальнях і по кооперативах.

При тім адміністраційні чинники влади чинять на кожному кроці великі труднощі.

Як я вже висше сказав, моя інформація має тільки загальний характер, бо щоби зясувати і докладно представити Вам цілу велику шкоду і втрату, які тільки наш повіт Збаражський в минулу осінь потерпів, і які досі терпить, треба би написати кілька великих книг.

З приватних листів, з ґазет і з оповідань очевидців Ви самі вже знаєте дуже багато, а живючи в культурній державі, де мають своє належне законами заґарантоване пошановання людське достоїнство і людська праця, Ви можите собі вже самі докладно зясувати то велике горе, в якому нам доводиться нині жити.

Однак з другої сторони наш український народ може нині чутися щасливим, бо по цілому світі має своїх Братів - Родимців, котрі пильно стежать за тутешним життям, інформують весь культурний світ про правдивий стан тутешних відносин і по своїм силам та засобам спішать на поміч своїм обездоленим братам на прадідній Рідній Землі.

Тож коли Ви відзиваєтеся до нас з запитом, чи нам потрібна Ваша поміч і коли простягаєте до нас Ваші жертвенні спрацьовані тяжким трудом руки, ми з великою вдячністю і з радістю в серці приймаємо Вашу Братню Поміч і від себе кличемо: Дорогі Браття Родимці, ми Вам ніколи не забудемо Вашої Братньої Помочі.

Серед пануючих нині тут відносин я не маю певности, чи отсе моє письмо до Вас дійде, а для того самого також я стараюся писати се письмо в законом дозволеній формі, однак з другого боку я певний того, що голі факти правдиві і яркі Ви самі добре знаєте. Я сам як громадянин уважаю тільки моїм обовязком Вам пригадати, що всі ми діти одної великої нині нещасної Матері-України і тому я певний, що Ви Дорогі Родимці з Вашої сторони доложите і праці і жертви на загоїння ран, які нині болять і ятряться на нашому орґанізмі та, що Ваші щедрі жертви і Ваша поміч підуть в першій мірі на нашу "Рідну Школу", на нашу "Просвіту", а зокрема на філію "Просвіти" в Збаражі, на "Український Дім" в Збаражі та на відбудову наших кооператив посредством нашого повітового Союзу кооператив в Збаражі, а попри те все Ви памятатимете на всякі наші центральні установи і добродійні помічні комітети у нашому центрі у Львові, котрих всіх я певно не потребую Вам вичисляти.

Оставлю Вам самим спосіб збирання жертв і спосіб їх розподілу.

Від себе самого бажаю Вам від щирого серця Всім доброго здоровля щасливого поводження в Вашій праці і дожити того щасливого моменту, коли ми всі з одушевленням в наш Всеукраїнський Світлий Великдень з глибини серця на весь світ свобідно кликнем словами Шевченка **в своїй хаті своя правда і сила і воля!**

Ваш

Д-р Іван Кульчицький (Підпис)

●

Василь Осецький, уродженець села Ценеви Бережанського повіту. Успішний і підприємчивий бизнесмен і громадський робітник. Член багатьох організацій, серед них Українського Робітничого Союзу і Товариства Збаражан Америки, в якому є членом Фінансової Комісії. Завжди готовий допомогти, жертвенний і працьовитий — він є зразком доброго громадянина.

●

Про різні шикани й перешкоди з боку польської влади та важке економічне становище наших людей під польською займанщиною в 1934 році Кульчицький пише ось як*):

Збараж, дня 13. червня 1934 р.

До Хвального Комітету Збаражан
в Ню Йорку.

Дорогі Земляки!

Сердечно дякуємо за обі Ваші фотографії, які ми вже одержали і які справили нам велику радість, а заразом тугу за тими добрими часа-

*) Містимо ці листи майже без змін. Ред.

ми волі і свободи, коли також і тут на нашій землі люде будуть уважатися за людей і всі люде праці будуть між собою і перед законом рівні-рівніські без якої небудь ріжниці.

Дякуємо Вам рівнож за Ваш лист з дня 21. травня і за Вашу добру память про наші справи тут старокраєві.

У нас в Збаражі, почавши від місяця лютня і березня, справді богато клопотів, бо поліція переводила ревізії в бібліотеці Філії "Просвіти", Кружка Рідної Школи, в Читальні "Просвіти" те все в "Укр. Домі", і по Читальнях "Просвіти" по селах.

Поліція забрала деякі книжки з бібліотек яко судово сконфіськовані і на тій основі Староство припинило в діяльности Філію "Просвіти", Кружок "Рідної Школи" і Читальню "Просвіти" в Збаражі, а крім того Читальні "Просвіти" в Красносільцях, в Добромірці (дві), в Ґушанках, в Шельпаках, Паньківцях, в Білозірці, в Кобилі в Іванчанах, в Березовиці Малій. До деяких з тих Читалень хотіли вписатися діти менше-більше 14-літні в члени Читальні і тут також була причина припинення. У всіх тих справах пороблено відклики до Воєвідського Уряду, а крім того від Філії "Просвіти", від Українського Дому і від Союзу кооператив була кілька разів депутація у Старости в Збаражі і раз у Воєводи в Тернополи, до котрого їздили Д-р І. Кульчицький, о. Боліновський і Інж. І. Олексюк та предложили відповідні меморіяли.

Також богато з нас, між іншими мене самого, Дра В. Гамаля, проф. Ф. Когута, і многих інших людей, суджено в Суді за справи наших Товариств. Деякі розправи вже покінчилися і декого Суд увільнив від кари, але деяких інших Суд в Тернополі позасуджував на високі грошеві кари, в першій мірі голов читалень і секретарів, і ми стараємося деякі справи віддати до Найвисшого Суду в Варшаві, а то тому, що декотрі селяне за своє головство в Читальні мусять платити по 300 зол. гривни то є на доляри по близько 60 дол. амер.

Ми в "Укр. Домі" в Збаражі мин. року підготовили і виправили та забезпечили три кімнати на варстат шлюсарсько-механічний під зарядом Союза кооператив, щоби зорґанізувати на кооперативний спосіб промисл шлюсарсько-механічний, виріб і направу ріжних машин рільчих, щоби наш гріш лишався у нас і щоби виховувати нашу молодь на добрих ремісників. Але тутешні промисловці жиди постаралися, що Влада робила нам великі трудности і на кінець не дала дозволу на відкриття того варстату. І в тій справі також ми були у Воєводи і тому не закидаємо гадки таки всі перешкоди побороти і наш варстат шлюсарсько-механічний в Збаражі в "Укр. Домі" на конець урухомити.

Понадто чинить нам Влада ріжні інші трудности, але годі о тім всім писати, бо на те треба дуже багато часу і богато місця.

Кінець-кінців ми минулого року будову "Укр. Дому" дальше продовжали, о чім ми вже Вам писали в попередних листах, а сего року му-

Микола Смит,
народився в Байківцях, Тернопільського повіту. Його мати була збаражанка. До Америки приїхав в 1913 р. Визначний бизнесмен і діяльний громадянин. Член багатьох українських організацій, серед них і Українського Робітничого Союзу. В Товаристві Збаражан є членом Фінансової Комісії.

симо сплатити конечно затягнені на будову довги, вставити вікна в великій салі і вибудувати осібний будинок з желіза і бетону на виходки з відповідною кльоачною ямою. Вже робляться пляни дотичного будинку, а понадто в подвірю Укр. Дому будуємо для Союза відповідний маґазин на склад нафти також з каміння, желіза і бетону, бо Староство заборонило держати нафту в дотеперішнім бараку мимо, що нафта переховується в желізних бочках герматично замиканих.

Нас зі всіх боків тиснуть, але ми бачимо, що наш нарід, а головно молоде покоління єще тісніше орґанізується і не даються здусити.

Як бачите з повисшого, нам потрібно дуже а дуже богато грошей на закупно матеріялів і на роботи, а тому що матеріяли не є такі дорогі, як були давнішими літами, треба ті матеріяли закупляти і для того ми Вас дуже просимо, щоби Ви були ласкаві зібрану до тепер готівку на будову "Укр. Дому" в Збаражі нам якнайскорше прислати, а крім того будьте ласкаві при кождій нагоді дальше збирати на "Український Дім" в Збаражі, бо ми таки мусимо чи скорше чи пізніше нашу будову викінчити відповідно до плянів.

Подаємо Вам понадто до відомости, що цілу площу "Українського Дому" ми гарно опарканили високим парканом з грубих дощок і поставили гарну стильову браму замикану на колодки з середини. На подвірю

маємо велику площу, де наша молодь робить ріжні вправи ґімнастичні.

Під теперішню пору зачинаємо відновляти діяльність Товариств, які були припинені, бо від хвилі припинення вже минуло більше як два місяці, а Ваєвода тих наших Товариств не розвязав.

Здоровлю Вас щиро і бажаємо Вам сердечно якнайкращого поводження у Ваших змаганнях і Ваших мріях.

За виділ Товариства "Український Дім" в Збаражі.

Др І. Кульчицький — голова (печатка) Таращук Павло — секретар

Про цинізм і жорстокість польського старости в місті Збаражі свідчить такий допис із Збаража в українській канадській газеті «Новий Шлях» з 25-го серпня 1936 року:

ПОЛЬСЬКИЙ СТАРОСТА В ПРИСТУПІ ЩИРОСТИ

"Новий Шлях" 25-го серпня, 1936.

"В Збаражі арештували д-ра І. Кульчицького, голову філії "Просвіти" й д-ра Володимира Гамаля, члена управи місцевих товариств. Їм обом закидають, що в відозві до українського громадянства в Америці в справі пожертв на "Народний Дім" в Збаражі, висловилися критично на адресу відносин в Польщі. Д-рові Кульчицькому, що недавно інтервеніював в старостві в справі заборон, сказав збаражський староста Рінґ, що заборони його мають на меті в зародку здусити саботаж, бо в повіт приїхало 60 молодих інтелігентів з д-ром Кульчицьким на чолі, щоб робити саботаж. Далі заявив староста Рінґ, що він жде тільки, щоб увійшов в життя закон про охорону держави, а тоді він скаже випровадити поодиноких інтеліґентів за границю повіту, велить кожному з них дати по 50 буків та гнати як нейдалі від повіту. На кінець заявив пан староста, що українці всі однакові, що пацифікація 1930 року була зле переведена, бо треба було тоді 6,000 українських інтеліґентів вивішати з Митрополитом Шептицьким на чолі, а тоді був би спокій і лад."

Про звірства московських большевиків у Збаражчині, яку вони нібито визволили від польського панування, та сама газета з 20-го лютого 1946 року, на підставі достовірного очевидця, передає ось які відомості (подаємо в скороченні): «В Базаринцях НКВД розстріляло Федя Красновського, Івана Ґонту, Степана Будника, Антона Валькова і Івана Мандрика, а на Сибір вивезли Рузьку Гудимову, Зоську Антоник і жінку Остапа Довганя. Зі Збаража большевики вивезли кооператора Красноперу, адвоката Гамаля, учителя Ванькевича і директора Союзу Кооператив у Тернополі Олексюка, які пропали безвісти. В нелюдський спосіб замордували лікаря Тараса Білинського. По-

Діловий Комітет Об'єднання Збаражан в 1961 році:
В першому ряді від ліва до права сидять: М. Лисогір, В. Довгань, Р. Дудак, В. Багрій, Г. Ничка, Т. Панасюк та І. Атаманець. В другому ряді від ліва до права стоять: П. Бемко, В. Осецький, Т. Джус, Павлина Думенко, І. Думенко, В. Ґіба та Л. Горман. Бракує на знимці ще членів Ділового Комітету:В. Джуса, М. Сміта, І. Демчука, А. Батюка і А. Фесоловича.

дібну розправу вчинили большевики в кількох селах Збаразького повіту».

Адвокат Гамаль, кооператор Краснопера і лікар Білинський були членами управи Народного Дому в Збаражі. Вивезений большевиками адвокат Гамаль, раніше був арештований і покараний поляками за підписання відозви до збаражан в Америці.

Таким способом як одні так і другі непрошені наші «опікуни» ширили «вищу культуру» в нашому Збаразькому повіті. Арештами, катуванням, розстрілами і засланням вони вчили наших земляків на рідних землях любити і шанувати своїх гнобителів!

А. Б.

ЗБАРАЖ У КАНАДІ

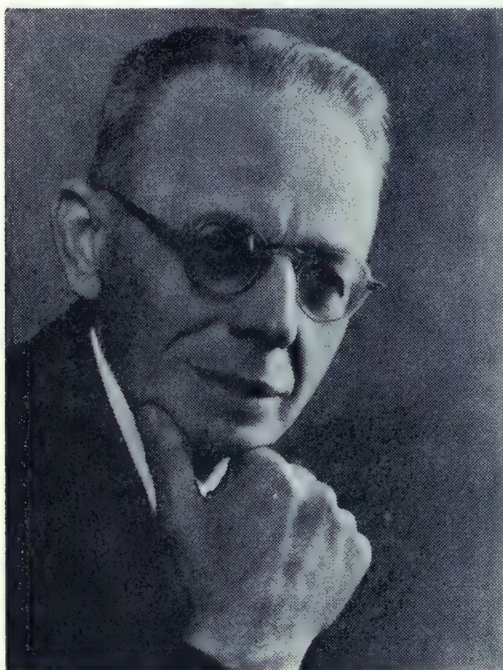
110 миль на північ від Вінніпеґу, осторонь від головної дороги число 7, на мапі провінції Манітоба, є зазначена місцевість Збараж. З нагоди мого перебування у Віннепеґу, де я був на відкритті пам'ятника Тарасові Шевченкові, як збаражанин, я постарався відвідати цю місцевість.

Цей канадський Збараж, це ні місто ні село, а поштова оселя. З основників цієї оселі, які прибули сюди з галицького Збаража, я застав у живих лише одного — Івана Стоцького. В часі моїх відвідин Стоцькому було небагато, бо всього... 84 роки життя. Від Стоцького я довідався, коли й як була заселена ця поштова оселя в провінції Манітобі, і чому була названа Збаражем.

Згідно з оповіданням Стоцького, першими поселенцями канадського Збаража були українець з Базаринець Трачук і поляк зі Збаража Хомик. Вони, подібно як багато наших людей в Галичині, з браку землі і заробітку, виїхали в 1905 році до Канади і приїхали до міста Вінніпеґу. Канадський земельний аґент у Вінніпеґу вислав їх на «гомстеди» в ту околицю провінції Манітоби, яку тепер називають Збаражем. На основі дотеперішньої переселенчої практики, він був певний, що до них приїде більше їхніх односельчан.

Стоцький, який в 1905 році приїхав до Америки, рішив в 1907 році перенестись з Америки до Канади і осісти біля Трачука і Хомика. За Стоцьким приїхало в ту сторону Манітоби більше збаражан. Тоді Трачук з Хомиком покликали їх на нараду, щоб вибрати назву для місця свого поселення. На ту нараду прибуло яких десять збаражан. За порадою Трачука, вони рішили назвати місцевість свого поселення Збаражем. Присутні на нараді мабуть міркували, що навряд чи хто з них ще коли повернеться до свого родинного міста Збаража, і тому в його пам'ять назвали місце свого нового поселення. Подруге, вони хотіли, щоб ця назва нагадувала їх нащадкам місцевість, з якої приїхали до Канади їхні предки.

Після однозгідної ухвали назвати місце свого поселення Збаражем, поселенці покликали до себе земельного агента, розповіли йому про свою ухвалу і просили його передати куди треба вибрану ними назву на затвердження, а також подбати про те, щоб у новоназваній ними місцевості була відкрита поштова контора. Однак урядові чинники відкрили поштову контору в Збаражі й признали вибрану ними назву свого поселення аж в 1913 році.

Автор цього спомину Іван Хрін, народжений в Збаражі. Учасник визвольних змагань в 1918-19 роках. В Канаді член Стрілецької Громади, Українського Національного Об'єднання (УНО), Українського Визвольного Фонду, довголітній секретар відділу Українського Народного Союзу і представник УНО в Комітеті Українців Канади.

Від 1913 до 1920 року року поштовою конторою в канадському Збаражі завідував Каролько Обшарський, а від 1920 року по 1952 рік — Василь Якимів. В 1952 році поштову контору в канадському Збаражі ліквідовано, бо не було кому її вести, а поштові архіви передано поштовому урядові у Фішер Бренч.

В 1913 році поселенці канадського Збаража — греко- і римо-католики — спільними силами побудували собі церкву. Від 1913 до 1920 року обидві групи обслуговував греко-католицький священик. Від 1920 року по сьогодні громаду обслуговують два священики: греко-католиків — український, а римокатоликів — польський. Хоч церковні відправи чергуються, отже одної неділі мають греко-католики, другої римо-католики, то так поляки як і українці ходять до своєї церкви щонеділі й слухають Богослужень то одного то другого обряду. Коли я запитав поляків, які зібрались в хаті Стоцького, яке Богослуження їм краще подобається, то вони майже всі відповіли, що українське, бо на українському вони розуміють все, а з відправи польського священика вони розуміють тільки одну його проповідь.

Цікаво, що українці греко-католики, які називали себе давніше русинами, і римо-католики, які вважали себе поляками, хоч дехто з них не знав польської мови, жили в згоді і не ворогували між собою. Грамотні українці читали українські книжки і газети, а поляки — польські, але політикою вони не займались.

Спільно із збаражанами, що осіли вісім миль від поштового уряду Збаража, вони побудували собі Народний Дім, де обидві групи сходились на забави і розваги, а також провадили свої рідні школи, українці — українську, а поляки — польську. Цей Народний Дім наважились перебрати в свої руки московські поплентачі — канадські большевики. Через те в громаді настала колотнеча і ненависть між поодинокими громадянами. В часі сварки і колотнечі хтось підпалив будинок Народного Дому, і сьогодні в новому Збаражі немає ні громадського будинку, ні рідної школи.

В часі моїх відвідин у Івана Стоцького, до його хати зійшлись дооколичні фермери, вже народжені в Канаді, або такі, які малими дітьми приїхали зі своїми батьками до Канади. Їхні батьки-піонери вже повмирали. Я помітив, що фермери українці і їхні діти розмовляють між собою по-українськи, а поляки — по-польськи.

Околиця, в якій поселились наші збаражани, є рівна, хоч лісиста. Немало набідувались перші збаразькі піонери, корчуючи первісний ліс, поки приготовили цілинну землю під засів збіжжя. Часто доводилось їм недоїдати й на початках жили в землянках, поки не побудували собі сяких-таких хат. Землю приходилось їм обробляти здебільша волами і кіньми. Волами вони мусіли їздити до Вінніпеґу за харчами і хатним та господарським приладдям. Доріг тоді там ще не було. Подорож до Вінніпеґу забирала в них кілька днів часу.

Їх діти працюють вже на впорядкованих батьками фермах і їздять не волами й кіньми, а вантажними машинами та автомобілями, а землю обробляють тракторами. Вони мають свою громадську школу, в якій учителем є українець.

Діти вдячні своїм батькам за їх злидні й важку працю. Серед внуків тих перших піонерів є такі, що покінчили вже вищі школи і працюють по містах в різних професіях.

Сьогодні в новому Збаражі живе всього 60 родин польських і 40 українських.

Колись в Канаді писала одна польська газета, що місцевість Збараж в провінції Манітобі оснували поляки. Зі слів поляка Стоцького виходить, що оселю Збараж оснували не самі поляки й не самі українці, а спільно родини обох національностей. Вони згідно назвали місце свого поселення Збаражем, на спомин місця свого народження, з якого злидні вигнали до Канади однаково як українців так і поляків, і коли не було зовнішніх втручань, вони вміли жити в згоді одні побіч одних.

Іван Хрін

ОБ'ЄДНАННЯ ЗБАРАЖЧАН В КАНАДІ

Українці збаражчани є вже давно знані у старому Краю, як і на чужині в Америці чи Канаді, зі свого організаційного хисту та дисципліни. В році 1933 збаражчани в Америці і в Канаді створили між собою Комітети, які мали за завдання збирати гроші і висилати їх до Старого Краю до свого повіту на

будову Народних Домів і інші потреби повіту. Збирано їх різними способами, а то: представленнями, імпрезами, збірками на різних родинних та інших забавах. Вислід був блискучий, хоч це був час депресії.

Теперішня Управа Товариства Збаражан:

1-ший ряд зліва до права: Ірина Олексів, Луб'янки Нижні, Софія Ґонта, Розношинці, Кость Мазуренко, Черниxівці, Анна Мазуренко, Черниxівці, Євгенія Волошин, Лубянки Нижні. 2-гий ряд зліва до права: Данило Мазуренко, Черниxівці, Василь Бойко, Добромірка, Володимир Мостовик, Сохівці, Григорій Янчак, Корнило Ґонта, Капустинецький Ліс, Микола Колос, Черниxівці, Олекса Задойко, Базаринці.

По Другій Світовій Війні перші зорганізувалися збаражчани в Америці. Вони створили Комітет, який негайно зайнявся виданням спогадів Яцка Остапчука і історії Збаразької Землі.

Ідучи за їх прикладом, збаражчани в Канаді почали і собі організуватися, щоб помогти своїм братам-землякам морально й матеріяльно в так важливій праці. Вони створили собі Ініціятивний Комітет, який скликав дві зустрічі збаражчан в Канаді. Одну

в березні 1963 року, а другу в квітні 1963 року. На цій другій зустрічі ухвалено уложити відповідний правильник. Його опрацював голова Комітету, Кость Мазуренко. На Загальних Зборах в році 1964 цей правильник відчитано, справлено і принято. Згідно з постановою правильника, нововибрана управа почала збирати матеріяли до другого тому історії Збаразької Землі, в якім буде поміщена історія кожного села. Також влаштовує танцювальні забави, зустрічі, приєднує усіх збаражчан з цілої Канади до Об'єднання Збаражчан.

За Управу:

(—) Кость Мазуренко, голова (—) Олекса Задойко, секретар

Кость Мазуренко, уродж. 2. 6. 1892 в Черниxівцях, пов. Збараж. Голова Товариства Збаражан в Канаді.

Задойко Олекса зі Збаража. Секретар Товариства Збаражан в Канаді.

АНТІН БАТЮК

(З НАГОДИ 70-ЛІТТЯ)

Збаражчани в Америці і Канаді гордяться Антоном Батюком і — слушно. Бо він безперечно не тільки один з чільних збаражчан, але також один з передових українських діячів в Америці.

Я познайомився з Антоном Батюком незабаром після мого приїзду до Америки в жовтні 1947 року. Саме тоді Народна Воля, пресовий орган Українського Робітничого Союзу, опинилась без редактора, і Антін Батюк, що попереднього року був вибраний головою УРС, і другий заступник голови Олександр Галелюк приїхали до мене до Рочестеру, Н.Й., обговорити можливість перебрання мною обов'язків редактора Народної Волі. Коли я дав згоду, обидва представники УРСоюзу заявили, що поставлять цю справу на обговорення Виконавчого Комітету і про його рішення негайно мене повідомлять. Невдовзі я одержав телеграму від Антона Батюка з проханням негайно прибути до Скрентону.

З того часу ми тісно співпрацювали з Антоном Батюком не тільки на терені УРСоюзу, але і в різних громадських організаціях. Наша співпраця продовжувалась і після мого виїзду із Скрентону, так що я мав нагоду пізнати його ближче.

Як громадського діяча, Антона Батюка характеризують чесність, прямолінійність, ідейність, безкорисність, відвага постояти за правду, скромність — прикмети, які не такі вже буденні в наші часи.

А. Батюк ніколи не ставив особистих справ понад громадські. Доказом цього є вже хоч би те, що за понад сорок років життя в Америці він не доробився майна. Багато наших людей з давнішої еміграції і навіть чимало з повоєнної матеріяльно стоять куди краще від нього, а деякі прямо таки багачі в порівнянні з ним. Безперечно і Батюк міг зробити кращу кар'єру ніж головство в УРСоюзі, де вибраний урядник може бути певним своєї позиції лише від конвенції до конвенції, і де платня голови була і є порівнюючи дуже скромна. Але він відчував внутрішню потребу працювати для рідної організації, до того ж такої, яка була близькою його світоглядові.

Як голова УРСоюзу протягом останніх 20 років, Антін Батюк багато зробив для цієї організації, для піднесення її престіжу як серед української громади в Америці, так і серед американців. Він постійно турбувався про її дальший розвиток, про поповнення її рядів новими членами, про її майбутнє. Для цього він

не шкодував труду і не вагався відходити від старих утоптаних шляхів та шукати нових методів і форм праці, які притягали б до Союзу молодь. Він не тільки репрезентував Союз назовні — і репрезентував його якнайкраще — але і був керівником організаційного відділу, управителем видавництва Народна Воля і управителем відпочинкової оселі УРСоюзу «Верховина» в Ґлен Спей, Н.Й.

Зокрема треба зазначити, що він завжди доцінював значення Народної Волі не тільки для УРСоюзу, але і взагалі для української спільноти в Америці і Канаді. І коли Народна Воля переживала фінансові труднощі, а це бувало часто, то він завжди належав до тих лідерів УРСоюзу, які старались забезпечити її існування, усвідомлюючи, що без свого пресового органу УРСоюз втратив би дуже багато, якщо взагалі міг би довго існувати.

Коротко кажучи, роки головування Антона Батюка в УРСоюзі — це найкращі роки в історії цієї організації.

Антін Батюк народився в місті Збаражі 11 червня 1894 року, отже в червні 1964 року йому сповнилось 70 років. Після закінчення народної школи в Збаражі перейшов до Учительської Семінарії в Тернополі, яку закінчив перед Першою Світовою Війною. Під час війни був якийсь час студентом юридичного факультету Українського Державного Університету в Кам'янці Подільському. Там він познайомився із своєю майбутньою дружиною Зіною Опольською, яка була студенткою гуманітарних наук. Університетську науку закінчив уже в Америці як студент «Вартон Скул оф Акаунтс енд Файненс» при Пенсильванському Університеті, де здобув ступінь бакалавра комерційних наук (бечелор оф комершел саєнс).

В 1914 році вступив добровольцем в ряди Українських Січових Стрільців, з якими перебув бої на Маківці, під Семиківцями і Потуторами.

В 1918 році перейшов до організованого в тому часі Загону, пізніше Корпусу, Київських Січових Стрільців у Білій Церкві і в його складі брав участь в бою під Мотовилівкою. В боях під Києвом Батюк командував панцирним потягом, а в боях під Житомиром, Коростишевом і Коростенем — кулеметною сотнею при Четвертому Полку Січових Стрільців.

В Кам'янці Подільському його арештували поляки і вивезли до табору полонених в Домб'ю, а відтак до Ланцуту, звідки по кількох місяцях йому вдалось втекти.

Весною 1920 року Батюка призначено зв'язковим з Вісімнадцятою Польською Дивізією генерала Май-Маєвського, а піз-

Антін Батюк, поручник СС-ів.

ніше старшиною оперативного відділу генерального штабу Армії УНР для зв'язків з Третьою Польською Армією генерала Ромера. Короткий час він виконував службу пресового референта при заступникові шефа генерального штабу генерал-полковникові Дядюші, а відтак був старшиною при команді пересування військ УНР. На тому посту він перебував аж до інтернування Армії УНР поляками, восени 1920 року.

В зв'язку з приналежністю до таємної Української Військової Організації він мусів виїхати до Америки. Негайно після свого приїзду до цієї країни Батюк включився в організаційне і політичне життя української громади в Америці. В рядах політичної організації «Оборона України», в якій протягом певного часу він був головним секретарем, Батюк бере активну участь в боротьбі з місцевими большевиками, які в тому часі намагались опанувати Український Робітничий Союз. Півтора року Батюк працює співредактором «Народної Волі», а чотири роки — її управителем.

Після скасування посади управителя друкарні, Батюк працював асекураційним агентом, стейтовим ревізором (авдитором) і завідуючим податковим відділом міста Скрентону.

В 1946 році його вибрано головою Українського Робітничого Союзу. На цьому відповідальному пості він працює по сьогоднішній день.

На ювілей, який йому влаштували збаражчани з нагоди сімдесятиліття з дня народження і п'ядесятиліття громадської праці, Антін Батюк, відповідаючи на численні письмові й устні привітання від приятелів і представників українських громадських установ, сказав про себе ось що:

«Вельмидостойні гості і приятелі! Після того, що Ви про мене сказали, мені самому важко себе пізнати. Я певний, що Ви хотіли зробити мені приємність, тому не жаліли ласкавих слів, на які я не заслужив. Так само не заслужив я собі на ювілей, який мої друзі влаштували мені сьогодні. Як би не те, що організатори цього ювілею робили його в добрій вірі, я погнівався б на них за це.

«На сімдесятому році життя я повинен сказати про себе правду і тільки правду. У своєму, не такому вже короткому житті я не ганявсь за грішми і почестями. Через те не доробивсь ні одного, ні другого.

«В Америці я не доробивсь маєтку, а на війні не добув слави героя. Не придбав собі докторських титулів і не зробив нічого особливого, що виносило б мене понад других людей. Я старавсь жити між дюдьми так, як живе кожний пересічний чоловік, і робив в житті те, що мусів і повинен був робити у відношенні до своєї родини, громади і свого народу та до тих установ, які давали мені працю. За моє звичайне і скромне життя, дехто, зовсім неслушно, прозвав мене «м'якушкою», хоч на ділі я бунтар. Ця моя бунтівнича вдача була причиною, що я не придбав ні маєтку, ні почестей. На доказ, що говорю правду, дозвольте розказати Вам про деякі події, які трапились в моєму житті.

«Ще як учень Тернопільської Учительської Семинарії, я організував успішний страйк вищих кляс проти професора Мацюжинського, який в довірочній балачці з кількома польськими учнями заявив, що він прийшов на «креси» нищити українців.

«В таємному Драгоманівському Гуртку семинаристів я виступав проти загально прийнятих доповідей, опертих на прочитанні такої чи іншої книжки. Я радив товаришам опрацьовувати теми із щоденного життя, нехай вони будуть навіть слабі і не зовсім вірно насвітлені.

«За організацію голодівки в інтернаті мене два рази з нього викидали.

«За спір в клясі з професором Сороковським, відомим україножером і організатором «Товариств Школи Людовей» на «кресах», мене малощо не викинули зі школи. Врятував мене від цього мій господар кляси, проф. Боднар, який був українцем. Помогло і те, що я був одним з перших учнів у його клясі. Цей ін-

цидент зі Сороковським врізався сильно у мою пам'ять. Як типічний приклад поведінки професора-українрожера, хочу Вам його переповісти.

«Діялось це в часі балканської війни в 1912 році. Сороковський, хоч був учителем історії і польської мови, часто говорив в клясі («бляґував», як казали учні) на різні теми, стараючись при тому завжди пришпилити українцям чорну латку. Те саме він зробив і цього разу. Покликуючись на скрутне господарське становище в краю, викликане воєнним напруженням в державі, через що чимало задовжених сільських господарств пішло на ліцитацію, Сороковський твердив, що хлоп не доріс до самостійної господарки. За панщини, твердив Сороковський, хлопові було добре, бо за нього думав пан. Як хлопові згоріла хата, то пан йому побудував нову; як недородило, то пан йому поміг харчами. За те пан вимагав від хлопа тільки одного — його праці. «Тилько руб, тилько руб», кликав розпалений Сороковський.

«На те я з місця, без дозволу говорити, відпалив Сороковському, що як коневі згорить стайня, то ми йому побудуємо нову, дамо йому їсти оброку і за те хочемо від нього тільки одного — його праці. «Тилько руб, тилько руб» повторив я його слова і додав, що того рода аргументом Сороковський зводить панщизняного хлопа до стану робучої худоби, що, на мою думку, є пониженням гідности людини.

«За ті слова Сороковський викинув мене з кляси, назвав мене вродженим анархістом, який на кожну його тезу мусить поставити антитезу і який про день каже, що то ніч, а про ніч, що то день. До того, при матурі він всипав мені достаточну ноту з польської мови, хоч на протязі чотирьох років в школі я мав з неї все найвищу оцінку. Через достаточну ноту з польської мови я не здав матури з відзначенням. До того та достаточна нота з польської мови, а дуже добра з української, була для мене вовчим білетом перед шкільними інспекторами, здебільша поляками, які призначали народних учителів на працю.

«Коли в 1916 році Центральні держави проголосили на польських землях, звільнених від Росії, Королівство Польське, а Галичину залишили в складі австрійської держави як автономну країну під владой поляків, в рядах Українських Січових Стрільців пішла жива балачка про те, яке становище повинні зайняти стрільці в тій справі.

«Від рядового стрілецтва я захищав думку, щоб ми перестали орієнтуватись на Центральні держави, маніфестаційно розв'язали Леґіон Українських Січових Стрільців і на італійському фронті, на який нас напевно вишлють після розв'язання Леґіону, ста-

рались дістатись до воюючих держав антанти і там, по змозі, пропагували українську справу. За розв'язанням Леґіону я висував такий аргумент: після такої заяви Центральних держав їм уже більше не можна вірити, бо вони за жертви життя Українських Січових Стрільців віддали наш український народ під безпосереднє панування поляків у автономній Галичині. Далі я твердив, що розв'язання Леґіону Січових Стрільців напевно викличе якийсь відгук в обох воюючих таборах, і невиключено, що той відгук може бути прихильний для української справи.

«В Кам'янецькому Університеті я, разом із студентами Студентської Трудової Артілі, зробив переворот у Студентській Раді за те, що вона підтримала голову студентської кооперативи студента Д., який грозив членам артілі польськими багнетами за те, що вони розділили між собою по одному пудові заплаченої і перехованої ними муки. Поляки були тоді на Україні як союзник Уряду УНР.

«З розмов польських старшин Вісімнадцятої Дивізії, в якій я був зв'язковим старшиною і їхньої поведінки на Україні, мені виглядало, що поляки є наш фальшивий союзник і що вони будь-коли нас продадуть і поділяться з большевиками нашою шкірою. Цей погляд я висловив у рапорті ген. штабові Армії УНР. За це підполковник Суліковський, який завідував відділом зв'язку в ґенеральному штабі, звільнив мене з війська.

«Не вдалось мені тоді піти в повстанці, з якими я встиг увійти в зв'язок, бо у Винниці мене арештовано і приділено четвертим ад'ютантом до столичної команди полковника Попсуйшапки. Після приїзду команди до Проскурова мене призначено зв'язковим з Третьою Польською Армією генерала Ромера.

«Літом в 1920 році, як большевики стиснули частини Дієвої Армії УНР в південно-східному кутку Галичини, кілька старшин і політичних діячів із Станиславова мали намір проголосити на тій частині Галичини українську владу. До цієї змови, яка поза рямці плянування не вийшла, притягнули також й мене. Згадую про це, бо не знаю, чи хтось уже писав про ту, може не надто серйозну, але на всякий випадок цікаву подію.

«На пості старшини при команді для пересування військ УНР закінчилась моя шестирічна військова епопея.

«До Америки я попав випадково, втікаючи перед арештом за приналежність до таємної Української Військової Організації. Навчений облудною поведінкою Центральних держав під час війни, віроломністю поляків і брехливими обіцянками большевиків супроти українського народу, я прийшов до переконаня, що наш народ не може рахувати на чужу поміч. Тому після свого приїзду

до Америки я вступив до політичної організації «Оборони України», яка стояла на позиції, що визволення українського народу з-під чужого над ним панування мусить бути ділом його самого; що цієї мети можна досягти тільки працею його рук і ума, його організованістю і посвятою.

«В рядах «Оборони України», де якийсь час я був головним секретарем, а також як співредактор «Народної Волі», я провадив боротьбу з тими українськими людьми в Америці, які були збаламучені фальшивою большевицькою пропагандою. В тому часі большевицький провід в Америці наважився опанувати Український Робітничий Союз. На конвенції в 1929 році оборонці під проводом Миколи Цеглинського відбили большевицький наступ. Після тієї конвенції, на якій мене вибрано управителем видавництва, зі Союзу відійшло понад три тисячі членів. Після їхнього відходу в УРСоюзі настав спокій. Від часу, як оборонці набили большевиків в УРСоюзі, большевицький вплив серед української громади в Америці маліє з кожним роком.

«Від конвенції УРСоюзу в 1933 році, на якій скасовано посаду управителя друкарні, до 1946 року, коли мене вибрано головою УРСоюзу, я працював де попало.

«Чи на пості голови УРСоюзу я виконую свої організаційні і громадські обов'язки так як повинен, не мені про це судити. Так само важко було б мені судити свої вчинки в минулому. Можливо, що в деяких випадках, які я Вам навів, я помилявся. Та чи помилявся я чи ні, одно мушу Вам тут сказати: в кожному випадку я говорив і робив так, як підказували мені мій розум, моя честь і моє сумління.

«Ще до вибору мене головою УРСоюзу і після того, я робив і роблю те, що на мою думку і сумління я можу, мушу і повинен робити. Не все воно виходить так, як треба і хотілося б зробити. Успіх чи неуспіх в громадській праці у великій мірі залежить також і від людей, з якими приходиться процювати, та від обставин, серед яких треба діяти. В практичній роботі часто треба поступатись та іти на компроміси.

«Натімость я ніколи не йшов і не піду на компроміси з ворогом свого народу. На компроміси з брехнею, проти правди, з насильством проти свободи, з силою проти права і справедливости. Не робив я того замолоду і не буду робити того на схилі мого життя».

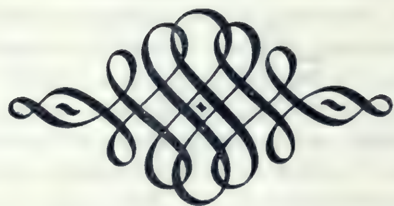

Як прямолінійна і послідовна людина, А. Батюк залишився вірний демократичним ідеалам, які він засвоїв собі ще в юно-

сті і закріпив опісля в демократичній Америці. Він не зійшов з цього шляху навіть тоді, коли чимало наших людей, зневірившись в демократію, шукали спасіння в тоталітарних напрямках, фашистському і комуністичному. І за це він заслуговує на пошану.

Побажаймо ж йому з нагоди 70-ліття міцного здоров'я, щоб він міг ще довго працювати для нашої спільноти, для української демократії і визвольної справи.

Д. Корбутяк

Комітет Збаражан у Нюарку, Н. Дж.

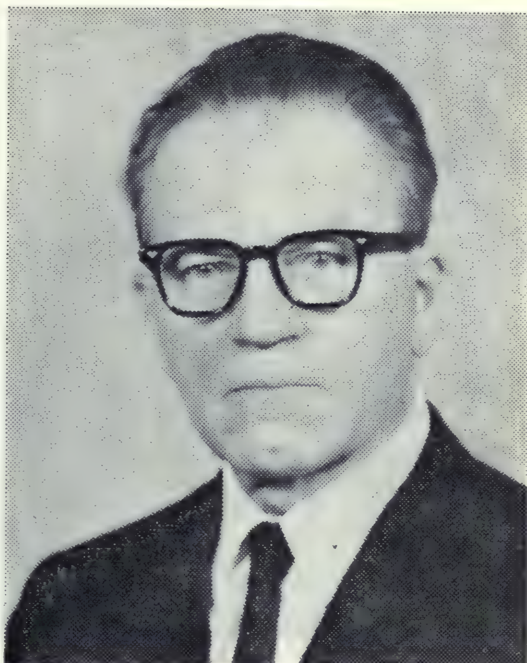
У першому ряді від ліва до права сидять: Емілія Осецька, Анна Голоднюк, Марія Багрій, Флоренц Дорошенко і Павлина Думенко. В другому ряді від ліва до права стоять: Василь Осецький, Іван Атаманець, Роман Дудак, Володимир Багрій, Степан Дорошенко, Іван Думенко та Лев Горман.

Д-р Григор Ничка, нар. у Збаражі 5 травня 1892 р. Перед 1914 р. активний учасник січової і січово-стрілецької організації, в роки 1914 - 1920 старшина австрійської та української армій. Пізніше адвокат в Західній Україні. Секретар Об'єднання Збаражан Америки і Канади і член Редакційної Колегії цього збірника.

Д-р Роман Осінчук, колишній доцент і директор Українського Медичного Інституту у Львові, основник і довголітній голова Українського Лікарського Товариства Північної Америки, основник і довголітній редактор медичного журналу "Лікарський Вісник", дійсний член НТШ і УВАН, заступник голови Об'єднання Збаражан Америки і Канади, член Редакційної Колеґії цього збірника. Народився 5 липня 1902 р. в Голошинцях, пов. Збараж.

Інж. Теодор Панасюк,
нар. в Садках, пов. Збараж.
Член Редакційної Колегії.

Літературний редактор збірника
Д. Корбутяк.

Суддя Степан Небеш, нар. у Добромірці, пов. Збараж. Колишній старшина Українських Січових Стрільців і Січових Стрільців.

Текля і Петро Ковальчук.

Покійний уже Петро Ковальчук був відомий в Нюарку, як визначний бизнесмен і громадський діяч. Ще з малого хлопця, негайно після приїзду до Америки він кинувсь у вир громадського життя. У його громадській праці помагала йому дружина Текля. Як будівельний контрактор, Ковальчук доробивсь поважного майна і тішився славою солідного бизнесмена.

Іван Баран
Визначний бизнесмен і відомий діяч на громадському, політичному і церковному полі.

Теодозій Вислоцький,

відомий бизнесмен у Нюарку, Н. Дж., Радний Українського Робітничого Союзу. Прихильник видання цього збірника (пожертвував 50.00 дол.).

Господарсько-Ветеринарійний Курс у Збаражі в 1934 році.

По середині сидять: Д-р Таращук, д-р Гамаль, інж. Краснопера. Знимка зроблена під УНДомом у Збаражі.

SUMMARY OF THE BOOK

This book is a story of the city and district of Zbarazh in Western Ukraine (formerly Galicia), of their past, customs, social and political life, and their prominent leaders. This is also a story of those Zbarazhans who before and immediately after World War I emigrated to the United States and Canada to seek better fortunes and who later tried to help their kin in the old country in their cultural endeavors and personal needs.

The publisher of the book is a regional Ukrainian society comprised of the immigrants born in the district of Zbarazh. They also donated money to make this publication possible.

The backbone of the book is memoirs of late Yatzko Ostapchuk, prominent civic and political leader of the Zbarazh district and member of the Vienna parliament from 1907 to 1911, who later settled in the Carpatho-Ukraine and lived there until 1939 when it was occupied by Hungarians. Expelled from his homestead, Ostapchuk joined one of his daughters who lived near Prague. After World War II he returned to Carpatho-Ukraine and died in Uzhhorod in 1959 at the age of 86.

Ostapchuk's memoirs, writted during his exile in Czechoslovakia, describe his experiences as student, organizer and leader of the Ukrainian Radical Party, and later of the Ukrainian Social Democratic Party, in the Zbarazh district and as member of the Vienna parliament, elected on the Social Democratic ticket. The memoirs give much insight into social and political conditions in what was then Galicia and ito Ukrainian struggle for equality with other peoples of the Austrian Empire.

The memoirs are preceded by a historical study by Dr. Matthew Stakhiv of Free Ukrainian University, noted political scholar and historian. Dr. Stakhiv traces social, political and cultural developments in Galicia from 1772, when this predominantly Ukrainian territory became part of the Austrian Empire, to 1890 when the Ukrainian Radical Party was founded. Depending upon the source material available, Dr. Stakhiv incorporates important events of the Zbarazh area. Thus his study can be considered a background to the memoirs of Ostapchuk.

The third major story of the book is a chronicle of Zbarazh by Vasyl Chernyavsky, one of the leading figures of Zbarazh in civic and political affairs, in the cooperative movement and in the city's government. On the basis of historical documents and newspapers as well as personal recollections, the writer relates the most important events during the Polish, Austrian, Ukrainian, Soviet and German periods in the history of Zbarazh.

The article "Our own school" by Ukrainian educator Michael Lysohir is a personal reminiscence of a private Ukrainian Gymnasium (secondary school) that existed in Zbarazh between 1910 and 1914. The author is a former student of the school.

Mr. Lysohir also tells of the man whose generosity made the founding of the school possible. He was Ivan Televyak, a wealthy farmer and philanthropist, who supported financially many noteworthy causes including the Ukrainian Home in Zbarazh which is discussed in detail in other stories of the book.

Professor Paul Babiak, who of necessity joined the Ukrainian cooperative movement, describes the work and role of the Cooperative Alliance in Zbarazh in which he held various jobs including a managerial one.

Stephen Zadorozhny of Oshawa, Canada, a Zbarazhan himself, recalls his first meeting with Yatzko Ostapchuk.

One of the prominent Zbarazhans was Andrew Shmigelsky who served a term as member of the Galician Diet (Sejm) in Lviv. His first speech in the Diet criticizing policies of the Austro-Polish administration of Galicia, is reprinted in the book from a Ukrainian magazine, which received it from the late Antin Charnetzky, a leading Ukrainian Social Democrat.

In 1902 Galicia was the scene of a massive strike of Ukrainian agricultural workers against Polish landlords, an event which drew world wide attention. T. Ozymchuk recalls the strike in his native village in the Zbarazh area. On the national scale the strike is discussed in Ostapchuk's memoirs and Dr. Stakhiv's study.

In 1918, after the Ukrainians overthrew the Austrian regime in Galicia and proclaimed independence, volunteers from the Zbarazh area formed a military unit which fought first on the Polish and later on the Bolshevik front. Exploits of the unit are described by Ivan Khrin, a Canadian Ukrainian.

And Mr. Zadorozhny tells of a self-styled commander ("Otaman") who because of some high handed actions during the Ukrainian-Polish war was disciplined by the Ukrainian authorities.

T. Lototzky, another Canadian Ukrainian, depicts life in his native village Okhrymivtsi in the Zbarazh area prior to World War I.

Anthony Batiuk, Chairman of the Editorial Board and President of the Ukrainian Workingmen's Association, discusses in general terms characteristic traits of and political trends among the Zbarazh immigrants in the United States and Canada.

His observations are supplemented by William Dowhan, a successful Detroit, Mich., businessman, who explains reasons for Ukrainian emigration to America. Mr. Dowhan points to business and organizational skills of the Zbarazh immigrants and discusses their political affiliations. He also singles out some of the most successful Zbarazhans in America.

Michael Kruk recalls how entusiastically immigrants from the Zbarazh area responded to an appeal from the old country to help construct the Ukrainian National Home in Zbarazh. The author also describes the work of one of several committees formed in America for such purposes.

Isidore Demchuk emphasizes the generosity of the Zbarazh people who have supported many good causes and cites impressive results of the drive to help the afore mentioned project.

Mr. Batiuk pays tribute to one of the outstanding Zbarazh immigrants, Kasian Bahriy.

In the following article, Roman Dudak of Irvington, N. J., treasurer of the Zbarazh Society, tells how immigrants from Okhrymivtsi inspired and helped realize construction of a cultural center in the village of their birth. Mr. Dudak also cites a letter of thanks from the villagers emphasizing the importance of the center.

The next article reviews activities of other committees formed in America and Canada for the purpose of rendering help to the Ukrainian National Home in Zbarazh and other similar projects.

In Canada, immigrants from the Zbarazh area honored their firmer district center by naming one of their settlements "Zbarazh". Mr. Khrin describes his visit to the Canadian Zbarazh.

Following a short report on the activities of the Zbarazh Society in Canada presented by its officers, D. Korbutiak, editor of this book, gives a biographical sketch of Anthony Batiuk who has played an important role not only in the Zbarazh Society and the publication of this book but also in the American Ukrainian community at large. The story was occasioned by Mr. Batiuk's 70th birthday marked by the Zbarazh Society in 1964.

The last item is a list of donations toward the publishing of this book.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

(Тут подано тільки імена діячів, зв'язаних з Галичиною і зокрема із Збаражчиною.)

А

Амрамович Давид 351
Аґрест Григорій 613
Аґрест І. 613
Адлер Віктор, Др. 338, 339, 403
Ангелович Антін, єп. 35
Антоник Антін 583
Атаманець Наталія 625

Б

Баб'як Павло 7, 530, 561, 574
Багрій Володимир 617
Багрій Касіян 186, 341, 346, 390, 601, 605, 609, 611, 615, 616, 617
Багрій Семен 341, 346
Бадені Казимир 108, 347, 401, 408, 424, 425, 429, 430, 436
Байтала Стефан 609
Баран Степан, Др. 171, 173, 542, 543
Барвінський Володимир 131, 174, 179, 423
Барвінський Олександр 125, 159, 162, 163, 164, 173, 176, 177, 215, 217, 219, 220, 235, 236, 238, 248, 279, 280, 331, 420, 424, 425, 427, 429,
Батюк Антін 554, 597, 602, 606, 624, 643, 644, 645, 646, 649
Батюк Михайло 554
Бачинсський Лев, Др. 442, 443, 444, 445
Бачинський Омелян 130
Бачинський Юліян 109, 175, 340, 440, 443, 445
Белей Іван 159, 160
Бернатович Володимир 247, 331
Білинсська Ярослава 551, 552
Білик Яків 304
Білинський Володимир, Др. 483, 485, 487, 490, 499, 504, 550, 551, 552, 557,
Білинський Ґеньо 490
Білинський Єронім 609
Білинський Тарас, Др. 554, 545, 568, 635, 637
Богачевська І. 535
Боднар Гаврило, о. 248, 265, 331, 394
Боднар, проф. 646
Боднарчук Франко 587, 588
Бойко Іван 551, 552, 554, 613
Боліновський Василь, о. 540, 544, 571
Болюх Василь 541, 543
Бончевський Антін, о. 270, 271, 394
Борисикевич Іван 59, 63
Борковський Лєшек, граф 122, 123, 127
Бородайкевич Іван 264, 267, 268, 269
Борщ Микола 571
Бохенська Євгенія 282
Бохенський Петро 508, 579
Бохенський Степан, Др. 503, 508, 550
Брайтер Ернест 413, 463
Брикович Іларій 563
Бродович Теодосій, о. 14, 167
Будзиновський Вячеслав 161, 163, 164, 168, 174, 175, 176, 326, 327, 335, 361, 362, 367, 370, 432, 433, 437, 443, 445
Будка Никита, єп. 564
Будник Степан 635
Буняк Порфір 186, 340
Бучинський Василь 501, 504, 505, 506, 508, 513
Бучинський Мелітон 151, 159, 160

В

Вагилевич Іван, о. 42, 43, 74, 330
Вайнер Марко 371, 390

Вакулінський П. 611
Вальків Антін 635
Ванкевич Михайло 505, 506
Ванкевич Осип 505, 506, 508, 513, 525, 527, 528, 536, 551
Ванчицький, о. 508, 509, 550
Василько Микола 454
Вахнянин Анатоль, проф. 133, 164, 429, 436
Верб'яний І., проф. 559
Винницький Микола 304
Винниченко Володимир 344
Вишневецький Дмитро 473, 475
Вишневецький Януш 473
Вишневецький Ярема 473, 474, 556
Вінковський Кирило, Др. 56
Вітик Семен (Сенько) 175, 339, 371, 376, 377, 379, 380, 392, 406, 411, 416, 440 - 444, 486
Вітовський Дмитро 456
Вітовт, князь 472
Вітошинський, о. 239, 242, 243, 246, 247, 264, 338, 394
Вітошинський Мирон, Др. 507, 508, 513
Водяний Яків 527
Возняк Іван 340, 442
Возняк Михайло, академик 168 - 180
Войнаровський Тит, о. 21, 167
Волковський Фелікс 145
Волошин Євгенія 624
Волошин Іван, о. 442

Г

Гавзнер Артур 352, 353
Гаврилюк Андрій, Др. 519 - 522, 525 - 527, 536, 537, 609
Галущинський Михайло 178, 340
Галькевич Антін 552, 553
Галькевич Євген 551, 553
Гамаль Володимир, Др. 522, 526, 527, 528, 530, 533, 540 - 542, 568, 635, 637
Ганкевич Лев 340
Ганкевич Микола 255, 338, 339, 348, 351, 352, 371, 431, 435, 440, 442 - 445, 449, 450, 505
Гарматій Василь 430
Гарматій Гриць 297, 326, 328, 333, 334
Гарматій Степан 165, 239 - 247, 264, 299, 434
Гарматюк Яндрух (Андрій) 184, 186, 223, 225, 226, 227, 251, 293, 297, 312, 314, 341, 361, 363, 391, 609
Гарматюк Яцко 207, 223, 225
Гевко Павло 609
Геців Юрій 219
Гірка, кооператор 569
Гладишонський, Др. 325, 328
Глушка Гриць 566
Гнатюк Володимир 168 - 169, 280, 231
Гоголь Микола 225, 275, 288
Голінатий, о. дек. 536, 537
Головацький Яків, о. 42, 43, 74, 88, 127, 171, 174, 285, 330,
Голояд Адам 304, 305
Голубович В. 611
Голубович І. 613
Голубович, Др. 393, 455, 486, 488, 489, 594
Горбаль Кость 129, 248, 331
Горбач Михайло 618, 619
Гординський Михайло 358, 359, 360, 371, 376, 377, 401
Грабар Ольга 158
Гринівець Іван 526, 530, 542, 566
Грицуняк Антін 165, 306, 315 - 320
Грушевський Михайло 167, 177, 178, 433, 442, 502
Губіцький, пор. 509, 572
Губчак Михайло 329, 382, 383
Гудец Йозеф 350, 392, 401, 403, 413, 443
Гудима О. 611
Гушалевич Іван 51, 65, 74, 118

Ґ

Ґой Степан 78
Ґонта Іван 611, 635
Ґонта Софія, 8, 607, 625, 626
Ґудз Іван, о. 30, 34, 168

Д

Давидович Еміль, суддя 546
Давидяк Василь, о. 455
Данилевич Андрій 508, 513, 519, 525, 536, 538, 609
Данилевич Олекса 609
Данилович Володимир, Др. 335
Данилович Северин, Др. 161
Дармограй Іван 618
Дацко Ілько 303
Дашинський Гнат (Іґнаци) 348, 350, 351, 356, 412, 434, 443, 445, 491, 492
Демчук Ізидор 7, 611, 613, 615
Джус Володимир 606
Джус Іван 238
Джус Теодор 607, 610
Дідицький Богдан 58, 74, 122, 140, 171, 177, 213, 217, 218, 225, 420
Дідушинський Войцєх, граф 73, 74, 351, 411
Діяманд Герман, Др. 352, 392, 400, 401, 403, 413, 434, 443 - 445
Дністрянський С. Др. 462
Добриловський Юліян, о. 41, 42, 170
Добротвір Василь 540
Добрянський Адольф 158, 422
Добрянський Йосиф 293, 295, 303
Довгань Василь 7, 607
Домарадзький, суддя 508
Доніґевич, інж. 528, 566
Дорундяк Іван 165
Драгоманів Михайло 143 - 149, 154, 156, 157, 161, 164, 167, 172, 177, 178, 179, 180, 246, 258, 331, 332, 400, 430, 432, 434, 435, 440
Драґанчук Луць 165
Драфта, сотник 506, 508
Дудак Михайло 619, 620
Дудак Роман 7, 560, 607, 619, 620
Дудикевич, Др. 455
Думка Павло 161, 165, 239 - 247, 264, 299, 296, 333, 334, 431, 434, 442
Дячун Пилип, о. 198

Ж

Жила Іван 505, 506, 524

З

Загайкевич Володимир 298, 437, 455, 542
Загорейко Ілько 118, 119
Задорожний Степан 7, 575, 589
Залуський Олексій 134, 141, 142, 159
Заревич Федір 130
Зарицький Володимир 152
Зарицький М., проф. 556
Затонський Володимир 515
Захарук Євген 383
Заячківська-Гаврилюк Ірина 607
Заячківський Йосиф 133, 159
Заячківський Іван 525, 527, 533, 536, 546, 609
Заячківський Корній 497
Заячківський Олекса (Олександр), о. 129, 150, 151, 178, 248, 314, 415, 481 - 483, 488, 491, 508, 509, 538, 550, 556, 609
Заячківський Теодор 490
Зіммерман Дудь 603
Зобків Іван
Зубрицький Денис 121, 175, 176

І

Іванків Куба 299
Іваськевич Дмитро 519
Іваськів Павло 624
Іщук Луць 184

К

Калинович Іван, інж. 8
Кальба Олекса 611
Кальба Павло 551
Камінський Александер 67, 68, 72, 82, 172
Капустяк Іван 79, 80, 81
Капущак (див. Капустяк Іван) 240
Карпінський Платон 247, 248, 250, 255, 393
Карпович Петро 340, 341, 342, 344, 345, 346
Качала Степан, о. 50, 57, 60, 65, 72, 87, 88, 118, 119, 122, 127, 128, 129, 131 - 138, 141, 144, 156, 157, 159, 167, 173, 174, 179, 194, 205, 207, 217, 224,

225, 229, 230, 231, 248, 288, 394, 419, 428
Качковський Михайло 117, 139, 171, 207, 223, 419
Квасниця Іван 340
Кивелюк Іван 248, 505
Кирилюк Томко 360
Кінах І. 505, 506
Кісіль Тома 533
Климкович Ксенофонт 131
Кобилянський Антін, о. 129, 130, 240, 241, 304, 314
Кобилянський Юліян (див. Котурніцький Михайло) 154, 155
Ковальчук Іван 505, 506, 611
Ковальчук П. 611, 654
Когут Анна 533
Когут Федір 526, 527, 533
Кодельський, Др. 524
Кодельський, о. 524, 533
Козак Семен 292, 304
Козакевич Ян 349, 350
Колесса Олександр 252
Конар-Палащук 515
Кондур Семен 501, 504 - 506, 609
Кониський Олександр 162, 424, 431
Конопка Францішек 240, 251
Копач Іван, Др. 554, 557
Кордуба Петро 298
Корибут Дмитро, князь 472
Королюк Гр. 530, 566, 572
Корпан Степан 604, 605, 611
Косевич Євген 280, 281, 340
Костецький, о. 481, 482, 491
Костомарів Микола 72, 288
Котляревський Іван 170, 275, 328, 329, 382, 383, 538
Котурніцький Міхал (див. Юліян Кобилянський) 149, 154, 155
Коцай М. 539
Кравець Дем'ян 388 - 390
Краснопера Лев 528, 530, 556, 566, 635, 637
Красносельський Т. 613
Крохмалюк Андрій 308
Крочак Семен 609
Крук Михайло 7, 607, 611, 613
Крушельницька Соломія 238
Куземський Михайло 55, 57, 59, 87, 124, 125
Кузів Ілько 240 - 247, 250, 393 - 394
Куліш Панько 143, 162, 288, 331
Кульчицький Іван, Др. 525, 530, 533, 540, 541, 546, 623, 632, 635,
Кухарук Гриць 357
Кучерський Дмитро 238
Кушнір Іван 340

Л

Лаврівський Юліян 74, 119, 126, 129, 135, 136, 163, 174
Ладика Дмитро, Др. 542, 543
Ластовецький Микола 250, 255
Левинський Володимир 340, 430, 438, 443 - 445, 465
Левицький Венедикт, о. проф. 49, 50, 57, 59
Левицький Д., Др. 541
Левицький Євген, Др. 161, 163, 335, 433, 435, 437, 442, 443
Левицький Кость, Др. 159, 173, 177, 421, 425, 430, 445, 451, 483, 505
Левицький Михайло, митр. 38, 40, 46, 49, 50, 55, 169
Левицький Юліян 557
Лепкий Богдан 168, 170, 171, 175, 223, 285, 421
Лисенко Микола 257, 331
Лисогір Гринько 551
Лисогір Йосиф 606
Лисогір Михайло 7, 550, 558, 560, 606
Литвинович Спиридон, еп. 116, 118
Ліберман Герман, Др. 392, 408, 445, 450
Лозинський Михайло, Др. 437, 445, 456
Лопатинський Лев 329, 331
Лотоцький Теофіль 7, 591, 596
Лошнів, адвокат 238, 239
Лучаківський Володимир, Др. 236, 251
Людкевич Станислав 328, 329

М

Мазуркевич Матвій 78, 79
Макух Іван, Др. 442, 542

Малиновський Михайло, о. 59, 63, 111, 118, 135
Мандичевський Іван 148 - 150, 154, 155
Мандрик Іван 635
Мануляк, проф. 556
Мартович Лесь 302, 338, 442
Марцинюк Йосиф 607
Марцинюк Михайло 522, 542
Марцинюк Онуфрій 297, 375
Марцинюк Яндрух 184, 186, 263 - 267, 278, 371
Мацішевський (дир. Терн. гімназії) 273, 281, 282
Мелень Теофіль 339
Мидловський Ізидор 237
Микуляк, інж. 530, 566
Мирний Панас 255
Миронович, о. 326, 327
Мозлер Анзельм, Др. 353
Могильницький Іван, о. 38 - 40, 50, 119
Мокловський Казимир 351, 352
Морачевський Андрій 354
Мороз Петро 553 - 556
Моть Андрій 208 - 213
Мудрий Василь 541, 543
Музичка, проф. 508

Н

Навроцький Володимир 151
Нагірний Василь, інж. 159, 160
Наумович Володимир 158, 611
Наумович Іван, о. 56, 58, 74, 108, 118, 122, 123, 135, 137, 139, 156, 158, 176, 217, 218, 223, 224, 225, 246, 275, 278, 294, 309, 420 - 423
Несвіцький Василь, князь 472
Нементовський, Др. 325, 350
Ничка Григор, Др. 607, 653
Ничипорук Григорій 78
Новаківський Степан 302, 429, 452

О

Обаль Павло 607
Обшарський Наролько 639
Огоновський Омелян, о. 129, 133, 159
Огоновський О., проф. 159, 168, 170, 171, 176, 240, 425
Озимчук Теодор 582
Окуневський Теофіль, Др. 163, 229, 302, 303, 425, 426, 429, 437, 452, 455
Олесницький Євген, Др. 248
Олесницький Юліян, Др. 414, 429, 463
Олексюк Іван, інж. 527, 528, 566
Олійник Андрух 585
Онуферко Антін 298
Осадчук Степан 625
Осінчук Г. 611
Осінчук Іван 358 - 360
Осінчук Михайло 606
Осінчук Роман, Др. 606, 653
Остапчук Василь 609
Остапчук Дмитро 165, 429, 555
Остапчук Лев 499
Остапчук Федько 306
Остапчук Яцко 7, 8, 9, 166, 180, 181, 186, 250, 260, 261, 278, 312, 329, 396, 418, 420, 421, 423, 433, 434, 440 - 444, 446, 447, 449, 452 -456, 463 - 470, 483, 486 - 489, 499, 554, 555, 564, 574, 575. 594, 601, 604, 616, 641
Острозький Константин, князь 236 - 237
Охримович Володимир, Др. 163, 335, 433, 437, 442, 452
Охримович Юліян, Др. 446

П

Павлик Анна 154, 155
Павлик Михайло 146, 148, 149, 150, 152, 154, 155 - 158, 160, 161, 163, 164, 171, 174 - 178, 180, 246, 255, 258 - 267, 269, 270, 272, 274, 275, 279, 302, 314, 332, 334, 335, 336, 356, 418, 421, 425, 430, 431, 432, 434, 435, 440- -442, 446, 483
Павликовський Юліюн, інж. 521
Паляниця Іван 408
Падура Тимко 45, 170
Паздрій Іван 358, 360
Панасюк Прокіп 480
Панасюк Теодор, інж. 606
Панотчик Василь 294
Паньківський Кость 259

Партицький Омелян 133
Пархін Семен 505, 508
Паславський Дмитро 553
Пастушенко М. 539
Пащук Йосиф 357
Перегінський В., інж. 527, 530
Петришин Григорій 78
Петрушевич Євген, Др. 505, 518
Пінінський, граф 183, 290 - 293, 321, 323, 324, 326, 328
Площанський Венедикт 148, 150, 158
Подолинський Василь, о. 70, 71, 72, 173
Подолинський Михайло 144 - 146, 157
Попович, інж. 573
Попович Степан 209, 298
Порохняк Дмитро 341
Потоцький, граф, намісник Галичини 385, 401, 403, 406, 408, 413, 418, 451, 455
Потоцький Микола ("Пан Каньовський") 479
Прачук Софроній 308, 309, 310
Прашко Іван, єп. 524
Пребендовський Антін 154, 155
Пригода Гринько 299
Прокопчиць Євстахій 78, 79
Пулюй Іван, Др. 248

Р

Ревусь І. 626
Редчук Д. 611
Редчук Кость 550, 551
Різдорфер Ольга 8
Романчук Юліян 133, 156, 159, 425 - 429, 433, 436, 483
Руданський Степан 275, 288

С

Садовський Микола 383
Сайовський П. 527, 566
Самотіс М. 611
Сандуляк Іван 165, 334
Сельський Щасний 149, 150, 155
Сембратович Йосиф, митр. 126, 152, 273, 421, 423, 425, 427, 428
Сембратович Сильвестер, митр. 108, 159, 180
Сеник Данило, Др. 527
Сеник Сидір 526
Сеньківський, о. 550
Сидорак Юрій 435
Сидоряк, проф. 515
Ситник Йосиф 418
Сірецький, о. 260, 267, 271
Січинський Микола, о. 159, 215, 229 - 235, 238, 239, 408, 420, 427
Січинський Мирослав 353, 407 - 410, 445, 455
Січинський Мстислав 353
Славута Петро 611, 613
Смаль-Стоцький Степан, Др. 280
Смит Микола 607, 634
Снігурський Іван, єп. 38
Соломійчук Юра 418
Сороковський, проф. 646, 647
Соханік Іґнаци 491
Стадіон, граф 53, 76, 84, 122, 173
Старосольський Володимир, Др. 340 - 342, 346, 348, 440, 443, 444, 455
Старух Михайло 118
Старух Тимко 350, 361, 362, 446
Стахів Матвій, Др. 7, 9, 166, 168, 171, 177, 178, 180, 430, 445, 468
Стахура Данило, Др. 235 - 240, 273, 430
Стефаник Василь 223, 266, 285, 338, 418, 421, 442, 452
Стефанович Олександер, о. 159
Стоцький Адам 118
Стоцький Іван 637 - 639
Стрільбицький Теодор 490, 508, 521, 526, 527, 550, 609
Струмінський, о. 513, 550
Студинський Кирило, Др. 164, 178, 179
Студніцький Теодор 624
Сушкевич Кость, Др. 129, 133

Т

Танякевич Данило, о. 153, 154, 179, 331, 394, 430, 436, 437
Таращук Григорій 508, 551, 609
Таращук О. 535
Таращук Павло, Др. 528, 544 - 546, 569
Телев'як Іван 524, 558 - 560, 564, 611, 613
Темницький Володимир 340, 408

Темницький О. 440
Терлецький Остап 143, 145, 146 - 151, 154 - 156, 158, 160, 163, 176, 178, 246, 314, 332
Тесля Степан, о. 488, 505 - 508, 520, 522, 550, 551, 566
Тимощук Григорій 553, 556, 572
Ткачук Іван 508, 551, 609
Топорович Михайло 540, 544, 546, 569, 606
Трембач Павло 528, 530, 566
Трещаківський Лев, о. 60, 86, 88, 118, 129
Трильовський Кирило, Др. 161, 335, 338, 339, 442, 593, 594
Триюда Семен 298, 301, 320
Триюда Микита 553
Турбацький Лев 280, 281, 340
Турянський Корнило 492

У

Угринчук Іван 526, 533
Українка Леся 343, 538
Устіянович Корнило 133, 239, 240, 243, 246, 264
Устіянович Микола, о. 59, 86, 88, 117, 118, 127, 176

Ф

Фарановський Лесько 583
Фарановська Северина 284 - 286
Федорович Іван 78, 79, 84
Федорович Володислав 84, 134, 137, 157
Федорович Тадей 229 - 235, 301, 325, 384, 385
Федорук, пор. 509
Федькович Юрій 143
Фесолович Олександр 607, 613, 628
Флиста Микола 299
Фокшей Іван 165
Франко Іван 23, 66, 85, 146, 148 - 151, 153 - 158, 160, 161, 163 - 180, 245, 246, 249, 260 - 266, 272, 277, 279, 288, 302, 303, 309, 314 - 316, 319, 320, 321, 325 - 329, 332, 334, 335 - 338, 340, 346, 351, 356, 361, 383, 392, 393, 421 - 425, 429 - 437, 440 - 442, 454, 483, 538, 552, 554, 555, 591

Х

Хмельницький Богдан 17, 21, 23, 32, 48, 52, 207, 209, 210, 213, 217, 218, 245, 315, 473, 474, 556, 562
Хомик Михайло 371
Храпливий Євген 605
Храпливий Зенон 607
Хрін Іван 7, 587, 607, 625, 626, 638, 640

Ц

Цебринський Йосиф 613, 628
Цегельський Лонгин, Др. 437, 443
Цеглинський Григорій 408, 410, 446
Цеглинський Микола 353, 649
Цеглинський Роман 563
Цибульський Павло 250, 255
Цьохановський Іван 618

Ч

Черановський Маркіян 388, 390, 391
Черемшина Марко 442
Черкас Микола 304
Чернецький Антін 580
Чернявський Василь 7, 8, 521, 525 - 527, 530, 533, 536 - 538, 542, 546, 607
Чикало Карпо 563
Чичота Дмитро 341
Чичота Петро 341
Чорний Ілько 371
Чубатий Іван 237, 242, 243, 247
Чубатий Павло 238
Чубинський Павло 148
Чумак Степан, Др. 563

Ш

Шаповал Микита 455
Шашкевич Григорій, о. 57, 59, 65, 67, 70, 78, 82, 98, 172
Шашкевич Маркіян, о. 42, 43, 45 - 52, 55, 57, 59, 72, 89, 121, 127, 129, 138, 142, 168, 170, 172, 173, 175, 330, 488, 538, 553
Шевченко Тарас 72, 137, 138, 143, 177, 218, 240, 248 - 251, 263, 275, 277, 307 -

310, 331, 344, 405, 453, 454, 482, 483, 500, 538, 554, 556
Шептицький Лев, еп. 30, 34, 35
Шміґельський Андрій (Яндрух) 161, 165, 184, 274 - 279, 288 - 290, 293, 300, 304, 306, 307, 316, 320, 324 - 326, 345, 355, 356, 360, 371, 372, 373, 374, 381, 383, 390, 392, 400, 401, 403, 406, 407 - 409, 413, 414, 418, 452, 483, 489, 490, 505, 508, 509, 513, 550, 554, 564, 576, 588, 594, 601, 604, 616
Шміґер Сафат 184, 221 - 223, 226, 227, 251, 252, 266, 278, 282 - 286, 290, 291, 293, 300, 304, 321, 322, 324, 338, 355, 372, 392, 393, 418, 485, 508, 550, 601, 604, 609, 616
Шпундер Іван 159, 294, 305
Шуміч Франко 620

Ю

Юркевич Лев 445
Юрчинський Лев, о. 526, 550

Я

Якимів Василь 639
Янковський Іван 247, 250 - 254, 263, 264, 270
Яремчук Іван 492
Яремчук М. 611
Яросевич Роман, Др. 163, 334, 338, 339, 385, 401, 403, 406, 408, 413, 418, 451, 455
Яхимович Григорій, митр. 55, 59, 63, 78, 84, 117, 118

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

стор.

Збаразький Ринок в 1930-их роках 16
Вид частини замку в Збаражі 22
о. Осип Лозинський 39
о. Маркіян Шашкевич 43
о. Яків Головацький 44
о. Степан Качала 57
Головна Руська Рада 60
о. Іван Гушалевич 65
о. Василь Подолинський 70
о. Микола Устіянович 85
о. Іван Наумович 118
о. Іван Лаврівський 120
Проф. О. Барвінський 124
Юліян Лаврівський 128
Володислав Федорович 134
Михаіл Качковський 140
Михайло Драгоманів 144
Остап Терлецький 146
Іван Франко і його однодумці 147
Михайло Павлик 150
Іван Франко 153
Проф. Юліян Романчук 156
Наталя Кобринська 162
Яцко Остапчук 182
Яцко Остапчук під час писання цих споминів 185
Тип селянина із Збаражчини 192
Яцко Остапчук перед могилою діда 197
Сафат Шміґер 222
Яндрух Гарматюк 226
Павло Думка 244
Михайло Павлик 258
Іван Франко 260
Яндрух Шміґельський 275
А. Шміґельський в типовому селянському убранні 276
Я. Шміґельський, Яцко Остапчук і Сафат Шміґер 294

Лесь Мартович 302
Д-р Кирило Трильовський 335
Яцко Остапчук з дружиною 349
Яцко Остапчук з дочкою Ольгою 354
Яцко Остапчук із зятем Д-ром Е. Різдорфером 359
Яцко Остапчук з дружиною і родиною в Ужгороді 1957 року 364
Яцко Остапчук між членами Повітової Управи Української Соціялістично-Радикальної Партії в Збаражі в 1930 рр. 369
Яцко Остапчук, Станислав Сидор, його зять, і проф. Д-р Денис Лукіянович 396
Мирослав Січинський 407
Василь Чернявський 471
Історична липа при шляху з Луб'янок Нижніх до Збаража 474
Воскресенська Церква в Збаражі 480
о. дек. Олександер Заячківський 481
Збараж: Воскресенська церква, школа й сусідні будинки 484
о. Степан Тесля 488
Пасіка Теодора Озимчука 490
Мапа Збаразького повіту 494
Монастирська церква. Вид від сторони Старого Збаража 496
Церква в селі Козарі, пов. Збараж 497
Похорон о. декана Олександра Заячківського в 1926 р. 520
Частина учасників з'їзду Союзу Української Поступової Молоді ім. М. Драгоманова "Каменярі" в Стриївці 523
Службовці Окружного Союзу Кооператив у Збаражі 529
Духова оркестра при УНДомі в Збаражі 531
Хор у Збаражі під диригентурою Лева Краснопери 532
Відділ Союзу Українок у Збаражі 534
Дитяча Захоронка в Збаражі 540
Бандерія під час Свята Обжинків у Збаражі в 1942 р. 546
Збаражчани в таборі для переміщених осіб у Карльсфельді, Мюнхен 548
Михайло Лисогір 550
Колядники на "Рідну Школу" 552
Аматорський Драматичний Гурток у Стриївці 555
Павло Баб'як 561
Районове Свято "Каменярів" у Стриївці 564
Хліборобсько-куховарський Курс у Кошляках 565
Курс вишколу передовиків "Хліборобської Молоді" 568
Відкриття пом'ятника Т. Шевченкові в с. Лисичинці 570
Районове Свято "Каменярів" у Стриївці 571
Дефіляда збаражчан на Ринку під час Свята Обжинків 573
Теофіль Лотоцький з родиною 590

Андрій Животко ... 593
Районове Свято "Каменярів" у Стрівці ... 595
Антін Батюк ... 597
Хор "Думка" в Дітройті ... 599
Василь Довгань ... 602
Володимир Джус ... 606
Іван Атаманець ... 607
Василь Сокіл ... 608
Теодор Джус ... 610
Комітет Збаражчан у Ню Йорку в 1934 р. ... 612
Григорій Періг з дружиною ... 614
Володимир Багрій ... 617
Роман Дудак ... 619
Відкриття Українського Народного Дому в Охрімівцях ... 622
Д-р Василь Борак ... 624
Драматичний Гурток Товариства Збаражчан у Торонті, 1936 р. ... 625
Софія Ґонта ... 626
Управа Комітету Збаражчан в Ню Йорку, 1934 р. ... 627
Іван Пастернак ... 630
Василь Осецький ... 632
Микола Смит ... 634
Діловий Комітет Об'єднання Збаражчан, 1961 р. ... 636
Іван Хрін ... 638
Теперішня Управа Товариства Збаражчан у Канаді ... 641
Кость Мазуренко ... 642
Олекса Задойко ... 642
Антін Батюк як поручник Січових Стрільців ... 645
Комітет Збаражчан у Нюарку ... 651
Д-р. Григор Ничка ... 652
Д-р Роман Осінчук ... 652
Інж. Теодор Панасюк ... 653
Д. Корбутяк ... 653
Суддя Степан Небеш ... 654
Текля і Петро Ковальчук ... 654
Іван Баран ... 655
Теодозій Вислоцький ... 655
Господарсько-ветеринарний Курс у Збаражі в 1934 р. ... 656

СПИСОК ЖЕРТВОДАВЦІВ

на видання збірника «ЗБАРАЖЧИНА

Володимир Джус 600.00

Василь Довгань 600.00

Д-р Матвій Стахів 398.00
(в них 384.00 подарована половина гонорару)

Іван Хрін 150.00

Григорій Пиріг 139.00

Микола Сміт 120.00

Василь Осецький 110.00

Іван Атаманець
Ньюарк, Н. Дж. 110.00

Текля Ковальчук в пам. пок. мужа Петра
Ковальчука 100.00

Іван Пастернак 60.00

Іван Баран 55.00

Антін Батюк 50.00

Теодор Джус 50.00

Д-р Василь Борак 50.00

Семен Ющишин 50.00

Іван Павлишин 50.00

Антін Фльорко 50.00

Теодор Вислоцький 50.00

Евдокія Животко в пам'ять
пок. мужа А. Животко 50.00

Д-р Роман Осінчук 50.00

Василь Сокіл 50.00

Петро Остапчук 40.00

Степан Задарожний 40.00

Роман і Олена Дудак 35.00

Лев і Марія Горман 35.00

Павло Чорномаз 35.00

Теодор Панасюк 34.00

Василь Бойко, Ню Кансан 34.00

Микола Заровений 32.00

Магдалина Горбач в пам'ять
пок. мужа М. Горбача 30.00

Флорентина і Степан

Анна і Іван Левинець 30.00

Дорошенко 30.00

Володимир Багрій 25.00

Анна і Павло Бемко 25.00

Петро Ковальчук 25.00

Д-р Александер
Шміґельський 25.00

Мирон Литвин 25.00

Тома Юник 25.00

Софія і Корнило Гонта 25.00

Іван Атаманець, Дітройт 24.00

Дмитро Дячук 23.00

Ольга Остапчук,
зам. Різдорфер 20.00

Володимир Ратушний 20.00

Микита Ковальчук 20.00

Теодор Краснов 20.00

Пилип Ровман 20.00

Семен Антонюк 20.00

Ярослав Пастушенко 20.00

Андрій Животко
син Петра 20.00

Яків Ковальчук 19.00

Д-р Павло Таращук 16.00

А. Горішний 16.00

Михайло Пилипчук 15.00

Мирослава Остапчук
зам. Калинович 15.00

Михаліна Пархін в пам'ять
пок. мужа Т. Пархона 15.00

Софія Пархін, зам. Котик, в пам'ять пок. батька
Томка Пархона 15.00

Панько Соколовський 15.00

Леся Храплива 15.00

Володимира Пиріг-Седоляк	15.00
Лілія Пиріг-Мельник	15.00
Павло Баб'як	15.00
Богдан Береза	15.00
Андрій Самотіс	15.00
Юстин Олещук	15.00
Теодор Озимчук	15.00
Олекса Смик	15.00
М. Колодій	15.00
Ізидора Левкович	15.00
Олекса Задойко	15.00
Михайло Мандзій	15.00
Паранька Шерстій	12.00
Никифор Кузьменчук	12.00
Антін Сова	10.00
Степан Ленько	10.00
Володимир Ґіба	10.00
Іван Думенко	10.00
Катерина Клодницька	10.00
Степан Зілінський	10.00
Іван Тарнавський	10.00
Александер Галелюк	10.00
Іван Цьоханський	10.00
Олекса Загоруйко	10.00
Маршал Заверуха	10.00
Александер Фесолович	10.00
Михайло Лисогір	10.00
Петро Славута	10.00
Ізидор Демчук	10.00
Михайло Крук, Н.Й.	10.00
Петро Нагай	10.00
Іван Гейниш	10.00
Е. Гаврилюк	10.00
Теодор Бохинок	10.00
Володимир Данилевич	10.00
Дмитро Кузик	10.00
Вол. Даншілевич	10.00
Іван Голуб	10.00
Данило Мазуренко	10.00
Василь Бойко, Торонто	10.00
Степан Осадчук	10.00
Дмитро Яремчук	10.00
Панство Олексів	10.00
Панство Колос	10.00
Панство Волошин	10.00
Евстахій Фурик	10.00
Теофіль Лотоцький	10.00
Мирослав Осадчук	10.00
Роман Осадчук	10.00
Іван Мазуренко	10.00
Якуб Здирка	10.00
Михайло Будка	10.00
Іван Атаманець	10.00
Іван Іванович Жураківський	10.00
Павлина і Семен Барлов	10.00
Евдокія і Андрій Животко	10.00
Василь Сокіл	50.00
Стах Захарчук	10.00
А. Горішний	10.00
М. Колодій	10.00
А. Ручинський	10.00
П. Кобасюк	10.00
Роман Павлишин	10.00
П Кацавал	10.00
Й. Марценюк	10.00
Маланія Маньовська	10.00
Іван Дячун	10.00
Марія Панахида	10.00
Іван Буртик	10.00
Василь Мочула	10.00
Михайло Романчук	10.00
Д-р. Григор Ничка	10.00
Григорій Білоус	10.00
Олекса Гаврилюк	9.00
Нестор Кальба (10 кан.)	9.00
Павло Кальба (10 кан.)	9.00
П. Довгань, Монтреаль	7.00
Іван Пасерб	7.00
Гр. Коваль	7.00
Д. Дячун	7.00
Іван Гричишин	7.00
Осип Чайківський	7.00
Варвара Гевусь	7.00
Палагія Каплиш	7.00
Лука Ґалиш	7.00
Петро Вакулінський	7.00
Анна Голоднюк	7.00
Юліян Савицький	7.00
Павло Гарматій	7.00
Іванна Джус	7.00
Семен Адамович	6.00
Іван Бриняк	6.00

Степан Модний	6.00
Текля Будкевич	6.00
Анна Осадчук	6.00
Іван Ружило	6.00
Василь Вітушинс..кий	6.00
Микола Слободян	6.00
Софія Фрізінґер	6.00
Анна Садовська	6.00
Іван Лобоцький	6.00
Франк Антохів	6.00
Семен Ґелещук	6.00
Ігнац Жабський	6.00
Максим Рудик	6.00
Рудольф Модний	6.00
Григорій Пастушенко	6.00
Никола Вовчук	6.00
Текля Возьна	6.00
Іван Писарчук	6.00
Лука Модний	6.00
Андрій Гевусь	6.00
Марія Маринчак	6.00
Григорій Кравчук	6.00
Петро Янчак	6.00
Микита Субота	6.00
Григорій Субота	6.00
Текля Пусь	6.00
Агафія Напоповім	6.00
Григорій Шустакевич	6.00
Дмитро Возьний	6.00
Катерина Філіповська	6.00
Степан Слівінський	6.00
Павло Корпан	6.00
Анна Головчак	6.00
Михайло Осадчук	6.00
Ксеня Осадчук	6.00
Павло Сверида	6.00
Іван Рудик	6.00
Антін Гапій	6.00
Маланка Бризіцька	6.00
Іван Добробранський	6.00
Славко Кобасюк	6.00
Дмитро Шмаґала	6.00
Текля Ткачук	6.00
Михайло Матвіїв	6.00
Михайло Шеґда	6.00
Андрій Андрійовс..кий	6.00
Марія Мельник	6.00
Теодор Сорока	6.00
Василь Обаль	6.00
Богдан Робак	5.00
Петро Качановський	5.00
Петро Лупак	5.00
Франко Озімек	5.00
Василь Лещинський	5.00
П. Моравська-Ковальчук	5.00
Панство Іванців	5.00
Василь Костер	5.00
Текля Кобзар	5.00
Маріян Савицький	5.00
Олекса Паньків	5.00
Онофрей Цебринський	5.00
Теодор Татаринський	5.00
Павло Дудак	5.00
Григорій Семенюк	5.00
Ольга Маринюк-Михній	5.00
Андрій Радзіх	5.00
Йосиф Соя	5.00
Семко Мориквас	5.00
Михайло Казимирів	5.00
Григорій Войціхівський	5.00
Марія Онисько	5.00
Володимир Соя	5.00
Степанія Чупка	5.00
Ігнацій Сторож	5.00
Микола Амброзяк	5.00
Антін Микитюк	5.00
Пані Остапчук	5.00
Володимир Батюк	5.00
Блія Свайдер	5.00
М. Кобасюк	5.00
Т. Чичота	5.00
Т. Гапій	5.00
П. Глинка	5.00
Ґ. Чайківський	5.00
І. Сорока	5.00
П. Лемищук	5.00
П. Модний, Клівленд, Огайо	5.00
В. Кобасюк	5.00
П. Модний, Акрон, Огайо	5.00
А. Веґера	5.00
М. Данилевич, Торонто	5.00
Кость Мазуренко	5.00
Михайло Данилевич	5.00
Богдан Таращук	5.00

Анна Ковальчук 5.00
Текля Кернична 5.00
Кийді Вальків 5.00
Михайло Прокопів 5.00
Йосиф Олещук 5.00
Дмитро Лесюк 5.00
Юстина Олещук-Жила 5.00
І. С. Романчук 5.00
Прокіп Таращук 5.00
Михайло Зафіґурний 5.00
Степан Гевусь 5.00
Розалія Ковальчук 5.00
Павло Диць 5.00
Володимир Кірик 5.00
Григорій Балешта 5.00
Микола Модний 5.00
Андрій Дворaківський 5.00
Александер Потіха 5.00
Василь Сичок 5.00
Дмитро Кочій 5.00
Параня Залітач 5.00
Павло Іваськів 5.00
Степан Студницький 5.00
Васил.. Гірчиця 5.00
Семен Бойко 5.00
Василь Головінський 5.00
Антін Лемешка 5.00
Василь Кучкуда 5.00
Володимир Ратушний 5.00
Василь Клим 5.00
Григорій Заблоцький 5.00
Степан Багач 5.00
Петро Фабіян 5.00
Павло Олещук 5.00
Проп. Ілярій Врубльовський 5.00
Михайло Вітенко 5.00
В. Мазуренко 5.00
В. Недошитко 5.00
А. Чтей 5.00
В. Наумович 5.00
Яків Наумович 5.00
А. Зис 5.00
П. Чайківський 5.00
П. Шафранський 5.00
Кузьма Марищук 5.00
Богдан Паляниця 5.00
Григорій Біденький 5.00

Олекса Демчук 5.00
Степан Захарчук 5.00
Йона Бучак 5.00
Іван Лесняк 5.00
Петро Нагайний, Н.Й. 5.00
Василь Клим 5.00
Дмитро Чернявський 5.00
Володимир Москалюк 5.00
Панство Рудики 5.00
Панство Адамовичі 5.00
Панство Журaковські 5.00
Михайло Феденець 5.00
Н. Грегоращук 5.00
М. Возьний 4.00
Т. Лубоцький 4.00
Володимир Марещак 4.00
Приятель 4.00
В Стиранка 3.00
І. Заяць 3.00
П. Лемищук 3.00
Е. Бочар 3.00
М. Яроцька 3.00
Я. Грицина 3.00
А. Турик 3.00
І. Тол 3.00
Г. Олійник 3.00
Н. Н. 3.00
І. Гаврилюк 2.50
І. Зембик 2.50
М. Маринчак 2.00
Г. Гуменюк 2.00
А. Стецюк 2.00
Т. Яремишин 2.00
М. Богай 2.00
М. Колодій 2.00
П. Беґеза 2.00
Л. Гапій 2.00
Л. Матвіїв 2.00
Джек Адамчук 3.00
Іван Модний 3.00
Алис Д. Лесяк 3.00
Федір Фічка 3.00
Антоній Микитюк 3.00
А. Похильчук 2.00
М. Марцінюк 2.00
М. Пелехатий 2.00
Б. Гевусь 2.00

К. Гаврилюк	2.00
М. Біловус	2.00
Т. Чорний	2.00
С. Обаль	2.00
І. Собота	2.00
А. Гевусь	2.00
А. Петровська	2.00
С. Боднарчук	2.00
І. Козуб	2.00
П. Стиранка	2.00
Ю. Волосецька	2.00
М. Крих	2.00
А. Сосніцка	2.00
Г. Юриста	2.00
Володимир Ґураль	2.00
Гриць Гірчиця	2.00
Володимир Тивонюк	2.00
Марія Ничипор	2.00
Йосиф Таращук	2.00
Микола Лубоцький	2.00
Дмитро Когут	2.00
Теодор Корчун	2.00
Ольга Полова-Куцинда	2.00
Іван Похидило	2.00
Теодор Лубоцький	2.00
Семко Модний	2.00
Роман Бойко	2.00
Теодора Шишка	2.00
Василь Захарчук	7.00
Василь Сеньдяга	2.00
Гілько Панахида	2.00
Михайло Комар	2.00
Іван Качалуба	2.00
М. Крук (П.а.)	2.00
Др. Джакуч	2.00
Григорій Янчак	2.00
Г. Фіґурська	2.00
Степан Кривоус	2.00
Микола Вергун	2.00
Володимир Дудар	2.00
Павло Мирка	2.00
Максим Хоміцький	2.00
Марія Янчишин	2.00
Василь Матіяш	2.00
Юрій Гірняк	2.00
Юрій Іванків	2.00
Іван Кальба	2.00
Віктор Роговський	2.00
Варвара Микитюк	2.00
Юліян Цебринський	2.00
Дмитро Гевко	2.00
Дмитро Страїч	2.00
Вє Пенько	2.00
Іван Ґой	2.00
Микола Чутак	1.00
Гринько Гірняк	1.00
Василь Лазечко	1.00
Теодор Симбор	1.00
Михайло Хомяк	1.00
Василь Яремчук	1.00
Марія Качановська	1.00
Т. Козак	1.00
Я. Купчик	1.00
Г. Банадиґа	1.00
М. Клеш	1.00
К. Карабін	1.00
Д. Цьомцьо	1.00
В. Гусіль	1.00
І. Чипіль	1.00
І. Стельмащук	1.00
С. Модна	1.00
А. Ґулик	1.00
С. Небеш	1.00
Е. Чорна	1.00
А. Ґалиш	1.00
Г. Гаврилюк	1.00
Ярослав Мандляк	1.00
Анастазія Шур	1.00
Іван Заребецький	1.00
Валентина Дварнюк	1.00
Григорій Антонюк	1.00
Місьо Фенік	1.00
Юлія Задибера	1.00
Марія Захарчук	1.00
Сем Онисько	1.00
Григорій Борщ	1.00
Дмитро Волянський	1.00
Катерина Зінкевич	1.00
Текля Цябін	1.00
Стискон Брен	1.00
Федір Сломушинський	1.00
Павло Качалуба	1.00
Павло Паламарчук	1.00
Софрон Вінярський	1.00

Приятелька	1.00	А. Паланиця	1.00
І. Гузар	1.00	Теодор Станґрит	1.00
М. Дуда	1.00	Теодор Балюк	1.00
Василь Федорук	1.00	Е. Сукнярський	1.00
Євген Юніят	1.00	І. Калявський	1.00
Анастазія Таращук	1.00	Вінкентій Соболь	1.00
Г. Романюк	1.00		

ІНШІ ДЖЕРЕЛА ПРИХОДІВ:

Відсотки від сум зложених в банку	646.97	дол.
Дохід зі З'їздів Збаражчан	387.98	"
З бенкету Збаражчан в Ньюарку, Н.Дж.	300.63	"
З бенкету Збаражчан в Дітройті, Міш.	71.83	"
Збірка на похороні пок. Анни Бемко в Ньюарку	60.00	"
Переданий давний фонд будови Народного Дому в Збаражі Комітетом з Ньюарку	38.76	"
Переданий давний фонд Товариством Збаражчан в Скрентоні, Па.	30.00	"
З вечірки Збаражчан в Нью-Йорку, Н.Й.	28.80	"
Переданий давний фонд будови Народного Дому в Збаражі Комітетом в Нью-Йорку, Н.Й.	14.50	"
За знимки зі З'їзду Збаражчан на оселі УРСоюзу «Верховина... в Ґлен Спей, Н.Й.	14.30	"
З похорону пок. Теодора Клима в Торонті, Канада	10.00	"
Вплати за кліші з Ньюарку і Нью-Йорку	19.00	"
Вплати, як завдаток на збірник Збаражчан	10.00	"
За подаровані Іваном Хроном знимки пок. Андрія Шміґельського	8.00	"
Уділена позичка Об'єднанню Збаражчан на видання збірника: Ізидор Демчук	100.00	"

ПОМИЛКИ, ПОМІЧЕНІ ПІСЛЯ НАДРУКУВАННЯ КНИГИ:

Сторінка 157:

Надруковано: Володимир Федорович

Має бути: Володислав Федорович.

Сторінка 165:

Надруковано: Нижанківський Степан

Має бути: Новаківський Степан

Сторінка 165:

Надруковано: Андрій Грицуняк

Має бути: Антін Грицуняк

ЗМІСТ

стор.

Від Редакційної Колегії ... 7

Д-р М. Стахів: Нариси з історії національно-суспільного руху в Галичині 1772 - 1890 рр. ... 9

Яцко Остапчук: Подих з недавньої бувальщини (Думки і спогади з мого життя) ... 181

Замітки Д-ра М. Стахова ... 418

Від Редакції ... 466

Василь Чернявський: Наш Збараж ... 471

Михайло Лисогір: Українська Приватна Гімназія "Рідної Школи" в Збаражі в роках 1910 - 1914 ... 550

Михайло Лисогір: Іван Телев'як ... 558

Роман Дудак: Діти і бджоли, вірш ... 560

Павло Баб'як: Кооперативним і освітнім шляхом у Збаражчині ... 561

Степан Задорожний: Моя перша зустріч з Яцком Остапчуком ... 574

Перша промова А. Шміґельського в Галицькім Соймі ... 576

Теодор Озимчук: Рільничий страйк у Скориках в 1902 році ... 581

Іван Хрін: Збаразький Курінь ... 582

Степан Задорожний: "Отаман" Боднарчук ... 587

Т. Лотоцький: Охримівці ... 590

Антін Батюк: Збаражчани в Америці й Канаді ... 597

Василь Довгань: Збаражчани в громадському й політичному житті української спільноти в Америці ... 602

Мийло Крук: Як прийшло до збірки на будову Народного Дому в Збаражі ... 607

Ізидор Демчук: Жертвенність Збаражчан ... 613

Антін Батюк: Касіян Багрій ... 615

Роман Дудак: Як ми будували Народний Дім в селі Охримівцях, Збаразького повіту ... 618

Лист з села Охримовець ... 621

А. Б.: Інші Допомогові Комітети Збаражчан в Амернці й Канаді ... 623

Іван Хрін: Збараж у Канаді ... 637

Об'єднання Збаражчан у Канаді 640
Д. Корбутяк: Антін Батюк (З нагоди 70-ліття) 643
Summary of the Book 657
Покажчик імен 661
Список ілюстрацій 669
Список жертводавців 672
Інші джерела приходів 677
З м і с т 679